

REDAKTOR

Božo Drašković

DEINDUSTRIJALIZACIJA

U SRBIJI

Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora

DEINDUSTRIJALIZACIJA U SRBIJI

Mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora

Redaktor
Božo Drašković

Beograd, mart 2014.

Izdavači

Institut ekonomskih nauka

Beograd, Zmaj Jovina 12

Tel. (011) 2622-357, 2623-055

Faks: (011) 2181-471

www.ien.bg.ac.rs

office@ien.bg.ac.rs

Beogradska bankarska akademija

Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije

Beograd, Zmaj Jovina 12

Tel. (011) 2621-730; faks: (011) 2631-926

www.bba.edu.rs

office@bba.edu.rs

Za izdavače

Prof. dr Dejan Erić, direktor

Prof. dr Hasan Hanić, dekan

Recenzenti

Prof. dr Gojko Rikalović

Prof. dr Hasan Hanić

Prof. dr Branko Vasiljević

Lektor

Ljiljana Kostić

Kompjuterska obrada

Institut ekonomskih nauka

Štampa

“Čigoja štampa”, Beograd

Tiraž

150 primeraka

ISBN 978-86-89465-12-9

© 2014. Sva prava zadržana. Ni jedan deo ove knjige ne može biti reprodukovan u bilo kom vidu i putem bilo kog medija, u delovima ili celini bez saglasnosti izdavača, odnosno autora priloga.

SADRŽAJ

PREDGOVOR	7
------------------------	---

I DEO

TEORIJSKI PRISTUP I EKONOMSKA POLITIKA DEINDUSTRIJALIZACIJE	9
--	----------

UZROCI DEINDUSTRIJALIZACIJE I OGRANIČENJA ZA REINDUSTRIJALIZACIJU	11
--	-----------

Mladen Kovačević

NOVA STRATEGIJA INDUSTRIJALIZACIJE KAO OSNOVA BRZOG OPORAVKA SRBIJE	46
--	-----------

Ljubodrag Savić

KRETANJA U INDUSTRIJI SRBIJE (1990-2013)	61
---	-----------

Milan S. Šojić

REINDUSTRIJALIZACIJA PO MERI POLITIKE – ŠANSI I RIZIK	84
--	-----------

Petar Đukić

SLOM INDUSTRIJSKOG SEKTORA U SRBIJI POSTOJE LI ŠANSE ZA REINDUSTRIJALIZACIJU	107
---	------------

Božo Drašković

OPŠTI TRENDOVI PRIVREDNOG RAZVOJA I INDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI	134
--	------------

Milenko Petrović

ULOGA I ZNAČAJ INDUSTRIJSKE POLITIKE ZA PRIVREDNI RAZVOJ	145
---	------------

Bojana Radovanović

ULOGA I ZNAČAJ STRANOG KAPITALA U INDUSTRIJALIZACIJI PREDRATNE SRBIJE	159
--	------------

Vesna Aleksić

NEKI VANEKONOMSKI ČINIOCI REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE	176
--	------------

Darko Marinković, Vladimir Marinković

II DEO

EKONOMSKA TRANZICIJA I PRIVATIZACIJA	191
---	------------

UTICAJ POSTOJEĆEG MODELA PRIVATIZACIJE NA STANJE INDUSTRIJSKOG SEKTORA SRBIJE	193
--	------------

Ivan Stošić

PRIVATIZACIJA I DEINDUSTRIJALIZACIJA U REPUBLICI SRBIJI..205 Rajko Kosanović, Sanja Paunović, Ljuban Žigmund	
UTICAJ PROCESA PRIVATIZACIJE NA INDUSTRIJSKI SEKTOR U SRBIJI	225
Zoran Ristić	
UTICAJ PROMENJENE STRUKTURE PRIVREDE U SRBIJI NA INDUSTRIJSKU PROIZVODNJU U PERIODU TRANZICIJE	243
Jovan Zubovi	
FRANŠIZING U FUNKCIJI RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA I REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA FIAT AUTOMOBILI SRBIJA (FAS).....	255
Sreten Čuzović	

III DEO

REGIONALNI RAZVOJ 275

REGIONALNE RAZLIKE, INDUSTRIJSKI SEKTOR I PROMENE	277
Dejan Radulović, Milos Lutovac, Sofija Radulović	
REGIONALNI „DRAJVERI“: MOGUĆNOST RASTA INDUSTRIJSKE KONKURENTNOSTI	297
Darko Vuković, Dejan Radulović	
DOPRINOS INDUSTRIJE PRIVREDNOM RAZVOJU ZLATIBORSKOG OKRUGA.....	311
Brankica Todorović	
EKONOMSKE KORISTI ULAGANJA U TRANSPORTNU INFRASTRUKTURU	322
Mališa Đukić, Milena Lazić, Darko Vuković	
UTICAJ DEINDUSTRIJALIZACIJE NA SAVREMENI REGIONALNI, EKONOMSKI I SOCIJALNI RAZVOJ.....	338
Olivera Pantić, Saša Milivojević	
PROIZVODNJA I ZAPOSLENOST U INDUSTRIJI SRBIJE: OSVRT NA REZULTATE I PERSPEKTIVE.....	353
Kosovka Ognjenović	

IV DEO

PRAVNI ASPEKTI EKONOMSKE POLITIKE 379

METAMORFOZA DRUŠTVENIH PREDUZEĆA U SRBIJI: TEŽAK PUT KA DRUŠTVU KAPITALA.....	381
Predrag Dedeić, Zvonko Brnjas	

PRAVNA REGULATIVA KONTROLE CENA U REPUBLICI SRBIJI (1991-2000)	397
Đuro M. Đurić, Vladan Ivanović	

V DEO

FINANSIJSKI SEKTOR I PITANJA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA..... **419**

STRUKTURA INVESTICIJA U SRBIJI: INDUSTRIJA VS. FINANSIJE ..	421
Vlastimir Vuković	
ULOGA RAZVOJNE BANKE	451
Milan Vujović, Predrag Vukadinović, Bekim Ćosović	
MONITORING PORTFOLIA KOLATERALA U NEKRETNINAMA PRIMENOM STATISTIČKIH METODA S PREGLEDOM PRAKSE U SRBIJI	490
Nikola Seneši, Zoran Grubišić	

VI DEO

KOMPARATIVNI ASPEKTI INDUSTRIJSKOG RAZVOJA U REGIONU..... **511**

IZVOZ 19 ZEMALJA ISTOČNE EVROPE U 2012. GODINI	513
Miroslav Zdravković	
KAKVA INDUSTRIJSKA POLITIKA VODI DO RASTA ZASNOVANOG NA IZVOZU? KOMPARATIVNA ANALIZA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE I REPUBLIKE SLOVAČKE	538
Đukić Mihajlo, Bodroža Duško	
UTICAJ GLOBALIZACIJE NA PREHRAMBENU INDUSTRIJU PUTEM GENETSKI MODIFICIRANIH ORGANIZAMA U BOSNI I HERCEGOVINI I SRBIJI	552
Aida Hanić	
ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMENE PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE	566
Aleksandra Branković, Elena Baranenکو	

VII DEO

AGROINDUSTRIJA..... **583**

PODSTICAJI AGROINDUSTRIJSKOG SEKTORA BALKANSKIH ZEMLJA	585
---	------------

Radmila Grozdanić, Mirjana Radović Marković, Vladimir Vukotić	
NOVI PODSTICAJI AGROINDUSTRIJSKOM SEKTORU I NJHOVI DOPRINOSI URAVNOTEŽENOM RAZVOJU	606
Milica Kočović, Bojana Radovanović	

VIII DEO

INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE 617

MOGUĆNOSTI I PRETPOSTAVKE ZA RAZVOJ IKT INDUSTRIJE U SRBIJI	619
Ivana Domazet, Milena Lazić, Vladimir Simović	
NOVE INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE I PRIVREDNI RAST	638
Boris Jevtić, Dušan Marković	
INOVACIONI POTENCIJALI MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U SRBIJI	657
Marija Lazarević - Moravčević	

IX DEO

RAČUNOVODSTVENE ANALIZE 671

ANALIZA FINANSIJSKE SIGURNOSTI PREDUZEĆA U RESTRUKTURIRANJU – PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA	673
Gordana Vukelić, Slavica Stevanović, Grozdana Belopavlović	
UNAPREĐENJE FINANSIJSKIH PERFORMANSI AGROINDUSTRIJSKOG SEKTORA PO OSNOVU PODSTICAJNIH MERA RAZVOJA	690
Sonja Đuričin, Isidora Beraha	
REŠAVANJE PROBLEMA LIKVIDNOSTI PRIVREDE SRBIJE PREDUSLOV ZA REINDUSTRIJALIZACIJU	704
Miloš Tomić	

PREDGOVOR

Zbornik radova je nastao kao rezultat dela istraživanja koje je sprovedeno u Institutu ekonomskih nauka u Beogradu tokom 2013. godine. Rezultati istraživanja velikog broja autora prezentovani su na naučnom skupu, koji je, pod nazivom: „Deindustrijalizacija u Srbiji, mogućnosti revitalizacije industrijskog sektora“, u Institutu održan u decembru iste godine. Takođe, ova knjiga je istovremeno i deo istraživanja jednog broja saradnika na projektima Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja, pod nazivom „*Izazovi i perspektive strukturalnih promena u Srbiji-strateški pravci razvoja i usklađivanja sa zahtevima EU.*“ i „*Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU*“ (Istraživački projekati: 179015 i 47009).

Posebana podrška u realizaciji ovog istraživanja dobijena je od *Fondacije Friedrich Ebert*, kancelarija u Beogradu.

Problemi industrijskog sektora u ovoj knjizi su analizirani od strane velikog broja autora. Kritički aspekti analize uzroka drastičnog pada industrijskog sektora u Srbiji u odnosu na pred tranziciju 1989. godinu, dominiraju u prilogima jednog broja autora. Knjiga sadrži obilje podataka na osnovu kojih se dolazi do temeljnijih saznanja u vezi sa razvojem i padom industrijskog sektora u Srbiji. Problem u vezi sa predmetom istraživanja, ne samo iz ovog Zbornika radova, nego i drugih radova koji se bave ovom problematikom, je u tome što i dalje ostaje otvoreno pitanje dometa i međusobnih odnosa tržišne samoregulative i potrebe za državnom intervencijom, usmerenom na revitalizaciju industrijskog sektora. Zastupnici tržišne samoregulacije smatraju da je državna intervencija kontraproduktivna. Zastupnici ideje o potrebi državne intervencije u kreiranju i vođenju industrijske politike, smatraju da tržišna samoregulacija sama po sebi neće obezbediti razvoj industrijskog sektora u Srbiji. Ova teorijska, ali i ideološka kontroverza ostaje otvorena i dalje. U slučaju Srbije, empirijska ravan tranzicionih dešavanja, koja su bila pod dominantnim uticajem neoliberalnog modela, pokazuju da je industrija od 1990. do 2013. godine doživela drastičan pad. U ovom Zborniku prevladavaju stanovišta autora koji zastupaju gledište o potrebi uspostavljanja državne industrijske politike.

Zbornik radova sadrži devet poglavlja. Prvo poglavlje obuhvata radove koji se bave pitanjima ekonomske politike u sektoru industrije i razvoja, a obuhvata i pojedina teorijska pitanja vezana za ekonomsku i razvojnu politiku zemalja u tranziciji. Drugo poglavlje sadrži radove koji se bave problemima ekonomske tranzicije i privatizacije. Treće poglavlje obuhvata probleme regionalnog razvoja.

Četvrto poglavlje se odnosi na pitanja pravnih aspekata industrijske, odnosno ekonomske politike. Peti deo sadrži radove koji se bave problemima odnosa finansijskog sektora i industrijskog razvoja. U Šestom delu su prezentovani radovi koji se bave komparativnim aspektima industrijskog razvoja u regionu. Sedmi deo sadrži priloge vezane za Agroindustriju. Osmi deo se bavi analizom informatičkih tehnologija i njihovog uticaja na industrijski razvoj. Poslednji, Deveti deo Zbornika, sadrži priloge računovodstvene analize.

Namera autora kao i redaktora ovog Zbornika radova, je da podstaknu istraživanja i raspravu u vezi sa problemima industrijskog sektora u Srbiji. Rezultat istraživanja i rasprave bi trebalo da bude kreiranje nove industrijske politike. Cilj nove industrijske politike trebalo bi da bude oporavak industrijskog, odnosno realnog sektora privrede Srbije. Bez toga nema ni rasta zaposlenosti, ni smanjivanja deficita, ni monetarne stabilnosti, kao ni smanjenja zaduženosti zemlje. Jednom rečju, bez razvoja realnog, odnosno industrijskog sektora, nema ekonomskog i socijalnog oporavka zemlje.

U Beogradu, mart 2014.

dr Božo Drašković

I DEO

TEORIJSKI PRISTUP I EKONOMSKA POLITIKA DEINDUSTRIJALIZACIJE

UZROCI DEINDUSTRIJALIZACIJE I OGRANIČENJA ZA REINDUSTRIJALIZACIJU

Mladen Kovačević¹

Apstrakt

Od kraja 80-tih godina, pa zaključno sa krajem prošlog veka drastično je smanjena industrijska proizvodnja u Srbiji. To je bila posledica raspada zemlje i prekida ekonomskih odnosa sa nekim od bivših republika, sankcija Ujedinjenih nacija, hiperinflacije, dramatičnog pada kupovne moći stanovništva i preduzeća i vazdušne agresije NATO.

Suprotno krajnje optimističkim obećanjima i projekcijama, industrijska proizvodnja u periodu 2010-2012. g. čak i nešto smanjena, pa je u 2012. g. dostigla tek 38% nivoa iz 1989. godine. Osnovni uzroci stagnacije industrijske proizvodnje u periodu 2000-2012. g. su: pogrešan koncept reformi koji je imao ozbiljnu konstrukcionu grešku koja se ispoljava preko ekstremno precenjene vrednosti dinara, nagle i preterane liberalizacije uvoza i katastrofalnog modela privatizacije i jačanje društvene krize.

Nužnu reindustrijalizaciju biće vrlo teško realizovati s obzirom na činjenicu da postoji niz ograničenja među kojima se ističu: pad kvaliteta ljudskog kapitala, nedostatak finansijskih sredstava za investicije, problem realizacije na domaćem i stranom tržištu, sve niža konkurentnost zemlje, vrlo teško stanje u nizu faktora konkurentnosti i sve jača društvena kriza koja se ispoljava u tridesetak segmenata društvenog života.

Prevazilaženje duboke ekonomske i društvene krize, kao i ostvarenje uspešne, održive reindustrijalizacije, biće moguće samo ako se kreira i dosledno realizuje vizija originalnog društvenog i privrednog sistema i za to je potrebno angažovati naučnu elitu iz više naučnih oblasti kako bi se što pre kreirala i što pre usvojila ta vizija.

Ključne reči: deindustrijalizacija, Srbija, ograničenja, reindustrijalizacija

¹ Prof. dr Mladen Kovačević

POKAZATELJI DEINDUSTRIJALIZACIJE U PERIODU 1990-2000.G.

Po završetku Drugog svetskog rata, Jugoslavija, a u okviru nje i Srbija, prihvatila je model socijalizma koji je pre toga razvijen u SSSR-u. I u skladu sa lenjinističkim geslom, „industrijalizacija plus elektrifikacija – jednako socijalizam“, prihvatila je recept privrednog razvoja zasnovan pre svega na razvoju industrije. Nakon Informbiroa, taj koncept je delimično umekšan, ali je i dalje razvoj industrije bio prioritet, jer je bilo prihvaćeno verovanje da se samo preko dinamičnog razvoja tog sektora može obezbediti dinamičan razvoj privrede u celini a time i izlazak iz kruga nerazvijenih zemalja. S obzirom na činjenicu da je zbog teških posledica ratnih razaranja i vrlo niskog nivoa industrije, njen rast u periodu 1945-55.g. bio je impresivan, ali je i pored toga na kraju tog perioda njegov nivo bio vrlo skroman. I nakon te prve dekade obnove i razvoja, nastavljen je vrlo dinamičan rast industrijske proizvodnje Srbije, tako da je njen fizički obim u 1990.g. bio čak 11,5 puta veći nego što je bio 1955. godine. Najdinamičniji rast ostvaren je i u sektoru robe široke potrošnje, a sektor proizvoda za reprodukciju imao je ispodprosečan, ali ipak dinamičan rast. Posmatrano po užim sektorima, nadprosečan, vrlo visok rast ostvaren je kod proizvodnje hemijskih proizvoda i vlakana (čiji je obim u 1990.g. bio čak 47,7 puta veći nego 1955.g.), proizvodnje saobraćajnih sredstava (39,3 puta veći), proizvodnje celuloze, papira i prerade papira (30 puta), proizvodnje gume i plastike (25 puta), proizvodnje odevnih predmeta i krzna (21,5 puta). Zahvaljujući intenzivnom investiranju, proizvodnja električne energije, gasa i vode u 1990.g. je bila 23,1 puta veća nego 1955. godine (Devetaković S., Jovanović - Gavrilović B. Rikalović G. (2012, str. 66). Nešto umereniji, ali ipak vrlo visok rast ostvaren je i kod proizvodnje električnih i optičkih uređaja (16,6 puta), proizvodnje osnovnih metala (14,4 puta) i proizvodnje ostalih mašina i uređaja (14,4 puta) (Ibidem). Dodajmo da je prosečna stopa rasta u ovim sektorima u periodu 1955-1990.g. iznosila između 11% i 7,6%, dok je za celu industriju ona iznosila oko 7%. Trebalo bi napomenuti da je u drugoj polovini osamdesetih godina došlo do bitnog usporavanja rasta, a u nekim godinama i smanjenja nivoa industrijske proizvodnje u Srbiji, što je bila posledica pre svega zaoštavanja političke situacije u SFRJ, a zatim i istrošenosti praktikovanog modela privrednog rasta, što je rezultiralo u smanjenju konkurentnosti privrede u celini, a posebno industrije. I pored toga, u periodu 1955-1990. stvoreno je niz industrijskih preduzeća koja su se afirmisala i na stranom tržištu, a među njima su se posebno isticali „Ivo Lola Ribar“, RT Bor, „21. maj“, „Zmaj“, „Industrija motora i traktora“, „Zastava“, „Elektroindustrija“, „Prva petoletka“, „14. oktobar“, „Nikola Tesla“, „29. novembar“, „Hemofarm“, „Prvi maj“, Valjaonica bakra, Valjaonica aluminijuma, „Jumko“, „Prvi partizan“, „Sloboda“, „Proleter“, „Magnohrom“, „Goša“, Fabrika kablova u Svetozarevu, „Novokabl“, „Nisal“, „Simp“, „Metalac“, „Sintelon“, „Koštana“, Industrija obuće – Beograd, „Leda“, „Kristal“ (Zaječar), Fabrika stakla u Paraćinu, FAP, „Trajal“, i sl.

Dramatičan raspad zemlje, prekid ekonomskih odnosa Srbije i njenih industrijskih preduzeća sa nekim od bivših republika i znatno smanjenje prodaje industrijskih proizvoda Srbije na područje bivših republika, uvođenje i osmogodišnje praktikovanje sankcija Ujedinjenih nacija, hiperinflacija u vezi sa tim dramatičan pad kupovne moći i preduzeća i stanovništva u Srbiji, višegodišnji proces dezinvestiranja i bitno smanjena mogućnost uvoza opreme i znanja i vazdšna agresija NATO-a urušili su industrijsku proizvodnju u Srbiji, pa je njen fizički obim u 2000.g. iznosio samo 43% nivoa iz 1990.g. U tom periodu drastično je smanjena proizvodnja onih industrijskih proizvoda koji su se ranije većim delom plasirala na području bivših jugoslovenskih republika ili u inostranstvu. Na primer, proizvodnja saobraćajnih sredstava u 2000.g. iznosila je samo 7%, proizvodnja ostalih saobraćajnih uređaja 15%, a proizvodnja električnih i optičkih uređaja 25% nivoa proizvodnje iz 1990. godine. U svim užim industrijskim sektorima proizvodnja je smanjena, a najmanje je smanjena u onim koji su bili u visokoj meri uprućeni na domaće tržište. Tako je u sektoru eksploatacije nafte i gasa proizvodnja bila za samo 11%, proizvodnje duvanskih proizvoda za 16%, proizvodnje električne energije, gasa i vode za 17% manja nego 1990.g.

Na industriju Srbije u periodu 1990-2000.g. negativan uticaj imao je i znatan pad aktivnosti saobraćaja, građevinarstva i poljoprivrede, pa i turizma, jer je tražnja za domaćim industrijskim proizvodima u tim sektorima osetno smanjena. I negativna selekcija kadrova, do čega je došlo na svim nivoima, pa i u industrijskim preduzećima imala je, u uslovima teških internih i eksternih ograničenja, ne mali negativni uticaj na industrijsku proizvodnju.

Na znatno smanjenje industrijske proizvodnje u poslednjoj deceniji prošlog veka sve veći uticaj imala je eskalacija društvene krize u brojnim segmentima društvenog života, a među njima su se isticali: a) politička kriza i kriza državnih institucija – od parlamenta, vlade, ministarstva, Narodne banke Jugoslavije, kriza poverenja, odnosno sve manje poverenje u državne institucije, kriza ljudskog kapitala, kriza morala, kriza vrednosnog sistema, kriza zdravstva, kriza obrazovanja, kriza nauke i naučnoistraživačkog rada, kriza poljoprivrede, kriza građevinarstva, kriza saobraćaja itd.

NASTAVAK DEINDUSTRIJALIZACIJE U PERIODU 2000-2012. GODINE

Nakon značajnog društvenog prevrata ostvarenog početkom oktobra 2000. godine, veliki broj do tada opozicionih, a kasnije zvaničnih političara, ali i naučnih instituta, akademskih ekonomista i tzv. ekonomskih analitičara obećavali su spektakularan rast i razvoj privrede u celini, a industrije posebno. To je došlo do izražaja i na skupovima ekonomista, političara i privrednika na Kopaoniku koje je organizovao Savez ekonomista Srbije, ali i na naučnim skupovima ekonomista koje je krajem 2000, sredinom i krajem 2001. godine, organizovalo Naučno društvo

ekonomista SR Jugoslavije. I pre tog društvenog preokreta, a naročito posle njega, spektakularan rast i razvoj privrede, a posebno industrije obećavala je i grupa ekonomista, samozvanih „eksperata“ poznata kao G-17, a mnoge od njih su prošle obuku u inostranstvu i pre Petog oktobra 2000.g., a posebno posle njega obećavale buduće spektakularne privredne performanse. To je naročito došlo do izražaja u drugoj polovini 2000. godine.

Iako je 2000. g. statistička osnova kako za privredu u celini, a posebno za industriju bila izuzetno niska, za razliku od političara, ekonomskih instituta, akademskih ekonomista, samozvanih „vizionara“ ekonomskih reformi, sumnjao sam u mogućnost ostvarenja obećanih spektakularnih privrednih performansi (Kovačević, 2001, str. 130-139).

Na opštu žalost, brzo se pokazalo da su moji „pesimizam“ i „defetizam“ i „širenje negativne energije“ bili opravdani, pogotovu kada su u pitanju rast BDP i industrijske proizvodnje koja je 2003.g. čak bila za oko 1% manja nego 2000. godine.

Od novih funkcionera najbombastije obećanje dao je ministar za finansije Božidar Đelić koje je glasilo: „Srbija će za tri godine doživeti najbrži privredni rast u kojoj se otvaraju najinventivnija i najinteresantnija radna mesta u ovom delu Evrope, a za tri godine priča će se o „srpskom čudu“ a ona će do 2004. g. postati kandidat, a do 2010. punopravna članica Evropske unije“ (Đelić, (2002), str. 24 i 26). Na istom naučnom skupu na kome je Đelić ovo obećao, po očaravajućim obećanjima svetlih perspektiva istakli su se i tadašnji guverner Narodne banke SRJ i (M. Dinkić, 2002a, str. 165-187) potpredsednik Savezne vlade i istovremeno savezni ministar za spoljnu trgovinu (M. Labus, (2002, str.13-12). Meni je bilo potpuno jasno da od tih (i sličnih) obećanja neće biti ništa i da su ona data u skladu sa geslom „obećanje – ludom radovanje“ i na istom skupu sam to nizom argumenata dokazivao (M. Kovačević, 2001, str. 130-139) i (M. Kovačević, 2002, str. 187-194). Na te moje primedbe, arogantno, sa nipodaštavanjem, ali bez ozbiljnih argumenata odgovorio je tadašnji guverner (M. Dinkić, 2002b, str.245-248).

Krajem 2002. godine, na savetovanju koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista podneo sam referat pod naslovom „Nužnost napuštanja dosadašnjeg koncepta ekonomske politike“ (Kovačević 2002c), a reč sam dobio tek oko 15 sati, što je bio izraz verovanja, organizatora da je taj moj vapaj bez osnova. Iste godine u jednom obimnom intervjuu *Privrednog pregleda* dokazivao da je privreda Srbije, zbog veoma precenjenog valutnog kursa i nagle i preterane liberalizacije uvoza zahvaćena tzv. „holandskom bolešću“ (Kovačević, 2002d), i da će se ona širiti ako se ta politika ne napusti, ali ni to nije imalo nikakav efekat. Naprotiv, tadašnji samozvani „vizionari“ ekonomskih reformi su isticali „velike uspehe“ reformi, a tu se posebno „istekao“ tadašnji guverner NBJ mr M.Dinkić na savetovanju koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista u Novom Sadu (Dinkić, 2002b). Na tom skupu sam sa obiljem podataka dokazivao da njegovo isticanje ostvarenih

privrednih i spoljnotrgovinskih i stabilizacionih performansi nemaju nikakvu realnu osnovu (Kovačević, 2002b).

I tokom 2002. i 2003. godine samozvani „vizionari“ ekonomskih reformi u Srbiji su obećavali „med i mleko“ ali ih je stvarnost iz godine u godinu surovo demantovala, a oni su to potpuno ignorisali. Naime, i pored izuzetno niske statističke osnove od koje se pošlo (2000.g.), u 2001. godini bruto domaći proizvod je povećan za samo 5,3%, u 2002. god. rast je bio još skromniji – samo 4,3% a u 2003.g. samo 2,5%. I taj rast bio je više virtuelnog nego realnog karaktera, jer se zasnivao pre svega na rastu usluga vezanih za veoma izražen rast uvoza, trgovina bankarskih usluga i sl. Sa stanovišta teme koja je predmet ovog rada, bitno je naglasiti da je rast industrijske proizvodnje, s obzirom da je nestalo ili je bitno smanjeno dejstvo niza ograničavajućih faktora koji su doprineli njenom drastičnom padu u periodu 1990-2000.g. tj. na vrlo nisku statističku osnovu – bio vrlo skroman: u 2001. g. samo 0,1%, u 2002. g. 1,8%, a u 2003.god. njen fizički obim je bio čak smanjen za 2,8%. Tako je u 2003. godini fizički obim industrijske proizvodnje bio za oko 1% manji nego 2000. godine. Tada su zvaničnici i podobni ekonomisti, a posebno oni koji su bili zaslepljeni religijom neoliberalizma, to su objašnjavali nekom „tranzicionom recesijom“ i nastavljali su da obećavaju visoke privredne performanse, a posebno rast industrijske proizvodnje. Nažalost, do toga nije došlo i u poslednjoj godini pre izbijanja svetske finansijske krize koja se kasnije transformisala u svetsku ekonomsku krizu, tj. u 2007. godini obim industrijske proizvodnje Srbije, po domaćoj metodologiji, bio je za samo 14,5% veći nego što je bio 2000.g. Po metodologiji UNIDO-a, obim prerađivačke industrije Srbije u 2007. godini bio je za samo 6,1% veći nego što je bio 2000. godine i od 16 zemalja istočne Evrope, po njenom rastu iza Srbije je bila samo Makedonija (UNIDO, 2009). Koliko je rast prerađivačke industrije u Srbiji bio skroman, postaje jasnije ako se zna da je u Estoniji istovremeno ostvaren porast od čak 96,6%, Litvaniji 89%, Slovačkoj 81,5%, Letoniji 59,6%, Bosni i Hercegovini 57,4%, Poljskoj 55,2%, Češkoj Republici 53,8%, Rumuniji 51,2%, Mađarskoj 48,6% (UNIDO, 2009).

Kada se svetska finansijska kriza sve više transformisala u svetsku ekonomsku krizu, a to se desilo 2008. g., dvojica samozvanih „vizionara“ ekonomskih reformi M. Dinkić i B. Đelić su tvrdili da će Srbija od te krize imati više koristi nego štete, jer će se navodno potencijalni investitori preorijentisati sa zemljama zahvaćenih tom krizom na Srbiju (*Privredni pregled*, 3-5.X 2008. str. 5). Na opštu žalost, već te 2008. godine BDP Srbije je povećan za samo 3,8%, a industrijske proizvodnje za samo 1,1%. U periodu 2000-2008.g. fizički obim proizvodnje u Srbiji je, i pored ekstremno niske statističke osnove i obećanja o spektakularnom rastu, bio povećan za samo 16,8%, tj. prosečna stopa rasta je iznosila samo 1,95%. Sledeće, tj. 2009.g. BDP Srbije je smanjen za 3,5%, a obim industrijske proizvodnje smanjen je za čak 12,6%. U 2010. god. industrijska proizvodnja je vrlo skromno povećana – samo za 1,2%. I kao rezultanta svega toga, ona je u 2010. godini iznosila samo 88,6% nivoa

iz 2008. godine. I kao posledica toga, ona je u 2010.g. bila samo 3,11% veća nego 2000. godine, što znači da je njena prosečna godišnja stopa rasta bila u granicama tolerantne statističke greške, tj. iznosila je samo 0,3%.

I kao rezultanta svih prethodno navedenih podataka jeste katastrofalna činjenica da je fizički obim industrijske proizvodnje u Srbiji u 2010.g. iznosio samo 38,3% njegovog nivoa iz 1989. godine, što je bilo u potpunoj suprotnosti sa kretanjem svetske industrijske proizvodnje, a pogotovu sa njenim impresivnim rastom u zemljama u razvju, a posebno u Kini. Naime, prema godišnjaku UNIDO-a, novostvorena vrednost u svetskoj industrijskoj proizvodnji između 1990. i 2010. godine je rasla po prosečnoj godišnjoj stopi od 2,8%, pa je njena vrednost povećana sa 4,290 na čak 7,390 biliona dolara, tj. u 2010. je bila za 72,2% veća nego 1990. g. Po istom izvoru, učešće zemalja u razvoju u svetskoj industrijskoj proizvodnji je u tom periodu povećano sa 20% na čak 30%, a samo Kine sa 6,7% na 15,4% (UNIDO, 2011; pp.142-143).

Sa stanovišta teme koja je predmet ovog rada, 2010. godina je vredna pažnje i zbog publikovanja dva rada, u kojima se projektovao značajan, pozitivan preokret u rastu i razvoju industrije, ili kako se u njima isticalo – reindustrijalizacije. Već krajem 2009, a pogotovu u prvoj polovini 2010. godine, od tadašnjeg predsednika vlade, brojnih ministara, državnih i stručnih institucija, do niza akademskih ekonomista, matematičara, statističara, posebno onih koji su radili pri državnim institucijama ili su dobijali sredstva za izradu raznih „studija“ posvećenih budućem razvoju privrede, stvoren je visok stepen saglasnosti da je Srbija izašla iz ekonomske krize i u skladu sa tim projektuju se visoke privredne performanse. Navešću, za temu ovog rada najvažnije, nalaze samo dve „studije“. Sredinom 2010. godina na sva zvona kroz sva važnija sredstva informisanja objavljeno je da je grupa „eminentnih“, „najpoznatijih“ ekonomista uradila „studiju“ *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020.*, koji su uradili pet profesora Ekonomskog fakulteta i devet honorarnih saradnika Ekonomskog instituta². Autori te „studije“ na više mesta su isticali da su ciljevi i projekcije „ambiciozni, ali realno postavljeni i ostvarivi“. Ovde se samo podsetimo da je za „postkrizni“ period 2011-2020.g. bila projektovana prosečna stopa rasta BDP od 5,8%, a industrije 6,9%, pa bi se, u slučaju ostvarenja tih projekcija, udeo industrije u formiranju BDP povećao sa 17,4% na 18,5% (*Postkrizni model*, str.9). Istine radi, trebalo bi napomenuti da su autori ovog rada za prve 2-3 godine projektovani skromnije stope rasta. Meni je

² Autorski tim sa Ekonomskog fakulteta činili su Pavle Petrović (obradio makroekonomske politike), Jurij Bajec (koordinator), Boško Živković (finansijski sektor), Mihail Arandarenko (tržište rada) i Miloško Arsić (reforma javnog sektora). Autorski tim Ekonomskog instituta činili su Stojan Stamenković (projekcije), Miladin Kovačević (projekcije), Vladimir Vučković (reindustrijalizacija), Edvard Jakopin (regionalni razvoj), Natalija Bogdanov (poljoprivreda), Miroslav Zdravković (izvoz), Sanja Filipović (energetika), Svetlana Mitrović (saobraćaj i informacione tehnologije) i Ivan Nikolić (projekcije).

bilo potpuno jasno da su te, kao masa drugih projekcija u toj „studiji“ spisak lepih, ali, nažalost, potpuno nereálnih želja, pa sam u autorskom tekstu objavljenom u dnevnom listu *Politika* napisao da je veća verovatnoća da Srbija postane svetski prvak u fudbalu 2018, a pogotovu 2022. g. nego da se ostvare te projekcije. Ta „studija“ je postala zvanični dokument tadašnje vlade.

Na osnovu opredeljenja i najvažnijih projekcija iz *Postkriznog modela...* i dokumenta Evropske unije *Evropa 2020*, grupa bivših i doskorašnjih ministara, na čelu sa tadašnjim predsednikom države, krajem 2010.g. produkovala je dokument Demokratske stranke „Srbija 2020: Koncept razvoja Republike Srbije do 2020. godine“ (koji je označen kao Nacrt za javnu raspravu).

U februaru 2011. g. Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Republički zavod za razvoj na sva zvana su objavili publikaciju *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020*. I anonimni autori *Strategije i politike razvoja industrije Srbije 2011-2020*. su pali pod potpuni uticaj „studije“ *Postkrizni model rasta i razvoja privrede Srbije 2011-2012*. I pored toga što oni navode da je fizički obim industrijske proizvodnje u 2009. god. bio samo za 2,9% veći nego u 2000. god. i da je prosečna stopa njenog rasta u tom periodu iznosila samo 0,3% i da se njeno učešće u kreiranju BDP smanjilo sa 25,1% (u 2001.g.) na 20,7%, a prerađivačke industrije sa 22,6% na samo 15,3% i da je u periodu od kraja 2000.g. do kraja 2009.g. broj zaposlenih u industriji Srbije smanjen za 250.000, nisu našli za shodno da objasne zašto je došlo do ovih katastrofalnih rezultata. Oni obećavaju revitalizaciju industrije u periodu 2011-2015.g. Bitno je naglasiti da oni ističu da će „novi model privrednog rasta i razvoja imati težište na industrijskom rastu (str. 9). U toj *Strategiji* se ističe da će *novi model industrijskog rasta za period 2011-2020*. (podvukao M.K.), biti izvozno orijentisan i da on podrazumeva: a) dinamičan rast investicija, b) visoku stopu rasta izvoza, c) rast industrijske zaposlenosti. U skladu sa tim i sa prihvaćenom projekcijom rasta BDP za ceo period po stopi 5,8%, bilo je projektovano da obim industrijske proizvodnje u 2020. bude udvostručen u odnosu na onaj iz 2010.g., što podrazumeva prosečnu godišnju stopu rasta, od 7,2%, dok bi prosečna stopa rasta za prerađivačku industriju iznosila 7,3% (str. 141).

Na opštu žalost, stvarnost je vrlo brzo surovo demantovala autore, kako *Postkriznog modela...*, tako i *Strategije razvoja industrije*. Naime, već u 2011.g. industrijska proizvodnja je skromno povećana – za 2,2%, ali je u 2012.g. smanjena za 2,9%, pa je njen nivo u 2012. godini bio za 0,76% manji nego u, po autorima, *Postkriznog modela* u „poslednjoj kriznoj godini“, tj. 2010. godini³, dok je fizički obim ukupne industrijske proizvodnje u 2012. godini dostigao samo 38,4% njenog nivoa iz daleke 1989. godine.

³ I pored toga, a moguće baš zbog toga, tri autora su kasnije izabrani u Savet guvernera NBS, a takođe trojica su izabrani u Fiskalni savet i svi su, za naše uslove vrlo visoko plaćeni.

Dodajmo da je nivo prerađivačke industrije u 2012. godini bio čak za 3,8% na našem nivou nego što je bio 2000.g. I što je posebno katastrofalno jeste činjenica da je fizički obim ukupne industrijske proizvodnje u 2012. godini dostigao samo 38,4% njenog nivoa iz daleke 1989. godine.

S obzirom na nizak nivo privredne razvijenosti Srbije, bilo je prirodno očekivati da industrija bude „lokomotiva“, tj. sektor koji se razvije brže od ostalih sektora uzetih skupa. Međutim, u slučaju Srbije od 2000.g. pa zaključno sa 2012.g. desilo se suprotno, pa je učešće industrije u kreiranju ukupnog BDP smanjeno za čitavih 8 procentnih poena. Naime, prema nedavno publikovanim podacima Svetske banke, učešće sektora industrije u kreiranju ukupnog BDP u Srbiji je smanjeno sa 30% (u 2000.g.) na 27% (u 2012.g.), a sektora prerađivačke industrije sa 24% na samo 16% (World Bank, 2013, 4.2). Istina je da je u tom dvanaestogodišnjem periodu u čak 93 zemlje došlo do smanjenja učešća prerađivačke industrije u stvaranju ukupnog BDP, dok je u 25 bilo obrnuto, a u 34 zemlje to učešće je ostalo nepromenjeno (Ibidem). Međutim, bitno je naglasiti da u samo pet (od 152) zemalja, to smanjenje učešća prerađivačke industrije u kreiranju ukupnog BDP bilo je veće od Srbije, i to u Burkina Faso (za 9 procentnih poena), Malti (za 9), Makao SAR Kina (takođe za 9), Mauritaniji (za 10), Sejšelimima (za 12), a posebno u Tadžikistanu (čak za 26 mesta). S druge strane, najveće povećanje učešća prerađivačke industrije u kreiranju ukupnog BDP zabeleženo je u Surinamu (za 14 procentnih poena) i Portoriku (za 10 procentnih poena). Navedimo da su u 2012. godine po učešću prerađivačke industrije u kreiranju ukupnog BDP bile su posebno istaknute, sledeće nerazvijene ili vrlo nerazvijene zemlje: Porto Riko (učešće čak 49%), Svizeland (učešće od čak 44%) i Tajland (36%). I na kraju, navedimo da isto učešće prerađivačke industrije u stvaranju ukupno BDP, kao što je u slučaju Srbije, imaju i Albanija, Hrvatska, Ruska federacija, Švedska i Tunis (Ibidem).

Kada se imaju u vidu svi prethodno navedeni vrlo neprijatni, katastrofalni podaci o industriji Srbije, nije za neku veliku samohvalu ostvareni njen rast u prvih 10 meseci 2013. godine od 6,2% koji će vrlo verovatno biti niži za celu godinu, pogotovu ako se zna da je, isključujući uticaj sezonskih faktora, ona u oktobru bila za 1,6%, a prerađivačke industrije za 0,9% manja nego što je bila u septembru i to je ostvareno, pre svega, po osnovu izvoza kompanija u većinskom stranom vlasništvu čija je proizvodnja visoko uvozno zavisna, pa je neto devizni efekat Srbije po tom osnovu njenog izvoza vrlo skroman. Uz sve to, trebalo bi imati u vidu da je taj rast bio praćen sa nastavkom olakog, visokog zaduživanja u inostranstvu i zemlji, što mora imati neprijatne dugoročne posledice. Dodajmo da je, zbog nemogućnosti većeg povećanja izvoza niza proizvoda koji imaju visoko učešće u strukturi robnog izvoza, u 2014. godini neće biti moguće po tom osnovu povećati industrijsku proizvodnju. Na kraju, nužno smanjenje subvencija nizu industrijskih preduzeća i moguće gašenje nekih koji su u procesu restrukturiranja, mora delovati negativno na rast industrije u 2014. godini.

OSNOVNI UZROCI DEINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE

Od 2001. godine tvrdio sam da je SR Jugoslaviji, od strane razvijenih zemalja i međunarodnih finansijskih institucija nametnut model privrednih reformi koji je imao vrlo ozbiljnu konstrukcionu grešku,⁴ ili, kako bi Nobelovac Dž. Stiglic rekao – sistemsku grešku, ali moram biti samokritičan i priznati da za tvrdnju o nametanju nisam imao čvrste dokaze.

Kao što smo ranije istakli, nakon izlaganja samozvanih „vizionara“ ekonomskih reformi krajem 2001. god, dokazivao sam da je to koncept „spržene zemlje“ i da će on teško pogoditi privredu, a posebno izvozno orijentisanu industriju (Kovačević, 2002a. i 2002b), ali su te moje stavove, oni, bez argumenata, nipodaštavani. U 2002. godini sam napisao i referat za savetovanje koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista koji je imao naslov „Nužnost napuštanja dosadašnjeg koncepta ekonomske politike“ (Kovačević, 2002c), ali na tom skupu, a pogotovu u političkim krugovima to je ostalo potpuno nezapaženo, jer je tada bilo i u politici i u ekonomskoj nauci, na sva zvana, isticano geslo „Srbija na pravom putu“. U skladu sa tim geslom, na tadašnjim tzv. „ekonomskim samitima“, Kopaoničkim skupovima privrednika, političara i politički podobnih akademskih ekonomista, pa i na savetovanjima koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista hvaljene su privredne reforme, mere ekonomske politike i privredne performanse SR Jugoslavije i Srbije.

U vreme kada se na sva zvana i na svim mestima, pa i na naučnim skupovima isticalo da je „Srbija na pravom putu“ i kada su MMF i Svetska banka hvalili reforme u SRJ, ja sam bio „katastrofičar“ i biću neskroman, pa ću navesti završni deo mog uvodnog referata sa savetovanja koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista i Ekonomski fakultet u Beogradu koje je održano u septembru 2004. godine. „Zbog činjenice da 'vizionari' privredne reforme nemaju nameru da bitno menjaju osnovni koncept te reforme, dugoročne mogućnosti dinamičnog, održivog privrednog rasta, koje se neće zasnivati na donacijama i inostranim kreditima, i visokom neto prodajom deviza sektora stanovništva, već pre svega na sopstvenim resursima – su pre teorijske nego praktične prirode. Doslednom primenom tog koncepta i sada vrlo niska konkurentnost privrede i izvoza se ne može bitnije povećati. Samim tim i sada ogroman broj nezaposlenih će se dalje povećati a životni standard stanovništva se ne može povećavati, već se pre može smanjivati, pa se zbog svega toga postavlja pitanja socijalne izdrživosti. Zbog svega toga, ponovo ističem da je krajnje vreme da se koncept dosadašnjih reformi koji, kao što sam više puta istakao, ima vrlo ozbiljnu konstrukcionu grešku – napusti. Međutim, trebalo bi odmah naglasiti da i u tom slučaju neće biti moguć brz pozitivan

⁴ Pregled naslova nekih od važnijih mojih radova u kojima sam to tvrdio i dokazivao da će njegova primena imati katastrofalne ekonomske i socijalne posledice daje se u spisku literature.

preokret, jer će se negativne posledice dosadašnjeg modela dugo osećati, pogotovo što je groblje mrtvih preduzeća, čija je smrt nastala zbog primene tog modela, jako veliko i što je broj preduzeća koji su, iz istih razloga, na samrti takođe jako veliki. Bitno je naglasiti da bi napuštanjem tog modela reformi i njegova zamena nekim superiornijim, proces destrukcije, odnosno propast preduzeća i privrede u celini bio zaustavljen, a u perspektivi bi došlo do njihovog ozdravljenja, oživljavanja i stvaranja novih, pre svega izvozno-usmerenih preduzeća. Drugim rečima Srbija ima nasušnu potrebu za izradom adekvatne dugoročne strategije društvenog i privrednog razvoja, rasta privrede i konkurentnosti. Takvu strategiju ne mogu uraditi samo ekonomisti, mada je njihova uloga vrlo značajna. Pored toga, potrebno je da, angažovani istraživači za izradu te strategije, budu vrhunski stručnjaci, a da se, pri njihovom izboru, kriterijum partijske podobnosti potpuno napusti. Naravno da je potrebno da se u Parlamentu Srbije ta strategija prihvati i dosledno i efikasno realizuje. Koliko je sve to realno izvodljivo, veliko je pitanje. Sumnjam da će to u dogledno vreme biti izvodljivo. Zbog svega navedenog, a posebno zbog verovatnoće da će se dosadašnji koncept ekonomskih reformi dosledno nastaviti da sprovodi – Srbiji preči privredni slom i teška dužnička kriza sa nesagledivim nepovoljnim ekonomskim i socijalnim posledicama“ (Kovačević, 2004a, str.79).

I pored vrlo skromnih privrednih performansi, na Odboru izvršnih direktora MMF, kako u februaru tako i u aprilu i junu 2003. godine, na kojima su razmatrani rezultati sprovođenja programa reformi i mera ekonomske politike SR Jugoslavije koji je bio prihvaćen preko tzv. Aranžmana o produženom finansiranju, i tada je zaključeno da su „jugoslovenske vlasti ostvarile *impresivne rezultate* (podvukao M.K.) u procesu stabilizacije i sprovođenju reformi od kraja 2000. godine“. Tada je jugoslovenskim vlastima preporučeno dalje dosledno sprovođenje *Programa* u cilju ostvarivanja trajnog privrednog rasta i održivog stanja u finansijskim odnosima sa inostranstvom (IMF, Press Releas, No 03/51 i No 03/133).

I tadašnji zamenik generalnog direktora MMF En Kruger (Anne Krueger), sredinom aprila 2003.g. izjavila je: „Međunarodni monetarni fond pohvaljuje vlasti Srbije i Crne Gore za *impresivan* (podvukao M.K.) napredak koji je postignut u procesu stabilizacije i sprovođenju reformi“. Sredinom iste godine ona je izjavila, „Ekonomska situacija Srbije i Crne Gore nastavlja da se poboljšava uz dalje smanjenje inflacije, *poboljšanje spoljnotrgovinskog deficita*“ (podvukao M.K.). Dakle, ona je u ovoj izjavi iznela potpunu neistinu, jer je spoljnotrgovinski deficit iz godine u godinu dinamično rastao. Za nju i za MMF kao instituciju, činjenice da se iz godine u godinu povećavala stopa nezaposlenosti i da se smanjivao broj zaposlenih nisu bile vredne pažnje, jer to za njih nije bio ekonomski već socijalni problem. Ona i MMF su tada hvalili privredne performanse iako je bilo evidentno da se stopa rasta BDP iz godine u godinu – smanjivala. Zbog toga, ali i zbog mnogih drugih vrlo neprijatnih trendova i pokazatelja, krajem 2004. godine sam ponovo napisao referat u čijem je naslovu bio ponovni apel da se dotadašnji model

reformi i mera ekonomske politike napusti i zameni adekvatnijim (Kovačević, 2004d).

Naglasimo da je Svetska banka, na bazi podataka za period 2001-2004, u svom godišnjem Izveštaju za 2005. godinu, Srbiju proglasila liderom u privrednim reformama u regionu.

U 2006. godini časopis *Euromony* je tadašnjeg ministra finansija M. Dinkića proglasio najboljim ministrom u svetu u toj godini (!!!). Taj ministar je početkom aprila 2006. g. izjavio „da je ponosan što se Srbija može takmičiti sa najboljim u svetu ne samo u sportu i nauci, već i u oblasti javnih finansija“ (*Politika*, 2.04.2006). Ili, u dva intervjuja on kaže: „Kada sprovedemo sve što smo naumili i najavili, 'matiraćemo' sve one koji poput radikala i neozbiljnih analitičara, govore o nekakvoj nadolazećoj dužničkoj krizi... Srbija će, u stvari od srednje zadužene zemlje uskoro postati država sa relativno niskim spoljnim dugom. Za mene je, zapravo, uvek bio najveći izazov da razne vračare koje javnosti večno prodaju crne prognoze mogu da demantujem u praksi, da postignem pozitivne rezultate koji su dijamentalno suprotni njihovim predviđanjima. Srbija će postati ne samo jedna od manje zaduženih zemalja u regionu već i u Evropi“ (*Vreme*, 31.08.2006. i *Politika*, 9.09.2006).

Podsećam da je na jednom savetovanju, nakon moje tvrdnje da je model privrednih reformi usvojen 2001. god. imao ozbiljnu konstrukcionu grešku samozvani čelnik „vizionara“ tih reformi prof. dr M. Labus izjavio „da je ponosan na tu konstrukcionu grešku“. Čak i kada su predstavnici MMF, na čelu sa poznatom En Kruger, isticali „impresivne“, „vrlo solidne privredne i spoljnotrgovinske performanse SR Jugoslavije“, dokazivao sam da je to pre virtuelni nego realni, održivi rast (Kovačević, 2004a). U više radova sam se zalagao da se model reformi napusti i da se zameni adekvatnijim modelom, kao što su činile Slovenija ili Poljska (od 1994.g.), ali moram biti samokritičan i priznati da je to, zbog ogromnog uticaja MMF koji se ostvarivao po osnovu tzv. Sporazuma o produženom finansiranju u velikoj meri bilo nerealno. Međutim, od početka maja 2006.g. za mene nema više dileme – SR Jugoslaviji, odnosno Srbiji je nametnut neoliberalni program privrednih reformi, a glavni akteri u tom nametanju su bili NATO, SAD (preko vazdušne agresije) i Međunarodni monetarni fond kao neposredni „izvršilac radova“. Naime, 6. i 7. maja 2006. godine dnevni list „*Politika*“ objavila je veliki intervju sa najpoznatijim i po mnogima najcenjenijim intelektualcom današnjice Naomom Čomskim u kome on prepričava tvrdnje bivšeg zamenika državnog sekretara u vreme Klintonu – Struba Talbota koje je on izneo u autorskom tekstu objavljenom u predgovoru memoarske knjige njegovog šefa Džona Norisa. I kako Čomski ističe, taj glavni pregovarač ispred američke administracije sa tadašnjim rukovodstvom Srbije je napisao da SR Jugoslavija, odnosno Srbija, nije bombardovana zbog Kosova već zato što američka administracija nije uspela da ubedi tadašnje rukovodstvo Srbije da prihvati neoliberalni sistem koji su prihvatile sve istočnoevropske zemlje, pa se tada

praktikovani sistem u Srbiji morao silom uništiti. Bitan deo autentičnog teksta tog Talbota glasi: „Dok su zemlje širom regiona težile da reformišu svoje privrede, ublaže etičke tenzije i uspostave građansko društvo, Beograd kao da je uživao u kontinuiranom kretanju u suprotnom pravcu. Nije nimalo čudno što su se NATO i Jugoslavija našli u sukobu. Najbolje objašnjenje za rat koji je NATO započeo . jeste otpor Jugoslavije širim trendovima političkih i ekonomskih reformi – a ne težak položaj kosovskih Albanaca“ (N. Klajn, 2009, str.372). I ako znamo da je Srbija zbog toga bila izložena surovnoj sedamdesetosmodnevnoj vazdušnoj agresiji NATO-a, možemo pretpostaviti i da su iz istih razloga bile uvedene sankcije i da su trajale osam godina. Na to, u izvesnoj meri, ukazuje primena višedecenijskih sankcija prema Kubi i Severnoj Koreji koje se održavaju zbog insistiranja SAD. Zbog svega toga, Srbija je krajem prošlog i početkom ovog veka, po mom mišljenju, znatno manje svojom nego tuđom krivicom, pre svega SAD, upala u tešku ekonomsku i dužničku krizu. S obzirom na činjenicu da je njen društveni proizvod u 2000. g. bio manji za bar 52% nego što je bio 1989. g. jasno je da je Srbija u poslednjoj deceniji prošlog veka doživela privrednu depresiju znatno većih razmera nego što je to bio slučaj u SAD u periodu 1929-1933. godina.

Iz ranije navedenih podataka jasno je da je sve to stravično pogodilo industrijsku proizvodnju u Srbiji. Pored sankcija i vazdušne agresije NATO-a, Zapad je i preko finansiranja raznih aktivnosti direktno i indirektno uticao na događaje i kreiranje modela ekonomskih i društvenih reformi, pa i kadrovskih rešenja na najvažnijim državnim funkcijama. Izvesni Tim Maršal je napisao i potpisao da je Zapad potrošio oko 60 miliona dolara, kako bi eliminisao sa političke scene Miloševićev režim (Marshal, 2002, str.179). U toj sumi nalazi se deo sredstava za obrazovanje, kako bi kolega D. Cvjetičanin rekao, „segedinskih kursasdzija“, koji su pripremani za visoke funkcije nakon pada dotadašnjeg režima, što se i desilo posle 2000. g. i oni su, iz ubeđenja ili po diktatu MMF, a u manjoj meri i Svetske banke, usvojili i isforsirali i provodili privredni sistem koji se u osnovi zasnivao na deset „božijih zapovesti“ sadržanih u Vašingtonskom sporazumu, a među njima su liberalizacija spoljne trgovine (pre svega uvoza), što brže i sveobuhvatna privatizacija, liberalizacija tzv. stranih direktnih investicija i deregulacija.

Kada je Srbija, iz vrlo misterioznih razloga donela odluku da MMF-u privremeno vrati preostali dug toj instituciji, poverovao sam da je došao trenutak da se formira prava elita naučnih radnika koji bi kreirali originalnu viziju budućeg društvenog i privrednog sistema koja bi se, nakon svestrane rasprave na nivou cele zemlje, a posebno na parlamentu, usvojila i dosledno realizovala (Kovačević, 2006). Ni tom mom predlogu nije poklonjena nikakva pažnja, jer je još uvek bila dominantna ideologija, bolje reći religija neoliberalizma i tržišnog fundamentalizma, pa je u skladu sa tim nastavljeno forsiranje potpuno defektne „strategije“ privrednog sistema i ekonomske politike, a to su: a) model pljačkaške

privatizacije, b) politika sve precenjenije vrednosti dinara i c) dalja liberalizacija uvoza.

I kada se sve navedeno ima u vidu, prosto se nameće logična pretpostavka da su moćne razvijene zemlje, a pre svega SAD i međunarodne finansijske institucije, a pre svega MMF, imali ogroman uticaj da se na ministarskim funkcijama, na čelu Narodne banke i niza drugih važnih institucija nađu stručno vrlo problematične osobe.

Kada je od 2003. pa zaključno sa 2007.g., sticajem raznih okolnosti, došlo do relativno visokih stopa rasta BDP, političari, ali i niz akademskih ekonomista isticali su da je Srbija izašla uz neke „tranzicione recesije“ i obećavaju nastavak dinamičnog rasta. To je naročito dolazilo do izražaja na kopaoničkim skupovima i tzv. ekonomskim samitima. Na moje iznenađenje njima su se pridružili i autori koji su tokom 2006. i 2007.g. pisali u *Kvartalnom monitoru*, zbog toga sam u jednom svom radu napisanom krajem 2007, dokazivao da je i taj rast više virtuelna nego realna kategorija, ali se to, po svemu sudeći, nije svidelo organizatorima savetovanja, pa sam reč dobio tek oko 17 časova, a moj referat je objavljen u drugom tomu Zbornika radova, i to u rubrici „Ekonomski odnosi sa inostranstvom“ (Kovačević, 2008a). U tom radu sam dokazivao da je visoka stopa rasta BDP neodrživa, pogotovu kada je u pitanju drugi rok.

Biću ponovo neskroman, pa ću navesti zaključke tog moga rada koji su glasili:

„Brojna obećanja, projekcije i planovi raznih institucija, kao što su MMF, Svetska banka, Evropska banka za obnovu i razvoj, NBS, pojedini instituti, kvazi instituti i najčešće podobnih ekonomista Srbije o svetlim perspektivama koje smo slušali počev od 2000.g. i njihove tvrdnje da je ostvaren impresivan rast i razvoj privrede, da je bitno poboljšan životni standard stanovništva i da je ostvarena makroekonomska ravnoteža, kao i da su perspektive rasta i razvoja privrede vrlo povoljne – jednostavno rečeno, nemaju realnu ekonomsku osnovu. „Holandska bolest“ koja je u periodu primene koncepta reformi zahvatila privredu Srbije, dostići će dramatične razmere, pa će dugoročne ekonomske i socijalne posledice biti katastrofalne“ (Kovačević, 2008a, str.111-112).

I već u idućoj 2008. godini pokazala se opravdanost mog „pesimizma“, jer je porast BDP iznosio samo 3,8%, a industrijske proizvodnje samo 1,4%, a taj skroman rast bio je praćen rastom uvoza robe za 22%, spoljnotrgovinskog deficita od 27,9%, deficita tekućih transakcija od 21,6%, deficita tekućih transakcija sa inostranstvom od čak milijardu i 687 miliona evra, a spoljni dug je povećan za čak 23% i dostigao je čak 21 milijardi evra.

I kao posledica ekstremne precenjenosti dinara u odnosu na evro i dolar, i nagle preterane liberalizacije uvoza, u 2008. godini, vrednost uvoza je bila čak 5,9 puta veći nego 2000.g. Spoljnotrgovinski deficit je bio veći za 5,7 puta, i deficit tekućih transakcija sa inostranstvom je bio čak 46 puta veći nego 2000. godine.

U uslovima ekstremno podcenjene vrednosti stranih valuta, izražene u dinarima, uvozna roba je postala cenovno znatno konkurentnija nego domaća, pa je

došlo do eskalacije tzv. „holandske bolesti“ srpske privrede, a posebno industrije. Da nevolja bude veća u isto vreme broj nazaposlenih lica se u tom periodu znatno povećao i broj zaposlenih osetno smanjio, pa se životni standard, zbog toga, ali i zbog drugih faktora, osetno smanjio i tržište Srbije se sve intenzivnije pretvaralo u tzv. „price market“ na kome je, pri kupovini proizvoda – cena odlučujući faktor, što je značilo da su uvozni proizvodi, pre svih uvozni industrijski proizvodi u pogledu cenovne konkurentnosti na tržištu Srbije bivali sve superiorniji. S druge strane, izvoz robe, pogotovu iz industrijskih preduzeća koja su bila tzv. neto izvoznici, bivao je praćen sa sve većim gubicima, pa su mnoga od njih ugašena.

Kada su najvažniji resorni ministri Dinkić i Đelić početkom oktobra 2008.g. tvrdila da će Srbija imati čak više koristi nego štete od svetske finansijske krize, u uvodnom referatu za jedno savetovanje koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista dokazivao sam da su te njihove tvrdnje znak da su oni izgubljeni u prostoru i vremenu i da će ta kriza vrlo slabu privredu Srbije, po nizu osnova, teško pogoditi, što se, na žalost, i dogodilo (Kovačević 2008b).

I zaista, znatno smanjenje svetske trgovine i svetskog nivoa stranih direktnih investicija, u ne maloj meri, doprineli su padu u 2009. godini izvoza Srbije od 19,8%, smanjenja BDP od 3,5%, a industrijske proizvodnje od čak 12,6%. I tada brojni zvaničnici i ekonomisti počinje da preuveličavaju negativan uticaj svetske ekonomske krize na privredu Srbije uopšte, a na industriju posebno. Ne sporim i nikada nisam sporio negativan efekat te krize na Srbiju, odnosno njenu privredu, pogotovo kada je u pitanju 2009. godina. Međutim, uvek sam isticao i sada ističem da je daleko najveći uticaj na tu krizu, posebno krizu industrije, imao defektan koncept reformi koji je *de facto* bio koncept „spržene zemlje“.

O katastrofalnom konceptu i praksi privatizacije napisano je obilje radova. I sam sam, na poziv Instituta ekonomskih nauka, napisao jedan referat o toj temi (Kovačević, 2010), pa zbog svega navedenog, u ovom radu o tom potpuno defektnom konceptu i njegovim katastrofalnim ekonomskim socijalnim posledicama neću sada pisati. Još jednom ću se zadržati i aktuelizirati dva važna elementa te konstrukcione greške modela reformi i mera ekonomske politike koji se sveo na koncept „spržene zemlje“. Ti elementi su politika ekstremno precenjene vrednosti dinara i nagla i preterana liberalizacija uvoza.

Kada se govori o politici valutnog kursa, trebalo bi se podsetiti da je krajem 2000. godine izvršena visoka devalvacija dinara i da je *de facto* prihvaćen kurs koji je vladao na neformalnom tržištu i bio je odraz sveukupne ponude i tražnje deviza. Nakon toga, Narodna banka Jugoslavije je odlučila da za celu 2001. g. zadržan fiksirani kurs. Kada je, krajem 2001. g., tadašnji guverner NBJ mr M. Dinkić saopštio da će, i pored inflacije koja je u 2001. g. iznosila preko 40%, Narodna banka zadržati fiksni valutni kurs (Dinkić, 2002.g.,str.184-185), veoma oštro sam kritikovao tu politiku (Kovačević 2002a, str. 187-194). On je i tu moju kritiku, bez valjanih argumenata, arogantno nipodaštavao (Dinkić, 2002, str.245-248). I

posledica primene te politike jeste da je krajem 2002. realna vrednost dinara bila je čak 51,8%, na višem nivou nego što je bila krajem 2000.g.

Iako NBJ nije zvanično zadržala politiku fiksnog valutnog kursa za 2003.g., ona je *de facto* u praksi i dalje održavana, pa je realna vrednost dinara na kraju te godine bila gotovo za 55% na višem nivou nego što je bila krajem 2000.g. Ista politika i praksa zadržana je i u 2004.g. Zbog svega toga, bar za mene, su bile neverovatne tvrdnje tadašnjeg potpredsednika vlade prof. dr M. Labusa iznete u septembru 2004.g. Naime, on je tada napisao „u poslednje dve godine faktički imamo na delu politiku fiksniranog *realnog* (podvukao M.K.) kursa dinara, devizne rezerve rastu, što je omogućilo održavanje *realnog deviznog kursa*“ (podvukao M.K.). S druge strane, on tada kaže „nije sporno da je konkurentna sposobnost naše privrede opala u poslednjih nekoliko godina i da je ona, nažalost, slabija nego pre tri godine, ne samo prema inostranstvu nego i na unutrašnjem tržištu“. I na kraju, on konstatuje „da je, nakon svođenja prosečne carinske stope na 6%, moralo biti praćeno devalvacijom ali to nije urađeno, pa je cenovna konkurentnost uvozne robe povećana, što je dovelo do veoma izraženog rasta deficita platnog bilansa“ (M. Labus, 2004, str. 25 i 27). Najblaže rečeno, bilo je vrlo čudno da on tvrdi da je valutni kurs dinara realan, ali da je navodno trebalo ipak izvršiti devalvaciju, ali da to nije učinjeno, pogotovu ako se zna da je on bio potpredsednik Savezne vlade i istovremeno ministar za spoljnu trgovinu, a u momentu navedenih konstatacija – potpredsednik Vlade Srbije.

U 2003. godini pojavila se i na sva zvona veličina „studija“ *Konkurentnost privrede Srbije* koju je, verovatno ne slučajno, finansirala Narodna banka Srbije, a koja je urađena u okviru odeljenja Džeferson instituta koje se nalazilo u Beogradu. U propratnom pismu uz ovu „studiju“ direktor tog Instituta Aaron Presnall kaže da je tu „studiju“ uradio „tim najboljih ekonomista iz Srbije“, što je bilo, najblaže rečeno, vrlo smešno i neverovatno⁵. Trebalo bi mnogo prostora da se prikažu očaravajuće ali potpuno nerealne, projekcije platnog bilansa Srbije do 2010.g., a mi ćemo se zadržati samo na nekim konstatacijama, koje su bitne za temu ovog rada, a koje su iznete u rezimeu ove „studije“ koji je pripremila Narodna banka Srbije, a koji je prezentiran na savetovanju koje je organizovalo Naučno društvo ekonomista u septembru 2004. g. (NBS, 2004, str. 81-96). Na jednom mestu tog rezimea se kaže: „struktura ponude naše robe i usluga je veoma skromne da bi se sniženjem njihovih cena mogla povećati uvozne tražnje u inostranstvu za njima i da bi se zbog toga sniženje kursa iole „isplatilo“ (str.83). Ovi autori iznose niz ograničavajućih faktora za veći rast izvoza koji „ne dozvoljavaju pretežnom delu privrede, a naročito industrije, da u kratkom roku, poveća izvoz i to bez *obzira na bilo koju visinu kursa*“ (str.83 a podvukao M.K.). Dalje se kaže da je neka studija koju su

⁵ Taj tim činili su matematičari Stojan Stamenković i Miladin Kovačević, Davor Savin, Vladimir Vukotić, Gordana Vukotić-Čotić, Marijana Maksimović, Ivan Nikolić, Goran Petković, Jelena Kozomara, Predrag Bjelić, Kosovka Ognjanović, Aleksandra Branković, Iva Šuvaković i Dejan Tasić.

uradili stručnjaci iz više zemalja u tranziciji centralne i jugoistočne Evrope „pokazala da promene kursa nikako ne može da obavi ulogu promotera izvoza, odnosno privrednog rasta“. I tu se ističe: „Da se pitanje podizanja konkurentnosti za nas svodi na izbor između dve strategije. Prva je strategija da se deprecijacijom domaće valute kritična masa preduzeća 'ispod linije' učini rentabilnim, uporedo sa jačanjem carinske i vancarinske zaštite (protekcionizam)“, i tako se čuva i reprodukuje zatečena privredna struktura, a ona je u našem slučaju zastarela, pretežno kompatibilna sa tržištem od pre dve i po ili tri decenije“ (str.89). U tom radu se ističe da druga strategija polazi „Od tržišne vrednosti deviznog kursa i liberalizacije spoljnotrgovinske razmene, koja tera preduzeća koja su ispod linije rentabilnosti na povećanje produktivnosti i efikasnosti, na promenu proizvodnih programa, na podizanje konkurentnosti tehnološkim napretkom i kvalitetom. Ona koja to ne mogu – gase se. Stvaraju se nova preduzeća, koja su u datim uslovima sposobna da rentabilno posluju. Time se investicije usmeravaju u stvaranje nove, savremene strukture privrede, konkurentne na unutrašnjem i inostranom tržištu“. I poenta u tom radu je bila „da je politika povećanja konkurentnosti identična sa opštom politikom stabilizacije i izgradnjom privrede“ (str. 89). Ono što posebno pada u oči jeste da su autori, „tima najboljih srpskih ekonomista“, a pogotovu autori rezimea te „studije“ sve to zaključili, a da su potpuno zanemarili činjenice (koje je Narodna banka Srbije publikovala u svom *Statističkom biltenu*), da je krajem 2001. god. realna vrednost valutnog kursa dinara (u odnosu na korpu valuta – evra i dolara) bila za čak 30% na višem nivou nego krajem 2001., da je na kraju sledeće, tj. 2002. ona bila za dodatnih 16,8%, na višem nivou nego krajem 2001.g. i da je na kraju 2003. god. ona realno bila za 1,9% na višem nivou nego krajem prethodne godine. Dakle, oni su potpuno ignorisali činjenicu da je realna vrednost dinara na kraju 2003. godine bila za čak 54,7% na višem nivou nego krajem 2000. godine. Zanemarivanjem tih činjenica i priče da valutni kurs dinara uopšte ne može uticati na izvoz – znak su da su ti autori bili izgubljeni u prostoru i vremenu, ali su, i pored toga, neki od njih postali savetnici premijera, članovi Saveta NBS, članovi Fiskalnog saveta i Saveta guvernera NBS.

Ovi „mudraci“ su zanemarili činjenicu da je stanje u privredi, zbog svega što se dešavalo u poslednjoj deceniji prošlog veka, bilo užasno. Oni su ignorisali činjenicu da je u to vreme carinska stopa u Srbiji bila neprimereno niska. Oni su ignorisali primedbu nobelovca. J. Stiglica upućena 2001. g. vlastima SR Jugoslavije i Srbije, koja je glasila „precenjena vrednost nacionalne valute plus visoka kamatna stopa – jednako prirodna propast“.

Politika sve precenjivanje vrednosti dinara nastavljena je sve do kraja 2008. god. Po obračunu stručne službe NBS, u septembru 2008. god. dinar je realno bio, verovali ili ne, za 110%, a krajem te godine bio je za 105,4% na višem nivou nego krajem 2000. godine.

Sa eskalacijom svetske ekonomske krize, ali i ekonomske krize u Srbiji od 2008. pa zaključno sa 2010. g. valutni kurs dinara osetnije je smanjen ali je i dalje

u odnosu na kraj 2000. god. ostao vrlo precenjen. Tako je njegova realna vrednost u 2010. godini bila za oko 13%, niža nego 2008.g., ali je istovremeno bila za 79,4% na višem nivou nego krajem 2000.g.

Od 2010.g. vrednost dinara u odnosu na strane valute ponovo se povećavala, pa je krajem decembra 2012. godine bila za samo 7% niži nego 2010.g. ali i za 92,5% viša nego što je bila krajem 2000.godine. Rast realne vrednosti dinara je nastavljen i u prvih deset meseci 2013. godine, ali je ipak bila za 4,5% niža nego 2008. godine, ali i za 96,2% viša nego krajem 2000. godine.

Pad realne vrednosti dinara, do čega je došlo od početka četvrtog kvartala 2008. godine, uz neke druge faktore, doprineo je da je izvoz robe, i pored jake svetske ekonomske krize, u 2012. god. bio za oko 19% veći nego 2010. godine, ali da je u isto vreme uvoz robe bio za 10,3% manji, dok je spoljnotrgovinski deficit bio manji za čitavih 34,3%.

U skladu sa naivnim verovanjem autora *Postkriznog modela rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, da je Srbija izašla iz ekonomske krize, u toj studiji je zapisano da je „kurs dinara sredinom 2010. g. verovatno dostigao nivo koji *obezbeđuje međunarodnu konkurentnost privrede Srbije* (podvukao M.K.), jer je dostigao realni nivo iz septembra 2006.“⁶. Tu je zapisano „da alternativne procene realnog valutnog kursa koje je dao MMF takođe sugerišu da *dinar nije više precenjen, odnosno da je čak možda i blago podcenjen*, (podvukao M.K.), pa stoga možemo sa dosta izvesnosti tvrditi da se dinar spustio na svoju poželjnu i srednjoročnu vrednost“. Ove konstatacije su takođe potpuno neprihvatljive s obzirom da je realna vrednost dinara u septembru 2010.g. bila za čak 70% na višem nivou nego krajem 2000.g. tj. bila je još uvek ekstremno precenjena. Uostalom, sama činjenica da je NBS u drugoj polovini 2010. godine prodala preko 1,5 milijardi evra da bi „sprečila preterane dnevne fluktuacije valutnog kursa“, jasno govori da je dinar, suprotno tvrdnji ovih autora, i sredinom 2010. god. bio vrlo precenjen. Dakle, neosporno je da se cenovna konkurentnost domaćih proizvoda i usluga, nakon znatne deprecijacije valutnog kursa dinara koja je ostvarena od početka oktobra 2008. g. pa do sredine 2010.g. osetno povećala, ali je, i pored toga, daleko od istine bila tvrdnja ovih autora da je time ona „obezbeđivala međunarodnu konkurentnost privrede Srbije“ (str.115).

Verovatno da nije slučajno da je vrlo brzo nakon pojave *Postkriznog modela... i redakcija Kvartalnog monitora ekonomskih trendova i ekonomske politike*, zaključila sledeće „mudrosti“ (2010,br.21, str. 60-62).

- a) Privreda Srbije je u periodu 2005-2008. značajno gubila međunarodnu konkurentnost, a to je bila posledica „prekomernog jačanja dinara, budući da su jedinični troškovi rada, izraženi u stranim valutama sistematski rasli“.

⁶ O neosnovanosti tih tvrdnji detaljno sam kritički pisao u uvodnoj studiji „Uzroci niskog nivoa i mere za povećanje konkurentnosti privrede Srbije“ u Zborniku radova *Kako povećati konkurentnost privrede i izvoza Srbije*, izdanje Naučno društvo ekonomista Srbije (sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, Beograd), 2010.

- b) Smanjenje vrednosti dinara, do čega je došlo od septembra 2008.g. imalo je za rezultat „*nadoknadu izgubljene konkurentnosti privrede od 2005. god.*, (podvukao M.K.), odnosno njeno vraćanje na nivo iz 2005.g.“
- c) Vrednost evra od 105,3 dinara – približava se svom realnom nivou iz 2005. g.,
- d) Sadašnji *realni kurs dinara* (podvukao M.K.) „verovatno je na nivou koji obezbeđuje dovoljnu cenovnu konkurentnost domaće privrede“.

Nažalost, ove tvrdnje su bile potpuno neosnovane. Osnovni defekt takvih tvrdnji bio je što su njeni autori potpuno zanemarili činjenicu da je realna vrednost dinara u 2005. g. bila ekstremno precenjena. Naime, po obračunu stručne službe NBS, dinar je na kraju 2005. godine realno bio za čak 55% na višem nivou nego krajem 2000. godine, pa njegove korekcije tokom poslednjeg kvartala 2008, tokom 2009. i početkom 2010. g. nije mogla pokriti njegovu enormnu aprecijaciju ostvarenu u periodu od početka 2001.g. pa zaključno sa krajem septembra 2008. g. (kada je po podacima NBS dinar realno bio za čak 110% na višem nivou nego krajem 2000. g.) Uz to, ta redakcija konkurentnost izvoza posmatra samo kroz jedinične troškove rada, a zanemaruje nazadovanje Srbije u masi necenovnih faktora konkurentnosti koje, u svojem Globalnom izveštaju o konkurentnosti, uključuje Svetski ekonomski forum. I upravo njegov Izveštaj koji je publikovan početkom septembra 2010. godine bio je šokantan, jer je bio u ogromnom neskladu sa prethodno navedenim pričama ekonomista, matematičara i zvaničnika Srbije da je ona izašla iz krize ili „recesije“, da je ostvarena cenovna konkurentnost izvoza i da će 2011. godine, a pogotovu kasnije godine biti „postkrizne“ i da će, samim tim, biti ostvarene vrlo solidne privredne performanse, ali zasnovane ne na novom neto zaduživanju u inostranstvu već na bazi domaćih resursa i povećanja konkurentnosti. Najšokantniji podatak iz tog Izveštaja bilo je 96. mesto Srbije na rang listi zemalja po konkurentnosti. Isto tako je bio šokantan nalaz tog Foruma da se ispred Srbije našla masa vrlo siromašnih zemalja, a među njima su bile čak Makedonija i Albanija.

Tabela 1. Kretanje realne vrednosti dinara od kraja 2000. do kraja oktobra 2013. godine (2000=100)

2000. = 100	2007. = 189,5
2001. = 130,0	2008. = 205,4
2002. = 151,8	2009. = 190,0
2003. = 154,7	2010. = 179,4
2004. = 153,0	2011. = 197,6
2005. = 155,5	2012. = 192,5
2006. = 170,23	oktobar 2013. = 196,2

Izvor: Izračunato na osnovu podataka NBS Statistički bilten, oktobar 2013, str.91.

Sve u svemu, još uvek jako precenjena vrednost dinara, odnosno podcenjena vrednost stranih valuta nastavila je da guši privredu Srbije, posebno njenu industriju i posle 2008. g. ali nešto manjim intenzitetom nego što je bio slučaj od 2000. do oktobra 2008.g.

Pored direktnih, postoje i indirektni negativni efekti precenjene vrednosti dinara na industriju. Naime, ona je negativno uticala i na građevinarstvo, saobraćaj, poljoprivredu, turizam, pa su i ti sektori bitno smanjili kupovinu industrijskih proizvoda i oni su se sve više orijentisali na uvozne industrijske proizvode, jer su cenovno bili konkurentniji.

Ekstremno precenjena vrednost dinara koja se praktikuje gotovo 13 godina, direktno i indirektno, imala je i niz drugih vrlo neprijatnih posledica, po privredu u celini, pa i industriju. Među njima se posebno ističu znatno smanjenje broja zaposlenih lica, neracionalna alokacija resursa, stimulisanje potrošnje i destimulisanje štednje i investicija, preteran odliv deviza u inostranstvo, olako zaduživanje u inostranstvu i upadanje u dužničku krizu itd.

U cilju pospešivanja izvoza, mnoge zemlje, za razliku od Srbije, forsirale su i sada forsiraju politiku podcenjene vrednosti svojih valuta. U tom pogledu posebno se ističe Kina. Razvijene zemlje već godinama optužuju Kinu da podcenjenom vrednošću juana ostvaruju tzv. „valutni damping“ kojim osvaja strana tržišta, vrlo dinamično povećava izvoz, destimuliše uvoz, ostvaruje ogroman suficit spoljnotrgovinskog i platnog bilansa i fascinantno povećava devizne rezerve koje su dostigle svetski rekord od čak 3.300 milijardi dolara. I što je najvažnije, što se mora istaći jeste činjenica da Kina već dve decenije ostvaruje neverovatno visoku stopu rasta BDP od oko 10%.

Kada se govori o negativnim efektima precenjene vrednosti dinara na privredu, industriju i izvoz, vredi posebno istaći činjenicu da je, u uslovima izraženog rasta vrednosti franka (u odnosu na evro), centralna banka najkonkurentnije zemlje Švajcarske – pre tri godine izvršila devalvaciju sa obrazloženjem da je to učinila sa ciljem da se očuva cenovna konkurentnost izvoza, proizvodnje i komercijalnih usluga iz te zemlje.

Imajući sve navedeno u vidu, apsurdno je da Narodna banka Srbije već nekoliko godina prodaje devize u cilju „sprečavanja preterane dnevne fluktuacije deviznog kursa“. Apsurdno je da je u uslovima kada je stopa inflacije u Srbiji u 2012.g. bili preko šest puta veća nego u evrozoni i kada je iz Srbije po svim osnovama gotovo milijardu i po evra više izašlo nego što je ušlo, da je vrednost dinara u odnosu na evro u 2012. bila neznatno smanjena u odnosu na 2011. godinu. Tragikomično da je viceguvernerka NBS prof. Diana Dragutinović, nakon konstatacije nobelovca Pol Krugmana da je politika valutnog kursa najveća slabost ekonomske politike Srbije, izjavila da on nije u pravu, a kao dokaz je uzela kretanje realne vrednosti dinara od 2005, pa zaključno sa sredinom 2012.g., ali je ona zaboravila da je realna vrednost dinara u 2005. bila za čak 55% na višem nivou nego 2000.g. I što je tragikomično i prethodna dva guvernera i sadašnji guverner

NBS i neki članovi Saveta guvernera su se hvalili i sada se hvale sa „stabilnim valutnim kursom“. Sve mi to liči na onu dosetku „Operacija uspela – pacijent umro“.

Uz ogromnu precenjenost dinara, dodatne negativne efekte iste vrste, imala je nagla i preterana liberalizacija uvoza (koju su isforsirali savezni ministar za spoljnu trgovinu, prof. dr M. Labus i njegov savetnik B.Begović), tako da je prosečna, neponderisana carinska stopa smanjena za nešto preko 15%, na oko 9,5%. Iz Izveštaja Svetske trgovinske organizacije za 2005. god. vidi se da je prosečna neponderisana carinska stopa u Srbiji u 2004.g. bila samo 8,7%, dok je u istoj godini ona bila u Rumuniji 16,9%, u Bugarskoj 10,0%. Dodajmo, da je, po istom izvoru, maksimalna carinska stopa u toj godini u Srbiji iznosila 30%, dok je u Bugarskoj bila 75%, a Rumuniji čak 248%, ali su te dve zemlje forsirale razumnu politiku postepenog smanjenja carinskih stopa. I za Srbiju je takva politika bila jedino ispravna ako se zna u kakvoj je situaciji bila njena privreda nakon osmogodišnjih sankcija, surove vazdušne agresije NATO, desetogodišnjeg procesa dezinvestiranja, stanja raspoložive tehnologije koja se tada koristila i sl.

Nagla preterana liberalizacija uvoza u SRJ i Srbiji ostvarena početkom 2001.g. neodoljivo me podseća na sličan slučaj sa Čileom u 70-tim i godinama prošlog veka. Naime, odmah nakon vojnog puča (1973) „čileanski čikaški momci“, uz maksimalnu saradnju sa profesorima Čikaške ekonomske škole, pa i samog M. Fridmana, uklonjene su sve uvozne kvote, a sem automobila, carinske stope su bitno, a često i drastično smanjene, pa se njena prosečna stopa svela na 10%.

Kao što sam napomenuo, od 2001. god. sistemski sam kritikovao naglu i preteranu liberalizaciju uvoza sa kojom se prof. dr M.Labus i tada i sada ponosi. Duboko sam ubeđen da je ta nagla, preterana liberalizacija uvoza, pri čemu se prof. dr M. Labus i prof. dr B.Begović „pravili većim katolicima od Pape“, bilo ekonomski i socijalno štetna. Da je ta liberalizacija uvoza bila nagla i preterana pokazuju nalazi International Trade Center – a (koje je detaljno prikazao prof. dr Predrag Bjelić (Bjelić, 2010, str.95), da su prosečne carinske stope u Srbiji za sve važnije sektore u 2009. god. bile znatno niže nego što su u proseku bile u zemljama, njenim najvažnijim spoljnotrgovinskim partnerima (<http://www.intercen.org>). Naime, po toj analizi, prosečna carinska stopa za poljoprivredne proizvode u Srbiji, bila je 9,8%, a u zemljama njenim najvažnijim spoljnotrgovinskim partnerima u proseku 13,0%. Odgovarajuće veličine za sektor hrane, pića i duvana bile su 16,5%, odnosno 19,0%, proizvode šumarstva i ribarstva 6,0% i 11,0%, za nemetalne mineralne proizvode 7,3% i 11,4%, proizvode rudarstva i kamena 1,8% i 5,4%, naftu 2,4% i 5,5%, ugalj, naftni derivati i nuklearna goriva 1,9% i 6,0%, drvo i proizvodi od drveta 4,7% i 9,5%, proizvodi od gume i plastika 8,0%, odnosno 11,5%, tekstil, odeća i koža 12,1% i 14,6%, hemijski proizvodi 2,7% i 6,0%, metali i proizvodi od metala 4,8% i 8,4%. Čak u slučajevima finalnih proizvoda iz mašinske, elektro i elektronske industrije prosečne carinske stope u Srbiji su u 2009. g., bile osetno niže od prosečnih

carinskih stopa zemalja, njenih najvažnijih spoljnotrgovinskih partnera. Prosečna carinska stopa pri uvozu mašina i opreme iznosila je u Srbiji 5,7%, a zemljama sa kojima Srbija ima najveću spoljnotrgovinsku razmenu u proseku 6,8%. Kada su u pitanju elektro i elektronska oprema, te stope su iznosile 5,9%, odnosno 9,0%, kod motornih vozila i druge opreme 3,9% i 9,5%, a kod preciznih instrumenata 3,1%, odnosno 8,4%. I na kraju, po toj analizi, prosečna carinska stopa za ostale industrijske proizvode iznosila je u Srbiji 8,1%, a u tim zemljama čak 14,1% (Bjelić, 2010, str.95).

Po podacima Svetskog ekonomskog foruma, publikovanih početkom septembra 2013. godine, Srbija je u 2011.g. godini imala prosečnu ponderisanu carinsku stopu od samo 5,2%, a od nje niže prosečne carinske stope imalo je 69, a više čak 78 zemalja, a ogromna većina od njih su članice Svetske trgovinske organizacije. Još je važnije naglasiti da su mnoge od njih, sudeći po nivou *per capita* dohotka, tj. po razvijenosti privrede, ispred Srbije i takođe mnoge od njih su znatno bolje plasirana na rang listi po konkurentnosti. Na primer, Južna Koreja je u 2012. godini imala *per capita* dohodak od čak 23.113 dolara, tj. bio je 4,67 puta veći od Srbije i bila je na vrlo visokom 25 mestu rang liste zemalja po konkurentnosti (u 2012. čak na 19 mestu, a imalo je prosečnu carinsku stopu od 8,6% (WEF 2013, p. 479). Ili, Trinidad i Tobago su imali *per capita* dohodak od 19.018 dolara, nalaze se na 95 mestu rang liste po konkurentnosti, a imaju prosečnu ponderisanu carinsku stopu od 10,5%. Ruska federacija je tada imala *per capita* dohodak od 14.247 dolara tj. bio je 2,9 puta viši od Srbije, nalazi se na 47 mestu rang liste po konkurentnosti, a imala je prosečnu carinsku stopu od 9,4%. Brazil, koji je ostvario vrlo dinamičan privredni rast u poslednjih desetak godina, imao je u 2011.g. *per capita* dohodak od nešto preko 12.000 dolara, nalazio se na solidnom 56 mestu rang liste po konkurentnosti, a imao je prosečnu carinsku stopu od 11,3%. Panama je imala *per capita* dohodak od 9.919 dolara, nalazila se na visokom 40 mestu rang liste po konkurentnosti, a imala je prosečnu carinsku stopu od 6,0%. Tajland je imao *per capita* dohodak 5.678 dolara nalazio se na visokom 37 mestu rang liste zemalja po konkurentnosti a imao je prosečnu carinsku stopu 6,6% (WEF, 2013, p.479). Dodajmo na kraju da nekoliko nerazvijenih zemalja koje ostvaruju vrlo visok rast BDP i vrlo su solidno plasirane na rang listama zemalja po konkurentnosti, i ako su članice STO, imaju vrlo visoke prosečne carinske stope. Tako je Kina, koja se nalazi na visokom 29 mestu rang liste zemalja po konkurentnosti, a imala prosečnu carinsku stopu od čak 11%. Ili, Indija se nalazi na 60 mestu rang liste zemalja po konkurentnosti, a imala je prosečnu carinsku stopu od čak 11,7% itd.

Uz sve navedeno, iako nema čvrsti dokaza, vrlo je verovatno da mnoge zemlje, čak i znatno razvijenije od Srbije imaju znatno jaču vancarinsku zaštitu svoje privrede u celini, pa i industrije, nego što je slučaj sa Srbijom. Uz sve to mnoge zemlje neuporedivo višim subvencijama nego što praktikuje Srbija i time, znatno više smanjuju jedinične troškove njihove proizvodnje i tako povećavaju cenovnu

konkurentnost na domaćem i stranim tržištima (pogotovu kod poljoprivredno-prehrambenih proizvoda), što nije slučaj sa Srbijom.

Iz svega izloženog jasno je da su se prof. dr M. Labus, njegov glavni savetnik prof. dr B. Begović i republički ministri koji su bili zaduženi za spoljnu trgovinu, spoljnotrgovinsku politiku – pri forsiranju liberalizacije uvoza – „pravili većim katolicima od Pape“ i to je, uz politiku ekstremno precenjenog valutnog kursa dinara i katastrofalan model privatizacije, dovelo industriju i privredu Srbije i njene finansije pred kolaps ili bankrot.

Imajući u vidu sve vrlo neprijatne trendove i pokazatelje, za savetovanje ekonomista, koje je održano u decembru 2011. godine, koje je bilo posvećeno perspektivama za 2012. god., prijavio sam referat pod naslovom „Srbija pred privrednim i finansijskim kolapsom“ (Kovačević, 2012c). I kada me je predsedavajući, predsednik Naučnog društva ekonomista prof. dr Božidar Cerobvić pozvao da izadem za govornicu, rekao je „E, sad da čujemo jednog katastrofičara“. Na opštu žalost, ponovo se pokazalo da su makroekonomski i socijalni pokazatelji u 2012. god., bili nepovoljniji nego što sam najavljiavao. Navedimo samo najvažnije:

- Bruto domaći proizvod je, po podacima Republičkog zavoda za statistiku, realno bio za 1,7% manji nego 2011. god., što znači da je u toj godini bio za 2,7% na nižem nivou nego što je bio pre četiri godine tj. 2008. g.
- Broj zaposlenih lica u decembru 2012. g. iznosio je samo milion i 722.794, tj. bio je za 15.750 manji nego u istom mesecu 2011.god., dok je u septembru 2008.g. on iznosio milion i 993 hiljade.
- Industrijska proizvodnja je smanjena za 2,9%, a njen fizički obim je u 2012. g. bio za 11,3% niži nego što je bio u 2008. godini.
- Fizički obim poljoprivredne proizvodnje je smanjen za 17,5%.
- Na rang listi zemalja po konkurentnosti, objavljenoj u septembru 2012.g., čak se i Bosna i Hercegovina našla ispred Srbije, pa od tada nema nijedne evropske zemlje u tranziciji koja nije ispred Srbije.
- Javni dug je krajem 2012.g. dostigao čak 17,67 milijardi evra i bio je za 3,21 milijardu veći nego krajem 2011.g., a njegov odnos prema, statistički „naduvanom“, BDP dostigao je čak 61,5% i bio je za preko 13 procentnih poena viši nego krajem 2011. godine i bio je za preko 16 procentnih poena viši od zakonskog maksimuma (45%).
- Spoljni dug je krajem decembra 2012. godine dotigao 25,7 milijardi evra i bio je za milijardu i 575 miliona veći nego krajem 2011. godine, a njegov odnos prema, čak i statistički naduvani, BDP dostigao je čak 85,63% tj. bio je za 5,57 procentnih poena veći od gornje kritične granice, pa se Srbija i po tom kriterijumu našla u grupi visokozaduženih zemalja.
- I što je posebno neprijatno jeste podatak da je devizni saldo po svim osnovama u 2012. god. bio negativan i iznosio je milijardu i 489 miliona dolara, dok je u 2011. god. on bio pozitivan i iznosio je dve milijarde i 446

miliona dolara. Ili, izražen u evrima taj negativan saldo iznosio je milijardu i 137 miliona, dok je u 2011. njegov pozitivan iznos dostigao milijardu i 802 miliona.

- Gubici u privredi i nesolventnost su dostigli enormno visoke nivoe.

U 2013. godini BDP je verovatno realno povećan za oko 2,0%, ali je to postignuto zahvaljujući povoljnim uslovima za poljoprivredu i rastu industrijske proizvodnje, pre svega, u preduzećima u većinskom stranom vlasništvu. I pored toga, broj zaposlenih radnika će na kraju godine biti osetno manji nego što je bio krajem 2012. Uz to, Srbija je na rang listi zemalja po konkurentnosti, koji izražava zdravstveno stanje zemlje i njene privrede, pala na 101 mesto i našla se u „trećoj ligi“. Dodajmo da je javni dug Srbije u oktobru 2013. godine prešao 19 milijardi evra i nema spora da je krajem 2013. godine za nekoliko milijardi evra veći nego što je bio na kraju 2012. g. Podsetimo da je javni dug na kraju 2008.g. iznosio sasmo 8,8 milijardi evra, što znači da je on krajem novembra 2013. godine bio za 2,16 puta veći nego krajem 2008.g. dok je BDP u 2012.g. bio za 2,7% manji nego u 2008.g. Kolaps ili bankrot zemlje je izbegnut samo po osnovu vrlo visokog zaduživanja u zemlji i inostranstvu. Od izbora sadašnje Vlade, pa zaključno sa krajem oktobra 2013.g., spoljni dug je povećan za 3,83 milijarde evra, a nakon emitovanja državnih hartija i vrednosti od milijardu dolara i nekih novih kredita koji su u novembru realizovani, vrlo je verovatno da je spoljni dug prešao 27 milijardi evra, a javni je prešao 20 milijardi evra, pa će njihovi odnosi prema statistički „naduvanom“ BDP za celu 2013.g. iznositi oko 90%, odnosno oko 65% restriktivno. Sve to praćeno je daljim rastom budžetskog deficita i dodatnim povećanjem i inače ogromnih gubitaka i dugova privrede, i što je najvažnije smanjenjem broja zaposlenih lica, padom životnog standarda ogromnog dela stanovništva.

OGRANIČAVAJUĆI FAKTORI NUŽNOG DINAMIČNOG RASTA PRIVREDE I REINDUSTRIJALIZACIJE

Od izvršene rekonstrukcije Vlade od svih najvažnijih zvaničnika slušamo obećanja o budućem pozitivnom privrednom preokretu, a posebno o reindustrijalizaciji. Od svih tih obećanja posebno se ističe izjava novog ministra za finansije Lazara Krstića koji je pre tri meseca obećao „srpsko privredno čudo“.

U poslednjih 40 godina obećavana su privredna čuda za niz zemalja, a među njima je bila i SR Jugoslavija. Ali od tih čuda nije bilo ništa, a kod mnogih, među kojima je i Srbija, došlo je i do privredne katastrofe. Tako je nakon vojnog puča u Čileu, u kome je ubijeno više od 3.000 ljudi, uvođenjem ekstremnog neoliberalizma koji je nametnut od strane transnacionalnih kompanija, SAD i Čikaške ekonomske škole, obećano čileansko privredno čudo. U skladu sa nametnutom neoliberalnom filozofijom, bolje reći religijom, izvršena je nagla

liberalizacija uvoza i stranih direktnih investicija, obavljena je privatizacija najvažnijih preduzeća i najvrednijih privrednih resursa. Posle toga, problem nezaposlenosti je dostigao ogromne razmere, zemlja je zapala u tešku dužničku krizu, a *per capita* dohodak u 1989. nije bio veći nego 1973. Isto se dogodilo i u Argentini posle vojnog puča 1976, kada je tada i nakon toga ubijeno više od 30.000 ljudi, a šef MMF Kemdesi izjavio je 2000.g. da slučaj Argentine treba da uđe u sve udžbenike makroekonomije kao primer uspešnosti neoliberalnog koncepta, a ona je već 2001. doživela privredni slom. Božidar Đelić, bivši asistent Džefri Saksa, postaje ministar finansija Srbije od 2001. i on je obećao da će „kroz tri godine Srbija postati ekonomski lider na Balkanu i pričaće se o „srpskom privrednom čudu“. Krstić sada ponavlja isto obećanje što govori da je on izgubljen u prostoru i vremenu.

Rekonstruisana Vlada i njeni ministri, sem isticanja da je model privatizacije bio katastrofalan, pljačkaški, bar javno još uvek nisu postavili suštinsko pitanje zašto se Srbija našla u užasno teškoj ekonomskoj i dužničkoj krizi, a zašto je model privatizacije doveo do katastrofalnih ekonomskih i socijalnih posledica. Ako se to ne zna, onda samo novo zaduživanje, figurativno rečeno, podseća na „lečenje“ teškog bolesnika čija je vrsta bolesti nepoznata – preparatima za sniženje vrlo visoke temperature koja preta da ošteti neke njegove vitalne organe. Ministar za privredu Saša Radulović je izjavio, „da smo se posle decenije katastrofalne ekonomske politike i katastrofalne privatizacije – našli u „živom blatu“ a Srbija se iz njega ne može izvući bez jake domaće privrede, koja čini okosnicu razvoja svake prosperitetne zemlje“ (*Politika*, 3.XII 2023, str.10). Istog dana predsednik Akademije inženjerskih nauka, bivši rektor Beogradskog univerziteta, prof. dr Branko Kovačević, je izjavio: „Nema industrije bez obrazovanih ljudi, nauke i tehnoloških inovacija. To su resursi koje moraju da koriste domaći privrednici, a sve zarad budućnosti naše dece na ovim prostorima. Ne smemo da padnemo u kolonijalnu zavisnost i moja generacija ne sme da bude ta koja će poslednja ugasi svetlo u ovoj zemlji“ (*Politika*, 3.XII 2013, str.10).

Nema spora da Srbija, na ovom vrlo skromnom nivou razvijenosti, mora, za razliku od kraja 80-tih godina prošlog i proteklih 13 godina novog veka – forsirati razvoj materijalne proizvodnje, tj. industrije, zanatstva i poljoprivrede, pogotovo one koja je izvozno orijentisana. Međutim, to će biti vrlo teško ostvariti, jer postoji ogroman broj vrlo teških ograničenja, a ja ću navesti, po mom mišljenju, najvažnije.

U Srbiji je prisutno potpuno neopravdano verovanje da ona raspolaže kvalitetnom radnom snagom. I zato je kod onih koji to veruju bilo veliko iznenađenje kada su početkom decembra 2010.g. jedan predstavnik nemačkih kompanija koje su investirale u Srbiji, kao i ambasador te zemlje u Srbiji izjavili da u Srbiji nema kvalifikovane radne snage koja im je potrebna. Još je veće iznenađenje bilo kada je, nakon toga, direktor „Srbijagasa“ izjavio da u Srbiji nema dovoljno majstora koje će biti potrebno obezbediti za građevinsku realizaciju

„Južnog toka“. Pre nekoliko meseci jedna vlasnica modne konfekcije je takođe izjavila, da ne može da obezbedi adekvatnu radnu snagu. I proizvođači Konfekcije iz Arilja se žale da ne mogu da obezbede kvalifikovane radnike. Ovi i mnogi drugi pokazatelji dovode u ozbiljnu sumnju mogućnost ostvarenja uspešne i održive industrijalizacije, jer se kvalitet ljudskog kapitala već godinama urušava i preti realna opasnost da se to i dalje nastavi. Navedimo, po našem mišljenju, samo najvažnije pokazatelje urušavanja ljudskog kapitala:

- Po nalazima Svetskog ekonomskog foruma na rang listi od 144 zemalja po intenzitetu tzv. odliva mozgova (brain drain) od Srbije su u 2011. g. u gorjoj situaciji bile samo tri zemlje. Po istoj instituciji u 2012.god. samo je jedna (od 148 zemalja) zemlja bila u težjoj situaciji kada je u pitanju atraktivnost zemlje za mlade talente, a samo dve zemlje su bile u težjoj situaciji kada je u pitanju mogućnost zadržavanja talenata da ostanu u zemlji.
- U poslednjih nekoliko godina oko 50% mladih je nezaposleno, a većina njih taj status ima već nekoliko godina i velika je verovatnoća da će se taj procenat u 2014.g. čak i povećati, što ima i imaće teške, kako radne, tako i psihičke posledice. Po izjavi predsednika Svetske organizacije rada, mladi koji po završetku školovanja pola godine ne počnu da rade, imaće trajne negativne posledice po njihovu produktivnost i materijalna primanja. Ili, po jednom istraživanju obavljenom u V. Britaniji utvrđeno je da duži period nezaposlenosti mladih u toj zemlji ima za posledicu da oni u narednih 20 godina, imaju nižu produktivnost i niže prihode u odnosu na one koji su se zaposlili odmah po završetku školovanja⁷. Iako takvih istraživanja nije bilo u slučaju Srbije, vrlo je verovatno da navedeni nalazi važe i za nju, pogotovu ako se zna da ogroman procenat nezaposlenih mladih taj status ima godinama i da će tako biti i u narednim godinama. I što je najgora posledica dugog statusa nezaposlenih - jeste što ta lica gube deo stečenog znanja, ne stiču nova znanja, gube samopouzdanje, pa i samopoštovanja. Uz sve to, sve veći broj njih postaju kriminalci i, preko prodaje imovine svojih predaka, dolaze do sredstava za život, ali i za kupovinu alkohola i narkotika i mnogi od njih su kao radna snaga najčešće potpuno izgubljeni, tj. neupotrebljivi.
- Zbog sve većeg siromaštva, krize porodice i neadekvatnog odnosa društva i države prema deci, kvalitet podizanja i obrazovanja najmlađe dece u Srbiji je sve niži. Prema najnovijem izveštaju UNICEF-a, većina najmlađih stanovnika Srbije živi u nemaštini, u neadekvatnim uslovima za rast i

⁷ Jelena Žarković-Rakić, „Ekstremna nezaposlenost u Srbiji i EU: posledice i moguća rešenja“ *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, april-jun 2013, str.73, originalni izvor: Gregg, P. and Tominey, E. (2005), „The wage scar from male youth unemployment“, *Labour Economics* 12(4). Pp.487-509.

razvoj i na marginalna društva. Po podacima koje je, pre nekoliko meseci, objavila ta institucija, samo 44% dece uzrasta od 3 do 5 godina pohađa bilo koji vid predškolskog obrazovanja, a čak 20% domaćinstava u Srbiji ne poseduju ni jednu dečiju knjigu. Po istom izvoru, veliki deo dece u Srbiji su pothranjena, ne završavaju ni osnovnu školu, izloženi su diskriminaciji i često su žrtve nasilja i samo manje od 30% dece se odgaja nenasilnim metodama.

- Zbog smanjenja broja novorođene dece i drastičnog pada životnog standarda stanovništva, broj dece u osnovnim i srednjim školama od školske 1995/96 pa do školske 2013/2014 smanjen je za oko 215.000.
- Po podacima Svetskog ekonomskog foruma, na rang listi zemalja po kvalitetu obrazovnog sistema Srbija je sve slabije plasirana tako da je za poslednjih pet godina pala za čak 62 mesta i sada se nalazi tek na 111 mestu (od 148 zemlje).
- Vrlo veliki problem Srbije jeste što se dramatično smanjuje broj stanovnika u ogromnom broju sela, naselja i gradova. Po istraživanju obavljenom u okviru SANU u 986 sela stanovništvo je drastično smanjeno u proseku je vrlo staro – preko 50 godina i ako se ispoljeni trend nastavi, ona će za petnaestak godina postati potpuno pusta. Dramatično se smanjuje i broj stanovnika u 46 lokalnih samouprava u kojima je dohodak po stanovniku za preko 60% niži od republičkog proseka (koji je inače vrlo nizak).

Sve u svemu, Srbija se nalazi na ivici demografskih sunovrata i to već sada ima i sve će više imati teške, katastrofalne posledice po privredu i stanovništvo koje će narednih godina i decenija živeti u Srbiji. S druge strane, sve jača ekonomska kriza najviše doprinosi demografskom sunovratu i drastičnom padu kvalitetu ljudskog kapitala u Srbiji. Dakle, ta dva tragična fenomena se međusobno pospešuju i Srbija se nalazi u začaranom krugu iz kojeg se ne vidi izlaz.

Kada se analiziraju mogućnosti relativno brze, dinamične i održive reindustrijalizacije Srbije, pored sve težeg problema sa ljudskim kapitalom, postoji i niz drugih vrlo ozbiljnih ograničavajućih faktora, a među njima se ističu sve veći problem sa nedostatkom kapitala, vrlo nizak nivo konkurentnosti, problemi sa realizacijom, kako na domaćem tako i na stranom tržištu i sve teža društvena kriza. U najkraćim crtama to ćemo ilustrovati.

Već je ranije istaknut ogroman rast i vrlo visok nivo, kako spoljnog tako i javnog duga. Nakon emitovanja državnih hartija od vrednosti, kako u dolarima tako i u dinarima i novim zaduživanjima kod međunarodnih finansijskih institucija i vrlo skromnog rasta BDP, po završetku 2013. godine, a na bazi postojeće felerične statističke metodologije, odnos spoljnog duga i BDP verovatno je prešao 90%, a odnos javnog duga i BDP dostigao je 65%. I što je bitno naglasiti jeste da su u stvarnosti ti odnosi znatno nepovoljniji, što bi bilo očigledno ako bi se vrednost BDP obračunala po realnoj vrednosti evra, odnosno ako bi se spoljni dug i 3/4 javnog duga (nominiranog u evrima) obračunali po realnom, a ne po tekućem

valutnom kursu dinara prema evru. Drugim rečima, vrednost BDP izražen u evrima se, po postojećoj metodologiji, veštački naduva, a vrednost spoljnog duga i oko 75% javnog duga u evrima, a preračunat u dinare - veštački smanjuje. Po istoj, zvaničnoj, ali defektnoj statističkoj metodologiji, dobija se niži odnos godišnjih otplata spoljnog duga i BDP od realnog, ali, i pored toga, i te zvanične ali potcjenjene veličine su vrlo neprijatne. Naime, i u 2011. i u 2012. god. taj odnos je iznosio 13%, a vrlo je verovatno da je on bio isti i ili čak i veći u 2013. godini. Ako bi se obračun tog kvantitativnog odnosa obavio na bazi realnog valutnog kursa, on bi dostigao čitavih 20%, što je, samo po sebi dramatično ako se zna da je u 2011. g. bruto domaći proizvod povećan za samo 1,6%, u 2012. smanjen za 1,7% i da je u tekućoj godini on povećan za oko 2,0%. Dodajmo da će Srbija za servisiranje spoljnog duga u 2014. godini morati da obezbedi čak 5,7 milijardi evra.

I kao što smo ranije napomenuli, Srbija je taj vrlo težak problem vrlo visoke zaduženosti rešavala uglavnom preko novog zaduživanja, bilo preko klasičnih kredita, bilo preko emitovanja državnih hartija od vrednosti. Međutim, sa sve većim stepenom zaduženosti i padom kreditnog rejtinga, padom mesta na rang listi zemalja po konkurentnosti i jačanjem ekonomske i društvene krize – novo zaduživanje biće, po pravilu, praćeno sa sve višim kamatnim stopama, što će, uz ogroman postojeći spoljni dug, neminovno dovesti do dužničke krize i bankrota zemlje.

Srbija se mora dodatno zaduživati u inostranstvu i u cilju razvoja saobraćajne infrastrukture, energetike i sistema navodnjavanja, zaštite životne sredine, pa će i to ograničiti mogućnost zaduživanja u cilju razvoja prerađivačke industrije. Kada se govori o mogućnosti povećanja investicija u industriji po osnovu domaće štednje – one su i sada, a u neposrednoj budućnosti će biti vrlo nepovoljne. Sama činjenica da je, po podacima koje je objavio Svetski ekonomski forum, Srbija po stopi štednje (u odnosu na BDP) u 2012. godini (samo 8%) bila tek na 136 mestu (od 148 zemalja), jasno govori u prilog prethodno navedene tvrdnje (WEF, 2013, p. 355).

Uz sve to, trebalo bi naglasiti da su kamatne stope za uzete kredite u devizama a još više u dinarima koje privredni subjekti u Srbiji plaćaju vrlo visoke i da i dalje vrlo aktuelna primedba nobelovca J. Stiglica upućena vlastima SR Jugoslavije i Srbije pre desetak godina koja je glasila „nerealan, precenjen valutni kurs nacionalne valute plus visoke kamate jednako – ekonomska propast“

Trebalo bi naglasiti da su prispele a neisplaćene obaveze po osnovu servisiranja spoljnih dugova država i preduzeća dostigle 1,7 milijardi evra. Uz sve navedeno, mora se imati u vidu da država u narednih dve i po godine morati obezbedi oko 1,5 milijardi evra po osnovu servisiranja stare devizne štednje i da je *de facto* država garant za celokupnu novu deviznu štednju koja iznosi oko 8,3 milijardi evra i da mora obezbediti isplatu deviznih i dinarskih obaveza propalih banaka i državnih fondova i da mora, ne malim delom servisirati finansijske i kreditne obaveze državnih preduzeća.

Ogromna prepreka za uspešnu, održivu reindustrijalizaciju biće vrlo verovatan ozbiljan problem realizacije proizvedene robe uopšte, pa i industrijskih proizvoda. Kupovna moć privrede, lokalnih samouprava, države, a posebno stanovništva Srbije, koja je vrlo niska, neće moći da se brzo poveća. Po studiji *Kupovna moć u Evropi 2013/2014* koju su krajem prošle godine objavili stručnjaci globalne istraživačke institucije GFK, Srbije sa kupovnom moći od 3.032 evra po stanovniku nalazi tek na 34 mestu u Evropi, tj. iza nje se nalaze samo osam zemalja. Po tim nalazima prosek kupovne moći stanovnika Evrope iznosi 12.890 evra, što znači da je ona u Srbiji 4,25 puta manja od tog proseka. Zbog nužnosti otpuštanja velikog broja zaposlenih u državnoj administraciji, lokalnim samoupravama, javnim preduzećima koji su u procesu restruktuiranja, povećanja broja penzionara čija će realna primanja u proseku biti još niža, daljeg smanjenja broja stanovnika - kupovna moć stanovništva Srbije u celini u narednim godinama će se dodatno smanjiti i to će destimulisati ozbiljne strane firme da investiraju u Srbiji, pogotovu kada je u pitanju industrija.

Mnogi potencijalni strani investitori u Srbiju pretenduju da deo proizvodnje iz svoje filijale u Srbiji plasiraju na području susednih zemalja. Međutim, pošto su bukvalno sve susedne zemlje u vrlo ozbiljnoj ekonomskoj krizi, mogućnosti prodaje na njihovim tržištima su vrlo skromne i mala je verovatnoća da će se to stanje brzo popraviti – potencijalni strani investitori na području Srbije neće povećati interes za nova ulaganja. Krajnje je neizvesno kada će i Evropska unija izaći iz ekonomske krize, pa i to će negativno uticati na priliv tzv. stranih direktnih investicija. Postoji i niz drugih razloga zašto je malo verovatno da će strane kompanije znatno više ulagati na područje Srbije, pogotovu kada je u pitanju sektor industrije. O nekima je već bilo reči, a navešćemo još, po našem mišljenju, važnije.

Po izveštaju Svetskog ekonomskog foruma iz 2012. g. najveće prepreke za biznis u Srbiji bili su visok nivo birokratizma i korupcija. Po najnovijem Izveštaju iz septembra 2013. godine ti faktori su ponovo dominantni samo je redosled obrnut i to saznanje potencijalnih stranih investitora i *a priori* destimuliše čak i da razmišljaju, a pogotovu da investiraju na području Srbije. Postoji vrlo veliki broj pokazatelja u izveštajima Svetskog ekonomskog foruma koji Srbiju čine neatraktivnom za SDI. Sama činjenica, da je ona u poslednjih pet godina na rang listi konkurentnosti pala za 16 mesta i da se nalazi tek na 101 mestu i da je najslabije plasirana od svih evropskih zemalja takođe *a priori* destimuliše strane firme da ulažu na njeno područje. Uz to, za razliku od Srbije, neke konkurentske zemlje, kao što su Makedonija, BiH, Albanija i dr., napreduju na tim listama, pa samim tim postaju atraktivnije za strane investitore.

U najnovijem Izveštaju SEF o konkurentnosti zemalja potencijalni investitori vide da se Srbija po nizu važnih pokazatelja nalazi na vrlo nepovoljnom, a često i ponižavajućem mestu. Pored ranije navedenih, trebalo bi, po mom mišljenju, istaći i sledeće: po kvalitetu saobraćajne infrastrukture Srbija se nalazi tek na 115 mestu (od 148 zemalja), po kvalitetu puteva na 119, po kvalitetu avionske infrastrukture

na 121, kvalitetu i osposobljenosti luka tek na 139 mestu, po organizovanom kriminalu na visokom 127 mestu, po etici firmi tek na 127 mestu, po zaštiti vlasničkih prava tek na 130 mestu, po kvantitativnom odnosu budžetskog deficita i BDP na vrlo neprijatnom 132 mestu, po odnosu javnog duga i BDP na nepovoljnom 114 mestu, po intenzitetu lokalne konkurencije tek na 138, po stepenu dominacije, odnosno monopolizacije tržišta na 142 mestu, po kvalitetu obuke zaposlenih u preduzećima tek na 144 mestu itd. I ovi pokazatelji, kao i niz drugih, u startu destimulišu strane potencijalne investitore da ulažu na područje Srbije, što govori i činjenica da je u prvih devet meseci 2013. g. po osnovu SDI došlo samo 518 miliona evra.

Jedino će „Južni tok“ (ako ga ne ukoči EU) doneti ne malu sumu stranih direktnih investicija, ali je sada nemoguće proceniti koliko će biti njihov godišnji neto devizni efekat. Za mene eventualna prodaja stranim licima Telekoma, EPS-a, Komercijalne banke, Energoprojekta, RT Bora, Aerodroma, i zemljišta, koji bi naša statistika, državne institucije i deo podobnih akademskih ekonomista proglasila „stranim direktnim investicijama“, nisu investicije već – dezinvesticije, pogotovu ako se dobijena sredstva po tom osnovu potroše preko budžeta.

Kada se govori o budućem prilivu stranih direktnih investicija, Srbija će, zbog teške devizne situacije ali i zbog ekonomske nelogičnosti njihovog stimulisanja preko plaćanja po osnovu novozaposlenih radnika verovatno biti prinuđena da tu praksu prekine, što može, bar u prvim narednim godinama, destimulisati neke od potencijalnih stranih firmi da investiraju na teritoriji Srbije.

Na kraju, kada se govori o efektima stranih direktnih investicija, pored pozitivnih, koje se najčešće ističu, treba imati u vidu mogućnost i praksu da strane kompanije, nakon investiranja, profit i devizni priliv iznose iz zemlje gde su investirale. To, naravno, važi i za strane investitore koji su već investirali ili će investirati na teritoriji Srbije. Da podsetim da su ekstremni neoliberali u Srbiji isticali kao uzorne primere - Irsku i Mađarsku koje su privukle veliki iznos tzv. stranih investicija, ali su one u periodu posle 2007. g. zapale u duboku ekonomsku krizu, velikim delom što su mnoge strane kompanije povukle i finansijska sredstva i svoj biznis iz tih, ali i mnogih drugih zemalja.

Ogromno ograničenje sa kojima se susreće i sa kojima će se i u budućnosti susretati privreda Srbije, a posebno njena industrija, jeste težak problem prodaje proizvedene robe. Kao što smo napomenuli, zbog vrlo niskog nivoa kupovne moći domaćih preduzeća, lokalnih samouprava, države, a posebno stanovništva, koja se u narednim godinama ne može bitnije povećati, buduća proizvodnja uopšte, a industrije posebno mora biti izvozno orijentisana. Srbija će poput Japana (nakon završetka Drugog svetskog rata) i R. Koreje (po završetku građanskog rata) morati da prihvati geslo „izvoziti ili umreti“, ali će realizaciju tog gesla biti teško ostvariti, pogotovu ako se zadrži politika ekstremno precenjene vrednosti dinara i ako se ekonomski sistem i ekonomska politika bitno ne izmene. Ogroman problem ostvarenja izvozno orijentisanog rasta, rasta izvoza uopšte, a posebno izvoza

industrijskih proizvoda jeste vrlo slab kvalitet njegove strukture. Naime, po kvalitetu strukture robnog izvoza Srbija je za pet godina na rang listi, po tom pokazatelju, pala za čak 35 mesta i sada se nalazi tek na 145 mestu, tj. iza nje se nalaze samo tri zemlje (WEF, 2013, p. 355). Postoji i čitav niz drugih teških ograničenja za rast izvoza industrijskih proizvoda i industrije uopšte. Navedimo samo neke od njih. Na primer, po izdacima kompanija za istraživačko-razvojni rad Srbija je bila tek na 127 mestu, po sofisticiranosti procesa proizvodnje, na 130, po kapacitetima za inovacije na 133, po apsorpciji savremene tehnologije od strane firmi na 137 (WEF, 2013, p.355).

I na kraju, kada se govori o mogućnostima povećanja izvoza, posebno industrijskog izvoza, treba istaći da, za razliku od Srbije, mnoge zemlje u razvoju i nerazvijene zemlje, i pored svetske krize, ostvaruju dinamičan rast privrede u celini, industrije posebno, poboljšavaju svoju poziciju na rang listama po konkurentnosti ostvaruju visok rast izvoza, a među njima se posebno ističu Kina, Indija, Brazil, Turska itd. I verovatno je da će se to dešavati i u narednim godinama, što znatno smanjuje mogućnost većeg povećanja izvoza proizvoda koje Srbija izvozi, a sve ih više izvoze i ove zemlje.

Pozitivan preokret u rastu i razvoju privrede i industrije neće biti moguć ako se bitno ne smanji negativno dejstvo sve teže društvene krize koja se ispoljava u preko 25 segmenata društvenog života. Društvena kriza u Srbiji ispoljava se preko krize identiteta zemlje (posebno zbog neizvesnog statusa Kosova i Metohije), krize političkih institucija i politike uopšte, ustavne krize, krize pravnog sistema pravosuđa i izvršenja odluka Ustavnog suda i sudova uopšte, krize institucija (od Parlamenta do Srpske pravoslavne crkve), krize vrednosnog sistema, krize diplomatije, krize sindikata, krize lokalne samouprave, krize morala, krize poverenja, krize demokratije, demografske i krize ljudskog kapitala, krize obrazovanja, krize nauke i naučno-istraživačkog rada, krize zdravstva, krize sela, krize porodice i braka, krize kulture, krize medija, a posebno krize zvanične ideje kakav društveni i privredni sistem da usvojimo i u budućnosti razvijamo.

Na samom kraju da još jednom ponovim: ni privreda Srbije ni industrija Srbije neće moći izaći iz teške krize ako se ne kreira, usvoji i dosledno realizuje novi, originalni tj. našim uslovima primereni društveni i privredni sistem. Vrlo pozitivna iskustva niza zemalja koje su se u daljoj ili bližoj prošlosti susretale sa vrlo teškom, često i težom ekonomskom i društvenom krizom od ove u Srbiji, kao što su Japan, Nemačka, R. Koreja, Ruska Federacija, Brazil, Argentina, Island, itd., morala bi biti putokaz i za Srbiju. Političke institucije Srbije moraju postati svesne da će Srbija u slučaju nastavka dosadašnjeg društvenog i privrednog sistema i neadekvatnih mera ekonomske politike – postati savremena kolonija, i to bi bio nedopustiv greh prema sadašnjim mlađim i budućim generacijama.

Litertura

1. Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, *Globalna kriza i ekonomska nauka* (2012).
2. Bjelić, Predrag (2010), „Evropski globalni trgovinski integracioni procesi – komplementarnost i uticaj na konkurentnost Srbije“, Zbornik *Kako povećati konkurentnost privrede i izvoza Srbije*, izdanje Naučno društvo ekonomista sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet, Beograd, 2010.
3. Čomski, Naom (2006), Intervju *Politika* 7. i 8. maj, 2006.
4. Dinkić, Mladen (2002a), „Monetarna politika i reforme bankarskog sistema – rezultati u 2001. i planovi za 2002.“, *Ekonomski anali*, tematski broj, januar, 2002.
5. Dinkić, Mladen (2002b), „Replika na izlaganje M. Kovačevića i Lj. Madžara“, u: zbornik *Ekonomska politika 2001/2002*, *Ekonomski anali*, Beograd: Ekonomski fakultet, tematski broj, januar, 2002.
6. Dinkić, Mladen (2002c), „Mehanizmi za podsticanje izvoza u uslovima makroekonomske stabilizacije“, *Ekonomski anali*, tematski broj, oktobar, str.65-75.
7. Đelić, Božidar (2002), „Srednjoročna ekonomska vizija i glavne smernice ekonomske politike za 2002“, *Ekonomski anali*, tematski broj, januar 2002.
8. Gregg, P and Tominey, E. (2005), The wage scar from male youth unemployment“, *Labour Economics*, 12(4), pp.487-509.
9. Klajn, Naomi (2007), *Doktrina šoka – Procvat kapitalizma - katastrofe*, prevod RDP B92 – Samizdat B92, Beograd 2009.
10. IMF (2003), Press Release, No 3/51 i No 3/133.
11. IMF (2013) World Economic Outlook, october.
12. Jeferson Institut (2003), „Konkurentnost privrede Srbije“, izdanje NBS, 2003.
13. Kovačević, Mladen (2001), „Ograničenja i prioriteti ekonomske politike“, Zbornik *Privredna kretanja i ekonomska politika 2001*, NDEU i Ekonomski fakultet, Beograd.
14. Kovačević, Mladen (2002a), „Efekti postojeće politike valutnog kursa i liberalizacije uvoza“, u: zbornik *Ekonomska politika 2001/2002*, *Ekonomski anali*, Beograd: Ekonomski fakultet, tematski broj.
15. Kovačević, Mladen (2002b), „Pokazatelji o ekonomsko-finansijskim odnosima sa inostranstvom u periodu januar-avgust 2002. godine - replike na referat i izlaganje guvernera M. Dinkića“, *Ekonomski anali*, tematski broj, oktobar, str. 96-103.
16. Kovačević, Mladen (2002c), „Holandski virus i među nama“, u: *Privredni pregled*, Beograd, br. 2-4, novembar.
17. Kovačević, Mladen (2004a), „Efekti reformskog koncepta ekonomske politike u protekle tri i po godine“ (zbornik referata *Strategija i efekti reformi u Srbiji*), u: *Ekonomski anali*, Beograd: Ekonomski fakultet, tematski broj, april.

18. Kovačević, Mladen (2004d), „Nužnost napuštanja postojeće spoljnotrgovinske politike i valutnog kursa“, (zbornik referata sa savetovanja na temu: „Ekonomske politike i razvoj 2004/2005.godine“), u: *Ekonomski anali*, Beograd: ekonomski fakultet, tematski broj.
19. Kovačević, Mladen (2005a), „Nepodnošljiva lakoća zaduživanja“, u: *Politika*, Beograd: Politika, 11. mart.
20. Kovačević, Mladen (2005b), „Rizici daljeg olakog zaduživanja Srbije u inostranstvu“, (uvodni referat na Okruglom stolu na temu: Spoljna zaduženost Srbije i pretnja dužničke krize“), u: *Ekonomski anali*, Beograd: Ekonomski fakultet, tematski broj, maj.
21. Kovačević, Mladen (2005c), „Uzroci i posledice aprecijacije dinara“, u: *Ekonomska misao*, Savez ekonomista Srbije, br.3-4.
22. Kovačević, Mladen (2006), „Stanje i perspektive privrede Srbije“ (uvodna studija za savetovanje u organizaciji Instituta ekonomskih nauka i Bankarske akademije), u: zbornik radova, *Stanje i perspektive privrede Srbije*.
23. Kovačević, Mladen (2007b), „Spoljni dug i stepen spoljne zaduženosti Srbije“, časopis *Nova srpska politička misao*, Beograd: IIC NSPM, broj 3-4.
24. Kovačević, Mladen (2008a), „Realne i virtuelne performanse privrede Srbije u periodu 2000-2007. godine“, u: zbornik *Tekuća privredna kretanja, ekonomska politika i strukturne promene u Srbiji 2007/2008. godine*, Beograd: Naučno društvo ekonomista, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu.
25. Kovačević, Mladen (2009a), „Uzroci i posledice svetske ekonomske krize i efekti na Srbiju“ (uvodno izlaganje na savetovanju u Institutu za međunarodnu politiku i privredu), u: *Ekonomska diplomatija*, Beograd: Institut za ekonomsku diplomatiju, br. 1-2/3-4.
26. Kovačević, Mladen (2009b), „Uzroci dramatičnog stanja u realnom sektoru privrede Srbije“ (zbornik radova *Ekonomska kriza i realni sektor privrede Srbije*), u: *Ekonomski vidici*, Beograd: Društvo ekonomista Beograda, br. 2.
27. Kovačević, Mladen (2009c), „Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom – Nužnost nove strategije“, u: zbornik radova *Ekonomsko-finansijski odnosi Srbije sa inostranstvom – nužnost nove strategije*, Beograd: Naučno društvo ekonomista, Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beograd, oktobar.
28. Kovačević, Mladen (2010a), „Privatizacija u začaranim krugovima“, u: zbornik radova *Kraj privatizacije – posledice po razvoj i zaposlenost*, Beograd: Institut ekonomskih nauka.
29. Kovačević, Mladen (2010b), „Uzroci niskog nivoa i pada konkurentnosti Srbije“, u: zbornik *Kako povećati konkurentnost privrede i izvoza Srbije*, Beograd: Naučno društvo ekonomista, Akademija nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, oktobar.

30. Kovačević, Mladen (2010c), „Geneza i uzroci teških problema u sferi ekonomsko-finansijskih odnosa Srbije sa inostranstvom“, u: zbornik radova *Položaj i perspektive Srbije u evropskoj i svetskoj privredi*, Beograd: Naučno društvo ekonomista Srbije (sa Akademijom ekonomskih nauka) i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2010.
31. Kovačević, Mladen (2010d), „Dimenzija i uzroci ekonomske krize u Srbiji“, u: časopis *Nacionalni interes*, br. 1/2010, izdanje Institut za političke studije, Beograd, 2010.
32. Kovačević, Mladen (2010e), „Uzroci duboke ekonomske krize u Srbiji“, u: časopis *Glasnik za društvene nauke*, br. 2/2010.
33. Kovačević, Mladen (2010f), „Dimenzije i uzroci dramatičnog stanja realnog sektora privrede Srbije“, u: zbornik radova *Stanje i perspektive realnog sektora: ima li izgleda za reindustrijalizaciju i veće zapošljavanje?*, časopis *Ekonomski vidici*, jun 2010.
34. Kovačević, Mladen (2011a), „Srbiji je potrebna vizija društvenog i ekonomskog sistema“, u: zbornik *Strategija ekonomskog razvoja Srbije i Ekonomske unije 2011-2020*, časopis: *Ekonomski vidici*, tematski broj, jun 2011.
35. Kovačević, Mladen (2011b), „Geneza i uzroci teških problema u sferi ekonomsko-finansijskih odnosa Srbije sa inostranstvom“, u: zbornik referata *Položaj i perspektive Srbije u evropskoj i svetskoj privredi*, izdanje Naučno društvo ekonomista Srbije (sa Akademijom ekonomskih nauka i Ekonomski Fakultet u Beogradu, Beograd, 2011.
36. Kovačević, Mladen (2012), „Uzroci dramatičnog pada i vrlo niskog nivoa konkurentnosti Srbije i njene privrede“, Zbornik *Položaj Srbije u savremenim međunarodnim ekonomskim odnosima*, Institut za međunarodnu politiku i privredu, Beograd.
37. Kovačević, Mladen (2012a), „Katastrofalne posledice najveće zablude ekonomske nauke – neoliberalizma“, u: zbornik *Globalna kriza i ekonomska nauka – neoliberalizam i alternative*, izdanje Akademija ekonomskih nauka i Ekonomski fakultet u Beogradu, Beograd, 2012.
38. Kovačević, Mladen (2012b), „Da li postoji izlaz iz teške društvene i privredne krize?“, časopis: *Ekonomski vidici*, tematski broj, jun 2012, izdanje Društvo ekonomista, Beograd.
39. Kovačević, Mladen (2012c), „Srbija pred privrednim i finansijskim kolapsom“, zbornik *Privreda Srbije u drugom talasu krize – izgledi za 2012*, izdanje Naučno društvo ekonomista (sa Akademijom ekonomskih nauka) i Ekonomski fakultet u Beogradu, 2012.
40. Kovačević, Mladen (2013), „Uzroci savremene ekonomske krize“, *Ekonomske ideje i praksa*, tematski broj 9/10.

41. Labus, Miroljub (2002), „Elementi ekonomske politike u 2002“, Zbornik referata „Ekonomska politika 2001/2002“, *Ekonomski anali*, tematski broj, januar 2002.
42. Labus, Miroljub (2004), „Konkurentnost i makroekonomska stabilnost“, Zbornik referata sa savetovanja na temu „Ekonomsko-finansijski odnosi sa inostranstvom – konkurentnost privrede i izvoza“ *Ekonomski anali*, tematski broj, septembar 2004
43. Maršal, Tim (2002), *Igra senki petooktobarska smena vlasti u Srbiji*, Samizdat, Beograd.
44. Narodna banka Srbije (2004), „Konkurentnost privrede Srbije“, Zbornik, „Ekonomsko-finansijski odnosi sa inostranstvom – Konkurentnost privrede i izvoza“, *Ekonomski anali*, tematski broj, septembar, 2004.
45. *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, izdanje USAID, FREN, Ekonomski fakultet i Ekonomski institut, Beograd, 2010.
46. Redakcija *Kvartalnog monitora* ekonomskih trendova i politika u Srbiji, br. 21, 2010.
47. Stiglitz, Joseph (2001a), „Zamke brze privatizacije“ *Politika*, 15.10.2001.
48. Stiglitz, Joseph (2001b), „IMF’s Four Steps to Damnation“, u: *The Observer, London: Guardian Media Group*, 29. 04.2001.
49. Stiglic, Džozef (2001c), „Zamke prebrze privatizacije“, u: *Politika*, Beograd: Politika, 15.10.2001, str. 14.
50. Stiglic, Džozef (2008), „Kraj neoliberalizma?“, <http://www.project-sindicate.org>.
51. Stiglic, Džozef (2009), Izlaganje na Generalnoj skupštini Ujedinjenih nacija, u: *Politika*, Beograd: Politika, 27.06.2009.
52. Spens, Michael and Solow, Robert (2008), *The Growth Report: Strategies for Sustained Growth and Inclusive Development*, US Washington.
53. UNCTAD, *World Investment Report* (za razne godine)
54. UNIDO (2009), *Industrial Development Report 2008*.
55. UNIDO (2012), *Industrial Development Report*, 2011.
56. Žarković-Rakić Jelena (2023), „Ekstremna nezaposlenost mladih u Srbiji i EU: posledice i moguća rešenja“, *Kvartalni monitor ekonomskih trendova i politika u Srbiji*, br.33, april-jun 2013, Beograd, izdanje Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN), Beograd, septembar 2013.
57. World Economic Forum (2012), *The Global Competitiveness Report*, 2012/2013.
58. World Economic Forum (2013), *The Global Competitiveness Report 2023-2024*
59. World Bank (2013), *World Development Report 2013, Jobs*, Washington, D.C.
60. World Bank (2013), *World Development Indicators*, Washington, 2013.

CAUSES OF DEINDUSTRIALIZATION AND LIMITATIONS FOR RE-INDUSTRIALIZATION

Mladen Kovačević

Abstract

From the late '80s, and up until the end of the last century the industrial production in Serbia has been drastically reduced. This was a consequence of the disintegration of the country and the termination of economic relations with some of the former republics, the UN sanctions, hyperinflation, the dramatic decline in the purchasing power of population and companies and the NATO aggression. Contrary to the extremely optimistic promises and projections, the industrial production in the period 2010-2012, even slightly reduced, in 2012 reached only 38% of the level from the one it had in 1989. The main causes of stagnation in industrial production between 2000 and 2012 are: the wrong concept of reforms that had a serious constructional error which manifested through the extremely overvalued dinar, sudden and drastic liberalization of import and the catastrophic model of privatization and strengthening the social crisis. The necessary re-industrialization will be very difficult to implement due to the fact that there are a number of limitations such as: the decline in human capital quality, the lack of investment funds, the problem in domestic and foreign markets realization, ever lower competitiveness of the country, a very difficult situation in a number of factors of competitiveness and the growing social crisis that manifests itself in some thirty segments of social life. Overcoming the deep economic and social crisis, as well as the realization of a successful, sustainable re-industrialization, will be possible only if we create and consistently implement the vision of the original social and economic system and that requires the engagement of the scientific elite in many scientific areas in order to create and adopt this vision as soon as possible.

Key words: *deindustrialization, Serbia, limitations, re-industrialization*

NOVA STRATEGIJA INDUSTRIJALIZACIJE KAO OSNOVA BRZOG OPORAVKA SRBIJE

Ljubodrag Savić¹

Apstrakt

U razvoju Srbije posle Drugog svetskog rata industrija je imala ključnu ulogu. Za svega nekoliko decenija Srbija je prešla put od nerazvijene agrarne do srednje razvijene industrijske zemlje. Proces ubrzane industrijalizacije nije tekao ravnomerno, već se odvijao u okviru etapa veoma brzog i nešto usporenijeg rasta. U posleratnom industrijskom razvoju, u okviru zajedničke države, jasno se uočavaju tri perioda. Ubrzana industrijalizacija je trajala od 1947-1965. godine, i nju karakterišu vrlo visoke i nestabilne stope rasta. Središnju etapu industrijalizacije, koja obuhvata period od 1966-1980. godine su obeležile relativno visoke i relativno stabilne godišnje stope rasta. Deceniju koja je prethodila raspadu SFRJ karakterišu izrazito niske i vrlo nestabilne stope rasta industrijske proizvodnje. Tempo rasta industrije u okviru zajedničke države je bio vrlo dinamičan, ali sa nestabilnim i opadajućim stopama rasta. Raspad zajedničke države, građanski rat i sankcije međunarodne zajednice su izazvale tešku ekonomsku krizu, koja je u najvećoj meri pogodila industriju. Hiperinflacija, ogromna nezaposlenost i smanjenje proizvodnje na trećinu su većinu građana doveli u veoma težak ekonomski i socijalni položaj. Najteža decenija u novijoj srpskoj istoriji se završila varvarskim bombardovanjem Srbije od strane 19 zemalja, članica NATO pakta. Promena vlasti oktobra 2000-te godine je probudila nadu da Srbiji predstoje bolji dani. Nažalost, umesto industrijalizacije, počeo je da se primenjuje koncept razvoja, temeljen na prilivu stranog kapitala, ogromnom uvozu i brzom razvoju usluga. Neadekvatnom strategijom razvoja, vrlo lošim modelom privatizacije i preuranjenom liberalizacijom spoljne trgovine Srbije, nastavljeno je urušavanje srpske industrije. Poslednjih pet godina Srbija se suočava sa veoma teškom ekonomskom krizom. Pošto je prethodni model razvoja praktično doveo do ekonomske krize, postavlja se pitanje, da li bi drugačija strategija razvoja u kojoj bi izvozno orijentisana industrijalizacija imala ključno mesto, mogla da obezbedi efikasan i dugoročno održiv razvoj Srbije u decenijama koje dolaze?

¹ Ljubodrag Savić, redovni profesor, Ekonomski fakultet, Beograd

Ključne reči: industrijalizacija, industrijska politika, strategija razvoja

UVOD

Dinamična industrijalizacija je imala ključno mesto u razvoju Srbije posle Drugog svetskog rata. Za svega nekoliko decenija ostvareni su veoma dobri rezultati. Pre raspada zajedničke države Srbija je pripadala grupi srednje razvijenih industrijskih zemalja. Rušenje Berlinskog zida i kolaps socijalističkih zemalja je izazvalo krupne tektonske poremećaje i na prostorima bivše zajedničke države.

Prestala je da postoji SFRJ i buknuo je višegodišnji građanski rat, čije posledice još uvek osećamo. Srbiju je pogodila hiperinflacija i međunarodne sankcije. Kraj decenije je obeležilo nemilosrdno i danonoćno bombardovanje od strane zemalja članica NATO pakta. Sa promenom vlasti oktobra dvehiljadite godine, verovalo se da Srbija otvara novu, lepšu i uspešniju etapu razvoja.

Nešto je urađeno, ali je naša zemlja još uvek veoma daleko od onoga što su milioni građana očekivali, a petooktobarske vlasti obećale. Za svega nekoliko godina manji broj izabranih i povlašćenih stekao je ogromno bogastvo i neverovatnu moć. Umesto štednje, proizvodnje i izvoza, forsirana je potrošnja, usluge i uvoz. Nova strategija razvoja se oslanjala na ogroman priliv stranog kapitala i „jak“ dinar, što je zajedno, sa neočekivano brzom liberalizacijom spoljne trgovine i nakaradnim modelom privatizacije, desetkovalo i one industrije, koje su nekako preživele poslednju deceniju XX veka.

Do početka ekonomske krize, tranzicioni model razvoja je stvarao iluziju da Srbija snažno grabi napred. Virtuelni razvoj je počivao na relativno visokim stopama rasta BDP-a i realnom rastu plata i životnog standarda. Globalna ekonomska kriza je dovela do bolnog otrežnjanja. Vrlo brzo se pokazalo da smo te „impresivne“ rezultate ostvarivali prodajući našu prošlost (privatizacija), ali i budućnost (novo zaduženje i potrošnja za četvrtinu veća od proizvodnje). Cenu takvog razvoja plaćamo već petu godinu zaredom, a sva je prilika da ćemo se sa ekonomskom krizom bolno suočavati i u narednih nekoliko godina.

Kada je postalo sasvim izvesno da kriza neće zaobići Srbiju, iako su njoj neki videli našu šansu, rešenje za novo nastale probleme su najpre ponudili neki od kreatora aktuelnog modela razvoja. Niko od njih, ali i od onih koji su bili na vlasti, nije se zapitao, zašto smo mi zapali u ovako tešku ekonomsku krizu, i pored toga što je Srbija od 2001. godine donela čak 106 različitih strategija? Da li mi imamo problem sa onima koji su ispostavili zahtev za donošenje ovolikog broja, očigledno neupotrebljivih strategija, ili sa onima koji su ih kreirali, ili možda i sa jednim i sa drugima?

I aktuelna Vlada je formirala Savet za nacionalni preporod, koji je pre nekoliko meseci javnost upoznao sa dokumentom, čiji je naziv „Nacrt strategije

reindustrijalizacije Srbije². Nažalost i on nije mnogo odmakao od prethodnih, koji su u poslednjih nekoliko godina ugledali svetlost dana. Najpre je na „čuvenom“ Kopaoničkom biznis forumu, u prisustvu rukovodstva zemlje, vodećih bankara i privrednika, ali i dela intelektualne elite „postignuta“ saglasnost kako izaći iz ekonomske krize. Meni se učinilo da se tamo govorilo o industrijalizaciji bez industrije³, jer su kao prioriteta razvoja označeni poljoprivreda, energetika i infrastruktura.

Polovinom 2010. godine obelodanjen je dokument pod nazivom „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“⁴, pa zatim dokumenat „Evropa 2020“ bivšeg predsednika države, a 2011. godine na uvid javnosti je ponuđena i „Strategija razvoja industrije Republike Srbije od 2011-2020. godine“⁵. I pored toga što je doneto više dokumenata, industrija Srbije zapada u sve težu ekonomsku krizu. Zašto je to tako?

Zato, što aktuelna Vlada čini iste greške, jer novu Strategiju reindustrijalizacije predlažu neki od najvećih srpskih kapitalista, koji su se neverovatno obogatili upravo na modelu razvoja, koji je Srbiju i uveo u tešku ekonomsku krizu.

Zbog velikog broja teško rešivih ekonomskih, ali i socijalnih i društvenih problema, ponovna industrijalizacija Srbije izgleda kao nemoguća misija. To nije tako, jer veoma pozitivna iskustva većeg broja zemalja iz nedavne prošlosti pokazuju, da je ona izvodljiva. Pošto se nova industrijalizacija Srbije ne može desiti spontano, potreban je aktivistički pristup države, koji svakako ne znači i državno upravljanje razvojem industrije.

Cilj rada je da oceni efekte dosadašnjeg modela razvoja, ukaže na značaj industrijalizacije za ukupan privredni i društveni razvoj zemlje i da predloži osnovne elemente buduće strategije razvoja srpske industrije.

RAZVOJ INDUSTRIJE SRBIJE U PROTEKLIM PERIODU

U razvoju Srbije posle II svetskog rata industrija je imala ključnu ulogu. Za četvrt veka Srbija je prešla put od siromašne agrarne, do srednje razvijene industrijske zemlje. Kriza industrije je počela osamdesetih godina, kada su posle dužeg vremena zabeležene negativne stope rasta industrijske proizvodnje. Raspad

² Bojan Dimitrijević, Dragan Đurić, Draginja Đurić, Branislav Grujić, Goran Perčević, Toplica Spasojević, (2013), „Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije“, Radna grupa za reindustrijalizaciju Nacionalnog saveta za privredni oporavak, Beograd

³ Ljubodrag Savić, (2010), „Industrijalizacija bez industrije“, Politika, 10.3.2010., Beograd

⁴ FREN, MAT, USAID, „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“, avgust 2010., Beograd

⁵ Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Republički zavod za razvoj, „Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020“, februar, 2011., Beograd

SFRJ, međunarodne sankcije, građanski rat i prekid ekonomskih veza sa bivšim republikama, ubrzali su krizu srpske industrije, koja je dotakla dno 1993. godine.

Nakon dve hiljadite godine, Srbija je počela da sprovodi tranziciju neoliberalnog tipa, temeljenu na principima tzv. Vašingtonskog konsenzusa. Umesto industrijalizacije, privredni razvoj je usmeren ka tercijarizaciji. Potrošnja je za četvrtinu bila viša od proizvodnje, a uvoz je bio dvostruko veći od izvoza. Nakaradnim modelom privatizacije nastavljen je proces uništavanja srpske industrije.

Globalna ekonomska kriza - odnosno krah finansijskog, a potom i realnog sektora - je pokazala da tržišni mehanizam nije tako savršen i superioran, kako se uglavnom smatralo pre njenog početka. Zbog rapidnog pada proizvodnje i ubrzanog rasta nezaposlenosti, najrazvijenije zemlje sveta su suspendovale decenijama izgrađivan mehanizam slobodne trgovine i počele raznim merama državne intervencije, da štite i pomažu nacionalne privrede. Zbog oštine krize i njenog produženog trajanja, industrija se ponovo našla u fokusu antikriznih mera vlada većine zemalja sveta.

I pored uverenja nekih ministara da će kriza mimoći Srbiju i da je ona naša šansa, svetska ekonomska kriza je snažno pogodila srpsku privredu i naročito industriju, potvrdivši upozorenja malobrojnih, da model razvoja temeljen na uslugama, prilivu stranog kapitala i prihodima od privatizacije nije dugoročno održiv. Rapidno smanjenje prihoda od privatizacije, otežan priliv stranog kapitala, rast javnog duga i naročito troškova njegovog servisiranja (kamata), učinili su «stari» model razvoja više neupotrebljivim. To je lakše bilo konstatovati, nego suštinski promeniti ponašanje i početi sa sprovođenjem drugačijeg modela razvoja, zasnovanog na proizvodnji i izvozu.

Problem rigidne i neefikasne socijalističke industrijalizacije, bivše socijalističke zemlje, danas članice EU, su nakon neminovne i prilično razorne tranzicione krize uspešno rešile, razvijajući modernu industriju, oslonjenu na dinamičan priliv stranog kapitala i brzo rastući izvoz. Takva strategija razvoja je značajno povećala učešće industrije u stvaranju bruto domaćeg proizvoda. U 2011. godini u Rumuniji ono je iznosilo 41%, u Češkoj 36%, Slovačkoj 35%, Sloveniji 32% i Mađarskoj 31%. Iste godine učešće industrije u BDP-u u Norveškoj je bilo 40%, u Južnoj Koreji 39%, Rusiji 37%, Nemačkoj 28% i Japanu 26%⁶. U isto vreme, u našoj industriji se kreiralo svega 18% bruto domaćeg proizvoda. U poslednjih nekoliko decenija, pa čak i za vreme ekonomske krize, Kina je ostvarivala dvocifrene stope rasta industrijske proizvodnje, zbog čega je raslo i učešće industrije u stvaranju BDP-a, dostigavši čak 47% u 2011. godini.

Posle decenija razvoja sektora usluga i značajnog zaostajanja po konkurentnosti svojih proizvoda u odnosu na SAD i Japan, Evropska unija je na

⁶ World Bank, World Development Report, 2013.,
<http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS>

samitu u Lisabonu marta 2000. godine učinila radikalnan zaokret prema reindustrijalizaciji, kada je planirano da do 2010. godine Evropska unija postane najkonkurentnija ekonomija u svetu. Novu industrijalizaciju u EU se zasnivala na znanju, inovacijama i preduzetništvu. EU je na početku novog milenijuma priznala da što pre treba napustiti „široko rasprostranjenu, ali pogrešnu pretpostavku da u informatičkim i servisnim društvima, i na znanju zasnovanoj ekonomiji, prerađivačka industrija ne igra više ključnu ulogu“⁷. Isti odnos prema industriji EU je zadržala i u dokumentu „Evropa 2020“⁸.

Pošto je evropska orijentacija dominirala u svim planovima postoktobarske Srbije, neobjašnjivo je zašto su sve Vlade u drugoj fazi tranzicije, primenjivale ekonomsku politiku, koja je dovela do potpunog sloma srpske industrije. Danas ne deluju previše ubedljivo „uverenja“ tadašnjih upravljača Srbijom, da će tržišne sile i slobodna konkurencija iznedriti modernu i visoko efikasnu industriju, koja se sa lakoćom može uključiti u međunarodnu razmenu. Pre će biti da je takva politika korišćena kao paravan za pljačku, odnosno do tada neviđeno prelivanje društvenog bogatstva u ruke manjeg broja izabраниh i povlašćenih. Najveća žrtva takvog pristupa je bila industrija, koja je od nosioca razvoja u većem delu posleratnog perioda, postala hronični bolesnik, koji očekuje radikalnu i neodložnu terapiju.

Za razliku od poslednje dve decenije, u većem delu posleratnog razvoja Srbije, odnosno u periodu od 1955-1990. godine zabeležena je vrlo visoka prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje od 7,7%. Fizički obim industrijske proizvodnje u 1990. godini u odnosu na 1955. godinu, bio je veći za 11,4 puta⁹. U 1990. godini industrijska preduzeća su zapošljavala 1,1 milion radnika, a 1955. godine u industriji je bilo zaposleno svega 275 hiljada ljudi. U industriji je stvarano 44% BDP-a, a industrijski centri su bili nosioci privrednog i ukupnog društvenog razvoja.

U poslednjoj deceniji XX veka, srpska industrija je zapala u duboku krizu, beležeći negativnu prosečnu godišnju stopu rasta fizičkog obima proizvodnje od -6,6%. U 2000. godini u industriji je bilo zaposleno 765 hiljada radnika, dok je učešće industrije u stvaranju BDP-a iznosilo 29%. Za razliku od prethodnog perioda, većina industrijskih centara se nalazila u dubokoj ekonomskoj krizi.

I posle smene vlasti u poznatim oktobarskim događajima, agonija srpske industrije je nastavljena. Za razliku od većine zemalja u tranziciji, tempo rasta naše industrijske proizvodnje, u periodu od 2001-2011. godine je bio vrlo skroman i

⁷ Commission of the European Communities, Com (2002) 714 Final, Communication From the Commission to The Council, The European Parliament, the Economic and Social Committee and The Committee of The Regions, Industrial Policy in an Enlarged Europe, Brussels

⁸ European Council, Conclusions, Brussels, 17 June 2010.

http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/council_conclusion_17_june_en.pdf

⁹ Ljubodrag Savić, (2013), Ekonomika industrije, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 334.

iznosio svega 0,7%. Do početka globalne ekonomske krize prosečna godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje je iznosila 1,9%, a od 2009-2011. godine beležena je opadajuća prosečna godišnja stopa od -2,7%. Fizički obim industrijske proizvodnje u 2011. godini bio je samo 5,4 puta viši nego 1955. godine. U 2013. godini u industriji Srbije je bilo zaposleno svega 275 hiljada radnika, što je na nivou broja zaposlenih iz daleke 1955. godine. U industriji se stvaralo svega 18,1% bruto domaćeg proizvoda. Zbog nebrige, javašluka i neuspešnog restrukturiranja, većina od 150 velikih industrijskih preduzeća Srbije, koji su decenijama bili nosioca rasta proizvodnje, zaposlenosti i izvoza, postali su „crne rupe“, koje gutaju novac građana Srbije i za koje nijedna vlada još nije pronašla odgovarajuće rešenje.

U 2013. godini ukupna industrijska proizvodnja u Srbiji je iznosila 44% industrijske proizvodnje iz 1990. godine. Da industrija ozbiljno malaksava potvrđuje i podatak da je 2007. godine u Srbiji bilo 28 gradova – industrijskih centara, sa više od jedne hiljade zaposlenih, a 1990. godine takvih industrijskih centara je bilo 62. Iste 2007. godine u Srbiji je bilo 55 preduzeća sa više od hiljadu zaposlenih radnika, a 1990. takvih preduzeća je bilo četiri puta više, odnosno 217. U industriji Beograda 1990. godine je bilo zaposleno 245 hiljada radnika, a 2007. godine samo 14 hiljada.

Od 2001. godine najdinamičniji rast su beležile usluge, bazirane na preterano visokom uvozu, koji je u periodu 2001-2011. godina iznosio 113 milijardi evra. Tu ogromnu količinu uvezene robe je trebalo prevesti, prodati, osigurati i obezbediti novac za njeno finansiranje. Takav obrazac razvoja je zadovoljavajuće funkcionisao sve do početka globalne ekonomske krize. Pitanje kako u dugom roku uredno servisirati vrlo visok i ubrzano rastući javni dug i fiskalni deficit, kada je naš izvoz vrlo skroman, a spoljno-trgovinski deficit ogroman, uglavnom nije zanimalo, a ni previše opterećivalo prethodne Vlade.

Čini se da je aktuelna Vlada konačno postala svesna činjenice, da ako izostane razvoj realnog sektora i dinamičnog povećanja izvoza, privredni rast temeljen na visokom uvozu i enormnom spoljnom zaduživanju, pre ili kasnije neminovno usporava¹⁰. Razvoj ekonomije postaje virtuelan i u velikoj meri zavisi od veličine uvoza, koga opredeljuju raspoloživa strana sredstva plaćanja, odnosno mogućnost daljeg zaduživanja zemlje.

U ovakvom tipu razvoja, na početku začaranog kruga se nalazi visok uvoz, koji obezbeđuje iznad prosečan rast usluga, na koje se zaračunava i naplaćuje PDV, što sve zajedno obezbeđuje visoke stope rasta BDP-a. Funkcionisanje „modela“ je bilo olakšano dugogodišnjom politikom „jakog“ dinara i veštačkim podizanjem niske kupovne moći nezaposlenog i slabo plaćenog stanovništva, kroz naizgled “povoljne” kredite, koje prezaduženi građani (danas) sve teže servisiraju.

¹⁰ Ljubodrag Savić, (2008), Tranzicija srpske privrede – kriza razvoja industrije, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 16-18

Funkcionisanje ovakvog “modela” razvoja, kao kod piramidalne štednje, presudno je zavisilo od novih priliva, u ovom slučaju od stranih sredstava plaćanja. Prema raspoloživim podacima Ministarstva finansija¹¹ i Narodne banke Srbije¹², u periodu 2001-2011. godina u našu zemlju je po raznim osnovama ušlo preko 117 milijardi evra. Najveći deo, odnosno 54 milijarde evra je ostvaren od izvoza, 29 milijardi evra su bile doznake dijaspore, 15 milijardi evra je došlo kroz strane direktne investicije, 13 milijardi evra je bilo novo zaduženje, 3 milijarde evra su iznosile donacije, a 2,6 milijardi evra su ukupni prihodi od privatizacije (deo se odnosi na strane direktne investicije).

Tercijarizacija privrede je deformisala privrednu strukturu, izazivajući krupne debalanse, od kojih su najvidljiviji i potencijalno najopasniji, hronični i vrlo visoki deficiti spoljno-trgovinskog bilansa i državnog budžeta. Zbog produženog trajanja ekonomske krize, njihova sanacija postaje sve teža, Javni dug ubrzano raste a fiskalni deficit je dostigao neverovatno visok nivo. Ako se u narednih godinu-dve ne zaustave ove veoma loše tendencije, Srbija neminovno klizi ka potencijalno vrlo opasnom grčkom scenariju.

Značajno mesto u višedecenijskom propadanjau srpske industrije imao je model privatizacije. Nakon više od jedne decenije od donošenja aktuelnog Zakona o privatizaciji, moglo bi se oceniti da privatizacija nije iskorišćena za revitalizaciju većeg broja najznačajnijih industrijskih kapaciteta, koji su u posleratnom periodu bili nosioci privrednog i ukupnog društvenog razvoja naše zemlje. Naprotiv, ona je nanela mnogo štete, čije posledice ćemo trpeti i u narednom periodu.

U prerađivačkoj industriji, koja čini najveći deo ukupne industrije, proces privatizacije je skoro završen, jer je do sada privatizovano 878 preduzeća¹³ dok je za privatizaciju preostalo još svega 39 preduzeća, ne računajući 258 preduzeća u kojima su u međuvremenu poništeni ugovori. Sudbina ovih preduzeća je jako loša, jer nije realno očekivati da ona ponovo postanu efikasna, pošto se njima u proteklom periodu veoma loše upravljalo.

Da li neuspeh privatnih vlasnika, da efikasno pokrenu privatizovana preduzeća, stavlja pod sumnju jednu od ključnih paradigmi, koja od početka prati aktuelni model privatizacije - da je privatna svojina po definiciji efikasnija od društvene i državne - što su kreatori aktuelnog zakona isticali kao veoma važan argument, kada su predlagali da društvenu i državnu svojinu, što pre treba zameniti privatnom.

¹¹ Republika Srbija, Ministarstvo finansija, Bilten javnih finansija, 9/2013., Beograd, str.16-17.

¹² Narodna banka Srbije, Platni bilans RS 2001-2012. (2013), Beograd, http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html

¹³ Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja i Republički zavod za razvoj, „Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020“, februar, 2011.,Beograd, str. 91.

IZVOZNO ORIJENTISANA INDUSTRIJALIZACIJA KAO OSNOVA NOVOG MODELA RAZVOJA SRBIJE

Od početka ekonomske krize, Srbija se suočava sa visokim spoljno-trgovinskim i fiskalnim deficitom, vrlo visokom stopom nezaposlenosti, sporim rastom BDP-a, brzim povećavanjem javnog duga i troškova njegovog servisiranja, skromnim nivoom ukupnog izvoza, ali i smanjenim i otežanim prilivom stranog kapitala. Iskustva brojnih zemalja sveta pokazuju da jedino eksportno orijentisana industrijalizacija u najkraćem roku može značajnije rešiti neke od ključnih problema, odnosno ubrzati rast BDP-a, zaposlenosti i izvoza, čime bi se stvorili i potrebni uslovi za konsolidaciju javnih finansija i rapidno smanjenje fiskalnog deficita.

Kako bi trebalo određivati razvojne prioritete industrije u narednom periodu, imajući u vidu da je postojeći način njihovog izbora bio nedovoljno ozbiljan i interesno orijentisan. Takav pristup je zadržan i u „Nacrtu strategije reindustrijalizacije Srbije“, radne grupe za reindustrijalizaciju Nacionalnog saveta za privredni oporavak, gde su kao prioriteti označeni sledeći sektori, koji - kako autori kažu - imaju komparativne prednosti: energetika, poljoprivreda, prehrambena industrija, industrija mleka, metalurgija, infrastruktura, saobraćaj i logistika, ICT, turizam, kao i sektori koji imaju konkurentne prednosti: građevinarstvo, metaloprerađivačka industrija, industrija transportnih sredstava, farmacija, industrija poljoprivrednih mašina, vojna industrija, pro-ageing¹⁴.

Nije jasno prema kojim kriterijumima su autori među 16 predloženih sektora, prioritetnih za industrijalizaciju, svrstali i 6 sektora (poljoprivreda, infrastruktura, saobraćaj i logistika, turizam, građevinarstvo, pro-ageing), koji po važećoj srpskoj klasifikaciji delatnosti¹⁵ ne pripadaju industriji. Izmešani su sektori, oblasti, grane i grupacije. U ovom dokumentu su predloženi kao prioritetni sektori i neki, koji u klasifikaciji delatnosti uopšte ne postoje, pa se logički nameće i pitanje, ako bi Vlada Srbije i usvojila ovako predložene prioritete, na koje delatnosti bi se primenjivale konkretne mere podrške?

Prioritete budućeg razvoja industrije Srbije treba određivati isključivo na nivou proizvoda (samo izuzetno na nivou nekih grupa), na osnovu pažljive ocene naših komparativnih ili (i) konkurentskih prednosti i analize svetske tražnje za tim proizvodima. Na takav način određeni prioriteti treba da uživaju maksimalnu državnu podršku, kroz dobro formulisanu i efikasno sprovedenu industrijsku politiku.

¹⁴ Bojan Dimitrijević, Dragan Đurićin, Draganja Đurić, Branislav Grujić, Goran Perčević, Toplica Spasojević, (2013), „Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije“, Radna grupa za reindustrijalizaciju Nacionalnog saveta za privredni oporavak, Beograd, str.14-15.

¹⁵ Službeni glasnik RS, br 54/2010

Tako opredeljeni prioriteti treba da obuhvataju manji deo ukupne industrijske proizvodnje, odnosno one proizvode, gde bi efekti od indirektna i direktna podrške države, bili višestruko veći od učinjenih novčanih ili (i) drugih izdataka i olakšica. Da bi se efikasno ostvarili industrijski i ukupni ciljevi razvoja, Vlada Srbije treba da radi na uspostavljanju zdravog tržišnog ambijenta, koji će stvoriti neophodne uslove za razvoj i ostalih industrijskih i privrednih delatnosti. Kakav treba da bude status najvažnijih industrijskih delatnosti u narednom periodu?

S obzirom na relativno siromaštvo naše zemlje u pogledu energetske resursa energetiku¹⁶ treba razvijati do nivoa samodovoljnosti. Ona ne može biti značajniji izvozni artikl Srbije, imajući u vidu relativno oskudne raspoložive resurse, ogromna ulaganja i vrlo dugačak period povraćaja uložene sredstva, kao i ogromno zagađenje životne sredine, do kojeg dovodi, pre svega izgradnja i eksploatacija termo elektrana.

Tradicionalne industrije (tekstilna, koža i obuća i industrija nameštaja) uz vlasničko prestrukturiranje i tehnološku modernizaciju, mogu imati značajno mesto, kako u pogledu angažovanja manje kvalifikovane radne snage, tako i u pravcu ostvarivanja značajnih izvoznih rezultata. U proizvodnji tekstila naša šansa je i u zadovoljenju ekskluzivnih potreba srednjeg sloja stanovništva u visoko razvijenim i višeg sloja u srednje razvijenim zemljama. Značajne izvozne mogućnosti postoje i u doradnim poslovima za vodeće svetske proizvođače, s obzirom na cenu naše radne snage i značajno proizvodno iskustvo.

Tehnološki intenzivne industrije, uz angažovanje visoko kvalifikovane i obrazovane radne snage, treba da postanu važan segment industrijske strukture Srbije. To se prvenstveno odnosi na proizvodnju opreme, postrojenja i uređaja, iz domena srednjih i nižih tehnologija, gde nisu nužne ekstremno velike serije.

Osnovni pravac naučno-tehničkog i tehnološkog razvoja u svetu vezan je za informacione i genetske tehnologije, eksploataciju biomasa, svemirske i laserske tehnologije, bioinženjering, nove izvore energije i nove materijale. Naš naučni i stručni kadar mora biti osposobljen, da barem nesmetano može obezbediti transfer odgovarajućih tehnologija, kao i istraživanje i razvoj onih tehnologija, za šta u zemlji postoji odgovarajuća kritična masa (institucije, sredstva i kadrovi).

U okviru crne metalurgije neophodno je podići stepen finalizacije proizvodnje i smanjiti izvoz nižih faza prerade. Kompleksnom revitalizacijom kapaciteta trebalo bi stvoriti kvalitetan input, čijom bi se finalizacijom u mašinogradnji, proizvodnji saobraćajnih sredstava i brodogradnji stvorio visoko vredni izvozni proizvod, sa kojim bi mogli konkurisati na svetskom tržištu.

Slično je sa proizvodima obojene metalurgije, pri čemu je viši stepen finalizacije znatno lakše postići, zbog respektabilne domaće sirovinske osnove.

¹⁶ Ljubodrag Savić, (2013), *Ekonomika industrije*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str.465-467.

Razvoj ovih delatnosti treba podsticati stvaranjem adekvatnih uslova za dolazak stranih investitora, davanjem koncesija i slično.

Značajan broj grana industrije Srbije može se razvijati za vlastite potrebe, a da to istovremeno budu i značajni izvozni proizvodi. To se naročito odnosi na proizvode od drveta, nemetale i građevinski materijal.

Posebnu pažnju treba da uživa agroindustrija, odnosno prehrambena industrija, koja, uz adekvatnu podršku države, može postati značajan izvoznik ekološki zdrave hrane, sa prepoznatljivim nacionalnim obeležjem.

U okviru najrazvijenijih zemalja sveta najpropulzivnije grane su elektronika, automobilska industrija, proizvodnja mašina i hemija. S obzirom da naša zemlja raspolaže sa kvalifikovanom, obrazovanom, a uz to i prilično jeftinom radnom snagom, automobilska, proizvodnja mašina i elektronika, treba da imaju značajno mesto u budućem razvoju industrije. Natprosečan rast bi trebalo da ostvare i proizvodnja procesne opreme, teretnih i specijalnih vozila, elektronskih sklopova, motora, mernih i preciznih instrumenata, plovila i opreme za automatizaciju i informatiku.

Osnovni pravac razvoja hemijske industrije, treba usmeriti ka većem stepenu finalizacije i izvoza gotovih proizvoda, s obzirom da instalisani kapaciteti znatno prevazilaze domaće potrebe. Najvećim preduzećima iz hemijske industrije treba pomoći da pronađu strateške partnere, koji bi obezbedili viši nivo prerade i striktno poštovanje ekoloških standarda.

NOVA INDUSTRIJSKA POLITIKA SRBIJE

Budućaa industrijska politika, umesto „sterilnog“ mora imati naglašen aktivistički pristup, sa dobro odmerenim ciljevima, instrumentima, institucijama i planiranim sredstvima, pošto dobro formulisana i efikasno sprovedena industrijska politika uobličava, ali i ubrzava puteve rasta i razvoja¹⁷. Industrijska politika mora koristiti sve poznate instrumente, kao što su ubrzana amortizacija, investicione subvencije i popusti, investicione rezerve, poreski krediti, oslobađanje reinvestirane dobiti od poreza, podsticanje inostranih investicija, monetarna i kreditna politika, carinska zaštita, devizni kurs, stimulacije.

Industrijska politika je ključ napretka nekih srednje i visoko razvijenih zemalja sveta. Upravljanje modernom ekonomijom i kanalisanje procesa promena strukture industrije, bez adekvatne industrijske politike više nije moguće. Kako kaže Dani Rodrik¹⁸ industrijska politika XXI veka mora se temeljiti na sofisticiranoj saradnji privatnog biznisa i nosilaca industrijske politike, jer biznis zna bolje od države u

¹⁷ Ljubodrag Savić, (2009), Srpska industrijalizacija za dvadeset prvi vek, Industrija 1/2009., Ekonomski institut, Beograd, str. 15.

¹⁸ Dani Rodrik, (2004), Industrial policies for the Twenty-First Century, Harvard University, pp. 37.

kom pravcu se treba razvijati, a država ima raspoložive mehanizme i sredstva, da potpomogne ostvarenje izabranog cilja.

Zbog vrlo lošeg stanja srpske industrije, kao i velikog broja teških problema sa kojima se suočavamo, aktivna podrška industrijske politike mora biti opšta, ali i selektivna i usmerena ka onim delatnostima (proizvodima), koje će najbrže povećati proizvodnju, zaposlenost i izvoz.

U srednjem roku treba preduzimati mere koje su u funkciji povećavanja efikasnosti privređivanja, specijalizacije proizvodnje, temeljene na komparativnim prednostima i poboljšanju međunarodne konkurentnosti. Industrijskom politikom treba snažno podsticati izvoznju ponudu opreme srednjih i nižih tehnologija, radno intenzivnih, tradicionalno izvoznju orijentisanih proizvodnji i proizvoda iz agro-industrijskog sektora.

Naša industrijska politika mora biti harmonizovana sa industrijskom politikom EU, imajući u vidu da početkom 2014. godine Srbija počinje pregovore o članstvu u Evropskoj uniji i da će kroz izvesno vreme na dnevni red doći i poglavlje 20, koje se odnosi na preduzetništvo i industrijsku politiku.

Aktivnom poreskom politikom u okviru mera industrijske politike, treba stimulisati domaće i inostrane investicije, odnosno direktne strane investicije, zajednička ulaganja, koncesione aranžmane i sl. Merama industrijske politike, znatno više nego do sada, neophodno je podsticati reinvestiranje ostvarene dobiti u domaću industriju.

Merama industrijske politike¹⁹ nužno je predvideti i ekološki porez i poreske olakšice u cilju zaštite čovekove okoline. U tom smislu treba planirati i: a) oslobađanja preduzeća od poreske obaveze za učinjene izdatke za zaštitu i unapređenje životne sredine, b) oslobađanje od carina i drugih uvoznih dažbina na opremu i repromaterijal potrebnih za zaštitu i unapređenje životne sredine, c) povećanje izvoznih stimulacija za proizvode "čistih" tehnologija, d) oslobađanje od poreza literature čija je tematika zaštita životne sredine, d) uvođenje "ekoloških" oznaka.

Instrumentima industrijske politike moraju se preduzeti i odgovarajuće mere za usaglašavanje srpskih standarda sa međunarodnim standardima. Uvođenje sistema kvaliteta predstavlja neophodan uslov razvijanja ekonomskih veza sa razvijenim zemljama.

U okviru Strategije tehnološkog razvoja, treba predvideti i mere tehničko-tehnološke modernizacije proizvodnji, kojima se obezbeđuju neophodne strukturne promene i dinamiziranje privrednog rasta. Potrebno je stimulisati i transfer savremene tehnologije, kroz proizvodnu kooperaciju i zajednička ulaganja sa inostranim partnerima, čime će se stvarati neophodni uslovi za rast konkurentnosti domaće industrije. Posebnu pažnju treba posvetiti otklanjanju postojećih barijera,

¹⁹ Ljubodrag Savić, (2013), *Ekonomika industrije*, CID, Ekonomski fakultet, Beograd, str. 473.

za nesmetan promet inostranih tehnologija, primenom propisa predviđenim međunarodnim standardima.

Da industrijalizacija Srbije ne ostane opet „mrtvo slovo na papiru“, država najpre mora formirati posebno ministarstvo za industriju i usvojiti i disciplinovano sprovoditi operativni (kratkoročni) plan mera za oporavak industrije, sa predviđenim ciljevima, instrumentima i sredstvima za njegovu implementaciju. Osim toga od države se očekuje i da se koncentriše na rešavanje nekoliko krupnih pitanja²⁰.

Prvo, da obezbedi zdrav poslovni ambijent, koji će podsticati, a ne kočiti razvoj biznisa. To podrazumeva jeftinu i efikasnu državu, moderne i jednostavne propise, efikasno sprovođenje zakona jednakih za sve, višestruko manju i efikasniju državnu administraciju.

Drugo, da formira Razvojnu banku, od koje se očekuje da obezbedi kvalitetne i povoljne izvore finansiranja za podršku proizvodnji, izvozu i zaposlenosti.

Treće, da počne sa sprovođenjem koncepta postepene depresijacije nacionalne valute, koja će učiniti da proizvodnja i izvoz budu znatno profitabilniji od uvoza i realizacije na domaćem tržištu.

Četvrto, da u što je moguće kraćem roku, potpuno ukine subvencije iz budžeta javnim preduzećima i gubitašima, a politiku subvencija proizvođačima i izvoznicima zasnuje na principima, koje već nekoliko decenija (na primer) primenjuje Južna Koreja.

Peto, da na ozbiljan i nepristrasan način identifikuje proizvode koji imaju prirodne komparativne ili konkurentske prednosti, uz istovremenu analizu trenutne i dugoročne tražnje na prekograničnim tržištima za tim proizvodima. Tako definisani prioriteti, bi u narednom periodu morali uživati snažnu podršku industrijske politike Srbije. Nema sumnje da bi oni vrlo brzo povukli i razvoj drugih sektora i proizvodnji.

ZAKLJUČAK

Srpska industrija se više od dve decenije nalazi u veoma ozbiljnoj krizi. I pored toga što je u većem delu posleratnog perioda imala ključnu ulogu, kreatorima ekonomske politike, na početku XXI veka se učinilo, da industrijalizacija pripada prevaziđenoj i davno zaboravljenoj socijalističkoj prošlosti. Srbija je prihvatila neoliberalnu dogmu, verujući da će slobodno tržište efikasno razrešiti ključna pitanja ekonomskog i društvenog razvoja. Ključna poluga srpske tranzicije je bio novi Zakon o privatizaciji, usvojen sredinom 2001. godine.

Umesto štednje, proizvodnje i izvoza, Srbija se okrenula ka potrošnji, uslugama i uvozu. Takav model razvoja, temeljen na doznakama dijaspore, stranim direktnim

²⁰ Ljubodrag Savić, (2013), Industrijalizacija – mit ili stvarnost, Politika, 29. novembar 2013, Beograd, str. 24.

investicijama, novom zaduživanju, donacijama i prihodima od privatizacije, nekako je funkcionisao do početka svetske ekonomske krize. Globalna kriza je nemilosrdno pokazala da je takav razvoj dugoročno ne održiv i da generiše teške ekonomske i društvene probleme, za koje naša ekonomska politika nema adekvatnih rešenja.

Pošto se Srbija već petu godinu neuspešno bori sa ekonomskom krizom, ubrzano se traži novi model razvoja, koji će u kratkom roku zaustaviti, a u srednjem i dugom roku ponuditi odgovore za rešavanje najtežih problema, sa kojima se suočavamo.

Iskustva brojnih zemalja sveta pokazuju da je eksportno orijentisana industrijalizacija najefikasnija strategija razvoja, koja u najkraćem roku obezbeđuje vrlo dinamičan rast proizvodnje, zaposlenosti i izvoza. Ona istovremeno dugoročno stvara neophodne pretpostavke za konsolidaciju javnih finansija i eliminisanje spoljno-trgovinskog i fiskalnog deficita.

Literatura

1. Commission of the European Communities, Com (2002) 714 Final, Communication From the Commission to The Council, The European Parliament, the Economic and Social Committee and The Committee of The Regions, Industrial Policy in an Enlarged Europe, Brussels
2. Bojan Dimitrijević, Dragan Đurićin, Draginja Đurić, Branislav Grujić, Goran Perčević, Toplica Spasojević, (2013), Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije, radna grupa za reindustrijalizaciju Nacionalnog saveta za privredni oporavak, Beograd
3. European Council, Conclusions, Brussels, 17 June 2010.
http://ec.europa.eu/eu2020/pdf/council_conclusion_17_june_en.pdf
4. FREN, MAT, USAID, „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“, avgust 2010., Beograd
5. Narodna banka Srbije, (2013), Platni bilans Republike Srbije 2001-2012, Beograd, http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/platni_bilans.html
6. Republika Srbija, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, (2011), Republički zavod za razvoj, Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020, (Predlog), Beograd
7. Republika Srbija, Ministarstvo finansija, (2013), Bilten javnih finansija, Beograd, avgust 2013.godine
8. Dani Rodrik, (2004), Industrial policies for the Twentx-First Century, Harvard University
9. Ljubodrag Savić, (2013), Ekonomika industrije, Beograd, CID, Ekonomski fakultet

10. Ljubodrag Savić, (2013), Industrijalizacija – mit ili stvarnost, Politika, 29. novembar 2013, Beograd
11. Ljubodrag Savić, (2010), „Industrijalizacija bez industrije“, Politika, 10.3.2010., Beograd
12. Ljubodrag Savić, (2009), Srpska industrijalizacija za dvadeset prvi vek, Industrija, 1/2009, Ekonomski institut, Beograd
13. Ljubodrag Savić, (2008), Tranzicija srpske privrede – kriza razvoja industrije, CID, Ekonomski fakultet, Beograd
14. Službeni glasnik RS, br. 54/10, Uredba o klasifikaciji delatnosti, Beograd, 2013, <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412> (04.12.2013.)
15. World Bank, World Development Reports, 2013., <http://data.worldbank.org/indicator/NV.IND.TOTL.ZS> (02.12.2013)

NEW INDUSTRIALIZATION STRATEGY AS A BASIS FOR THE FAST RECOVERY OF SERBIA

Ljubodrag Savić²¹

Abstract

Industry had a key role in the development of Serbia after the Second World War. Rapid industrialization process occurred within the stages of very fast, and somewhat less fast growth. In the post war industrial development, within the common country, one can clearly distinct three periods. Rapid industrialization 1947 - 1965, characterized with very high and unstable growth rates. Middle stage of industrialization 1966-1980 marked with relatively high and relatively stable growth rates. The decade preceding the breakup of SFRY is characterized with extremely low and very unstable industrial production growth rates. The breakup of common country, civil war and the sanctions by the international community caused a severe economic crisis, with the hardest impact on the industry. Hyperinflation, enormous unemployment and drastic decrease of production have led most of the population into difficult economic and social position. The most difficult decade in the recent history of Serbia ended in bombing of the country by the NATO member countries. The change of power in year 2000 woke a new hope

²¹ Ljubodrag Savić, Full Professor, Faculty of Economics, Belgrade

that better days for Serbia lay ahead. Instead of industrialization, the development concept applied was based on inflow of foreign capital, import and development of services. Inadequate development strategy, wrong privatization model and premature liberalization of foreign trade have continued the decay of Serbian industry. Today Serbia faces a severe economic crisis. Since the previous development model caused the economic crisis, one has to ask if the development strategy based on the export oriented industrialization could provide efficient and long term stabile sustainable development of Serbia for the decades to come?

Keywords: *export oriented industrialization strategy, industrial policy, sustainable development*

KRETANJA U INDUSTRIJI SRBIJE (1990-2013)

Milan S. Šojić¹

REZIME VAŽNIJIH NALAZA

U ovom prilogu je data **analiza industrijske aktivnosti** i važnija kretanja industrije Republike Srbije od 1990. do 2013. godine.

Obuhvaćeno je kretanje industrijske proizvodnje, kretanja bruto domaćeg proizvoda industrije, faktori koji su uticali na slabljenje industrije, kretanje izvoza industrije; kretanje zaposlenosti u industriji, investicija u fiksne fondove, profitabilnosti, izazovi koji stoje na putu reindustrijalizacije i dr.

Prezentovana kretanja i problemi u znatno oslabljenoj industriji Srbije, zahtevaju što brže i efikasnije rešavanje, kako bi se **zaustavila dezindustrijalizacija** i znatno unapredila industrijska aktivnost.

Prema zvaničnim statističkim podacima, industrija Republike Srbije u 2012. godini, bila na nivo od svega oko 38,4% od nivoa industrijske proizvodnje iz 1989. godine. Zbog toga je, pored delovanja ostalih faktora, i bruto domaći proizvod Srbije krajem 2012.godine bio na nivou od oko 62% od nivoa iz 1989.godine (videti graf 1. u prilogu).

Udeo industrije u ukupnoj privredi je, usled navedene dezindustrijaliacije od 1990. do 2013. godine, bio nizak.

Prema poslednjim raspoloživim zvaničnim podacima, udeo industrije u nominalnom bruto domaćem proizvodu Republike Srbije je u 2012. godini iznosio oko 19%, što je znatno ispod udela industrije u drugim zemljama.

Prema podacima Svetske banke, udeo industrije je u 2012. godini iznosio: u zemljama evro-zone oko 28% , Evropi i centralna Aziji oko 31% i u svetu oko 29%, a u (videti prilog br. 4) .

Faktori koji su znatnije uticali na navedenu dezindustrijalizaciju u Srbiji su:

- ekonomske i finansijske sankcije;
- uništenje dela industrijskih kapaciteta u toku NATO bombardovanja;
- primenjena ubrzana liberalizacija domaćeg tržišta;
- previsok uvoz roba i usluga;

¹ Član Naučnog društva ekonomista Srbije milansojic@eunet.rs, milan.sojic@nbs.rs

- trgovinski deficit, deficit tekućeg platnog bilansa;
- neadekvatan model ekonomskog razvoja i nedovoljno stimulativna makroekonomska politika u periodu od 2001. do 2012.godine;
- slabljenje ekonomske aktivnosti i uvozne tražnje u razvijenim evropskim i drugim zemljama u vreme poslednje finansijske krize;
- naša unutrašnja nedovoljna organizovanost sa stanovišta domaće proizvodnje i izvoza i dr.

Tek su u proteklih deset meseci 2013. godine, poboljšana kretanja u industriji Srbije. Prema podacima zvanične statistike, ukupna industrijska proizvodnja je u periodu januar-oktobar 2013.godine bila za 6,2% veća u poređenju sa istim periodom 2012.godine.

Prerađivačka industrija, kao najveći deo domaće industrije, je u istom periodu povećana za 5,7%.

Posmatrano po nameni, najveći rast proizvodnje u prvih deset meseci 2013. godine, je bila u oblasti: energije, kapitalnih proizvoda i trajnih proizvoda za široku potrošnju.

Posmatrano po pojedinačnim delatnostima industrije, najveći je rast proizvodnje u proteklom periodu 2013. godine ostvaren u sledećim granama i to: eksploatacija ruda metala 14,1%; proizvodnja derivata nafte 63,8%; proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda 24,7%; proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata 23,8%; proizvodnja motornih vozila i prikolica 184,1% i snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija 8,6%.

Značajno je istaći da je reindustrijalizaciju Srbije bilo nužno započeti znatno ranije, već od 2001.godine naovamo. Trebalo je za te namene usmeriti znatan deo privatizacionih prihoda od prodaje državnih i društvenih preduzeća, a ostale prihode od privatizacije usmeriti u primarnu poljoprivrednu proizvodnju i druge delatnosti.

Zaposlenost u industriji Srbije je u proteklih 12 godina prepolovljena.

Posebno je značajna primena **nove strategije i modela daljeg razvoja industrije Srbije**, jer je sadašnja industrijska aktivnost daleko ispod potencijala Republike Srbije i nije konkurentna ni na stranim, a u znatnom broju grana ni na domaćem tržištu.

Paralelno je važno **definisati strategiju jačanja industrijskog izvoza** u okviru nove strategije razvoja industrije na srednji i dugi rok.

Inače, bez jačanja industrijskog izvoza, pored ostalih uslova, nije moguć izlazak iz sadašnje ekonomske krize. U tom cilju je potrebna veća podrška razvoju srednjih i malih preduzeća (MSP), ali i razvoju nekoliko krupnijih industrijskih preduzeća, po ugledu na francuski model u vreme Degola, posle drugog svetskog rata.

Svakako da je još veći problem, što je **deo naše industrije izgubio i znatan deo domaćeg tržišta**, obzirom na veliku konkurenciju inostrane robe, nakon

ubrzanu liberalizaciju domaćeg tržišta i snižavanja carinskih stopa na uvozne proizvode i usluge, bez potrebnih priprema za uvođenje ovakvih oštrih mera.

Od posebnog značaja je povećanje **tehničko-tehnološke opremljenosti industrije**, obzirom na vidljiv tehnološki zastoj u razvoju industrije.

Industrijska oprema je u Srbiji u znatnom stepenu otpisana i zahteva tehničko-tehnološku modernizaciju, rekonstrukciju ili revitalizaciju.

Može se oceniti da je obavljeni **proces privatizacije** industrijskih preduzeća imao **relativno mali ekonomski efekat** na kretanje industrijske proizvodnje i bruto domaći proizvod industrije u nas.

Ostvareni su znatni prihodi od privatizacije, pri čemu taj prihod nije usmeren na oživljavanje industrije i privrede, nego uglavnom na tekuću potrošnju.

U industriji Srbije je **nisko korišćenje kapaciteta**. U jednom broju delatnosti, korišćenje kapaciteta ne prelazi jednu polovinu. Brojni su primeri industrijskih delatnosti sa niskim korišćenjem kapaciteta i to u: metalnoj, elektro, tekstilnoj, kožarskoj, drvnoj i nizu drugih industrijskih grana ili grupacija.

Prema raspoloživim podacima i procenama, kapaciteti se u delu grana prerađivačke industrije koriste i ispod jedne polovine (industrija odeće, proizvoda od kože, kancelarijskih mašina, dela drvne industrije i dr.).

Među prioritetima je i **povećanje zaposlenosti u industriji**, jer je zaposlenost u ovoj oblasti u poslednjoj deceniji prepolovljena i sada je vrlo niska i znatno je niža u odnosu na ranije godine.

Usled niske proizvodnje i niskog korišćenja kapaciteta, nedovoljnog izvoza i nekonkurentnosti, u industriji Srbije je i **niska profitabilnost**, jer je neto finansijski rezultat naše industrije u odnosu na kapital, u poslednjih 5 godina ispod nivoa profitabilnosti u industriji konkurentskih zemalja.

Na osnovu nove strategija razvoja industrije Srbije, moraju takođe biti konkretizovane **mera makroekonomske i razvojne politike**, koje će omogućiti izlazak iz sadašnjeg nepovoljnog stanja industrije i ukupne privrede, gde dominiraju niska ekonomska efikasnost, znatno niži bruto domaći proizvod industrije i izvoza od potencijalnog nivoa, zastarelost i visoka otpisanost opreme, nedostatak trajnog obrtnog kapitala, niske profitne stope u znatnom delu industrije i brojni drugi tekući i razvojni problemi.

Izvoz industrije je sada nizak, što ima nepovoljne konsekvence na trgovinski bilans i platnobilansnu situaciju u Republici Srbiji.

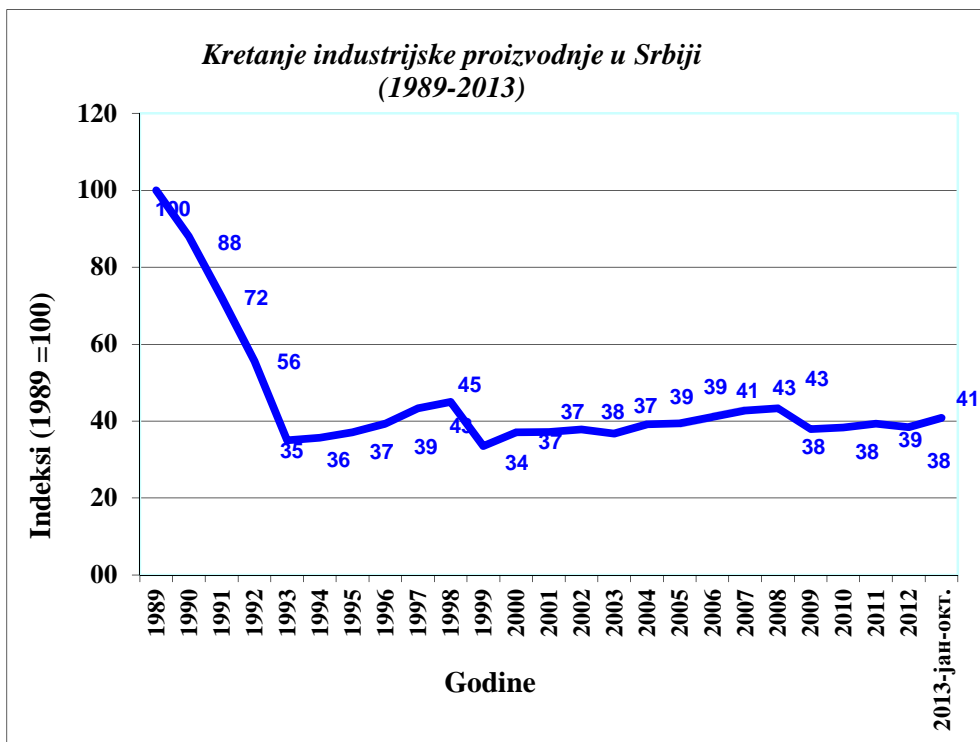
Deo naše industrijske proizvodnje je izgubio ranija ino-tržišta u Evropskoj uniji i istočno-evropskim zemljama u tranziciji i potrebni su veliki napor i dodatna ulaganja da se vratimo na ta tržišta.

Svakako da je još veći problem, što je deo naše industrije izgubio i veći deo domaćeg tržišta, obzirom na veliku konkurenciju inostrane robe, nakon ubrzanu liberalizaciju domaćeg tržišta i snižavanja carinskih stopa na uvozne proizvode i usluge, bez potrebnih priprema za uvođenje ovakvih oštrih mera.

*Stope rasta industrijske proizvodnje u Republici Srbiji
(1989-2013)*

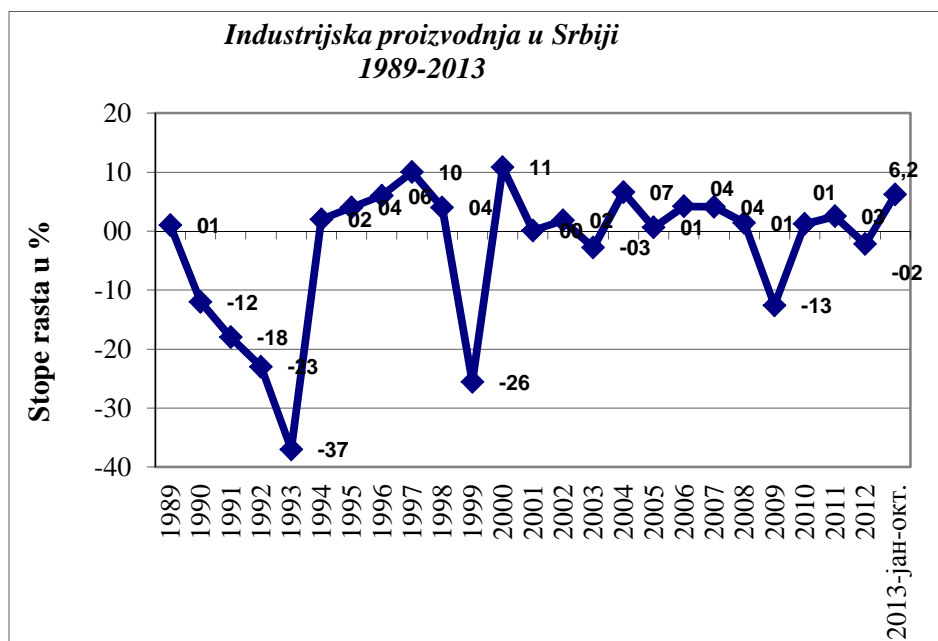
	Stopa rasta u%	Bazni indeks, 1989=100
1989	1.0	100.0
1990	-12.0	88.0
1991	-18.0	72.2
1992	-23.0	55.6
1993	-37.0	35.0
1994	2.0	35.7
1995	4.0	37.1
1996	6.0	39.4
1997	10.0	43.3
1998	4.0	45.0
1999	-25.6	33.5
2000	10.8	37.1
2001	0.1	37.2
2002	1.8	37.8
2003	-2.8	36.8
2004	6.6	39.2
2005	0.6	39.4
2006	4.2	41.1
2007	4.1	42.8
2008	1.4	43.4
2009	-12.6	37.9
2010	1.2	38.3
2011	2.5	39.3
2012	-2.2	38.4
2013-jan-oktobar	6.2	40.8

Izvor: Podaci RZS i SZS, Beograd.

Milan Šojić

Kao što se uočava, **najveći je pad industrijske aktivnosti** evidentiran u vreme ekonomskih i finansijskih sankcija i ratnih konflikata (1990-1993); zatim NATO agresije (1999. godine) i u 2009. godini.

Izvor: Podaci RZS i SZS, Beograd

Posmatrano *po sektorima industrije*, najveći pad proizvodnje u periodu 1990. do 2012. godine je ostvaren u prerađivačkoj industriji (čak -65%), a zatim u rudarstvu (-25%), dok je u elektroprivredi, proizvodnji gasa i vode ostvaren rast proizvodnje (od oko 19%).

Indeksi (1990=100)
2012/1990

Industrija –UKUPNO	40
Vađenje ruda i kamena	75
Prerađivačka industrij	5
Proizvodnja električne energije gasa i vode	119

Od 2000. do 2012.godine, industrijska proizvodnja je povećana samo za 3,6% ili oko **0,3% godišnje**.

Posmatrano po nameni, u periodu od 2000. do 2012.godine, je povećana samo proizvodnja energije, intermedijarnih proizvoda i netrajnih proizvoda široke potrošnje.

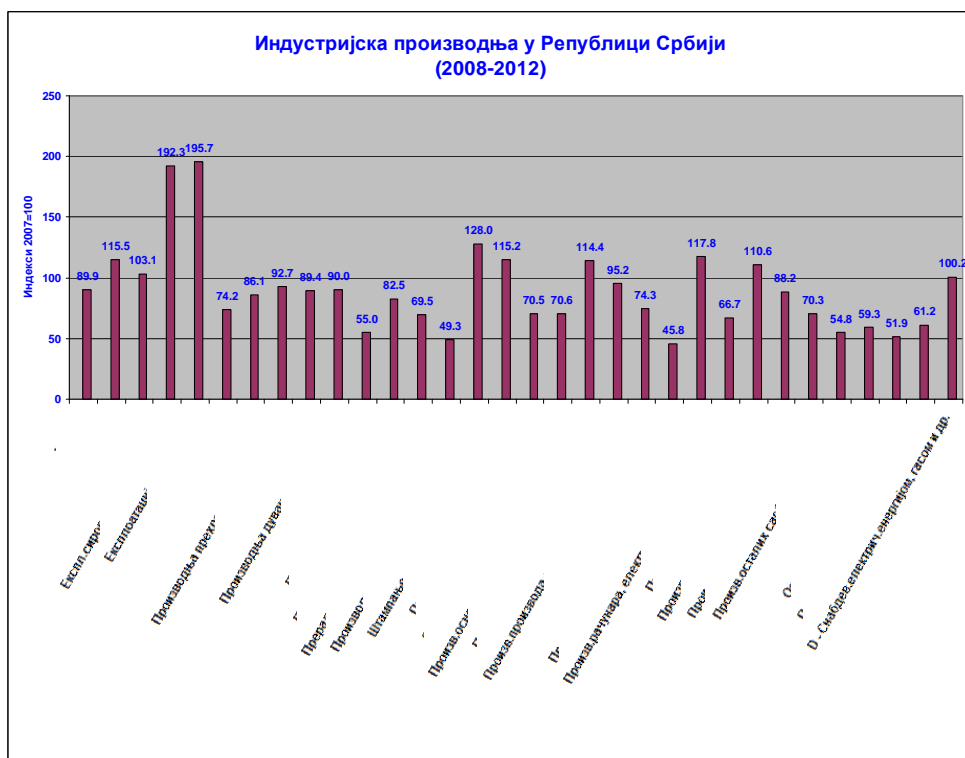
Znatan pad industrijske proizvodnje je od 2000. do 2012.godine, ostvaren u proizvodnji kapitalnih proizvoda i to za 49,6% i trajnih proizvoda široke potrošnje za 16,8%.

Kretanje industrijske proizvodnje po nameni proizvoda

	2012/2000	2012/2001
Ukupno	103.6	103.4
Energija	114.6	111.9
Intermedijarni proizvodi	107.5	106.3
Kapitalni proizvodi	50.4	57.2
Trajni proizvodi za široku potrošnju	83.2	79.8
Netrajni proizvodi za široku potrošnju	109.9	110.3

Izvor: Podaci RZS , Beograd

Posebno je **nepovoljna situacija** u delu industrijskih delatnosti u periodu **od 2008. do 2012. godine**, gde je u većem delu delatnosti opala proizvodnja za 20% do 40%, što nije samo rezultat eksternih uticaja, nego i brojnih unutrašnjih faktora i neadekvatne makroekonomske politike u tom periodu.

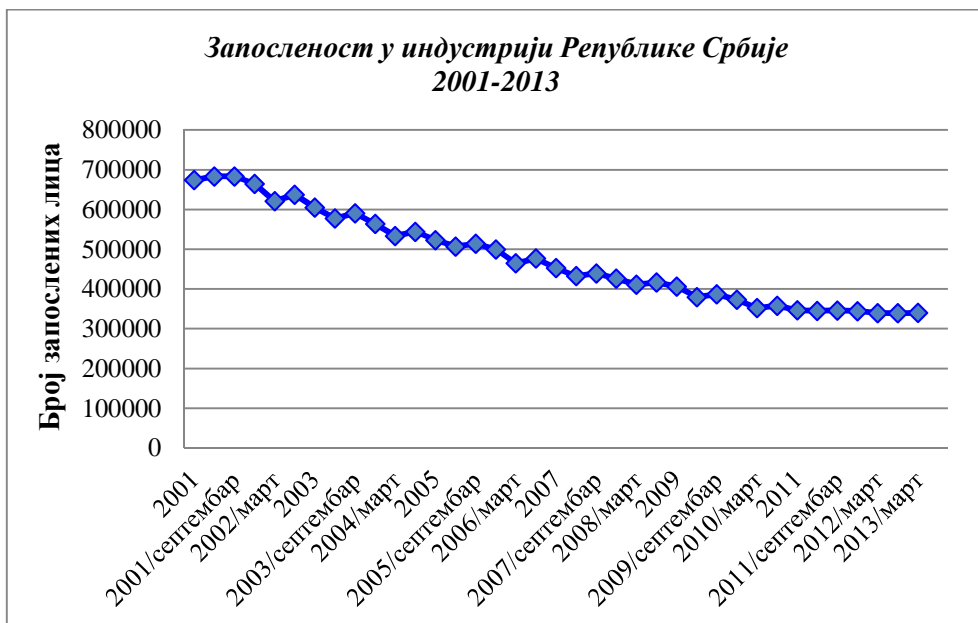

Izvor: Podaci RZS , Beograd

Zaposlenost je u industriji Srbije drastično opala od 2001. do 2012. godine i početka 2013. godine.

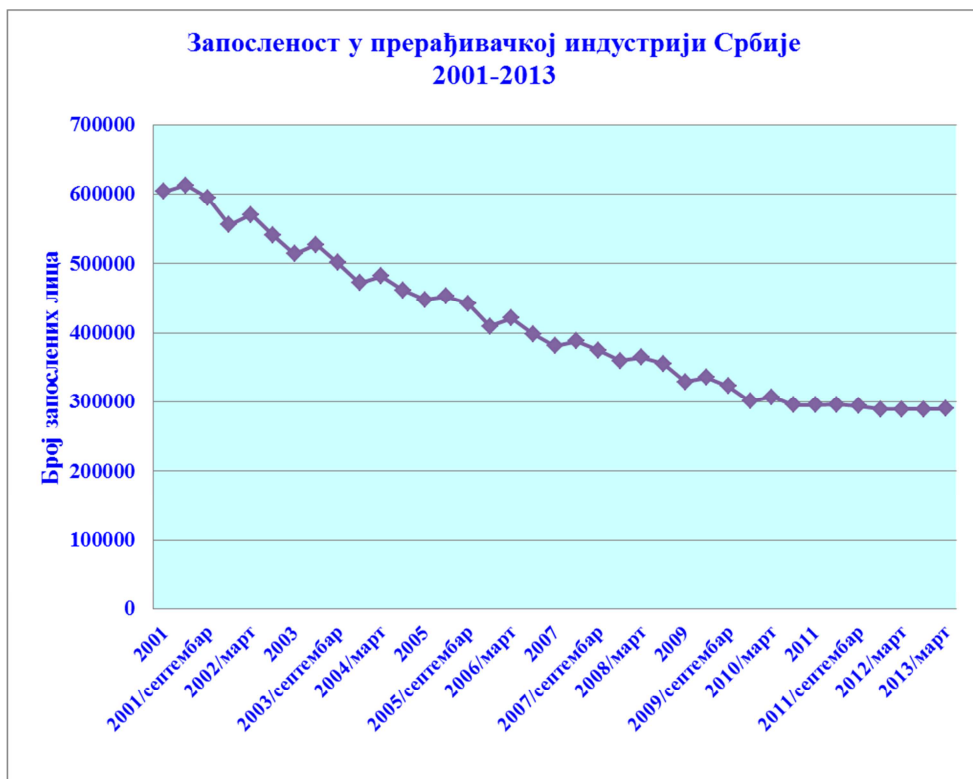
Prema podacima zvanične statistike, u industriji Srbije je u 2001.godini bilo zaposleno oko 700 hiljada radnika, da bi na kraju 2012.godine i početkom 2013. godine bilo smanjeno na oko 340 hiljada lica.

Dakle, broj zaposlenih u industriji Srbije je u navedenom periodu od 12 godina prepolovljen, što je imalo velike negativne posledice u vidu izgubljenog bruto domaćeg proizvoda industrije; povećanja socijalnih i brojnih drugih društvenih problema u nas.

Izvor: Podaci RZS i SZS, Beograd

Najveći pad zaposlenosti je bio u **prerađivačkoj industriji Srbije**. Prema podacima zvanične statistike, u prerađivačkoj industriji Srbije je u 2001.godini bilo zaposleno blizu oko 613 hiljada radnika, da bi na kraju 2012.godine i početkom 2013. godine zaposlenost smanjena na oko 290 hiljada lica. Dakle, taj pad je iznosio oko 314 hiljada lica.

Usled brojnih problema, koji se uočavaju u vidu: niske proizvodnje i niskog korišćenja kapaciteta, nedovoljnog izvoza i nekonkurentnosti, u industriji Srbije je i **niska profitabilnost**, jer se **neto finansijski rezultat industrije** u odnosu na kapital, u poslednjih 5 godina, kreće uglavnom od -5,9 u 2009. godini do 1,2% (od vrednosti kapitala) u 2012. godini. To je ispod nivoa profitabilnosti u industriji konkurentskih zemalja.

***Profitabilnost industrije i privrede Srbije
(Iznosi u milionima dinara)***

	2008	2009	2010	2011	2012
Industrija Srbije					
Neto dobit	107.1	92.76	114.29	189.14	195.5
Neto gubitak	149.99	189.32	143.27	172.69	168.71
Neto finansijski rezultat	-42.89	-96.56	-28.98	16.45	26.79
Kapital	1636.64	1636.52	1756.01	2435.79	2311.26
Ukupna aktiva	3384.37	3578.18	4012.88	5016.4	5137.88

	2008	2009	2010	2011	2012
Neto finansijski rezultat / Kapital,%	-2.62	-5.90	-1.65	0.68	1.16
Neto finansijski rezultat / Ukupna aktiva,%	-1.27	-2.70	-0.72	0.33	0.52
Privreda Srbije					
Neto finansijski rezultat / Kapital,%	-0.94	-2.37	-2.19	1.21	-1.14
Neto finansijski rezultat / Ukupna aktiva,%	-0.42	-1.01	-0.87	0.53	-0.48

Izvor: Javno objavljena saopštenja APR.

Ukupan izvoz roba i usluga je u Republici Srbiji, prema zvaničnoj statistici, u periodu **od 2002. do 2012. godine** iznosio 84,5 milijardi evra, a ukupan uvoz roba i usluga je iznosio čak 141,8 milijardi evra, tako da je trgovinski deficit u tom periodu iznosio čak 57,3 milijarde evra ili prosečno 20,8% bruto domaćeg proizvoda godišnje u tom razdoblju. Istovremeno je od 2002. do 2012. godine, deficit tekućeg platnog bilansa iznosio 31,2 milijarde evra.

U periodu **od 2008. do 2012. godine**, ukupan izvoz roba i usluga je iznosio 52,1 milijardi evra, a ukupan uvoz roba i usluga je iznosio čak 81,1 milijardi evra, tako da je trgovinski deficit u tom razdoblju iznosio čak 29,0 milijarde evra ili 24,3% bruto domaćeg proizvoda godišnje.

Situacija je povoljnija u prvih **devet meseci 2013. godine**, kada je ukupan izvoz roba i usluga iznosio 10,5 milijardi evra, a ukupan uvoz roba i usluga je iznosio čak 13,2 milijardi evra, tako da je trgovinski deficit u tom periodu iznosio 2,6 milijarde evra ili oko 10,8% procenjenog bruto domaćeg proizvoda u ovoj godini.

Prema najnovijim merenjima i informacijama za 2013/2014. godinu, privreda Srbije je po povoljnosti obavljanja posla i konkurentnosti, rangirana na 93. mestu u svetu od 189 zemalja za koje su Svetska banka i Međunarodna finansijska korporacija merile konkurentnost.

Predloženo **fiksiranje deviznog kursa dinara**, kao jedno od mogućih rešenja u okviru „Nacrta strategije reindustrijalizacije Srbije“, **nije rešenje za reindustrijalizaciju** u Srbiji, jer bi dovelo do slabljenja izvoza industrijskih i drugih proizvoda, osetnog povećavanja ukupnog uvoza i daljeg stagniranja industrije. To bi samo, na sistemski način (naročito ako se inicijalno preceni vrednost domaće valute), povećavalo profitabilnost uvoznih preduzeća. Time bi se eksterna neravnoteža, u vidu velikog trgovinskog deficita i deficita tekućeg platnog bilansa, dodatno povećavala. Inače, monetarni model „currency board“, sa fiksiranjem deviznog kursa, se sada primenjuje u malom broju zemalja u svetu, što samo po sebi govori o ovom modelu monetarnog regulisanja. „Currency board“

se, po pravilu, može efikasno primenjivati samo u kraćem vremenskom intervalu u slučaju visoke inflacije i kratkoročne stabilizacije tržišta.

Niz drugih predloženih makroekonomskih mera radne grupe, navedenih u okviru „Nacrta strategije reindustrijalizacije Srbije“, uključujući novi pristup i koncept ekonomskog razvoja, osnivanje razvojne banke, smanjenje cene kapitala, novih tehnologija, eliminisanje autput jaza, očuvanja i povećanja zaposlenosti, efikasne koordinacije monetarne i fiskalne politike i dr., su u osnovi prihvatljivi, dobro obrazloženi i u skladu su naporima koje čini nova Vlada Srbije.

Nova Vlada je nasledila velike probleme, prezaduženost i deficite trgovinskog bilansa, tekućeg platnog bilansa i fiskalnog bilansa od prethodne Vlade iz 2012. Godine i biće potrebni enormni naponi da se ekonomska situacija u narednom periodu poboljša.

Investiciona aktivnost je u industriji niz godina bila slaba, sve do 2010. godine, kada je osetno povećana.

Prema istraživanjima koja smo izvršili, ukupne investicije u fiksne fondove u industriji Srbije su od 1999-2001 godine iznosile svega 9-11% od bruto domaćeg proizvoda (BDP) industrije.

To ukazuje na stepen dezinvestiranja, jer bi ta stopa investicija u industriji, kao i celoj privredi Srbije, obzirom na njeno stanje, trebala da iznosi 25% godišnje. To je jedan od osnovnih preduslova da se pokrene domaća ekonomska aktivnost i započne izvlačenje industrije i privrede Srbije iz ekonomske zaostalosti i krize.

Tek u 2010. godini je stopa ostvarenih investicija u industriji Srbije povećana na 30,5%, a zatim dodatno povećana u 2011. na 31,3% BDP i 46,2% u 2012. godini, obzirom na ulaganja u energetiku i automobilsku industriju i druge delatnosti.

*Investicije i bruto domaći proizvod u industriji Srbije
1999-2012
(Iznosi u milioni dinara, tekuće cene)*

		Bruto domaći proizvod (GDP)	Investicije u industriji (I)	Stopa invest. I/GDP, %
Industrija ukupno	1999	58445	6059.5	10.4
	2000	118231	12721.6	10.8
	2001	203622	19483.8	9.6
	2010	522398	159270	30.5
	2011	616304.3	193100.6	31.3
	2012	648479.3	299416.5	46.2
Proizvodnja ruda i kamena				

	Bruto domaći proizvod (GDP)	Investicije u industriji (I)	Stopa invest. I/GDP, %	
	1999	6326.3	793.2	12.5
	2000	5643.1	867.2	15.4
	2001	13664	1573.1	11.5
	2010	42336	3688.2	8.7
	2011	52618.6	6494.5	12.3
	2012	58044.5	6223.7	10.7
Prerađivačka industrija				
	1999	46891	3254.5	6.9
	2000	106955	7440.1	7.0
	2001	177305	10320.1	5.8
	2010	389942	100388	25.7
	2011	449840.6	141233.9	31.4
	2012	480461.3	232202.3	48.3
Proizv.elekt.energije,gasa i vode				
	1999	5227.8	2011.8	38.5
	2000	5633	4414.3	78.4
	2001	12653	7590.6	60.0
	2010	90120	55193.6	61.2
	2011	113845.1	45372.2	39.9
	2012	109973.5	60990.5	55.5

Izvor: Podaci RZS, Beograd

Među izazove u pogledu ubrzanja industrijalizacije u nas možemo navesti:

- *obim, strukturu i ekonomsku efikasnost domaćih i stranih investicija;*
- *adekvatno formulisanje i usvajanje buduće razvojne strategije i srednjeročne makroekonomske politiku;*
- *znatno redukovanje eksterne neravnoteže;*
- *povećanje konkurentnosti domaće industrije;*
- *postizanje prihvatljivog fiskalnog balansa;*
- *zaustavljanje odliva visoko stručne radne snage u inostranstvo („odliv mozgova“) i dr.*

Jedno od ograničenja za ubrzanje budućeg razvoja industrije je proizvodnja i ponuda električne energije i dela ostalih energenata, tim pre što do sada, u dužem vremenskom periodu, nije bilo izgradnje novih elektroenergetskih kapaciteta. Tek

sada je pokrenuto investiranje u nove elektro energetske kapacitete od oko 350 megavata (TE Kostolac „B“) i razvoj malih elektrana i alternativnih izvora energije.

Aktiviranje „Južnog toka“ će doprineti energetske stabilnosti i sigurnosti i redukovati energetski gap, bez čega nemože biti ubrzanog razvoja industrije Srbije.

Ovde takođe ističemo da je veliki teret činjenica da je sada otplata spoljnog duga u Srbiji dostigla čak oko 13-14% procenjenog BDP, što je posebno teret za privredu i stanovništvo i predstavlja ozbiljno ograničenje daljeg razvoja Srbije. Ovo tim pre što je realni rast bruto domaćeg proizvoda u proteklih periodu 2008-2012. godine iznosio prosečno godišnje samo 0,2%, tako da imamo veliki jaz između otplate duga i prirasta bruto domaćeg proizvoda (videti graf br.3 u prilogu).

Početni preduslov za izlazak iz sadašnje privredne krize i ubrzanje industrijske aktivnosti u nas je da se što pre -već u 2014. godini- **prepolovi deficit trgovinskog bilansa roba i usluga** (na ispod 8% bruto domaćeg proizvoda), **prepolovi deficit tekućeg bilansa plaćanja** (na ispod 5% bruto domaćeg proizvoda), kao **i fiskalni deficit** (ispod 4% BDP), a paralelno sa tim primeni nova razvojna strategija do 2020, odnosno do 2025/30 godine.

U osnovi, potrebno je proučiti i primeniti modele razvoja industrije i industrijskog izvoza onih zemalja koje imaju višegodišnje suficite u spoljnotrgovinskoj razmeni (na pr.: Južna Koreja, Nemačka, Kina, Japan i dr.).

Posebno naglašavamo da je potrebno proučiti iskustva u finansiranju sopstvenog razvoja koja je primenila Nemačka nakon drugog svetskog rata (paralelno sa „Maršalovim planom“) i u vreme ujedinjenja dve Nemačke, nakon pada berlinskog zida.

Literatura

1. Dr Milan S. Šojić : „*Ekonomska nauka i prevazilaženje ekonomske krize u nas*“ u okviru edicije: *Ekonomska nauka i privredna kriza* , Akademija ekonomskih nauka, Naučno društvo ekonomista Srbije, Ekonomski fakultet Beograd, 4. novembar 2010.godine
2. Dr Milan S. Šojić: „*Otplata spoljnog duga Republike Srbije i novi model privrednog razvoja*“, časopis, *Ekonomski vidici* 2/2012, Beograd, 14/15 jun 2012. godine,
3. *US Business Cycle Expansions and Contractions*, NBER, Business Cycle Dating Committee, Massachusetts, 9/20/2010.
4. *Analiza duga Republike Srbije*, Narodna banka Srbije, jun 2013. (internet sajt NBS, oktobar 2013.).
5. Dr Milan S. Šojić: „*Ekonomske i finansijske krize i indikatori ranog upozoravanja*“, časopis, *Ekonomski vidici* 3/ 2009, Beograd.
6. Statistički bilten, NBS, januar 2013.

7. Dr Milan S. Šojić :,*Najznačajniji finansijski rezultati poslovanja privrede Srbije 2006-2010`*, časopis,, Ekonomski vidici` 1/ 2012, Beograd, 2012. godine,
8. Dr Milan S. Šojić :,*Redukovanje eksterne neravnoteže ključno u novom modelu rasta`*, časopis „Ekonomski vidici`1/2011
9. „*National Bank of Serbia’s Monetary Policy in Inflation Targeting Regime*” Authors: Branko Hinic, Milan Sojic, PhD, 9th International Scientific Conference, Serbia Facing the Challenges of Globalization and Sustainable Development, Megatrend University, Belgrade, November 25th, 2011.
10. dr Milan S. Šojić:„*Okončajte ovu depresiju odmah`*”, NBS-info, br.37, Narodna banka Srbije, septembar/oktobar 2012,
11. „*Some Elements of Competitiveness of the Economy of Serbia`*”, Authors: Branko Hinic, Milan Sojic, NBRM Conference, Skopje, 30 May 2008.
12. dr Milan S. Šojić:„*Realni efektivni devizni kurs dinara i eksterna neravnoteža u privredi Republike Srbije`*”, Interni rad, NBS,14. 04. 2011.
13. Victor Zarnowitz and Geoffrey H. Moore, 1982 “*Sequential Signals of Recession and Recovery,*” *Journal of Business*, Volume 55, pages 57-85.
14. dr Milan S. Šojić: *Privatizacija i investicije u Republici Srbiji* časopis,, Ekonomski vidici`2003, Beograd.
15. dr Milan Šojić „Ključni uslovi za uspeh privatizacije u Republici Srbiji,- Časopis „Ekonomski vidici „1/2002.
16. **Izveštaj o inflaciji**, NBS, novembar 2013.
17. **Spoljni dug prema dužnicima i kreditorima**, NBS, novembar 2013.
18. **Stanje i struktura javnog duga**, MFIN, oktobar 2013.
19. Investicije u osnovne fondove Republike Srbije, Saopštenje RSS br.314 od 20.11.2013.

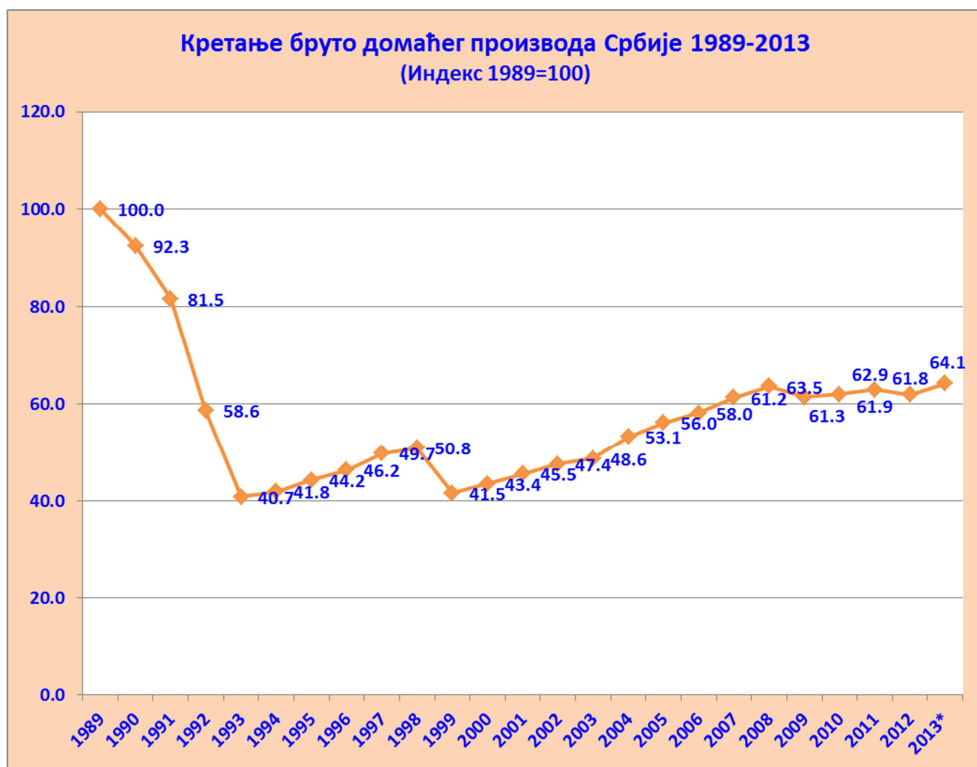
INDUSTRIAL TRENDS IN SERBIA (1990-2013)

Milan S. Šojić²

² Member of the Scientific Society of Economists of Serbia milansojic@eunet.rs, milan.sojic@nbs.rs

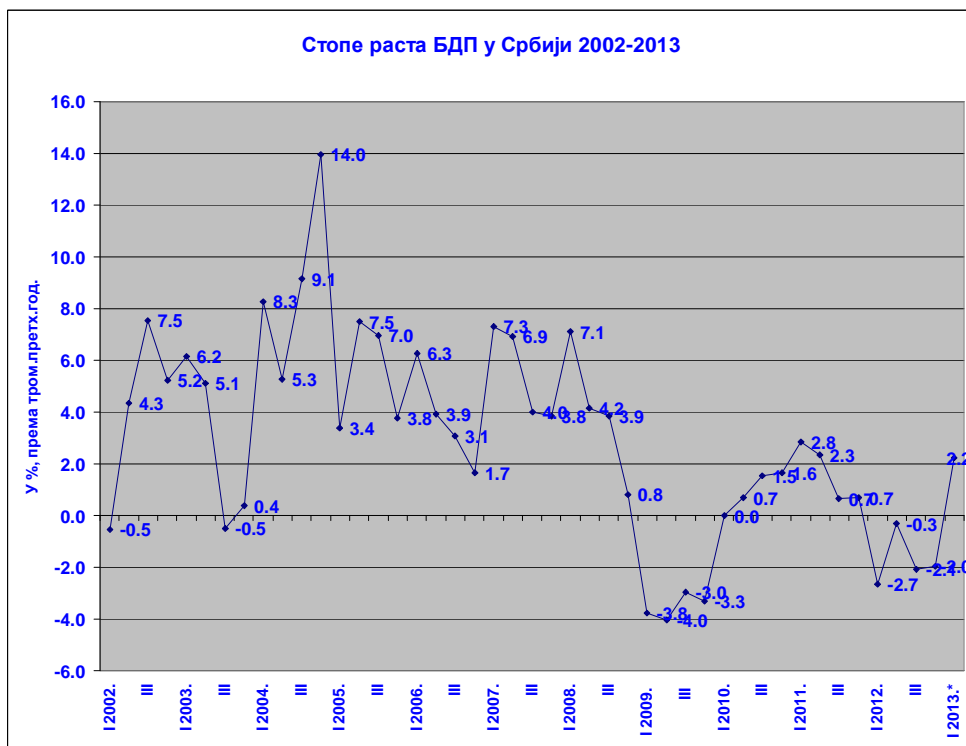
PRILOZI:

Prilog br.1

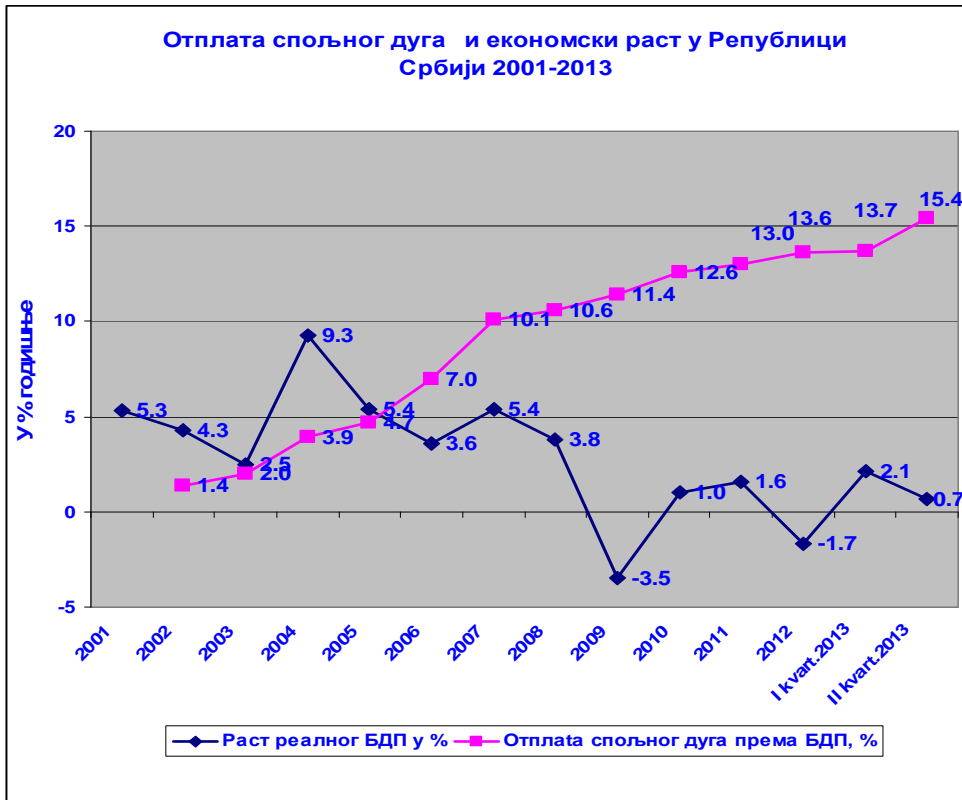
C by Milan Sojic

Prilog br.2

Izvor: Podaci RZS i SZS, Beograd

Prilog br.3

Milan Šojić

Prilog br. 4*Udeo industrije u bruto domaćem proizvodu po zemljama u svetu*

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Afghanistan	24	23
Albania	19	16
Algeria	59	62
Angola	72	62
Antigua and Barbuda	16	18
Argentina	29	34
Armenia	39	37
Aruba	17	16
Australia	27	20
Austria	31	29
Azerbajjan	45	67
Bahamas, The	18	16
Bangladesh	25	29
Barbados	16	..
Belarus	39	44
Belgium	27	22
Belize	21	..
Benin	13	13
Bermuda	12	7
Bhutan	36	44
Bolivia	30	39
Bosnia and Herzegovina	23	25
Botswana	53	35
Brazil	28	26
Brunei Darussalam	64	71
Bulgaria	26	31
Burkina Faso	25	24
Burundi	21	18
Cambodia	23	24

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Cameroon	36	..
Canada	33	..
Cape Verde	15	18
Central African Republic	17	..
Chad	11	..
Chile	32	38
China	46	47
Hong Kong SAR, China	12	7
Macao SAR, China	15	6
Colombia	29	38
Comoros	12	..
Congo, Dem. Rep.	20	22
Congo, Rep.	72	77
Costa Rica	32	25
Cote d'Ivoire	25	..
Croatia	29	27
Cuba	28	21
Cyprus	19	..
Czech Republic	37	36
Denmark	27	22
Djibouti	15	..
Dominica	19	16
Dominican Republic	36	33
Ecuador	36	37
Egypt, Arab Rep.	33	37
El Salvador	32	27
Equatorial Guinea	87	..
Eritrea	20	..
Estonia	28	29
Ethiopia	12	11
Fiji	22	19
Finland	35	29
France	23	..
Gabon	56	..

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Gambia, The	15	13
Georgia	22	23
Germany	30	28
Ghana	28	27
Greece
Grenada	21	17
Guatemala	29	30
Guinea	33	45
Guinea-Bissau	13	..
Guyana	29	34
Honduras	32	27
Hungary	32	31
Iceland	26	..
India	26	26
Indonesia	46	47
Iran, Islamic Rep.	37	..
Iraq	84	..
Ireland	42	..
Italy	28	25
Jamaica	26	22
Japan	31	26
Jordan	26	29
Kazakhstan	40	40
Kenya	17	17
Kiribati	12	8
Korea, Rep.	38	39
Kuwait	59	..
Kyrgyz Republic	31	31
Lao PDR	17	35
Latvia	24	22
Lebanon	23	20
Lesotho	30	35
Liberia	4	10
Libya	66	..

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Lithuania	30	28
Luxembourg	18	13
Macedonia, FYR	34	28
Madagascar	14	..
Malawi	18	19
Malaysia	48	41
Maldives	15	19
Mali	21	..
Malta	51	33
Mauritania	28	50
Mauritius	31	26
Mexico	28	36
Moldova	22	14
Mongolia	25	33
Montenegro	23	19
Morocco	29	30
Mozambique	25	23
Myanmar	10	..
Namibia	28	..
Nepal	22	15
Netherlands	25	24
New Zealand	25	..
Nicaragua	22	25
Niger	18	..
Nigeria	31	..
Norway	42	40
Oman	57	..
Pakistan	23	26
Palau	14	9
Panama	19	17
Papua New Guinea	41	..
Paraguay	36	28
Peru	30	36
Philippines	34	31

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Poland	32	32
Portugal	28	23
Puerto Rico	43	50
Romania	36	41
Russian Federation	38	37
Rwanda	14	16
Samoa	26	27
Sao Tome and Principe	10	..
Saudi Arabia	54	63
Senegal	23	24
Seychelles	29	14
Sierra Leone	28	8
Singapore	35	27
Slovak Republic	36	35
Slovenia	36	32
Solomon Islands	13	..
Somalia
South Africa	32	28
Spain	29	26
Sri Lanka	27	30
St. Kitts and Nevis	31	23
St. Lucia	18	17
St. Vincent and the Grenadines	20	19
Sudan	21	28
Suriname	25	38
Swaziland	44	48
Sweden	29	26
Switzerland	27	26
Syrian Arab Republic	38	..
Tajikistan	39	22
Tanzania	19	25
Thailand	42	41
Timor-Leste	19	..
Togo	18	16

	Udeo industrije u BDP u %	
	2000. godina	2012. godina
Tonga	21	22
Trinidad and Tobago	49	57
Tunisia	30	30
Turkey	31	28
Turkmenistan	44	48
Tuvalu	7	12
Uganda	23	25
Ukraine	36	32
United Arab Emirates	49	58
United Kingdom	27	22
United States	23	20
Uruguay	25	24
Uzbekistan	23	33
Vanuatu	11	10
Venezuela, RB	50	52
Vietnam	37	40
Yemen, Rep.	46	29
Zambia	25	37
Zimbabwe	24	37
Svet u celini	29	27
Evropa i Centralna Azija	33	31
Evro zona	28	26

Izvor: World Development Indicators 2013, The World Bank (09/23/2013)

REINDUSTRIJALIZACIJA PO MERI POLITIKE – ŠANSI I RIZIK*

Petar Đukić¹

Apstrakt

Mnoge bitne činjenice privrednog razvoja današnje Srbije proističu iz njene ekonomsko-političke prošlosti. Između ostalog, industrijalizacija kao projekat planskog razvoja i funkcionisanja privredne strukture druge Jugoslavije, zatim raspad zemlje, život pod sankcijama i hiperinflacija, ekonomske posledice ratova oko nasleđa SFRJ. Sve to uticalo je na urušavanje industrije i njene strukture u Srbiji. I skoro deset godina od početka tranzicije, sa zaprepašćenjem je konstatovano da su posledice globalne i nacionalne ekonomske krize tek samo pokazale koliko je ranjiva privredna struktura u kojoj je slab realni sektor, a industrija predstavlja metaforu propasti svega prethodno postojećeg.

Projekat reindustrijalizacije koje se oficijelno sprovodi (zvanično od 2010), više manje kao politička kampanja, zadržava sve slabosti prethodne politike, koja sve više podseća na praksu i principe planske ekonomije, sa retkim pozitivnim i veoma poznatim negativnim posledicama kao što su niska produktivnost, tehnološko zaostajanje i nedovoljna konkurentnost za nove globalne uslove privređivanja.

Od industrije Srbije ne može se očekivati da bude utočište za nezaposlene, pre svega zbog prioriteta tehnološkog razvoja i podizanja konkurentnosti. No ona ipak može da da daleko veći doprinosa stvaranju BDP i izvoza, a u narednoj deceniji da se polako ali sigurno povećava do jedne trećine ukupne ekonomske aktivnosti. Prirodne pogodnosti za energetiku, proizvodnju i preradu hrane i pića, naprednu hemijsku i automobilsku industriju, iz prateće industrijske programe samo su jedna povoljna okolnost. Restrukturiranje treba da se sprovede transparentno i dosledno. Efikasna industrijska politika zemlje morala bi da bude u većoj meri indirektna, a podrazumeva mnogo različitih mera i postupaka, kao što su fiskalno rasterećenje

* Ovaj rad rađen je u okviru projekta “Modeliranje razvoja i integracije Srbije u svetske tokove u svetlu ekonomskih, društvenih i političkih gibanja”, evidencioni broj 179038, koji finansira Ministarstvo za nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije

¹ Dr Petar Đukić, redovni profesor, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu

privrede, finansijska disciplina, dosledna primenu zakona, kao i negovanje principa pravne države, unapređenja socijalnog dijaloga i socijalne kooperacije.

Ključne reči: *reindustrijalizacija, privredna struktura, sankcije, politička industrijalizacija, konkurentnost, efikasnost.*

UVODNE NAPOMENE

U petoj godini oštre ekonomske recesije u Srbiji, a sudeći po mnogim "strategijama" za ekonomski oporavak ili tzv. "preporod", različitim i sve manje ostvarljivim scenarijima za jednostavan i jednokratan "izlazak iz krize", postaje sve očiglednije da nije reč samo o pukoj recesiji, niti o "normalnoj" krizi kao prelomu, u okviru ekonomskog sistema svetske, evropske i domaće privrede. U nedostatku boljeg izraza, već nakon stagnacije 70-tih godina XX veka, odomačila se sintagma *strukturna kriza*, kao sinonim za dubinski poremećaj koji, za trajno i održivo prevazilaženje, zahteva promenu čitave strukture proizvodnje, zaposlenosti, tržišta i tehnologije. Strukturni poremećaji, po definiciji, se prenose iz poslovne i ekonomsko-finansijske sfere društva na državu, socijalne odnose, kulturu, sistem vrednosti, javnu administraciju, pa i temeljne društvene vrednosti. Jedna od takvih veoma teških faza u evoluciji ekonomske strukture u toku je upravo sada, naravno ne samo u Srbiji već gotovo širom sveta, ali sa vrlo različitim pretpostavkama i specifičnim karakteristikama nacionalnih "ćorsokaka" iz kojih je i izlazak različit.

Oči ovdašnje oficijelne ekonomske, politike pa i dobrog dela stručnjaka, uprte su najviše u industrijski sektor ekonomije. Svaka vest o tome da je proradio bilo koliki fabrički pogon, i na bilo kakav ekonomsko-finansijski način, ovde se vidi kao "slamka spasa" Od industrije se očekuje najveći doprinos potencijalnom ekonomskom rastu zemlje, tehnološkoj modernizaciji, pa čak i "kreiranju" novih radnih mesta, za kojima vapi narod i država. Sve u svemu, prilično velika i nerealna očekivanja, što će biti jedna od ključnih teza ovog rada.

DEINDUSTRIJALIZACIJA I REINDUSTRIJALIZACIJA: MIT ILI REALNOST

Današnji svet globalne privrede i finansija, pa i njegovo društveno uređenje i politički sistemi, sazđani se na prilično drugačijim osnovama od onih na kojima su ekonomija i država počivali, naročito pre pada Berlinskog zida, pa i onih do početka globalne ekonomsko-finansijske krize 2008. godine. Umesto velike podele na dve ključne međusobno suprotstavljene ideološke, vojno-političke i ekonomske grupacije, globalne tržišne i političke protivrečnosti, nove globalne institucije, terorizam, drugačija globalna žarišta potencijalnih sukoba i novi "veliki igrači" karakterišu svetsku ekonomsko-političku scenu. Pri tome ključne istorijske i

tehnološke činjenice na prelasku dva milenijuma govore da ništa više ne izgleda kao što je bilo, niti ima izgleda da se stvari vrata na prethodno. "Ekstremna budućnost" može se prepoznati u naznakama sadašnjih, sve bržih promena².

Urušavanje prethodne strukture ekonomije i institucija u Srbiji, imalo je duboke istorijske korene. Bez obzira na sve moguće ideološke razmirice i naznake promena koje kreira aktuelna vlast, za Srbiju trenutno ne važi ni jedna strategija ekonomskog oporavka. Krajem 2010. godine Vlada Srbije je donela (olako usvojenu ali nezvanično odmah napuštenu) "strategiju" pod naslovom *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*. (Stamenković, red 2010). U njoj se iznad svega računalo na daleko bolje buduće rezultate realnog sektora, pre svega industrijske i poljoprivredne proizvodnje, energetike, rudarstva..., kao i na realizaciju povećanja proizvodnje u cilju izvoza, a sve to u scenariju vrlo dinamičnog privrednog razvoja tokom cele druge decenije XXI veka. Ali, više se i ne pominju numeričke projekcije tog dokumenta, u kome je pretpostavljen prosečni godišnji rast industrijske proizvodnje čak 6,8%, kao i udvostručenje BDP tokom druge decenije XXI veka, pri čemu još i kreiranje novih 400 hiljada radnih mesta.

Statistika je odmah nakon usvajanja tzv "novog modela rasta" pokazala da bruto domaći proizvod Srbije ni u 2012. još nije dostigao pretkrizni nivo iz 2008. godine. Industrijska proizvodnja u Srbiji na samom početku krize pretrpela je najteži "udar" i padom od 12,6% u 2009. godini u odnosu na prethodnu, onda minorni rast tokom naredne dve godine, i konačno ponovni padom u 2012. za 2,3%, pokazala je da su dubinski i strukturni poremećaji daleko dublji nego što je to izgledalo na početku recesije. Privredi i građanima Srbije očigledno tek predstoje prave strateške odluke i teške mere radi oporavka realnog sektora i preobražaja industrije u skladu sa modelom moderne i održive privredne strukture i u meri u kojoj je to uopšte moguće.

Pouke iz istorijata industrijalizacije ex Jugoslavije i Srbije

Tradicija današnje industrije Srbije proističe iz planske industrijalizacije tokom 60-tih i 70-tih godina XX veka. Međutim, izgradnja brojnih fabrika bazne industrije druge Jugoslavije donela je relativno brz tehnološki progres, za to vreme. Zajedno sa ostalim privrednim granama, opsluživala je tržište tadašnje Jugoslavije, koja je po veličini ekonomije delila 36. i 37. mesto u svetu sa Poljskom (Đukić 1995, str. 13).

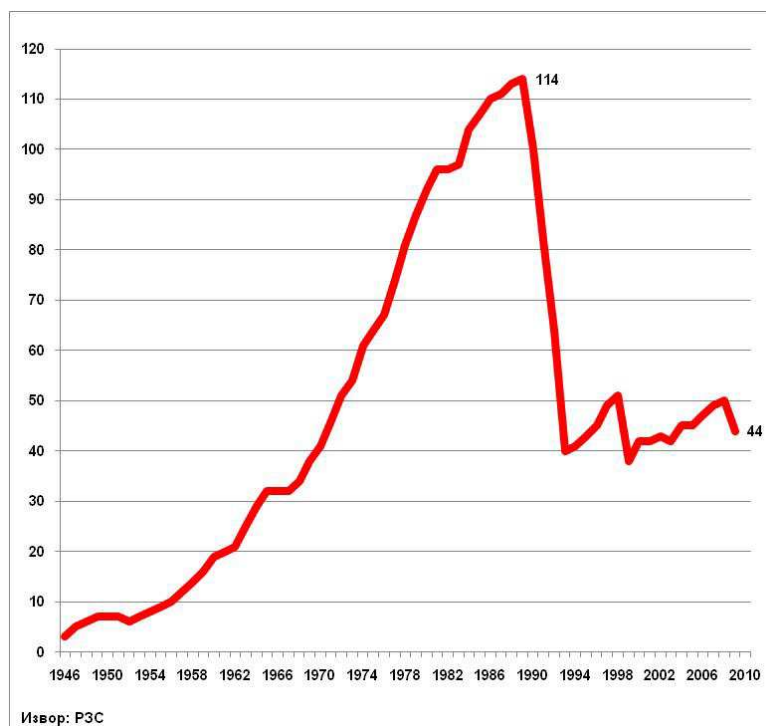
Pravi šok na običnog čoveka, naročito žitelja današnje Srbije ostavlja grafikon kretanja industrijske proizvodnje u Srbiji (*slika 1*) u višedecenijskom periodu

² Ključne nove pretpostavke globalnog razvoja mogu se skicirati kroz uticaj sledećih faktora: "privreda utemeljena na inovacijama", potpuno "drugačija budućnost radne snage i obrazovanja", energija budućnosti, klimatske promene, "medicina dugovečnosti", "sukobljavanje kultura", nova globalna uloga Kine ... (Kanton, 2010, str. 13)

prethodne socijalističke industrijalizacije, raspadanja Jugoslavije, sankcija i ratova, bombardovanja, kao i tranzicione deindustrijalizacije. On pokazuje da je industrijska proizvodnja, svojevremeni ponos i mera napretka privrede i društva cele zemlje, velikim delom kolabirala, i da je u današnjim uslovima i pretpostavkama, tzv posttranzicione ali i krizne faze razvoja privrede Srbije, pred novim teškim izazovima i nedoumicama.

Grafikon na *slici 1.* poreklom iz oficijelne nacionalne statističke službe Srbije (RZS) pokazuje da je maksimalni nivo industrijske proizvodnje dostignut još sredinom osamdesetih godina XX veka i da je njegov sunovrat sveo današnji nivo na indeks 44 od maksimalnog indeksa 114 koji je zabeležen krajem osamdesetih (1990=100). Poređenje ova dva indeksa pokazuje da je sadašnji nivo industrije svega 38% maksimalnog od pre skoro tri decenije.

Slika 1. Ilustracija neodrživih tokova političkog projekta industrijalizacije do 1990, i potonjih lomova kroz koje prolazi industrija Srbije

I letimičan pogled na grafikon svedoči o neprirodnom (administrativno iniciranom i neodrživom) rastu, katastrofičnom slomu tokom devedesetih, a zatim veoma protivrečnom i skromnom oporavku, koji je gotovo anulirala najnovija ekonomsko-finansijska kriza.

Slaba strana političke (planske) industrijalizacije je struktura, odnosno sistem i način funkcionisanja, kao i trajnost. Ona implicira netržišnu alokaciju resursa i shodno tome poslovanje koje je imalo smisla u tadašnjem globalnom poretku ekonomskih odnosa Istoka i Zapada, kao i uz pretpostavku uslovima samoupravljanja, odnosno tzv. reprodukcioni celina, bez međusobne i međunarodne konkurencije, konačno uz očuvanje jugoslovenskog, prethodno dizajniranog ekonomskog prostora. Sistem je funkcionisao u uslovima samoupravne međuzavisnosti čitave ekonomije i države, što je bilo moguće samo pre pada Berlinskog zida i ulaska Kine i drugih novih industrijskih džinova na svetsku trgovinsku scenu. Pad gvozdene zavese i potonji raspad zajedničkog jugoslovenskog tržišta raspršili su iluzije o mogućem nastavku prethodne prakse. Ako se tome doda učinak međunarodnih ekonomskih sankcija prema Srbiji, uvedenih od strane Saveta bezbednosti OUN 31. maja 1992, a zatim hiperinflacije i sloma monetarno-finansijskog pa i fiskalnog sistema (Đukić 1995; str. 15) onda postaju jasniji prethodni uspon i pad socijalističke i postsocijalističke industrije Srbije.

A iz istorijata industrijalizacije Srbije u vreme socijalizma, trebalo bi primiti k znanju nekoliko bitnih detalja koji su određivali, i još uvek određuju sudbinu i perspektive daljeg razvoja pa i opstanka pojedinih industrija u Srbiji:

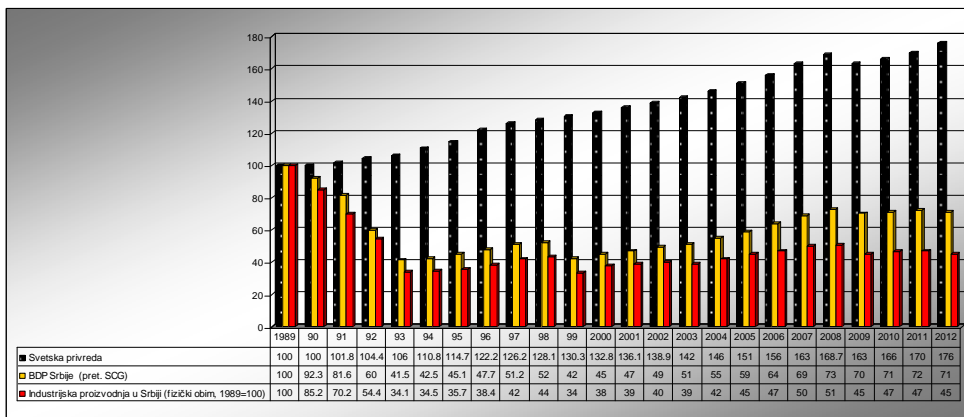
1. I sam nastanak industrijske strukture u socijalističkoj Jugoslaviji bazirao se na *neekonomskim osnovama*, odnosno na planskoj socijalističkoj industrijalizaciji kao političkom projektu, koji se zasnivao na centralizaciji oskudnih resursa u rukama i države i njihovoj preraspodeli iz poljoprivrede ka industriji, iz sela ka gradskim sredinama, odmah nakon socijalističke revolucije. Daleko od toga da je takav projekat bio razvojno besmislen, naročito za to vreme i uslove, ali je činjenica da industrija u Srbiji nije nastajala kao proizvod spontanog privrednog razvoja, kao što je to bilo u nekim zemljama srednje Evrope - naprimer, koje su silom prilika prihvatile model planske ekonomije realnog socijalizma (Češka, Slovačka, Slovenija, Mađarska).
2. S obzirom da je industrija Srbije pa i čitave Jugoslavije nastajala tek šezdesetih i sedamdesetih godina XX veka, *prethodni politički raskid rukovodstva Jugoslavije sa tzv. socijalističkom zajednicom zemalja*, imao je *relativno povoljan efekat* po socijalističku industrijalizaciju. Naime, jugoslovenski industrijski kapaciteti, posebno oni u prerađivačkoj industriji, nastali su većinom kao plod saradnje sa evropskim industrijskim ekonomijama, posebno Nemačkom i Italijom (izuzetak je dominacija ruske tehnologije u energetici) tako da je Jugoslavija, a snjom i Srbija, imala relativno naprednu tehnologiju za ono vreme, posebno u poređenju sa istočno-evropskim i nekim azijskim zemljama, da se i ne pominju Latinska Amerika i Afrika.

3. Treća bitna činjenica koja je uticala na kasniju sudbinu industrije u Srbiji je *tesna strukturna povezanost industrije Srbije u okviru ekonomije čitave SFRJ*. Naime, industrijalizacija Jugoslavije, imala je zadatak da zaokruži "reprodukcione lance" međusobno komplementarnih industrija njenih republika. Način na koji je prestalo da funkcioniše jugoslovensko tržište (politički raskid sa poslovnim partnerima iz Slovenije i Hrvatske što nisu hteli da prihvate "istinu o Kosovu" 1989.) a posebno kasniji uticaj sankcija (Rezolucija Saveta bezbednosti 757 1992, 30 maj 1992) uz loše odgovore unutrašnje kvazi industrijske politike, i posebno katastrofalne monetarne politike, doprineli su slomu realnih tokova privrede za duži period, "ispadanju" ovdašnje industrije sa tehnološke i ekonomske evropske i globalne scene, odnosno veoma lošim posledicama tih događanja na današnju industrijsku strukturu Srbije.

Posledice "vremena sankcija"

Radi bazne ilustracije ekonomskih činjenica i faktora urušavanja industrije u Srbiji, tokom poslednje dve decenije, najpre valja podsetiti da bruto domaći proizvod (BDP) današnje Srbije iznosi 71% referentne vrednosti iz 1989, dok je industrijska proizvodnja u 2012. iznosila svega 45% u odnosu na 1989. (slika 2).

Slika 2. Padovi i "usponi" industrije u Srbiji od 1989 -2012. u korelaciji sa kretanjem BDP svetske privrede

Poređenje sa stanjem privrede u celini, a naročito svetske ekonomije, da se i ne govori o dinamici novoindustrijalizovanih zemalja u razvoju, govori da koncept industrijalizacije u Srbiji nije imao uporište u temeljnim ekonomskim načelima i principima tržišta ni uticaj svetskog tržišta kakvog danas ima Kina. To je uticalo da se kao kula od karata uruši veći deo industrijske strukture u Srbiji, što usled

raspada tržišta SFRJ 1991, što zbog sankcija Saveta bezbednosti iz 1992, a pogotovo usled katastrofalne hiperinflacije i sloma finansijskog, monetarnog i fiskalnog sistema krajem 1993. i početkom 1994. (Đukić 1995,1997). Kolapsu je bez sumnje veoma doprinela epizoda bombardovanja industrijskih postrojenja i infrastrukture Srbije tokom NATO kampanje u proleće 1999.

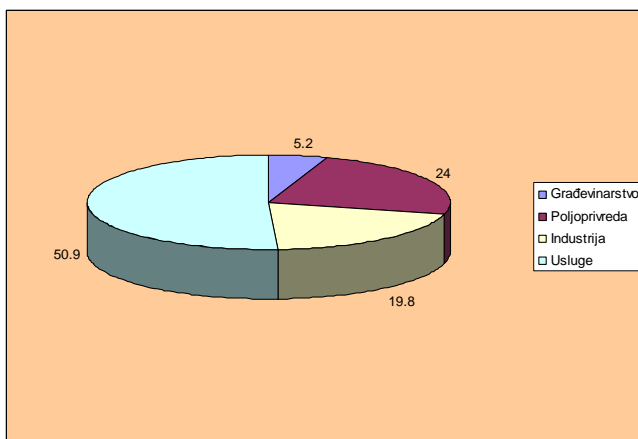
Nešto kratkoročniji trendovi govore da industrijska proizvodnja u Srbiji nije uspela da stane na noge, faktički sve od prvobitnog sloma čitave organizovane ekonomije, tokom života pod sankcijama, čak nakon 1994. u fazi delimičnog povlačenja sankcija, ali slabog i protivrečnog oporavka (okončanje perioda rasta u 1998. i 2008. koji nije doneo nikakav suštinski napredak). Dakle, tokom dve decenije industrija Srbije, čak ni kratkoročno nije uspela bitnije da prevaziđe polovinu svog prethodnog maksimalnog iznosa. Sadašnja industrijska proizvodnja ne samo da je niža od nivoa 2008. godine pre nego što je otpočela kriza, već nije ni dospela do nivoa pre bombardovanja 1998. godine.

TRANZICIJA - U ZNAKU PRODUŽETAKA DEINDUSTRIJALIZACIJE

Ako je tranzicija trebalo do sada da se okonča (u našem slučaju otpočela je posle velikih promena 2000. godine) onda bi vreme sadašnje trebalo da bude ono kada privredna struktura treba da funkcioniše na bazi učinjene tranzicije, što će reći u uslovima otvorene konkurentske i tržišne ekonomije. Sve ključne promene predviđene konceptom ekonomske tranzicije imaju ograničeno trajanje, a po iskustvima posttranzicionih zemalja, period ne bi trebalo da traje duže od jedne decenije. Da li je odlučujuća posebna nesrećna okolnost po industriju Srbije, bilo nastupanje krize pre nego što je okončana tranzicija? Sudeći po podacima, teško je u to poverovati, a dalja analiza učiniće nadamo se, da stvar postane jasnija.

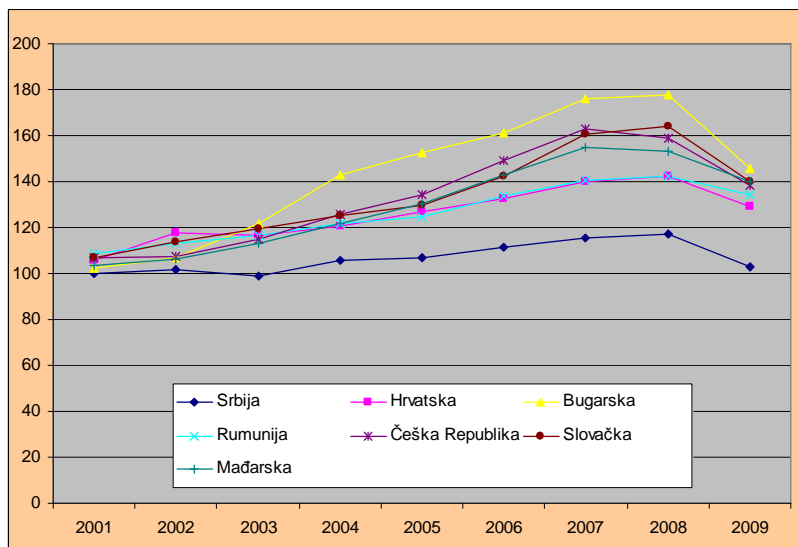
Loše strukturne posledice

U srpskoj ekonomiji i društvu, već tri godine nakon isteka decenije otvaranja i tržišnih reformi, teško bi se moglo reći da je tranzicija dovršena, posebno imajući u vidu nerešen status mnoštva preduzeća u nedefinisanom i čak, ustavno nepostojećem, društvenom vlasništvu, status oficijelnog restrukturiranja, nereformisani, skup i gubitnički javni sektor, kao i ulogu prilično neprincipijelne i u osnovi štetne ekonomske uloge države.

Slika 3. Struktura BDP Srbije 2009.

Na slici 3. prikazan je delimični učinak reformi u industriji Srbije od 2001. godine do 2008. godine, koja se uzima kao poslednja pretkrizna godina. Tu se vidi da je već pre aktuelne krize udeo industrije pao ispod jedne petine BDP (u 2011. iznosio je ispod 18%) dok su različite vrste usluga doprinosile ekonomskoj aktivnosti više od jedne polovine. U okviru bivše SFRJ industrijski sektor je tokom osamdesetih godina XX veka iznosio do 40% udela u ekonomskoj aktivnosti. Industrijska proizvodnja je u Srbiji 1989. godine zapošljavala preko milion radnika, a ukupan broj zaposlenih u industriji Srbije u martu 2010. godine iznosio je svega 320 hiljada sa tendencijom daljeg pada. Na *slici 4.* prikazano je komparativno stanje industrije Srbije u odnosu na referentne zemlje u okruženju. Iako je Srbija pretrpela daleko veće tranzicione štete od ostalih uporedivih industrija, između ostalog i usled bombardovanja NATO-a, divergencija rasta izrazito je uočljiva posebno nakon 2001. godine.

Slika 4. Relativna pozicija industrijske proizvodnje u Srbiji 2001-2009 u odnosu na uporedive postsocijalističke zemlje

Komparativna zaposlenost

Treba na početku konstatovati da je zaposlenost u industriji Srbije bila u permanentnom, blažem ili intenzivnijem, padu sve od 1989. godine. Šta više, i u trenucima kada se oficijelna zaposlenost nije smanjivala, usled efekta sankcija i populističke a delom i ratne ekonomske politike, tokom devedesetih godina XX veka, stvarna nezaposlenost je padala, a latentna nezaposlenost rapidno rasla, bez stvarne evidencije.

Naime, već u 1993. godini zbog "ublažavanja dejstva sankcija" proglašeni su tzv. "prinudni odmori"³ na kojima je zvanično bilo između 500 i 600 hiljada formalno zaposlenih, uglavnom u industriji Srbije (Đukić 1995, str. 26-27) Upravo ta činjenica doprinela je kasnijem sunovratu zaposlenosti u industriji, čim je ova bila izložena tržišnoj utakmici (Đukić 1997; str. 195-196).

Međutim, za današnje poređenje verovatno je najpogodnija Bugarska, kao ekonomija Srbije približnih performansi, u kojoj danas zaposleno skoro duplo više radnika nego u Srbiji, a 2008. je broj zaposlenih bio veći nego 2001. Bugarska je

³ Paket socijalne i ekonomske zaštite radnika u vreme "poslovanja pod sankcijama donet je tokom jula 1992, i njegova primena prolongirana je, čak i do primene Zakona o svojskoj transformaciji, u jesen 1997, a faktička primena tog modela "otegla" se do početka prve decenije XXI veka. To je jedna od najvećih ekonomsko-političkih podvala industriji Srbije i njenom dugoročnoj ekonomsko-tehnološkoj poziciji.

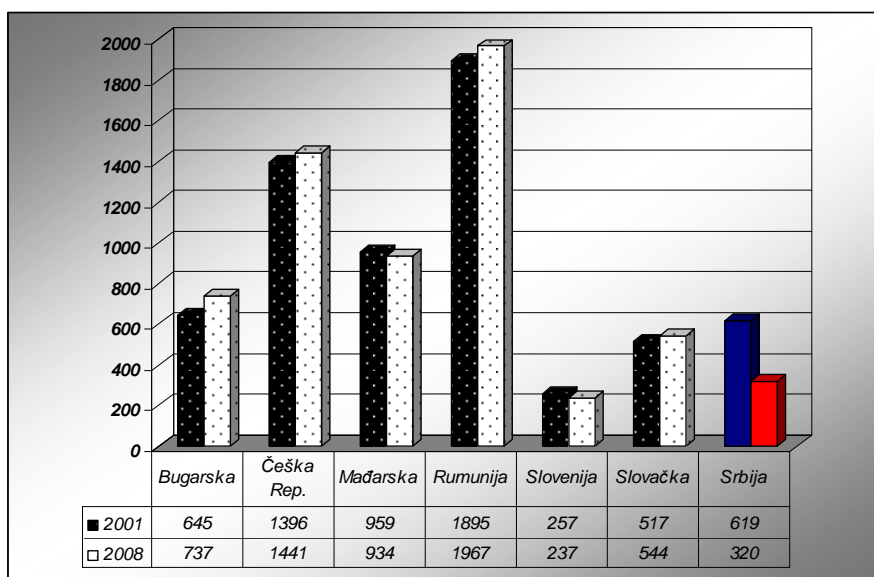
prošla tranzicioni period, a kao članica EU danas je još u većoj meri izložena konkurenciji, i ne može da štiti svoju industriju u većoj meri više nego Srbija.

Svojevrsna uzdanica čitave ovdašnje industrije bila je i ostala *prerađivačka industrija*. Njeno povećanje u 2013. u odnosu na 2012. verovatno će iznositi oko 2%, zahvaljujući pre svega proizvodnji automobila kompanije "Fijat automobili Srbija" ali je to razumljivo i s obzirom na činjenicu o izrazito slaboj osnovi u 2012. zbog zimske blokade" u prestanka rada kompanije "US Steel Serbia".

Međutim, *pad zaposlenosti* u njoj više je nego opominjući. Samo tokom oktobra 2013. uprkos rastu proizvodnje, u prerađivačkoj industriji je smanjen broj zaposlenih za preko hiljadu lica, a to se dešava drugi mesec uzastopno. Smanjenje broja zaposlenih u prerađivačkoj industriji veće od hiljadu lica poslednji put je registrovano u maju 2012. godine. Nije li to ozbiljna opomena da je definitivno došao kraj iluzijama o samo trenutnim i propratnim teškoćama za industriju, koje se javljaju samo usled pada svetske tražnje? Činjenica je, zapravo da ovdašnja industrijska proizvodnja nema mnogo proizvoda za izbirljivo svetsko tržište, jer je dobrim delom zaustavljena, tehnološki zaostala i ekonomski devastirana.

To suštinski znači da se puna zaposlenost industrije nije ni mogla, niti ju je trebalo "sačuvati" u svim pomenutim okolnostima. Uostalom, to je nemoguće u dinamičkom poimanju ekonomskog i industrijskog razvoja, kakv on danas po definiciji treba da bude. Današnja industrija u svetu nije zasnovana na velikom broju zaposlenih već na ekonomiji znanja i naučno-istraživačkoj komponenti (Drucker, 2001, Đukić 2011; str.

Slika 5. Uporedna slika zaposlenosti u industriji Srbije i drugih relevantnih postsocijalističkih zemalja od 2001. do 2008. godine

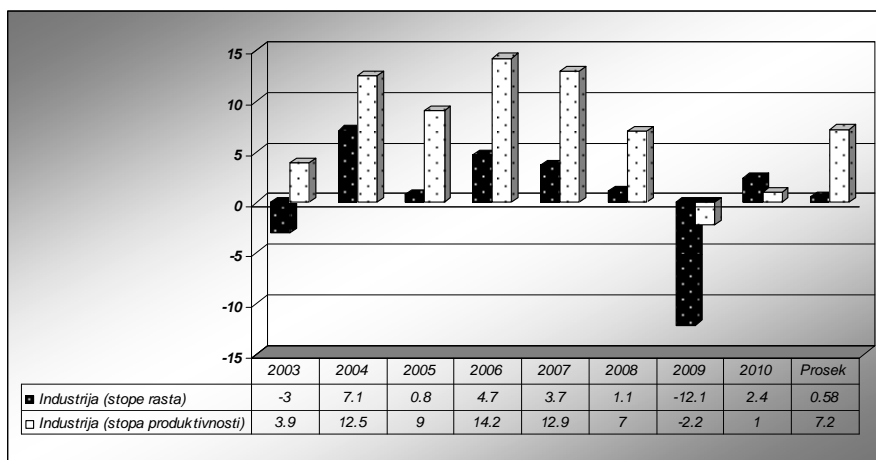
Međutim, relativne pozicije zaposlenosti u industriji Srbije i referentnih zemalja pokazuju da je stvar za mnogo veću brigu. Pokazatelji na *slici 5.* govore da je među odabranim zemljama u periodu 2001- 2008. neznatno smanjena zaposlenost samo u industriji Mađarske i Slovenije, dok je u svim ostalim tranzicionim privredama ta zaposlenost za sedam godina čak i delimično povećana. Srbija predstavlja izuzetak jer je u njenoj industriji u isto vreme zaposlenost faktički prepolovljena. Sa 619 hiljada zaposlenih lica 2001. pala na svega 320 hiljada, pri čemu je ovaj trend nastavljen u toku recesije, sve do jeseni 2013. godine, kada nastaje ovaj tekst.

Da li je dovoljno objašnjenje koje polazi od okasnelog početka reformi i restrukturiranja srpske ekonomije u odnosu na ostale zemlje zbog poznatih političkih okolnosti, sankcija, demokratizacije i otvaranje zemlje, tek nakon 2000. godine? Da li je otvaranje i slaba carinska "zaštita" možda dokusurila iznurenu industriju Srbije, koja je prethodno bolovala sve bolesti izolacije, tehnološke devastacije, unutrašnjeg urušavnaja jedne zatvorene ekonomije komandnog tipa?

Produktivnost rada i kolaps industrije

Ako je industrija u Srbiji u velikoj meri bila žrtva prethodne ekonomsko-političke strategije i tzv "industrijske politike", onda se za period nakon 2001. može reći da je strategija i politika tranzicije "dodala ulje na vatru" iz koje industrija još nije izašla. Evo podataka o tome kako se skromna industrijska proizvodnja u Srbiji prilagođavala, globalnim uslovima konkurencije, pre svega na bazi povećanja produktivnosti rada.

Slika 6. Više nego skromne stope rasta industrijske proizvodnje i gotovo konstantan, i nešto značajniji rast produktivnosti rada u industriji- dobra ili loša tekovina

Sa slike je više nego jasno da se industrija Srbije nedovoljno spremna našla na vetrometini unutrašnje i globalne konkurencije, pa je slab nivo sopstvene konkurentnosti pokušavala da nadomesti smanjivanjem broja zaposlenih. Samo u 2009. godini, kada je zabeležila pad proizvodnje od 12,1% industrija je imala negativni rast produktivnosti od - 2,2%, dok je prosečna godišnja stopa rasta produktivnosti bila 7,2% uz više nego skroman rast proizvodnje od 0,5% za ceo period.

IZAZOVI NOVE IDEOLOŠKE REINDUSTRIJALIZACIJE

Jedna od "strateških" mera na koju se krajem 2013. uveliko računa u vladajućem ekonomsko-političkom konceptu oporavka ekonomije i izlaska iz krize je reindustrijalizacija. Reč koja se čuje danas kao metafora za sve što treba da signalizira preokret, pa i usmerenje jedne "nove" (stare) ekonomske ideologije.

Strukturalni preokret ili jalova retorika

Tzv. "postkrizni model" o kome je već bilo reči, bio je samo jalovi pokušaj planiranja povećanja udela realnog sektora i proizvodnje razmenljivih dobara (prerađivačka industrija i poljoprivreda) i smanjenja udela usluga u okviru BDP. Tu opštu "strategiju" trebalo je da konkretizuje *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011 - 2020*. Sudeći po izjavama zvaničnika iz ekonomskih resora Vlade Republike Srbije, tokom 2013. bez obzira što je opšta "strategija" iz 2010. napuštena u smislu kvantifikacijskih projekcija, zadržana je vizija "novog modela rasta" kao i osnovne strukturalni ciljevi "industrijske strategije" (*Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011 - 2020*). Pošto je učešće realnog sektora u BDP-u sa 32% 2001, još pre početka krize 2008. smanjeno na čak ispod 24% u, po tim strateškim pretpostavkama, ukupna industrija posebno prerađivačka sa navodnim natprosečnim rastom od 7,3% godišnje, imala bi priliku da se oporavi i rekonstruiše, tako da bi konačno učešće ove industrije u BDP poraslo sa 13% na 14,7% u BDP (Stamenković 2010). Učešće pojedinih tehnoloških sektora u bruto dodatoj vrednosti (BDV - kao preciznijoj meri doprinosa pojedinih ekonomskih aktivnosti u odnosu na BDP) 2008. godine govori da je nisko-tehnološki sektor u kome dominiraju prehrambeni i tekstilni proizvodi davao čak 50,7% BDV, dok su srednje-niže tehnologije davale 25%, srednje-više 16,4%, a visoke (*high tech*) svega 7,5% BDV.

REINDUSTRIJALIZACIJA, NOVA EKONOMSKA ILI SAMO POLITIČKA OFANZIVA

Kao što je na početku rada podvučeno, "reindustrijalizacija" se nudi, povlači i reciklira sve od naznaka ekonomske krize 2009. Naime, analiza strukture BDP pokazivala je jasno da se čitav pozitivni saldo ekonomije nalazi na strani usluga, a ne proizvodnje, ali da je industrija izložena mnogo većim teškoćama u tranzicionom periodu, kao i da njeno učešće u ekonomskoj aktivnosti rapidno pada. Trenutno, gotovo sva rešenja koja se nude radi preobražaja industrije, imaju mnoštvo slabih tačaka⁴.

Struktura - prerađivači - promene i mogućnosti

Promene performansi nakon 2001. pokazuju da čitava ovdašnja industrija prolazi kroz nova iskušenja reformi i ekonomske politike, a posebno krize od 2009. Kritične promene su se ispoljavale najviše na pad zaposlenosti i proizvodnje, gašenje privatizovanih preduzeća, otpuštanju zaposlenih, neblagovremeno isplaćivanje preuzetih finansijskih obaveza, loše upravljanje, kao i otkazivanje mnoštva ugovora sa neuspehom realizacijom (*tabela 1*).

Tabela 1. Osnovne makroekonomske performanse prerađivačke industrije: promene od 2001-2009.

	2001	2009
Učešće u BDP	18%	13%
Zaposlenost	619000	331136
Izvoz (% robnog izv.)	93%	95%
Uvoz (% robnog uv.)	73%	81%
Zarade (u odnosu na prosek)	87%	80%
Br. preduzeća	12538	18509
Br. velikih preduzeća	489	277

Izvor: Podaci RZS

⁴ Tako, na primer, u trenutku nastanka ovog teksta, koncept Vlade Srbije i aktuelnih ministara ekonomskog resora, prilično se razlikuje od predloga, po pozivu specijalno pribavljenog savetnika, potpredsednika Vlade, a bivšeg predsednika Svetske banke, Dominika Stros Kana. Naime, za razliku od kartkoročno usmerenog paketa Vlade koja ostaje privržena podsticajima za proizvodnju i zaposlenost, Stros-Kan predlaže srednjoročno i na dugi rok korisnije poteze unapređenja infrastrukture, uređivanja institucija. Prema pisanju "Blica" i dalje se ne zna gde će predložiti rezove, ali se očekuje da će pri tome voditi računa i o izdržljivosti građana. Po njemu prioritet treba da imaju "infrastruktura i komunikacione mreže". "Prioritet bi bili i poljoprivreda, energetski sektor i javno privatna partnerstva". (Blic 26.11.2013)

Tabela 2. Rezultati privatizacije u industriji

Sektor/podsektor	Privatizovano		Restrukturiranje		Poništeni ugovori		Preostala privatizacija	
	Broj	%	Broj	%	Broj	%	Broj	%
Prerađivačka industrija	878	100	58	100	258	100	40	100
Prehrambeni proizvodi, piće i duvan	202	23,0	3	5,0	48	18,6	12	30,8
Tekstil i tekstilni proizvodi, koža i predmeti od kože	91	10,4	7	11,7	44	17,1	2	5,1
Drvena industrija i papir	144	16,4	4	6,7	58	22,5	10	25,6
Hemijski proizvodi, guma i plastika	66	7,5	6	10,0	17	6,6	3	7,7
Proizvodi od ostalih minerala	77	8,8	4	8,3	23	8,9	1	2,6
Metali i metalni proizvodi	116	13,2	6	10,0	24	9,3	2	5,1
Ostale mašine i uređaji	40	4,6	4	6,7	10	3,9	3	7,7
Električni i optički uređaji	68	7,7	6	10,0	10	3,9	7	17,9
Saobraćajna sredstva	38	4,3	17	28,3	16	6,2	-	-

Izvor: RZR na osnovu podataka AP

Iz podataka u tabeli 1. i 2. vidi se da je srpska prerađivačka industrija tokom reformi bitno smanjila učešće u BDP, ali je u daleko većoj meri pala zaposlenost u njoj. Procenat neuspešnih privatizacija, međutim, ne meri se samo brojem raskinutih ugovora, već i kvalitetom rada preduzeća u podsektoru. Drastično smanjivanje broja zaposlenih u industriji vodilo je ka povećanju produktivnosti rada. Međutim to nije moglo da nadomesti gubitak u prihodima u odnosu na ostale ekonomske sektore u zemlji (pre svega sektor usluga) tako da su zarade prerađivačke industrije s početka tranzicionog perioda od 87% proseka u zemlji za 2001. u 2009. godini iznosile samo 80% prosečnih u toj godini (*tabela 1*).

Nakon jednog veoma problematičnog modela, većinski insajderske privatizacije po Zakonu iz 1997. god., u toku novog talasa privatizacije (od 2001.) daleko odlučnije se krenulo u privatizaciju većinskom prodajom. Međutim, model u praksi nije bio dovoljno osmišljen, jer su kako se očekivalo, najpre uspešno većinski privatizovane kompanije koje se bave proizvodnjom duvana, piva, cementa, ulja, mineralne vode, i samo mali deo tzv. teške industrije bazne industrijske proizvodnje. U ovdašnjim direktnim stranim investicijama dominiraju one koje se tiču usluga, ili pak one koje se i danas dešavaju, ali uz ogromne finansijske podsticaje vlade, radi "očuvanje radnih mesta" i do 10.000 evra po radnom mestu

Učešće usluga u BDP Srbije do 2008. prešlo preko polovine, odnosno na blizu 60%, ali je učešće čitave industrije palo na manje od 20%. Kriza je obelodanila drastičnu ranjivost privrede, olako urušavanje industrijske strukture u kojoj je zapostavljen realni sektor. Bazna industrija pretrpela je posebne štete ne samo zbog liberalizacije, loše privatizacije ili nekvalitetnog restrukturiranja, već i zbog korupcije.

Udar sive ekonomije - novina ili kontinuitet

Najaktuelnije rasprave o budućnosti fiskalne konsolidacije u kontekstu rasta i zaposlenosti, tiču se intenzivne diskusije o "sivoj ekonomiji". Razume se da je "siva ekonomija jedan je od najvećih izazova sa kojima se suočava privreda Srbije, a njene posledice vidljive su u oblastima utaje poreza, distorzije tržišta, neloyalne konkurencije i neefikasne raspodele resursa (USAID, FREN 2013, str. 1). Međutim, zvuči gotovo neverovatno da je retorika u vezi sa sivom ekonomijom, gotovo identična onoj od pre dve decenije, kada je u okviru SRJ, u posebno haotičnoj i hiperinflationnoj 1993. godini Savezna vlada SRJ pokušavala da zauzda "pomahnitalu" sivu ekonomiju, kako bi "elegantno" kontrolisala cene, plate, pribavila legalno poreze i osnažila druge aktivnosti države. Sve u svemu, akcija je trajala veoma kratko i neuspešno⁵.

Naravoučenije glasi: sektorska, administrativna, represivno-policajska bitka protiv sive ekonomije, unapred je osuđena na neuspeh, ukoliko se ne vodi paralelna akcija za uređenje, podsticaj i osnaživanje organizovane ekonomije. Kao što će i hapšenja preko stotrideset dilera narkotika u Srbiji u noći između 6. i 7. decembra, verovatno pokazati da je siva ekonomija samo deo kritičnih privrednih tokova teške prošlosti i haotične sadašnjosti, loše privrede i nesposobne države, koja se odražava kako na standard i zaposlenost, tako i na izbor načina ekonomske egzistencije ljudi pod pritiskom siromaštva i nezaposlenosti.

Jedno od najnovijih istraživanja sive ekonomije govori da je njen obim u Srbiji danas preko 30% BDP i da je taj udeo viši u Srbiji nego u referentnim zemljama u okruženju. Iako se može postaviti pitanje primene nedovoljno usaglašenih tehnika i metodologije istraživanja, ovi podaci upozoravaju na činjenicu da se situacija u

⁵ Retorika hitnosti i značaja "borbe protiv sive ekonomije" skoro da se i ne razlikuje od one u leto 1993. kada je uprkos inflaciji koja je eskalirala na 400% uveden strog režim potpune prohibicije valutno-deviznih transakcija, zamrzavanja cena na nekom nivou na koji ih je prethodno trebalo vratiti, kao i organizovanog snabdevanja stanovništva životnim namirnicama na osnovu bonova. Bio je to uvod u potpuni tržišni haos, novčani i fiskalni slom. Više o tome u Avramović (1998, str. 25-30; Đukić 1995, str. 140-150) .

tom pogledu gotovo nije bitno izmenila u odnosu na haotično vreme života pod sankcijama (USAID, FREN, 2013; str. 2-3)⁶

MEĐUNARODNA POZICIJA INDUSTRIJE SRBIJE

Kava je relativna pozicija hemijske industrije Srbije u međunarodnom okruženju? Jadnan od pokazatelja mogao bi da bude bilans uvoz - izvoz. U robnom izvozu iz Srbije učešće *prerađivačke industrije* koja predstavlja najveći deo ukupne industrijske proizvodnje, od 2001-2010. povećano sa 93% na 95%, pri čemu je i u robnom uvozu to učešće povećano sa 73% na 81% (*tabela 1*). Međutim, treba imati u vidu da je gotovo permanentno nakon 2000. godine pogoršavan ukupni bilans robne razmene sa inostranstvom. Udeo razmenljivih dobara u izvozu je smanjivan, a udeo usluga donekle porastao, što je dovelo u pitanje održivost međunarodne likvidnosti u krizi, naročito tokom drugog talasa krize 2012.

Međunarodne trgovinske relacije najbolje se vide kroz pokrivenost⁷ vrednosti uvoza izvozom, odnosno procentualno učešće izvoza u uvozu. Taj parametar je u Srbiji tokom poslednje decenije za čitavu ekonomiju iznosio uvek ispod 60% u proseku, sa maksimumom od 59% i tendencijom pogoršanja u uslovima recesije. I takav relativni uspeh ostvarivan je, razume se, zahvaljujući samo malom delu suficitarnih proizvodnji među kojima je i poljoprivreda. Ako je reč o prerađivačkoj industriji, njena pokrivenost uvoza izvozom kretala se oko 55% u proseku sa tendencijom blagog povećanja do 58% 2009. godini.

Iz toga bi se moglo zaključiti da su izvesne sledeće činjenice:

- prvo, kompleks *prerađivačke industrije* tokom evolucije raznih (ne) prilika tokom poslednje dve i po decenije pretrpeo je velika ali *veoma različita oštećenja*, ne samo po podsektorima i oblastima, već i po karakteru proizvoda i zasebnih tržišnih pozicija pojedinih preduzeća na tržištu koja su nastala u prethodnom periodu. U tom pogledu nešto je povoljnija pozicija industrije prehrane, pića, duvana, cementa, automobila, dok je mnogo slabija pozicija za bazna preduzeća hemijske industrije ili metalnog kompleksa;
- drugo, te razlike se odnose, kako na *tehnološko stanje*, tako i *ekonomsko-finansijsku* situaciju pojedinih kompanija. Dobri strateški partneri za pojedine velike industrijske kompanije, uglavnom su obavili poslove

⁶ "U Srbiji, siva ekonomija je opala sa 33,2% u 2001. godini na 30,1% BDP-a u 2010. godini. Rezultati pokazuju da je siva ekonomija u Srbiji opadala tokom perioda ekonomskog rasta (u % od BDP), a da je potom od početka ekonomske krize ostala skoro nepromenjena. U poređenju sa drugim zemljama, ona je bila veća od prosečnih vrednosti izabranih 11 zemalja tokom celog posmatranog perioda. Jedino je Bugarska imala veći obim sive ekonomije, posmatrano u procentu od BDP, u odnosu na Srbiju" (USAID, FREN 2013, str. 1).

preuzimanja i reorganizacije industrije u hodu. Preostali deo neće moći da preživi u celini, u konkurenciji i novim problemima prilagođavanja domaćem i međunarodnom tržištu;

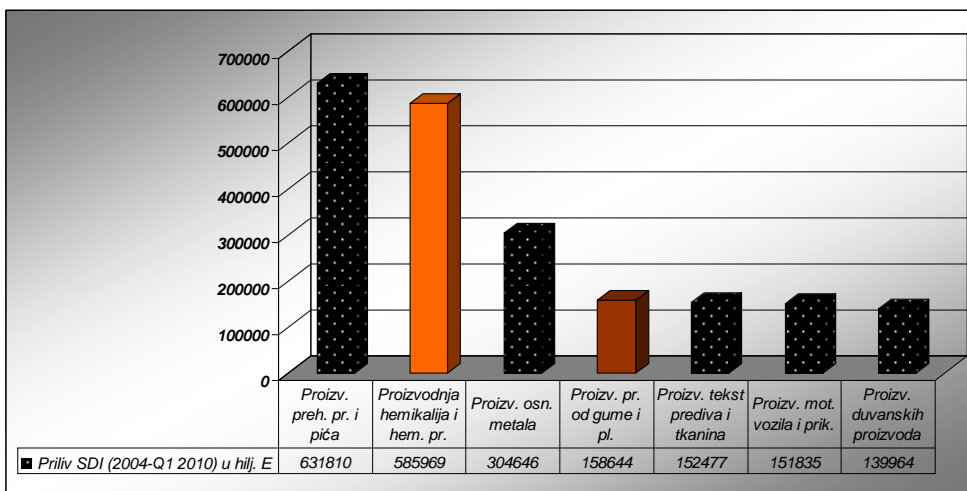
- treće, *proces restrukturiranja* koji u pojedinim kompanijama traje gotovo unedogled, imajući u vidu gubitke, lanac nelikvidnosti i dalje zaostajanje za tehnološkim promenama, ne omogućava prerađivačkoj industriji, pa i privredi Srbije u celini, da zauzmu povoljniju poziciju za izlazak iz krize.

INDUSTRIJSKA POLITIKA I REINDUSTRIJALIZACIJA

Tzv. "reindustrijalizacija", shvaćena kao ekonomsko-politički zadatak došla je na dnevni red tek nakon propasti koncepta "novog modela rasta" koji je implicirao posebne podsticaje za kvalitativni rast industrije. Tzv. "targetirani sektori" prema strategiji reindustrijalizacije bile su "srednje i visoke tehnološke oblasti" kao što su hemijska industrija, proizvodnja mašina i uređaja, proizvodnja saobraćajnih sredstava i elektronska industrija, kojima je pridodata i prehrambena industrija. (Strategija razvoja industrije Srbije). Ovakav izbor "prioriteta reindustrijalizacije" možda potiče od procene granskih resursa odnosno sposobnosti da pojedine industrije privuku nove investicije. Ako se napravi pregled ukupnih stranih direktnih investicija, onda se vidi da su u periodu od 2004. do prvog kvartala 2010. godine ulaganja u industriju iznosila čak 24% ukupnih. Pri tome je učešće investicija u prerađivačku industriju iznosilo čak 20% ukupnih SDI, po godinama varirajući od 14% (2007), čak do 30% (2009, slika 6.)

Privatizacija kao većinska prodaja donela je tek retke primere uspešne tranzicije koji pokazuju da su kompanije mogle da se prilagode novim tržišnim uslovima i na održiv način da unapređuju ekonomsko-tehnološku poziciju. Uprkos zakonskim mogućnostima, privatizacija se odvijala veoma problematično i protivrečno, tako da je od 2002. do 2012. godine privatizovano ukupno 2350 preduzeća, pri čemu je svaki treći kupoprodajni ugovor raskinut, pri čemu broj raskida nije identičan sa brojem neuspešnih privatizacija. Kompanije gubitaši koje su 2002. godine bile u gubitku 100 miliona evra, u privatizovanoj formi kraj decenije završile su sa dobitkom od 200 miliona evra.

Slika 6. Priliv stranih direktnih investicija u pojedine grane domaće industrije 2004-2010.

Broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima za jednu deceniju smanjen je za 58%, ali je prihod uvećan za 69%, pri čemu treba imati u vidu da 537 firmi još nije našlo kupca. Zbirni prihodi države od privatizacije (iako predstavljaju samo deo cene kapitala) ukupno su iznosili preko 2 milijarde evra. Međutim, problem koji predstavljaju nenaplaćena potraživanja od strane čak oko 50.000 radnika prema preduzećima u kojima su radili.

Uprkos formalnim nastojanjima da se problem reši prodajom državne imovine, drugi talas krize produbio je kompleks nenaplativih potraživanja i računa uopšte, tako da će taj "doprinos" verovatno predstavljati neku vrstu "ostavštine za budućnost". Sve u svemu, rezultati privatizacije u Srbiji su prilično višedimenzionalni i protivrečni. Ne može se reći da su u celini negativni, iako po posledicama, naročito na polju zaposlenosti izgleda tako. U svetu je utvrđeno da tehnološki progres donosi po definiciji zemlji višu produktivnost, ali smanjuje udeo zaposlenih, kao što je to bilo u industrijski razvijenim zemljama već od šezdesetih godina XX veka (Drucker; 1993; 1996).

Industrija se, i pored dugotrajnih i neselektivnih subvencija iz državnog budžeta (tabela 3) nije snašla na otvorenoj tržišnoj sceni. Sve što je urađeno u privatizaciji zbililo se veoma brzo ali nedovoljno transparentno, a kriza kao da je dokrajčila one segmente industrije koji nisu bili preferirani od strane ekonomske politike. Industrija tekstila i obuće, ne samo zbog globalnog restrukturiranja i pomeranja ka istoku, u Srbiji su faktički nestale sa scene.

Tabela 3. Državne subvencije iz budžeta i razvoj industrije Srbije

Oblast industrije	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	I-IX 2010
Saobraćajna sredstava	1.658,8	1.848,0	1.640,0	1.347,5	1.435,0	1.365,2	1.839,7	1.653,7	1.229,4
Metalski kompleks	1.305,6	1.408,6	882,5	805,5	754,0	621,7	696,5	710,3	909,5
Metalurgija	1.210,0	843,0	743,5	496,5	211,5	297,0	96,1	95,0	11,0
Tekstil i koža	372,7	419,8	379,2	390,0	360,5	122,7	151,0	143,0	198,2
Hemijska industrija	397,7	430,5	420,5	406,0	330,5	295,5	215,2	343,4	13,9
Prerada nemetala	182,5	305,0	231,5	210,5	285,5	45,5	172,2	74,2	111,0
Električne mašine i aparati	237,7	376,5	244,0	156,0	120,5	130,5	247,6	230,2	205,0
Prehrambena industrija	137,5	211,0	65,0	-	-	-	-	16,4	-
Drvna industrija	132,0	121,0	149,5	174,0	161,0	12,5	16,5	3,0	78,0
Industrija - ukupno	5.634,5	5.963,4	4.755,7	3.986,0	3.658,5	2.890,6	3.434,8	3.269,2	1.526,6
Gradevinarstvo	127,5	138,0	167,0	199,0	160,0	121,0	46,2	32,3	7,2
Ukupno (I+G)	5.762,0	6.101,4	4.922,7	4.185,0	3.818,5	3.011,6	3.481,0	3.301,5	1.533,8

Izvor: MEER

Državne subvencije iz budžeta ili posebnih kredita prestale su samo za prehrambenu industriju i to tek 2005. godine. Ostalo je da funkcioniše samo ono što je moglo u bilo kojoj od zemalja u okruženju. Uprkos tome, sadašnje stanje industrijske proizvodnje pokazuje da je ona više od ostalih sektora ranjiva na spoljne krizne udare. U fazama rasta ekonomske aktivnosti stope rasta u industriji su više, ali su u kritičnim momentima i potonuća mnogo dublja.

IZGLEDI ZA NOVU INDUSTRIJSKU STRUKTURU SRBIJE

"Industrijska politika" danas nije više zbir sistemskih finansijskih i zakonskih podsticaja za razvoj određenih industrijskih grana, kao što je to bio slučaj u socijalizmu i državnom kapitalizmu. Ključni izazov za budućnost industrije dolazi iz *tehnološke i tržišne sfere*, odnosno iz učinka tehnološkog razvoja, naročito novih tehnologija i drugih inovacija. Današnja industrija nije ni nalik onoj od pre dve decenije u vreme raspada SFRJ. Zato je neophodno da se u današnjoj Srbiji prema industriji zauzme sasvim drugačija pozicija. U najpoznatijoj industrijskoj, i pri tom komunističkoj zemlji sveta, nema više direktne državne podrške industrijama niti bilo kakve njihove zaštite od globalne konkurencije. Upravo ta konkurencija učinila je Kinu industrijskom državom.

Teško je apriori prihvatiti izričiti stav da ovdašnja kriza nije cikličnog već strukturnog karaktera (Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije, 2013, str. 1)

Ako bi, se recesija u Evropi okončala krajem 2014. sadašnjim globalnim prognozama od 2014. pa nadalje, stopa održivog rasta BDP u Srbiji mogla da

iznosi do 3% u proseku za narednih deset godina, a to bi ostavilo mogućnost da industrijska proizvodnja raste po stopi do 4%. Međutim, mnogo je važniji kvalitet takve obnovljene domaće industrije, koja bi morala da ide u pravcu koncepta održive industrije (*sustained industry*).

Ključni adut industrije Srbije nisu nasleđena materijalna tehnologija, raspoloživi prirodni resursi, finansijski ili realni kapital, već *ljudski kapital*, koji je ključna uzdanica modernog "postindustrijskog" privrednog razvoja. S obzirom na vladajući trend "dematerijalizacije" proizvodnje, kao i na dominantnu ulogu *znanja, obrazovanja, istraživanja i nauke* u privrednom i ukupnom društvenom razvoju (Đukić 2011, str. 185-200) ključna referentna prednost ovdašnje industrije mogao bi da bude potencijal domaćeg naučno-stručnog znanja koji, prema standardnim naučnim indikatorima vrednovanja, nije za potcenjivanje. Kooperacija industrije i naučno-istraživačkog potencijala univerziteta i instituta morala bi da postane daleko efikasnija, jednostavnija i jeftinija.

Veoma bitan problem tiče se nedovoljno kvalitetnog ili neažurnog vođenja statistike proizvodnje, prometa, uvoza i izvoza, kao i ekonomskih performansi u okviru industrije i njenih podsektora. Pretpostavka svakog budućeg napretka je bolja koordinacija između državnih statističkih službi ili odgovarajućih ministarstava sa Agencijom za privatizaciju. Brojne malverzacije, propale privatizacije, afere i istražni postupci oko privatizacije i restrukturiranja pojedinih prethodno velikih sistema govore o smanjivanju korupcije i privrednog kriminala kao jednoj od prvih pretpostavki napretka.

Povoljnija budućnost industrije u Srbiji moguća je u zavisnosti od kvalitetnog prevladavanje recesije i otklanjanja ogromnih prepreka koje se nalaze u ekonomsko-političkom sistemu i privrednoj strukturi zemlje.

Reindustrijalizacija po meri održive industrijske politike trebalo bi da se zasniva na sledećim načelima:

- *Država* treba i može da pomogne u *revitalizaciji industrije* Srbije, što nikako ne znači da svi privredni subjekti mogu i treba da opstanu na tržištu "zaslugom" države; Državna pomoć ne *može da bude* isključivo ili *dominantno finansijska*, već pre svega ona se sastoji u podizanju *kvaliteta obrazovanja* stručnih kadrova za novu industrijsku strukturu;
- Srbiji je *neophodno ministarstvo za industriju*, koje bi eventualno još obuhvatalo i energetiku, kao što ga ima i poljoprivreda kao strateška sektor;
- Industrija Srbije, okuplja mnoge *poslovne asocijacije* kao što su ona za gumu i plastiku ili baznu hemiju, odnosno farmaceutsku industriju, pa bi one, uz pomoć privrednih komora, trebalo da pokrenu istraživačke projekte u okviru kojih bi se empirijski *istražili trenutna ekonomsko-tehnološka slika u sektoru*, registrovali najvažniji problemi na terenu koje statistika ne evidentira i zauzele zajedničke strateške pozicije sektora u

pokušaju revitalizacije, prema državi, dobavljačima, kupcima, strateškim partnerima izvan sektora.

- *Država* ni u kom slučaju ne bi trebalo da bude *kreatorska "preporoda"* industrije, jer su poznati krajnji učinci takvog pristupa. Međutim, državne mere koje se odnose na podsticaj za oporavak i održivi razvoj industrije u kratkom roku, morale bi da se odnose na logističku podršku, širenje mreže znanja i informacija, a u dugom roku na poreske i druge stimulacije čistije proizvodnje, energetske efikasnosti, reciklaže i razvoja ekološki efikasnijih "zelenih" tehnologija .
- *Zapošljavanje kao primarni ideološki cilj* koji bi na sebe trebalo da preuzme industrija Srbije treba što pre zaboraviti. Još je bolje ako se pokažu besmislice takvih "strategija" na srednji rok, što je jedan od ciljeva ovog rada. Suočavanje sa činjenicama ostaje prioritetan zadatak novih "stratega reindustrijalizacije“.

Literatura

1. Avramović Dragoslav (1998), *Pobeda nad inflacijom 1994*, Institut društvenih nauka, Beograd
2. Djukic, M. Petar (1996) "Serbian Economy Today - Chronology of Sanctions", *"The South Slav Journal"*, London, Volume 19, No. 3-4 (73-74) Autumn-Winter 1998, p.p. 42-54
3. Djukic, M. Petar (1996) "Serbian Economy today - between Sanctions, Populism and Reforms I", *"South Slav Journal"*, London, Vol. 19, no. 1-2 (71-72) spring - summer 1998. p.p. 34-41
4. Drucker F. Peter (1995) *Postkapitalističko društvo*, Poslovni sistem Grmeč, Beograd.
5. Drucker F. Peter. (1993.) *Inovacije i preduzetništvo*, Grmeč- Privredni pregled, Beograd
6. Đukić, M. Petar, (1995) *Iskušenja ekonomske politike: Hronologija života pod sankcijama*, Grmeč – Privredni pregled, Beograd
7. Đukić, M. Petar (2011) *Održivi razvoj – utopija ili šansa za Srbiju*, Tehnološko-metalurški fakultet, Univerzitet u Beogradu, Beograd
8. Đukić, M. Petar, (1995) *Moć i nemoć ekonomske politike; Jugoslavija u vreme suspenzije sankcija*, Atlantida, Beograd 1997.
9. Đukić, M. Petar, "Mogućnosti oporavka i perspektive hemijske industrije Srbije u svetlu održivog razvoja", *Hemijska industrija*, Hem. Ind., DOI:10.2298/HEMIND130419052D
10. Đuričin Dragan (ur), (2013), "Nacrt Strategije reindustrijalizacije Republike Srbije", ,

11. Kanton, Džejms (2009) *Ekstremna budućnost: Najznačajnije tendencije koje će promeniti svet u narednih pet, deset i dvadeset godina*, Klio Beograd
12. Miličević D. (red) "Analiza finansijskog položaja i rentabiliteta privrede Srbije, sa stanovišta privrednih sektora i industrijskih grana", Privredna komora Srbije, Beograd 2010.
13. "Nacrt Strategije reindustrijalizacije Srbije" (2013) (eksp. Tim B. Dimitrijelić et all.) <http://www.sanu.ac.rs/Projekti/Skupovi/2013Reind.pdf>
14. Stamenković Stojan, red. (2010) *Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, USAID i Fond za razvoj ekonomske nauke Ekonomskog fakulteta, Beograd.
15. Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011 - 2020, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, Vlada Republike Srbije, Februar 2011.
16. USAID, FREN, "Siva ekonomija u Srbiji; novi nalazi i predlozi za reformu"; <http://www.fren.org.rs/sites/default/files/articles/attachments/siva-ekonomija-u-srbiji-studija.pdf>

RE-INDUSTRIALISATION FIT FOR POLITICS – A CHANCE AND A RISK

Petar Djukić⁷

Abstract

Many important facts of economic development of the Serbia today come from its economic-political history. Among other things, there are industrialisation as a project of planned development and functioning of the economic structure of the second Yugoslavia, then falling apart of the country, life under sanctions and hyper-inflation, economic consequences of the wars over the SFRJ heritage. All that influenced the collapse of industry and its structure in Serbia. And almost ten years from the beginning of transition, it was surprisingly determined that the consequences of the global and national economic crisis had only shown how vulnerable the economic structure with weak real sector was, and industry represented a metaphor of decay of everything that had previously existed.

The project of re-industrialisation which has been officially implemented since 2010, more or less as political campaign, has kept all the weaknesses of the former

⁷ Petar Djukić, PhD, full professor, Faculty of Technology and Metallurgy, Belgrade University

politics, which increasingly resembles the practice and principles of a planned economy, with rare positive and very known negative consequences such as low productivity, technological falling behind and insufficient competitiveness for the new global economic conditions.

We cannot expect the Serbian industry to be a refuge for the unemployed, above all due to technological development priorities and raise of competitiveness. But it can still contribute far more to creation of GDP and export, and increase slowly but steadily up to one third of total economic activity in the following decade. Favourable natural conditions for energy sector, food and beverage production and processing, advanced chemical and automobile industry, along with accompanying industrial programs, are just one favourable circumstance. Restructuring should be carried out transparently and consistently. An efficient industrial policy of the country should be indirect to a greater extent, and it implies many different measures and procedures, such as fiscal unburdening of the economy, financial discipline, consistent law enforcement, as well as nurturing of the legal state principles, improvement of social dialogue and social cooperation.

Key words: *re-industrialisation, economic structure, sanctions, political industrialisation, competitiveness, efficiency.*

SLOM INDUSTRIJSKOG SEKTORA U SRBIJI POSTOJE LI ŠANSE ZA REINDUSTRIJALIZACIJU

Božo Drašković¹

Apstrakt

Industrija u Srbiji u poslednjih pet decenija, od 1960. do zaključno sa 2012. godinom, imala je dva međusobno sasvim suprotstavljena toka. Prvi period od 1960. do 1990. godine pokazao je izuzetan trend rasta. U uslovima nasleđenim od prethodne Jugoslavije, industrijski sektor je imao polaznu nisku osnovicu. Odvijao se, nakon početnog posleratnog centralizma i etatizma, u okviru socijalističkog samoupravnog sistema, koji je bio jedna specifična mešavina socijalno tržišne ekonomije, zasnovane na društvenoj svojini kao dominantnom obliku svojine. U tom periodu Srbija kao republika u okviru SFRJ je doživela preporod od dominantno agrarne, u srednje razvijenu industrijsku zemlju. U ovom periodu, industrijska proizvodnja imala je prosečnu stopu rasta od preko 7%. Drugi period od 1990. godine je period deindustrijalizacije, koji traje i danas. Naša analiza obuhvata period zaključno sa 2012. godinom. Ova faza deindustrijalizacije, traje i dalje, s tim što je zaustavljen pad industrije na 40% od nivoa koji je imala 1989. godine, kao godine koja je prethodila periodu tranzicije iz tržišnog socijalizma u liberalni kapitalizam. Pitanjima problema industrijskog sektora, nauka i ekonomska politika u Srbiji su se počele baviti tek onda kada je postalo očito da je ovaj sektor ekonomski degradiran, te da nije moguće ostvarivati ekonomski rast i razvoj zemlje na bazi rastućeg uslužnog i finansijskog sektora ekonomije. Deo nauke se ponovo počeo vraćati starim modelima ekonomskog rasta i razvoja koji u središte pažnje postavljaju problem proizvodnje i izvoza razmenjivih dobara, odnosno fizičkih dobara, to jest roba. Nakon 2010. godine, pored ranijih sporadičnih i pojedinačnih kritika modela ekonomskog razvoja Srbije, ponovo se u središte pažnje postavlja pitanje stanja industrijskog sektora i nužnosti njegove revitalizacije, odnosno razvoja novog industrijskog sektora u Srbiji. Tokom 2010. godine je izrađena Strategiju i politiku razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine. Zatim je na istim polazištima od strane dominantno neoliberalnih ekonomskih eksperata izrađen „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“. U 2013. godini stručnoj i naučnoj javnosti ponuđen je treći

¹ Dr Božo Drašković, Institut ekonomskih nauka, Beograd

dokument pod nazivom: „Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije“ koji je izradila radna grupa za reindustrijalizaciju u okviru Nacionalnog saveta za privredni oporavak Vlade Republike Srbije. Navedene koncepcije imaju jednu zajedničku osobinu, verno su i celovito interpretirale statističke podatke koji pokazuju slom industrijskog sektora. Poslednji predstavljeni dokument, „Nacrt strategije..“ za razliku od prva dva dokumenta, u fokus kritike postavlja sumnju u sposobnost „skrivenih ruku tržišta“ da reši probleme industrijskog propadanja i zaostajanja Srbije. Ni jedan od dosadašnjih pristupa ne daje jasniju koncepciju revitalizacije industrijskog sektora u novim uslovima globalizacije svetskih ekonomskih tokova, posebno ne daju odgovor na pitanje o izvorima akumulacije koja bi bila upotrebljena za investiranje u razvoj industrijskog sektora. Autor u radu izlaže koncepciju po kojoj reformisana, odgovorna i razvojno usmerena ekonomska politika države u budućnosti mora da preuzme poluge razvoja industrije u Srbiji, imajući u vidu neuspehe tržišne samoregulacije i privatnog sektora.

Za dalja temeljitija istraživanja ostaje izazov traganja za odgovore na pitanje u kom pravcu trend industrijske proizvodnje bi se kretao uz pretpostavku da nije došlo do sloma i dezintegracije prethodne Jugoslavije, te da li bi preovlađujuća teorija neoliberalnog kapitalizma, i na toj teoriji i ideologiji konstituisana ekonomska politika, imala manje negativne posledice po industrijski razvoj uz pretpostavku da se nisu dogodili ratni sukobi, međunarodne sankcije i pogrešno postavljena promena svojinske strukture.

Ključne reči: *industrijski sektor, ekonomski rast, samoregulacija tržišta, državna intervencija i državni sektor.*

UVOD

Industrijska proizvodnja predstavlja značajnu oblast ukupnog ekonomskog sistema i ekonomske politike svake zemlje od koje zavisi stabilnost ekonomskog rasta, zaposlenost, održavanje spoljnoekonomske ravnoteže u izvozu i uvozu. Razvoj industrije je uslovljen: raspoloživošću akumulacije za investicije, stanjem prirodnih resursa, nivoom obučenosti radne snage, veličinom domaćeg tržišta, razvojem i primenom rezultata naučnoistraživačkog rada. Rast industrijske proizvodnje i njeno održanje zavisi od institucija sistema i ekonomske odnosno industrijske politike koja se primenjuje. Zemlje koje raspolazu nekim od ključnih prirodnih resursa, naročito obiljem energenata svoj razvoj nužno ne temelje na tehnološkim inovacijama i disperziji industrijske politike. Srbija je u drugoj polovini XX veka, sve do njegove poslednje decenije, zabeležila impresivan rast industrijske proizvodnje, koji karakteriše njegova granska raznolikost i regionalna uravnoteženost. Model socijalističkog samoupravnog decentralizovanog

ekonomskog sistema koji se zasnivao na društvenoj svojini, doveo je do revolucionarne promene slike privredne strukture Srbije. Naime, Srbija je od dominantno ekstenzivne poljoprivredne zemlje, kakva je bila pre 1945. godine, za period od tri decenije postala srednje razvijena industrijska zemlja sa značanim učešćem industrije u BDP, zaposlenosti i izvozu. Period tranzicije od socijalizma ka kapitalizmu koji je započeo od 90tih godina prošlog veka, a traje i danas, karakteriše slom niza industrijskih grana i opšti pad učešća industrije u zapošljavanju. Pojedine industrijske grane su potpuno uništene. Novi ekonomski sistem zasnovan na privatnoj svojini, stranim investicijama, liberalizaciji i deregulaciji, odnosno delovanju slobodnih tržišnih zakonitosti, u slučaju većine tranzicionih zemalja se pokazao ekonomski i socijalno neuspešnim. U slučaju ekonomske tranzicije u Srbiji desio se paradoks da je istovremeno i privatni i državni sektor postao razvojno neefikasan. Odgovor na pitanje zašto je to tako zahteva dodatna istraživanja. Dugo se čekalo na pokušaje odgovora na krizu ekonomskog razvoja, posebno na krizu industrijske proizvodnje. Tek od 2010. godine deo naučnih poslenika se počeo usresređivati na „otkrivanje“ činjenice da postoje problemi u vezi sa održivim rastom i razvojem te proizvodnjom „razmenjivih dobara“, a ta sintagma zapravo znači proizvodnja materijalnih dobara. Lepše i učenije zvuči izraz „proizvodnja razmenjivih dobara“. Kao i stručna javnost, tako su se i nosioci ekonomske politike, počeli baviti problemima strategije razvoja industrije. Problem je u tome što se zakasnilo sa obraćanjem pažnje na decenijsko propadanje industrijskog sektora u Srbiji. Problem je takođe i u tome što ne postoji formulisan ni teorijski ni praktično politički koncept revitalizacije industrijskog sektora. U teorijskoj ravni još uvek dominira neoliberalni - slobodno tržišni, nasuprot kenzijskog – državno intervencionističkog modela vođenja ekonomske politike.

OSNOVNE HIPOTEZE

Za sprovođenje istraživanja i definisanje okvira za izradu priloga definisana je grupa opštih i pojedinačnih hipoteza.

Generalne i pojedinačne hipoteze

- Srbija u okviru prethodne, velike Socijalističke Jugoslavije nije uspela da razvije uspešnu industrijsku praksu po ugledu na neke tradicionalno industrijski uspešne zemlje, kakve su Nemačka, Švedska, Švajcarska. Nakon početnih uspeha u industrijalizaciji posle II svetskog rata pa sve do 1980. godine, kada dolazi do njenog usporavanja i nezatnog opadanja zaključno sa 1989. godinom. Nakon perioda uspona industrije, nastupio je period pada, od 1990. godine, u eri ekonomskih sankcija i tranzicije do

sada su iščezla mnoga industrijska preduzeća. Inicijalna industrijalizacija bila je potstaknuta ambijentom društvenog sistema i ideologijom industrijalizacije koja je dominirala u periodu do 1989. godine.

- Zakasnela restauracija liberalnog kapitalizma predstavljala je diskontinuitet u razvojnim ciljevima i upravljanju preduzećima čime su stvorene barijere za prilagođavanje industrijskog sektora novim okolnostima. U Srbiji tranzicija nije razvila proizvodno preduzetništvo. Težište poslovne aktivnosti je preneto na ciljeve brzog ostvarivanja velikih profita a ne na investiranje i razvoj industrijskog sektora. Promena sistema je dovela i do destimulacije u razvoju i primeni inovacija (3 T – Talenat, Tehnologija, Tolerancija).
- Pad industrijskih kapaciteta u Srbiji, naročito u pojedinim granama, nastao je usled sloma tržišta prethodne Jugoslavije, ekonomskih sankcija, prekida poslovanja na tradicionalnim tržištima Istočne Evrope i zemalja trećeg sveta.
- Na slom industrijskog sektora uticala je politika kontrola cena i loše upravljanje preduzećima.
- Industrijski sektor u pojedinim granama posebno u oblasti mašinske i elektronske industrije doživeo je slom usled tehnološkog zaostajanja i neprilagođenosti tržišnim i tehnološkim promenama.
- Primenjeni model privatizacije je doveo, u većini grana, do smanjenja, u pojedinim slučajevima, čak i potpunog odumiranja industrijske proizvodnje. Model privatizacije je favorizovao promenu vlasničke strukture koja je za rezultat imala porast državnih prihoda od transfera imovine, ne i podsticaj za investicije u industrijski sektor privrede.
- Strane direktne investicije su u pojedinim sektorima privrede održale industrijsku proizvodnju, ali su strane direktne investicije usmerene najčešće na korišćenje prirodnih resursa i tržišta, retko i na uvođenje novih tehnologija.
- Mala i srednja preduzeća privatnog sektora u Srbiji nemaju ekonomski, kadrovski, investicioni, odnosno razvojni potencijal za značajnije podsticaje razvoja industrije. Mala i srednja preduzeća su dominantno koncentrisana u sektoru usluga.
- Postojeći način upravljanja državnim preduzećima, dominantno je oslonjen na partijski menadžment, nije obezbedio, kako održanje, tako ni razvoj industrijskog sektora.
- Stanje današnje industrije i realnog sektora ekonomije karakteriše zamka lošeg izbora vlasnika. Na jednoj strani se pojavljuje država kao loš vlasnik, a na drugoj privatne kompanije, koje su se, ne retko pokazale, kao neuspešni vlasnici sa stanovišta revitalizacije i novog razvoja industrije u Srbiji. Ključno pitanje je šta treba uraditi da se napravi preokret?

- Privatizacija i restrukturiranje velikih preduzeća koje se vodi pod administrativnom državnom kontrolom ne obezbeđuje prostor za njihovo ekonomsko i razvojno aktiviranje. Dugi vremenski periodi trajanja restrukturiranja i stečaja nad preduzećima dovelo je do marginalnog korišćenja postojećih resursa i kapaciteta u privredi.
- Pojedini sektori industrije, posebno prehrambena industrija i energetika, usled primene režima kontrole cena, su bili sprečavani da obezbede sopstvene izvore sredstava za investicije i razvoj.
- Uticaj brze liberalizacije tržišta, posebno u pojedinim granama lake industrije (tekstilne industrije, industrije obuće, industrije nameštaja..) uz pogrešno sprovedenu politiku privatizacije, dovelo je do zatvaranja domaćih proizvodnih kapaciteta i rasta uvoza roba iz ovog sektora industrije. Posledica toga je smanjenje broja zaposlenih. Istovremeno liberalizacija spoljne trgovine i otvaranja tržišta nije značajnije uticalo na porast konkurencije i smanjivanje cena. Srbija postaje sve više uvoznik roba, proizvoda lake industrije, koje je u ranijem periodu izvozila.
- Revitalizacija industrijske proizvodnje u Srbiji nije ostvariva ukoliko se ona prepusti isključivo tokovima tržišne samoregulacije. Za realizaciju tog cilja neophodna je strateški definisana razvojna, vlasnička i investiciona politika države.

METODOLOŠKI OKVIR

U izradi istraživanja primenjivaće se sledeći metode:

- Metode analize i sinteze
- Analiza istorijskih podataka o investicijama, proizvodnji, produktivnosti, izvozu, uvozu, broju zaposlenih radnika i cenama.
- Metode apstrakcije i konkretizacije
- Uopštavanje i specijalizacija
- Metode indukcije i dedukcije

U istraživanju je primenjen metod analize sadržaja i podataka koji su vezani za investicije u pojedine dominantne industrijske grane u Srbiji. Analizirani su sadržaji i podaci o izvoru investicija, dinamici investiranja, ostvarenim maksimalnim i minimalnim količinama proizvodnje, plasmana na domaćem i stranim tržištima. Usled ograničenosti prostora za ovaj rad, a kao izazov za detaljniju analizu predstavlja potreba da se detaljnije istraže lanci povezanosti proizvodnje na lokalnom i regionalnom nivou, kao i zavisnosti od uvoza tehnologije, nabavke repromaterijala i sirovina, kao i obučenosti radnih resursa. Istraživanjem treba da se uz primenu analize sadržaja, dokumenata i anketiranjem utvrde okvirni uzroci nedovoljne povezanosti rezultata rada domaćih istraživačkih institucija sa privredom.

Rezultati analize sadržaja će biti interpretirani i uopštavani uz primenu metoda konkretizacije i apstrakcije. Takođe, u istraživanju će biti primenjene i metode induktivnog i deduktivnog zaključivanja, analize posebnih slučajeva uticaja promene ekonomskog sistema na stanje pojedinih preduzeća i grana u realnom sektoru privrede Srbije.

PROBLEMI INDUSTRIJSKOG SEKTORA U SRBIJI, USPON I PAD.

U periodu od 1948. do 1984. godine industrija u Jugoslaviji je imala prosečnu godišnju stopu rasta od 7,9%, a u Srbiji zajedno sa AP prosečno 8,2%. U istom periodu učešće industrije u društvenom proizvodu iznosilo je između 36 i 47%.²

Ekonomski sistem Srbije od 1990. godine pa do danas, bio je izložen uticaju, generalno posmatrajući, dva šoka.

Prvi šok čine: slom prethodne države (SFRJ), ratna zbivanja na prostorima prethodne Jugoslavije, hiperinflacija iz 1992. i ekstemno visoke inflacije iz 1993. godine i sankcije Međunarodne zajednice prema Srbiji i Crnoj Gori.

Drugi šok predstavlja promena ekonomskog sistema iz prethodnog socijalističko samoupravnog u tržišno kapitalistički. U središtu ovih sistemskih promena nalazili su se privatizacija, deregulacija i liberalizacija³.

Politički okvir promena sistema kretao se od jednopartijskog ka višepartijskom, relativno demokratskom sistemu.

Promene koje su se događale imale su negativan uticaj na stanje ekonomskog sistema, posebno na stanje proizvodnje i posebno na industrijski sektor.

U Srbiji je pre tranzicionog i političko – ratnog šoka bilo 217 velikih preduzeća, složenih proizvodnih sistema sa više od 1000 zaposlenih po preduzeću. Danas ih ima manje od 55.

Bruto domaći proizvod u Srbiji u 2012. godini iznosi svega 68% onoga koji je bio 1989. godine, a njegova struktura je nepovoljna. U generisanju BDP-a je evidentno sve manje učešće realnog sektora koje je 1990. godine u stvaranju BDP iznosio približno 31%, a sada ima učešće od oko 19%. Pad učešća realnog sektora (razmenjivih dobara) zamenjen je porastom učešća sektora usluga. Kvalitet rasta BDP-a je *de facto* neodrživ na duži rok.

Industrijski sektor privrede Srbije u 2012. godini iznosio je 38,4% onog iz 1989. Rast industrijske proizvodnje, pre svega zahvaljujući automobilskoj industriji – FIAT Srbija, dovela je do korekcije navedenog procenta na 40,8% u prvih deset meseci 2013. godin. U industrijskom sektoru u Srbiji, pre tranzicionog i političkog šoka, bilo je zaposleno blizu milion radnika. Samo u velikim gradovima (Beograd,

² Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986. Str 181.

³ Drašković B. Rjković Z. (1999). Marginalije o inverznoj tranziciji, Izazovi razvoja na prelazu u XXI vek, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1999. str. 291.

Novi Sad, Niš i Kragujevac) bilo je u industriji zaposleno preko 350.000 radnika. Komparacija podataka o broju zaposlenih radnika u industrijskom sektoru ukazuje na dva perioda. Prvi period je epoha intenzivne industrijalizacije od 1960. do 1990. godine. U tom periodu je broj industrijskih radnika porastao za skoro tri puta i to sa 389 hiljada iz 1960. na 998 hiljada u 1990. godini. Drugi period je period deindustrijalizacije, meren promenom broja zaposlenih u tom sektoru, a radi se o periodu 1990-2010. godina, kada je broj industrijskih radnika opao sa 998 hiljada na 312 hiljada.

Udeo industrije u izvozu u istočno evropske zemlje i zemlje trećeg sveta je bio značajan. Posebno je bilo značajno učešće proizvoda tekstilne i industrije kože, kao i mašinske industrije, elektroindustrije, građevinske industrije, te proizvoda prehrambene industrije.

Izuzimajući prehrambenu industriju i energetiku, svi ostali sektori industrije su od 1990. godine do sada, doživeli veliki pad, a pojedini industrijski sektori su skoro nestali. Sa nestajanjem industrijskog sektora, nestajao je sve više i industrijski radnik. Slom industrije u Srbiji dogodio se ne samo zbog zaostajanja u tehnološkim inovacijama, već pre svega usled pogrešne politike u širem smislu, a samim tim i ekonomske i razvojne politike, kao i politike tranzicije. Navedeni procesi su kumulativno dovelo do nestajanja pojedinih grana industrije u Srbiji.

Investicije u sektor industrije u Srbiji su nekad iznosile i preko 20% BDP-a , danas su one zanemarljivo niske, naročito kada se isključi uticaj stranih direktnih investicija.

Ključno pitanje koje se postavlja danas pred naukom i ekonomskom politikom odnosi se na identifikaciju realnih mogućnosti revitalizacije pojedinih sektora industrije u Srbiji, sa ocenom realnih izvora investicija, tržišnih mogućnosti i odabira modela nove industrijalizacije. Pod modelima nove industrijalizacije se smatra i preispitivanje nove uloge države i radnika, odnosno radničkih sindikata u pokretanju postojećih i iniciranju novih segmenata industrijalizacije u Srbiji. Primenjivani koncept liberalno tržišnog fundamentalizma, po kome će tržište, privatna svojina i ekonomska liberalizacija sama po sebi rešiti razvojne probleme, pokazala se, da je na prvi pogled teorijski logična i elegantna, a u stvarnosti, odnosno empirijskoj ravni, ispoljila se kao pogubna za većinu zemalja u tranziciji.

Jedno od ključnih opštih pitanja je to, da li je moguće graditi dinamički model koji istovremeno onemogućuje negativne uticaje samoregularajućeg slobodnog tržišta na jednoj strani i probleme koje ekonomskom razvoju stvara birokratizovana, korumpirana i često neefikasna država, na drugoj strani.

Poseban aspekt istraživanja koji ostaje otvoren za neki od budućih radova odnosi se na kritičku analizu oblasti i uspešnost inostranih investicija u industrijski sektor u Srbiji, njegove uloge u povećanju izvoza i uvoza, tehnološkim inovacijama, uticaja na zaposlenost, eksploatacije prirodnih resursa i transfera ne samo profita, već i izvlačenja dobiti pre oporezivanja kroz zidanje troškova poslovanja.

INSTITUCIONALNI OKVIR I INDUSTRIJSKA POLITIKA

Investicije u industrijske kapacitete i saglasno tome rast industrijske proizvodnje i zaposlenosti u industriji u prethodnoj socijalističkoj Jugoslaviji, samim tim i u Republici Srbiji je bio impozantan u periodu od 1960. do 1980. godine.

U periodu od 33 godine i to od 1953. do 1986. godine stopa ukupnih investicija iznosila je prosečno 26,53% BDP Jugoslavije, dok je stopa investicija u privredu iznosila 20,57%. Podaci se odnose na stopu investiranja u fiksne fondove. Dakle ova stopa ne obuhvata i iznos investicija u obrtna sredstva, odnosno u zalihe. (Madžar 1989 c i 1990, str.172, Suton socijalističkih privreda). Izvor investicija se dominantno zasnivao na domaćoj akumulaciji. Učešće stranih izvora akumulacije za investicije je iznosio u periodu 1952-1960 godine 9,0% ili u bruto investicijama u fiksne fondove 31,9%, u periodu 1961-1964 iznosio je 5,1%, a u periodu 1965-70 iznosio je 5,5% DP i u periodu 1971-81 godina 7,9% DP. Dakle prosečno učešće stranih izvora akumulacije u odnosu na BDP je u periodu 1952-1981. godina iznosio 6,9%. U istom periodu prosečno učešće stranih izvora akumulacije u bruto fiksnim investicijama je iznosilo 23,55% (Madžar, 1990. str 188).

Impresivan rast investicija u realni sektor privrede, dominantno utemeljen nakon 60 godina sve više na domaćoj akumulaciji, kao i rast industrijske proizvodnje i zaposlenosti u industrijskom sektoru se odvijao u specifičnom institucionalnom modelu socijalističkog samoupravljanja. Sistem se temeljio na kombinovanim mehanizama višestruke društveno političke, u biti decentralizovanog planiranja i kontrole ekonomskog razvoja. U planiranju razvoja i kontroli njegovog sprovođenja bile su uspostavljene višeslojne strukture odlučivanja i kontrole koji su činili: samouprava radnika u preduzećima u saradnji sa sindikatima i partijskim organizacijama na mikro nivou. Na makro nivou lokalne samouprave politička i društvena vlast se temeljila na skupštinskoj strukturi veća udruženog rada i društveno političkog veća. Navedena institucionalna struktura je bila uspešna, daleko uspešnija u odnosu na centralno planski socijalistički model i neuspešnija u odnosu na razvijene političke i ekonomske sisteme tržišnih privreda sedamdesetih godina prošlog veka.

U Jugoslaviji je krajem osamdesetih godina prošlog veka u krugu uglednih ekonomista prevladavala beskompromisna kritika socijalističkog samoupravnog sistema posebno sa stanovišta njegove ekonomske neefikasnosti. Smatralo se da su privredni subjekti u socijalističkom sistemu sputani te da je neophodno njihovo „radikalno ekonomsko oslobađanje ... i aktiviranje njihove latentne energije“. Oslobađanje privrednih subjekata je ..“sa uvođenjem samoupravljanja u izvesnoj meri i bila zastupljena, ali je u svim svojim bitnim elementima sistem ostao pod kontrolom i dominacijom političkih činilaca i administrativnih mehanizama.“ (Madžar 1990. Str 189). Madžar je spadao i danas predstavlja jednog od doslednih zastupnika liberalne ekonomske teorije i slobodnog delovanja tržišta, pa je još tada

u predvečerje ukidanja socijalističkog samoupravnog sistema, stavio pod sumnju njegove razvojne rezultate. To doslovce i iskazuje sledećim: ..“ moglo bi lako da se ispostavi da je uverenje o neuobičajenoj efikasnosti našeg tadašnjeg privrednog sistema jedna od najvećih, a možda i najpogubnijih iluzija u našoj ekonomskoj nauci i razvojnoj politici (Madžar 1987 e ss 3-4 i 1990 st 189.). Usporevanje ekonomskog rasta mereno kretanjem BDP u periodu 1981-1988 godina, uticala je na izvlačenje napred navedenih zaključaka. Naime, u navedenom periodu (1981-1988) koji čini poslednju dekadu socijalističkog ekonomskog sistema i privrede pred njenu tranziciju u kapitalistički sistem, došlo je do usporavanja stopa rasta BDP prosečno od 0,7% godišnje za period 1981-1985. godina i 0,2% prosečno godišnje u periodu 1986-1988. godina⁴.

Kako je izgledala ta „*možda najpogubnija iluzija u našoj ekonomskoj nauci i razvojnoj politici*“ kako tvrdi Madžar, najbolje se vidi kroz uporedni pregled kretanja industrijske proizvodnje i njeno učešće u DP (društvenom proizvodu) kako se BDP (bruto domaći proizvod) zvao ranije, zatim kroz kretanje broja zaposlenih u industrijskom sektoru i na kraju kroz neke od statističkih pokazatelja količina materijalne proizvodnje industrijskog sektora u Srbiji. Period komparacije statističkih podataka je 1960-2010 godina, sa prelomnom tačkom u 1989, odnosno 1990 godinom.

Jedan broj autora, među kojima je, pored Lj. Madžara i M. Petrović⁵ smatra da je „impresivan“ rast industrije u komunističkoj Jugoslaviji bio zasnovan na zaduživanju zemlje u inostranstvu. Kada se prostor za zaduživanje suzio, došlo je do ekonomske krize, ispoljavanja neefikasnosti društvenih preduzeća, a time i do njihovog propadanja. Podaci o dinamici rasta duga tadašnje Jugoslavije u periodu od 1970 do 1980. godine pokazuju da period intenzivnog rasta inustrijskog sektora ne prati istovremeno period rasta zaduženosti.

Tabela. Zaduzenost Jugoslavije u inostranstvu 1970-1980

	I milijardama USA \$					
	1970	1973	1975	1977	1979	1980
Ukupna zaduzenost	2,3	4,7	6,6	9,5	15,2	18,9
Stepen zaduzenosti ili % otplate prema deviznom prilivu*	18	15	15	17	21	20

*bez kratkoročnih kredita.

Izvor podataka: Kriza i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Beograd 1989, str. xvii

⁴ Krize i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989. str. xix

⁵ Videti autorski tekst Milenka Petrovića u ovom Zborniku radova

Prema prezentiranim podacima, rast ukupne zaduženosti u periodu 1970-1980. godina se uvećao sa 2,3 na 18,9 milijardi USA \$ ili za 8,22 puta. Međutim, stepen zaduženosti u odnosu na devizni priliv, ili u odnosu na potencijal da se dugovi servisiraju je u istom periodu porastao sa 18% iz 1970 na 20% u 1980. godini.

Kretanje industrijske proizvodnje u Srbiji 1960-2010

Usporedna analiza podataka o kretanju BDP u Srbiji pokazuje da je realni BDP u 2012 godini na nivou od oko 68% onog koji je bio pred tranzicione 1989. godine. U periodu od 1948 godine BDP je do 1979 godine imao prosečnu stopu rasta od 6,2% godišnje, da bi u periodu 1971-1980 godina došlo do pada na nivo od 5,7% prosečno godišnje⁶. U istom periodu učešće industrije u BDP je poraslo sa 16,5% iz 1960. na 20% u 1965 odnosno održalo isti nivo i u 1970. godini, da bi svoj maksimum dostiglo u 1980 godini, održavajući ga uz neznatan pad do 1990. godine na kada je bio na nivo od 24,7%.

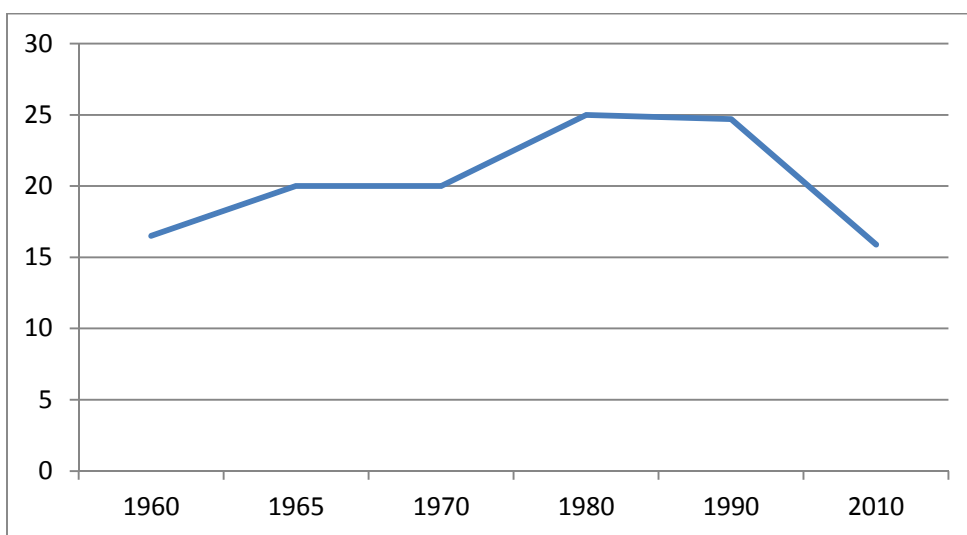
Tabela.1. Učešće industrije u BDP u % 1960-2010 godina.

	1960	1965	1970	1980	1990	2010
Učešće industrije u BDP u %	16,5	20	20	25	24,7	15,9

Izvor: RZS i B.Petrović 2013

Nakon perioda industrijskog rasta u trajanju od 30 godina, sa stagnacijom u periodu 1980-1990 godina, u narednom periodu tranzicionog šoka u trajanju od 20 godina (1990-2010) došlo je do sunovrata učešća industrijskog sektora u BDP i to u 2010. godini od 15,9% na nivo niži od ono koji je bio 1960. godine, a koji je iznosio 16,5% .

⁶ Krize i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989. str.viii i xii

Grafikon 1. Učešće industrije u BDP period 1960-2010

Grafikon 1 je konstituisan na bazi podataka iz Tabele 1 i jasno pokazuje trendove koji su se odvijali u periodu od 50 godina, a koje smo napred opisali kao dva perioda. Prvi period uspona industrijske proizvodnje (1960-1990) i drugi period (1990-2010), period njenog sloma koji se uz neznatna poboljšanja odvija i u periodu 2010-2013. godina.

Šok terapija liberalizacije, deregulacije i privatizacije uz slom prethodne Jugoslavije, ekonomske sankcije iz devedesetih godina prošlog veka, katastrofalno loša ekonomska politika posle 2000. godine dovele su Srbiju u stanje deindustrijalizacije. Industrija u Srbiji se u 2012. godini nalazi na nivou od oko 40% nivoa koji je imala 1989. godine. Na prvi pogled tranzicioni šok se manje odrazio na stanje BDP koji je 2008. godine, pre globalne finansijske krize, dostigao oko 80% BDP iz 1990. godine.

Drugi pokazatelj o kretanjima u industrijskoj proizvodnji može se pratiti kroz rast, odnosno pad industrijskih radnika u privredi Srbije u periodu 1960-2010 godina. Na smanjenje broja industrijskih radnika utiče tehnološki razvoj čiji efekti se ispoljavaju tako da se u pojedinim starim i posebno novim industrijskim granama smanjuje broj industrijskih radnika. Industrijska proizvodnja može da raste, a da istovremeno dođe do usporavanja, čak i smanjenja broja industrijskih radnika. To je efekt povećanja produktivnosti i tehnoloških inovacija. Međutim, kada opada industrijska proizvodnja i istovremeno dolazi do smanjenja broja industrijskih radnika, onda to znači da smanjenje broja industrijskih radnika nije uzrokovano tehnološkim napretkom.

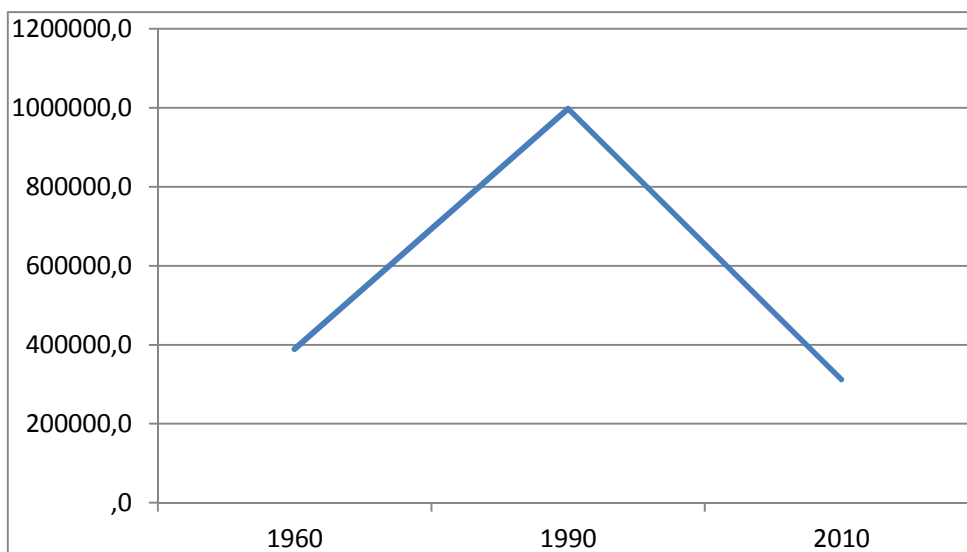
Tabela 2. Industrijski radnici u Srbiji 1960-2010. godina.

	1960	1990	2010
Industrijski radnici	389.000	998.000	312.000

Izvor: RZS i B.Petrović 2013.

Industrija Srbije, na početku perioda dinamičnog rasta industrijske proizvodnje, 1960 godine, je zapošljavala 389 hiljada radnika. Na vrhuncu rasta industrije u 1990. godini u tom sektoru je bilo zaposleno 998 hiljada radnika ili skoro 2,57 puta više nego što je to bilo u 1960 godini. Nakon perioda tranzicije i deindustrijalizacije u Srbiji, broj radnika u industriji se smanjio na 312 hiljada u 2010. godini ili za 3,2 puta manje nego što je to bilo 1990. godine. Ukoliko se uvede sasvim realna pretpostavka da je u socijalističkim samoupravnim preduzećima postojao višak zaposlenih, te da je on mogao biti maksimalno 20%, onda sledi da je korigovan broj potrebnih industrijskih radnika u 1990. godini bio približno 798 hiljada, a da je ostatak od blizu 200 hiljada predstavljao višak zaposlenih u socijalističkom industrijskom sektoru. I uz navedenu korekciju, industrijski sektor u Srbiji je realno zapošljavao 2,56 puta više radnika 1990. u odnosu na 2010. godinu.

Grafikon 3. Kretanje broja industrijskih radnika u Srbiji u periodu 1960-2010 godina.

Grafikon konstituisan na bazi podataka iz Tabele 2 slikovito pokazuje uspon i pad broja industrijskih radnika u Srbiji u periodu 1960-2010. godina.

Ovde treba podsetiti na to da je vreme u kome je raslo učešće industrijske proizvodnje u BDP, istovremeno i period u kome je došlo do rasta broja zaposlenih. Period od 1960-1990. godine je vreme koje karakteriše društveno ekonomski sistem socijalističkog samoupravljanja. Drugi period (1990-2010) u kome je došlo do drastičnog pada industrijske proizvodnje i zaposlenosti u industrijskom sektoru je period tranzicije socijalizma u kapitalizam i uspostavljeni sistem liberalnog kapitalizma. Za dalje istraživanje ostaje otvoreno pitanje analize uticaja društvenih institucija i ideologija, kao i njihovih promena na ekonomski razvoj. Važan aspekt koji ovde valja navesti, a kasnije i posebno analizirati, predstavlja problem koji se može definisati kao hipoteza, da su male, tranzicione zemlje podvrgnute ideologiji liberalnog kapitalizma osuđene na slom sopstvenog industrijskog sektora. Druga relevantna hipoteza koju takođe treba naknadno ispitati može se definisati tako što razvoj savremenog liberalnog – ničim ne sputanog tržišnog kapitalizma, uz ekonomski razvoj neminovno dovodi do rasta socijalnih, odnosno društvenih nejednakosti, gomilajući ukupno bogatstvo u rukama sve manjeg broja ljudi. Istovremeno na drugom socijalnom polu dolazi do osiromašenje većine stanovništva. Na navedeni trend nejednakosti u raspodeli bogatstva Zbignjev Bžežinski (2013)⁷ skreće pažnju na primeru Amerike,. On

⁷ Z.Bžežinski (2013), Amerika-Kina i sudbina sveta, Albatros plus, Beograd.

navodi podatke da je 1980. godine u Americi 5% nabogatijih porodica raspolagalo sa 16,5% ukupnog nacionalnog dohodka, dok je 40% najsiromašnijih domaćinstava u nacionalnom dohodku učestvovalo sa svega 14,4%. Nakon 28 godina, odnosno 2008. godine razlike u bogatstvu su se uvećale tako da 5% najbogatijih domaćinstava raspoložu sa 21,5% ukupnog dohodka, a 40% ukupno siromašnih domaćinstava raspoložu sa svega 12% nacionalnog dohodka.⁸ Neki od ovih aspekata savremenih trendova povećavanja nejednakosti biće temeljitije analizirani u drugom radu. Ono što je nesporno u slučaju Srbije je to da je tranzicija kao tranzicioni „trošak“ izvršila preraspodelu društvenog bogatstva, da se preraspodela obavila bez ekonomskog razvoja, da je deindustrijalizacija dovela i do rasta siromaštva. Stopa nezaposlenosti u Srbiji je krajem 2013. godine realno iznosila preko 25%. Nezaposlenost nužno vodi ka siromaštvu, a stopa siromaštva i socijalne nejednakosti, merena stopom rizika od siromaštva je iznosila u Srbiji 2012. godine 24,6% i među najvećim je u Evropi.⁹

PREGLED PRISTUPA

Problemima stanja u industrijskom sektoru privrede u Srbiji, naučna i stručna javnost, izuzimajući sporadične usamljene slučajeve¹⁰, se počela baviti kasno, tek nakon što je industrijski sektor *de facto* uništen. Neoliberalni model je dominirao i dominira u naučnoj javnosti i ima preovlađujući uticaj na kreiranje ekonomske politike, tokom drugog perioda tranzicije (2001-2013), prvi period tranzicije je period 1990-2000. godina, polazio je od nekoliko fundamentalnih pretpostavki. Aksiom u koji i, kako teoretičari tog pristupa zahtevaju, se ne sumnja je tržišna samoregulacija i marginalizacija uloge države. Prvi njihov aksiom je bio da slobodno ničim sputano, odnosno svemoćno tržište je jedini regulator kome se kao neumitnoj višoj, božanskoj sili svi moraju potčiniti. Drugi aksiom sledi iz prvog, a sadržan je u tome da je preduslov efikasnom na apsolutnom tržištu zasnovanom razvoju uvođenje deregulacije, liberalizacije i privatizacije. Treći aksiom je da za ekonomski razvoj nije bitna struktura sektora privrede, naročito ne industrija, već da je u sadašnjoj fazi ekonomskog razvoja bitan finansijski sektor, berza, finansijske operacije na tržištu i sektor usluga. Dakle, industrijski sektor, po njihovom mišljenju, nije bitan, i pripada zabludama realnog socijalizma. Sve probleme ekonomskog razvoja razrešava samoregulacija tržišta, pa po njihovom

⁸ Isto strana 54.

⁹ RSZ, Saopštenje o socijalnim nejednakostima u RS, SRB PD 10 301213. <http://webrsz.gov.rs/> 27.1.2014.

¹⁰ B.Drašković, Z.Rajković (2012), Sumnje u postojanje realne strategije razvoja Srbije, Ekonomski vidici, Godina XVII, broj 1.; 2012, Beograd.; Ekonomski vidici „Zbornik radova“ Stanje i perspektive realnog sektora – ima li izgleda za reindustrijalizaciju i veće zapošljavanje, Godina xv broj.2. Beograd 2010.

mišljenju državu treba isključiti iz bilo kakvog uplitanja u tržišne tokove, razvoj ili bilo kakvo usmeravanje investicija, jer ona naprosto samo ometa efikasan tržišni razvoj, a samim tim i dostizanje društvenog blagostanja¹¹.

Šta se dešava sa industrijskim sektorom je bilo izvan fokusa analize i bavljenja ekonomske politike u periodu dok se vršila rasprodaja društvenog i državnog kapitala, što je uticalo na privremeno i ekonomski neutemeljen rast BDP-a u periodu 2002-2008. godina. Do izvesnog otrežnjenja dolazi posle 2009. godine, kada i deo zastupnika teorije tržišnog fundamentalizma u Srbiji, najednom konstatuju da je ekonomski rast neodrživ bez rasta proizvodnje razmenjivih dobara, te da nije moguće da se on zasniva samo na sektoru usluga i finansijskom sektoru. Do otreženjenja dolazi nakon ispoljavanja efekata finansijske ekonomske krize i pucanja balona nekretnina u SAD (2007-2008). Teorijski kritički pristup se ograničava samo i isključivo na otkrivanju podataka o negativnim trendovima stopa pada industrijske proizvodnje, pada zaposlenosti u tom sektoru i dodatnom slabljenju izvoza industrijskih proizvoda. Kada se radi o padu izvoza industrijskih proizvoda, valja napomenuti i to da je istovremeno došlo do rasta i uvoza proizvoda lake industrije koji su se nekada u Srbiji proizvodili i za izvoz i za domaće tržište (primer tekstilna industrija, industrija kože i obuće, indistrija nameštaja i sl.)

U poslednjih nekoliko godina problemima deindustrijalizacije u Srbiji na sistematičan način, pored pojedinačnih istraživačkih tekstova objavljivanih u časopisima, bavili su se istraživači u okviru pojedinih institucija od kojih smatramo da treba navesti: Prvo, Strategiju i politiku razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine¹². Drugo, analizu i model koji je izložen u studiji „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“¹³. Treće, „Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije“ koji je izradila radna grupa za reindustrijalizaciju u okviru Nacionalnog saveta za privredni oporavak Vlade Republike Srbije¹⁴. Navedeni dokumenti u fokus analize stavljaju probleme i stanje industrije u Srbiji.

Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine definiše osnovne strateške pravce na nivou opštih ciljeva koje treba ostvariti

¹¹ Najznačajniji zastupnici tog teorijskog pristupa u Srbiji su uz Lj. Madžara, B.Mijatović, B.Begović, M.Prokopijević.

¹² „Sl.Glasnik RS“ br.55/2011

¹³ Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, Studija i rezime studije, autorski tim MAT (S.Stamenković, Miladin Kovačević, V.Vučković, E.Jakopin, N.Bogdanov, M.Zdravković, S.Filipović, S.Mitrović i I.Nikolić) i Ekonomskog fakulteta – FREN (P.Petrović, J.Bajec, B.Živković, M.Arandarenko i M.Arsić), Beograd 2010. Dostupno na www.fren.org.rs, www.ecinst.org.rs i www.bep.org.rs,

¹⁴ Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije, koji su izradili B.Dimitrijević, D.Đurićin, D.Đurić, B.Grujić, G.Pwerčević i T.Spasojević, Beograd 2013. Nacrt je poslužio kao osnova za raspravu koja je vođena u okviru ekonomskog odeljenja Srpske Akademije nauka i umetnosdti u oktobro 2013 godine.

realizacijom strategije. Opšti ciljevi čine: održiv privredni rast i makroekonomska stabilnost Srbije, su mogući jedino uz stabilan rast industrije i njen uticaj na izvoz i platni bilans; definisanje novog modela privrednog rasta Srbije za period 2011-2020. godina; usaglašavanje industrijske politike sa industrijskom politikom EU, uspostavljanje nove konkurentne industrijske strukture; izvoz i investicije u prerađivačke industrije treba da postanu generator rasta BDP u narednom periodu; privlačenje direktnih stranih investicija (SDI) treba da omogući otvaranje novih radnih mesta; uvođenje novih tehnologija, efikasnog menadžmenta i korporativne kulture; mala i srednja preduzeća su najvažniji pokretač industrijskog rasta i novog zapošljavanja. U Strategiji se dalje navodi da je jedan od njenih bitnih ciljeva ..“ nova kvalitetna i dobro plaćena proizvodna radna mesta, su jedan od najvažnijih ciljeva Strategije.“ Posebnu pažnju zavređuje tačka 8 iz Uvoda Strategije koja odražava jedan od temeljnih teorijskih pristupa tvoraca Strategije, zato je ovde citiramo u celini: „Društvena i državna preduzeća nisu efikasna, privatna svojina je najefikasniji oblik svojine. Zato proces privatizacije i restrukturiranja treba što pre završiti.“¹⁵ Nadalje u Strategiji se navodi značaj konkurencije kao glavne poluge tržišne privrede i uslov pune efikasnosti tržišta je da država ..“ u interesu građana izgradi efikasne institucije tržišne privrede..“ te da sprečava delovanje monopola. Strategija upućuje na potrebu za većom ulogom istraživanja i primenom inovacija, razvoj informatičkih tehnologija. Strategija delom posvećuje pažnju da se kroz industrijski razvoj revitalizuje devastirani industrijski centri u Srbiji, odnosno ukazuje na potrebu uspostavljanja regionalne ravnoteže industrijskog razvoja.

Tvorci Strategije konstatuju da je „Industrija Srbije opterećena brojnim strukturnim slabostima, njena struktura ne može da odgovori na globalne zahteve savremenog tržišta XXI veka oslanjajući se na obrazovne ideologije iz prošlog veka.

Na stranici 2 Strategije, autori izlažu uzrok sloma industrije u Srbiji, mada nigde ne navode da se radi o slomu Industrijskog sektora: „Višedecenijski kolektivistički uređen sistem državne intervencionističke stihije, stvorio je privredni nesklad, industrijski sistem bio je u neskladu sa tržištem, nije bio sposoban da reaguje na tržišne signale. Tranzicioni procesi i globalna recesija samo su ogolili strukturni problem industrije Srbije.“ (Strategija 2011). Ovde je ispoljena jasna ideološka potka tvoraca Strategije. Oni međutim, ne postavljaju pitanje zašto to pravilo po kojem je ..“industrijski sistem bio u neskladu sa tržištem..“ koje oni iznose, nije relevantno za na primer industriju cementa, energetiku, deo prerađivačke prehrambene industrije u Srbiji. Pojedini sektori industrije pored hiperinflacije, kontrole cena, raspada tržišta su ipak bili „sposobni da reaguju na tržišne signale.“ Ovi sektori su delom u državnoj svojini bili efikasni, manje nego što su to bili dok su bili u društvenoj svojini. Država se pokazala kao manje efikasna u odnosu na društvenu svojinu, a tržište samo po sebi zajedno sa

¹⁵ Strategija... str.1. Beograd 2011. godine

privatizacijom po svaku cenu, se pokazalo, razvojno, socijalno i ekonomski kao ne baš tako efikasno. Doduše tržište je bilo efikasno u jednom pogledu, počistilo je industrijski sektor i zaposlenost u industriji Srbije, temeljna.

U dokumentu Strategije je definisano da je Strategija .."jedan razvojni dokument..", kojim bi se .."jasno sagledali putevi ostvarivanja osnovnog cilja, a to je stvaranje nove konkurentne održive industrijske strukture Srbije". (Strategija 2011). Nova industrijska politika, njen koncept, ma šta da to znači, iz strategije se to jasno ne vidi, .."je orijentisana ka izvoznoj konkurentnosti industrijskih proizvoda, usmeren na proces konzistentnog sprovođenja strukturnih reformi i usklađenja" (Strategija 2011, str 2.). Uvidom u tekst celine Strategije nije moguće jasno zaključiti *na koji način će se stvarati nova konkurentna održiva industrijska struktura*, da li se očekuje da će to odraditi svemoćne sile tržišta, šta tu sem subvencija može da obavi država, šta će se desiti ako se svemoćne sile tržišta pokažu neuspešne. Nije nam sporan cilj iz Strategije koji se odnosi na stvaranje *izvozno konkurentnih industrijskih proizvoda*. Međutim, nije potpuno jasno šta je sadržaj sintagme *„konzistentno sprovođenje strukturnih reformi i usklađivanja“*. Ispod formule o potrebi *„sprovođenje strukturnih reformi“*, kod nas se kriju ciljevi koji se odnose na rasprodaju preduzeća, otpuštanje radnika, smanjivanje njihovih plata, povećavanje uvoza roba, koje je moguće delom proizvesti u zemlji. Pod strukturnim reformama, ne retko, se misli i na zatvaranje preduzeća ukoliko ni jedan strani investitor nije spreman da ih kupi ili besplatno preuzme.

Prema Strategiji proces njene realizacije će se odvijati u tri faze. Prva obuhvata revitalizaciju i obnovu. Druga, Restrukturiranje i reinženjering i Treća, razvoj i konkurencija, promena tehnološkog profila industrije, promena težišta industrijske proizvodnje iz niskotehnoloških oblasti ka oblastima visokih tehnologija. (Strategija 2011). Novi, umesto starog modela industrijskog rasta, prema Strategiji za period 2011-2012 treba da bude izvozno orijentisan, na bazi dinamičnog rasta investicija i rasta zaposlenosti u industriji. Od tih ciljeva u ovim početnim godinama nije bilo ništa. A zašto? U klasifikaciji perioda reformi autori Strategije navode da su zemlje u tranziciji od 1990. do 2000. godine sprovele uspešnu *„prvu generaciju reformi“* – koju čine privatizacija, liberalizacija i makroekonomska stabilizacija. „Uspešna prva generacija reformi“, sem relativne kratkoročne makroekonomske stabilizacije, je imala „uspeh“ u odumiranju privrede u većini tranzicionih zemalja, a njena tržišta su postala slobodna lovišta za velike kompanije iz razvijenih zemalja.

Periodika reformi ima još jednu takozvanu *„drugu generaciju reformi“* koju po autorima Strategije čine: stvaranje podsticajnog ambijenta za investitore, puna zaštita svojine i ugovora, efikasno pravosuđe, moderan poreski sistem, reformisani javni sektor, usklađena fiskalna i monetarna politika, efikasan bankarski sistem, razvoj finansijskih tržišta, razvijanje odnosa javnog i privatnog partnerstva, posebno u infrastrukturi, regulisano tržište rada, uređeni odnosi između zaposlenih i poslodavaca, smanjenje sive ekonomije i korupcije i politička stabilnost. (Strategija

2011). Svi navedeni faktori „*druge generacije reformi*“, treba, po mišljenju autora Strategije, da dovedu do povećanja kredibiliteta zemlje i smanje rizik za ulaganja. U nabrojanoj setu elemenata sadržaja „*druge generacije reformi*“, postoje logične i jasne odrednice kao što su: zaštita svojine, efikasno pravosuđe, smanjenje sive ekonomije i korupcije, poreski sistem, fiskalna i monetarna politika. Međutim, postoje i odrednice koje pokazuju stav autora da država treba da bude u funkciji podrške stranom kapitalu za maksimiziranje njegovog profita, a to su podsticajni ambijent, odnosno subvencije stranim investitorima, regulisano tržište rada i uređenje odnosa između zaposlenih i poslodavaca koje upućuje na to da se ograniče prava radnika i izvrši dodatni pritisak na nadnice zaposlenih, a sve u cilju tobožnjeg ekonomskog rasta i razvoja. Zapravo u cilju maksimiziranja ekstraprofita velikih stranih investitora u realni i finansijski sektor u Srbiji.

Novi model privrednog rasta i razvoja, prema autorima Strategije, u narednoj deceniji zahtevaju da se izvrše dva međusobno povezana zaokreta u odnosu na dosadašnje stanje. Prvi se odnosi na strukturne promene koje vode ka industrijskom rastu, rastu investicija i izvoza. Drugi aspekt zaokreta se odnosi na ubrzanje „reformskih procesa“ i evropske integracije. Ciljevi definisani Strategijom, naročito oni sadržani u „prvom zaokretu“ su logičan popis želja, odnosno ciljeva da se budući ekonomski rast temelji na rastu industrijske proizvodnje, samim tim kao pretpostavka tom rastu, se nalazi rast investicija, a posledica toga dvoga, treba da bude i rast izvoza. Problem ostaje samo u jednom pitanju, a koje se odnosi na pružanje odgovora u vezi sa izvorom neophodnih investicija. Sadržaj reformskog procesa kao zaokreta nije definisan, mada se može zaključiti da se pod tim, pre svega podrazumeva potpuna privatizacija javnog sektora, smanjenje prava zaposlenih i slobodno delovanje tržišta bez obzira na socijalne posledice, pre svega na rast nejednakosti i rast nezaposlenosti.

Na kraju ovog, sasvim reduciranog prikaza osnovnih polazišta Strategije, ističemo njenu strukturu. Strategija se sastoji iz pet delova. Prvi deo, obrađuje „novi strateški pristup industrijskom razvoju zasnovanom na investicijama u nove tehnologije, inovacije i humani kapital. Drugi deo obuhvata prikaz makroekonomskih podataka o tranziciji i sadašnjem industrijskom razvoju. Treći deo sadrži definisanje prioriteta ciljeva industrije Srbije. Četvrti deo analizira politiku i mere za sprovođenje ciljeva Strategije, a na kraju u petom delu su izloženi različiti scenariji realizacije Strategije sa makroekonomskim projekcijama.

Preporuka Strategije je da se u budućnosti izvrši povlačenje iz starih industrija, posebno industrije tekstila, kože, sirovinski intenzivnih oblasti proizvodnje osnovnih metala i hemijskih proizvoda, koje su dislocirane, odnosno prepuštene novoindustrijskim zemljama (Indija, Vijetnam, Pakistan, Kina...). Propast ove klasične industrije uslovlili su liberalizacija i privatizacija. Navedeni pristup zapostavlja koristi koje su postojale od tekstilne industrije i industrije obuće kako na strani izvoza, tako i na strani smanjivanja uvoza i održavanja zaposlenosti u pojedinim regionima u Srbiji. Zamena tradicionalnih industrija će se obavljati kroz

uvođenje visokih tehnologija, posebno u elektro metalnom kompleksu, uvođenjem inovativnih industrija i raznih servisnih industrija. Postavlja se pitanje, koliko je ovaj pristup realan kada se ima u vidu veličina tržišta Srbije, kašnjenja usled sankcija u osvajanju i primeni novih tehnologija. Drugo pitanje je i koliko brzo će se ova zamena izvršiti i da li je moguća.

U delu Strategije koja se bavi pitanjima ciljeva industrijske politike 2011-2020. godina nabrojani su optimistički ciljevi:

- Da se industrijska proizvodnja udvostruči u periodu 2011-2020;
- Da se poveća produktivnost rada u industriji za 50%;
- Poveća učešće robnog izvoza na 50% BDP u 2020. godini;
- Ostvari prosečan godišnji rast investicija od 10%;
- Očekivani godišnji priliv SDI od 2,35 milijarde evra;
- Ostvari rast zaposlenosti u prerađivačkoj industriji za 75.000 radnika;

Drugi celovitiji tekst u vezi sa problemima industrije u Srbiji nalazi se u dokumentu pod nazivom „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“. Postkrizni model ekonomskog rasta po pristupu je identičan nekim od ključnih aspekata koji su izloženi u Strategiji. U Postkriznom modelu se uzimaju kraći vremenski intervali za analizu pada industrijske proizvodnje, analizira se period 2001-2009. godina. Industrijska proizvodnja u tom periodu je porasla samo za 2,9%, dok je njeno učešće u kreiranju BDP opalo sa 21,7% na 17,4%. Uzroci tome se nalaze u nedovoljnim investicionim ulaganjima u modernizaciju i tehnološki razvoj. Uzrok se po mišljenjima autora nalazi i u nezavršenoj privatizaciji i restrukturiranju preostalih velikih društvenih preduzeća, velikih javnih preduzeća i infrastrukturnih delatnosti. U negativne pretpostavke za veću ulogu industrije ubrajaju se i nedovoljno efikasan proces likvidacije i stečaja preduzeća. Tvorci „Postkriznog modela“.. ne uočavaju bilo kakvu uzročno posledičnu vezu između neuspelih privatizacija, uostalom neuspehe privatizacije ne razmatraju, kao ni uzroke sloma industrijskog sektora u Srbiji.

Preokret u Postkriznom modelu industrijskog razvoja za period 2011-2020. godina projektovan je tako da prosečan rast industrijske proizvodnje godišnje iznosi 6,9%. Tako projektovan rast treba da poveća učešće industrijske proizvodnje u BDP sa 17,6% iz 2011. na 19,1% u 2020. godini. Sektori u kojima se očekuje rast su sektori visokih tehnologija kao što su: hemijska industrija, proizvodnja mašina i uređaja, proizvodnja saobraćajnih sredstava i elektronska industrija. (Postkrizni model, Rezim str.29).

Izvori investicija za rast industrijske proizvodnje nalaze se prema mišljenju autora, u privlačenju stranih direktnih investicija (SDI), koje bi u posmatranom periodu do 2020. godine trebalo da iznose preko 9 milijardi evra. Autori „Postkriznog modela“ i ne računaju na domaće izvore akumulacije. Oni ne vide da nedostajuća domaća akumulacija nestaje u vidu ekstraprofita i posredstvom troškova se transferiše kao lično bogatstvo u inostranstvo, na račune, u poreskim rajevima.

Aktivnosti koje će doprineti podsticaju industrijskog rasta, prema autorima su: *poboljšanje poslovnog ambijenta, indirektna i direktna državna mere*. Pod poboljšavanjem poslovnog ambijenta se podrazumeva otklanjanje ograničenja za razvoj preduzetništva. Indirektna mere države se odnose na davanje garancija i osiguranja, tehničke pomoći i inovativna mobilizacija finansijskih sredstava. Direktna mere obuhvataju kreditiranje privrede i to kredite za početnike, kredite za mala i srednja preduzeća, kredite za regionalni razvoj, kredite za investicije, kredite za izvoz, kredite za inovacije. (Postkrizni model 2010).

Rizik ostvarenja projekcija iz „Postkriznog modela..“ nalazi se u opasnosti od sporog oporavka svetske i evropske privrede, s obzirom na to da visoke stope rasta proizvodnje i izvoza iz Srbije su uslovljeni apsorpcionom moći inostranstva. Autori pri tome ne objašnjavaju uzroke koji su doveli do sloma industrije u Srbiji u vreme tranzicije, odnosno, sloma koji je nastao pre finansijske ekonomske krize iz 2008. godine.

Treći relevantan dokument je „Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije“ koji je u drugoj polovini 2013. godine sačinila radna grupa za reindustrijalizaciju, Nacionalnog saveta za privredni oporavak. Dokument sadrži pet delova. U prvom delu su prezentirani podaci sa dijagnozom ekonomskog stanja Srbije. Autori smatraju da se glavni problem privrede Srbije nalazi u *output gapu*, to jest da se nivo privredne aktivnosti nalazi ispod mogućeg nivoa. Nivo BDP Srbije je za 30% niži u odnosu na BDP koji je imala 1989. godine, kao godine pre početka tranzicionih procesa. Industrijska proizvodnja u 2010. godini iznosi svega 40% one iz 1990. godine. U istom periodu broj industrijskih radnika je opao sa 1,03 miliona na 300 hiljada. Doprinos industrije stvaranju BDP se smanjio sa 31% na 15%. Srbija je doživela, kada se radi o industriji, kopernikanski negativan obrt. Posle rasta od skoro 8% godišnje u periodu 1960. do 1990. godine, nakon te godine industrija beleži kumulativno pad iz godine u godinu.

Uz napred tri prezentirana pristupa problemu industrijalizacije, pažnju zavređuje tekst autora B.Petrovića (Petrović B. 2013). Tekst pod nazivom „Industrijalizacija, kvantitativni okvir, tehnološka dimenzija i budućnost koju ne možemo da zanemarimo“ je izložen u novembru 2013. godine na okruglom stolu u organizaciji Fakulteta organizacionih nauka iz Beograda i Privredne komore Srbije, pod nazivom „Izazovi industrijalizacije“ (B.Petrović 2013)¹⁶.

Autor polazi od dve ključne premise. Prva je da industrijalizacija ekonomskog sistema nije moguća bez tehnološkog razvoja. Druga, da industrijalizacija bazirana na znanju dominantno se zasniva na znanju, ne na prirodnim resursima. Autor koristi duži vremenski horizont statističkih podataka iz kojih se slikovito pokazuje da postoje dva vremenska perioda kretanja industrijske proizvodnje u Srbiji. Prvi

¹⁶ Prof.dr Petar B. Petrović, Industrijalizacija ,Kvantitativni okvir, tehnološka dimenzija i budućnost koju ne možemo da zanemarimo, rad saopšten na skupu *Izazovi nove industrijalizacije*, Fakultet organizacionih nauka Beograd, 2013.

period je period industrijalizacije od 1960. godine do 1990. godine. Industrijska proizvodnja 1960. godine u odnosu na baznu 1990. godinu (1990=100) je iznosila oko 20% da bi 1990. imala indeks 100. Nakon te godine dolazi do sunovrata industrijske proizvodnje i to tako da 2000. godine iznosi 43,3%, a 2010. godine 45,9%. Broj radnika u industrijskom sektoru privrede sa 389.000 zaposlenih iz 1960. godine porastao je na 998.000 zaposlenih u industriji u 1990. godini. Pad broja zaposlenih u industrijskom sektoru privrede opao je do 2010. godine na svega 312.000 zaposlenih. Učešće industrije u kreiranju BDP-a imalo je takođe intenzivan rast od 1960. godine do 1990. godine i to sa 16,5% na 28,6% u 1990. godini, da bi potom došlo do pada na 24,7% u 2000. godini i dalji trend pada na 15,9% u 2010. godini. Podaci dokazuju evidentnu intenzivnu eroziju tehnoloških osnova industrije. U Srbiji, prema podacima autora, se više ne proizvode mašine alatljike, industrijski roboti i transfer linije za automobilsku i druge industrije. (B. Petrović 2013). Erozijska tehnološka infrastruktura postoji i u drugim sektorima, kao što su proizvodnja elektronskih uređaja, transportnih sredstava, poljoprivrednih mašina i opreme. Srbija nakon sloma industrije, koji je započeo nakon 1990. godine nije sposobna da proizvodi visokotehnološke proizvode. Nužnost reindustrijalizacije se nameće kao imperativ. Autor smatra da „bez obzira na model ekonomskog sistema, da li je u većoj ili manjoj meri prisutna „nevidljiva ruka tržišta“, država ima ključnu ulogu u razvoju industrijskog sistema.“ Potreba aktivne uloge države naročito je neophodna u podsticanju tehnološkog razvoja. (B.Petrović 2013, str.8.).

Prezentirane analize problema industrije u Srbiji imaju zajedničku karakteristiku u tome što celovito opisuju stanje pada industrijske proizvodnje i zaposlenosti uz obilje statističkih podataka koji to potkrepljuju. Vidljive su različita teorijska polazišta autora iz Strategije i Postkriznog modela ekonomskog rasta u odnosu na autore Nacrta strategije reindustrijalizacije Srbije. Prvi se, pored empirijskih i teorijskih dokaza o nesavršenosti tržišne samoregulative koja se pokazala sa svetskom finasijskom krizom, dosledno drže svemoguću tržišnu samoregulaciju kao vrhovnog kriterijuma koji reguliše ekonomske tokove pa i industrijski rast. Druga grupa autora, iz Nacrta strategije, kritički preispituje ulogu tržišta i njene skrivene ruke, pozivajući se na neophodnost povratku Kenzijanskoj teoriji u savladavanju ekonomskih kriza sa „otvorenom rukom države.“ Autori su nedvosmisleni: „Više od jedne decenije arhitekta tranzicije u Srbiji su pod nedvosmislenim uticajem neoliberalne ekonomske doktrine i koncepcijske platforme vođenja ekonomske politike poznate kao „Vašingtonski konsenzus“. Privatizacija, deregulacija i liberalizacija, deregulacija uz kontrolu inflacije su glavna uporišta ovakve političke škole.“ (Nact 2013. str 5.). Autori dalje kritici podvrgavaju do nedavno prevladavajuće paradigme neoliberalne škole i ekonomske politike u Srbiji, po kojima sledi „tržište je nabolji regulator, država je loš gospodar.“ Autori u delu pod nazivom Antikrizni program, jasno definišu svoju poziciju po kojoj antikrizni program pretpostavlja „aktiviranje vidljive ruke

države.“ Ulogu države vide ne samo u poziciji subjekta koji uređuje privredni ambijent, već ima ulogu da sama investira i privlači strane investitore. Problem samo predstavlja to da se istovremeno država mora očistiti od političke korupcije koja se neminovno reflektuje i konkretizuje u ekonomskoj, odnosno poslovnoj sveri. Antikrizni program obuhvata sinhronizovana tri procesa. Prvi je *fiskalna konsolidacija*. Drugi, *anuliranje output gega* i Treći, *industrijski razvoj*. (Nacrt 2013). Pored fiskalne konsolidacije, koja pretpostavlja i dalje prikupljanje nedostajućih sredstava za budžetske rashode, posredstvom emitovanja dužničkih hartija od vrednosti, središnja tačka Antikriznog programa je *prevladavanje output gega*. Prevladavanje *output gega* predstavlja proizvodnja razmenjivih dobara u granama u kojima Srbija ima komparativne prednosti kao što su grane koje se oslanjaju na rudno bogatstvo, poljoprivredu i kvalifikovanu radnu snagu. Šanse za prevladavanje *output gega* se nalaze, po mišljenju autora, u energetici, poljoprivredi, prehrambenoj industriji i metalurgiji.

Nova koncepcija ekonomske politike ima sledeće prioritete: realnu ekonomiju, umesto finasija i usluga; investicije umesto potrošnje; i štednja umesto zaduživanja, kao i aktiviranje domaćih izvora za rast proizvodnje umesto uvoza. (Nacrt 2013).

POKUŠAJI OPORAVKA INDUSTRIJE U SRBIJI

Merama ekonomske politike posle 2008. godine, koje su imitirale mere najrazvijenijih zemalja sveta, vršena je podrška privredi u cilju prevladavanja posledica svetske finansijske krize. Mere ekonomske politike bile su usmerene prvenstveno na privlačenje direktnih stranih investicija, formirane su Vladine agencije kao što su Agencija za strana ulaganja i promociju izvoza (SIEPA), Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza (AOFI). Subvencije su se iskazivale kroz davanje bespovratnih sredstava od 2.000 do 10.000 evra za zapošljavanje svakog novog radnika. Država je davala sredstva u iznosu od 25% investicije za strane investicije koje su iznosile više od 200 miliona evra i koje su otvarale novih 1.000 radnih mesta, dok je iznos subvencija od 20% visine investicije odobran za investicije od 50 miliona evra i otvaranje novih 300 radnih mesta. Država je subvencionirala izvoz kroz odobravanje kratkoročnih kredita preduzećima koja ostvare izvoz veći od 1 milion evra. Iznos subvencionisanih kredita se kretao od 30 hiljada do 1,5 miliona evra, sa kamatnom stopom od 3-5% u zavisnosti od vrednosti izvoza. Za izvoz veći od 300 hiljada evra odobravani su subvencionisani krediti od 30 do 200 hiljada evra u dinarskoj protivvrednosti sa kamatnom stopom od EURIBOR +1% do EURIBOR +3%. Pored nabrojanih mera odobravane su fiskalni podsticaji za SDI u slobodnim zonama, kroz oslobađanje od svih poreskih opterećenja, PDV-a taksu i poreza lokalnih samouprava, oslobađanje od plaćanja carina za uvoz opreme, pružanje finansijskih pogodnosti kroz slobodan protok

kapitala i transfer profita. Posredstvom Fonda za razvoj, direktnih i indirektnih podsticaja iz budžeta Republike, kao i posredstvom Nacionalnog investicionog plana, u periodu 2001-2009 godina kroz različite podsticaje investirano je preko 6,6 milijardi evra u 18.830 projekata.

U sektor industrije u Srbiji u periodu od 2002 do 2009 godine iz budžetskih sredstava za subvencije i kreditne podrške privredi investirano je ukupno 454,47 miliona evra.

Izdvajanja za subvenciranje privredi iz budžeta u periodu 2002-2009

	u milio. dinara i u milio. evra							
	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Industrija ukupno u mil.RSD	5.634,5	5.963,4	4.755,7	3.986	3.658,5	2.890,6	3.434,8	3.269,2
Industrija ukupno u €	92,84	91,57	65,42	48,03	43,49	36,15	42,18	34,79

Izvor: MEER i Strategija, str 24. Iznos u evrima naš preračun na osnovu kursa evra na kraju godine.

Značajan rast izdvajanja izvršena su tokom 2011 i 2012. godine za subvenciranje proizvodnje FIATA u Kragujevcu u partnerstvu sa Italijanskom kompanijom Fiat, što je tokom 2013. godine uticalo na rast industrijske proizvodnje i izvoza automobila.

Doprinos proizvodnje rastu BDP 2001-2009 godina

	Prosečne stope rasta u %	Kumulativni doprinos BDP
Poljoprivreda	2,1	3,3
Industrija	-0,1	0,4
Prerađivačka industrija	-0,4	0,0
Građevinarstvo	6,3	2,1
Usluge	4,6	21,6
Trgovina	10,8	8,2
Informisanje i komunikacije	16,2	5,6
Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja	6,3	1,5

Izvor: RZS

Doprinos industrije rastu BDP pokazuje stagnaciju, odnosno nizak nivo učešća u kreiranju BDP, prosek u periodu 2001-2009. godina svega 0,4%, dok su usluge u istom periodu imale učešće od 21,6%, a poljoprivreda 3,3%.

ZAKLJUČAK

Industrija u Srbiji je doživela kolaps nakon perioda otpočinjanja tranzicionog prelaza iz socijalističkog samoupravnog u kapitalistički društveno ekonomski sistem. Dinamičan rast industrijske proizvodnje u institucionalnim okvirima samoupravne tržišne ekonomije ostvaren je u periodu od 1960 do 1980. godine, da bi do stagnacije došlo u predtranzicionoj deceniji od 1981 do 1990. godine. Urušavanje industrijskih grana u Srbiji otpočelo je kumulativnim negativnim uticajima koji su nastali: sa raspadom predhodne socijalističke Jugoslavije; uvođenjem ekonomskih sankcija međunarodne zajednice tokom 1992 godine; hiperinflacijom tokom naredne 1993. godine; pogrešnom strategijom privatizacije i uvođenjem u ekonomsku politiku mehanizama ortodoksije liberalnog kapitalizma nakon 2001. godine. Usled navedenih eksternih i internih uticaja i neadekvatne industrijske politike, kao i zaostajanja u tehnološkom razvoju došlo je do sloma pojedinih industrijskih grana. Propadanje domaćih preduzeća u granama mašinske, elektroidustrije i hemijske industrije, kao i u oblastima tekstilne industrije i industrije kože i obuće porastao je nivo uvoza robe široke potrošnje, što je uticalo na rast deficita u spoljnotrgovinskom poslovanju i smanjenju zaposlenosti u industrijskom sektoru. Strategije i koncepcije reindustrijalizacije Srbije koje su rađene posle 2010. godine, karakteriše precizan opis stanja. Slabost svih koncepcija revitalizacije industrijskog sektora je u tome što ne sadrže jasne potpune mere i koncepte industrijske politike koju je neophodno voditi kako bi došlo do postepenog oporavka više grana industrijskog sektora u Srbiji. Pojedinačni slučajevi privlačenja stranih investitora u pojedine industrijske sektore uz značajne poreske olakšice i druge podsticaje nisu garancija skorom povratku industrijske proizvodnje u Srbiji na predtranzicioni nivo. Reafirmacija i traganje za novom ulogom države u kreiranju i sprovođenju industrijske politike ima ključnu pretpostavku u čišćenju državnih institucija od korupcije i pohlepe predstavnika državne vlasti u upravljanju preduzećima. Nova uloga države, pored stvaranja ambijenta za rast i razvoj, je i uloga države kao investitora, vlasnika i suvlasnika u razvoju industrijskih kapaciteta.

Literatura

1. Bžežinski, Z. (2013), *Amerika-Kina i sudbina sveta*, Albatros plus, Beograd.
2. Drašković, B. Rajković, Z. (2012), *Sumnje u postojanje realne strategije razvoja Srbije*, Ekonomski vidici, Godina XVII, broj 1.; 2012, Beograd.
3. Drašković B. Rjković Z.(1999). Marginalije o inverznoj tranziciji, Izazovi razvoja na prelazu u XXI vek, Institut ekonomskih nauka, Beograd 1999. str. 291.
4. Drašković B, Rajković Z. (2010) *Ekonomska tranzicija i deindustrijalizacija u Srbiji*; Stanje i perspektive realnog sektora – ima li izgleda za reindustrijalizaciju i veće zapošljavanje, Ekonomski vidici, Godina XV broj.2. Beograd 2010.
5. Kovačević M. (2010), *Dimenzije i uzroci dramatičnog stanja realnog sektora privrede Srbije*, Stanje i perspektive realnog sektora – ima li izgleda za reindustrijalizaciju i veće zapošljavanje, Ekonomski vidici, Godina XV broj.2. Beograd 2010.
6. Krize i reforme, Savezni zavod za društveno planiranje i Savezni zavod za statistiku, Izdavački centar Komunist, Beograd 1989.
7. Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986. Str 181.
8. Madžar, Lj. (1990), *Suton socijalističkih privreda*, Ekonomika i Institut ekonomskih nauka, Beograd
9. Ekonomski vidici, Godina XVII, broj 1.; 2012, Beograd.
10. Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020, Studija i rezime studije, autorski tim MAT (S.Stamenković, Miladin Kovačević, V.Vučković, E.Jakopin, N.Bogdanov, M.Zdravković, S.Filipović, S.Mitrović i I.Nikolić) i Ekonomskog fakulteta – FREN (P.Petrović, J.Bajec, B.Živković, M.Arandarenko i M.Arsić), Beograd 2010. Dostupno na www.fren.org.rs, www.ecinst.org.rs i www.bep.org.rs,
11. Nacrt strategije reindustrijalizacije Srbije, koji su izradili B.Dimitrijević, D.Đurićin, D.Đurić, B.Grujić, G.Pwerčević i T.Spasojević, Beograd 2013. Nacrt je poslužio kao osnova za raspravu koja je vođena u okviru ekonomskog odeljenja Srpske Akademije nauka i umetnosdti u oktobro 2013 godine.
12. Petrović, B. Petar. Industrijalizacija ,Kvantitativni okvir, tehnološka dimenzija i budućnost koju ne možemo da zanemarimo, rad saopšten na skupu *Izazovi nove industrijalizacije*, Fakultet organizacionih nauka Beograd, 2013.
13. RSZ, Saopštenje o socijalnim nejednakostima u RS, SRB PD 10 301213.
14. <http://webrsz.gov.rs/> 27.1.2014.
15. „Sl. glasnik RS“ br.55/2011
16. www.nbs.rs februar 2014

THE CRASH OF THE INDUSTRIAL SECTOR IN SERBIA

Are there any chances for re-industrialization

Božo Drašković¹⁷

Abstract

For the past five decades, from 1960 up until 2012, the industry in Serbia had two mutually quite opposite directions. The first period, from 1960 to 1990, showed a remarkable growth trend. In the conditions inherited from former Yugoslavia, the industrial sector had a low starting base. It took place after the initial postwar centralism and etatism within the socialist self-governed system, which was a specific mixture of social market economy based on public ownership as the dominant form of ownership. During this period, Serbia, as a Republic within The Socialist Federal Republic of Yugoslavia has experienced a resurgence from, predominantly, agrarian to a medium developed industrial country. During this period, the industrial production had an average growth rate of over 7%. The second period, from 1990 is a period of de-industrialization, which still continues today. Our analysis covers the period up until 2012. This stage is still in progress, but the decline in industry has been stopped at the level of 40 % from that of 1989, as the year preceding the period of transition from market socialism to a liberal capitalism . The issues of industrial sector, science and economic policy in Serbia were started to be dealt with only when it became apparent that this economic sector is degraded. Therefore, it is not possible to achieve any economic growth and country development that is based on increasing services and financial sectors of the economy. Science has partially started to return to the old models of economic growth and development, which concentrate on the problem in production and export of tradable goods or physical assets, i.e goods. In addition to the earlier sporadic and individual criticism of the economic development model in Serbia, after 2010, the issue of the conditions in the industrial sector and the necessity for its revitalization, i.e. the development of a new industrial sector in Serbia, is again at its crucial point. During 2010 the Strategy and development policy of the Republic of Serbia industry from 2011 to 2020 was established. Then, on the same postulates of the dominant neo-liberal economic experts a "Post-crisis Model of Economic Growth and Development in Serbia 2011-2020" was made. In 2013 the third document entitled "Draft Strategy for Re-industrialization of

¹⁷ Božo Drašković, PhD, The Institute of Economic Sciences, Belgrade

Serbia", developed by a working group for the re-industrialization in the National Council for Economic Recovery of the Government of the Republic of Serbia, was presented to the professional and scientific public. These concepts have one thing in common, they faithfully and comprehensively interpret statistical data showing the crash of the industrial sector. The last presented document " The Draft Strategy.." unlike the first two documents, focuses its criticism on the ability of "the market hidden hand" to solve the problems of industrial decline and backwardness in Serbia .

None of the previous approaches give a clearer conception of the revitalization of the industrial sector in the new conditions of world economic developments globalization, specifically, they do not answer the question about the sources of accumulation that would be used to invest in the development of the industrial sector. In his paper the author presents the concept in which a reformed, responsible and developmentally oriented economic policy of the state, in the future, must take leverage of industrial development in Serbia , taking into consideration the failures of market self regulation and the private sector. For further fundamental research a challenge remains for searching for answers to the question as to what further directions should the industrial production trend be, under the assumption that there was no collapse and disintegration of the former Yugoslavia, and if the prevailing theory of neoliberal capitalism, and on that theory and ideology constituted economic policy, would have less negative consequences on the industrial development, under the assumption that there were no wars, international sanctions and incorrectly based ownership structure.

Kew words: *industrial sector, economic growth, market selfregulation, state intervention and state sector .*

OPŠTI TRENDVI PRIVREDNOG RAZVOJA I INDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE U SOCIJALISTIČKOJ JUGOSLAVIJI

Milenko Petrović¹

Apstrakt

Socijalistički model ekonomskog razvoja i industrijalizacije Jugoslavije i Srbije koji je bio kreiran od strane komunističke vlasti i praktikovan tokom perioda od završetka Drugog svetskog rata do zaključno sa 1990. godinom se pokazao kao neuspešan. Kao i u drugim delovima Jugoslavije i u ostalim zemljama centralne i istočne Evrope koje su posle Drugog svetskog rata pale pod dominaciju komunističke ideologije i ekonomske politike, rast industrijske proizvodnje je u socijalistikoj Srbiji bio dominantno ekstenzivan, baziran na stalnom povećavanju broja zaposlenih u industrijskom sektoru na račun privlačenja viskova radne snage iz sektora poljoprivrede. Iako su rezultati takve strategije razvoja uspeali da bitno promene dominantno poljoprivredni karakter srpskog društva i ekonomije tokom prve dve posleratne decenije ekstenzivan privredni i industrijski razvoj nije mogao da da pozitivne rezultate u pogledu povećavanja ekonomske efikasnosti i produktivnosti, a posebno ne u oblasti tehnološkog razvoja i inovacija. Komandne ekonomije zemalja komunističke (odnosno 'socijalističke' – kako su bile definisane od domaće političke i intelektualne elite) centralne i istočne Evrope, bilo da su bile zasnovane na klasičnom, Sovjetskom konceptu državnog vlasništva i centralno-planske privrede bilo da su bile reformisane kao što je bila "samoupravna socijalistička tržišna privreda" Jugoslavije (i Srbije) nisu mogle biti ekonomski uspešne jer su sadržavale 'konstrukcijsku grešku' u ne respektovanje rezultata tržišne konkurencije, tj. nepostojanja institucionalnih pretpostavki vezanih za stečaj neuspešnih preduzeća. Tako su visoke stope rasta industrijske proizvodnje Srbije, posebno tokom njenog 'zlatnog perioda' u 1970-im prvenstveno odslikavale porast nekonkretne proizvodnje koja nije mogla zadovoljiti najminimalnije standarde razvijenih kapitalističkih zemalja zapada. Sadašnji slom industrijskog sektora u Srbiji nije posledica pogrešne privatizacije, već zbog problema

¹ M.Petrović, National Centre for Research of Europe, University of Canterbury, Christchurch (N.Z.), Novi Zeland

nagomilanih tokom nekoliko decenija njenog nastajanja i razvoja u institucionalnim okvirima koje je nametala komunistička ideologija.

Ključne reči: *industrija, socijalizam, tržište, razvoj, efikasnost proizvodnje.*

UVOD

Kao i druge zemlje srednje, istočne i jugo-istočne Evrope koje su se posle Drugog Svetskog rata razvijale pod političkom i ideološkom diktaturom komunističke partije, Srbija je kao deo "socijalističke" Jugoslavije prošla kroz proces ubrzane i relativno uspešne "socijalističke industrijalizacije i urbanizacije". Iako je Titov komunistički režim posle sukoba sa Staljinom i rezolucije Informbiroa 1948. uspeo da razvije 'imidž' postojanja originalnog "Jugoslovenskog socijalističkog modela" baziranog na njegove tri inovacije tj. specifičnosti - "socijalistička tržišna ekonomija", "radničko samoupravljanje" i nesvrstana spoljna politika, - taj model ne samo da se u odnosu prema političkom monopolu komunističke partije vrlo malo ili nikako nije razlikovao od ostalih komunističkih diktatura u okruženju (sto mu i nije bio cilj), već (kao logična posledica ovog prvog) ni u pogledu ekonomskih rezultata i modela razvoja (što mu je bio osnovni cilj) nije uspeo da ponudi nešto suštinski originalno. Pompezno najavljiavana drugačija fasada Jugoslovenskog ekonomskog modela je u suštini samo zamućivala njegovu vrlo sličnu svakidašnjicu i probleme sa onima koji su postojali i u privredama drugih evropskih zemalja koje su se razvijale pod komunističkim političkim monopolom. Tako je, zajedno sa ostalim socijalističkim ekonomijama jugoslovenska i srpska privreda bila relativno uspešna tokom 1950-ih i 60-ih, tj. tokom najintenzivnijeg procesa njene industrijalizacije koji je sledeći Staljinovu definiciju "ekstenzivne" i "intenzivne" strategije privrednog rasta (Lavigne, 49-50). Kao "ekstenzivan" podrazumevao je obezbeđenje visokih stopa privrednog rasta putem kontinuiranog uvećanja broja (prvenstveno nekvalifikovanih) industrijskih radnika na račun viškova radne snage iz poljoprivrede. Na tim osnovama baziran razvoj nije mogao da pruži naročite rezultate u pogledu povećanja produktivnosti ili efikasnosti proizvodnje i još manje u razvoju novih tehnologija ili inovacija, ali je bio vrlo uspešan u zadovoljavanju prioriteta strategije ekstenzivnog rasta - izgradnje privredne i društvene infrastrukture i podizanja bazičnog životnog standarda širokih slojeva populacije.

RELATIVNO USPEŠNA FAZA EKSTENZIVNE INDUSTRIJALIZACIJE OD KRAJA 1940-IH DO SREDINE 1960 TIH.

Rapidan rast crne metalurgije, rudarstva i energetike uz izgradnju puteva, pruga, škola, bolnica, kao i komunalnih i stambenih objekata (tj. gradskih naselja) za novopridošle i zaposlene industrijske radnike i njihove porodice su glavna

obeležja i dostignuća tog perioda. Srbija kao i sve ostale evropske zemlje pod komunističkom vlašću osim Albanije pod vlašću Envera Hodže (koja jedina nije uspela da kompletira proces industrijalizacije i elementarnog razvoja urbane infrastrukture tokom svoje komunističke/socijalističke istorije, (Vidi tabelu 1 dole, kao i Crampton, 2002 : 156 -167 i Altman 2004) je do početka 1970-ih znatno promenila svoj predratni dominantno agrarni karakter i prvi put u svojoj istoriji ima većinu nepoljoprivrednog stanovništva (Tabela 2). Stotine hiljada i milioni nekadašnjeg polu-zaposlenog i nezaposlenog poljoprivrednog stanovništva iz krajnje nerazvijenih ruralnih područja Dalmacije, Like, Bosne, Makedonije, Crne Gore, ali i same južne i jugo- zapadne Srbije nalazi zaposlenje u novorazvijenim industrijskim centrima i urbanim naseljima sa vodom, strujom, kanalizacijom, školama, bolnicam na nekoliko stotina metara razdaljine (što je bilo nezamislivo za vreme njihovog života na selu). Sam Beograd je sa novoizgradjenom serijom prigradskih naselja (Novi Beograd, Kanarevo i Banovo Brdo, Mirijevo, Konjarnik idr.) za svega 25 godina (1945-1971) utrostručio broj stanovnika sa predratnih nešto više od 300,000² na preko million, po popisu iz marta 1971. godine. Interesantno je međjutim, što je vidljivo i iz Tabela 1 i 2³ da Jugoslavija (i nešto manje Srbija – videti objasnjenje ispod Tabele 2) zajedno sa svojim balkanskim susedima Bugarskom i prvenstveno Rumunijom , a za razliku od srednjeevropskih zemalja pod komunističkom vlašću (vidi Tabelu 1) praktično nastavlja sa intenzivnom de-agrarizacijom i tokom 70-ih.

Tabela 1. Poljoprivredno stanovništvo u zemljama 'socijalističke' Evrope (učestće radno aktivnog poljoprivrednog stanovništva u ukupnom radno aktivnom stanovništvu) u %

	1930ete	1949-50	1960-61	1970-71	1981
Čehoslovačka	39.3	38.0	24.4	15.5	13.8
- Slovačka	56.8	53.9	36.1	23.5	16.0
Madjarska	54.5	53.9	38.7	25.7	22.1
Poljska	70.3	56.6	47.1	37.1	30.7
Rumunija	78.2	-	69.7**	57.1***	29.3
Jugoslavija	79.0	72.7*	56.3	47.3	28.7
Bugarska	82.0	77.2*	64.2**	44.4***	23.5
Albanija ⁴	84.6	78.7	69.1	66.3	66.1 ¹

¹1975

* 1946 (Bugarska) i 1948 (Jugoslavija); ** 1956; *** 1965 (Bugarska) i 1966 (Rumunija)

Izvori : - podaci za godine 1930 - 1975 : Shoup , 1981

- podaci za 1981 : podaci Bečkog instituta za uporedne ekonomske studije 1991.

² I još manje 1945. pošto su mnogi izginuli u ratu, kako od okupatora i četnika tokom rata tako i od Titovih komusta za vreme tzv. 'crvenog terora' krajem 1944 i tokom 1945. godine.

³ Ove dve tabelle su originalno objavljena u M. Petrovic, 2013, str. 90 i 93.

- Podaci za Slovačku (1930-1981) : Istorijski Statistička ročenka ČSSR , 1985.

Tabela 2. Poljoprivredno stanovništvo jugoslovenskih republika, 1948-81 (radno aktivno poljoprivredno stanovništvo u ukupnom stanovništvu)⁴

	1948	1961	1971	1981**
Bosna i Hercegovina	71.8	50.2	40.0	17.3
Crna Gora	71.6	47.0	35.0	13.5
Makedonija	70.6	51.3	39.9	21.7
Hrvatska	62.4	43.9	32.3	15.2
Srbija*	72.3	56.1	44.0	27.6
- Vojvodina	68.1	51.8	39.0	19.9
- Kosovo	80.9	64.2	51.5	24.6
Slovenija	44.1	31.1	20.4	9.4
Jugoslavija	67.2	50.0	38.0	19.9

*ukupno, uključujući autonomne pokrajine – Srbija, koja je 1981 imala ubedljivo najveće učešće poljoprivrednog stanovništva u zemlji (27, 6%) je ostala ubedljivo "najpoljoprivrednija" (tj. najmanje industrijalizovana federalna jedinica Titove Jugoslavije (gora čak i od Kosova i Makedonije i daleko gora od BiH i Crne Gore u 1981). S druge strane, ako se uzme u obzir kako je tretirana od 'starog', kako su zvali Tita, i njegovih glavnih saradnika i savetnika posle ustavnih amandmana 1971. i ko su bili njeni 'domaci' lideri možda je stvarno i bila/ostala najpoljoprivredniji deo zemlje.

Izvor: Statistički godišnjak Jugoslavije, 1984, str. 440. i Jugoslavija 1945-1985, statistički prikaz, Savezni zavod za statistiku, Beograd 1986 str.183 i 200.

Iako je tokom 1970-ih industrijska proizvodnja Jugoslavije nastavila da raste po vrlo visokim prosečnim godišnjm stopama od oko 8%, za razliku od prethodnih decenija taj rast je vrlo malo doprineo poboljšanju standarda stanovništva. Visoke stope rasta su zapravo odslikavale rast nekonkurentne proizvodnje koja ne samo da nije mogla da bude konkurentna na inostranom tržištu (osim naravno na istočno-evropskom koje je takodje bilo daleko ispod zapadnih standarda) već je i na domaćem bila obeležena čestim dupliranjem kapaciteta i praćena hronično viskom inflacijom i stalno rastućim troškovima života. Po podacima koje navodi Laura Tyson (Tyson, 75). gore navedene stope rasta industrijske proizvodnje Jugoslavije od oko 8% tokom 1970-ih pratile su godišnje stope rasta troškova života između 15 i 20 procenata, dok se stopa nezaposlenosti u tom period gotovo udvostručila od 6,8% 1971 na 12.3% 1979. Povrh toga, viškovi poljoprivredne radne snage se u

⁴ Kao što se vidi iz njenog podnaslova, podaci u tabeli 2 se odnose na učešće radno-aktivnog stanovništva poljoprivrede u ukupnom stanovništvu zemlje i zato pokazuju nešto niže cifre (tj. nešto niži stepen učešća) od onog prikazanog u tabeli 1 gde se podaci odnose na učešće radno-aktivnog stanovništva poljoprivrede u ukupnom radno-aktivnom stanovništvu zemlje

ovom periodu uvećano zapošljavaju ne u industriji i tzv. proizvodnom sektoru, već u uslugama i raznim vidovima državne i privredne administracije koja se drastično povećava sa radikalnom decentralizacijom političkog (Ustav iz 1974.) i privrednog sistema zemlje (ZUR iz 1976.).

ILUZIJA USPEŠNOG “JUGOSLOVENSKOG MODELA”

Iako su sedamdesete godine prošlog veka smatrane ‘zlatnim periodom’ socio-ekonomskog razvoja Titove Jugoslavije, kada je standard imućnije srednje klase znatno uznapredovao (privatni automobili, bela tehnika, vikendice, letovanja-zimovanja, uključujući i inostranstvo) životni standard stanovništva u celini je kao što gore navedeni podaci pokazuju (u najboljem) stagnirao. Bolja snabdevenost stanovništva Jugoslavije potrošnim dobrima u odnosu na njihove kolege iz ostalih zemalja Istočne Evrope koja je stvarala iluziju ‘uspešnog jugoslovenskog modela’ u ovom periodu jeste delimično rezultirala iz veće zastupljenosti potrošnih dobara u ukupnoj industrijskoj proizvodnji zemlje (u odnosu na proporcije koje su postojale u drugim komunističkim privredama) ali je prvenstveno bila finansirana (relativno povoljnim) i izdašnim kreditima koje je Titov rezim uspeo da dobije prvenstveno od zemalja ‘kapitalističkog zapada’. Iako je socijalistička Jugoslavija zajedno sa Mađarskom od 1968 bila jedina zemlja nekadašnje istočne Evrope koja je potpuno napustila centralno - planski mehanizam i eksperimentisala sa “socijalističkom tržišnom privredom” (Lavigne , 1999 , gl . 1. i 3. ; . Swain i Swain , 2003, gl. 6), krajnji rezultati tog eksperimentisanja nisu bili mnogo bolji od onih koje su bili ostvareni u ‘tradicionalnim’ centralno-planskim “socijalističkim privredama” (što se vrlo jasno vidi iz uporednih podataka prezentiranih u tabeli 3). Problem jugoslovenske i mađarske ' tržišne ekonomije" ,bio je u tome što su one kao " socijalističke" počivale na dva fundamentalno problematična koncepta koji su sprečavale efikasnu (tj. optimalnu) alokaciju društvenih resursa u njima. Prvi od tih koncepta se ogleda u baziranju tih privreda na dominantnoj poziciji tzv. društvenog '(tj. državnog vlasništva), umesto na privatnom vlasništvu nad društvenim resursima (prvenstveno zemlja i kapital) kao što je slučaj u ‘klasičnoj’ (kapitalističkoj) tržišnoj privredi, a drugi se svodio na fenomen (sa ovim prvim direktno povezanim) ne postojanje praktične institucije (iako je zakonom bilo predviđeno) bankrotstva neefikasnih ‘učesnika u tržišnoj utakmici’ kao elementarnog principa na kome se zasniva efikasnost tržišne alokacije (Petrović, 2013, str. 12-13). Dok su oba ova “felerična” koncepta direktno vezana za i proizilaze iz osnovnih premisa komunističke ideologije (ukidanje privatnog vlasništva kao otklanjanje mogućnosti eksploatacije i osnov klasne jednakosti i načelo o “pravu na rad kao osnovnom demokratskom pravu”) vladajuća politička oligarhija koja je *de facto* bila osnovni vlasnik najvećeg dela imovine (tj. firmi, preduzeća) u ‘tržišnoj’ Jugoslaviji i Mađarskoj nije dozvoljavala bankrotstvo

neefikasnih preduzeća i iz praktičnih razloga - zbog očuvanja svoje vladajuće pozicije koja bi mogla biti ugrožena u slučaju čestog sučeljavanja sa masama novootpuštenih radnika iz bankrotiranih preduzeća (za više detalja vidi Petrović, 1995).

Tabla 3. Bruto nacionalni/domaći/proizvod ili prihod po glavi stanovnika u Centralnoj, Južnoj i Jugoistočnoj Evropi i nekim zemljama Zapadne Evrope u US \$

	1938 GNP (Bairoach, in 1960 US\$)	1937GDP (Maddison in 1990. Geary- Khamis\$)	1989 GNP (WB Atlas)	1989 GDP (Maddison in 1990 Geary- Khamis \$)
Netherlands	920	5,433	15,970	16 695
France	936	4,487	17,860	17,730
Germany	1,126	4,685	20,450	16,558
Austria	640	3,156	17,300	16,369
Italy	551	3,319	15,120	15,969
Greece	590	- 2,769	5,380	10,086
Portugal	351	1,757	4,250	10,372
Spain	337*	1,808	9,380	11,582
Istočna Nemačka	-	-	5 000**	-
Czechoslovakia	548	2,882	3,450	8,768
Hungary	451	2,543	2,620	6,903
Poland	372	1,915	1,890	5,684
Romania	343	1,130	1,730	3,941
Bulgaria	420	1,567	2,680	6,216
Yugoslavia	339	1,273	2,940	6,250
Albania	n/a	926 ¹	780 ²	2,477

* \$403 in 1933

** Po procenama M. Lavigne (Lavigne, 1999, str, 48).

¹ data for 1929

² data from WB Atlas electronic edition

Izvor: 937/38 podaci: Bairoch, Paul, 1976, 273-340; Maddison, Angus, 2006.
1989 podaci: World Bank, 1991; Maddison, Angus, 2006.

Nešto veći individualni standard stanovništva i ukupni ND po glavi stanovnika u odnosu na druge zemlje istočne Evrope (izuzev DRN i Čehoslovačke – vidi tabelu 3) komunistička Jugoslavija i Mađarska nisu ostvarile zahvaljujući većoj efikasnosti svojih “socijalističkih tržišnih privreda” i tzv. ‘socijalističkog sektora u njima’ (u koji je naravno spadao i najveći deo industrijske proizvodnje) u odnosu na ostale zemlje komunističke Evrope sa centralno-planskim privredama, već pre svega zahvaljujući nešto većim individualnim slobodama (pre svega za putovanje i rad u inostranstvu) i ulogom privatnog sektora u ukupnoj privrednoj aktivnosti zemlje. U tom smislu treba reći da je uz gore pomenuti značajan transfer povoljnih kreditnih aranžmana (relativno dugi rokovi vraćanja i niske kamatne stope), drugi

značajan vid preliivanja dohodka iz zemalja zapadne Evrope koji je korisćen za sufinansiranje (tj. delimično pokrivanje gubitaka) neefikasnog 'socijalističkog sektora' jugoslovenske privrede i industrije u njoj je dolazio od velike mase stanovništva (tj. viškova nezaposlene radne snage) koja je tokom šezdesetih i ranih sedamdesetih otišle na rad u te zemlje kao 'gostujući radnici' (Gastarbeiters). Oni su odande značajno dotirala domaću ekonomiju (kroz donacije svojim porodicama, licnim dolascima i trošenjem, ali i direktnom podrškom gradjevinarstvu pošto su dosta ulagali u gradnju privatnih kuća, a u znatnoj meri i 'pokušajima' da osnuju svoje private biznise, prvenstveno u hotelijerstvu i uslugama. Kao što je poznato, domaći privatni sektor je (slično kao i u Madjarskoj) dominirao u poljoprivredi i sitnim uslugama i odatle takodje sufinansirao gubitaški socijalistički sektor. Neefikasni socijalistički (tj. državno-partijski) sektor je u obe zemlje tokom 1970-ih i naročito 1980-ih dodatno sufinansiran značajnim zapadnim transferima putem rastućeg prisustva inostranog turizma, ali sve to je imalo nedovoljne efekte u srazmeri sa ogromnom razmerama gubitaka i neefikasne proizvodnje prisutne u preduzećima u 'socijalnom'/državnom vlasništvu. Kao posledica, već početkom 1980-tih, neposredno posle Titove smrti je objavljeno da je spoljni dug zemlje 1989. godine dostigao 20 milijardi US \$, što se nije mnogo razlikovalo od trendova u ostalim zemljama socijalistickog 'lagera' (DRN 12 mlrd, Poljska i Madjarska takodje blizu 20 milijardi US \$).

SRBIJA - NAJMANJE INDUSTRIJALIZOVANA ZEMLJA KOMUNISTIČKE EVROPE POSLE ALBANIJE

Interesantno je pomenuti da je i pored ogromnih investicija i visokih stopa rasta, industrijska proizvodnja Jugoslavije imala znatno manje učešće u ukupnoj zaposlenosti i stvaranju drustvenog prizvoda od ostalih socijalističkih zemalja uz delimičan izuzetak Madjarske (i apstrahovanje daleko zaostale Albanije). Prema podacima koje Turnok navodi na osnovu korišćenja nacionalnih statističkih godišnjaka (Turnok, 179) učešće jugoslovenske industrije u stvaranju nacionalnog (narodnog) dohotka (ND) zemlje je sredinom 1960-tih bilo nešto iznad učešća madjarske industrije (42.9:42.1) i ne mnogo niže od onog u Bugarskoj (45,0) i Rumuniji (48,9), ali je do 1983. ono palo na prilično niskih 40,9, u poredjenju sa ostalim istočnoevropskim zemljama, uključujući tu i tri gore pomenute gde je industrija nastavila da povećava svoj doprinos stvaranju ND-a (i pored relativnog pada u odnosu na dostignuti nivo 1975. u nekim od njih):

Učešće industrije u stvaranju narodnog dohotka (u %)

	1965	1975	1983
Čehoslovačka	66,4	64,4	62,0
Poljska	51,1	59,1	50,0
Rumunija	48,9	56,2	60,2
Madjarska	42,1	47,0	45,3
Bugarska	45,0	51,0	58,1
Jugoslavija	42,9	43,1	40,9

Izvor: Turnok, David, (1989), na osnovu podataka iz statističkih godisnjaka pojedinačnih zemalja

Uzimajući u obzir gore pomenutu činjenicu o hroničnoj neefikasnosti 'socijalističkih privreda', odnosno prvenstveno tzv. "socijalističkog sektora" u njima, a industrija je uz energetiku i rudarstvo bila sigurno 'najsocijalističkiji element' privreda svih istočno-evropskih zemalja, jer tu nije bilo prostora ni za kavu privatnu inicijativu, samo veliko učešće industrije u stvaranju ND ne treba poistovećivati sa nečim uspešnim, sa nekakvim društvenim "boljitkom". Naprotiv, kao 'ključnog kontributora/nosioca' ukupne društvene neefikasnosti veliko učešće industrije je zapravo bilo oličenje neefikasnog korišćenja privrednih resursa, tj. veće neefikasnosti privrede u celini. Primer Rumunije, koja je prema gore prikazanim podacima do 1983. gotovo dostigle još od pre Drugog Svetskog Rata industrijalizovanu Čehoslovačku (pre svega Češku), a koja je iako 'toliko industrijalizovana' imale problema da obezbedi minimalan standard svome stanovništvu, uključujući tu i ishranu već tokom te 1983 i pogotovo u dolazećim godinama do pada Čaušeskuovog rezima 1989. je više nego ilustrativan u tom pogledu. Što se tiče same "razvijenosti" srpske industrije tokom ovog perioda, kao (što je gore pomenuto) najmanje industrijalizoavne federealne jedinice najmanje industrijalizovane zemlje komunističke Evrope. Tu ne treba koristiti bolji primer od "čuvene" Crvene Zastave iz Kragujevca (mada se slično može reći i za Elektronsku Industriju Nis, Fabriku Automobila Priboj idr.). Ovaj "gigant" domaće (jugoslovenske i srpske) autoindustrije, koja je zajedno sa kooperantima zapošljivala nekoliko stotina hiljada ljudi ne samo da nije mogao za više od 30 godina da proizvede i jedan 'pristojan' domaći automobil, već i to što je 'sklapao' ne bi mogao da proda ni na domaćem tržištu (da ne pominjemo nekakav potencijalni izvoz) da nije bio zaštićen visokim carinama i poreskim dažbinama od strane konkurencije. Jos čuveniji "projekat veka", lansiran iz iste Crvene Zastave, "Jugo-Amerika" po kojem je 'jugoslovenski auto prvenac" prodavan u SAD za 2 600 USD a domaći potrošači su goru varijantu tog istog auta (jer ono najbolje je išlo za Ameriku, naravno) plaćali u isto vreme najmanje 2 puta više (ako ne i više od toga), ne zaslužuje nikakav dodatni komentar.

ZAKLJUČAK

U svjetlu svega ovoga mogao bi se izvući zaključak da problem razvoja srpske privrede tokom njene komunističke istorije i nije bio toliko u tome što se ona nije dovoljno industrijalizovala, već što je njena industrija kao i u svim ostalim komunističkim/socijalističkim zemljama Evrope poslovala sa hroničnim gubicima koje nedovoljno razvijeni privatni sektor (iako više prisutan i aktivan nego i u jednoj drugoj “socijalističkoj privredi” nije mogao da pokrije. Što se razvoja, tj. propadanje srpske industrije tokom perioda post-komunističke tranzicije tiče tu se može izvući vrlo jasan zaključak: ako je srpska industrija potpuno propala tokom perioda sankcija i “Miloševićevih reformi” 1990-ih to propadanje je mnogo ranije počelo. Današnja mizerija srpske industrije nije nastala zbog malverzacija i problema njene neuspele i/ili mafijaške privatizacije tokom prve decenije 21-og veka, već zbog problema nagomilanih tokom nekoliko decenija koje su prethodile privatizaciji (koja je sigurno mogla da bude mnogo bolje i uspješnije organizovana) onoga što je ostalo (prvenstveno zemljište i zgrade sa zastarelom tehnologijom i ogromnim dugovima) od onoga što bi se moglo nazvati pogrešno strukturiranom, nefunkcionalnom i nadasve neefikasnom industrijom Srbije.

Literatura

1. Altman, Franz-Lothar, “Regional economic problems and prospects” in Judy Batt (ed.), 2004. “The Western Balkans: moving on”, Chaillot Paper, No. 70, October 2004, Paris: Institute for Security Studies, pp. 69-85.
2. Bairoch, Paul, 1976. “Europe’s Gross National Product 1800-1975”, *Journal of European Economic History*, 5 (2), pp. 273-340.
3. Crampton, R. J., 2002. *The Balkans since the Second World War*, London: Longman.
4. Historická statistická ročenka ČSSR [Historical statistical yearbook of Czechoslovakia], 1985. Praha: Federální Statistický Úřad.
5. Lavigne, Marie, 1999. *The Economics of Transition: From Socialist Economy to Market Economy*, Houndmills, Basingstoke and New York: Palgrave, 2nd ed. (first ed. 1995).
6. Maddison, Angus. 2006. *World economy: historical statistics*. Paris: Development Centre of the Organisation for Economic Co-operation and Development.
7. Petrovic, Milenko, 2013, *The Democratic Transition of Post-Communist Europe - In the Shadow of communist differences and an uneven EUropeanisation*, Houndmills, Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.

8. Petrović, Milenko, 1995. 'Nespojivost društvene svojine i moderne tržišne privrede' [The Incompatibility of Social Property and the Modern Market Economy], *Ekonomist* (Belgrade), 48 (3), pp. 203-13.
9. Shoup, Paul, S. 1981. *The East European and Soviet Data Handbook: Political, Social, and Developmental Indicators, 1945-1975*. New York: Columbia University Press.
10. Statistički godišnjak Jugoslavije, 1984. Beograd: Savezni zavod za statistiku.
11. Swain, Geoffrey and Nigel Swain, 2003. *Eastern Europe since 1945*, 3rd ed. Houndsmill, Basingstoke: Palgrave Macmillan.
12. Turnock, David, 1989. *Eastern Europe : an economic and political geography*, London and New York: Rutledge.
13. Tyson, Laura D'Andrea, 1980. *The Yugoslav Economic System and Its Performance in the 1970s*, Berkeley: University of California, Institute of International Studies
14. World Bank, 1991. *World Bank Atlas of Per Capita Product and Population*, Washington, D.C.: World Bank.
15. World Bank, various years, *WB Atlas electronic edition*, Washington, D.C.: World Bank (available at: <http://data.worldbank.org/indicator/NY.GNP.PCAP.CD/countries?page=4>).

GENERAL ECONOMIC DEVELOPMENT TRENDS AND THE INDUSTRIALISATION OF SERBIA IN SOCIALIST/COMMUNIST YUGOSLAVIA

Mineko Petrović

Abstract

*The Yugoslav model of economic and industrial development (and the Serbian one within it) that was created and practised during the period of communist rule from the end of the Second World war to 1990 can be assessed as unsuccessful. As in other countries of communist Eastern Europe, industrial **growth** in socialist Serbia was dominantly extensive, based on a continuous increase in the number of industrial workers due to agricultural labour force surpluses. Although this strategy of industrial growth was pretty successful in changing the pre-communist agricultural character of Serbian society during the first two decades following World War 2, it was not able to provide any sustainable increase in productivity*

and economic efficiency, or any consequent invention and implementation of modern technology. The communist command economies (which were termed 'socialist' by the communist political and ideological elites), including the Yugoslav 'self-managed socialist market economy', were inherently inefficient due to their 'systemic failure' to respect the outcomes of market competition and eliminate the weakest and most inefficient businesses through the bankruptcy process. The high growth rates in Yugoslav and Serbian industry, particularly during its 'golden period' in the 1970s, primarily reflected the growth of uncompetitive production (largely financed by heavy borrowing from the West) that could have hardly meet even the lowest standards in the markets of advanced Western economies. The misery in which the industrial sector in Serbia currently finds itself could have partially resulted from mistakes and wrongdoings made during the recent process of its post-Yugoslav and post-Milosevic privatisation, but it is primarily a consequence of problems accumulated over several decades of its 'socialist development'

Keywords: *Serbian industry, development, socialist economy, inefficiency*

ULOGA I ZNAČAJ INDUSTRIJSKE POLITIKE ZA PRIVREDNI RAZVOJ¹

Bojana Radovanović²

Apstrakt

Industrijska proizvodnja u Srbiji upola je manja 2012. godine nego 1990. godine. Broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji je prepolovljen tokom proteklih dvanaest godina. U istom periodu došlo je i do smanjenja učešća prerađivačke industrije u bruto društvenom proizvodu (sa 21,7% na 16,3%). Tehnološka struktura prerađivačke industrije je nepovoljna – niska-tehnologije učestvuje sa oko 50%, dok visoka tehnologija ima učešće od oko 1% tokom perioda 2001-2012. Izvoz Srbije karakteriše visok deficit i nepovoljna struktura. Srbija izvozi uglavnom proizvode nižeg stepena prerade (preko 55% izvoza), najvećim delom sirovine i polu-proizvode. Ovaj rad ima za cilj da, analizirajući relevantnu literaturu, ukaže na ulogu i značaj industrijske politike za razvoj industrije i privredni razvoj. Industrijska politika, definsana kao svesni napor države da nizom mera podstakne određenu privrednu granu ili sektor, pa čak i preduzeća kao njihove sastavne delove, neophodna je za osvarenje privrednog razvoja viđenog kao transformaciju od tradicionalnih privreda, ka privredama zasnovanim na industrijskoj proizvodnji i naprednim uslugama. Ukratko, industrijska politika je neophodna zbog toga što: (1) tržište ne može da reši problem koordinacije; (2) samo određene aktivnosti, one sa rastućim prinosima, tehnološkim promenama i sinergijama, omogućavaju privredni razvoj, dok druge, koje karakterišu opadajući prinosi, nekvalifikovani ljudske resursi, ekstremne fluktuacije cena, itd. onemogućavaju razvoj; (3) u prisustvu razvijene zemlje, manje razvijena zemlja ne može da razvije industriju bez intervencije države; (4) preduzetnička, vizionarska država investira u oblasti, ključne za ekonomski razvoj,

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađvanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja.

² Bojana Radovanović, ma, Istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Zmaj Jovina 12, 11000 Beograd. bojana.radovanovic@ien.bg.ac.rs

u koje privatni sektor nema motiv da ulaže. Stoga, za oporavak i razvoj industrije u Srbiji neophodna je aktivna uloga države.

Ključne reči: industrijska politika, privredni razvoj.

UVOD³

Industrijska politika, definisana u širem smislu, obuhvata sve javne politike koje imaju uticaj na industrijski razvoj, i to: „politike koje utiču na podršku 'mlade industrije' (eng. infant industry) raznih vrsta, ali i trgovinske politike, politike nauke i tehnologije, javne nabavke, politike koje utiču na strane direktne investicije, prava intelektualne svojine i alokaciju finansijskih sredstava“ (Cimoli, Dosi, Stiglitz 2009: 1). Rajh obuhvata sledeće politike i mere prilikom definisanja industrijske politike: mere koje favorizuju obećavajuće industrije; mere koje stvaraju kvalifikovanu radnu snagu; razvoj infrastrukture, regionalne politike (Chang 2003). Kao komponente industrijske politike, Pinder ističe sledeće: opšte politike podrške industriji, kao što su politike radne snage; fiskalni i finansijski podsticaji za investicije; programi javnih investicija; politike javnih nabavki; fiskalni podsticaji za istraživanje i razvoj; politike na nivou preduzeća, kao što su podrške za specifične programe istraživanja i razvoja; politike zaštite konkurencije; politike spajanja i pripajanja za stvaranje nacionalnih šampiona; podrška malim preduzećima; regionalne politike, kao što je razvoj fizičke i socijalne infrastrukture i uspostavljanje industrijskih kompleksa; zaštite trgovine; sektorske politike; itd. (Isto).

Čang smatra da ovakve definicije koje pod pojmom industrijske politike obuhvataju sve politike koje utiču na industrijske performanse, što praktično može biti svaka ekonomska politika, opterećuju koncept industrijske politike i čine ga besmislenim. Stoga, on definiše industrijsku politiku kao „politiku usmerenu na pojedine oblasti industrije (i na firme kao njihove komponente) da bi se postignili rezultati koji su uočeni od strane države kao efikasni za privredu u celini“ (Isto: 112). Definisana u užem smislu, industrijska politika se posmatra i kao „koncentrisan, fokusiran, svesni napor od strane vlade da podstakne i unapredi određenu granu privrede ili sektor nizom podsticajnih mera“ (DCED 2013). Drugim rečima, industrijska politika se odnosi na podsticanje određenih privrednih aktivnosti od strane države.

Industrijska proizvodnja u Srbiji upola je manja 2012. Godine, nego 1990.godine. Broj zaposlenih u prerađivačkoj industriji je prepolovljen tokom

³ Ovaj rad se zasniva na radu pod nazivom „Industrial policy for economic development: The perspectives for Serbia“ prezentovanog na konferenciji „Economic science at the crossroads“, održane na Institutu ekonomskih nauka, 04.12.2013. godine i predstavlja njegovu dopunjenu i izmenjenu verziju.

proteklih dvanaest godina. U istom periodu došlo je i do smanjenja učešća prerađivačke industrije u bruto društvenom proizvodu (sa 21,7% na 16,3%). Tehnološka struktura prerađivačke industrije je nepovoljna – niska-tehnologija učestvuje sa oko 50%, dok visoka tehnologija ima učešće od oko 1% tokom periodna 2001-2012. Izvoz Srbije karakteriše visok deficit i nepovoljna struktura. Srbija izvozi uglavnom proizvode nižeg stepena prerade (preko 55% izvoza), najvećim delom sirovine i polu-proizvode. Ukratko, industrija Srbije je u devastiranom stanju. Ekonomska tranzicija Srbije posle 2000. godine zasnivala se na neoliberalnom modelu, te politika industrijskog razvoja nije bila eksplicitno definisana. Vlada Republike Srbije je 2011. godine usvojila *Strategija i politika razvoja industrije Srbije u period 2011-2020*. To je prvi dokument koji definiše razvojne prioritete Republike Srbije.

Ovaj rad ima za cilj da, analizirajući relevantnu literaturu, ukaže na ulogu i značaj industrijske politike za razvoj industrije i privredni razvoj, te da istakne da je za revitalizaciju industrije Srbije neophodna aktivna uloga države. U okviru prvog dela rada objašnjen je značaj industrijske politike. U drugom delu rada ukazano je na izazove koje primene industrijske politike i dati su principi na kojima bi kreiranje i primena industrijske politike trebalo da se zasniva.

ZBOG ČEGA JE POTREBNA INDUSTRIJSKA POLITIKA?

Pitanje koje se nameće jeste: „Zbog čega je neophodan taj svesni napor „države“ da podstakne određenu privrednu granu ili čak pojedinačne firme?“. Drugim rečima, zašto je zemlji potrebna industrijska politika? Najkraći odgovor na postavljeno pitanje jeste da je industrijska politika neophodna za podsticanje privrednog razvoja zemlje, viđenog kao 'velika transformacija' od tradicionalnih privreda ka privredama zasnovanim na industriji i naprednim uslugama (Cimoli, Dosi, Stiglitz 2009). Preciznije, industrijska politika je neophodna zbog toga što: (1) tržište ne može da reši problem koordinacije (Chang 2003a); (2) samo određene aktivnosti, one sa rastućim prinosima, tehnološkim promenama i sinergijama, omogućavaju ekonomski razvoj, dok druge, koje karakterišu opadajući prinosi, nekvalifikovani ljudski resursi, ekstremne fluktuacije cena, itd. onemogućavaju razvoj (Reinert 2007); (3) u prisustvu razvijene zemlje, manje razvijena zemlja ne može da razvije industrijsku proizvodnju bez intervencije države (Reinert 2007, Chang 2003b); (4) preduzetnička, vizionarska država investira u oblasti, ključne za ekonomski razvoj, u koje privatni sektor nema motiv da ulaže (Mazzucato 2013). Sva četiri argumenta će biti detaljno obrazložena u tekstu koji sledi.

Prvi argument u korist industrijske politike naglašava neophodnost ex ante koordinacije radnji privrednih aktera i stoga je u suprotnosti sa neoklasičnim modelom savršene konkurencije (Chang 2003). U modelu savršene konkurencije, aktivnosti pojedinačnih privrednih subjekata su zanemarljive u smislu da ne mogu

da utiču na krajnji ishod (količinu i cenu proizvedene robe). Ovaj model pretpostavlja proizvodnu tehnologiju koju karakterišu opadajući prinosi. Drugim rečima, u modelu savršene konkurencije pod pretpostavkom opadajućih prinosa ne postoji međuzavisnost pojedinačnih aktera i stoga nema potrebe da koordiniraju svoje aktivnosti *ex ante*. Međutim, teorija ne može da utvrditi broj aktera kada privrednu granu karakterišu konstantni i/ili rastući prinosi (Isto). Ipak, moglo bi se tvrditi da čak i u grani koju karakterišu tehnologije rastućih prinosa ukoliko posluje više od optimalnog broja preduzeća, neki neminovno bankrotiraju kroz tržišnu utakmicu, čime se konačno postiže optimalni autput (Isto). Manje uspešni privredni akteri bivaju poraženi od strane konkurenata, a njihovi resursi upošljavaju se produktivnije drugde. Međutim, u savremenim industrijskim privredama, sredstva su specifična i ona gube vrednost kada se premeštaju, što vodi ka smanjenju resursa raspoloživih za privredu kao celinu (Ibid). Štaviše, pošto samo nekoliko preduzeća mogu biti u grani koju karakteriše ekonomije obima (rastući prinosi), neminovno dolazi do stvaranja oligopola. Tada su ekonomski akteri strateški međuzavisni, što dovodi do neefikasnosti i državna intervencija je neophodna. Čang tvrdi da intervencija potrebna ovde nije nužno antimonopolska politika jer koristi od raspada oligopoliskih preduzeća mogu biti manje od troškova proizvodnje u uslovima ispod optimuma (Isto).

Čang ističe da se u cilju rešavanja problema koordinacije mogu koristiti sledeće mere industrijske politike: koordinacija investicija, recesioni kartel, dogovoreni izlaz ili smanjenje kapaciteta (Isto). Koordinacija investicija se primenjuje kako bi sprečila cenovni rat. Kada privrednu granu karakteriše ekonomija obima preduzeća često ulaze u rat cenama. U tom slučaju, da bi se osigurao optimalan ulazak u granu, država može da koordinira investicije kroz licenciranje ulaska i regulisanje proširenja kapaciteta (Isto). Ove mere su korišćene u Japanu tokom 1960ih u proizvodnji čelika, sintetičkih tkanina, celuloze, papira, cementa, automobila, itd. (Isto). U Korejskoj auto-industriji primenjivan je uslovni ulaz, pri čemu država usklađuje broj učesnika sa promenama u uslovima tražnje (Isto). Kada je pad tražnje privremenog karaktera, predlaže se recesioni kartel, kada preduzeća ograniče svoju proizvodnju u određenom vremenskom periodu. Međutim, ukoliko je pad tražnje dugoročnog karaktera, savetuje se dogovoreni izlazak ili smanjenje kapaciteta. Ove politike mogu uključivati izlaz iz grane od strane nekih preduzeća uz direktnu naknadu od preostalih preduzeća, kao što je bio slučaj u japanskoj tekstilnoj industriji u ranim 1980im. Zatim, sva preduzeća mogu da smanje svoje kapacitete prema nekom utvrđenom kriterijumu, na primer prema učešću u ukupnim industrijskim kapacitetima ili prema tržišnom udelu, što je primenjivano u japanskoj industriji aluminijuma, brodogradnji, petrohemijskoj i industriji čelika tokom 1970 i 1980. Takođe, uz državnu intervenciju, preduzeća se mogu podeliti prema tržišnim segmentima i dogovoriti da izađu iz pojedinih segmenata u zamenu za izlazak drugih iz segmenata gde im je data dozvola da ostanu. Da zaključimo, ako tržište ne može da reši problem koordinacije, odnosno ako je tržišno rešenje

previše skupo za privredu kao celinu, onda je to slučaj za netržišne ili ex ante koordinacije (Isto).

Drugi argument koji naglašava neophodnost industrijske politike ističe da privredni razvoj zavisi od aktivnosti u kojima se zemlja specijalizuje i stoga je u suprotnosti sa argumentom komparativne prednosti (Reinert 2007). Predstavnik klasične političke ekonomije i zagovornik slobodne trgovine, Rikardo naglašava da država treba da se specijalizuje u proizvodnji i izvozu robe gde su joj najniži troškovi proizvodnje (izraženi produktivnošću rada) i da će imati koristi od trgovine sa bilo kojom drugom zemljom, čak i ako je druga zemlja efikasnija u svakoj aktivnosti. Budući da svaka zemlja ima komparativnu prednost u nečemu, čak i najneefikasnija privreda će imati koristi od spoljne trgovine. Dok je Rikardov model komparativne prednosti zasnovan na razlikama u produktivnosti rada, neoklasični model Hekšer-Olin-Samjuelsove teorije komparativnu prednost zasniva na bogatstvu proizvodnih faktora, ali i u jednom i u drugom modelu irelevantno je u kojoj se privrednoj delatnosti zemlja specijalizuje sve dok u njoj ima komparativnu prednost, u vidu produktivnosti rada ili obilja faktora. Drugim rečima, zemlje u razvoju koje obiluju jeftinom radnom snagom i prirodnim resursima bi trebalo da se specijalizuju u radno i resursno intenzivnim delatnostima, što bi trebalo da njihovim preduzećima omogući da budu konkurentna na međunarodnom tržištu (Lin 2009). Lin vidi ulogu države u podsticanju pojave preduzeća, sektora i grana koje će efikasno iskoristiti trenutne komparativne prednosti zemlje (Isto).

Međutim, Rejnert i Čang se ne slažu sa ovim. Prilikom analize kako su bogate zemlje postale bogate, a siromašne ostale siromašne, Rejnert tvrdi da privredni rast i razvoj zavise od privrednih aktivnosti u kojima se zemlja specijalizuje (Reinert 2007). On pravi razliku između dve vrste ekonomskih aktivnosti. S jedne strane, „Šumpeterijanske aktivnosti“, koje nalazimo u prerađivačkoj industriji, putem kontinuiranih inovacija dovode do privrednog razvoja i blagostanja stanovnika, dok „Maltuzijanske aktivnosti“ koje karakterišu opadajući prinosi, nekvalifikovana radna snaga, ekstremne fluktuacije cena, itd, i nalaze se u poljoprivredi i ekstrakciji sirovina, onemogućavaju privredni razvoj (videti Reinert Reinert 2007). Dakle, bitno je da li se zemlja specijalizuje u radno i resursno intenzivnim delatnostima, ili u delatnostima kapitalno-intenzivne industrijske proizvodnje. Drugim rečima, šta zemlja proizvodi i izvozi utiče koliko će biti bogata (Reinert 2009). To je bilo dobro poznato još Robertu Volpolu britanskom premijeru iz 18.veka koji je tvrdio da je očigledno da ništa toliko ne doprinosi povećanju blagostanja stanovnika jedne zemlje kao izvoz gotovih proizvoda i uvoz sirovina (Chang 2003a).

Ukratko, u osnovi privrednog razvoja leže promene u obrascima akumulacije i obrade informacija i znanja (Cimoli, Dosi, Stiglitz 2009). Čang tvrdi da s obzirom na prirodu procesa akumulacije i izgradnje tehnoloških kapaciteta, nazadna privreda jednostavno ne može da akumulira sposobnosti u novim privrednim granama bez otpočinjanja industrijske proizvodnje pre nego što akumulira 'prave'

proizvodine faktore (Chang 2009). Drugim rečima, suprotno argumentu komparativnih prednosti, zemlja treba da razvija industriju, iako na primer ima komparativnu prednost u poljoprivredi. Dakle, produktivne snage nacije mogu i moraju biti razvijene tako da se specijalizuje u „Šumpeterijanskim aktivnostima“, umesto u „Maltuzijanskim“. Tako je Južna Koreja '50-ih godina prošlog veka bila siromašnija od Somalije, ali je ona uspela da ostvari komparativnu prednost daleko od svoje „prirodne komparativne prednosti“ koja je bila u aktivnostima sa opadajućim prinosima, ušavši u aktivnosti sa rastućim prinosima, dok to Somalija nije uradila (Reinert 2009). Kao ilustrativni primer spomenimo da je Koreja otvorila čeličanu (POSCO – Pohang Iron Steel Company) 1973. godine, koja je bila javno preduzeće u vlasništvu države (Chang 2010). U tom trenutku, ova zemlja je obilovala jeftinom radnom snagom i imala vrlo malo kapitala. Da je postupala u skladu sa teorijom komparativnih prednosti, nikada ne bi ušla u kapitalno-intenzivnu proizvodnju čelika. Štaviše, Koreja nije imala ni neophodne sirovine za proizvodnju čelika, te je morala da ih uvozi. Međutim, do 1990. godine ova čeličana je postala jedna od vodećih na svetu (Isto). Industrijski politike su stoga neophodne za podsticanje industrijske proizvodnje koja ne bi bila pokrenuta da je bila „prepuštena tržištu“ i da je zemlja pratila svoju trenutnu komparativnu prednost.

Treći argumen u prilog industrijske politike ističe da u prisustvu razvijenih zemalja, manje razvijenoj zemlji je neophodna državna intervenciju da bi razvila industrijsku proizvodnju (Chang 2003, Reinert 2007). Ovo je poznato kao „argument mlade industrije“ (engl. infant industry argument). Argument mlade industrije prvi je upotrebio Aleksandar Hamilton, prvi sekretar trezora SADA, u svoom izvještaju iz 1791. godine (Chang 2003a, Reinert 2007), a dalje ga razvio Fridrih List u svojoj knjizi „Nacionalni sistem političke ekonomije“ objavljenoj 1841. godine (Ibid). Hamilton tvrdi da se, zbog konkurencije iz inostranstva, nove privredne grane koje bi mogle da postanu međunarodno konkurentne neće pojaviti u SAD, osim ako njihovi početni gubici ne budu bili pokriveni od strane vlade (Ibid). On je isticao da je mladim privrednim granama, preduzećima koja u njima posluju, potrebna zaštita od konkurencije naprednijih stranih proizvođača, u ovom slučaju britanskih konkurenata, dok američka preduzeća ne postanu dovoljno jaka da bi mogla da se takmiče na međunarodnom tržištu. Hamilton se zalagao za državnu pomoć u vidu carinskih nameta ili u retkim slučajevima zabrane uvoza (Chang 2003a). Dakle, industrijski razvoj danas najrazvijenije zemlje bio je zasnovana na intervencionističkim politikama i tek kada je industrija SADA ostvarila nadmoć, ova zemlja je konačno liberalizovala svoju trgovinu (Isto).

Međutim, SAD nije bila prva država koja je štitila svoju mladu industriju. Prema Listu, to je bila Britanija: „... veliki monarsi (Britanije) smatrali su da se najviši stepen civilizacije, moći i bogatstva postižu isključivo kombinacijom industrijske proizvodnje i trgovine sa poljoprivredom. Oni smatraju da se njihovi novonastali industrijski proizvođači nikada ne bi mogli nadati da se sa uspehom

namdeću u slobodnoj konkurenciji sa starom i razvijenom proizvodnjom stranaca (Italijana, Belgijanaca, Holandana) ... Dakle oni su težili da, sistemom ograničenja, privilegija i ohrabrenja, prenesu na svoju teritoriju bogatstvo, talenata, i duh preduzeća stranaca.“ (citirano iz Chang 2003a:4). List tvrdi da je slobodna trgovina korisna za zemlje na istom nivou razvoja, dok bi mlade industrije trebalo da budu zaštićene dok ne budu u stanju da se takmiče na međunarodnom tržištu. Politike zaštite mladih industrija, sistemom ograničenja, privilegija i podsticaja, koristili su Britanci i Amerikanci, ali i Nemačka, Francuska, Švedska, Belgija, Holandija, Švajcarska, kao i novo industrijalizovane zemlje jugo-istočne Azije (Chang 2003a).

Mlada industrija se razvija kroz proces oponašanja praksi najboljih (eng. emulation) (Reinert 2007, 2009). To često podrazumeva odustajanje od aktivnosti u kojim zemlja ima komparativnu prednost ukoliko su u pitanju Maltuzijanske aktivnosti i upuštanje u razvoj Šumpeterijanskih aktivnosti ugledanjem na lidere. Amsden tvrdi da su se novoindustrijalizovane zemlje, Japan, Južna Koreja, Tajvan, razvijale kroz proces učenja, a ne generisanjem pronalazaka i inovacija (Amsden 1989). Institucije koji su zaslužne za uspeh novoindustrijalizovanih zemalja jugo-istočne Azije su: intervencionističke države, velike i raznovrsne poslovne grupe, veliki broj kompetentnih menadžera, i obilje jeftne, obrazovane radne snage (Isto). Tako je Južna Koreja negovala mladu industriju, koju je vlada u konsultaciji sa privatnim sektorom odabrala u veremenskom periodu od četiri decenije i tako od jedne od najsiromašnijih zemalja na svetu postala članica OECDa i jedna od najinventivnijih nacija na svetu.

Razvoj mlade industrije zahteva da njena preduzeća budu zaštićena od stranih konkurenata. Ne može se očekivati da će preduzeća u novim granama biti profitabilna odmah, dakle potrebna im je zaštita za određeni vremenski period. Tako je Engleska štitila svoju mladu industriju više od 350 godina, SAD oko 100 godina dok je industrija u Južnoj Koreji bila zaštićena oko 40 godina (Ibid). Međutim, kada preduzeća mlade industrije steknu sposobnost da se takmiče na međunarodnom tržištu, konkurentnost industrije može da se održi samo kroz pristup većim tržištima. Posle određene tačke nekada mlada industrija ima koristi od slobodne trgovine. Ako je industrija zaštićena isuviše kratko, ona ne može da razvije sposobnosti potrebne da se takmiči sa liderima. Drugim rečima, ako prerana liberalizacija vodi devastiranju privrede, što se desilo zemljama pod-saharske Afrike. Međutim, ako je zaštićena predugo, zemlje može da se zaglavi u tehnološki zastarelim proizvodnom sektorima (Ibid). Dakle, trenutak za prelazak iz zaštite na slobodnu trgovinu je od ključne važnosti.

Današnje razvijene zemlje u periodima svog ekonomskog razvoja i sustizanja tadašnjih lidera, najčešće su koristile carinske namete ili zabranjivale uvoz da bi zaštitile svoje mlade industrije (Čang 2003a). Pored toga korišćene su i sledeće mere: izvozne subvencije, odobravanje rabata na inpute koji se koriste za proizvodnju robe za izvoz, dodeljivanje monopolskih prava, kartel aranžmani, direktni krediti, planiranje investicija, promocija institucija koje omogućavaju

javno - privatnu saradnju (Isto). Istorija ekonomskog razvoja nas uči da je svaka zemlja poseban slučaj i da svaka kreira industrijsku politiku i koristi mere pogodno za svoj slučaj. Na primer, dok su carine na uvoz industrijskih proizvoda bile važna mera u industrijskom razvoju SADa, Švedska se oslanjala na javno- privatno partnerstvo, a Koreja na carinske zaštite i subvencije (Isto).

Najzad, ne samo da je manje razvijenim zemljama potrebna industrijska politika kako bi se popele na lestvici ekonomskog prosperiteta, već je „preduzetnička država“ glavna pokretačka snaga danas najrazvijenijih zemalja, što je četvrti argument u korist industrijske politike. Mazzucato tvrdi da su „radikalne, revolucionarne inovacije koje su podstakle dinamiku kapitalizma - od železnice preko Interneta, do današnje nanotehnologije i farmaceutskih proizvoda – rezultat najhrabrijih, ranih i kapitalno intenzivnih 'preduzetničkih' investicija koje vode nazad do države“ (Mazzucato 2013: 3).

Ukratko, 'vidljiva ruka države' omogućila je investicije koje karakteriše radikalna neizvesnost, a koje privatni sektor ne bi učinio (Isto). Mazzucato ističe da je vlada SAD finansirala razvoj tehnologija koje čine iPhone tako 'pametnim' (internet, GPS, ekran osetljiv na dodir, SIRI). Tako, suprotno stavovima mejnstrim ekonomista, koji smatraju da je privatni sektor taj koji preuzima rizike, u stvari, kako Mazzucato tvrdi, najrizičnije i najneizvesnije aktivnosti u privredi su preduzete od strane države. Preduzetnička država ulaže u aktivnosti u kojima privatni sektor ne bi ulagao čak i ako bi imao resurse, jer je prinos na takve investicije veoma neizvestan.

Kako Vajs tvrdi, mada ne koriste naziv industrijske politike, većina vlada interveniše na tržištu i utiče na privredu na visoko selektivan način (Weiss 2013). Ove intervencije su najčešće opisane kao „politike konkurentnosti“, a mnoge zemlje su objavile programe s ciljem da podignu konkurentnost, koji se obično fokusiraju na podsticaje za istraživanje i razvoj i inovacije, što je ključno za industrijski razvoj. Na primer, „Integrisana industrijska politika za eru globalizacije“ Evropske komisije naglašava potrebu za strukturnim reformama u državama članicama. Ona ističe da je neophodan pristup „po meri“ različitim sektorima u cilju prevazilaženja tržišnih grešaka, nedostatka finansiranja i podsticanja inovacija. Takođe naglašava razvoj i marketing tehnologija u oblastima kao što su biotehnologija, nanotehnologija, naprednih materijali i fotonike kao ključne za razvoj novih procesa i proizvoda (Isto). Ukratko, vlade najrazvijenijih zemalja, Amerike i Evropske Unije, danas koriste mere industrijske politike kako bi razvile i unapredile industrijsku proizvodnju.

Pitanje koje se nameće jeste koliko je razvoj industrije relevantan u „post-industrijskoj eri“. Često čujemo da su se privrede razvijenih zemalja transformisale tokom poslednjih decenija, da su doživele deindustrijalizaciju, te da prerađivačka industrija, koja je nekada bila pokretač kapitalizma više nije značajna (Chang 2010). To je potkrepljeno statistikama o padu udela outputa prerađivačke industrije u ukupnom outputu privrede, kao i relativnom porastu učešća zaposlenih u sektoru

usluga u odnosu na sektor prerađivačke industrije. Stoga bi, argument ide, zemlje u razvoju trebalo da preskoče industrijalizaciju i odmah uđu u post-industrijsku eru fokusirajući se na usluge (Isto). Mada je tačno da je danas u razvijenim zemljama većina zaposlenih u sektoru usluga, prerađivačka industrija i dalje ima značajnu ulogu u privredama razvijenih zemalja. Takođe, mada je tokom proteklih nekoliko decenija, došlo do deindustrijalizacije mnogih razvijenih zemalja, pad udela prerađivačke industrije u ukupnom autputu delom je rezultat pada relativnih cena, a ne isključivo pada apsolutnih količina (Isto). Usled bržeg rasta produktivnosti (merene na osnovu autputa po jedinici inputa) u prerađivačkoj industriji u odnosu na sektor usluga, došlo je do relativnog pada cena proizvoda prerađivačke industrije u odnosu na cene usluga. Kako Čang slikovito opisuje (Isto), porodica u razvijenoj zemlji danas verovatno poseduje veći broj personalnih računara nego pre deset, ali verovatno koristi jednak broj frizerskih usluga kao i pre deset godina. Međutim, dok su cene personalnih računara drastično smanjene, te porodica danas može da priušti tri računara za cenu jednog od pre deset godina, dotle su cene frizerskih usluga ostale ne promenjene ili čak povećane. Dakle, mada relativno veći deo primanja porodice odlazi na usluge (šišanje), nego na proizvode (računare), porodice ne koriste manje proizvoda, a više usluga nego pre, upravo suprotno. Pored toga, ograničeni rast produktivnosti u sektoru usluga čine ovaj sektor slabim pokretačem ekonomskog rasta. Konačno, usluge se ne mogu izvoziti kao što to mogu proizvodi, što stvara problem trgovinskog balansa zemalja koje svoju privredu baziraju na uslugama. Konačno, razvoj mnogih usluga, kao što su na primer konsultantske usluge, je usko povezan sa industrijskom proizvodnjom. Ukratko, Čang ističe da je mit da danas živimo u post-industrijskoj eri u smislu da je industrijska proizvodnja beznačajna za privredni razvoj i rast (Isto).

KAKO RAZVITI I PRIMENITI INDUSTRIJSKU POLITIKU?

Nakon što smo predstavili argumente u korist industrijske politike, sada ćemo se osvrnuti na kritike koje joj se upućuju. Kritičari ističu da je nemoguće za vlade da identifikuju sa bilo kojim stepenom preciznosti i sigurnosti relevantna preduzeća, sektore ili tržišta. Pošto vlada ne može imati neophodne informacije, ona može da promaši ciljeve, podrži privredne delatnosti bez ostvarivanja preliivanja i sinergije za privredu u celini i tako dovede do rasipanja resursa (Rodrik 2007). Ovo se često formuliše kao: „vlada ne može da odabere pobednike“. Međutim, kako Čang tvrdi, vlade mogu da odaberu „pobednike“ i primeri iz brojnih zemalja širom sveta to dokazuju (Chang 2010). On ističe da postoje načini da vlada prikupi informacije potrebene za valjanu odluku. Pored toga, Čang smatra da argument da nedostatak informacija državu onemogućuje da donosi dobre poslovne odluke, te da preduzeća koja su na izvoru informacija - tržišnih signala, donose bolje odluke ne stoji. Zapravo, posedovanje većeg broja informacija ne osigurava da je odluka koja je

doneta dobra za samo preduzeće, a posebno može biti negativna za privredu u celini. Već smo istakli da preduzeća ne bi ušla u mnoge privredne grane ključne za privredni razvoj da su vođena tržišnim signalima, bilo zbog neizvesnosti prinosa ili trenutnih komparativnih prednosti. Tokom '60-ih i '70-ih godina prošlog veka, sistemom podsticaja i kazni, vlada Koreje je „gurala“ preduzeća privatnog sektora u oblasti u koje ona sama ne bi ušla. Primer je recimo preduzeće LG, koje je nekada poslovalo u tekstilnoj industriji i koje je država „naterala“ da uđe u proizvodnju električnih uređaja, što je možda bilo negativno u kratkom roku za preduzeće, ali svakako je imalo pozitivne efekte u dugom roku i za LG i za privredu Koreje.

Kritičari ističu još da industrijska politika otvara vrata korupciji (Rodrik 2007).. Ako vlada pruži podršku preduzećima, ona mogu zahtevati dodatne pogodnosti što narušava konkurenciju i motiviše preduzeća da traže podršku umesto da tragaju za načinima da se proširi tržište i smanjuju troškove. Rodrik s pravom ističe da ništa od toga ne čini ovu oblast politike različitu od konvencionalnih oblasti odgovornosti vlade, kao što su obrazovanje, zdravstvo, socijalno osiguranje, itd. (Isto). Drugim rečima, pitanje nije da li je zemlji potrebna industrijska politika, već je pitanje više o tome kako bi trebalo da se kreiraju i sprovede mere industrijske politike. Naglašavajući da je svaka zemlja specifičan slučaj, Rodrik navodi tri opšta principa na kojima bi trebalo da se zasniva industrijska politika (Isto).

Pre svega, Rodrik ističe da industrijsku politiku ne treba posmatrati kao spisak mera i instrumenata, već kao proces otkrivanja. Stoga je neophodna bliska saradnja između vlade i privatnog sektora. Rodrik tvrdi da pravi model za industrijske politike leži između dve krajnosti stroge autonomije države, s jedne strane, i privatnog sektora sa druge. To je model strateške saradnje i koordinacije između privatnog sektora i vlade sa ciljem otkrivanja gde su najznačajnija uska grla, projektovanja najefikasnije intervencije, periodičnog vrednovanje rezultata, i učenja iz grešaka koje se prave u tom procesu (Isto). On takođe naglašava da su takmičenja u kojima se preduzeća privatnog sektora nadmeću za javne resurse korisna za izražavanje potreba i prioriteta privatnog sektora. Rodrik navodi glavne institucije u podršci za formulisanje i implementaciju industrijske politike, kao što su: saveti za razmatranje predloga mera, razvojni forumi, sektorski okrugli stolovi, javno-privatni fondovi.

Drugo, korišćenje „šargarepe i štapa“, odnosno podsticaja i kazni, u cilju podsticanja i discipline privrednih subjekata je od ključnog značaja. Kao što je već pomenuto, mladu industriju treba zaštititi od konkurencije određenim periodom, čak iako ona pravi gubitke. Štaviše, inovacija zahteva rente za preduzetnike, bez kojih bi bilo suviše malo ulaganja u aktivnosti koje promovišu strukturne promene. Drugim rečima, podsticaji („šargarepa“) treba da budu dizajnirani za ekonomske aktere u cilju da se motiviše za ulazak u „šumpeterijanske aktivnosti“. Međutim, u isto vreme, preduzeća moraju biti disciplinovana kako ne bi (po)ostali neproduktivni monopoli. Drugim rečima, industrijska politika treba da podstakne

investicije u netradicionalnim oblastima, ali i da iskoreni projekte i investicije koji ne ostvaruju postavljene ciljeve. Rodrik navodi sledeće mehanizme za disciplinovanje preduzeća: uslovljavanje, nadgledanje, programi revizije i kontrole, povremeno ocenjivanje ostvarenih rezultata i provera da li su u skladu sa postavljenim ciljevima. Važno je da su kriterijumi za ocenjivanje jasni unapred. U literaturi se često navodi da iako su i istočnoazijske zemlje i latinoameričke zemlje koristile podsticaje da razviju svoje mlade industrije, dok su istočnoazijske uspele u disciplinovanju preduzeća, zemlje Latinske Amerike nisu uspele da disciplinuju korisnike podsticaja i beneficija.

Treće, odgovornost i transparentnost na strani države je od suštinskog značaja. Rodrik tvrdi da treba da bude određen pojedinac koji ima zadatak da objasni građanima zašto su ciljevi industrijske politike i mere za njihovo postizanje definisani na određeni način, da povremeno obaveštava o realizaciji plana i da bude politički odgovoran za sva odstupanja i propuste. Pored toga, pojedinačne agencije treba da budu transparentne u svojim delatnostima, imajući jasne mandate i transparentan rad. Periodično računovodstvo troškova napravljenih u procesu implementacije industrijskih politika je takođe potrebno. Pored toga, svaki zahtev podnet od strane preduzeća za državnu pomoć treba da bude javno dostupan. Ukratko, dok birokrate nadgledaju privatni sektor, oni moraju biti odgovorni javnosti.

ZAKLJUČAK

Cilj ovog rada bio je da ukaže na značaj industrijske politike za razvoj industrije i privredni razvoj, da napomene izazove u kreiranju i primeni ovih politika i da predstavi principe na kojima bi dizajniranje i implementacija ove politike trebalo da se zasniva.

Mada često čujemo da su se privrede razvijenih zemalja transformisale tokom poslednjih decenija u smislu da su doživele deindustrijalizaciju, te da prerađivačka industrija, koja je nekada bila pokretač kapitalizma, više nije značajna, industrija i dalje ostaje glavni pokretač produktivnosti i privrednog razvoja, kako razvijenih zemalja, a posebno zemalja u razvoju. Privredni razvoja zemlje, viđen kao 'velika transformacija' od tradicionalnih privreda ka privredama zasnovanim na industriji, nije moguće ostvariti bez aktivne uloge države kroz razvoj i primenu industrijske politike. Industrijska politika odnosi se na politiku usmerenu na pojedine oblasti industrije (i na firme kao njihove komponente) da bi se postignili rezultati koji su uočeni od strane države kao efikasni za privredu u celini.

U ovom radu smo istakli da je industrijska politika neophodna zbog toga što: (1) tržište ne može da reši problem koordinacije; (2) samo određene aktivnosti, one sa rastućim prinosima, tehnološkim promenama i sinergijama, omogućavaju ekonomski razvoj, dok druge, koje karakterišu opadajući prinosi, nekvalifikovani

ljudski resursi, ekstremne fluktuacije cena, itd. onemogućavaju razvoj; (3) u prisustvu razvijene zemlje, manje razvijena zemlja ne može da razvije industriju bez intervencije države; (4) preduzetnička, vizionarska država investira u oblasti, ključne za ekonomski razvoj, u koje privatni sektor nema motiv da ulaže.

Ukratko, argumenti izneti u ovom radu ukazuju da je za oporavak i razvoj industrije Srbije neophodna aktivna uloga države u vidu kreiranja i primene industrijske politike, kao svesnog napora od strane vlade da podstakne i unapredi određenu granu privrede ili sektor nizom podsticajnih mera.

Literatura

1. Amsden, Alice, (1989), *Asia's Next Giant, South Korea and Late Industrialisation*, Oxford University Press, Oxford.
2. Chang, Ha-Joon, (2003a), *Globalization, Economic Development and the Role of the State*, Zed Press, London.
3. Chang, Ha-Joon, (2003b), *Kicking Away the Ladder: Development Strategy in Historical Perspective: Policies and Institutions for Economic Development in Historical Perspective*, Anthem Studies in Development and Globalization, London.
4. Chang, Ha-Joon, (2010), *23 things they do not tell you about Capitalism*, Penguin Books, London.
5. Cimoli, Mario, Dosi, Giovanni and Stiglitz, Joseph (2009): "The Political Economy of Capabilities Accumulation: The Past and Future of Policies for Industrial Development" in *Industrial policy and development. The political economy of capabilities accumulation* Cimoli, Mario, Dosi, Giovanni and Stiglitz, Joseph E. (eds.), Oxford University Press, Oxford.
6. DCED (2013), Private Sector Development Synthesis Note, Industrial Policy – The Approach and Current Debates.
7. FREN (2010), *Postkrizni model ekonomskog rasta I razvoja Srbije 2011-2020*, Beograd.
8. Mazzucato, Mariana (2013), *The Entrepreneurial State Debunking Public vs. Private Sector Myths*, Anthem Press, London.
9. Reinert, Erik (2007), *How Rich Countries Got Rich and Why Poor Countries Stay Poor 2007*, Constable & Robinson Ltd. London
10. Reinert, Erik (2009), "Emulation versus Comparative Advantage: Competing and Complementary Principles in the History of Economic Policy" in *Industrial policy and development. The political economy of capabilities accumulation* Cimoli, Mario, Dosi, Giovanni and Stiglitz, Joseph E. (eds.), Oxford University Press, Oxford.
11. Rodrik, Dani (2007), *Normalizing Industrial Policy*, Commission on Growth and Development

12. Savic, Ljubodrag, Boskovic, Gorica (2011), "Uticaj svetske ekonomske krize na razvoj srpske industrije", in *Industrija 4/2011*, Economic Institute, Belgrade.
13. Zavod za statistiku Republike Srbije (2013), *Statistički godišnjak*, Beograd.
14. Zavod za statistiku Republike Srbije (2009), *Statistički godišnjak*, Beograd.
15. Zavod za statistiku Republike Srbije (2008), *Statistički godišnjak*, Beograd.
16. Zavod za statistiku Republike Srbije (2005), *Statistički godišnjak*, Beograd.
17. Zavod za statistiku Republike Srbije (2003), *Statistički godišnjak*, Beograd.
18. Zavod za statistiku Republike Srbije (2001), *Statistički godišnjak*, Beograd.
19. Vlada Republike Srbije (2011), *Strategija i politika razvoja industrije Srbije u period 2011-2020*, Beograd.
20. Vlada Republike Srbije (2013), *Izveštaj o razvoju Srbije 2012*, Beograd.

THE ROLE OF INDUSTRIAL POLICY IN ECONOMIC DEVELOPMENT⁴

Bojana Radovanovic⁵

Abstract

Industrial production in Serbia is at the level of about 50% of industrial production in 1990. The number of employees in manufacturing is halved during the past twelve years. The share of manufacturing in gross domestic product decreased in the same period (from 21.7% to 16.3%). Technological structure of manufacturing has been unfavourable – the share of low-technology has been about 50%, while high-tech's share about 1%. Serbia's foreign has been characterized with high deficits and unfavourable export structure. The structure of Serbian exports is dominated by the products of the lower stages of processing (over 55%), largely raw materials and semi-finished products. Based on literature review, the aim of this paper is to show the importance of industrial policy for industrialisation and economic development. Industrial policy, defined as a policy

⁴ This paper is a part of research projects numbers 47009 (*European integrations and social and economic changes in Serbian economy on the way to the EU*) and 179015 (*Challenges and prospects of structural changes in Serbia: Strategic directions for economic development and harmonization with EU requirements*), financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

⁵ Bojana Radovanović, Istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka

aimed at promotion of particular industries, and firms as their components, is needed in order to foster economic development, seen as great transformation from traditional economies to economies driven by industrial activities (and nowadays also advanced services). More precisely, a country needs an industrial policy because: (1) market fails to solve a coordination problem ; (2) only certain activities, namely those with increasing returns, technological change and synergies, enable economic development, while the others, characterised by diminishing returns, unskilled labour, extreme price fluctuations, etc., keep a country underdeveloped; (3) in the presence of more developed countries, less developed countries cannot develop industries without a state intervention; (4) entrepreneurial, visionary state invests in areas, crucial for economic development, where the private sector does not invest. Therefore, the state needs to take an active role in order to revitalise and develop industrial production in Serbia.

Keywords: *industrial policy, economic development.*

ULOGA I ZNAČAJ STRANOG KAPITALA U INDUSTRIJALIZACIJI PREDRATNE SRBIJE¹

Vesna Aleksić²

Apstrakt

U kapitalističkoj privredi Srbije sve do Drugog svetskog rata strane investicije su najvećim delom išle preko privatnog bankarskog sektora odnosno stvaranjem bankarsko-industrijskih koncerna. Rezultati istraživanja ukazuju da ove investicije nisu mogle da pokrenu ubrzaniji industrijski razvoj zemlje, jer država nije bila u stanju da (usled različitih društveno-političkih i ekonomskih faktora) zakonima i drugim aktivnostima zaštiti i uskladi sopstvene interese sa interesima stranih ulagača. Ovaj rad posebnu pažnju posvećuje načinima na koje su banke sa stranim kapitalom plasirale finansijska sredstva u različite industrijske grane ali ukazuje i na pozitivne efekte koje su strane investicije imale u razvoju modernizacijskih procesa u Srbiji ovog istorijskog razdoblja.

Ključne reči: strani kapital, bankarstvo, industrija, akcionarska društva, Srbija

UVOD

Na Berlinskom kongresu 1878. godine austrijski car Franc Jozef je svoju saglasnost da Srbija postane nezavisna država uslovio posebnim privrednim zahtevima koji su se pre svega odnosili na izgradnju železničke mreže, regulaciju plovidbe Dunavom, kao i spoljnotrovinске veze sa balkanskim državama. S obzirom na zatvaranje evropskih tržišta usled velike privredne krize tog vremena, austrougarska trgovačka komora stalno je naglašavala da Istok smatra za „prirodno tržište“ Dvojne monarhije. Za pretpostavku privrednog prodora kroz Jugoistočnu Evropu i Bliski istok smatrao se konačni dovršetak železničke mreže između Beča i Carigrada i izgradnja njenih produžetaka kroz Bosnu, Srbiju i Rumuniju.

¹ Ovaj rad je deo istraživanja koji se izvodi na projektima „Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanja sa zahtevima Evropske Unije“ (OI 179015) i „Evropske integracije i društvenoekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU“ (III 47009), koje finansiraju Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² Dr Vesna Aleksić, Vanredni profesor, Institut ekonomskih nauka, Beograd.

Istovremeno je bilo predviđeno da Austrougarskoj bude omogućena naplata tarife za podvoz. Time je izgradnja željeznica bila utvrđena samim Berlinskim ugovorom i ona je za novu srpsku državu predstavljala ogroman finansijski balast. Visoka zaduženost je vremenom iziskivala uzimanje sve većih pozajmica za kamate i otplate. Tako je Srbija do Prvog svetskog rata morala da uzme ukupno 26 kredita, koji su 1914. godine narasli preko 900 miliona franaka. Najveći deo ovog novca odlazio je upravo na otplatu dugova (316,6 miliona) i na izdatke za naoružavanje (443,5 miliona), dok je samo 304 miliona moglo da se uloži u privredu. Posle 1900. godine je na potraživanja stranih poverilaca odlazilo godišnje 30% ukupnog državnog budžeta. Do 1914. godine, Srbija je već bila opterećena inostranim dugom od 238,8 franaka po stanovniku.³ Zato nema sumnje da je Ugovor iz 1878. godine, koji je podrazumevao obavezu izgradnje željeznica, natovario srpskoj državi teško finansijsko breme i predstavljao osnov za austrougarsku privrednu hegemoniju na čitavom Balkanu.

Početakom 80-ih godina XIX veka bečka diplomatija je uspela da dalje ojača svoju povoljnu poziciju zaključenjem novog trgovinskog ugovora. Posle mučnih pregovora, Srbija je morala da pristane na status najvećeg povlašćenja jedne strane, dok je Dvojna monarhija konačno obezbedila gotovo 90% monopola nad srpskom spoljnom trgovinom. Ovakva austrougarska ekonomska prevlast sprečila je potpuni ekonomski razvoj Srbije i ograničila njenu proizvodnju na proizvode kao što su stoka voće i žitarice. Austro-Ugarska se, da bi održala Srbiju u ekonomskoj zavisnosti, postarala da ona ostane proizvođač isključivo sirovina a ne i njihov prerađivač. Istog dana kada je potpisan Trgovinski ugovor, doneta je i Veterinarska konvencija koja je savršeno dopunjavala ideju Austro-Ugarske monarhije o ekonomskom potčinjavanju Srbije. Sve do Carinskog rata gotovo potpuna kontrola Habsburške monarhije nad spoljnom trgovinom Srbije kao i njen monopol nad srpskim kreditima, saobraćajem, tarifama za plovidbu Dunavom i Savom onemogućavali su ovoj maloj balkanskoj zemlji da održava trgovinske veze sa drugim evropskim državama. Istovremeno, niskim tarifama i olakšicama u pograničnoj trgovini na račun Austrougarske, koje su se uglavnom odnosile na artikle koji su, sa malo kapitala i tehničke opreme, mogli da se proizvedu u Srbiji, svesno je sprečavan razvoj domaće lake industrije.⁴

Pune tri decenije nakon što je Srbija stekla međunarodnu političku nezavisnost na Berlinskom kongresu 1878. godine, njen međunarodni ekonomski položaj je zavisio isključivo od mogućnosti izvoza poljoprivrednih proizvoda u susednu Austro-Ugarsku monarhiju. Sve do 1905. godine, prihodi od srpskog izvoza u ovu

³ Berend/Ranki, *Economic Development in East-Central Europe in 19th and 20th Centuries*, New York/London, 1974, 108.

⁴ *Pregled spoljne trgovine kraljevine Srbije 1879-1890*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1891; *Pregled spoljne trgovine kraljevine Srbije 1891-1905*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1906. Pantić, Dušan: *Spoljna trgovina i trgovinska politika nezavisne Srbije. Prvi period, 1878-1892*, Beograd 1910, 202.

zemlju, učestvovali su sa prosečno 80% u ukupnim prihodima od izvoza.⁵ Dvojna monarhija je deo ovih proizvoda preprodavala zapadnoevropskim zemljama, dok je samu Srbiju vezivala trgovinskim ugovorima sa klauzulom najvećeg povlašćenja bez uzajamnosti. Nema sumnje da je upravo zbog ovako nepovoljnog ekonomskog položaja, glavni privredni zadatak srpske vlade bio da omogući privredni napredak zemlje koji bi prevashodno bio zasnovan na ekonomskom oslobađanju od Austro-Ugarske. Međutim, breme dugova za čiju otplatu je trebalo izdvojiti godišnje oko 20 miliona dinara u zlatu predstavljalo je ozbiljnu objektivnu prepreku za prekid postojećih ekonomskih odnosa sa susednom monarhijom. Naime, bez izvoza poljoprivrednih proizvoda u Austro-Ugarsku, bilo je nemoguće obezbediti sredstva za otplatu državnih dugova.⁶

Promena vlade i dinastije 1903. godine konačno je donela novu orijentaciju srpske spoljne i privredne politike, koja je otpočela reorganizacijom trgovine, prodaje i saobraćaja. Istovremeno sa izgradnjom saobraćajnog sistema, jačanjem kontrole kvaliteta i smišljenog reklamiranja domaćih proizvoda, Srbija je preduzela i mere za intenziviranje robnog prometa. Konačno, tek u vreme carinskog rata srpska industrija doživela je veliki uzlet. Gotovo polovina svih fabrika koje su nastale pre Prvog svetskog rata osnovane su posle 1906. godine.⁷

RAĐANJE SRPSKE INDUSTRIJE I POJAVA STRANOG KAPITALA

Carinski rat izmenio je privredni uticaj velikih sila. Od 1904. one su pokušavale da davanje kredita Srbiji uslove zahtevima u industriji. Ispostavilo se da je finansijski angažman daleko efikasniji instrument za širenje političkih i privrednih sfera uticaja. Tako je za izvesno vreme Nemačka zadržala vodeću ulogu u poslovima naoružanja, dok je Francuska postepeno postala glavni poverilac gotovo svih balkanskih država. Pošto je Austrougarska od carinskog rata konačno bila politički diskreditovana, a Nemačka je preuzela finansiranje njenog naoružanja, Francuska je konačno uspela da pobeđi u ovoj konkurenciji finansirajući 79% zajmova u Srbiji⁸.

Carinske barijere, koje je Srbija uvela 1906. otežavle su promet dobara, ali su istovremeno snažno podstakle priliv stranog kapitala. Ovo je zapravo značilo da su, pošto je potražnja za industrijskim proizvodima kao i ranije bila velika a zaštitne carine nesrazmerno povišene, mnogi privrednici su prešli na izradu svojih proizvoda u Srbiji, kao ciljnoj odrednici. Oni su sada mogli da sačuvaju srpsko

⁵ Ibid.

⁶ Gnjatović, Dragana, *Stari državni dugovi, prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, 25-52.

⁷ Đorđević, Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd, 1962, 294.

⁸ Lampe/Jackson, *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, 1982, 231.

tržište, a da istovremeno izvuku korist od protekcionizma prema inostranoj konkurenciji. Tako su pored zajma za izgradnju železnice, strani finansijeri sve više učestvovali u osnivanju kreditnih zavoda kao i u direktnim investicijama u privatna preduzeća. Upliv finansijskog kapitala ekonomski naprednijih zemalja u privredu zaostalijih i nerazvijenijih država bio je zapravo posledica dugog procesa preobražaja bankarstva, koji je usled rasta industrijalizacije dobio mogućnost finansiranja različitih poslova na međusobno veoma udaljenim geografskim područjima. Oko osamdeset evropskih banaka različitih po karakteru, veličini i snazi, koje su tada činile elitu evropskog, a samim tim i svetskog bankarstva, pokazalo je svoje interesovanje i za Balkan. Ova pojava bila je od velikog značaja za nastanak i razvoj privatnog bankarstva u samoj Srbiji gde se, sve do početka XX veka, čitav bankarski sistem zasnivao na velikom broju malih banaka i štedionica koje su svoju poslovnu delatnost svodile samo na pozajmice seljacima i trgovcima. Njihova rascepanost i dekoncentrisanost, uz dosta mali raspoloživi kapital, onemogućavala je svaku ozbiljniju akciju ka bržem i snažnijem angažovanju u privrednom životu zemlje.⁹

Ipak, 1882. godine *Oesterreichische Landerbank* je uspela, da u sardnji sa *Comptoir d'Escompte* iz Pariza osnuje prvu "banku kćer" u Srbiji - *Srpsku kreditnu banku*. Uskoro su i druge austrougarske, nemačke i francuske banke osnivale svoje afilacije ili filijale na teritoriji Kraljevine Srbije. Početkom XX veka već je bilo 80 privatnih akcionarskih banaka sa ukupnim uplaćenim kapitalom u iznosu od oko 17 miliona dinara. Do 1912. godine, broj banaka se povećao na 187, a iznos uplaćenog kapitala na preko 51 milion dinara.¹⁰ Sve do početka Prvog svetskog rata, po svojoj snazi su prednjačile pariske banke jer su u svojim rukama držale državne dugove, čime su obezbeđivale i srazmerno velike srpske narudžbine kod francuskih fabrika teškog naoružanja i železničkog materijala. Strategija ekonomskog prodora («penetration economique») našla je svoj izraz, između ostalog, u ovoj tesnoj prepletenosti bankarskog sistema s obzirom da je 1910. godine osnovana i *Francusko-srpska banka (Franko-Serbe)*. Uplaćeni kapital iznosio je za ono vreme ogromnih 4 miliona franaka što je banci omogućavalo da preduzme velike finansijske poslove u Srbiji. Tako je ubrzo osnovala *Francusko-srpsko društvo za industrijska preduzeća i javne radove* pre svega radi uspešnijeg sprovođenja monopola u oblasti komunalnih radova, a nakon 1913. godine svoju delatnost proširila je i na teritoriju Makedonije osnivajući filijale u Skoplju i Bitolju. Dominacija francuskog finansijskog kapitala u Srbiji nastaviće se i posle 1918. godine pa sve do početka Drugog svetskog rata.¹¹

⁹ Mitrović, Andrej, *Strane banke u Srbiji 1878-1914. politika, progres, evropski okviri*, Beograd, 2004, 38-45.

¹⁰ Mitrović, Andrej, *Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred Prvi svetski rat*, u: "Jugoslovenski istorijski časopis", br. 3-4, Beograd, 1988, 51 – 55.

¹¹ Milić, Danica, *Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do Prvog svetskog rata*, u: "Historijski pregled", Zagreb, br. 2 (1964), 94 - 111.

Naročito je rudarstvo privuklo ogromne sume stranog novca. Daleko pre početka industrijalizacije, u Srbiji je forsiran razvoj rudarstva ali su svi pokušaji eksploatacije rude u Majdanpeku (još sredinom XIX veka) veoma jasno pokazali da mlada balkanska država za ovakav poduhvat ne poseduje ni dovoljno materijalnih sredstava, niti radne snage ni iskustva. Zato su brojni predstavnici stranog kapitala nastojali da svim sredstvima privole državu da u razvoju rudarstva krene putem koncesija i stranih ulaganja. U tom smislu je i donet Rudarski zakon iz 1866. godine. Francuzi su prvi uložili svoj kapital u rudnik Majdanpek a odmah zatim se pojavio i britanski i belgijski kapital. Otkupljivanjem Borskog rudnika predstavnici francuskog kapitala su sebi uspjeli da osiguraju dobre perspektive za zaradu čitavih četrdeset godina unapred. Sa izuzetkom Senjskog rudnika koji je bio u vlasništvu države, svi ostali važni rudarski regioni bili su pod dominacijom stranog kapitala. Od devedesetih godina XIX veka, svi su jedan za drugim bili povezani i železničkom mrežom. Na ovaj način je bio ispunjen jedan od najvažnijih uslova za uspešnu industrijalizaciju zemlje.¹²

Izgradnja železnica je takođe bila višestruko povezana sa stranim kapitalom, pre svega jer je građena sredstvima stranih zajmova kojim je isključivo kupovan materijal u inostranstvu ali i zato što su koncesije za izgradnju uglavnom izdavane stranim građevinskim firmama. Sa izgradnjom železnica porasla je potražnja za investicionom robom, što je pokrenulo tešku industriju. Uz to, uspostavljanje saobraćaja među ljudima omogućilo je mobilizaciju radne snage na širem području dok je istovremeno jačanje saobraćajnih veza sa evropskim tržištima omogućilo i jače prodiranje stranog kapitala. Nakon carinskog rata broj industrijskih preduzeća (uključujući mlinove, pivare i rudnike) porastao je sa 110 na 465; broj radnika je porastao dva i po puta, i to na više od 16.000. Ako se industrija i rudarstvo posmatraju zajedno, između 1898. i 1910. je došlo do ukupne stope rasta bruto proizvoda sa 10,75 na 24,38 dinara po stanovniku. Srbija je tada uspela ne samo da znatno poveća obim svoje spoljne trgovine već i da proširi broj svojih trgovinskih partnera. Između 1906. i 1909. godišnja vrednost izvoza je premašila bilans u prethodnoj godini za oko 29 miliona dinara. Austrougarska, koja je pre izbijanja carinskog rata pokrivala gotovo 88% srpskog izvoza i time zadovoljavala oko 58% svog ukupnog uvoza, obavljala je sada samo još 30% srpske spoljne trgovine, čime je svoj povlašćeni položaj ustupila drugim državama. Iako je do Prvog svetskog rata već bilo uloženo između 30 i 35 miliona dinara stranog kapitala u 470 srpskih fabrika, u Srbiji su i pored toga preovladavala mala preduzeća, sa malim brojem zaposlenih, niskim uloženi kapitalom i neznatnom mašinskom opremom.¹³ Još 1908. godine više od polovine preduzeća zapošljavalo je manje od 20 radnika¹⁴.

¹² Milić, Danica, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*, Beograd 1970.

¹³ Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije 1815 – 1941*, Beograd, 2004, 161-165; Berend/Ranki, *Economic Development*, 109.

¹⁴ Prema tumačenju člana 2, Zakona o radnjama od 29. jula 1910, industrijskim su se smatrala sva preduzeća koja, pri upotrebi motora, zapošljavaju najmanje 25 kvalifikovanih radnika na jednom

Prema tumačenjima poznatih ekonomskih historičara Lampe/Jackson, podrška države je samo u manjoj meri uticala na pravac i tempo industrijalizacije u Srbiji. Prodor ka intenzivnijoj industrijalizaciji Srbija je napravila tek usled četvorogodišnjeg carinskog rata sa Austrougarskom. Međutim, carinski rat je istovremeno zaoštrio suparništvo velikih sila u Jugoistočnoj Evropi, koji se samo nekoliko godina kasnije pretvorio i u otvoreni sukob. Ovo neminovno navodi na zaključak da upravo u carinskom ratu leži začetak vojnog sukoba i konačnog obračuna, koji je u Prvom svetskom ratu nastao između Srbije i Austrougarske.¹⁵

PRIVREDNE PRILIKE U SRBIJI NAKON ZAVRŠETKA PRVOG SVETSKOG RATA

Ratne operacije i vojna okupacija 1914 – 1918 unazadile su srpsku industriju i rudarstvo u tolikoj meri da je bila potrebna potpuna obnova fabrika i rudnika. Posle prestanka borbi, bilo je uništeno oko 30% fabričkih zgrada i 57% mašina i postrojenja. Za pet godina rata došlo je do gubitka u proizvodnji od 50 miliona franaka. Odeljenje za rude jugoslovenskog Ministarstva privrede procenilo je gubitke u instalacijama i inventaru kod rudnika metala na 25%, a kod rudnika uglja na 50% prvobitnog iznosa investicija. Pored toga, okupatori su pri povlačenju uništili veliki deo preostalih rudarskih postrojenja. Srbija je tako u pogledu industrijskog razvoja bila vraćena decenijama unazad. Celokupna obnova privrede, društva i infrastrukture, zahtevala su sredstva u iznosu od 2.5 miliona franaka a da se pri tom još uvek nije uzimalo u obzir da u to vreme nije bilo nikakve direktne saobraćajne veze Srbije sa Vojvodinom¹⁶.

Već 1913. Srbija je dobila nove oblasti. Srpski privredni prostor se 1918. proširio i na sever, čime je stupio u tesnu razmenu i konkurenciju sa zapadnim susedima. Osnivanje nove Kraljevine SHS u potpunosti je iznova odredilo istorijske uslove razvoja Srbije. Novi zadatak, na neki način prisilne privredne koordinacije obuhvatao je pre svega ujednačavanje monetarnog i poreskog sistema, stvaranje jedinstvenog privrednog zakonodavstva kao i prilagođavanje i umrežavanje infrastrukture. Nema sumnje da takav program nije mogao biti savladan za nekoliko godina. Ipak, inflaciona konjunktura, koja se pojavila 1920, dala je krila poslovnim aktivnostima u zemlji u dotad nepoznatim razmerama. U prvo vreme nakon rata je zaista postojala neograničena mogućnost tržišta kapitala, s obzirom na ogormnu građevinsku delatnost u velikim gradovima, ekspoloataciju

mestu. U kvalifikovanu radnu snagu spadali su svi koji su radili u procesu proizvodnje, uključujući i šegrt, ali ne i čistači, nosači i drugi; u industrijska preduzeća ubrajali su se i rudnici, ako su ispunjavali navedene uslove, dok su se sve druge radionice smatrale zanatskim.

¹⁵ Lampe/Jackson, *Balkan Economic History*, 272.

¹⁶ Milić, Danica *Privredni položaj Srbije po završetku ratnih operacija*, u: "Srbija na kraju prvog svetskog rata – Zbornik radova Istorijiski institut SANU", Beograd, 1990, 51 - 63; Industrijska komora u Beogradu: Izveštaj o radu 1914-1920, Beograd 1920, 9.

prirodnih resursa zemlje, otvaranje novih industrijskih preduzeća, razvoj trgovine kao i kreditne potrebe države i privatnih preduzetnika. Ulaganje kapitala u industrijska preduzeća bilo je isplativo, jer su tokom inflacije troškovi proizvodnje i poreska opterećenja realno opadala, što je obećavalo natproporcionalne dobitke.¹⁷ Između 1918. i 1923. industrija je doživela, u odnosu na broj fabrika i radnih mesta, nominalno najveće stope rasta u celokupnom međuratnom periodu. Od 2.193 fabrike izgrađene u Kraljevini između 1919. i 1938. godine 682 (oko 31%) su nastale u prvih pet godina po osnivanju države. Čak 24% svih industrijskih preduzeća u Srbiji međuratnog perioda osnovano je upravo u ovom periodu. Od svih radnih mesta otvorenih tokom obe decenije posle rata, čak 40% je otvoreno tokom ovih godina.¹⁸

Vrednost kapitala, koji se u obliku zajmova i kredita investirao u osnivanje raznih industrijskih preduzeća, za zidanje zgrada za stanovanje (izdavanje pod zakup) ili zakupljivanje kompleksa zemljišta, naglo je usled inflacije padala. Istovremeno je vršena gotovo stihijska nacionalizacija nekadašnjih austro-ugarskih preduzeća i banaka. Međutim, za ovakvu vrstu neograničenog optimizma bila su nedovoljna sredstva kojim su raspolagale srpske banke. Tako je jednu od najtežih prepreka industrijalizaciji u Srbiji predstavljao stalni nedostatak kapitala. Naime, bankarstvo Srbije je, na početku privrednog života Kraljevine SHS, bilo u odnosu na tzv. prečanske krajeve u negativnom bilansu. Kako je ovaj deo nove države najviše stradao u Prvom svetskom ratu, odnos prečanskog bankarstva je prema onom u Srbiji bio 1919. godine 92,31% prema 6,69%. Srbija je obilovala malim lokalnim novčanim zavodima. Prvih godina postojanja nove države, odnosno do 1927. godine, broj banaka se stalno povećavao. Osnivanje novih banaka imalo najveći zamah 1922. godine u jeku inflacionog perioda. Zbog inflacije, na berzama se od 1920. do 1923. godine, intenzivno radilo sa akcijama privrednih, naročito bankarskih institucija. Izgledi za dobit su bili veoma veliki pa je akcijski kapital banaka rastao. Od 829,8 miliona dinara, u 1921. godini, on se do 1924. povećao na milijardu 919 miliona dinara. Ovakvom razvoju doprinele su i težnje za sve većom industrijalizacijom zemlje.¹⁹

FORMIRANJE BANKARSKO-INDUSTRIJSKIH KONZORCIJUMA

S obzirom na činjenicu da je tržište kapitala u Jugoslaviji bilo nerazvijeno, banke, u prvom redu akcionarske, bile su najvažniji kanal za kreditiranje privrede.

¹⁷ Aleksić, Vesna, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1928-1945*, Beograd, 2002, 22-24.

¹⁸ Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije*, 209.

¹⁹ Milić, Danica, *Privredni položaj Srbije*, 51 – 63; Bajkić, Velimir, *Naše bankarstvo*, u: "Letopis Matice Srpske", knj. 313, Novi Sad, 1927, 219-220; Stanko Deželić, *Novčani zavodi Kraljevine*, u: "Kraljevina SHS, Almanah", sv.I, deo III, Zagreb, 1921/22, 122.

Pre Prvog svetskog rata je veći stepen razvitka dostigla industrija u onim jugoslovenskim krajevima koja su bila u sastavu Austro-Ugarske Monarhije. Međutim, taj razvoj nije bio toliki da bi industrija u tim krajevima mogla da zadovolji potrebe cele nove države za industrijskim proizvodima. Grozničavo osnivanje novih industrijskih preduzeća ili proširivanja postojećih zahtevala su ogromna finansijska sredstva. Međutim, podesnih za dugoročne investicije nije bilo. Banke, naročito one veće, bile su na taj način prisiljene da dugoročno plasiraju pored svojih relativno neznatnih sopstvenih sredstava i one kapitala koje je stanovništvo kod njih polagalo u depozit na kratak rok. One nisu samo odobravale kredite industriji već su i same uzimale neposrednog učešća u industrijskoj proizvodnji. Naime, pojedine velike banke su stvarale čitav niz sopstvenih industrijskih preduzeća. Depozitne po pasivnoj strani svog bilansa, one su se u svojim aktivnim operacijama ponašale kao isključivo poslovne banke, specijalizovane za dugoročno finansiranje privrede.²⁰

Kada su bivše austrougarske banke tokom 20-ih godina XX veka izgubile svoj vodeći privredni položaj, one su veoma brzo pronašle potporu u zapadnoevropskim bankama, čiji je kapital na taj način došao u jaku vezu sa jugoslovenskim bankarstvom u kojem je učestvovao na dva načina: ili kroz osnivanje filijala ili kroz učestvovanje u glavnici domaćih akcionarskih banaka. U ovom drugom slučaju, strani akcionari su najčešće bile strane banke, nešto manje druga privredna preduzeća akcionarskog tipa a najređe fizička lica koja su zapravo zastupala strana preuzeća. Blizu $\frac{3}{4}$ celokupnog stranog učešća u jugoslovenskim bankama odlazilo je na strane banke, dok je nešto preko 18% odlazilo na akcionarska preduzeća.²¹

Tabela porekla stranog kapitala:

Poreklo kapitala	Iznos kojim je strani kapital učestvovao u jugoslovenskom bankarstvu	
	u milionima dinara	u procentima
francusko	41,9	21,42%
čehoslovačko	37,5	19,20%
austrijsko (kasnije nemačko)	30,2	15,47%
belgijsko	23,9	12,24%
mađarsko	16,7	8,53%
švajcarsko	10,6	5,36%
Monako	10,4	5,33%
italijansko	9,7	4,96%
englesko	8,9	4,56%

²⁰ Aleksić, Vesna, *The History of the "Allgemeiner jugoslawischer Bankverein AG" in Beograd in the context of Yugoslav Banking History after 1918*, in: "150 Jahre oesterreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas", Bank Austria Creditanstalt, Oliver Rathkolb/Theodor Venus/Ulrike Zimmerl (Hrsg.), Wien, 2005, 226-238.

²¹ Ibid.

Poreklo kapitala	Iznos kojim je strani kapital učestvovao u jugoslovenskom bankarstvu	
	u milionima dinara	u procentima
holandsko	5,1	2,61%
švedsko	0,5	0,32%
Ukupno	195,3	100%

Izvor: Tasić, Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata* u: "Glas CCCLXVI Srpske akademije nauka i umetnosti - Odeljenje društvenih nauka", Beograd, knj. 26 (1992), 147-208.

Francuski kapital bio je gotovo 90% angažovan u Srbiji, najvećim delom preko *Francusko-srpske banke*. Kapital francuskog porekla retko je mogao da se nađe u drugim akcionarskim bankama u kombinaciji sa finansijskim kapitalom koji je dolazio iz drugih zapadnoevropskih država. To se, međutim, ne bi moglo reći za češki finansijski kapital koji se često pojavljivao i u kombinaciji sa austrijskim, engleskim ili belgijskim kapitalom u jugoslovenskim bankama. U Srbiji se njegova zastupljenost kretala oko 65%.²²

Industrija je na ovaj način bila upućena gotovo isključivo na banke kao na svoje kreditore. Umesto putem emitovanja obveznica i akcija, industrija je do potrebnih finansijskih sredstava dolazila u vidu bankarskih meničnih kredita koje su novčani zavodi odobravali po tekućim računima. Uzroke ovome je kao što se može videti bio upravo u siromaštvu zemlje kapitalom. Istovremeno, srpska industrija je od svog nastanka morala da se bori sa strukturnim problemima, koji su se u međuratnom periodu samo zaoštrili i doveli do toga da je proizvodnja tada postala skuplja nego u razvijenijim zemljama. Na ovo su jednako uticali neophodnost uvoza skupih mašina, kao i izuzetno opterećenje kamatama prilikom uzimanja stranih kredita. Do zaključno 1925. godine, kreditiranje privrede putem tekućih računa (najšire shvaćeno) bilo je u stalnom porastu. Tokom 1926. i 1927. godine zabeleženo je izvesno smanjenje, što se može objasniti činjenicom da je tada, naročito u Srbiji, propalo nekoliko banaka i to upravo zbog suviše neobazrivog angažovanja u industriji. Najveći iznos tekući računi su dostigli 1930. kada su se, u poređenju sa 1922. godinom gotovo udvostručili.²³

Osim sredstava stavljenih na raspolaganje preduzećima u vidu kredita (1.699,8 miliona dinara) akcionarske banke su pomagale industriju i vođenjem preduzeća u sopstvenoj režiji (166 miliona dinara), držanjem akcija privrednih preduzeća (624,8 miliona dinara) kao i učešćem u konzorcijalnim poslovima (209,2 miliona dinara). Ukupno angažovanje akcionarskih banaka u privredi zemlje dostizalo je, na ovaj način, 2 milijarde 699,8 miliona dinara. Ako se ima u vidu da se krediti od 1.699,8 miliona dinara odnose samo na preduzeća i to mahom industrijska, i da od njih

²² Rozenberg/Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu? država - banke - inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd, 1940, 23-27.

²³ Ibid.

85.4% ima akcionarski oblik, kao i da su preduzeća u sopstvenoj režiji i ostala u kojima učestvuju novčani zavodi u najvećem broju slučajeva industrijska - može se reći da je iznos ukupnog industrijskog angažmana banaka bio oko dve i po milijarde dinara.²⁴ »Pošto su »pravi kapitalisti« u Srbiji bili manjina, kako je pokazalo jedno ispitivanje, investicije su obezbeđivane preko bankovnih kredita ili inostranih finansijera. Geršenkron je ukazao na to da su zaostale zemlje naročito upućene na novčane institute. Ovde one vrše čak i preovlađujući uticaj na proizvodnju. U Jugoslaviji su i banke neizbežno postale najvažniji izvor novca za industriju. One su preuzele direktan uticaj na preduzeća, u svojstvu poverilaca, deoničara ili zauzimanjem mesta u upravi. Uz to, pojavljivale su se kao vlasnici i upravnici industrijskih preduzeća, udruživale se u konzorcijume sa drugim kreditnim zavodima i organizovale grupno finansiranje sa inostranim deoničarima. Vladimir Košak ide čak dotle da u jednoj svojoj studiji govori o »pretapanju jugoslovenske industrije u banke«, čak o jednoj »sudbinskoj zajednici banaka i industrije«²⁵.

Tabela učešća banaka preko kredita u različitim vrstama industrije:

Vrsta industrije	Ukupan iznos kredita (u mili. dinara)	Iznos kredita uzetih kod privatnih banaka (u mili. dinara)	Kreditni kod privatnih banaka prema ukupnom iznosu kredita (u procentima)	Iznos kredita iz inostranstva (u mili. dinara)
Drvena ind:				
Preduzeća sa učešćem banaka	453	220	48,1%	117,5
Ostala prduzeća	754,3	115,2	15,3%	411,1
Rudarska i topioničarska:				
Preduzeća sa učešćem banaka	115,8	71,9	62,1%	22,4
Ostala prduzeća	620,9	145,3	23,4%	341,6
Hemijska ind:				
Preduzeća sa učešćem banaka	61,1	26	42,5%	14,7

²⁴ Antonije Tasić, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, 147-208.

²⁵ Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije*, 269.

Vrsta industrije	Ukupan iznos kredita (u mili. dinara)	Iznos kredita uzetih kod privatnih banaka (u mili. dinara)	Kreditni kod privatnih banaka prema ukupnom iznosu kredita (u procentima)	Iznos kredita iz inostranstva (u mili. dinara)
Ostala prduzeća	223,3	30	13,4%	47,7
Prehrambena:				
Preduzeća sa učešćem banaka	121,7	74,5	52,6%	15,3
Ostala prduzeća	447,2	92,2	20,6%	105,2
Poljoprivredna:				
Preduzeća sa učešćem banaka	32,5	10,6	32,6%	----
Ostala prduzeća	447,2	35,7	31,4%	12,8
Tekstilna ind:				
Preduzeća sa učešćem banaka	174,3	22,8	13,1%	72,5
Ostala prduzeća	595,2	215,4	36,2%	184,6
Metalurgija:				
Preduzeća sa učešćem banaka	449,7	110,5	24,6%	170,1
Ostala prduzeća	468,4	21,2	4,6%	86
Cementna ind:				
Preduzeća sa učešćem banaka	141,5	27,7	20,3%	76,9
Ostala prduzeća	369	103,9	28,2%	137,1

Izvor: Tasić, Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, 147-208.

Najveći iznos na ime kredita banke su dale drvnoj industriji (335,2 miliona dinara) ali je njihov udeo u ukupnom iznosu svih kredita datih industrijskim preduzećima bio najjači kod rudarske i topioničarske industrije. Bankarski krediti tekstilnoj industriji su takođe bili značajni (238,2 miliona dinara). Banke su gotovo redovno u većoj meri kreditirale industrijska preduzeća u čijem kapitalu su same učestvovala, za razliku od ostalih. Izuzetak postoji kod cementne i naročito kod

tekstilne industrije. Kod cementne industrije je udeo banaka u njenom ukupnom kreditu iznosio 20,3% - kada su u pitanju preduzeća u čijem kapitalu učestvuju banake, a 28,7% kod ostalih preduzeća. Kod tekstilne industrije je taj odnos čak 13,1% : 36,2%.²⁶

Iz gornje tabele se vidi da je strani kapital u velikoj meri bio zainteresovan za jugoslovensku odnosno srpsku industriju. Zapravo, oko 92% zajmova industrija je preuzela kod privatnih banaka. Krediti iz inostranstva su takođe bili izuzetno veliki. Veći deo industrije se čak koristio više stranim kreditima nego kreditima domaćih banaka. Inostranstvo je u kreditiranju industrije učestvovalo sa manjim delom nego domaće banke samo kod prehrambene i poljoprivredne industrije. Ipak, javne kreditne ustanove (Narodna banka i dva državna novčana zavoda) kreditirale su industriju više nego dva i po puta slabije od privatnih banaka (26,02% : 9,99%). Naime, u ukupnom iznosu kredita odobrenih akcionarskim, uglavnom industrijskim preduzećima, privatne banke su učestvovala sa milijardu 699,8 miliona dinara, ili sa 26,02%. Na ostale poverioce je dolazilo: na Narodnu banku 5,68%, na Državnu hipotekarnu banku 4,31% i na strane poverioce 44,64%, dok je na ostale poverioce odlazilo 19,35%.²⁷

ODNOS DRŽAVE PREMA STRANOM KAPITALU U INDUSTRIJI

Strani kapital je u srpskoj industriji odigrao značajnu ulogu, pre svega, u vidu učešća u akcijama. Evropski finansijeri su, naročito u vreme inflacije, očekivali velike dobitke od direktnih investicija u poljoprivredne zemlje Jugoistočne Evrope.²⁸ Zato je tokom 20-ih godina XX veka među srpskim političarima vladalo mišljenje da plasiranje stranog kapitala u industrijska preduzeća ne bi trebalo uopšte dozvoljavati, sem u slučajevima kada je to neophodno, s tim što ga i tada treba svesti na minimum. Postojala su čak i mišljenja da najmanje 55% akcijskog kapitala jednog industrijskog preduzeća treba da bude domaće, dok bi najmanje dve trećine članova nadzornog odbora morali činiti Srbi. Ovakav način mišljenja nije proizilazio iz ideje zaštite domaće privrede već uglavnom iz ideje nacionalne odbrane kao i zbog straha od strane konkurencije. Očigledno je da su ipak stavovi o neophodnosti učešća stranog kapitala u razvoju srpske industrije preovladali, jer je u periodu od 1919. do 1924. sproveden sveobuhvatan preobražaj u strukturi stranih investicija, koji se zasnivao na neposrednom učešću stranih predstavnika u akcionarskim društvima i kapitalu banaka. Tako je već do 1938. godine bilo 51,5% ukupnog jugoslovenskog akcijskog kapitala u stranom vlasništvu, od toga 25% francuskog, 17% engleskog, 15 % američkog, oko 11% nemačkog, a ostatak drugih

²⁶ Ibid.

²⁷ Ibid; Rozenberg, Vladimir, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi. U bankarstvu, industriji, trgovini, transportu, osiguranju i ostalim granama privredne delatnosti*, Beograd, 1937.

²⁸ Rozenberg/Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 64 -72.

evropskih zemalja. Tada je najveći udeo stranog kapitala bio u hemijskoj i mašinskoj industriji, kao i u rudarstvu²⁹.

Izbijanje svetske ekonomske krize 1929. godine i postepeno smanjivanje kupovne moći potrošača tokom 1930. i 1931. godine bili su glavni uzrok teškog položaja u kojem se srpska industrija našla početkom 30-ih godina XX veka. Međutim, pored opadanja potražnje, jugoslovenski industrijalci su imali ogromnih problema i zbog sloma međunarodnog tržišta kapitala. Posle sloma austrijskog Kreditanštalta (1931) evropska bankarska kriza je zahvatila i jugoslovenske novčane zavode. Zahtev za povraćaj inostranih dugova, koji su 1931. iznosili oko trideset miliona američkih dolara, odnosno 1,5 milijardi dinara, značio je privrednu propast za mnoge preduzetnike, čiji je posao zavisio od stranih investicija. I sam bečki Kreditanštalt, koji je do tada u Jugoslaviju uložio ogroman kapital, povukao je trista miliona dinara već u prvim mesecima 1931. godine. Ova repatrijacija kratkoročnih kredita iz inostranstva dovela je konačno i čitav bankarski sistem u tešku finansijsku situaciju. Narednih godina, zbog nastalog nepoverenja, dobar deo novca povučen iz privatnih banka uložen je kod državnih banaka. Stvaranju novih državnih novčanih zavoda nije se pribeglo tokom bankarske krize, iako je u nekim drugim zemljama bankarska kriza i uopšte kreditna kriza rešavana i putem osnivanja novih kreditnih institucija koje su bile ili državne ili privilegovane. Zato se može zaključiti da jugoslovenska država nije imala nameru da, bar u dogledno vreme, sprovede nacionalizaciju bankarskog sistema. Domaće banke sa dominantnim stranim kapitalom su nastavile i u ovom periodu da finansiraju rad industrijskih preduzeća ali u mnogo manjem obimu nego što je to bio slučaj do 1931. godine.³⁰

»Nova ekonomska politika« koju je vlada Milana Stojadinovića sprovedila od 1935. godine bila je potpuno u duhu državnog intervencionizma u privredi koja se u to vreme sprovedila u većini evropskih zemalja kao i u SAD. Ovu politiku je između ostalog odlikovala industrijsko-privredna autarhija, umerena deflaciona politika, podsticanje industrije uz pomoć umerenih zaštitnih carina ali i znatno intenziviranje naoružavanja. Novi privredno-politički ciljevi su zapravo sve više bili usmereni na podsticanje i zaštitu industrije. Sve veća orijentacija ka autarhičnosti odbrane zemlje u prvi plan je stavila zamenu uvoza sirovina stvaranjem sopstvenih proizvoda, što je za sobom povuklo i ubrzani razvoj teške industrije. Istovremeno porast priliva deviza trebalo je da omogući veći izvoz ruda i metala. Sredstva koja su novoj vladi bila potrebna za sprovođenje ovakve ekonomske politike bila su, s jedne strane, drastično širenje državnih i od države

²⁹ Rozenberg/Kostić, *Ko finansira jugoslovensku privredu*, 64 -72/229; Dimitrijević, Sergije: *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958; Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije*, 272-273.

³⁰ Aleksić, Vesna, *Banka i moć*, 82-85; Bajkić, Velimir, *Kreditanštalt - Larma bez razloga*, III, 25, Beograd, 20. 6. 1931, 389.

kontrolisanih industrijskih preduzeća, a sa druge, oživljavanje konjunktura uz pomoć mera javnih radova.³¹

Osnivanjem industrijskih preduzeća i širenjem svojih monopola država je počela aktivno da interveniše u oblasti proizvodnje. To se pre svega odnosilo na razvoj šumarstva, unapređenje rudarstva i metalurgije, intenziviranje proizvodnje šećera, povećanje proizvodnje tekstila (između ostalog, svile i celuloze), kao i preorijentaciju proizvodnje na naoružanje. Na ovaj način su daleko pre početka Drugog svetskog rata, veliki delovi nacionalne privrede bili podvrgnuti neposrednoj državnoj kontroli i rukovođenju. Javni sektor nije postao samo jedan od najvažnijih investitora. Mere dirigovane privrede uvedene su i u oblasti spoljne trgovine, finansijske, poreske i valutne politike, saobraćaja i snabdevanja sirovinama. Neposredni rezultat bio je takav da je pred sam početak Drugog svetskog rata broj fabrika u Srbiji (teritoriji iz 1912) porastao na 718, broj radnih mesta se, u odnosu na 1910, više nego utrostručio, a suma ukupnih investicija iznosila je više od 2,85 milijardi dinara.³² Nove političke i ekonomske okolnosti, oličene u agresivnom prodoru nemačkog finansijskog kapitala od 1938. godine, kao i društveno političke promene nastale nekoliko godina kasnije, zauvek će promeniti odnose snaga u srpskom bankarstvu i industriji.

ZAKLJUČAK

U posleratnoj jugoslovenskoj istorijografiji, sve do raspada, stvaran je pogrešan zaključak o snazi stranog kapitala u Kraljevini Srbiji/Jugoslaviji, samo na osnovu podataka o visini direktno uloženog kapitala u pojedine novčane zavode ili industrijska preduzeća. Stvarni uticaj krupnog međunarodnog kapitala bio je mnogo jači nego što se to može zaključiti samo iz navedenih podataka o visini akcionarske glavnice. Zapravo, strani kapital je u Srbiji igrao veoma značajnu ulogu u razvitku i jačanju države i njene ekonomije. On je svakako doprineo integraciji Srbije u svetsku privredu i omogućio da se sa industrijalizacijom formiraju nove društvene grupe koje su bile nosioci sveobuhvatnog društvenog razvoja.

Ono što je bila osobenost vremena, jeste činjenica da su banke sa većinskim stranim kapitalom vršile uticaj ne samo na finansijsko tržište već i na industriju. Izgradnja te inudstrije u svim agrarnim zemljama, pa i u Srbiji, zavisila je od uvoza mašina, tehničke opreme i sirovina, za šta je nužno bilo odvojiti znatna materijalna sredstva. Zbog nedostatka domaćeg kapitala, strane investicije bile su neophodne. I mada je neposredno učešće inostranih investitora imalo pozitivnu ulogu u

³¹ Vučo, Nikola: *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*, Beograd 1975, 99-112; Pejić, Lazar: *Ekonomske ideje dr Milana Stojadinovića i balkanski privredni problemi*, u: "Balcanica" 7 (1976), 241-268.

³² Ibid.

podsticanju industrije u Srbiji, svaki od ovih bankarsko-industrijskih koncerna nastajao je i razvijao se pretežno u interesu nacionalnih privreda koje su taj kapital izvozile. Tako je kao po pravilu, strani kapital odnoseći iz zemlje dobit u vidu dividendi, preduzetničkog profita i kamata na zajmove, sprečavao stvaranje investicionog kapitala u samoj Kraljevini. Industriski konzorcijumi koji su se sastojali od više industriskih preduzeća, upravo su svojim akcionarskim kapitalom i korišćenjem kredita zavisili od banaka odnosno od stranog kapitala, pod čijim su okriljem one bile. Na ovaj način, preko ekonomskog vršio se često i politički uticaj a od 1938. godine sve češće i pritisak. Dugoročno gledano, delovanje stranog kapitala je pored određenih pozitivnih efekata, dodatno uvećalo nesklad u privrednoj strukturi Srbije. Naime, velikih industrijskih preduzeća tokom čitavog razmatranog perioda nije bilo dovoljno da bi u moru sitnih i malih industrijskih preduzeća u punom smislu pokrenuli privredu jedne male balkanske zemlje.

Literatura

1. Aleksić, Vesna, *Banka i moć, Socijalno-finansijska istorija Opšteg jugoslovenskog bankarskog društva A.D. 1928-1945*, Beograd, 2002.
2. Aleksić, Vesna, *The History of the "Allgemeiner jugoslawischer Bankverein AG" in Beograd in the context of Yugoslav Banking History after 1918*, in: "150 Jahre oesterreichische Bankengeschichte im Zentrum Europas", Bank Austria Creditanstalt, Oliver Rathkolb/Theodor Venus/Ulrike Zimmerl (Hrsg.), Wien, 2005, 226-238.
3. Bajkić, Velimir, *Kreditanstalt - Larma bez razloga*, III, 25, Beograd, 20. 6. 1931, 389.
4. Bajkić, Velimir, *Naše bankarstvo*, u: "Letopis Matice Srpske", knj. 313, Novi Sad, 1927, 219-220.
5. Berend, Ivan, Ranki, Gyorgy, *Economic Development in East-Central Europe in 19th and 20th Centuries*, New York/London, 1974, 108.
6. Čalić, Mari-Žanin, *Socijalna istorija Srbije 1815 – 1941*, Beograd, 2004.
7. Deželić, Stanko, *Novčani zavodi Kraljevine*, u: "Kraljevina SHS, Almanah", sv.I, deo III, Zagreb, 1921/22, 121-129.
8. Dimitrijević, Sergije: *Strani kapital u privredi bivše Jugoslavije*, Beograd 1958.
9. Đorđević, Dimitrije, *Carinski rat Austro-Ugarske i Srbije 1906-1911*, Beograd, 1962.
10. Gnjatović, Dragana, *Stari državni dugovi, prilog ekonomskoj i političkoj istoriji Srbije i Jugoslavije 1862-1941*, Jugoslovenski pregled, Beograd, 1991, 25-52.
11. Ivezić, Milan, *Naše banke*, u: "Domovina, Kalendar za 1925", Beograd, 1924, 119-121.

12. Lampe, John R, Jackson Marvin R, *Balkan Economic History, 1550-1950. From Imperial Borderlands to Developing Nations*, Indiana University Press, Bloomington, 1982.
13. Milić, Danica, *Strani kapital u rudarstvu Srbije do 1918*, Beograd 1970.
14. Milić, Danica, *Pregled delatnosti stranog kapitala u Srbiji do Prvog svetskog rata*, u: "Historiski pregled", Zagreb, br. 2 (1964), str. 94 - 111.
15. Milić, Danica, *Privredni položaj Srbije po završetku ratnih operacija*, u: "Srbija na kraju prvog svetskog rata – Zbornik radova Istorijiski institut SANU", Beograd, 1990, str. 51 - 63.
16. Mitrović, Andrej, *Mreža austrougarskih i nemačkih banaka na Balkanu pred Prvi svetski rat*, u: "Jugoslovenski istorijski časopis", br. 3-4, Beograd, 1988, 51 – 55.
17. Mitrović, Andrej, *Strane banke u Srbiji 1878-1914. politika, progres, evropski okviri*, Beograd, 2004.
18. Pantić, Dušan: *Spoljna trgovina i trgovinska politika nezavisne Srbije. Prvi period, 1878-1892*, Beograd 1910.
19. Pejić, Lazar: *Ekonomске ideje dr Milana Stojadinovića i balkanski privredni problemi*, u: "Balcanica" 7 (1976), 241-268.
20. *Pregled spoljne trgovine kraljevine Srbije 1879-1890*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1891;
21. *Pregled spoljne trgovine kraljevine Srbije 1891-1905*, Ministarstvo finansija, Beograd, 1906.
22. Rozenberg, Vladimir, *Inostrani kapital u jugoslovenskoj privredi. U bankarstvu, industriji, trgovini, transportu, osiguranju i ostalim granama privredne delatnosti*, Beograd, 1937.
23. Rozenberg, Vladimir, Kostić, Jovan, *Ko finansira jugoslovensku privredu? država - banke - inostrani i domaći kapital u službi privrede*, Beograd, 1940.
24. Tasić, Antonije, *Jugoslovensko bankarstvo između dva rata*, u: "Glas CCCLXVI Srpske akademije nauka i umetnosti - Odeljenje društvenih nauka", Beograd, knj. 26 (1992), str.147 -208;
25. Vučo, Nikola: *Državna intervencija u privredi. Istorijski razvoj*, Beograd 1975.

ROLE AND IMPORTANCE OF FOREIGN CAPITAL IN SERBIAN PRE-WAR INDUSTRIALIZATION

Vesna Aleksić³³

Abstract

In the capitalist economy in Serbia, until World War II, foreign investments mostly went over private banking sector, thus creating banking-industry concerns. The research results suggest that these investments were not able to launch accelerated industrial development of the country because the government was not able to protect and align their interests with the interests of foreign investors with laws and other activities (due to various socio-political and economic factors). This paper pays particular attention to the ways in which banks with foreign capital invested their financial resources in different industries, but also points to the positive effects of foreign investment in the development process of modernization in Serbia during this historical period.

Keywords: foreign capital, banking, industry, joint-stock companies, Serbia

³³ Vesna Aleksić, PhD, Associate Professor, The Institute of Economic Sciences, Belgrade

NEKI VANEKONOMSKI ČINIOCI REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE

Darko Marinković¹
Vladimir Marinković²

Apstrakt

Za zemlje tranzicije u koje spada i Srbija dragoceno je iskustvo danas ekonomski i tehnološki razvijenih demokratskih zemalja prema kome ekonomski vanekonomski faktori razvoja čine jednu funkcionalnu celinu i da su u tom smislu najveće uspehe postigle one zemlje koje su uspostavile optimalan odnos između ekonomskih i vanekonomskih činilaca razvoja. Reč je o tome da optimalan odnos pomenute dve grupe činilaca daje najveće rezultate zato što se među njima uspostavlja reverzibilna veza tako što jačanje vanekonomskih činilaca podstiče ekonomski i tehnološki razvoj, dok , s druge strane ekonomski i tehnološki razvoj otvara prostor za intenzivniji razvoj vanekonomskih činilaca. U tom smislu analize strukture ekonomskih sistema i uticaja te strukture na dinamiku razvoja potvrđuju da za stabilan i dinamičan ekonomski razvoj, koji je uslov političke i socijalne stabilnosti, pored prirodnih i ljudskih resursa, imaju i institucije. To potvrđuje činjenica da su, upravo u ekonomski i tehnološki najrazvijenijim zemljama Evrope i sveta najrazvijenije i najefikasnije društvene institucije, kroz koje će se štititi jednakost svih pred zakonom, načelo jednakih šansi, svojina, preduzetništvo, radna, ekonomska i socijalna prava, u skladu sa postignutim civilizacijskim standardima. Drugim rečima privredni i institucionalni razvoj su dve nerazdvojne komponente progressa jednog društva, čije će rezultate uživati svi pripadnici tog društva, a ne samo malobrojne privilegovane društvene grupe. U tome je upravo jedan od najzahtevnijih i najsloženijih zadataka uspostavljanje optimalnog odnosa ekonomskih i vanekonomskih činilaca ekonomskog razvoja društva. Kao dobar primer u tom smislu može poslužiti jedna, na izgled isključivo ekonomska kategorija – cena radne snage. Ovoj kategoriji se danas prilazi neuporedivo drugačije nego pre sto ili čak pedeset godina. Naime, cena radne snage danas obuhvata mnogo širi krug prava i potreba radnika i njegove porodice,

¹ “Megatrend” Univerzitet, Beograd

² „Megatrend“ Univerzitet, Beograd

koja proističu iz prava čoveka da živi u slobodi i dostojanstvu, što su, istovremeno i ekonomske i vanekonomske kategorije.

Ključne reči: reindustrijalizacija, strategija održivog razvoja, institucije, ekonomski činioci, vanekonomske činioci, moral, industrijski konflikti, sindikati, socijalno partnerstvo, koncenzus

UVODNE NAPOMENE

Pitanje reindustrijalizacije Srbije sve više zaokuplja pažnju naučne, stručne, privredne i ukupne društvene javnosti. Pitanje koje je od nespornog strateškog značaja za svaku zemlju dugi niz godina je tavorilo na marginama društvenih zbivanja. Za to vreme fabrike koje su bile ekonomski i tehnološki temelji prethodnog sistema su ekonomski i tehnološki propadale, i istovremeno bezobzirno pljačkane, pri čemu je bila sve očiglednija veza između ta dva procesa – ekonomskog i tehnološkog propadanja i pljačkanja. Istini za volju, socijalistički sistem je doživio svoj kraj i u zemljama u regionu i zemljama Centralne i Istočne Evrope u celini, ali to nije bio razlog da proizvodni sistemi budu uništeni. Posmatrajući te retrogradne procese u širem evropskom kontekstu može se primetiti da su i mnoge druge zemlje, na različite načine, različitim metodama i sredstvima deindustrijalizovane i danas plaćaju izuzetno visoku ekonomsku, socijalnu i političku cenu te greške.

Medjutim, u proteklih nekoliko godina pitanje reindustrijalizacije Srbije se vraća u centar pažnje privrednika, političara, sindikata, nauke. Ako bi se napravila analiza sadržaja tekstova u medijima, naučnim i stručnim časopisima, tema naučnih i stručnih konferencija lako bi se uočila rastuća linija interesovanja za pitanja industrijalizacije, ili tačnije rečeno reindustrijalizacije Srbije. Navedeni činioci, nažalost, nisu dobrovoljno pristupili pitanju industrijalizacije Srbije. Jer da je to bilo dobrovoljno oni bi to učinili pre više od dve decenije – na početku procesa tranzicije, kao što su to uradile uspešne zemlje tranzicije. Pre se može reći da su ih na to prinudile sve nepovoljnije ekonomske, a time i socijalne i političke okolnosti, rastuće socijalno nezadovoljstvo i konflikti, odnosno suočavanje sa činjenicom da deindustrijalizovane zemlje nemaju čemu drugom da se nadaju nego ekonomskom propadanju i rastućem siromaštvu.³

Danas posle gotovo dve i po decenije od početka tranzicije preblago je reći da je Srbija deindustrijalizovana. Industrijski kapaciteti Srbije su uništavani, a mnoge činjenice ukazuju na to da je to činjeno namerno, isključivo u funkciji enormnog bogaćenja jednog uskog privilegovanog sloja ljudi –tajkuna i nosilaca javnih političkih funkcija. Nije teško to povezati sa činjenicom da je srednja klasa, koja

³ „Krizna i razvoj“ Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd 2010.godina.

je temeljna socijalna grupa savremenih demokratskih, ekonomski tehnološki razvijenih društava skoro u potpunosti uništena i marginalizovana, a da su siromaštvo na pretećoj granici ka nekontrolisanim, stihijskim oblicima industrijskog i socijalnog konflikta. Politici i nauci trebalo je dugo vremena da shvate da ekonomski razvoj i na tome zasnovan standard i kvalitet života ljudi ne može da se zasniva na bankama, kockarnicama, pekarama, kafićima, splavovima, već na industriji zasnovanoj na najnovijim tehnologijama i novim ljudskim potrebama. Sada su definitivno stigli računi za takvo neodgovorno i nesavesno ponašanje.⁴

Savremena društvena praksa daje osnova za zaključak da između stepena industrijalizacije i stepena ekonomskog razvoja i kvaliteta života ljudi postoji direktna srazmera. Isto tako, danas, na početku dvadesetprvog veka siromaštvo, odnosno na drugoj strani ekonomski i socijalni prosperitet nije zla ili dobra sudbina koju određuje neka viša sila. To je pitanje dobro odabrane strategije održivog razvoja zemlje i sposobnosti onih društvenih i političkih snaga koje vode zemlju da tu strategiju ostvare na dobrobit svih. Očigledno je na osnovu ekonomskog, političkog i socijalnog stanja u Srbiji, činjenice da su kriza i konflikti trajna odrednica procesa usporene i na mnogim tačkama neuspešne tranzicije, da Srbija nije uspjela u tom prvom koraku –definisajući strategije razvoja prihvatljive za sve društvene slojeve. U tom kontekstu treba posmatrati i deindustrijalizaciju Srbije, jer se koncept industrijskog razvoja jednog društva može postaviti i uspešno realizovati samo u okviru celovite razvojne strategije. Deindustrijalizacija Srbije ne može se posmatrati samo kao retrogradni ekonomski proces. Ona ima i svoje političke, socijalne, moralne, drugim rečima vanekonomske aspekte, koji su u velikoj meri doprineli različitim oblicima uništavanja industrije Srbije. Kada bi se poredili ti ekonomski i vanekonomske faktori deindustrijalizacije Srbije, bilo bi veoma teško odrediti koja je od ove dve grupe faktora umala veći uticaj u deindustrijalizaciji Srbije. Međutim, nesporno je da su navedeni ekonomski i vanekonomske faktori predstavljali funkcionalnu celinu. Zato je analiza ovih vanekonomske faktora neophodna u definisanju nove strategije industrijalizacije Srbije. Drugim rečima, vanekonomske faktori, koji su u proteklom periodu doveli do deindustrijalizacije Srbije su istovremeno oni faktori koji, naravno u drugom društvenom kontekstu, postavljeni na pravi način, mogu da doprinesu reindustrijalizaciji Srbije. Štaviše, može se tvrditi da je analiza ovih vanekonomske faktora koji su uticali na deindustrijalizaciju Srbije uslov definisanja strategije reindustrijalizacije, iz jednostavnog razloga, što nova strategija reindustrijalizacije ne može dati željene rezultate ukoliko ne uzme u obzir vanekonomske činioce, odnosno organsku vezu ekonomskih i vanekonomske činilaca.

⁴ Stajić D. "Zablude o socijalnoj državi", Institut za političke studije, Beograd 2010

U prilog takvom stavu govori i činjenica da su ekonomski procesi, možda najvažniji, ali svakoga samo jedan od brojnih društvenih procesa i da se tokovi ekonomskih procesa mogu definisati i ostvarivati samo u kontekstu ukupnih društvenih kretanja i da samo u tom kontekstu potvrđuje svoj suštinski ljudski smisao i ciljeve. Danas opšteprihvaćeni stav u nauci i strategijama razvoja preduzeća i nacionalnih ekonomija da su ljudski resursi, a to znači ljudi sa svojim ljudskim slobodama i pravima, dostojanstvom, slobodom, kulturom, načinom života, verovanjima, nadama, ključna pokretačka snaga ekonomskog i tehnološkog razvoja, istovremeno potvrđuje strateški značaj i snagu vanekonomske činilaca ekonomskog razvoja. Konačno, u svim savremenim građanskim društvima, posle velike Svetske ekonomske krize 1929. godine ekonomija nije prepuštena isključivo ćudima tržišta, kao jednom i isključivom regulatoru ekonomskih kretanja. Naprotiv, država preuzima sve značajniju i odgovorniju ulogu u ekonomskom životu društva, u regulaciji ekonomskih i socijalnih tokova, putem monetarne, poreske i drugih javnih politika. To, naravno, znači da ekonomsku politiku definišu ekonomski i vanekonomske faktori. Ta činjenica danas nije sporna, postavlja se pitanje uspostavljanja optimalnog odnosa ekonomskih i vanekonomske činilaca. Pomenuta činjenica sama po sebi dovoljno govori o značaju vanekonomske činilaca u ekonomskom životu u celini i istovremeno predstavlja jednu od polaznih osnova za njihovu analizu.⁵

VANEKONOMSKI ČINIOCI REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE KROZ PRIZMU ODNOSA MORALA I EKONOMIJE

Razumevanje suštine i procenjivanje objektivnih dometa vanekonomske činilaca u procesu reindustrijalizacije Srbije nameće potrebu da se ova pitanja sagledaju kroz prizmu odnosa morala i ekonomije. Pri tome se polazi od stava da je odnos ekonomskih i vanekonomske činilaca u procesu deindustrijalizacije i predstojeće, očekivane reindustrijalizacije Srbije jedan od pojava oblika odnosa morala i ekonomije u celini. Ovo pitanje staro koliko i istorija ljudskog roda, na novi način i u novim pojava oblicima je aktuelizovala globalna ekonomska kriza, pre svega na taj način što je potvrdila zakonitost koja se manifestovala i u svim prethodnim krizama, da se kriza nikada ne javlja samo kao ekonomska, već uvek u svim aspektima i sadržajima društvenog života – ekonomskom, političkom, socijalnom, moralnom, kao i kroz činjenicu da kriza svojim ekonomskim i socijalnim posledicama, uvek najpre i najviše pogađa pripadnike sveta rada.

U brojnim analizama uzroka i posledica krize većina autora je saglasna da značajno mesto među uzrocima krize zauzima pad morala, odnosno marginalizacija moralnih kriterijum na kojima se jedino može zasnivati

⁵ Vukotić V. „Psihofilozofija biznisa“, CID Podgorica 2006

demokratsko, humano, otvoreno društvo. U brojnim radovima i istupanjima javnih ličnosti pominje se gramzivost, sebičnost, materijalnim činjenicama dokazivi proces koncentracije bogatstva u sve užem krugu privilegovanih i bogatih. Društvena kretanja u proteklim decenijama su dokazala da nema osnova tvrdnja ekonomista liberalne i neoliberalne orijentacije da je ekonomija moralno neutralna, da je profit jedini i isključivi cilj ekonomske aktivnosti, bez obzira kako se do tog profita dolazi. Malo suptilnija analiza industrijskih i socijalnih konflikata koji su potresali Evropu u proteklim godinama, pokazala bi da sukobi oko zaposlenosti, zarada, osnovnih radnih i ekonomskih prava zaposlenih imaju svoju duboku moralnu pozadinu. Naprotiv, savremena društvena praksa je samo potvrdila, ono što je nebrojeno puta istorija kao „magistra vitae“ potvrdila da svaka ljudska aktivnost da bi ostvarila svoj suštinski ljudski smisao mora biti moralno utemeljena.⁶

Odnos morala i ekonomije može se postaviti i kroz sledeće, na prvi pogled cinično pitanje : „Koliko košta moral“. Odgovor se može dati na sledeće načine – „Ne košta ništa“ ili „Moral nema cenu“, odnosno moral je individualna i društvena vrednost koja se ne može iskazati novcem. Medjutim, veoma skupo košta onda kada nema morala i to potvrđuje iskustvo Srbije, koja plaća i još dugo će plaćati visoku ekonomsku, političku i socijalnu cenu pada morala. Medjutim, to nije samo iskustvo Srbije, već i svih drugih zemalja tranzicije, ali i razvijenih, demokratskih zemalja Evrope. Na osnovu analiza i empirijskih istraživanja u znatnom broju preduzeća u Evropi došlo se i do okvirnih brojčanih pokazatelja direktnih i indirektnih ekonomskih šteta koje su nastale kao posledice mobinga, kao i drugih oblika industrijskih i socijalnih konflikata, kao što su štrajkovi, javni protesti, Ove štete nastaju kao posledica pogoršavanja međuljudskih odnosa, konflikata na relaciji radnici –menadžment, i radnici –radnici, pad motivacije, tzv „beli štrajk“, direktne i indirektno štete koje nastaju kao posledica štrajkova, počev od prestanka rada, do porasta tzv „socijalnog rizika ulaganja“, stvaranja atmosfere nepoverenja i straha i tsl. Pri tome je očigledno da je zajednički imenitelj, odnosno izvor pomenutih direktnih i indirektnih šteta pad morala, odnosno otvoreno ili prikriveno kršenje moralnih, a veoma često istovremeno kršenje pravnih i moralnih normi. S druge strane, tok društvenih zbivanja u dvadesetom i na početku dvadeset prvog veka potvrdio je da su najbolje rezultate na planu ekonomskog i tehnološkog razvoja i na tome zasnovanog kvaliteta života postigle one zemlje koje su uspele da uspostave optimalni odnos između načela tržišne utakmice i načela socijalne prevde i solidarnosti, potvrđujući da ovi principi ne isključuju jedni druge, već, naprotiv, daju najbolji rezultata kada su kompatibilni.

Konačno, celokupna istorija kapitalizma, kako na teorijskom, tako i na praktičnom, ekonomskom, socijalnom i političkom planu, pokazuje tendenciju

⁶ Madžar Lj: „Ekonomske učinci morala i moralni učinci ekonomije“, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, institut društvenih nauka, Beograd 2008

promene odnosa ekonomskih i neekonomskih činilaca razvoja društva. Naime, prve faze kapitalizma karakteriše dominacija stava da tržište treba da bude jedini regulator ekonomskih odnosa i ekonomskog života društva, na osnovu čega se i ljudski rad tretira kao roba, kao što se tretiraju i druge robe koje su predmet tržišne utakmice i razmene. Taj koncept uopšte nije uzimao u obzir ograničenja tržišta, ili tačnije rečeno ono što društvena teorija i strategije ekonomskog i društvenog razvoja sve češće definišu kao sistemsku grešku kapitalizma. Međutim, promena društvenih okolnosti, sve dinamičniji razvoj novih tehnologija, koji u suštini znači uvećavanje stvaralačke moći ljudskog rada da proizvede sve veće količine materijalnih i duhovnih dobara, promena obrazovne i socijalne strukture radnika, jačanje društvene moći sindikata, pomerali su shvatanju ka humanističkom pristupu, koji radnika sve više vidi kao ljudsko biće, sa kompleksnom ljudskih sloboda i prava, što je otvorilo put rastu značaja vanekonomskih faktora ekonomskog i društvenog razvoja. U tom smislu je uočljivo da svi instrumenti socijalne demokratije koji su se razvili u savremenom kapitalizmu i koji su danas prihvaćeni kao nesporne civilizacijske tekovine savremenog doba imaju jedan zajednički imenitelj - da je jedno od ključnih uporišta njihove društvene moći i funkcionisanja moral, odnosno minimalni nivo „bona fide“, odnosno „dobre vere“ u međusobnim odnosima. O realnoj društvenoj moći i značaju vanekonomskih činilaca ekonomskog razvoja govori i činjenica da pravne osnove radnih i industrijskih odnosa u razvijenim, demokratskim zemljama čine zakonska i autonomna regulativa, pri čemu je autonomna regulativa nastajala i trajno se temelji na moralnim načelima međusobnog poverenja i svesti o zajedničkim interesima socijalnih partnera.⁷

Za zemlje tranzicije, u koje spada i Srbija dragoceno je iskustvo danas ekonomski i tehnološki razvijenih demokratskih zemalja prema kome ekonomski i vanekonomski faktori razvoja čine jednu funkcionalnu celinu i da su u tom smislu najveće uspehe postigle one zemlje koje su uspostavile optimalan odnos između ekonomskih i vanekonomskih činilaca razvoja. Reč je o tome da optimalan odnos pomenute dve grupe činilaca daje najveće rezultate zato što se među njima uspostavlja reverzibilna veza tako što jačanje vanekonomskih činilaca podstiče ekonomski i tehnološki razvoj, dok, s druge strane ekonomski i tehnološki razvoj otvara prostor za intenzivniji razvoj vanekonomskih činilaca. U tom smislu analize strukture ekonomskih sistema i uticaja te strukture na dinamiku razvoja potvrđuju da su za stabilan i dinamičan ekonomski razvoj, koji je uslov političke i socijalne stabilnosti, pored prirodnih i ljudskih resursa imaju i institucije. To potvrđuje činjenica da su, upravo u ekonomski i tehnološki najrazvijenijim zemljama Evrope i sveta najrazvijenije i najefikasnije društvene institucije, kroz koje će se štititi

⁷Marinković D.: “Osnovne pretpostavke za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja u Srbiji“ „Svet rada – stari izazovi u novom dobu“, Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd 2012

jednakost svih pred zakonom, načelo jednakih šansi, svojina, preduzetništvo, radna, ekonomska i socijalna prava, u skladu sa postignutim civilizacijskim standardima. Drugim rečima privredni i institucionalni razvoj su dve nerazdvojne komponente progressa jednog društva, čije će rezultate uživati svi pripadnici tog društva, a ne samo malobrojne privilegovane društvene grupe. U tome je upravo jedan od najzahtevnijih i najsloženijih zadataka uspostavljanje optimalnog odnosa ekonomskih i vanekonomskih činilaca ekonomskog razvoja društva. Kao dobar primer u tom smislu može poslužiti jedna, na izgled isključivo ekonomska kategorija – cena radne snage. Ovoj kategoriji se danas prilazi neuporedivo drugačije nego pre sto ili čak pedeset godina. Naime, cena radne snage danas obuhvata mnogo širi krug prava i potreba radnika i njegove porodice, koja prističu na pravo čoveka da živi u slobodi i dostojanstvu, što su, istovremeno i ekonomske i vanekonomske kategorije.

Društven praksa je snagom činjenica potvrdila da bogatstvo prirodnih resursa ne garantuje automatski ekonomski i tehnološki razvoj i standard građana jedne zemlje, ako se ne uspostavi stabilan, razvojni otvoreni društveni poredak, utemeljen na snažnim, efikasnim institucijama. U tom pogledu je nezamenljiva uloga države, koja mora da odigra ključnu ulogu u uspostavljanju, pravnom i faktičkom snaženju institucija, u funkciji uspostavljanja trajnog i stabilnog industrijskog i socijalnog mira i optimalnog korišćenja raspoloživih prirodnih i ljudskih resursa. U tom smislu može se reći da savremena država pravnim, ekonomskim i socijalnim instrumentima kojima raspolaže drži u svojim rukama ključeve ekonomskog i tehnološkog razvoja. Sa stanovišta ovakvog pristupa postoje dve grupe država – one koje ove instrumente koriste na dobrobit svih društvenih slojeva, odnosno dobrobiti društva u celini, i one koje ove instrumente koriste samo radi ostvarivanja sebičnih interesa pripadnika vladajućih i njima bliskih privilegovanih slojeva društva.⁸

Konačno, aktuelna globalna kriza koja potresa svet više od pola decenije u velikoj meri je uslovljena padom morala. Pri tome je iskustvo i ove i prethodnih kriza potvrdilo da moral, pored inherentne ima i instrumentalnu vrednost, u tom smislu što utiče na naše poslovne, kao i odluke u svim drugim oblastima života i rada. To nije samo iskustvo savremenog doba, već trajno, civilizacijsko pitanje, koje je veoma slikovito izraženo u latinskoj poslovice koja kaže „Ništa nije bolje od vrline“. U tom smislu profesor Ljubomir Madžar u svom tekstu „Moralni učinci ekonomije i ekonomski učinci morala“ upozorava da društvo ne sme ostati gluvo i slepo na sve češća i argumentovana upozorenja o eroziji morala, imajući u vidu brojne, dugoročne štete koje takvo stanje izaziva. S tim u vezi Lj. Madžar kaže: „Ignorisanje ovih upozorenja bilo bi neprimereno, pre svega zato što su ta upozorenja u osnovi, mada ne u celini tačna, a zatim i zbog toga što su moralne vrednosti deo šire shvaćenog bogatstva društva; kada se tope moralne vrednosti,

⁸ De Soto H. : „The mystery of capital“, basic Books, New York 2000

društvo dolazi u situaciju da ima sve manje i manje nečega što se inače visoko vrednuje, ono siromaši u dimenziji koja je bitna za njegovo samovrednovanje i za njegovu širu dobrobit.

Upravo činjenica da je optimalni odnos ekonomskih i vanekonomske činilaca od ključnog značaja za stabilan ekonomski i tehnološki razvoj društva, predstavlja dokaz da nisu tačne tvrdnje da je ekonomija moralno neutralna, odnosno da svaka ljudska aktivnost, pa i ekonomska mora imati svoje moralne temelje, jer je to uslov da se stvaralačka moć ljudskih ruku i uma da stvara materijalna i duhovna dobra stavlja na jedino pravo mesto – u epicentar društvenog života, ali i u individualni život svakog pojedinca. Drugim rečima, opominje nas vraća na istorijsku, ali i iskonsku činjenicu da je čovek biće rada, odnosno da je rad nezamenljivi izvor njegove ljudske suštine.

STANJE I PERSPEKTIVE VANEKONOMSKIH ČINILACA REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE

Tranzicija je otvorila čitav niz novih, a na novi način suočila građane u svim zemljama tranzicije sa starim pitanjima političkog, ekonomskog i socijalnog uređenja društva. U tom sklopu na novi način je otvoreno i pitanje uloge i uticaja vanekonomske činilaca u procesu definisanja i realizacije političkih, ekonomskih i socijalnih reformi koje podrazumeva tranzicija. Iskustvo Srbije, ali i drugih zemalja tranzicije potvrdilo je da su vanekonomske činilaci od prvih koraka tranzicije predstavljali neophodnu komponentu uspešnosti društvenih reformi koje podrazumeva tranzicija. Može se danas, skoro dve i po decenije od rušenja Berlinskog zida, kada je simbolično i faktički započeo proces tranzicije u zemljama Centralne i Istočne Evrope zaključiti da uključenost odnosno uticaj vanekonomske faktora na ove procese i rezultati tranzicije nalaze u direktnoj srazmeri. Specifičnosti procesa tranzicije utiču da je značaj vanekonomske činilaca na ekonomski, socijalni i društveni razvoj u zemljama tranzicije veći nego u ekonomskim i tehnološki razvijenim zemljama Evrope. Na izuzetno veliki značaj i uticaj vanekonomske činilaca u procesu tranzicije utiče, pre svega, činjenica da se na prvim koracima tranzicije nije, niti se mogla znati celovita vizija društvenog uređenja društava u tranziciji. Znali su se samo osnovni ciljevi, odnosno parametri tranzicije – privatna svojina, tržišna privreda, odnosno slobodna i ravnopravna tržišna utakmica, vladavina prava, višestranačka parlamentarna demokratija, ljudske slobode i prava. Bila su poznata iskustva i društvena praksa ekonomski i tehnološki razvijenih, demokratskih zemalja Evrope, ali se nije znao jasno definisan put ka ostvarivanju pomenutih osnovnih ciljeva. To je naravno otvaralo velike mogućnosti političke i ideološke manipulacije, koje su društvo odvrćala od osnovnih, formalno postavljenih ciljeva. U takvim okolnostima, politička i ideološka manipulacija je imala za posledicu usporavanje ili blokadu procesa

tranzicije, višestruko uvećavala političku, ekonomsku i socijalnu cenu tranzicije, izazivala radikalne oblike industrijskih i socijalnih konflikata, nezadovoljstvo i demotivaciju radnih i stvaralačkih slojeva društva. Drugim rečima, vanekonomski faktori umesto da odigraju pozitivnu, stvaralačku, razvojnu ulogu u realizaciji društvenih reformi, poprimali su negativne karakteristike i pretvarali se u prepreku efikasnom koračanju ka novom, humanom, otvorenom, demokratskom modelu političke i ekonomske organizacije društva.⁹ To se u neuspešnim zemljama tranzicije manifestovalo kroz porast straha od siromaštva, gubitka posla, demotivisanost za postizanje najboljih radnih rezultata, socijalno beznadje, celini stvaranja negativne društvene klime. U Srbiji je, nažalost, taj kompleks negativnih vanekonomskih činilaca poprimio najnegativnije oblike nacionalizma, ratnih razaranja, raspada zemlja. To je neophodno imati u vidu, jer upravo snaga i drastični pojavni oblici negativnih vanekonomskih činilaca tranzicije u Srbiji predstavlja neku vrstu „Sizifovskog tereta“, koji Srbija i njeni građani nose na leđjima, i koji veoma otežava proces tranzicije.

U tom kontekstu ispoljio se drugi, strateški značajan, vanekonomski činilac uspešnosti tranzicije, koji se u celokupnom periodu pokazao kao jedan od uzroka deindustrijalizacije, a danas reindustrijalizacije Srbije. Naime, analizirajući tok tranzicije u pojedinim zemljama Centralne i Istočne Evrope može se uočiti jedan od zajedničkih imenitelja koji je od ključnog značaja za analizu uticaja vanekonomskih faktora na ekonomski razvoj zemlje. Naime, sve uspešne zemlje tranzicije uspešnost, odnosno pozitivne efekte društvenih reformi za sve društvene slojeve u velikoj meri su ostvarili zahvaljujući tome što je na startu ovog procesa postignut socijalni koncenzus svih relevantnih društvenih snaga – radnika, odnosno radničkih sindikata, poslodavaca, odnosno poslodavačkih udruženja, političkih vlasti, nauke, univerziteta, organizacija građanskog društva o strateškim ciljevima tranzicije, putevima ostvarivanja tih strateških ciljeva, socijalnoj ceni društvenih reformi i raspodeli ove socijalne cene na sve društvene slojeve u skladu sa ekonomskom snagom pojedinih društvenih slojeva i načelima socijalne pravde i solidarnosti. U praksi se ovaj socijalni koncenzus potvrdio kao snažna pokretačka snaga reformskih procesa, koji je doprinosi da mere ekonomske politike daju veće efekte, kao i da u plodovima tih efekata uživaju svi društveni slojevi.¹⁰

Srbija, na žalost spada u onu drugu grupu neuspešnih zemalja tranzicije. Pomenuti socijalni koncenzus, koji se potvrdio kao uslov uspešnosti neophodnih reformi u procesu tranzicije, ne samo da nije postignut, nego nije bilo čak ni ozbiljnijih pokušaja da se taj koncenzus postigne. Naprotiv, u ekonomskoj i ukupnoj politici društva dominirala je improvizacija, palijativne odluke, veoma često iznudjene sticajem loših i sve težih društvenih okolnosti, odluke koje su,

⁹ Djukić P. „Privatizacija –dve godine posle, zakon, politika i praksa“, UGS „Nezavisnost“, Beograd 2003

¹⁰ Milenković T. :Putevi i stranputice socijalnog dijaloga“, „radnička štampa“, Beograd 2010

pretežno zavisile od trenutnog odnosa društvenih snaga, koji je omogućavao nametanje pojedinačnih interesa određenih društvenih grupa. Takav tok događaja imao je veoma teške posledice na društvo, a posebno na radno-poizvodjačke i stvaralačke slojeve društva. Nepostojanje zajedničke, za sve društvene slojeve prihvatljive razvojne strategije usporavalo je proces tranzicije, umanjivalo one malobrojne pozitivne efekte reformskih procesa, višestruko uvećavalo socijalnu cenu tranzicije, koja je u celini prebačena isključivo na teret radno – proizvodjačkih slojeva društva, uslovljavajući sve radikalnije industrijske i socijalne konflikte, koji su situaciju činili još težm i neizvesnijom. Iskustvo Srbije u tom smislu je veoma poučno za sve zemlje, jer potvrđuje i upozorava da se takav složeni, zahtevni društveni proces kao što je tranzicija ne može izvesti na drugi način nego zajedničkom snagom svih društvenih slojeva, a uslov za to je da se prethodno postigne saglasnost na taj način da svaka društvena grupa u toku i očekivanim efektima reformi prepozna sopstvene i zajedničke motive i interese. Naravno, da niko pojedinačno, ali ni kao pripadnik određenog društvenog sloja neće prihvatiti da učestvuje u društvenim reformama u kojima je izvesno, ili čak jasno stavljeno do znanja da će biti žrtva, odnosno gubitnik u tim procesima. Srbija danas plaća visoku socijalnu i ekonomsku cenu, ili bankarskim jezikom rečeno visoke zatezne kamate zbog činjenice da još uvek nema nacionalni socijalni koncenzus o strategiji razvoja. Upravo zato što ovaj socijalni koncenzus nije postignut na početku procesa tranzicije, srpsko društvo je i dalje dominantno konfliktno društvo. To je i dalje jedna od najkrupnijih prepreka reindustrijalizaciji Srbije, koja može biti uspešna samo ako bude deo ukupne razvojne strategije društva. U suštini, srpsko društvo vrti se već više od dve decenije u začaranom krugu. Napredak društva nije moguć bez postizanja socijalnog koncenzusa, a prepreku za to predstavljaju konflikti koji su postali deo svakodnevice. U društvu vlada atmosfera nepovrenja, straha, socijalne neizvesnosti. U takvoj atmosferi nerealno je očekivati i trezven, racionalnan razgovor o bilo kojem značajnom društvenom pitanju, a pogotovo ne rezultate. Drugim rečima, pred sve društvene aktere, kao „conditio sine qua non“, kao predispit njihove stvarne spremnosti i kapaciteta da definišu i realizuju strategiju ovrživog razvoja i u tom kontekstu reindutrijslizacione Srbije, postavlja se pitanje da postignu minimalni nacionalni socijalni koncenzus. Ne postoji nikakvo relevantno i prihvatljivo opravdanje da se to ne učini. Oni koji to nisu u stanju, moraće, na bilo koji način da sidju sa društvene i političke scene.

U tom smislu, protekle dve i po decenije tranzicije pokazale su da akteri političkog i društvenog života, akteri industrijskih odnosa – političke vlasti, sindikati i poslodavačka udruženja nisu, kako pojedinačno, a onda i zajednički imali potrebne kapaciteta da odgovore zahtevima i izazovima složenih i po svojoj prirodi konfliktnih reformskih procesa.¹¹ Naime, istorija industrijskih odnosa u

¹¹ Madžar Lj. : „Razvojni potencijal i socijalna cena tranzicije“ u „Sindikati u društvu u trnziciji“ CLDS, Beograd 1998

celini, savremena praksa demokratskih zemalja Evrope, sa razvijenim, društveno moćnim institucijama socijalne demokratije, kao i iskustvo zemalja tranzicije, uključujući i Srbiju, pokazuje da je socijalna demokratija počela da se uspostavlja onda kada su radnici osnovali svoje radničke organizacije – sindikate, kada su ti sindikati, na principima solidarnosti i masovnosti, sopstvene finansijske snage, unutrašnje demokratske organizacije i načina rada, svoje autonomije i nezavisnosti u odnosu na državu, poslodavce i političke stranke stekli značajnu društvenu moć. Ta činjenica otvorila je novu stranicu u istoriji industrijskih odnosa, jer je tek onda kada je uspostavljena relativna ravnoteža društvene moći između države, poslodavaca i sindikata, bilo moguće da se otvore novi procesi – kolektivnog pregovaranja, socijalnog dijaloga, uspostavljanja radnog i socijalnog zakonodavstva, kao pravne osnove socijalnog mira i stabilnosti. Protivurečni karakter ovog procesa nalazi se, pored ostalog, i u činjenici da iza svakog kolektivnog ugovora, socijalnog pakta, drugih mehanizama socijalnog partnerstva stoji potencijalna ili realna snaga štrajka i drugih metoda radikalne industrijske akcije. Drugim rečima, svi pomenuti socijalni akteri suočili su se činjenicom da industrijski i socijalni konflikti nanose ekonomsku i svaku drugu štetu svakome od njih pojedinačno i svima njima zajedno. U društvu čija je ključna pokretačka snaga profit, odnosno tržišna utakmica došlo se do saznanja da industrijski i socijalni konflikti i te kako, kroz direktne i indirektno štete utiču na kapacitet kompanija da učestvuju i da opstanu u tržišnoj utakmici i da je višestruko jeftinije sedeti za pregovaračim stolom i tražiti zajednička, opšte prihvatljiva rešenja za sve aktere, nego te iste probleme rešavati na ulici, u demonstracijama, javnim protestima, štrajkovima i tsl.

Srbija je, na žalost, daleko od tog modela relativne ravnoteže snaga aktera industrijskih odnosa. Naprotiv, odnos snaga je ostao isti kao i na početku procesa tranzicije – država je dominantni akter, koja u svojim rukama drži ključne instrumente moći. Na drugoj strani društveno nemoćni sindikati i poslodavačke organizacije, pri čemu poslodavačke organizacije svoju slabost nastoje da bar delimično nadoknade nekritičkim paktiranjem sa državom. Poseban problem predstavlja mala društvena moć sindikata, koji imaju najveći interes za demokratske društvene reforme, jer samo na taj način mogu upešno da afirmišu i zaštite interese i prava pripadnika radničke klase. Međutim, umesto jačanja društvene moći, zasnovane na solidarnosti, svesti i odgovornosti za zaštitu minimuma zajednički interesa radnika, sindikalnu scenu karakteriše podeljenost, fragmentiranost, sukobi, pojava da sindikati rade jedni protiv drugih, što sve, u krajnjoj liniji vodi ka marginalizaciji sindikata. O tome svedoči čitav niz podataka. Među njima posebno treba izdvojiti sledeće:

- Prema podacima Ministarstva za rad u Registar kod ovog Ministarstva upisano je preko 23.000 sindikalnih organizacija na različitim nivoima;
- Stopa sindikalne organizovanosti beleži stalnu tendenciju pada. Prema podacima iz istraživanja „Sindikalni barometar“ od pre šest godina stopa

sindikalne organizovanosti iznosila je oko 25%, a procene su da je sada ispod 20%;¹²

- U novo osnovanim privatnim preduzećima sindikalno organizovanje je tabu tema i svaki pokušaj sindikalnog organizovanja nailazi na grube represivne mere poslodavaca.

Za ovakvo poražavajuće stanje na sindikalnoj sceni, odnosno činjenicu da u Srbiji faktički ne postoji sindikalni pokret, najveću, a može se slobodno reći isključivu odgovornost snose birokratizovana sindikalna rukovodstva koja su pokazala da nisu dorasla zahtevima društvenih okolnosti. To je slika i posledica činjenice da sindikati, koji po svojoj prirodi i suštini svoje društvene uloge moraju biti demokratske, otvorene, razvojne organizacije, najotvorenije prema društvenim reformama koje će biti na dobrobit radnika, a to uvek znači i celog društva, ostali na marginama društvenih zbivanja, zarobljeni sopstvenim konzervativizmom, koji u suštini znači nekritičku, sebičnu odbranu interesa onih koji se nalaze na čelu takvih sindikata. Naime, dogodio se veoma protivurečni proces. U društvu je došlo do promene svih ključnih parametara, tako što se promenila struktura stanovništva, struktura privrede, struktura radne snage, odigrale se suštinske promene na političkoj sceni, dok su sindikati pretežno ostali na organizacionom i programskom modelu nasledjenom iz prethodnog društvenog sistema. To se, pre svega, odnosi na dve najveće, formalno reprezentativne sindikane centrale, čiji konzervativizam i otpor promenama predstavlja jednu od glavnih prepreka reforme sindikata, a time i pokretanja procesa uspostavljanja efikasnih instrumenata i prakse socijalne demokratije. Mala društvena moć je jedna od razloga zbog kojih se radnička klasa u Srbiji više od dve decenije nalazi u ponižavajućem ekonomskom i društvenom položaju.¹³

Kada se ima u vidu činjenica da pokretačku snagu i smisao instrumentima socijalne demokratije daju njegovi društveno moćni, demokratski organizovani akteri – sindikati, poslodavci i političke vlasti, onda je jasno zašto su instrumenti i praksa socijalne demokratije u Srbija, na normativnom i praktičnom planu na staklenim nogama.

Radno i socijalno zakonodavstvo je još uvek daleko od standarda uspostavljenih u ekonomski i tehnološki razvijenim zemljama Evrope, koje štiti postignute civilizacijske tekovine na ovom planu. U tom pogledu je je od oktobra 2000. godine, vremena koje se, makar formalno tretira kao vreme početka demokratskih promena, uočljiva tendencija da je radno zakonodavstvo, a posebno Zakon o radu kao „Lex generalis“ u ovoj oblasti bilo predmet radikalnih konflikata između poslodavaca i sindikata. Ta tendencija se nastavlja i danas kroz aktuelne sukobe i dijametralno suprotne pozicije poslodavaca i države na jednoj i sindikata

¹² Mihajlović S. „Sindikalni barometar“, UGS „Nezavisnost“, Centar za sindikalizam, Beograd 2008

¹³ „Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji“, FES i Centar za socijalno –demokratske studije, Beograd 2001

na drugoj strani, oko ključnih rešenja u ovom Zakonu. Predmet konflikata je nastojanje poslodavačkih organizacija da pod izgovorom „liberalizacije tržišta rada“ i stvaranja povoljnijih uslova privredjivanja ozakone u celini nepovolju poziciju radnika.

Sistem kolektivnog pregovaranja suštinski se nije promenio u odnosu na prvi, u velikoj meri ostroisani Opšti kolektivni ugovor iz 1991. godine, koji je u suštini zadržao ključne komponente administrativnog uređivanja plata iz sistema socijalističkog samoupravljanja. U uslovima krize, visoke nezaposlenosti i siromaštva, kollektivno pregovaranje često ograničava na cenkanje oko povećavanja zarada i drugih revandikativnih prava zaposlenih za nekoliko procenata. Drugim rečima, Srbiju tek očekuje zahtevni posao uspostavljanja koncepta i prakse kolektivnog pregovaranja koji će biti bitna komponenta socijalne tržišne privrede. To je, istovremeno, neophodni uslov da se uspostave mehanizmi i dobra praksa sektorskog dijaloga.

U Zakonu o radu, samo se u jednom članu pominje mogućnost osnivanja saveta zaposlenih, dok u praksi ovak dokazano efikasan mehanizam socijalne demokratije uopšte ne funkcioniše. Sindikati savete zaposlenih veoma često tretiraju kao konkurenciju, pri čemu, svesno ili nesvesno zanemaruju činjenicu da u svim zemljama u kojima su jaki saveti zaposlenih, istovremeno su jaki i sindikati, koji su glavni nosioci procesa odlučivanja u savetima zaposlenih.

Kao oštar, upozoravajući i uznemirujući rentgenski snimak napred opisanog stanje je poražavajuće stanje socijalnog dijaloga. Socijalno ekonomski saveti na lokalnom nivou osnovani su u oko 10% opština. Socijalno ekonomski savet na nacionalnom nivou faktički ne funkcioniše i ni jedan značajan zakon ili drugi dokument ne prolazi celovitu demokratsku proceduru u Socijalno ekonomskom savetu. Reprezentativnost sindikata i poslodavačkih organizacija kao legitimacija za legitimno učešće u radu Saveta nije uradjena u skladu sa preporukama MOR, pri čemu formalno „reprezentativni sindikati“ (SSSS i UGS „Nezavisnost“) nekritički brane svoju privilegovanu poziciju, odnosno monopol na reprezentativnost, ne prihvatajući činjenicu da su se promenili svi parametri (struktura privrede, radne snage, sindikalna scena) i da je neophodno na objektivan način, u skladu sa preporukama MOR utvrditi reprezentativne organizacije sindikata i poslodavaca.

Činjenica da su svi ključni instrumenti socijalne demokratije u Srbiji nerazvijeni, da je njihova društvena moć i efikasnost mala, što je samo slika male društvene moći i kapaciteta socijalnih partnera da ostvaruju svoju društvenu ulogu i funkcije neizbežno ima za posledicu smanjivanje objektivnih dometa uticaja vanekonomskih činilaca na ekonomski i tehnološki razvoj Srbije, a time i na proces reindustrijalizacije. Drugim rečima, u proces definisanja strategije i realizaciju programa reindustrijalizacije Srbije mora se uključiti širi krug društvenih aktera, a ovi akteri moraju u celini da iskoriste ogroman potencijal vanekonomskih činilaca ekonomskog razvoja društva.

Literatura

1. De Soto, H.: *The mystery of capital*, Basic Books, New York, 2000.
2. Djukić, P.: *Privatizacija – dve godine posle*, zakon, politika i praksa, UGS „Nezavisnost“, Beograd, 2003.
3. Kriza i razvoj, Zbornik radova sa istoimenog naučnog skupa, Institut društvenih nauka, Beograd, 2010.
4. Madžar, Lj.: *Razvojni potencijal i socijalna cena tranzicije*, Sindikati u društvu u trnziciji, CLDS, Beograd, 1998.
5. Madžar, Lj.: *Ekonomski učinci morala i moralni učinci ekonomije*, Zbornik radova „Moral i ekonomija“, Institut društvenih nauka, Beograd, 2008.
6. Marinković, D.: *Osnovne pretpostavke za uspostavljanje društveno odgovornog poslovanja u Srbiji*, „Svet rada – stari izazovi u novom dobu“, Visoka strukovna škola za preduzetništvo, Beograd, 2012.
7. Milenković, T.: *Putevi i stranputice socijalnog dijaloga*, Radnička štampa, Beograd, 2010.
8. Mihajlović, S.: *Sindikalni barometar*, UGS „Nezavisnost“, Centar za sindikalizam, Beograd, 2008.
9. Sindikati Srbije od sukoba ka saradnji, FES i Centar za socijalno – demokratske studije, Beograd, 2001.
10. Stajić, D.: *Zablude o socijalnoj državi*, Institut za političke studije, Beograd, 2010.
11. Vukotić, V. : *Psihofilozofija biznisa*, CID, Podgorica, 2006.

SOME NON-ECONOMIC FACTORS OF RE-INDUSTRIALISATION IN SERBIA

Darko Marinković¹⁴
Vladimir Marinković¹⁵

Abstract

Countries in transition, Serbia among them, should value experience of economically and technologically developed democratic countries, where economic and non-economic factors of developmen are combined into one, and in

¹⁴ „Megatrend“ University, Belgrade

¹⁵ „Megatrend“ University, Belgrade

this respect, the greatest success was achieved by the countries that have established an optimal balance between economic and non-economic factors of development. The optimal balance of the said two groups of factors gives the best results because they establish reversible connection among them in the way that strengthening of non-economic factors stimulates economic and technological development, while, on the other hand, economic and technological development opens the door for more intense development of non-economic factors. In this sense, analyses of the structure of economic systems and the influence of the structure on the dynamics of development confirm that for the stable and dynamic economic development, which is a condition of political and social stability, in addition to natural and human resources, institutions are also very important. This is confirmed by the fact that the economically and technologically most developed countries of Europe and the world have the most advanced and most effective social institutions, which protect the equality of all before the law, the principle of equal opportunities, private property, entrepreneurship, labor, economic and social rights, in accordance with achieved standards of civilization. In other words, economic and institutional development are two inseparable components of the progress of a society, which results are enjoyed by all members of the society, not just a few privileged social groups. That is one of the most demanding and complex tasks of establishing optimal relations of economic and non-economic factors of economic development of the society. A good example in this sense is a seemingly purely economic category - labor costs. This category is now approached much differently than a hundred or even fifty years ago. Namely, the cost of labor today covers a much wider range of rights and needs of workers and their families, which come from a person's right to live in freedom and dignity, which are both economic and non-economic categories.

Keywords: *reindustryisation, strategy of sustainable development, institutions, economic factors, noneconomic factors, ethic, industrial conflicts, trade unions, social partnership, concensus.*

II DEO

EKONOMSKA TRANZICIJA I PRIVATIZACIJA

UTICAJ POSTOJEĆEG MODELA PRIVATIZACIJE NA STANJE INDUSTRIJSKOG SEKTORA SRBIJE

Ivan Stošić¹

*Apstrakt*²

Privatizacija državnih i društvenih preduzeća je jedan od ključnih uslova za poboljšanje poslovnih performansi preduzeća zemalja u tranziciji. Međutim, ovaj proces nije uvek dovodio do željenih rezultata. Iskustva iz sprovođenja privatizacije u prerađivačkoj industriji Srbije ukazuju da, pored određenih rezultata, većina očekivanih ciljeva nije ostvarena. Istraživanja sprovedena u ovom radu pokazuju da, delimično zbog modela privatizacije koji primenjivan nakon 2001. godine, značajno povećanje proizvodnje industrije Srbije nije postignuto, niti je došlo do bitnijih promena u strukturi ovoga sektora. Istovremeno, privatizacija je deo industrijskih preduzeća dovela težak ekonomski položaj, a ne mali broj je zatvoren.

***Ključne reči:** privatizacija, industrija Srbije, restrukturiranje, efekti*

UVOD

Osnovni cilj istraživanja u ovom radu je analiza uticaja koji je privatizacija, odnosno postojeći model privatizacije imao na poslovanje i razvoj industrije Srbije. Intencija rada je da prezentira osnovna kretanja u industriji Srbije i u procesu privatizacije u ovoj delatnosti, i da pokuša da pruži odgovor, da li je i na koji način postojeći model privatizacije uticao na performanse poslovanja industrijskog sektora Srbije u periodu nakon 2002. godine.

Rezultati rada bi trebali da daju doprinos objektivnom sagledavanju uticaja privatizacije na razvoj industrije Srbije, a sve u cilju izbegavanja ponavljanja

¹ Dr Ivan Stošić, viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka Beograd

² Ovaj rad je deo istraživačkog projekata „Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU“ (OI 179015), finansiranog od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

grešaka i stvaranje adekvatnog institucionalnog okvira za sprovođenje daljih strukturnih promena u narednom periodu.

Osnovna hipoteza rada je da privatizacija, globalno gledano, nije imala pozitivne efekte na razvoj industrije Srbije. Naprotiv, proces privatizacije imao je snažno negativno dejstvo na brojna preduzeća iz ove delatnost, a pozitivne promene su bile ograničene na uski broj privrednih subjekata (uglavnom privatizovanih od većih internacionalnih kompanija). U takvim okolnostima u Srbiji, za razliku od većine zemalja u tranziciji, nije došlo do vidnog porasta obima proizvodnje, promena u strukturi delatnosti i radikalnog unapređenja profitabilnosti poslovanja.

Shodno navedenom, nakon uvoda, u drugom delu rada prezentiran je pregled literature i metodologija istraživanja koja je korišćena. Treći deo rada posvećen prezentaciji ključnih ekonomskih indikatora poslovanja industrije i procesa privatizacije. U četvrtom delu rada izvršena je analiza karakterističnih tendencija, a u petom, zaključnom, delu prezentirana je ocena uticaja koji je privatizacija, odnosno model koji je primenjivan od 2002. godine, imao na poslovanje i razvoj industrije Srbije.

LITERATURA I METOD ISTRAŽIVANJA

- Problematika privatizacije, posebno od početka sprovođenja procesa tranzicije, bila je predmet analiza velikog broja radova. Brojni autori su se fokusirali na različite aspekte ovoga procesa: teoriju privatizacije, modele, agencijski problem, efekte privatizacije, itd.

Početakom devedesetih godina prošloga veka privatizacija je smatrana za jedan od osnovnih temelja uspešnog sprovođenja procesa tranzicije i generalno gledano ključni faktor unapređenja poslovanja preduzeća u bivšim socijalističkim zemljama.

U više članaka ukazivano je na potrebu i značaj privatizacije za uspešnost procesa tranzicionih reformi (npr. *Blanchard, et. al., 1991, Havrilishin i McGettigan, 1999*). Uprkos ukazivanja na značaj, već u ranim devedesetim godinama prošloga veka, isticano je da privatizacija sama po sebi ne može biti dovoljna da bi se sprovele potrebne strukturne reforme i unapredilo poslovanje preduzeća. Brojni autori (npr. *Nellis, 2003*) su ukazivali da uspešnost tranzicionih reformi bitno zavisi i od načina vođenja makroekonomske politike, efektivnosti institucionalne infrastrukture i vladavine prava, te primene efikasnih standarda upravljanja preduzećima i sl.

Tokom vremena težište analiza je sve više usmeravano na sagledavanju ostvarenih efekata privatizacije. Istraživanje u 28 postkomunističkih zemalja (*Denisova, et. al., 2006*) otkriva ogromno nezadovoljstvo procesima privatizacije i

brojna zalaganja javnosti za reviziju pojedinih privatizacija, pa i celokupnog procesa.

Izvestan broj istraživanja se fokusirao na uticaj privatizacije na poslovanje preduzeća. Sprovedena empirijska istraživanja su ukazala na veliki uticaj privatizacije na promene u nivou produktivnosti, ali i u broju zaposlenih. Tako Megginson i Netter (*Megginson i Netter, 2001*) pokazuju da je privatizacija obično rezultira u povećanoj produktivnosti, ali takođe dovodi do smanjenja broja zaposlenih u mnogim preduzećima širom sveta.

Različiti aspekti privatizacije su takođe opširno istraživani od strane domaćih autora. Neki od njih su bili fokusirani na teorijske aspekte privatizacije, tvrdeći da je privatno vlasništvo superiorno u odnosu na javno, i naglašavajući značaj brzog i efikasnog završetka privatizacije (npr. *Begović et. al., 2005*).

Veliki broj autora je svoja istraživanja usmerio na analizu modela privatizacije (npr. *Drašković, 2010*), kao i efekte privatizacije na privredni rast (npr. *Đukić, 2010, Cerović, 2009, Kovačević, 2010*). Većina autora bila je vrlo kritična kada je reč o rezultatima privatizacije u Srbiji. Drašković ukazuje da je privatizacija bila neefikasna, da nije dovela do željenog ekonomskog razvoja, a da je njen uticaj na nivo zaposlenosti bio poguban. Kovačević tvrdi da privatizacija u Srbiji nije uspeła i da je samo stvorila brojne nesrećne ekonomske i socijalne posledice.

Za razliku od prakse u drugim zemljama u tranziciji gde su vršena brojna empirijskih istraživanja, ova vrsta analiza nije u Srbiji česta (jedno od retkih istraživanja je organizovao Socijalno-ekonomski savet Srbije i prezentirao u studiji *Efekte privatizacije u Srbiji* (2011).

Takođe, postoji evidentan nedostatak istraživanja o uticaju privatizacije na određene sektore privrede. Ipak, određene analize te vrste prezentirane su u radovima Mičić i Zeremski (2011), Dondur, Radojević, Veljković (2006), kao i Savić (2009). Tako Mičić i Zeremski ukazuju da je, delimično zbog načina sprovođenja procesa privatizacija, ekonomska struktura Srbije promenjena u korist sektora usluga, na „štetu“ industrije.

Na početku istraživanja u ovom radu, koji je u fokusu imao uticaj privatizacije na kretanja u industriji, izvršen je pokušaj da se različitim statističkim metodama utvrdi korelacija i zavisnost između procesa privatizacije i osnovnih privrednih kretanja u industriji Srbije.

Nažalost svi ovi pokušaji nisu urodili plodom. Naime, broj i prihod od prodatih preduzeća u procesu privatizacije nije u statistički značajnoj korelaciji sa kretanjem fizičkog obima proizvodnje (ili brojem zaposlenih, izvozom...) industrije, niti ova analiza ukazuje na statistički značajan na nivou poverenja. Na osnovu toga moglo bi se konstatovati da privredna kretanja u industriji Srbije nisu u značajnoj meri determinisana uticajem privatizacije.

Međutim, informacije koje su svakodnevno prisutne u sredstvima informisanja, rezultati pojedinih empirijskih istraživanja, kao i sama iskustva autora (koji je učestvovao u više slučajeva privatizacije) ne potvrđuju tu tezu. Imajući to u vidu, a

u traženja odgovora na uticaj privatizacije na industriju Srbije, deskriptivnim metodom pristupilo se istraživanju ove kompleksne problematike.

REZULTATI

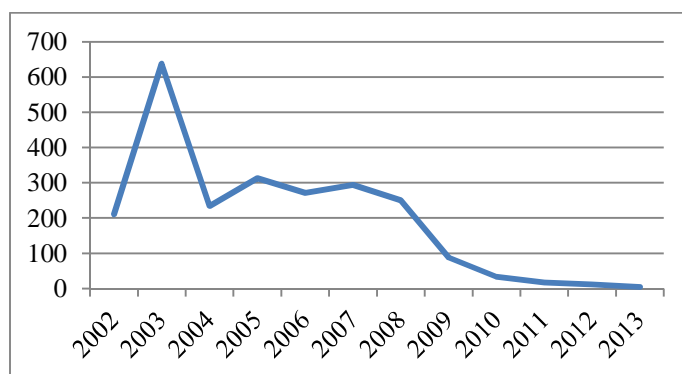
Proces privatizacije prerađivačke industrije Srbije

Privatizacija u Srbiji odvijala se po više različitih zakona³ i u osnovi po dva osnovna modela. Model, koji je bio na snazi do 2001. godine, a zasnivao se na internoj privatizaciji, zamenjen je bitno drugačijim modelom. U junu 2001. godine, usvojen je Zakon o privatizaciji (koji je počeo da se primenjuje faktički od početka 2002. godine), kojim je inaugurisan model privatizacije zasnovan na prodaji kapitala privatnim licima.

Intencija ovoga zakona, koji je to vreme proglašavan kapitalnim reformskim zakonom, bila je da obezbedi efikasnu transformaciju u privatno vlasništvo u relativno kratkom roku (inicijalno četiri godini, da bi kasnije taj rok bio u više navrata prolongiran), omogući unapređenje poslovanja privatizovanih preduzeća, uz ostvarivanje dodatnih budžetskih prihoda za državu.

Na osnovu ovog privatizacionog modela do sredine 2013. godine privatizovano oko 2.400 preduzeća (od čega javnim tenderom 82, aukcijama 1.527, a putem "tržišta kapitala" 755), s tim da je nakon inicijalnih uspeha i značajnih prihoda, tempo privatizacije postepeno slabio.

Broj privatizovanih preduzeća u Srbiji u periodu 2002 - 2013. (januar-jun) godine

Izvor: Bilten javnih finansija, septembar 2013

³ Zakon o društvenom kapitalu – SFRJ (decembar 1989); Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine – Srbija (avgust 1991); Zakon o osnovama promene vlasništva društvenog kapitala – SRJ (jun 1996); Zakon o svojojinskoj transformaciji – Srbija (jul 1997); Zakon o privatizaciji (jun 2001.).

U prerađivačkoj industriji, prema raspoloživim podacima do kraja 2010. godine (*Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020, str. 9*), privatizovano je 878 preduzeća – 60 javnim tenderom, 515 aukcijskim metodom, a 303 putem tržišta kapitala. Privatizacijom preduzeća u prerađivačkoj industriji, ostvaren prihod od 1,5 milijardi evra (55% ukupnih privatizacionih prihoda) i realizovane investicije u vrednosti 953 miliona evra (73% ukupnih investicija).

Privatizacija prerađivačke industrije Srbije u periodu 2002-2010. godina

Sektor/broj preduzeća	Privatizovano	Restrukturiranje	Poništeni ugovori	Preostala privatizacija
Prerađivačka industrija	878	58	258	40
Prehrambeni proizvodi, piće i duvan	202	3	48	12
Tekstil i tekstilni proizvodi, koža i predmeti od kože	91	7	44	2
Drvena industrija i papir	144	4	58	10
Hemijski proizvodi, guma i plastika	66	6	17	3
Proizvodi od ostalih minerala	77	4	23	1
Metali i metalni proizvodi	116	6	24	2
Ostale mašine i uređaji	40	4	10	3
Električni i optički uređaji	68	6	10	7
Saobraćajna sredstva	38	17	16	-

Izvor: Republički zavod za razvoj (na osnovu podataka Agencije za privatizaciju)

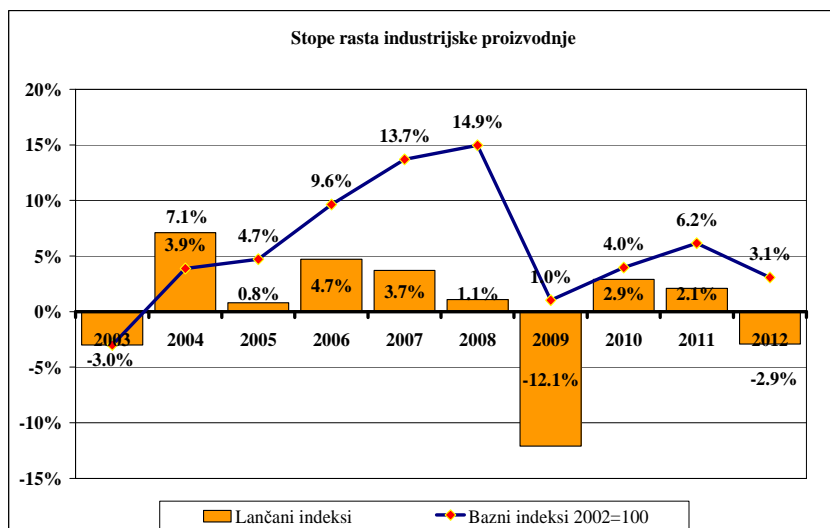
Mada je prema ovim podacima ostalo da se privatizuje krajem 2010. godine još 40 preduzeća u prerađivačkoj industriji (ili samo oko 4% od inicijalno predviđenog ukupnog broja), njihov broj je realno znatno veći. Naime, usled nepoštovanja ugovornih obaveza (pre svega neplaćanje dospelih rata za kupoprodajnu cenu, neodržavanje kontinuiteta proizvodnje i nepoštovanje socijalnog programa, zatim zbog nepoštovanja obaveza investicionog programa, te raspolaganje imovinom suprotno odredbama kupoprodajnog ugovora, itd.) poništeno je 258 kupoprodajnih ugovora (odnosno 29,4% svih sklopljeni ugovora u ovoj delatnosti).

Shodno tome, krajem 2010. godine, u prerađivačkoj industriji je ostalo neprivatizovano još oko 24% privrednih subjekata ovoga sektora industrije predviđenih za privatizaciju. Imajući u vidu da je tokom 2011. i 2012. godine (za koje se ne raspolaze podacima o prerađivačkoj industriji) sklopljeno vrlo malo novih ugovora, a da je broj raskinutih ugovora bio mnogo veći, može se pretpostaviti, da se učešće neprivatizovanih preduzeća čak i povećalo.

Osnovna privredna kretanja u industriji Srbije

Analizirajući pojedine ključne pokazatelje osnovnih ekonomskih trendova u industriji Srbije tokom poslednjih desetak godina, može se konstatovati sledeće:

- Period 2002-2012. godina karakterisale su visoke oscilacije i u osnovi niska stopa rasta industrijske proizvodnje Srbije.

Izvor: Podaci RZS

Prosečna stopa rasta industrije Srbije, u kojoj dominantno mesto sa učešćem od oko 75% ima prerađivačka industrija, iznosila je u ovom periodu oko 0,5%, bila je niža od ostvarene stope rasta bruto domaćeg proizvoda (oko 3,4%).

Istina, u 2013. zabeležen je značajan rast industrijske proizvodnje Srbije (koji će iznositi oko 6%), što je pre svega posledica dinamičnog porasta proizvodnje auto industrije i prerade nafte u ovoj godini.

Rast fizičkog obima industrijske proizvodnje Srbije u velikoj meri je zaostajao porastom ostvarenim u zemljama u tranziciji Centralne Evrope. Za razliku od Srbije, u naprednijim zemljama u tranziciji, u kojima je nakon tzv. tranzicione krize došlo do oporavka industrije, u našoj zemlji nivo industrijske proizvodnje još uvek je daleko niži nego što je bio u 1990. godini. Sve to je imalo za posledicu smanjenje učešća sektora industrije u formiranju bruto dodate vrednosti (u 2012. godini na oko 23,5%, prema 24,8% u 2002.).

- Tehnološka struktura prerađivačke industrije Srbije nije se bitnije promenila u poslednjih desetak godina. Naime, u strukturi prerađivačke industrije najveće učešće imaju i dalje grupe niske tehnološke i srednje-niske tehnološke intenzivnosti

u kojima je zaposleno 77% radnika, posluje 90% preduzeća i ostvaruje se 79% novostvorene vrednost ovoga sektora (*Izveštaj o razvoju Srbije 2012, str. 13*).

Industrijska proizvodnja je uglavnom zasnovana na radno i resursno intenzivnim podsektorima.

- Obim izvoza prerađivačke industrije je značajno povećan u analiziranom razdoblju. Ukupan izvoz prerađivačke industrije porastao je sa oko 2 milijarde USD u 2002. na više od 11 milijardi USD u 2012. godini. Posebno u 2013. godini zabeležen je dalji veoma visok porast obima izvoza. Međutim, učešće izvoza je dalje nisko i ispod je svetskog proseka.

U strukturi izvoza najveće učešće imali su proizvodnja osnovnih metala, prehrambenih proizvoda, pića i duvana, te hemikalija i hemijskih proizvoda, kao i proizvodnja proizvoda od gume i plastike i proizvodnja ostalih mašina i uređaja. Ovih pet podsektora činilo je 2/3 izvoza prerađivačke industrije u posmatranom periodu.

Pri tome, izvozne aktivnosti nekoliko preduzeća prerađivačke industrije su u značajnoj meri određivali dinamiku izvoza (ranije *US Steell Srbija*, a u 2012. i posebno u 2013. godini *Fiat automobili Srbija*).

- U industriji prisutna je višegodišnja tendencija opadanja broja zaposlenih. Ukupan broj zaposlenih smanjen je u posmatranom periodu za oko 300 hiljada lica (odnosno sa oko 594 hiljada u 2002. na 289 hiljada lica u 2012. godini).

- U istom periodu zarade zaposlenih u industriji Srbije su vidno uvećane. Prosečna mesečna neto zarada je povećana sa oko 125 Eur u 2002. na oko 320 Eur u 2012. godini. Prosečni godišnji realni rast zarada bio je znatno brži od rasta BDP i produktivnosti rada. Uprkos vidnog porasta, Srbija ostaje jedna od zemalja sa najnižim zaradama u regionu.

DISKUSIJA

Kako se privatizacije preduzeća u Srbiji „privodi kraju“, to se pažnja javnosti sve više usmerava na ocenu efekata ovoga procesa. Iskustva u pogledu efekata izvršenih privatizacija u industriji Srbije (a i ocene efekata) su različita:

Proces privatizacije po modelu zakona iz 2001. godine nije, suprotno inicijalnim očekivanjima, doprineo povećanju obima industrijske proizvodnje. I mada se privatizacija ne može „optužiti“ da je bila jedini razlog zbog čega industrija Srbije nije bitnije uvećala nivo svoje proizvodne aktivnosti u periodu 2002-2013. godina, nesumnjivo da je zajedno sa negativnim efektima svetske finansijske krize, prevremenom liberalizacijom i ne preterano povoljnim poslovnim ambijentom, bila jedan od osnovnih limitirajućih faktora bržeg razvoja.

Naime, u velikom broju slučajeva privatizacija je bila neuspešna⁴, s tim što su preduzeća, kod kojih je raskinut ugovor, po pravilu bila devastirana i u još lošijem stanju nego pre (poništene) privatizacije.

Međutim, i u velikom broju privatizovanih preduzeća, u kojima nije došlo do raskida kupoprodajnog ugovora, nije bilo vidljivih poboljšanja. Od novih vlasnika su se očekivale nove investicije, uvođenje savremenih oblika organizovanja i upravljanja, porast proizvodnje i ulazak na nova tržišta i tržišne segmente, i na osnovu toga bolje zarade i viši životni standard zaposlenih. U mnoštvu slučajeva ova očekivanja su bila izneverena.

Neki novi vlasnici, ne u retkim slučajevima, bez ikakvog iskustva u upravljanju u određenoj delatnosti, nisu bili u stanju da obezbede funkcionisanje kupljenih preduzeća. Ali nije ni mali broj preduzeća, u kojim je privatizacija bila motivisana spekulativnim razlozima, na prvom mestu sticanju imovine koja su društvena preduzeća posedovala. Mnogi novi vlasnici nisu bili zainteresovani za poboljšanje poslovnih performansi i povećanje proizvodnje, već za „isisavanje“ imovine.

Zbog svega navedenog mnoge od privatizovanih firmi su „zatvorene“ ili su smanjile svoje aktivnosti na minimum, zaposleni ne primaju plate, ne uplaćuju im se doprinosi... Posebno teška situacija je u nekim mestima u centralnoj Srbiji, gde „ništa ne radi“ kao rezultat privatizacija.

- Jedan od razloga izostanka zadovoljavajućih pozitivnih efekata nalazi se i u činjenici da ovaj proces predugo traje, a da se u preduzećima u procesu privatizacije ne sprovode neophodne promene.

Značajan broj preduzeća (preko 170) je dobio status preduzeća „u restrukturiranju“, čime je bio zaštićen od plaćanja prispelih obaveza. Ova preduzeća nisu se razvijala, i prilagođavala tržištu, poslovno i resursno su devastirana, a veliki broj njih samo vegetira.

Ne mala ukupna sredstva, koja je država odvajala za njihovo funkcionisanje, pojedinačno za svako preduzeće su bila mala, i uglavnom su „odlazila“ za isplatu zarada, finansiranje socijalnih programa viškova zaposlenih, a vrlo malo u obrtna sredstva i razvoj. Sa izuzetkom RTB Bor (nova topionica i rafinacija bakra) gotovo da nije bilo ulaganja u modernizaciju i povećanje kapaciteta preduzeća „u restrukturiranju“.

- Privatizacija je imala posebno negativne posledice na broj zaposlenih u industriji Srbije. Prosečan broj radnika u privatizovanim preduzećima gotovo je prepolovljen - smanjen za 45,10% (*Efekti privatizacije u Srbiji, 2011. str. 83*).

Zahvaljujući tome smanjeni su ukupni troškovi poslovanja i povećana je produktivnost. Ipak treba istaći činjenicu, da povećanje konkurentnosti bazirano isključivo na smanjenju zaposlenosti i nižim izdvajanjima za troškove radne snage,

⁴ Broj "poništenih privatizacija" je do sredine 2013. godine je dostigao gotovo 30% od ukupnog broja (na osnovu: *Izveštaj o razvoju Srbije, 2012. str 31*).

ne može biti isključivo jedina dugoročna strategija za ostvarivanje višeg nivoa konkurentnosti (Stošić, et. al., 2012).

- Ipak, u jednom broju preduzeća, uglavnom privatizovanih od velikih internacionalnih kompanija, ostvarena su značajna poboljšanja, koja se ogledaju u potpunoj promeni "anatomije i fiziologije" poslovanja analogno svetskim standardima. Nažalost, broj takvih preduzeća u industriji Srbije nije veliki.

- Privatizovana privredna društva, mada iz godine u godinu posluju sa promenljivom uspešnošću, pokazuju nešto povoljnije finansijske rezultate u odnosu na druge sektore privrede. Privatizovana privredna društva su u 2012. godini iskazala pozitivan neto finansijski rezultat od 13 miliona dinara, posle prošlogodišnjeg neprofitabilnog poslovanja odnosno, gubitka od 2.171 miliona dinara.

Za razliku od pojedinih zemalja centralne Evrope koje su relativno efikasno sprovele proces privatizacije, restrukturiranja i modernizaciju industrije, takve tendencije nisu zabeležene u Srbiji. U ovim zemljama je stvorena nova industrijska struktura, osposobljena za konkurentski nastup na stranim tržištima, značajnim delom zahvaljujući prilivu stranih direktnih investicija (delom kroz procese privatizacije i restrukturiranja) i preseljenju industrijskih kapaciteta iz razvijenih zemalja EU. U ovim zemljama došlo je do osetnog povećanja fizičkog obima industrijske proizvodnje (u periodu 2001-2008. godina i do 40%), a posebno izvoza, što se pozitivno odrazilo i na povećanje zaposlenosti.

ZAKLJUČCI

Svrha privatizacije, po modelu prodaje kapitala, trebala je da bude povećanje obima i produktivnost proizvodnje industrije Srbije, njeno restrukturiranje, povećanje izvoza, poboljšanje finansijskih rezultata poslovanja, pa i (u dužem roku) zaposlenosti. Nažalost, posle više od 10 godina sprovođenja privatizacije po ovom modelu, većina inicijalnih očekivanja nije ostvarena. Ovakvim rezultatima doprinela je činjenica da je svetska finansijska kriza imala snažne negativne efekte na sam proces privatizacije i poslovanje privatizovanih preduzeća.

Ipak, može se konstatovati da je pored nekih pozitivnih rezultata i uspeha, privatizacija dobar deo industrijskih preduzeća dovela u težak ekonomski položaj, a ne mali deo je zatvoren. U ukupnom broju zaposlenih u prerađivačkoj industriji učešće privatizovanih društava iznosi svega oko 12% u 2012. godini (*Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2012. godini*).

Jedan od ključnih razloga predstavlja obrazac ponašanja novih vlasnika. Mnogi od njih su težili da na privatizaciji što više zarade (kroz brzu prodaju kupljene imovine i/ili „isisavanje“ sredstava iz preduzeća), ne vodeći računa o unapređenju poslovanja kupljenih preduzeća.

Pored toga, sredstva od privatizacije nisu dovoljno usmeravana u investicije i modernizaciju industrije. Restrukturiranje se svelo na puko održavanje u životu nekadašnjih nosilaca industrijskog razvoja u Srbiji.

Pored svega, Srbija mora da konačno završi proces privatizacije započet još 1990. godine. Ovo će biti skopčano sa velikim izazovima, s obzirom da preostali korpus neprivatizovanih preduzeća a uglavnom ih čine ona, sa problemima u poslovanju, dubiozama u svojim poslovnim knjigama i imovinsko-pravnoj dokumentaciji, i koja nisu atraktivna, posebno u postojećim kriznim uslovima privređivanja, za privatizaciju

Sve to upućuje na zaključak da su potrebne promene u modelu privatizacije. Ne upuštajući se u tehničkih pitanja sprovođenja postupka privatizacije (vezana za poreklo kapitala kupaca, transparentnost i način vođenja postupka i sl.) čini se da je prvenstveno potrebno povećati atraktivnost preduzeća za privatizaciju kroz raznovrsnije oblike kupovine društvenog i državnog kapitala (npr. *management buyout* za mala preduzeća i posebna „ad hoc“ rešenja za velika preduzeća). Takođe, veći akcenat mora biti stavljen na definisanje načina korporativnog upravljanja i kontrolu unapređenja poslovnih performansi privatizovanih preduzeća, kako bi se izbegli negativni efekti koji su se ispoljili u prethodnom razdoblju.

Literatura

1. Begović, B., et al. (2005): *Četiri godine tranzicije u Srbiji*, Centar za liberalno-demokratske studije, Beograd
2. Blanchard, O., Dornbusch, R., Krugman, P., Layard, R., Summers, L. (1991): *Reform in Eastern Europe*. Cambridge, MA: MIT Press
3. *Bilten javnih finansija, septembar 2013*, Ministarstvo finansija Republike Srbije
4. Cerović, B., (2009): *Serbia in transition and crisis*, Transition in Serbia, NDEJ i Ekonomski fakultet Univerziteta u Beogradu
5. Denisova, I., Eller, M., Frye, T., Zhuravskaya, E., (2006): *Who Wants to Revise Privatization and Why? Evidence from 28 Post-Communist Countries*, The World Bank's Annual Bank Conference on Development Economics (ABCDE) "Beyond Transition," St. Petersburg, Russia
6. Dondur N., Radojević, S., Veljković, Z., (2007): *Efekti privatizacije i restrukturiranja u industrijskim preduzećima u Srbiji*, Časopis: Industrija No. 3, 2007, str. 13-25, ISSN 0350-0373
7. Drašković, B., (2010): *Kraj privatizacije posledice na ekonomski razvoj*, Monografija: Kraj privatizacije posledice na ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, Institut ekonomskih nauka, Beograd
8. Djukić, P., (2010): *Završetak privatizacije - efekti na razvoj i zaposlenost*, Monografija: Kraj privatizacije posledice na ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 2010.

9. *Efekti privatizacije u Srbiji*, (2011): Socijalno-ekonomski savet Srbije
10. Havrylyshyn, O., McGettigan, D. (1999): *Privatization in Transition Countries: A Sampling of the Literature*, Washington: International Monetary Fund, WP 99/6
11. *Izveštaj o razvoju Srbije 2012*, (2013): Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave Republike Srbije
12. Kovačević, M., (2010): *Privatizacija u začaranim krugovima*, Monografija: Kraj privatizacije posledice na ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji, Institut ekonomskih nauka, Beograd
13. Megginson, W., Netter, J., (2001): *From State to Market: A Survey of Empirical Studies on Privatization*, Journal of Economic Literature, June 2001
14. Mičić, V., Zeremski, A., (2011): *Deindustrijalizacija i reindustrijalizacija privrede Srbije*, Časopis: Industrija 2/2011, str. 51-68, ISSN 0350-0373
15. Nellis, J.,: *Time to Rethink Privatization in Transition Economies?* Discussion Paper Number 38, The World Bank Washington, D.C. 2003.
16. *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2012. godini (2013)* Agencija za privredne registre
17. Savić, Lj., (2009): *Srpska industrija za dvadeset prvi vek*, Časopis: Industrija No. 1, 2009, str. 1-17, ISSN 0350-0373
18. *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020*, (2011): Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja Republike Srbije
19. Stošić, I., Brnjas, Z., Redžepagić, S., (2012): *Privatization, restructuring and unemployment: the case of Serbia*, Monografija: New challenges in changing labour markets, Institut ekonomskih nauka, Beograd

THE CURRENT MODEL OF PRIVATIZATION IMPACT ON THE INDUSTRIAL SERBIAN SECTOR STATE

Ivan Stošić⁵

*Abstract*⁶

The privatization of state and socially owned enterprises is one of the key requirements for enhancing business performances of the transition economies. However, the effects of this process have not always lead to the desired results. The evidence from privatization of Serbian manufacturing industry points out that, besides certain results, the most of anticipated outcomes have not been achieved up to. Researches conducted in this paper have shown that, partly due to model of privatization implemented after 2001, the significant increase in production has not been achieved, the new business structure have not been established, while the certain number of privatized companies in the Serbian industry have been closed.

Keywords: *privatization, Serbian industry, restructuring, effects*

⁵ Ivan Stošić, PhD, Senior Research Fellow, The Institute of Economic Sciences Belgrade

⁶ This paper is a part of a research project "Challenges and Prospects of structural changes in Serbia: Strategic Directions for Economic Development and Harmonization with EU Requirements" (OI 179015), funded by the Ministry of Education, Science and Technology of the Republic of Serbia.

PRIVATIZACIJA I DEINDUSTRIJALIZACIJA U REPUBLICI SRBIJI

Rajko Kosanović¹
Sanja Paunović²
Ljuban Žigmund³

Apstrakt

Proces privatizacije u Srbiji, formalno posmatrano, započeo je 30. decembra 1989. godine, kada je stupio na snagu Zakon o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom. Naredne 2014. godine proces privatizacije ulazi u 25. godinu. Jedna od osnovnih karakteristika tog procesa, naročito u periodu od 2002. godine do danas, je deindustrijalizacija.

Privatizacija u Srbiji započela je, pored ostalog, sa ciljevima da se: stvori efikasna tržišna privreda, sa odgovarajućom vlasničkom strukturom; pokrene proizvodnja; održi postojeći nivo zaposlenosti te on poveća na srednji rok, jednom rečju, da se ostvari ekonomski razvoj. Međutim, umesto svega toga došlo je do deindustrijalizacije i još veće nezaposlenosti, praćene sa sve većom bedom i siromaštvom. U Srbiji, su uništene u velikoj meri mašinska industrija, elektroindustrija, hemijska industrija, industrija motora i traktora, tekstilna i druge industrije.

Činjenice koje ukazuju na neuspešnost privatizacije u Srbiji, između ostalog, su: veliki broj raskinutih kupoprodajnih ugovora; cilj privatizacije prvenstveno bio je pribavljanje svojine nad građevinskim zemljištem i objektima radi njihove dalje prodaje; prihodi države, odnosno punjenje njenog budžeta bili su primarnog karaktera, a ne sveukupni privredni razvoj; restruktuiranje privrednih subjekata u procesu privatizacije neopravdano dugo traje; postojanje velikog broj privrednih subjekata koji iz više pokušaja da se privatizuju nisu dobili nove vlasnike; nad velikim brojem privrednih subjekata otvoren je stečajni postupak i isti su likvidirani.

¹ Dr Rajko Kosanović, Savez samostalnih sindikata Srbije

² Dr Sanja Paunović, Savez samostalnih sindikata Srbije

³ Ljuban Žigmund dipl.ek., Savez samostalnih sindikata Srbije

Ključne reči: privatizacija, deindustrijalizacija, nezaposlenost, nova industrijalizacija

UVOD

Struktura privrede Srbije, tokom poslednjih 25 godina koliko traje proces privatizacije, u potpunosti je izmenjena, te tako danas imamo veoma slabašnu i krhku privredu, koja sama po sebi ne može da povuče razvoj zemlje, jer se bori tek sa sopstveni opstanak. Težište je sa industrije preneto na usluge, što je uzrokovalo deindustrijalizaciju, ali problem je što ni to nije dovelo do očekivanog podsticaja celokupnom razvoju zemlje. Tako se Srbija našla u situaciji da neke privredne grane u kojima je bila vodeća u svetu (tekstilna industrija, elektronska, poljoprivredna proizvodnja) mora ponovo da razvija od samog početka. Fabrike su zatvorene, mašine samlevene u staro gvožđe, oprema rasprodana i pokradena, radnici otpušteni, tržišta izgubljena, poznati trgovački brendovi zaboravljeni, a dugove ne plaćaju oni koji su ih napravili, nego baš suprotno, svi drugi, od države, preko zaposlenih i nezaposlenih radnika, pa sve do penzionera. Time se vraćamo na početak jednog završenog kruga i razmišljamo kako da nađemo novac da ponovo oživimo fabrike, zaposlimo armiju nezaposlenih ljudi, obezbedimo masovnu proizvodnju - kako bi imali šta da izvezemo, postanemo konkurentni na stranim tržištima, smanjimo spoljno-trgovinski deficit, te uredno servisiramo dugove prema stranim poveriocima. Novo vreme zahteva nove izvozno orijentisane strategije, dugoročno razvojno planiranje, definisanje nove industrijske politike, novo znanje, kapital, opremu i tehnologiju. Najvažnije pitanje je, kako spasiti preduzeća koja mogu da se uhvate u korak sa vremenom. Ne treba zaboraviti ni preduzeća koja su otišla u stečaj i bankrot, najčešće tako što su davana kao garancije za kredite, a pojedinci se bogatili svesno uništavajući privredu Srbije. Nekako je zaboravljeno, da se sve to prethodnih 45 godina, skoro pola veka, gradilo i stvaralo radom, i da je od tih istih preduzeća živelo nešto više od 7,44 miliona stanovnika Srbije.

REZULTATI PRIVATIZACIJE U PERIODU OD 2002. DO 2012. GODINE

U Srbiji, u periodu od 2002. do 2012. godine, privatizovano je ukupno 2.368 preduzeća (bez preduzeća kod kojih su raskinuti ugovori), i to putem: 1) tendera 84 preduzeća (ili 3,55% od ukupnog broja privatizovanih preduzeća), 2) aukcija 1.533 preduzeća (64,74%) i 3) tržišta kapitala 751 preduzeće (31,71%).

U privatizovanim preduzećima bilo je ukupno 334.955 zaposlenih, i to: 68.484 zaposlena (ili 20,44% od ukupnog broja zaposlenih) u preduzećima privatizovanim putem tendera, 128.012 (38,22%) u preduzećima privatizovanim putem aukcija i 138.459 zaposlenih (41,34%) u preduzećima privatizovanim na tržištu kapitala.

U posmatranom periodu, najveći broj preduzeća privatizovan je 2003. godine (638 preduzeća ili 26,94% od ukupnog broja privatizovanih preduzeća), a najmanji 2012. godine (13 preduzeća ili 0,55%), kada je već svima postalo jasno, koliko su pogubne razmere prethodnih privatizacije i kada su sve glasnjiji bili zahtevi za njihovo preispitivanje. Kontrole privatizovanih preduzeća su suštinski izostale, a samo u najdrastičnijim slučajevima kršenja kupoprodajnih ugovora i zloupotreba, podnete su i krivične prijave od strane Agencije za privatizaciju.

Knjigovodstvena vrednost privatizovanih preduzeća, u posmatranom periodu od 11 godina, iznosila je 2.555.839.000 evra, a prodajna cena 2.580.011.000 evra. Prodajna cena bila je viša od knjigovodstvene za 24.172.000 evra ili za 0,95%.

Ukupna vrednost uloženi investicija u privatizovana preduzeća iznosila je 1.076.626.000 evra, a socijalnih programa (koji se odnose na preduzeća privatizovana putem tendera) 276.689.000 evra.

Kod preduzeća privatizovanih putem tendera i aukcija, poništena je svaka četvrta privatizacija. Naime, ugovori su raskinuti kod 671 (29,33%) preduzeća, i to kod 46 preduzeća privatizovanih putem tendera (6,86% od ukupnog broja preduzeća kod kojih su raskinuti ugovori), i 625 preduzeća privatizovanih putem aukcija (93,14%).

Tabela 1. Osnovni pokazatelji procesa privatizacije u Srbiji, u periodu od 2002. do 2012. godine

- u 000 evra

Red br.	Pokazatelji	Ukupno Prodato/ Raskinuto	Br. zaposlenih	Knjigovod. vrednost	Prodajna cena	Investicije
I	Tenderi					
	1. Privatizovano	84	68.484	882.316	1.002.779	877.234
	2. Raskinuti ugovori	46	30.666	445.825	618.701	304.173
	3. Bruto (1+2)	130	99.150	1.328.141	1.621.480	1.181.407
II	Aukcije					
	4. Privatizovano	1.533	128.012	973.783	867.126	193.490
	5. Raskinuti ugovori	625	57.551	368.352	525.429	88.881
	6. Bruto (4+5)	2.158	185.563	1.342.135	1.392.555	282.371
III	Tržište kapitala					
	7. Privatizovano					
	8. Prethodno privatizovano	751	138.459	624.664	639.217	5.902
	9. Bruto (7+8)	965	85.994	75.076	70.889	-
	9. Bruto (7+8)	1.716	224.453	699.740	710.106	5.902
IV	Ukupno privatizovano (1+4+7)	2.368	334.955	2.555.839	2.580.011	1.076.626
V	Ukupno (3+6+9)	4.004	509.166	3.370.016	3.724.141	1.469.680

Stopa raskinutih ugovora (broj raskinutih ugovora/broj bruto privatizovanih preduzeća⁴) kod preduzeća privatizovanih putem tendera i aukcija iznosi 29,33% i to: 35,38% kod preduzeća privatizovanih putem tendera i 28,96% kod preduzeća privatizovanih putem aukcija. Najčešći razlozi raskidanja privatizacionih ugovora su: neplaćanja dospelih kupoprodajnih rata (rata od ugovorene prodajne cene preduzeća), neizvršavanja obaveza iz socijalnog programa, neizvršavanja obaveza iz investicionog programa, nepoštovanje odredbe da se obezbedi kontinuitet proizvodnje, kao i raspolaganje imovinom na način suprotan odredbama ugovora.

CILJEVI I POSLEDICE PRIVATIZACIJE

Ciljevi sa kojima se krenulo u proces privatizacije i koji su proklamovani kao jedno jedino i najbolje rešenje za Srbiju - da se stvori efikasna tržišna privreda sa odgovarajućom vlasničkom strukturom, pokrene proizvodnja, pospeši ekonomski razvoj i održi postojeći nivo zaposlenosti i na srednji rok poveća, nisu dostignuti, a domaća industrija je sve više propadala. Umesto proklamovanih ciljeva, došlo je do deindustrijalizacije, još veće nezaposlenosti i siromašenja najširih slojeva stanovništva.

Kada je o deindustrijalizaciji reč, u Republici Srbiji uništen je značajan deo lake i prerađivačke industrije, a posebno: mašinska industrija, elektroindustrija, industrija motora i traktora, tekstilna, hemijska, poljoprivredna (naročito industrija mesa), i druge industrije.

Koliko je deindustrijalizacija, udružena sa ostalim procesima, negativno uticala na ukupnu društveno-ekonomsku situaciju u zemlji, pored ostalog pokazuju nam sledeće činjenice:

- 1) bruto domaći proizvod u 2012. godini je bio na nivou od 61,3% ostvarenog bruto domaćeg proizvoda u 1989. godini (istočnoevropske zemlje su u proseku na nivou od 155% BDP-a);
- 2) industrijska proizvodnja u 2012. godini je na nivou od oko 38,4% industrijske proizvodnje iz 1989. godine;
- 3) učešće industrije u stvaranju BDP-a iznosi 17%, u odnosu na 32% koliko je iznosilo 1990. godine;
- 4) ukoliko industrijska proizvodnja nastavi da raste samo 0,7% godišnje, koliko je prosečno rasla od 2001. godine, do kraja 21. veka neće se vratiti na nivo iz prošlog stoleća;
- 5) kašnjenje u pogledu industrijskog razvoja u odnosu na razvijene zemlje je oko 50 godina, i ono se sve više povećava;

⁴ Bruto pokazatelj obuhvata preduzeća kod kojih nisu raskinuti kupoprodajni ugovori plus preduzeća kod kojih su ovi ugovori raskinuti, a neto pokazatelj samo privatizovana preduzeća kod kojih nisu raskinuti kupoprodajni ugovori.

6) Stopa nezaposlenosti je izuzetno visoka, posebno u pojedinim gradovima Srbije, gde je zabeležena i preko 50%, 60%, a ponegde i preko 70%.

Do nestanka preduzeća iz industrijskog sektora, pored neuspešne privatizacije, doveli su pogrešno vođena ekonomska politika, raspad jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, ratovi vođeni na prostoru prethodne Jugoslavije, ekonomske sankcije i drugi činioci.

Tabela 2. Rezultati procesa deindustrijalizacije u Republici Srbiji (1990-2007.)

Red. br.	Pokazatelji	1990.	2007.	Indeks (3:2)
0	1	2	3	4
1.	Gradovi – industrijski centri sa više od 1.000 radnika	62	28	45,16
2.	Industrijski sistemi – preduzeća sa više od 1.000 radnika	217	55	25,35
3.	Broj industrijskih radnika			
	- Beograd	245.390	13.842	5,64
	- Kragujevac	57.574	8.331	14,47
	- Niš	25.285	3.358	13,28
	- Novi Sad	24.848	5.512	22,18
	- Kruševac	23.378	3.653	15,62
	- Vranje	20.357	6.907	33,93
	- Subotica	16.130	2.374	14,72
	- Pirot	13.362	2.126	15,91
	UKUPNO	426.324	46.103	10,81

U Srbiji u 2007. godini (tj. u godini pre nastupanja svetske ekonomske krize, koju neretko koristimo kao izgovor za mnoga nepovoljna ekonomska kretanja) u odnosu na 1990. godinu, kao što nam pokazuje tabela 2, broj gradova-industrijskih centara sa više od 1000 radnika bio je manji za 54,84% , a broj industrijskih sistema-predueća sa više od 1000 radnika za 74,65%. Ukupan broj industrijskih radnika u martu 2013. godine, u odnosu na 1990. godinu, manji je za 671.520 ili 66,4% (Tabela br. 4 u Prilogu). U Beogradu, na primer, broj industrijskih radnika u 2007. u odnosu na 1990. godinu manji je za 94,36%.

OSNOVNE SLABOSTI PROCESA PRIVATIZACIJE U SRBIJI

Proces privatizacije u Srbiji, u periodu od 2002. do 2012. godine, pored deindustrijalizacije, ispoljio je i sledeće slabosti:

- a) cilj velikog broja, formalno uspeh, privatizacija bio je sticanje vlasništva nad građevinskim zemljištem – na atraktivnim lokacijama u Srbiji,

- poljoprivrednim zemljištem i objektima radi njihove dalje preprodaje, rasprodaje imovine preduzeća i izvlačenja novca iz preduzeća za ličnu korist novog vlasnika, a ne održavanje i oživljavanje proizvodnje;
- b) namerno teranje preduzeća u stečaj od strane novih vlasnika, na način što je iz istih izvlačen kapital;
 - c) opterećivanje imovine privatizovanih preduzeća hipotekama za kredite uzetih od banaka, koje su novi vlasnici ili njihova preduzeća protivpravno prisvajali;
 - d) veštačko uvećanje vrednosti opreme i sredstava, koje su po osnovu dokapitalizacije novi vlasnici bili dužni da unesu u privatizovano društvo;
 - e) kupovina preduzeća novcem sumljivog porekla („pranje” „prljavog” novca kroz privatizaciju);
 - f) anonimnost stvarnih kupaca preduzeća, koji su kupovali više preduzeća (čak po deset, dvadeset i više), na način što su iza stvarnih vlasnika stajale „off shore” kompanije, ili se u njihovo ime kao kupci pojavljuju rođaci, prijatelji i dr.;
 - g) prodaja društvenog kapitala po višestruko nižim cenama od „realnih” (imovina i potraživanja privatizovanih preduzeća bila je višestruko veća od prodajne cene i dugova preduzeća);
 - h) nameštanje tendera;
 - i) postojanje slučajeva nelegalne i protivzakonite privatizacije;⁵
 - j) veliki broj kupoprodajnih ugovora je raskinut;
 - k) primenjeni koncept privatizacije podsticao je „gazdinsku” koncentraciju kapitala, pohlepu i socijalnu neodgovornost novih vlasnika;
 - l) favorizovanje državnih prihoda od privatizacije (favorizovanje pohlepe države da od prodaje preduzeća popunjava budžet, ne vodeći računa o posledicama), a žrtvovanje ekonomskog razvoja i održavanje i povećanje nivoa zaposlenosti;
 - m) povećanje nezaposlenosti, a time i socijalnih slučajeva, što je vodilo stvaranju bede, siromaštva, očaja i socijalnog beznađa;
 - n) kršenje radnopravnih propisa u pogledu zarada, uplate socijalnih doprinosa (za penzijsko i zdravstveno osiguranje), radnog vremena, zaštite na radu, pregovora o uslovima rada i sl.;
 - o) sve veći broj štrajkova, kao posledica primenjenog modela privatizacije;
 - p) predugo trajanje restruktuiranja u postupku privatizacije;
 - q) „seljenje” privatizovanih preduzeća u sferu neformalne („sive”) ekonomije, što je dodatno umanjilo prihode u budžetu.

⁵ U periodu od januara 2005. do septembra 2009. godine, zbog nepravilnosti u toku procesa privatizacije i „lične koristi vlasnika” podneto je ukupno 428 krivičnih prijava, kojima je obuhvaćeno 864 osoba, od kojih su 53 lišene slobode.

Pokušaji pozivanja na tradiciju i kulturu dobročinstva, zadužbinarstva, društveno odgovornog ponašanja, te isprobavanje ruskog recepta da se pozovu oni koji su se najviše obogatili u procesu privatizacije da se oduže kroz razne projekte, investicije ili poslove od opšteg društvenog interesa, nisu dali rezultate. Pokazalo se, kao i u slučaju svetske ekonomske krize koja je započela 2008. godine, da pohlepa nezasluženo bogatih i imućnih pogađa najšire slojeve stanovništva, koji želeo to ili ne plaća punu cenu „privatizacije“ na uštrb svoga životnog standarda i godina rada, od koga nema boljitka.

Nije u pitanju ni tržišna utakmica, ni prelaz iz jednog privrednog sistema u drugi, nego gola pljačka na koju su pravo polagali pojedinci, dok su institucije sistema ponekad žmirile, ponekad ih malo i pogurale, te su u toku jednog dana i po nekoliko puta licitirala ista preduzeća, te prodavala ih često istim kupcima u bescenje, po trostruko nižoj ceni, neki put i za jedan evro (mimo očiju šire javnosti).⁶

PRIMERI DEINDUSTRIJALIZACIJE U REPUBLICI SRBIJI

Prikaz jednog manjeg broja nekad uspešnih preduzeća, koja su preživela i po nekoliko ratova, sankcije, blokade i razne druge nedaće, koje su imale zavidnu poziciju na međunarodnom tržištu, i po kvantitetu i po kvalitetu izvoza, konkurentnosti i drugim odlikama, a nisu uspele da se sačuvaju od „odbranog oblika privatizacije“ od 2002. do 2012. godine, dali smo u tabeli pod nazivom „Primeri deindustrijalizacije u Republici Srbiji“. Najpre ćemo pomenuti preduzeća koja su imala stogodišnju tradiciju, kao npr. jagodinska pivara osnovana 1852. godine, „Petar Drapšin“ Novi Sad iz 1882. godine, „Luxol“ Zrenjanin osnovan 1884. godine kada i niška Pivara, „29 novembar“ Subotica iz 1894. godine, „Niteks“ Niš iz 1897. godine, „Udarnik“ Zrenjanin osnovan 1898. godine, RTB Bor iz 1904. godine, „Goša“ Smederevska Palanka i „14. Oktobar“ Kruševac iz 1923. godine, Industrija motora Rakovica - IMR Beograd iz 1927. godine, itd. Dakle, ako su ta preduzeća mogla da prežive Prvi svetski rat, Drugi svetski rat, okupaciju zemlje, izolacije i drugo, onda kako objasniti da je za njih bio kobni period - baš period privatizacije, ili period tranziciji. Ta su preduzeća ne samo uspešno prolazila u ranijim desetljećima i promene vlasnika, podržavljenja, menjanje vladara, promenu sistema u zemlji i bila veoma konkurentna i poznata u svetu, ostvarivala značajne poslovne rezultate, zapošljavala celokupno radno-sposobno stanovništvo sela i gradova, te sprečavala da glad i siromaštvo budu dominantna pitanja, kao što je to slučaj danas. Gde je nestalo poštovanje takvih giganata? Nije li sramota odreći se sopstvene snage i tradicije?

⁶ Dosta detaljno o preduzećima koja su prodana, a potom do temelja i uništena, pisao je i dnevni list „Blic“ u serijalu tokom oktobra meseca 2013. godine.

Da je u pitanju samo jedno ili dva preduzeća, moglo bi reći, eto događa se, to je tržišna utakmica, bolji pobeđuje, ali ovde je bilo reč o najboljim na Balkanu, u Evropi, pa i svetu, o desetinama i stotinama stogodišnjih preduzeća, o stotinama i hiljadama preduzeća sa tradicijom starom pola veka pa često i nešto dužom. Bilo bi nepravedno ne pomenuti neka od tih „mladih“ preduzeća, kao što su: Fabrika vagona Kraljevo, osnovana 1936. godine, „Utva“ Pančevo iz 1937. godine, „Prva iskra“ Barič iz 1938. godine, „Mostogradnja“ Beograd iz 1945. godine, „Zmaj“ Zemun osnovan 1946. godine, Industrija kablova Jagodina, „Budimka“ Požega i Industrija mašina i traktora-IMT Beograd iz 1947. godine, Elektronska industrija Niš, „Magnohrom“ Kraljevo i „Sloboda“ Čačak koji su osnovani 1948. godine, „Prva petoletka“ Trstenik iz 1949. godine, PIM „Ivan Milutinović“ Beograd, FAP Priboj i „Duga“ Beograd osnovani 1952. godine, „Rudnik“, Gornji Milanovac osnovan 1957. godine, „Srbijanka“ Valjevo, „Raška“ Novi Pazar, „IHP Prahovo“ Prahovo osnovani 1960. godine, PIK Zemun i Industrija tepiha Ivanjica, osnovana 1962. godine, itd. Mogli bi se analizirati i nekadašnji rezultati rada i poslovanja pomenutih preduzeća, svakako obim proizvodnje svakog pojedinačnog, doprinos BDP, zapošljavanju i drugi ekonomski pokazatelji uspešnosti. Međutim, ako se uzme u obzir da su sada mnoga preduzeća zatvorena ili da su u međuvremenom opterećena kreditima i dugovima, sadašnji rezultati su u najboljem slučaju ravni nuli, u gorem slučaju negativni, a u najgorem se radi o prezaduženosti. Objašnjavati rezultate poslovanja, sadašnje i prethodne, skoro da je ravno Don Kihotvskoj borbi sa vetrenjačama, ali imalo bi smisla ako bi se krenulo u pravcu reindustrijalizacije i oživljavanja preduzeća kojima još ima spasa.

Hoće li nas strana preduzeća, investitori, tajkuni bolje obezbediti nego što bi to sami uradili? Nije li im cilj sticanje i širenje sopstvenog bogatstva, šprekulisanje na tržištu gde se može više novca zaraditi, ili je takvo razmišljanje pogrešno, jer su njihove želje za našim blagostanjem, sigurnosti i bogatstvu daleko ispred naših. Mada, u slučaju privatizacije u Srbiji, stranci nisu bili pogubni za domaća preduzeća, niti su se za njih otimali. Želeli su tržište, jeftinu radnu snagu, sirovine, dobru lokaciju, blizinu autoputa, povoljnu poresku, carinsku politiku i još po nešto. Bio je tu i tamo poneki regionalno „čuveni“ gazda niza preduzeća, koji je, između ostalih, oglobio i u crno zavio nekoliko i naših preduzeća, a bogatstvo stekao preprodajom duvana, benzina i eventualno još po neke unosne robe. Za naša preduzeća, u najvećem broju slučajeva, ipak bili su najpogubniji domaći kupci, veoma slični ovim prethodno opisanim. Radilo se o bahatim, novopečenim vlasnicima velikih sistema koji nikad nisu ni radili poslove kojima su se fabrike prethodno decenijama bavile, nisu ni pokušavali da upoznaju proizvodnju, tržište, konkurenciju, uslove poslovanja na domaćem i stranom tržištu, a o razvoju novih proizvoda, proširenju proizvodnje i sopstvenih tržišta, sa njima je, pokazalo se, bilo i beskorisno pregovarati.

Očito, nije problem bilo u tome što su preduzeća privatizovana, privatizacija nije opravdanje za zatvaranje fabrika. Ništa lakše nego zatvoriti fabriku, pogasiti

pogone, iseći mašine u parčice i potom prodati u staro gvožđe, a radnike poslati kući. Za to se ne uče škole, niti zanati, za to nije potreban investitor, znanje, iskustvo, nego dobar cirkular i otpad koji otkupljuje staro gvožđe. U ovom momentu, ostalo je samo da se na greškama uči, inače su i one beskorisne, a preskupo plaćene.

Upoređivanje strukture, obima i vrednosti industrijske proizvodnje Republike Srbije iz 1989. godine sa nivoom proizvodnje u 2012. godini, postavilo je analizi određen broj zadataka vezanih za način statističkog evidentiranja kod Zavoda za statistiku Republike Srbije, koje je trebalo razrešiti. U periodu od 1989. godine do danas, u značajnoj meri je došlo do izmene vrste, obuhvata i strukture klasifikacija, po kojima su proizvodi evidentirani. To je stvorilo problem uporedivosti podataka.

Da bi se ova poteškoća prevazišla napravljen je interni kriterijum sa zadatkom da prikazani podaci reprezentuju grane i delatnosti industrijske proizvodnje 1989. godine, kao bazne godine, do 2012. godine kao aktuelnog stanja.

I pored toga što se nomenklatura kontinuirano dinamički menjala, određena ujednačenost se ispoljila od 1989. do 2003. godine, odnosno od 2009. do 2012. godine.

Pad proizvodnje od 1989. do 2012. godine zabeležen je kod sledećih grupa proizvoda:

- proizvodnje hleba i testenina: 1989. godine proizvedeno se 390.333 tone, 2003. godine 231.490 tona, 2009. godine 188.342 tone, a 2012. godine 164.723 tone (indeks u odnosu na bazni period je 42,2).
- proizvodnje vina: 1989. godine proizvedeno je 1.175.145 hektolitara, a 2012. godine 215.592 hektolitara (indeks u odnosu na bazni period 18,7).
- proizvodnje pamučnih tkanina: 1989. godine proizvedeno je 144.488 hiljada m², 2003. godine 9.984 hiljada m², 2009. godine 10.123 hiljada m², a 2012. godine 5.212 hiljada m² (indeks u odnosu na bazni period 3,6).
- proizvodnje rublja: 1989. godine iznosila je 58.355 hiljada m², 2003. godine 858 hiljada m², 2009. godine 12.233 hiljada m², a 2012. godine 16.156 hiljada m² (indeks u odnosu na bazni period 27,7).
- proizvodnje kožne obuće: 1989. godine proizvedeno je 25.711 hiljada pari, a 2012. godine 3.849 hiljada pari (indeks u odnosu na bazni period 15,0).
- proizvodnje parketa: 1989. godine proizvedeno je 1.407.114 m³, a 2012. godine 147.187 m³ (indeks u odnosu na bazni period 21,6).
- proizvodnje raznog mineralnog đubriva: 1989. godine proizvedeno je 1.905.469 tona, a 2012. godine 1.166.962 tona (indeks u odnosu na bazni period 61,2 %).
- proizvodnje boja, lakova i zaštitnih premaza: 1989. godine proizvedeno je 59.906 tona, a 2012. godine 47.250 tona (indeks u odnosu na bazni period 78,9).
- proizvodnje ravnog stakla: 1989. godine je 109.526 tona, 2009. godine 2.385 tona, 2012. godine nije bilo proizvodnje.

- proizvodnje livenih cevi: 1989. godine 6.583 tone, 2012. godine 592 tone (indeks u odnosu na bazni period 9,0).
- proizvodnje antimona, magnezijuma, kadijuma: 1989. godine 7.319 tona, a 2009. godine 22 tone, a za 2012. godinu nema podatka.
- proizvodnje zlata i drugih plemenitih metala: 1989.god. 208,8 tona, 2009. godine 54,9 tone, a 2012. godine 9,7 tona (indeks u odnosu na bazni period 4,7).
- proizvodnje i prerade bakra: 1989. godine 452.003 tone, 2012. godine 129.742 tone (indeks u odnosu na bazni period 28,7).
- proizvodnja čeličnih, građevinskih i ostalih konstrukcija od metala: 1989.godine 103.021 tona, a 2012. godine 39.893 tone (indeks u odnosu na bazni period 38,7).
- proizvodnje kotlova i izmenjivača: 1989. godine 55.633 tone, a 2012. godine 12.105 tona (indeks u odnosu na bazni period 21,8).
- proizvodnje alata (glodala, burgije, alat za štancovanje, merni, ručni i ostali alat): 1989. godine 6.927 tona, a 2012. godine 639 tona (indeks u odnosu na bazni period 9,2).
- proizvodnje pumpi i kompresora: 1989. godine je bilo 6.876 tona, a 2012. godine 563 tone (indeks u odnosu na bazni period 8,2).
- proizvodnje armatura, slavina, ventila za vodu i druge fluide: 1989. godine 16.054 tone, a 2012. godine 571 tona (indeks u odnosu na bazni period 3,6).
- proizvodnje traktora, buldožera: 1989. godine 96.644 tona, a 2012. 1.888 tona (indeks u odnosu na bazni period 2,0).
- proizvodnje strugova, bušilica, presa: 1989. godine 18.280 tona, a 2012. godine 865 tona. (indeks u odnosu na bazni period 4,7).
- proizvodnje električnih aparata za domaćinstvo: 1989. godine 41.676 tona, a 2012. godine 30.393 tone (indeks u odnosu na bazni period 72,9).
- proizvodnje elektromotora, generatora i transformatora: 1989. godine 28.783 tone, a 2012. godine 13.559 tona (indeks u odnosu na bazni period 47,1%).
- proizvodnje motora sa unutrašnjim sagorevanjem: 1989. godine 35.127 tona, a 2012. godine 1.622 tone (indeks u odnosu na bazni period 4,6).
- proizvodnje šinskih vozila: 1989. godine 16.864 tone, a 2012. godine 3.275 tona (indeks u odnosu na bazni period 19,4).

Od posmatranih 44 grupa proizvoda, kod 8 grupa je zabeležen porast proizvodnje u odnosu na posmatranu 1989. godinu i to pretežno u oblasti prerađivačke industrije – prehrane i određenih proizvoda za ličnu potrošnju. Indeks povećanja od 4,2% je zabeležen kod proizvodnje testenina, do 3.176,9% kod proizvodnje sportskog vatrenog oružja. Najveći broj promena, povećanja, u 7 slučajeva, kretao se do 82%.

Kod 24 grupe proizvoda, zabeležen je pad proizvodnje. Devastiranjem su pogođene: tekstilna industrija, proizvodnja obuće, drvena industrija, proizvodnja hemikalija za poljoprivredu, proizvodnja nemetala, metalska industrija, industrija ekstrakcije i plemenitih metala, industrija obojenih metala, elektro industrija, proizvodnja energetske opreme, proizvodnja električnih mašina i uređaja za industriju, aparata za domaćinstvo, poljoprivredne mehanizacije, mašina alatjika, i td.

Najbolje rešenje bi bilo da se pokuša naplatiti sve što je namerno ili nemarom uništeno, od samih uzročnika, tj. kupaca preduzeća koji nisu izvršili ugovorene obaveze, u smislu nastavka proizvodnje, dokapitalizacije, čuvanja radnih mesta, investiranja u opremu i mašine, itd. Neobično je da su neki, kako ih danas javnost naziva „grobari srpske privrede“ uspešni biznismeni u desetak i više zemalja sveta, da poseduju lance preduzeća i neprocenjivu imovinu, što ukazuje na to da, ukoliko se hoće, ima se iz čega naplatiti i nadoknadi uništeno i izneto iz preduzeća.

Za svaku od uništenih fabrika, mašina, radnih mesta, izgubljenu dobit od gubitka proizvodnje, treba tražiti pravičnu nadoknadu, pa ako se obnovi polovina ili trećina fabrika, zemlja više nebi bila na kolenima pred međunarodnim finansijskim institucijama, moleći za novac da se pokrije godišnji budžet i potraživanja dospela na naplatu. Radnici bi imali gde da se vrate na posao, ponovo bi oživela neka mesta po Srbiji, broj socijalno-ugroženih bi se smanjio, a time i pritisak na državu, a posebno na budžet. Naravno, sve rečeno upućuje na potrebu ponovnog uspostavljanja efikasnih sistema provera i kontrole, na svim nivoima od preduzeća do države, odnosno od poslovođe, preko menadžmenta preduzeća, upravljačkih tela, direktora, inspekcija (poreskih, radnih, i dr.), pa sve do efikasnog i pravičnog sudstva, jer da svi nivoi kontrole nisu zakazali, do situacije u kojoj se sada nalazi zemlja, nebi ni došlo, a priča o „pljačkaškoj privatizaciji“ bila bi plod pokvarene mašte, a analize bespredmetne.

ZAKLJUČAK

Ekonomska politika vođena u Srbiji od 2000. godine, između ostalog, zasnivala se na: pogrešnom modelu privatizacije, insistiranju na prilivu stranog kapitala, precenjenom dinaru, liberalizaciji spoljne trgovine, uvozu i uslugama. Takva ekonomska politika za posledicu imala je: smanjenje BDP, smanjenje obima industrijske proizvodnje, smanjenje izvoza, povećanje uvoza, povećanje deficita tekućeg bilansa, povećanje budžetskog deficita, rast javnog i ukupnog spoljnog duga, rast nezaposlenosti, rast siromaštva i druge negativne posledice.

Neophodna je nova industrijalizacija koja treba da obezbedi rast zaposlenosti, proizvodnje i izvoza.

Država, odnosno Vlada Srbije, pored ostalog, treba da: stvori odgovarajući poslovni ambijent koji će podsticati rast proizvodnje (postojanje odgovarajuće

zakonske regulative, efikasne i jeftine administracije i dr.), ukine subvencije gubitašima, subvencira izvoznike, počne sa sprovođenjem depresijacije domaće valute i formira razvojnu banku za podršku izvozno orjentisanog proizvodnji.

Literatura

1. Kosanović Rajko, 2011, Socijalno pravo, Friedrich Ebert Stiftung, NIP „Radnička štampa”, Beograd, str. 119-121.
2. Kosanović Rajko, 2009, Sindikalne teme, NIP „Radnička štampa”, Beograd, strana 82-84.
3. Kosanović Rajko, Paunović Sanja, Žigmund Ljuban, 2010, Privatizacija u Republici Srbiji i stavovi sindikata, *Kraj privatizacije i posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 128-141.
4. Paunović Sanja, 2011, Uloga Međunarodnog monetarnog fonda u savremenoj ekonomskoj krizi, Beograd, str. 313-319.
5. Zakona o prometu i raspolaganju društvenim kapitalom („Službeni list SFRJ”, broj 84/89)
6. Zakon o društvenom kapitalu („Službeni list SFRJ”, broj 46/90)
7. Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine („Službeni glasnik RS”, br. 48/91, 75/91, 48/94 i 51/94)
8. Zakon o svojskoj transformaciji („Službeni glasnik RS”, br. 32/97 i 10/01)
9. Zakon o privatizaciji („Službeni glasnik RS”, br. 38/01, 18/03, 45/05 i 123/07)
10. Zakon o klasifikaciji delatnosti („Sl. glasnik RS“, broj 104/09)
11. Uredba o klasifikaciji delatnosti („Sl. glasnik RS“, broj 54/10)
12. Jedinствена klasifikacija delatnosti („Sl. list SRJ“, br. 31/96, 34/96, 12/98, 59/98 i 74/99)

PRIVATISATION AND DEINDUSTRIALIZATION IN THE REPUBLIC OF SERBIA

Rajko Kosanović⁷
Sanja Paunović⁸
Ljuban Žigmund⁹

Abstract

Formally regarded, the process of the privatization in Serbia started from 30 December 1989, when the Law on sale and ownership of social capital was enforced. The next year, in 2014 the privatizations process will be 25 years. One of the main characteristics of that process, especially in the period from 2002 till today, is deindustrialization.

The privatization in Serbia began with the aim to: create an effective market economy with adequate ownership structure; initiate production; maintain the existing level of employment and secure its increase in the medium term, in one word, develop of economy. However, instead of all this there has been deindustrialization and even greater unemployment, followed by increased misery and poverty. In Serbia were destroyed to a large extent: mechanical industry, electrical industry, chemical industry, industry of motors and tractors, textile industry and other industries.

The facts pointing to the failed privatizations in Serbia, among other things, are: a great number of broken sales agreements; the aim of privatization was primarily to obtain property of construction sites and facilities in order to sell them further on; increase revenues and receipts of the budget, in other words, filling its budget was of the primary character, and not the overall economic development; restructuring companies in the process of privatization is taking unjustifiably too long; the existence of a large number of companies which did not get new owners despite many attempts to privatize them; a lot of companies got into the process of bankruptcy and eventually were closed down.

Keywords: *privatization, deindustrialization, unemployment, new industrialization*

⁷ Rajko Kosanović, PhD, Confederation of Autonomous Trade Unions of Serbia

⁸ Sanja Paunović, PhD, Confederation of Autonomous Trade Unions of Serbia

⁹ Ljuban Žigmund, Economist, Confederation of Autonomous Trade Unions of Serbia

Tabela 3. Primeri deindustrijalizacije u Republici Srbiji

Red. Br.	Naziv preduzeća	Proizvodnja	Preostala zavisna preduzeća	Imovina	Broj zaposlenih
1.	<p>Elektronska industrija Niš, osnovana 1948. (pred stečajem), imala 27 zavisnih preduzeća:</p> <ul style="list-style-type: none"> - EI FERITI – prodan na aukciji - EI SINTECO d.o.o. - bankrot - EI KKC - KOLOR KATODNE CEVI - bankrot, - EI Televizija, EI Jugorengen, EI NIT, EI Metal, EI Komerc, EI Irin, itd. 	Radio i TV aparati, kasetofoni, savremeni elektronski uređaji za industriju i zdravstvo	<ul style="list-style-type: none"> - EI RACUNARI– 21 zaposleni - EI Industrijska elektronika– 3 zaposlena - EI Holding korporacija, doo "FABRIKA MAŠINSKIH DELOVA"– 3 zaposlena - EI PROFESIONALNA ELEKTRONIKA – 3 zaposlena - EI 7. OKTOBAR– 2 zaposlena - EI SASTAVNI DELOVI d.o.o. (1966.) – 1 zaposlen 	<p>≈65 hektara</p> <p>≈204.000 m² poslovno-proizvodnog prostora</p>	<p>28.000 zaposlenih u najuspešnijem periodu</p> <p>2009. – 1.000</p> <p>2010. - 100</p> <p>2013. - 33</p>
2.	<p>MAGNOHRUM d.o.o. Kraljevo u restrukturiranju, osnovan 1948.</p> <ul style="list-style-type: none"> - ima sopstvenu sirovinsku bazu - <i>kupac iz Indije, uspešno posluje u 17 zemalja sveta, a u Srbiji isekli osnovna sredstva za rad (rotacionu mašinu) i prodali u staro gvožđe</i> 	Proizvodnja vatrostalnih proizvoda	<p>1. Magnoinvest d.o.o.</p> <p>2. Magnointel d.o.o.</p> <p>2011. proizvedeno: 130.000 grejača, 20.000 grejnih ploča, 54.734 termoakumulacionih peći, 5.256 bojlera, 27.177 t sirovog magnezita, 13.169 t sinter magnezita</p>	<p>322 uknjižene parcele: fabrički krug 120.000 m², deponija 7.000 m², zemljište u Pranjanima 7.000 m², površinski kop Milićevci 42.000 m², preko 250 objekata</p>	<p>2007.- 2.200</p> <p>Nov.2013.- 228</p>

Red. Br.	Naziv preduzeća	Proizvodnja	Preostala zavisna preduzeća	Imovina	Broj zaposlenih
3.	Luksol , Zrenjanin - osnovan 1884. godine - 2011. doneta odluka o stečaju	Proizvodnja supuna, šampone, kozmetike		Objekti, oprema	350 zaposlenih pre privatizacija
4.	Duga, (DP) Beograd, osnovana 1952. godine -podata na tržištu kapitala, raskinut ugovor	Fabrika boja i lakova		≈10 hektara, objekti, oprema	700 zaposlenih pre privatizacije
5.	„29 novembar“ Subotica - osnovan 1894. u stečaju od 2008 - reorganizacija: bankrotstvo - prestala sa radom	Industrija mesa i konzervi – dnevna proizvod. bila 150 tona visokokvalitetne hrane	29 novembar – Komerc , Subotica IMK 29. novembar ad Subotica – u stečaju	Industrijski kompleksi u Subotici i Horgošu, upravna zgrada, zemljište i maloprodajni objekti, vinogradi, mašine, postrojenja, itd.	Nov.2013.-19 3.000 zaposlenih u vreme pune proizvodnje
6.	Zmaj , Zemun, osnovan 1946. - 2003. odluka o restrukturiranju - danas ima malu radionicu u kojoj se prave poljoprivredne prikolice, silosna oprema, transporter, police i gondole za prodavnice	Proizvodio godišnje: 1.200 kombajna, 2.500 berača, 4.000 prikolica, 1,2 miliona felni		18 hektara građ. zemljišta 1.700 mašina – koje su vremenom prodate, isečene i pretopljene u gvožđe	5.000 zaposlenih 2006. (na dan prodaje)-643 2012. – 49
7.	„Rudnik“ , Gornji Milanovac, - osnovan 1957. godine - u restrukturiranju	Proizvodnja ostalih odevnih predmeta i pribora	Rudnik Trade D.o.o. , Gornji Milanovac, u restrukturiranju	Zemljište i objekti: G.Milanovac, - pod hipotekom	4.500 zaposlenih u 7 fabrika

Red. Br.	Naziv preduzeća	Proizvodnja	Preostala zavisna preduzeća	Imovina	Broj zaposlenih
			- proizvodnja ostalih odevnih predmeta i pribora	fabrike: Arandelovac, Rakovica, Topola, Pranjani, i posl. prostor N. Beograd	2006.-938 Maj 2010.- 612 Nov.2013.- 578
8.	Srbijanka , Valjevo - osnovana 1960. - u aprilu 2007. <i>kupila bugarska kompanija „Medija svijat“</i>	Poljoprivredni kombinat		-Fabrika -10,3 hektara državnog zemljišta dobio bugarski kupac	1.500 zaposlenih pre privatizacije 70 pri otvaranju stečaja
9.	Udarnik , Zrenjanin, osnovan 1898. -od 2009. u stečaju - reorganizacija: bankrotstvo	Tekstilna Industrija -Fabrika čarapa	-2007. u Zrenjanin došla italijanska firma „Pompea“ koja je preuzela neke od radnika Udarnika	- imovina rasprodata - u fabrici se proizvodilo 18,5 miliona pari čarapa	1985.-800 2003.-400 2008.-200
10.	Pivara , Niš -osnovana 1884.godine	Prerađivačka industrija		- zgrade, oprema - proizvodila 220.000 hektolitara godišnje	2004.-do 350 nov.2013.- 120
11.	Raška , Novi Pazar - osnovan 1960. godine -od juna 2013. u stečaju	Tekstilni kombinat		-zemljište, pogoni npr. u Tutinu i Sjenici -doradni pogon 6.509 m2, pamučna predionica	Nekad - 4.200 - dnevna proiz. 25 tona prediva 2013. - 39
12.	Mitros , Sremska Mitrovica - <i>kupljen 2005. godine i tada otpušteno 800 radnika</i> - stečaj 2009.	Fabrika mesa i mesnih preradevina		-27 hektara zemlje, hladnjača, klanica, pogon za preradu živinskog mesa, itd.	U vreme privatizacije 933 zaposlena 2013. - 7 čuvara

Red. Br.	Naziv preduzeća	Proizvodnja	Preostala zavisna preduzeća	Imovina	Broj zaposlenih
13.	Fabrika vagona Kraljevo - osnovana 1936. godine - privatizacija započeta 2005. godine kada je zaključen ugovor o tenderskoj prodaji, koji je kasnije raskinut - <i>prodato za 200.00 evra (uz obaveze) „Azov impeks“ Ukrajina</i>	Proizvodnja lokomotiva i šinskih vozila	Koncern FVK AD: 1. " Vagonogradnja " u restr. 2. " Livnica " u restrukturiranju 3. " Turs " u restrukturiranju 4. " Drumska vozila " u restr. 5. " Održavanje " u restrukturiranju 6. " Procesna oprema " u restr. 7. " Alatnica " u restrukturiranju 8. " Termoplastika " u restr.	- građevinsko zemljište – više desetina hiljada m ² - 70.000 m ² poslovnog prostora - 2011. god. proizvedeno 50 vagona, 135 remontovano, 500t odlivaka	Dec.2009.- 850 Nov 2013.- 783
14.	Proleter , Zrenjanin - stečaj 2004. -danas prazne hale izdate u zakup	Industrija tepiha		-proizvodne hale, mašine, zalihe sirovina i tepiha, objekti, stanovi, lokal	1.500 zaposlenih -proizvodnja 4,5 miliona m ² tepiha
15.	„Goša“ , Smederevska Palanka - osnovana 1923. godine - izdijeljena na 16 firmi <u>Bankrot:</u> 2. GOŠA UZOR trgovina, (1954.) 332 zaposlena 3. GOŠA FOPIG doo , Proizv. mašina za rudnike, kamenolome i građ.(1982.), 131 zaposlen 4. GOŠA- JEDINSTVO	Delatnost holding kompanija	1. GOŠA – FAM , Proizvodnja mašina za spec. namene- 89 zapos. 2. GOŠA Fabrika drumskih vozila , u restrukturiranju, 7 zapos. 3. GOŠA ZAŠTITNA/SOLKO , za zapošljavanje invalida -110 zaposlenih 4. GOŠA DIBUT , restoran i ugost. objekti, 14 zapos, zemljište/objekti	- zemljište - 20.000 m ² poslovnog prostora - zgrade: proizvodne hale, magacini, - proizvodnja - oprema - rudnik zlata	1989.-12.000 u tranziciji- 6.000

Red. Br.	Naziv preduzeća	Proizvodnja	Preostala zavisna preduzeća	Imovina	Broj zaposlenih
	Izgradnja zgrada - 221 zaposlen <u>Aukcija:</u> 4. GOŠA ŠTAMPARIJA , 8 zapos. 5. GOŠA «12 Oktobar» , doo (1978), 84 zaposlena <u>Priprema:</u> 1. Institut GOŠA (1956), 73 zaposlena		<u>Prodato:</u> 1. GOŠA Fabrika nameštaja (1996.), 130 zapos. 2. GOŠA OPTO ELEKTRONIKA , 4 zaposlena 3. GOŠA MONTAŽA , 977 zapos. 4. GOŠA Fabrika šinskih vozila (1923.), 620 zaposlenih, kupila je slovenačka fabrika <i>ŽOS Trnava</i> 5. GOŠA Fabrika specijalne opreme (1980), 39 zaposlenih		
16.	PIK ZEMUN , Beograd-ZEMUN u restrukturiranju, osnovan 1962. - 2009. otkazana aukcija	Poljoprivreda -Uzgoj goveda i proizvodnja mleka		-700 hektara zemlje -objekti: farma, mleka, itd.	Nov.2013.-93
17.	Jugodent, AD Novi Sad -bankrot u julu 2009. -pravno nepostoji	Proizv.medicinskih i stomatoloških instrumenata i mat.		- prodana sva imovina: 16 objekata, upravna zgrada, hale, itd	1989.-1.450 2009.-300 2013 - nepostoji
18.	Industrija tepiha Ivanjica -osnovana 1962. -bankrot - pravno nepostoji	Proizvodnja tepiha i prekrivača za pod	Preostao „Akon“ koga su kupili italijani i koji ima 45 zaposlenih	-17 objekata, zemljište na 6 lokacija, oprema, infrastrukt.	2006.-1700 2013- nepostoji

Tabela 4. Broj zaposlenih u Republici Srbiji, 1990.-mart 2013.

O P I S	1990	1995	2000	O P I S	2007	2012	2013/mart
UKUPNO SRBIJA	2.543.558	2.241.736	1.907.533	UKUPNO REPUBLIKA SRBIJA	2.002.345	1.727.048	1.725.071
Individualni sektor	62.049	253.088	311.028	Individualni sektor	569.494	385.934	378.241
Pravna lica	2.481.509	1.988.647	1.596.505	Pravna lica	1.432.851	1.341.114	1.346.830
Poljoprivreda i ribarstvo	112.882	94.664	68.452	A - Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	48.987	33.002	33.038
Šumarstvo	12.379	9.485	7.170	B - Rudarstvo	23.508	22.245	22.225
Industrija i rudarstvo	1.011.500	830.331	643.298	C - Prerađivačka industrija	381.440	289.286	289.859
				D - Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	27.826	28.148	27.896
				E - Snabdevanje vodom; upravljanje otpadnim vodama, kontrolisanje procesa uklanjanja otpada i slične aktivnosti	31.136	32.849	33.831
Vodoprivreda	6.042	4.351	4.053	F - Građevinarstvo	85.551	71.198	69.075
Građevinarstvo	195.949	131.226	88.246	G - Trgovina na veliko i trgovina na malo; popravka motornih vozila i motocikala	193.841	183.973	183.032
Trgovina	253.570	182.134	112.561	H - Saobraćaj i skladištenje	93.227	84.641	84.718
Saobraćaj i veze	160.994	132.499	109.216	I - Usluge smeštaja i ishrane	24.290	20.306	20.299
Ugostiteljstvo i turizam	65.682	44.342	35.891	J - Informisanje i komunikacije	36.454	39.936	41.051
Finansijske i druge usluge	90.026	72.677	61.402	K - Finansijske del. i delatnost osiguranja	34.610	39.245	37.638
				L - Poslovanje nekretninama	1.601	3.030	2.912

O P I S	1990	1995	2000	O P I S	2007	2012	2013/mart
				M - Stručne, naučne i tehničke delatnosti	44.193	54.219	57.653
				N - Administrativne i pomoćne uslužne delatnosti	22.311	29.805	34.287
Državni organi, uprava, fondovi	109.967	81.267	78.835	O - Državna uprava i odbrana; obavezno socijalno osiguranje	68.669	72.662	74.556
Obrazovanje i kultura	191.426	162.952	152.694	P - Obrazovanje	129.421	138.959	141.039
Zdravstvo i socijalna zaštita	167.543	161.917	161.391	Q - Zdravstvena i socijalna zaštita	153.797	160.884	159.193
Zanatstvo	58.062	35.350	26.429	R - Umetnost; zabava i rekreacija	18.488	22.339	23.026
Stambeno komunalna delatnost	45.487	45.481	46.872	S - Ostale uslužne delatnosti	13.508	14.386	11.502

UTICAJ PROCESA PRIVATIZACIJE NA INDUSTRIJSKI SEKTOR U SRBIJI

Zoran Ristić[♦]

Apstrakt

Rasprava o privatizaciji, tranziciji i reformama uopšte u Srbiji je prisutna već dugi niz godina. Kako je proces privatizacije društvenih preduzeća pri kraju, to se pažnja javnosti značajno usmerava na dešavanja u njima nakon promene vlasnika, odnosno nakon dodeljivanja statusa „preduzeća u restrukturiranju“, posebno imajući u vidu sve vidljiviji raskorak između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih razvojnih principa tranzicionih poteza i stvarno postignutih rezultata. Za razliku od mnogih, koji su na početku privatizacije mislili da je to lak i jednostavan posao, sigurno je da bi se danas jako mali broj ljudi složilo sa ovakvom konstatacijom. Vreme je pokazalo da su procesi tranzicije i privatizacije veoma „skupi“, da neminovno dovode do promene strukture privrednih subjekata i, osim visoke socijalne cene, imaju niz negativnih efekata na industrijski sektor i njegov razvoj...

Ovaj rad predstavlja pokušaj autora da ukaže na najčešće probleme sa kojima se privatizovana preduzeća suočavaju, sa ciljem da se greške ne ponavljaju u tek započetom ozbiljnijem postupku restrukturiranja preostalih preduzeća u portfoliju Agencije za privatizaciju, gde se potencijalno mogu pojaviti još veći problemi, imajući u vidu strateški značaj ovih preduzeća za privredu Srbije.

***Ključne reči:** tranzicija, privatizacija, restrukturiranje industrijskog sektora, tržišna privreda.*

UVODNE NAPOMENE

Posle decenije propadanja i najave burnog početka tranzicije 2001. godine, ona se u Srbiji usporila, ponegde i zaustavila. Danas se čini da se u restrukturiranju velikih, strateški važnih industrijskih privrednih subjekata, ublažavanju razmera

[♦] Prof. dr Zoran Ristić, direktor Centra za obrazovanje, istraživanja i privatizaciju UGS NEZAVISNOST

neformalnog tržišta rada, suzbijanju korupcije... nije stiglo dalje od početka. Srbija je danas još uvek podosta udaljena od prave tržišne privrede i vladavine prava. Nju karakteriše mali broj ulazaka novih preduzeća, spori rast nove, produktivne zaposlenosti, postojanje isuviše velikih budžetskih transfera, znatnih subvencija, sveobuhvatna državna intervencija i visoki poslovni rizik. Sve u svemu, prilično sumorna slika...

Većina industrijskih privrednih društava u Srbiji suočena je sa nizom problema. Na podužem spisku posebno se ističu: nelikvidnost, nedovoljna investiciona ulaganja, nepovoljni uslovi za dobijanje kredita, sporo prilagođavanje evropskim standardima i tehničkoj regulativi, rad na "crno" i "siva" ekonomija i, konačno, neuređenost tržišta. Protekle dve i po decenije, donele su pad proizvodnje, mnogobrojne malverzacije tokom promene vlasničke strukture, korupciju, siromaštvo i - armiju nezaposlenih. Tako je, prema procenama sindikata, u industriji Srbije na početku privatizacije bilo 1,1 milion zaposlenih, a danas u proizvodnim halama (privatizovanim industrijskim preduzećima, preduzećima u restrukturiranju i privatnim industrijskim preduzećima) radi manje od 250 hiljada radnika. Tek svaki deseti radnik koji je bio zaposlen u nekom od industrijskih giganata devedesetih godina u Beogradu danas ima posao. Tada su samo dve fabrike, Industrija motora Rakovica i Industrija motora i traktora, angažovale oko 18 hiljada ljudi, a danas ih u svim pogonima u Beogradu nema više od 13 hiljada. U Nišu je bilo više od pet industrijskih giganata, a danas ne postoje ni mašinska industrija ni elektroindustrija u ovom gradu.

Kako vreme prilazi, postaje sve jasnije da privatizacija nije ni malo jednostavna stvar, da se ona ne može odigrati preko noći, i da ona osim pozitivnih efekata ima niz drugih negativnih efekata. Ono što su prethodne dve i po decenije pokazale, to je da reformisanje socijalizma predstavlja krupan problem i da svaka vlada ima neograničen broj mogućnosti da učini nešto loše, a malo mogućnosti i snage da učini nešto dobro. Čini se da se iz godine u godinu stvara sve veći jaz između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih principa „ekonomski efikasnih i socijalno odgovornih reformi“ i stvarno postignutih rezultata. Očekivanja da će zapadni standard odmah preplaviti ove prostore nisu se obistinila, a kapital koji je gotovo „nervozno“ čekao na granicama na zeleni signal (demokratsku vladu) nije pohrlio u onoj meri u kojoj se to očekivalo i najavljivalo. Naprotiv, svaki novi dan je donosio manje ili više neprijatnih iznenađenja. Negativnim efektima privatizacionih procesa najteže su „pogođene“ sredine u kojima je postojala po jedna fabrika od koje je živio čitav grad, a sa njihovim gašenjem su ta mesta opustela i „umrla“.

Početkom 2001. godine kreatori Zakona o privatizaciji su verovali (ili su bar tako promovisali) da će privatizacija preko noći rešiti većinu dugotrajnih razvojnih problema. Tako je ona iskorišćena da se godinama gomilano društveno bogatstvo u kratkom periodu transferiše u posed ljudima bliskim vlasti, ali i onima sa sumnjivim kapitalom, čak i kriminalcima. To je dodatno razorilo inače loš

privredni ambijent. Ozbiljan kapital došao je samo u nekoliko firmi. U većini ostalih slučajeva, nijedan od proklamovanih ciljeva tog procesa nije ostvaren.

Ekonomsko stanje većine privatizovanih preduzeća danas je gore nego na početku tranzicije. Veliki broj privatizacija industrijskih preduzeća sveden je na puki promet nekretnina i zloupotrebu prava korišćenja građevinskog zemljišta, a na štetu države, zaposlenih i građana Srbije. Privatizacija nije dovela do ekonomske efikasnosti i ekonomskog rasta, a istovremeno je proizvela dodatnu armiju nezaposlenih, porast siromaštva i dodatne socijalne probleme. Sledi nam i najavljeno okončanje restrukturiranja i ulazak privatnog kapitala u preostala strateški važna industrijska preduzeća u restrukturiranju u nadležnosti Agencije za privatizaciju, gde se mogu očekivati još veći problemi imajući u vidu njihov strateški značaj za privredu Srbije i sve njene građane.

UZROCI I CILJEVI PROCESA PRIVATIZACIJE

Krajem dvadesetog veka socijalizam kao društveno uređenje i privredni model prestao je da bude alternativa kapitalističkom privrednom modelu. Iako su zvanične statistike prikazivale rast privredne aktivnosti koji je nekada prevazilazio stope rasta razvijenih tržišnih privreda, nije se radilo o zdravom rastu. To nije bio rast koji stvara, već rast koji uništava vrednost preduzeća. Ista situacija je bila i u našoj zemlji. Direktno državno administriranje, a zatim i samoupravljanje, odredili su našu ekonomsku istoriju posle Drugog svetskog rata. U takvom ekonomskom sistemu nije postojala jasna i direktna veza između rezultata i vrednovanja rada. Posledično, lični dohoci su se u potpunosti otuđili od stvorene vrednosti i ostvarenog uspeha. Takvo stanje vodilo je niskoj motivaciji, a ona niskoj produktivnosti. Faktičko stanje se nije priznavalo, pa je pokrenut proces "socijalizacije gubitaka". Takav stav i odnos prema preduzećima lošeg finansijskog zdravlja imao je domino efekat na jaka preduzeća. Sumarni efekat prethodnih procesa doveo je do urušavanja socijalizma i odustajanja od tzv. "socijalističke paradigme". Početkom 90-ih godina XX veka Srbija je, poput ostalih socijalističkih zemalja, ušla u period tranzicije na čijem se početku pitanje privatizacije nametnulo kao centralno. Očekivanja su bila da će privatizacija biti pokretač svih promena, te da će dovesti do brzog poboljšanja poslovanja preduzeća.

Generalno se može reći da je osnovni cilj privatizacije bio podizanje ekonomske efikasnosti privrednih subjekata. Za njen uspeh, prema ocenama većeg dela ekonomskih analitičara i eksperata, neophodno je ostvariti nekoliko važnih preduslova:

1. Izbor odgovarajućeg metoda i efikasnu organizaciju poslova u vezi sa njenom implementacijom;
2. Stabilno makroekonomsko okruženje;
3. Odgovarajuću ekonomsku politiku;

4. Transparentan sistem i stabilan sistem propisa i mera kojima se regulišu pravila igre u privredi.

Ključni problem bio je kako na jednoj strani da se aktiviraju ekonomski resursi, da se transformišu stari sistemi, manje više komandne, netržišne ili polutržišne privrede, a na drugoj strani, kako da „cena“ koja mora da se plati za tekve promene, bude što manja. U pokušajima da se u praksi taj problem uspešno reši, nailazilo se na brojne prepreke i ograničenja.

DOSADAŠNJE ISKUSTVO IZ PROCESA PRIVATIZACIJE

Sa stanovišta privatizacije, velika industrijska preduzeća mogu se podeliti u tri grupe, koje su od približno jednakog značaja: (1) grupa relativno uspešnih industrijskih preduzeća privatizovanih pretežno po modelu iz 1997. godine (sa završetkom privatizacije preko „tržišta kapitala“, po važećem modelu), uz manji broj takvih preduzeća privatizovanih po važećem modelu; (2) grupa velikih industrijskih preduzeća, koja su uglavnom prodana u okviru važećeg modela privatizacije, a poslovno su neuspešna, ili je raskinut ugovor sa njihovim kupcima; (3) grupa neprivatizovanih velikih industrijskih preduzeća koja posluju društvenim kapitalom.

Koncepti privatizacije pre političkih promena 2000. godine

Posle dugog perioda dominacije društvene svojine, proces privatizacije u Srbiji iniciran donošenjem saveznog Zakona o društvenom kapitalu SFRJ, započet je 1989. godine. Taj proces su zatim usporavali, pored institucionalnih ograničenja, nepovoljni privredni i finansijski tokovi i nepovoljna politička i pravna situacija u zemlji. Devedesete godine su označile deceniju ekonomskog propadanja u Srbiji. Iako je, početkom ovog perioda, ona bila relativno dobro integrisana u svetsku privredu i sa višim životnim standardom nego što je to bio slučaj sa drugim privredama u tranziciji, Srbija se krajem decenije našla u haosu. U periodu od 1989. godine do 1999. godine, srpska privreda je beležila prosečnu godišnju stopu rasta od oko -7%, dovodeći bruto društveni proizvod u 1999. godini na nivo od oko 50% onog iz 1989. godine. Uz to, ona je na kraju posmatrane decenije bila i jedna od najkorumpiranijih zemalja¹.

*Zakonom o društvenom kapitalu*² u Srbiji je otvorena mogućnost za transformaciju preduzeća u društvenoj svojini u privatna preduzeća, kroz izdavanje i prodaju internih deonica i kroz celovitu ili delimičnu prodaju preduzeća.

¹ (Na 92 mestu od ukupno 99 rangiranih zemalja u svetu u istraživanju *Transparency International*).

² «Sl. list SFRJ», br. 84/89 i 46/90.

Zahvaljujući svom liberalnom i stimulativnom konceptu, on je pokrenuo ogroman talas privatizacije. Atraktivni uslovi za privatizaciju bazirali su se na autonomiji preduzeća u odlučivanju, decentralizaciji i liberalizaciji sprovođenja postupka i prisustva države samo preko edukativno-informativne delatnosti njene Agencije. Preduzeća su samostalno sprovodila privatizaciju i država nije imala mogućnosti da ispolji veći uticaj. Zakon je prednost davao zaposlenima (insajderski karakter privatizacije) i bio je podržavan drugim merama ekonomske politike, kao i razvojem institucionalne infrastrukture. Osnovni modeli privatizacije su bili dokapitalizacija (99,26%), prodaja i kasnije isplata zarada u akcijama. Zakon je nudio izrazito preferencijalni tretman domaćim investitorima kroz znatne popuste, rok otplate je bio deset godina (sa godišnjom revalorizacijom neplaćenog dela), a vrednost kapitala je bila knjigovodstvena, uzimana iz bilansa stanja prethodne godine. Rezultat primene ovog zakona je transformacija 33,17% ukupnog broja preduzeća na koje se Zakon odnosio.

Naredne, 1990. godine, u Srbiji se počinje sa primenom republičkog *Zakona o uslovima i postupku transformacije društvene u druge oblike svojine*³. Republički zakon je po konceptualnim obeležjima bio sličan saveznom, ali je u određenim postavkama imao restriktivniji karakter. Osnovni modeli ostaju isti – dokapitalizacija i prodaja, a uvodi se i prodaja preduzeća u celini i davanje preduzeća u zakup. Zakon je bio nepovoljniji sa aspekta zaposlenih jer je smanjio popuste, a za građane ih potpuno eliminisao. Rok otplate je smanjen na pet godina i umesto knjigovodstvene uvodi se znatno veća procenjena vrednost preduzeća, čime se redukuje interes za privatizaciju. Takođe, ostavljen je veći prostor državi za regulaciju i uticaj na tokove privatizacije, putem obavezne kontrole od strane Agencije i nemogućnosti privatizacije u strateškim sektorima (energetika, rudarstvo, mediji i dr.). Republička agencija za procenu vrednosti društvenog kapitala je donela Pravilnik o utvrđivanju vrednosti društvenog kapitala, po kome su sva preduzeća morala po posebnom postupku da utvrde vrednost kapitala, za šta su utrošena velika finansijska sredstva. Zbog svega toga, u periodu od 1991. do 1993. godine dolazi do drastičnog usporavanja privatizacije (transformisana su samo 134 preduzeća), a paralelno sa tim, na osnovu Zakona o javnim preduzećima, dolazi do pretvaranja društvene u državnu svojinu preduzeća u oblasti krupne infrastrukture, kao što su EPS, NIS, JAT, PTT, ŽTP dr. Rastuća inflacija postaje ključni saveznik zaposlenih u pokušaju da privatizuju preduzeća u kojima rade, tako da se 1993. godine privatizacija opet ubrzava.

1994. godine usvaja se *Zakon o izmeni i dopuni zakona o uslovima i postupku pretvaranja društvene u druge oblike svojine*, čime se stvara osnov za reviziju svih izvršenih privatizacija u Srbiji. Proveri su podvrgnuta sva preduzeća koja su ranije sprovedla privatizaciju, što je prouzrokovalo sudske sporove sa Agencijom kod više od 500 preduzeća. Sprovođenje postupka revizije i revalorizacije, iako opravdano

³ «Sl. glasnik SR Srbije», br. 48/91, 75/91, 48/94 i 51/94.

sa moralnog stanovišta (jer su preduzeća kupovana po nerealno niskim cenama), otvorilo je brojne dileme o stabilnosti pravnog poretka i retroaktivnoj primeni zakona, dovodeći u sumnju ključna načela pravne države: svojinu i ugovor. Rezultat revizije je bio ne samo zaustavljanje privatizacije, već i obnavljanje strukture kapitala u privredi sa predominantnim društvenim vlasništvom. Naime, nakon brojnih kontrola i procena, učešće akcionarskog kapitala u ukupnom kapitalu preduzeća koja su sprovela privatizaciju, smanjio se sa 43,14%, najpre na 27,49%, a nakon kontrole od strane Službe za platni promet učešće kapitala akcionara je svedeno na svega 2,91% u ukupnom kapitalu. Time je praktično privatizacija poništena, a stvoreno je veliko nepoverenje građana u stabilnost tog instituta.

Između 1994. godine i 1997. godine, posle izvršene revalorizacije, u osnovi privatizacija nije ni sprovedena. Aktivnosti su najviše bile usmerene na procene kapitala po novom Pravilniku Agencije za procenu kapitala.

Na osnovu novog saveznog *Zakona o osnovama promene vlasništva društvenog kapitala SRJ*, usvojenog 1996. godine, republike su dobile slobodu da samostalno kokretizuju privatizacionu proceduru. Tako je 1997. godine Srbija usvojila *Zakon o svojinskoj transformaciji*⁴, kojim je pokrenut novi talas privatizacije. Zakonom je bilo predviđeno više mogućih modela privatizacije. Suština koncepta je i dalje ostala insajderska privatizacija (akcionarstvo zaposlenih), osnovni model je bio prodaja akcija zaposlenima, sa ili bez popusta, sa pravom preče kupovine. Pravo kupovine imali su i strani investitori. Dodatni modeli su bili dokapitalizacija i konverzija duga u uloge (do 20% visine duga). Zakon je nudio rok otplate akcija na šest godina sa permanentnom revalorizacijom, a polazna osnova je bila procena vrednosti preduzeća. Osnovna prednost u ovom Zakonu, smatralo se, bila je uvođenje besplatne privatizacije za privilegovane kategorije stanovništva. Ali brojni nedostaci i nezadovoljavajući rezultati u praksi, nesumnjivo su ukazivali na nužnost njegove izmene: Prvo, ni po tom zakonu privatizacija nije bila obavezna, a decentralizovano odlučivanje, uz nepostavljanje krajnjeg roka, ostavilo je privatizaciju na milost i nemilost igri posebnih interesa u preduzećima. Drugo, pravednost privatizacije je dovedena u pitanje, jer su pravo na poklon akcije, koje su mogle dostići 60% kapitala preduzeća, imali samo zaposleni i penzioneri iz društvenog i državnog sektora, tako da su ostali građani pretvarani u protivnike privatizacije. I treće, odabrani tip akcionarstva zaposlenih je bio vrlo nepovoljan sa aspekta restrukturiranja, kasnijeg poslovanja i porasta ekonomske efikasnosti preduzeća - ono nije dovelo do smene neuspešnih rukovodilaca. Veliko ograničenje odnosilo se i na nemogućnost kasnije kupoprodaje akcija koje su kupovane uz popust, čime je smanjena mogućnost razvoja tržišta kapitala, kao i postavljanje privatizacije kao jedne izolovane, parcijalne mere, kojoj je stavljeno u zadatak da poboljša performanse srpske privrede. Zbog toga ne treba da čude

⁴ «Sl. glasnik RS», br.32/97 i 10/01.

relativno skromni rezultati privatizacije, ostvareni primenom ovog zakona (započeta privatizacija - 428 preduzeća, završen upis u prvom krugu - 284 preduzeća, završen upis u drugom krugu - 246 preduzeća, završena privatizacija - 18 preduzeća).⁵

Tako je stanje kapitala po godišnjem obračunu Zavoda za obračun i plaćanje 2001. godine, nakon svih pomenutih pokušaja privatizacije, bilo sledeće: obične akcije - 13,32%, preferencijalne akcije - 0,53%, udeli - 7,36%, ulaganja - 1,08%, državni kapital - 42,67%, društveni kapital - 33,80%, zadružni kapital - 0,14%, ostali kapital - 1,00%.⁶

Novi (još uvek aktuelni) koncept privatizacije

Nakon političkih promena, 2000. godine, nova Vlada Srbije se suočila sa izazovom uvođenja reformi u ekonomiju, razorenoj nakon decenije dezinvestiranja, sankcija i rata i usvojila ambiciozan program ekonomskih reformi, obavezujući se da će izmeniti trendove iz predhodne decenije i integrisati zemlju u evropske i svetke političke i privredne tokove.

Na osnovu brojnih koncepcijskih i operativnih slabosti predhodnih zakona o privatizaciji, uz konsultacije sa „stručnjacima“ iz Evrope i Sveta (MMF-om, Svetskom bankom, Američkom privrednom komorom...)⁷ i uzimanje u obzir iskustava zemalja u tranziciji, koje su, manje ili više uspešno, do tada već prošle

⁵ Izveštaj Direkcije za procenu vrednosti kapitala.

⁶ Izveštaj Zavoda za obračun i plaćanje.

⁷ Nekadašnji glavni ekonomista Međunarodnog monetarnog fonda Dejvison Badi je u maju 1988. godine podneo ostavku na ovo mesto i napisao otvoreno pismo tadašnjem glavnom direktoru Fonda Majklu Kamadesusu. Pismu je dao simboličan naslov „Što je mnogo, mnogo je“. U svom pismu Dejvison ističe: „Danas sam dao ostavku na svoj položaj u Međunarodnom monetarnom fondu, gde sam proveo više od dvanaest godina, i odradio više od 1000 dana, koje sam proveo na službenim putovanjima za Fond, prodajući varke i trikove vladama i narodima Latinske Amerike, Kariba i Afrike. Za mene ta ostavka znači neprocenjivo vredno oslobođenje, jer njome, kao divovskim korakom, započinjem svoj put ka onome mestu na kojem se nadam oprati ruke od onoga što duhom vidim kao krv miliona siromašnih i izgladnelih...“ Strukture reforme koje se sprovode pod „dirigentskom palicom“ MMF-a su po njegovom mišljenju „oblik smišljenog masovnog nasilja, pomoću kojeg se vlade i narodi koji vrište od bola, prisiljavaju da pred nama padaju na koljena, slomljeni, prestravljeni, raspadnuti, i da mole za tračak razuma s naše strane“. Pismo Dejvisona Badija predstavlja važno svedočanstvo o onome što je pre nekoliko decenija rađeno u cilju uspostavljanja novog svetskog poretka. Zabrinjavajuća je činjenica da je ova priča aktuelna i danas. U međuvremenu, kreatori ovog poretka proširili su polje delovanja i na zemlje bivšeg socijalističkog uređenja - od Baltičkog mora do Balkana i sasvim sigurno stigli i do Srbije. Preuzeto prema: Budhoo, D. L. Enough is Enough: Dear Mr. Camdesuss // *Open Letter of Resignation to the Managing Director of the International Monetary Fund*. New York: Apex Press, 1990, p. 2.

kroz taj kontroverzan proces, sastavljen je i usvojen novi *Zakon o privatizaciji*⁸ 2001. godine.

Osnovna načela na kojima je ovaj Zakon baziran, jesu obaveznost i vremenska ograničenost privatizacije društvenog kapitala (na 4 godine, što je kasnije produžavano, pa se po njemu i dalje sprovodi proces privatizacije u Srbiji), uz stvaranje uslova za razvoj privrede i socijalnu stabilnost, obezbeđenje javnosti, fleksibilnosti i formiranje prodajne cene prema tržišnim uslovima. Za privatizaciju državnog kapitala u javnim preduzećima u oblasti infrastrukture, saobraćaja, energetike, šumarstva, komunikacija, komunalnih delatnosti nije definisan zakonski rok. Modeli sadržani u ovom Zakonu, po kojima se privatizacija još uvek i danas sprovodi u Srbiji, jesu prodaja kapitala i prenos kapitala bez naknade. Naime, 70% kapitala se prodaje putem javnog prikupljanja ponuda potencijalnih kupaca (javni tender) ili javnim nadmetanjem potencijalnih kupaca (javna aukcija) u skladu sa utvrđenim uslovima prodaje, a ostatak kapitala koji se privatizuje se besplatno deli zaposlenima i građanima prema određenom ključu. Proces je zamišljen tako da se obezbede većinski novi vlasnici (domaća, ili strana fizička ili pravna lica), a ukoliko zainteresovanih kupaca nema (usled loše finansijske situacije i nesolventnosti preduzeća, velikog broja zavisnih preduzeća i zaposlenih i njihove poslovne perspektive), preduzeće je dužno da se najpre restrukturira (izvrši statusne, odnosno organizacione promene, poravnanje iz dužničko-poverilačkih odnosa i sl.). Želja za transparentnošću, navela je Vladu da utvrdi kompleksan postupak procene i prodaje, koji se oslanja na postojanje preciznih procena vrednosti kapitala i projekcije budućih poslova. Godinu dana nakon stupanja na snagu ovog zakona prodato je samo 15 preduzeća, što je bio povod da se već naredne 2002. godine izvrše određene korekcije u cilju ubrzanja privatizacije, pre svega kroz izmene i dopune uredbe o aukcijskoj prodaju (pojednostavljena je procedura aukcijske prodaje, eliminisane projekcije poslovanja...), a onda u martu 2003. godine i kroz izmene i dopune samog Zakona (produžen je rok za privatizaciju društvenog kapitala do 2007. godine, preduzeće nije više potpisnik kupoprodajnog ugovora...).

Osnovne kritike još uvek aktuelanog Zakona o privatizaciji odnose se, između ostalog, na problem metodologije procene vrednosti preduzeća, prodaju društvenog bogatstva «u bescenje» i na neadekvatne postupke kontrole kupoprodajnih ugovora. Često se u javnosti zamera da model prodaje omogućuje pojedincima da legalizuju novčana sredstva, koja su stečena na osnovu saradnje sa predhodnim vlastima ili na nelegalan način. Međutim, tu se postavlja pitanje da li, čak i ako pretpostavimo da je to tačno, za tako nešto postoji mogućnost i u slučaju vaučerske i insajderske privatizacije, gde bi se besplatno podeljene akcije vrlo brzo našle na sekundarnom tržištu i verovatno bile predmet anonimne kupovine od strane upravo takvih pojedinaca, kao što je to bio slučaj u nekim drugim zemljama u tranziciji.

⁸ «Sl. glasnik R.S.», br. 38/01, 18/03, 45/05, 123/07, 30/10, 93/12 i 119/12)

Pompezno najavljivan, uspešan ekonomski, socijalno i razvojno usmeren model privatizacije koncipiran 2001. godine pokazao se, nažalost, više kao uspešan marketinški trik. Poražavajući je podatak da je skoro sve rasprodato i da za sve to, u periodu od 2001. Srbija nije dobila više od 2,8 milijardi evra. Uočljivo je i da se tempo privatizacije bitno usporio u poslednjih nekoliko godina. Od 2002. do 2008. godine prosečno je privatizovano 320 preduzeća godišnje, dok je od 2009. do 2011. privatizovano u proseku 47 preduzeća godišnje, da bi se u toku 2012. godine privatizacija skoro potpuno zaustavila. Ovo usporavanje je, pre svega, posledica dva faktora: prvo, preostala društvena preduzeća su relativno problematična, i drugo, došlo je do pada interesovanja investitora zbog ekonomske krize. Osim usporavanja privatizacije, u poslednjih nekoliko godina prisutan je i proces podržavljenja neuspešno privatizovanih preduzeća.

Može se oceniti da se proces privatizacije pokazao komplikovanijim i dugoročnijim od prvobitnih očekivanja, a praćen je nizom različitih posledica. Danas posle više od jedne decenije primene ovog koncepta osmišljena kampanja privatizacije pod sloganom „Početak za imetak” zvuči kao ironično smejanje u lice nezaposlenima i sve siromašnijema stanovništvu u Srbiji koje žali za propalim i zatvorenim fabrikama u kojima je radilo. Tvorci i realizatori novog modela privatizacije u Srbiji polazeći od aksioma da je društvena svojina, a samim tim i preduzeća zasnovana na njoj, ekonomski neefikasna, došli su do „spasonosne” formule koja razrešava gordijev čvor stare ekonomske strukture – a to je privatizacija odmah i po svaku cenu. Pretpostavka o apriori ekonomskoj neefikasnosti društvenih preduzeća je proglašena za aksiom, nešto u šta se ne može posumnjati, pa prema tome i kritičari aksioma se nemoraju uzimati za ozbiljno.

Kada se ocenjuje ovaj proces i sagledavaju njegovi efekti uputno je to učiniti najmanje sa dva aspekta. Prvi od njih je ekonomske prirode i podrazumeva procenu u kojoj meri je proces privatizacije stvorio preduslove za izgradnju produktivnije i konkurentnije industrije i privrede, povećanje zaposlenosti i rast životnog standarda. Drugi aspekt sagledavanja bi, svakako, trebalo da bude kolika je „cena” za to plaćena u smislu pojave neželjenih efekata.

IZNEVERENA OČEKIVANJA I OSTVARENJA U PRAKSI

Početakom 90-tih imali smo povoljnije infrastrukturne uslove u odnosu na druge bivše socijalističke zemlje. Međutim, danas, u odnosu na iste zemlje, daleko zaostajemo. Ukratko, nalazimo se u stanju ekonomskog haosa. Privatizacija je radnicima donela materijalnu i drugu nesigurnost, od gubitka posla do nemogućnosti zadovoljavanja osnovnih životnih potreba. Od onih koji su dobili otkaze, nisu mnogo bolje prošli ni radnici koji su nastavili da rade u privatizovanim preduzećima, jer mnogi ne primaju plate po više meseci, čak i godina, a zarade se mnogima isplaćuju „na ruke“ bez uplate doprinosa. Osim izgubljenih radnih mesta,

našu privatizaciju svrstavaju u red najlošije sprovedenih i zbog uništene industrije i proizvodnje koja nije ni blizu predtranzicionom periodu. Ne smeju se zaboraviti ni zloupotrebe mnogih kupaca subjekata privatizacije, koji su „izvlačenjem“ kapitala umanjivali njegovu vrednost i firme postepeno uvodili u stečaj. Učešće industrije u BDP-u je na kraju raspada bivše Jugoslavije bilo 44%, a sada je svega 18,1%. Štetu zbog loše privatizacije ćemo plaćati i u narednom periodu, tako da tvrdnje da će nam biti potrebno bar 20 godina da se „vratimo“ na nivo na kojem smo bili 1990. godine deluju sasvim realno.

Imajući sve navedeno u vidu, generalno, može se oceniti da su konačni rezultati dosadašnje privatizacije u Srbiji uništena privreda, industrija i poljoprivreda, kao i višedecenijska tehnološka zaostalost za razvijenim zemljama i uništena radnička klasa. Posledica loših prodaja preduzeća su i paralelna ili „siva“ ekonomija, monopoli na tržištu, privreda bez stalnih i domaćih izvora finansiranja, nemogućnost vraćanja dugova i pokretanja novog proizvodnog ciklusa. Srbija je postala poligon na kojem interese ostvaruju strani i domaći kapitalisti, a cenu plaćaju zaposleni i ostali građani.

Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma za 2013. godinu Srbija je rangirana na 101. poziciji na listi koja obuhvata 148 zemalja (četiri zemlje više u odnosu na prethodnu godinu) sa zabeleženom vrednošću Indeksa globalne konkurentnosti od 3,77 (teorijska vrednost ovog indeksa kreće se u intervalu od 1 do 7).⁹ U odnosu na prethodnu godinu vrednost indeksa za Srbiju je opala za 0,1, što je dovelo do pomeranja na niže ranga Srbije za 6 pozicija. Ostvarena vrednost indeksa je na nivou istorijskog minimuma u sedmogodišnjem periodu od 2007. do 2013. godine. Takođe, ako se ovaj rezultat posmatra relativno u međunarodnom kontekstu, zabeležena 101. pozicija nedvosmisleno predstavlja istorijski minimum kada je rang Srbije u pitanju.

Neuspeh procesa privatizacije u Srbiji prouzrokovan je time što je privatizacija bila sama sebi cilj i sprovedena je bez obzira na posledice, nije ostvaren opšti koncenzus u vezu koncepta privatizacije, najvažniji cilj je bio budžetski prihod, a ne rast životnog standarda zasnovan na rastu proizvodnje, zaposlenosti i izvoza.

Najvažniji argumenti za tvrdnju da privatizacija u Srbiji nije bila uspešna su sledeći:

1. Postojanje velikog broja raskinutih kupoprodajnih ugovora. Od svih obavljenih privatizacija, poništeno je više od 1/3 ukupno privatizovanih preduzeća. (Izvor: Ministarstvo privrede, decembar 2013.)¹⁰

⁹ Izvor: Fondacija za razvoj ekonomske nauke (FREN). Najveću vrednost Indeksa globalne konkurentnosti (5,67) i 1. mesto na listi Svetskog ekonomskog foruma u 2013. godini zabeležila je Švajcarska, dok je najnižu vrednost (2,85) zabeležio Čad koji je na poslednjem, 148. mestu.

¹⁰ Najčešći iz razloga: neplaćanja kupoprodajnih rata, neizvršavanja obaveza iz socijalnog programa, neizvršavanja obaveza iz investicionog programa i nepoštovanja odredbe da se obezbedi kontinuitet proizvodnje.

2. Eskalacija štrajkova i protesta radnika koji nisu politički motivisani, već su izraz njihovog teškog položaja u privatizovanim preduzećima (u toku 2012. i 2013. godine preko 100 štrajkova godišnje).
3. U mnogim privatizovanim preduzećima zaposleni ne dobijaju redovno plate, a njihova eksploatacija postaje ekstremno velika (njihovo radno vreme je duže i od 10 sati dnevno).
4. Niz privatizovanih industrijskih preduzeća je ugašen, što je velikim delom posledica nesposobnosti novih vlasnika ili njihovih nečasnih namera prilikom kupovine (kupovina poslovnog prostora, zemljišta, kupovina novcem sumnjivog porekla, anonimnost stvarnih kupaca preduzeća i sl.).
5. Broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima je znatno smanjen i sve je izraženije „seljenje“ privatizovanih preduzeća u sferu neformalne „sive“ ekonomije.

Katastrofalno raspoloženje radnika Srbije, pre svega, je rezultat niskog životnog standarda i opšteg pada kvaliteta života. Svemu ovome su na poseban način kumovala i uspostavljena nerealna očekivanja da će nakon političkih promena 2000. godine brzo doći do velikih i bezbolnih ekonomskih i socijalnih promena i do sveopšteg boljitka. Očekivanja da će zapadni standard odmah preplaviti ovu zemlju nisu se obistinila! Naprotiv! Došlo je do mnogih bolnih procesa koji su tranziciju pratili! Pokazalo se da sistem koji je toliko dugo funkcionisao ne može biti uspešno zamenjen preko noći. Razočarenje je takvo da je danas raspoloženje građana prema privatizaciji i reformama uopšte gotovo postalo gore nego u vreme zadnjih godina Miloševićeve vladavine.¹¹ Nepoverenje, nezadovoljstvo, razočarenja, izrazito loš imidž vlasti i beskrajno loše viđenje novih vlasnika preduzeća postali su norma, opšte uverenje, standard.

Podaci Agencije za privredne registre ukazuju da je broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima u 2012. godini smanjen za 12,3% u odnosu na prethodnu godinu, odnosno da je u njima bilo zaposleno svega 71.861 radnika, što čini 7,2% ukupnog broja zaposlenih u celoj srpskoj ekonomiji (kojih je inače u 2012. godini, prema ovom izvoru bilo milion i 4.366). Posmatrajući po sektorima, najviše preduzeća koja su prošla kroz proces privatizacije radilo je u prerađivačkoj industriji (405 ili 29,2%), gde je koncentrisano i više od polovine ukupno zaposlenih u svim ovakvim preduzećima (51% ili 36.619 radnika). Kao i prethodnih godina, i u 2012. godini je oko 3/5 ukupnih izvora sredstava kojima su se privatizovana preduzeća finansirala poticalo je iz zaduživanja ili obaveza, a kumulirani gubitak u ovom delu privrede u odnosu na prethodnu godinu bio je za 10,5% veći u odnosu na prethodnu godinu.

Finansijski izveštaji za prošlu godinu pokazali su i da i dalje opstaje svojevrsni kuriozitet srpske privrede da više od ¼ ukupnog broja privrednih društava čine

¹¹ Istraživanje Centra za obrazovanje, istraživanja i privatizaciju UGS NEZAVISNOST, 2011.

društva koja posluju bez zaposlenih (u trgovini na veliko i malo ima ih 8.644, u prerađivačkoj industriji 4.388, a u sektoru stručne, naučne, inovacione i tehničke delatnosti 2.662), da njihov bilansni potencijal raste i da su tokom 2012. godine gotovo udvostučila kapital, angažovala skoro 10% ukupnih sredstava, odnosno kapitala srpske privrede, ostvarila 1,3% poslovnih prihoda i 2,9% neto dobiti celokupne privrede.

Prezentovani podaci jasno potvrđuju da privatizacija nije «magična mašina za stvaranje profita» i da neje dovela do rasta efikasnosti postojećih preduzeća - mnoga od njih «spasioci» nisu uspeli, ili neće uspeli, da ozdrave. Percepcija zaposlenih ukupnog stanja u preduzećima posle privatizacije prilično je crna. Sve vidljiviji je raskorak (jaz) između očekivanih ciljeva, odnosno proklamovanih principa prihvatljivih tranzicionih poteza i stvarno postignutih rezultata, izuzimajući nekoliko retkih primera gde su ostvareni pozitivni efekti. Iskustvo drugih zemalja za nas očigledno nije bila dovoljna opomena. Stanje je gotovo tragično, jer se u velikom procentu pokazalo da su preduzeća ekonomski veoma oslabljena, položaj zaposlenih veoma težak, a broj zaposlenih osetno smanjen. Oni koji to nikako nisu smeli, ipak su zaboravili da privatizacija nije isključivo ekonomska stvar, već je uvek i socio-politička stvar, a da priča da negativnih posledica u tom procesu nema jednostavno nije tačna.

„Kad bujica raste, s njom se dižu i svi čamci na vodi“, tako je *John Kennedy* jednom sveo vezu između rasta i blagostanja. Danas, međutim, od tekve filozofije nije ostalo ništa – uspeh svake vlasti građani mere „debljinom novčanika u džepu“! Naprosto, radnici doživljavaju privatizaciju kao nešto u čemu oni ne vide svoju korist, osećaju da gube, zbog toga ljudi koji sprovode privatizaciju moraju zapitati kakva je percepcija ovog procesa, ne samo MMF-a, Svetske banke ili nekih drugih međunarodnih organizacija, već i građana, radnika, birača – ako se ne uvažavaju njihovi legitimni interesi, postavlja se pitanje neizvesnosti i rizika kuda će politički proces odvesti Srbiju u bliskoj budućnosti. Neko bi morao da objasni paradoks: kako to da je naša privatizacija toliko uspešna da nam se svet divi, dok mnogi primeri iz prakse to demantuju.

Potvrdu gornjih navoda najočiglednije daju i rezultati istraživanja koje je Stalno radno telo za ekonomska pitanja Socijalno ekonomskog saveta R. Srbije sproveo tokom 2011. godine. Naime, ovo istraživanje je ukazalo da tek oko 35% privatizovanih preduzeća nastavilo da posluje, odnosno da je njih 65% ugašeno ili je pred gašenjem. Takođe, ono je ukazalo na činjenicu da je ogroman broj radnika ostalo bez posla. Prosečan broj zaposlenih u privatizovanim preduzećima koja su nastavila da posluju gotovo je prepolovljen, a ukupa broj zaposlenih u njima smanjen za 45,10%. Uzimanjem u obzir preduzeća koja više ne zapošljavaju ni jednog radnika potvrđuje se procena da je u procesu privatizacije posao izgubilo gotovo $\frac{3}{4}$ (74,41%) radnika zaposlenih u društvenom sektoru, a da pri tom nije reč o porastu produktivnosti već o gašenju mnogih proizvodnih pogona.

Osim negativnih efekata privatizacije na povećanje broja nezaposlenih, veliku problem koji je ona donela za zaposlene jeste smanjenje njihovih radnih prava i socijalna nesigurnost. Broj preduzeća koja radnike angažuju na određeno vreme je u porastu, a broj zaključenih kolektivnih ugovora i udeo sindikalno organizovanih radnika u njihovom ukupnom broju stalno se smanjuje. Sve ovo stvara kod radnika osećaj nesigurnosti koji se sve više širi.

Da privatizacija nije dovela ni do očekivanih ekonomskih efekata potvrđuju i podaci o obimu iskorišćenih kapaciteta i plasmanu proizvoda na inostrana tržišta. Obim iskorišćenih kapaciteta u privatizovanim preduzećima koja i dalje posluju čak je manji nego što je to bio slučaj neposredno pre privatizacije, a izvoz tek neznatno veći. Da nemere kupaca nisu bile usmerene ka oživljavanju proizvodnje potvrđuje i podatak da je tek u svakom četvrtom preduzeću kupac investirao nešto više od iznosa koji je bio obavezan, a da u svakom petom nije investirao ništa ili je čak otuđio imovinu preduzeća. Privatizacija domaće privrede nije dovela do značajnijih promena u njenoj strukturi, a analizom privatizacije u Srbiji može se zaključiti da ona nije donela očekivani ekonomski rast na bazi unapređenja efikasnosti poslovanja, već svojevrsnu preraspodelu imovine i ekonomske moći.

Nakon raskida ugovora o kupoprodaji društvenog kapitala po pravilu se konstatuje bezizlazna finansijska situacija, blokada računa, visoka poreska i druga zaduženja. Stanje u ovim preduzećima se u najkraćim crtama najčeće može opisati na sledeći način:

1. Nepostojanje imovine, blokada računa i visoka prezaduženost subjekta privatizacije;
2. Nemogućnost da se uspostavi kontakt sa predstavnicima subjekta privatizacije, jer se preduzeća često ne nalaze na staroj adresi ili su zaključana, telefoni isključeni ili niko ne prima poštu;
3. Po pravilu, sa trenutkom raskida privatizacionog ugovora pokreću se sve inicijative za prinudnu naplatu i prodaju imovine, što dodatno opterećuje i umanjuje mogućnost oživljavanja procesa proizvodnje;
4. Kod ugovora o kupoprodaji na 6 godišnjih rata kupci su često prodavali sve ili veći deo akcija na berzi drugim pravnim (uglavnom povezanim) licima, zbog čega kapital koji preostane je jednak nuli.

Na osnovu navedenog dolazi se do zaključka da cilj privatizacije nije bio nastavak delatnosti subjekta privatizacije, već lično bogaćenje pojedinaca ili lanaca kupaca koji su po pravilu delovali kao članovi konzorcijuma kupaca, ili povezana lica.

U uslovima svetske ekonomske krize i teške ekonomske i društvene krize u Srbiji i raznih teških eksternih i internih ograničenja, nužno je usvojiti novi koncept privrednih i društvenih reformi, a u okviru toga i novi koncept privatizacije čijom bi se doslednom realizacijom zaustavili i u pozitivnom pravcu preokrenuli vrlo nepovoljni trendovi.

Dosadašnje iskustvu ukazuje da prilikom sprovođenja procesa ulaska privatnog kapitala u preostala, koliko toliko „živa“, industrijska preduzeća u restrukturiranju posebna pažnja mora biti posvećena sledećim zahtevima:

- U odnosu na dosadašnju privatizaciju zahtevati prethodno definisanje ciljeva i prioriteta u privatizacijskim programima.
- Zahtevati pažljivu selekciju i klasifikaciju ovih preduzeća i u odnosu na to izbor metoda privatizacije.
- U pripremi za privatizaciju zahtevati sagledavanje socijalnih aspekata i određivanje čvrstih socijalnih klauzula.
- Privatizacioni projekti od samoga početka moraju biti podvrgnuti kontroli i praćenju, umesto do sada praktikovanog naknadnog utvrđivanja nepravilnosti, koje je pokazalo se nemoguće ispravljati.
- Proces privatizacije je prihvatljiv isključivo ako je u funkciji porasta proizvodnosti i profitabilnosti poslovanja, osiguranja konkurentske sposobnosti i podizanja ukupne organizacijske uspešnosti, stvaranja boljih uslova rada, pružanja boljih ili kvalitetnijih usluga, te primerene zaštite zaposlenih.
- Od inspeksijskih službi i sudske vlasti se mora zahtevati prioritarno rešavanje pritužbi odnosno sporova koji se odnose na povredu ugovornih obaveza kupaca subjekata privatizacije.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Komparativna prednost naše startne pozicije za prelazak na tržišnu privredu olako je prokockana. Umesto da imamo najmanju i najkratkotrajniju transformacionu recesiju pri prelasku iz sistema koji se urušio u novi „prosperitetniji“ sistem naši vlastodršci „za pravilo ludost izabraše“ (Njegoš), tj. počеше da se vladaju po „Marfijevom zakonu“: ako može najgore, ima i da se desi najgore!

Ipak, uprkos zamerama mnogih analitičara i eksperata da je do sada privatizacija kao ključni segment tranzicionih reformi služila isključivo punjenju budžeta za potrošnju, da je postizanje njene istovremene ekonomske i socijalne efikasnost bila poslednja briga vlasti, da je bilo neregularnosti u sprovođenju tog procesa i da ne postoje adekvatni mehanizmi njene kontrole, bilo bi pogrešno «rušiti urađeno i počinjati iz početka», već se posvetiti ispravljanju grešaka i daljoj afirmaciji elemenata neophodnih za efikasnu tržišnu privredu i izgradnju elementa socijalno odgovorne države. Potrebno je odustati od strategije dalje rasprodaje preduzeća, preispitati i korigovati postojeći nivo ekonomske liberalizacije i deregulacije, razraditi i primeniti moguće modele socijalno-tržišne privrede, podsticati domaću proizvodnju, ograničiti i kontrolisati transfer bogatstva u inostranstvo, prilagoditi poreski sistem tako da oporezuje bogatije... U tom smislu,

najavljene izmene Zakona o privatizaciji mogu da ohrabre, ali primena pojedinih odredbi zakona koji još uvek nije usvojen neodoljivo podseća na sve ranije najave reformskih poteza prethodnih Vlada i potvrđuje nedosledno ponašanje i nepostojanje jasne politike reformi. Takođe, pretvaranje potraživanja u kapital, koje je najavljeno kao ključna mera za preduzeća u restrukturiranju, a time i za njihovu buduću privatizaciju, može da se posmatra i kao podrška finansijskoj nedisciplini i favorizovanje pojedinih dužnika time što im se daje „jeftiniji izlaz“ iz nelikvidnosti, likvidacije i bankrotstva. Novi pravni okvir za privatizaciju 153 preduzeća u restrukturiranju i 419 državnih i društvenih firmi koje se nalaze u različitim fazama privatizacije treba da omogući okončanje privatizacije do kraja 2014. godine, a ona preduzeća za koja se ne nađu investitori otići će u stečaj ili likvidaciju. Na žalost, ovih drugih preduzeća će verovatno biti mnogo više, imajući u vidu da je kod većine subjekata privatizacije vrednost imovine manja od obaveza i da kapitala u njima zapravo i nema, već da postoje samo poverioci i njihova potraživanja.

Privatizacioni model u Srbiji nije neposredno produkovao pozitivne efekte na razvoj industrije. Privreda Srbije, zemlja u celini i njeno stanovništvo se susreću sa sve većim problemima, a među njima se posebno ističu sve veći, i inače ogroman broj nezaposlenih, teška kriza u industriji, poljoprivredi i građevinarstvu, ogromna i sve veća nelikvidnost i sve veća zaduženost, kako u zemlji tako i u inostranstvu, pad na rang listi po konkurentnosti privrede... Srbiju obeležava veoma sporo obnavljanje proizvodnje do predtranzicionog maksimuma. Privreda Srbije je 2008., pre globalne recesije, dostigla samo oko 80% BDP iz 1990., a industrija na oko 50%. Imajući u vidu konkretne i realne posledice aktuelne privatizacije na položaj zaposlenih koje se već itekako osećaju u praksi, nezadovoljstvo dobrog dela kupaca stanjem u subjektima privatizacije, kao i mogućih socijalnih konsekvenci promena koje tek dolaze u javnom sektoru, da se zaključiti da će privatizacija još dugo biti u samom fokusu interesa u Srbiji. Mora se imati u vidu i to da društveno ekonomska stvarnost u Srbiji nije samo rezultat katastrofalno loše privatizacije, već proizvod brojnih društveno-ekonomskih faktora, pa je teško govoriti o preciznim efektima privatizacije, koji se moraju posmatrati u kontekstu celokupnog makroekonomskog okruženja.

Generalno, može se zaključiti da je u dosadašnjem toku privatizacije bilo pozitivnih pomaka, pre svega u postizanju makroekonomske stabilnosti, ali i grešaka, što se ispoljavalo u usporenom rastu, visokoj stopi nezaposlenosti, niskoj stopi investicija, niskoj konkurentnosti, visokom spoljnotrgovinskom deficitu, sporom rastu privatnog sektora i uništavanju privatizovanog industrijskog sektora, niskom nivou stranih investicija, još uvek jako rasprostranjenoj neformalnoj ekonomiji, zadržavanjem visokih subvencija za neproaktivna preduzeća, nedovoljno razvijenom finansijskom tržištu, nerestrukturiranom javnom sektoru... Uprkos svemu tome, kao i zamerka pojedinih analitičara da je do sada privatizacija služila isključivo punjenju budžeta za potrošnju, da je bilo

neregularnosti u sprovođenju tog procesa i da ne postoje adekvatni mehanizmi njene kontrole, bilo bi pogrešno «rušiti urađeno i počinjati iz početka», već se posvetiti ispravljanju grešaka i daljoj afirmaciji elemenata neophodnih za efikasnu tržišnu privredu. Sa «psihologije» donacija i kredita, neophodno je preći na «psihologiju» privlačenja investicija neophodnih za privredni rast i otvaranje novih radnih mesta, što zahteva novu regulativu u oblastima privatizacije, antimonopolskog prava, stečajnog prava, investicionih fondova, denacionalizacije, registracije privrednih subjekata, obezbeđenja potraživanja...

Literatura

1. Goldberg I. (2002.), *Privatizacija u Srbiji: pogled u kontekstu post-socijalističke tranzicije*, u: *Strategija reformi*, Beograd, Centar za liberalno-demokratske studije.
2. Hase R., Šnajder H., Vajgelt K. (2005.), *Leksikon socijalne tržišne privrede*, Beograd, Konrad Adenauer Stiftung
3. Hoeven R., Sziraczki G. (2005.), *Lessons from Privatization, Labor Issues in Developing and Transitional Economies*, Geneva, International Labor Organization.
4. Kosanović R. Paunović S., Žigmund Lj. (2010), *Privatizacija u Srbiji i stavovi sindikata*, u: *Kraj privatizacije posledice po ekonomski razvoj i nezaposlenost u Srbiji*, Beograd, Institut ekonomskih nauka, Beogradska bankarska akademija, SSSS.
5. Lakićević M., „Lice i naličje“ privatizacije, u: *Acta Economica*, god. 9., br. 15. (jul 2011.), pp 51-77.
6. Mandhane R., Symington A., *Deset načela za otpor neoliberalnoj globalizaciji*, u: *globalizacija.com*, (1/2005), pp. 227-337.
7. Ristić Z. (2003.), *Privatizacija u praksi*, u: *Aktuelni problemi tranzicije i tokovi privatizacije*, Beograd, Ekonomski vidici.
8. Ristić Z. (2007.), *Aktivne mere politike zapošljavanja kao način olakšavanja socijalnog udara procesa transformacije i podsticanja razvoja*, u: *Regionalni razvoj i zapošljavanje*, Beograd, Ekonomski vidici.
9. Ristić Z. (2009.), *Socijalna bezbednost radnika u procesu tranzicije*, u: *Bezbednost u postmodernom vremenu*, Beograd, Centar za strateška istraživanja nacionalne bezbednosti, Konrad Adenauer Stiftung,
10. Ristić Z., Zec Z. (2010.), *Sindikati i položaj zaposlenih u procesu privatizacije*, Beograd, UGS NEZAVISNOST.
11. Ristić Z., Rajković D., Mančić S., Rajić D. (2011.), *Efekti privatizacije u Srbiji*, Beograd, Socijalno-ekonomski Savet Republike Srbije.

12. Samajat M. (2011.), Neoliberalna ofanziva i borba oko javnog vlasništva, u: *Kroz tranziciju prilozi teoriji privatizacije*, Novi Sad, AKO Rosa Luxemburg Stiftung.
13. *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011-2020*, Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, Republički zavod za razvoj, 2011.
14. Interni dokumenti i istraživanja UGS NEZAVISNOST i Saveza samostalnih sindikata Srbije.
15. www.priv.rs datum pristupa: 02.12.2013.
16. www.privreda.gov.rs datum pristupa: 02.12.2013.

THE IMPACT OF PRIVATIZATION ON SERBIAN INDUSTRIAL SECTOR

Zoran Ristić*

Abstract

The discussion of the privatization, transition and reform in general is present in Serbia for many years. How is the process of privatization of public enterprises in the end, it is significant public attention focuses on the events in them after the divestiture, and after giving the status "of companies undergoing restructuring", especially given the increasingly visible gap between the expected objectives and development principles proclaimed transition moves and really achieved. Unlike many who are at the beginning of the privatization thought it was easy and simple job, it is certain that today very few people disagreed with this statement. Time has shown that the processes of transition and privatization very "expensive", that will inevitably lead to changes in the structure of business entities and, except for the high social cost, a number of negative effects on the industrial sector and its development...

This paper represents the authors' attempt to point out the most common problems faced by privatized enterprises face, in order to not repeat mistakes of the newly begun serious process of restructuring the remaining companies in the portfolio of the Privatisation Agency, which potentially can occur even bigger

* Professor, Zoran Ristić, PhD, Director of the Centre for Research, Education and Privatization (Trade Union Confederation) NEZAVISNOST

problems, keeping in mind strategic importance of the company for the Serbian economy.

Keywords: *transition, privatization, restructuring of the industrial sector, market economy.*

UTICAJ PROMENJENE STRUKTURE PRIVREDE U SRBIJI NA INDUSTRIJSKU PROIZVODNJU U PERIODU TRANZICIJE

Jovan Zubović¹

UVOD

Strukturne promene su pojava koja se iskazuje kao rezultat promena u privrednom i socijalnom ambijentu u određenoj zemlji. Od 2000. godine Srbija je ušla u dugačak period ekonomske tranzicije. Od tada su se dogodile značajne strukturne promene u privredi zemlje. Koristeći metod trosektorske podele privrede, u ovom radu je analizirano kakve promene u strukturi privrede Srbije su se dogodile i koliko je to praćeno rastom privrede mereno kroz porast BDP. Tokom perioda od 10 godina došlo je do ubrzanog prelaska privredne aktivnosti i zapošljavanja iz primarnog i sekundarnog sektora ka tercijarnom sektoru.

Tranzicija u Srbiji od početka ovog veka se uglavnom karakteriše sprovođenjem "prve generacije reformi". To uključuje privatizaciju malih razmera i restrukturiranje privrede, makroekonomsku stabilizaciju, liberalizaciju cena i spoljne trgovine, konsolidaciju i privatizaciju bankarskog sektora, kao i početak procesa pristupanja EU koje prate brojna regulatorna prilagođavanja. Osnovni ciljevi ekonomske politike bili su održavanje makroekonomske stabilizacije, uz potizanje natprosečne stope ekonomskog rasta.

Istraživanja koja su sprovedeli neki autori o promenama u glavnim ekonomskim indikatorima tokom protekle decenije (npr. USAID (2010), Bošnjak (2011), pokazala su da je relativno visoka prosečna godišnja stopa privrednog rasta u periodu do 2008 bila dugoročno neodrživa. Takav rast je zasnovan na velikoj makroekonomskoj ne ravnoteži (internoj i eksternoj), kao i nerešenim strukturnim problemima.

U ovom poglavlju se analiziraju strukturne promene u Srbiji tokom perioda tranzicije iz planske na tržišnu ekonomiju, sa fokusom na period 2000-2012 primenom trosektorske podele privrede. Slično metodologiji koju je primenio Kauffmann (2005) računanje učešća sektora u BDP pokazuje rezultate koji jasno dokazuju tvrdnju da je Srbija na putu ka post-industrijskoj uslužnoj privredi. Cilj

¹ Ovaj rad je sastavni deo projekata 179001 i 179005 koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS.

istraživanja je da se pokaže da je u periodu tranzicije u Srbiji došlo do značajne promene u strukturi prerađivačke industrije i da je, uprkos činjenici da je Srbija mogla da se osloni na iskustva iz drugih zemalja u tranziciji, to rezultiralo slabijim napretkom u poređenju sa drugim zemljama.

U prvom delu se daje pregled literature koja se odnosi na strukturne promene i tranziciju. Sledeći odeljak posvećen je poređenju makroekonomskih podataka u zemljama u tranziciji. Dalje će se diskutovati o modelima industrijske proizvodnje u Srbiji u periodu od 1980-2012. Konačno se fokus usmerava na analizu po granama i određivanje efekata 12 godina tranzicije. Rad se završava zaključnim komentarima.

Metodologija istraživanja

Metodologija istraživanja u ovom poglavlju je zasnovana na teorijskim radovima brojnih autora. Iz tog razloga je na početku dat pregled literature koja se bavi istraživanjem iz oblasti restrukturiranja privrede kako bi se postavila teoretska osnova za analizu strukturnih promena i samim tim, koristeći deduktivni pristup otvorio put za dalje istraživanje. U drugom delu je primenom empirijskih podataka sprovedena uporedna analiza privrede Srbije sa drugim zemljama u tranziciji. Na kraju se analizom sekundarnih statističkih podataka srpske industrije, kao i disagregacijom na grane prerađivačke industrije istražuje kroz kakve promene se prošlo u periodu tranzicije.

PREGLED LITERATURE

Podelu ekonomskih aktivnosti poznatu kao trosektorska struktura privrede uveli su ekonomisti Fisher (1939) i Clark (1940) u prvoj polovini XX veka. Dodavanje sektora usluga u to vreme bio je rezultat promena u privredi najrazvijenijih zemalja, koja se polako transformisala iz pretežno poljoprivrednih i industrijskih aktivnosti u pravcu usluga. Takve promene se često nazivaju strukturne promene. Pored ovih istraživanja, takođe su i Kuznets (1966) i Chenery i Syrquin (1975) nastavili rad na ovoj temi i objasnili da se uporedo sa privrednim rastom, proizvodnja prenosi iz primarnog sektora (poljoprivreda, ribarstvo, šumarstvo, rudarstvo) na sekundarni (proizvodnja i građevinarstvo), a naknadno na tercijarni sektor (usluge). Ovu temu je dodatno opisao svojim ranim radovima Rostov (1960) što je dovelo do novih saznanja u ekonomskom razvoju.

Navedena literatura je uglavnom deskriptivna i pokušava da pruži opšti pregled procesa razvoja, sa naglaskom na višestranu prirodu strukturnih promena. Nasuprot tome, novija istraživanja teže da budu u većoj meri analitička, uz primenu posebno dizajniranih modela koji se fokusiraju na konkretne aspekte strukturnih promena. Tokom poslednjih nekoliko decenija krenulo se pravcem potvrđivanja postojanja

dvosmerne uzročno-posledične veze između ekonomskog rasta i strukturnih promena. Chenery i Syrquin (1975) su dodatno poboljšali modele razvoja u nekoliko svojih radova, uglavnom sa ciljem procene udela industrije u privredi i analize promene unutar tri sektora.

Privredni razvoj, istorijski gledano, u okviru koncepta agrarnog društva je zasnovan na intenzivnom učešću prirodnih faktora i rada. Tokom perioda takozvanog „industrijskog društva“ kako u proizvodnji tako i u trgovini, najvažniji faktor proizvodnje je postao realni i finansijski kapital (novac, industrijska oprema, energija). Zbog brzog tehnološkog razvoja krajem dvadesetog veka došlo je do promene u pravcu „post-industrijskog društva“, „informatičkog društva“ ili tzv. „bestežinske privrede“, u kojoj dominiraju nematerijalni faktori. Ključni faktor proizvodnje je postao skup nematerijalnih elemenata kao što su znanje, informacije i veštine koje imaju veći ekonomski uticaj i koji dobijaju veću tržišnu vrednost. Tehnološki razvoj je rezultirao postepenim gubitkom važnosti fizičkog rada, materijalne tehnologije, kao i prirodnih i finansijskih resursa. U društvu zasnovanom na znanju glavna komparativna prednost je postao čitav niz nematerijalnih činilaca kao što su informacije, znanje, veštine i kultura rada. Znanje i informacije nisu ograničene na sektor usluga. Moderna industrija i poljoprivreda sve više zavise od istraživanja i korišćenja informacija i znanja u definisanju svojih proizvoda, kao i robnih i finansijskih tržišta (Zubović, Domazet, Bradić-Martinović (2008)).

Prema bazi podataka Svetske banke u 2010. godini samo u 38 zemalja usluge su činile manje od 50 odsto BDP-a, u 43 zemalja je su bile u rasponu od 50-60%, dok je u 82 zemalja udeo uslužnog sektora bio je veći od 60 procenata BDP-a (World bank databank). Savremene privrede su uglavnom pomeraju ka tercijarnom sektoru. Uporedo sa takvim promenama, dolazi do promene na tržištu rada, gde se zahteva više obrazovanih ljudi koji bi mogli da podržavaju rast u izmenjenoj privrednoj strukturi.

Tokom devedesetih godina XX veka oblikovan je aktuelni koncept održivog razvoja koji je zasnovan na novoj teoriji rasta u kojoj se primenjuje znanje i kompleks naučnog i tehnološkog razvoja kao osnov rasta. Ključne determinante brzine rasta i razvoja nacionalne privrede postaju brzina inovacija i sposobnost da se stvori okruženje koje predstavlja teorijsku osnovu za nove patente i tehnologije, a ključna odrednica nacionalnog bogatstva postaje sposobnost da se generišu nove ideje, inovacije i znanje se može podvesti pod stvaranje i unapređenje ljudskog kapitala.

Strukturne promene su kompozitni i kompleksan fenomen. Očekivano je da takve promene donesu privredni rast kroz proces odgovarajućih promena u različitim aspektima društva. To uključuje promene u strukturi proizvodnje i zaposlenosti, privrednih društava i slično. Prema Landesman-u (2000) strukturne promene su promene u kompozitnoj strukturi proizvodnje, zaposlenosti , izvozu, itd. One se mogu pojaviti kao rezultat različitih vrsta šokova koje uključuju

prirodne nepogode, ratove, revolucije ili velike tehnološke prodore. Strukturne promene su kompleksan, izprepleten fenomen, ne samo zbog toga što ekonomski rast dovodi do dodatnih promena u različitim aspektima privrede, kao što su struktura proizvodnje i zaposlenosti, organizacija industrije, finansijski sistem, prihodi i distribucija bogatstva, demografija, političke institucije, pa čak i sistem vrednosti u društvu, već i zbog toga što ove promene zauzvrat utiču na proces rasta.

Proces tranzicije koji je povezan sa promenom u strukturi privreda zemalja bivšeg istočnog bloka je jedan od važnih faktora koji su doveli do sveobuhvatne strukturne promene. Kao što je već rečeno, ekonomski razvoj dovodi do pomeranja velikog broja zaposlenih ka sektoru usluga. Brzina strukturnih promena izazvana tranzicijom je povećala značaj ljudskog kapitala.

Prema Ngai et al (2007) privredni rast se odvija u nepravilnim fazama u različitim sektorima privrede, sa ciljem da se promeni stopa rasta ukupne faktorske produktivnosti sektora. Strukturne promene između ostalog uključuju i promene učešća zaposlenih po sektorima. Stoga je u dugom roku neophodno koordinisati takve promene sa promenama u obrazovnom sistemu.

Sve bivše socijalističke zemlje u Evropi, uključujući Srbiju, su u svojoj tranziciji ka tržišnoj ekonomiji bile izložene značajnim strukturnim promenama koje se dešavaju još danas. Postoje brojna istraživanja o ranim efektima strukturnih promena u tim zemljama ((Berg 1994, Hansson 1995, Jackson 1997, Repkine & Jackson 1997). Dostupnost vremenskih serija u trajanju od preko 20 godina, koje uključuju vreme od početka tranzicije devedesetih godina omogućava da se sprovede analiza efekata na sistematičniji i formalan način.

POKAZATELJI STRUKTURE PRIVREDE I EFEKATA TRANZICIJE

Sadašnja privreda Srbije se zasniva na nepovoljnoj privrednoj strukturi, uz oskudne prirodne i finansijske resurse, tehnologiju i ljudski kapital (USAID, 2010). Deo problema potiče od relativno slabe prirodne, tehnološke i finansijske osnove. Republika Srbija sa svojih oko 7,5 miliona stanovnika i bruto domaći proizvod od nešto više od 30 milijardi evra nije zemlja sa značajnim tržištem i privrednim potencijalima, kako na svetskom tako ni na evropskom nivou.

Nakon drugog svetskog rata u Srbiji je došlo do promene strukture iz dominantno primarnog sektora u smeru ka sekundarnom sektoru. U periodu od 1953. do 1988. godine industrijska proizvodnja u Srbiji je rasla po prosečnoj stopi od 8,3 odsto. Najveći rast industrijske proizvodnje bio je od 1953. do 1965. godine kada je prosečna stopa rasta bila 13 odsto (Drobnjak, 2013). Nakon toga je u periodu sankcija i ratova 90-ih došlo do velikog pada industrijske proizvodnje. Osim smanjenja učešća industrijske proizvodnje došlo je i do promene strukture zaposlenih po sektorima. Na kraju je u periodu tranzicije dodatno smanjen broj radnika zaposlenih u industriji, tako da se broj industrijskih radnika od jednog

miliona, koliko ih je bilo zaposleno 1989. godine, smanjio na oko 300 hiljada u 2013. godini. Nasledeni strukturni problemi iz prošlosti i prebrza liberalizacija tržišta, kao i oštre realne apresijacije domaće valute, su među razlozima za spor, ili nikakav oporavak industrijske proizvodnje i njenu stagnaciju u prvoj deceniji novog milenijuma.

Ako se uporedi napredak u tranziciji na osnovu parametara utvrđenih u Izveštaju o tranziciji EBRD (2012), Srbija bi bez sumnje dobila negativnu ocenu. Srbija je završila 2012. godinu na dnu lestvice uporedivih evropskih zemalja, samo jedan iznad najgore rangirane Belorusija. Poredeći po pojedinačnim komponentama (tabela 1), možemo konstatovati da je Srbija podbacila u tzv. drugoj fazi tranzicije, koja obuhvata strukturne reforme i politiku konkurentnosti.

Tabela 1. Vrednosti tranzicionih indikatora u izabranim zemljama Evrope u 2012.

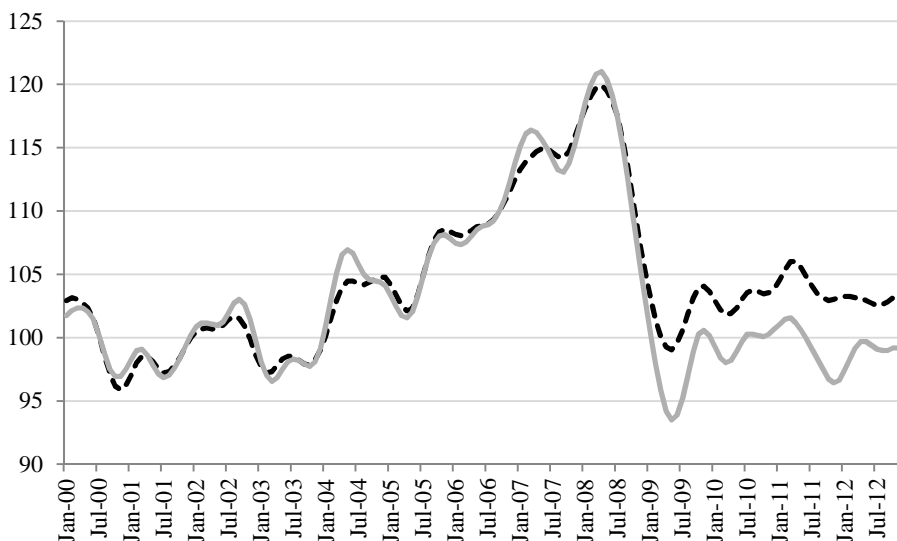
	Kompanije			Tržište i trgovina		
	Prizvati- zacije velikih razmera	privatizacije malih reazmera	Restruk- turiranje	Liberaliza- cija cena	trgovina i devitni kurs	politika konkuren- cije
Alb	4-	4	2+	4+	4+	2+
Blr	2-	2+	2-	3	2+	2
B&H	3	3	2	4	4	2+
Bul	4	4	3-	4+	4+	3
Cro	3+	4+	3+	4	4+	3
Est	4	4+	4-	4+	4+	4-
Mac	3+	4	3-	4+	4+	3-
Hun	4	4+	4-	4+	4+	4-
Let	4-	4+	3+	4+	4+	4-
Lat	4	4+	3	4+	4+	4-
Mol	3	4	2	4	4+	2+
MN	3+	4-	2+	4	4+	2
Pol	4-	4+	4-	4+	4+	4-
Rom	4-	4-	3-	4+	4+	3+
Rus	3	4	2+	4	4	3-
Srb	3-	4-	2+	4	4	2+
Svk	4	4+	4-	4+	4+	4-
Slo	3	4+	3	4	4+	3-
Ukr	3	4	2+	4	4	2+

Napomena: Indikatori se kreću u rasponu of 1 za centralno planiranu privredu do 4+ za otvorenu tržišnu privredu

Izvor: EBRD (2012).

Kao što se može videti na slici 1 obim industrijske proizvodnje krajem 2012. godine je ostao praktično na istom nivou kao što je bio na početku tranzicije u 2000. godini. Stope rasta industrijske proizvodnje karakteriše izrazita nestabilnost i visoka volatilitnost. Prema zvaničnoj statistici, prosečna godišnja stopa rasta industrije u periodu 2001-2012. iznosila je svega 0,4% (slika 1) i to je bilo značajno ispod prosečne stope rasta celokupne privrede od 3,4%, dok je prerađivačka industrija zabeležila još lošije rezultate. S obzirom na činjenicu da je industrijski rast bio sporiji od rasta ukupnog bruto domaćeg proizvoda, uključujući pre svega sektor usluga, deindustrijalizacija je proces koji je jačao u posmatranom periodu. Ovo je stvorilo brojne neravnoteže i sistemske poremećaje u privredi zemlje.

Slika 1. Dinamika industrijske proizvodnje i prerađivačke industrije nakon 2000. godine (Indeks fizičkog obima, 2000=100)

Izvor: RZS (2013), sopstvene računice

Prateći statističke pokazatelje obima BDP u Srbiji kao i analizom kretanja u strukturi zaposlenosti po sektorima delatnosti moguće je dobiti pokazatelje produktivnosti u pojedinim sektorima ekonomske aktivnosti, kao što je prikazano u tabelama 2 i 3. Tabela 2 pokazuje promenu strukture BDV u Srbiji po privrednim sektorima.

Tabela 2. Struktura BDV (% učešće, u stalnim cenama iz 2002)

NACE rev 2, sector	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
<i>Primarni</i>	15.7%	14.8%	13.7%	14.9%	13.5%	12.7%	11.1%	11.4%	11.9%	11.6%
<i>Sekundarni</i>	27.0%	27.9%	27.6%	27.1%	26.4%	26.1%	26.1%	25.2%	22.4%	22.0%
B	1.8%	1.7%	1.8%	1.7%	1.7%	1.7%	1.6%	1.6%	1.5%	1.6%
C	18.3%	18.5%	17.5%	17.3%	16.5%	16.5%	16.3%	15.7%	13.6%	13.7%
D	3.0%	2.8%	2.9%	2.6%	2.7%	2.6%	2.6%	2.5%	2.6%	2.4%
E	1.3%	1.2%	1.3%	1.0%	0.9%	0.8%	0.8%	0.7%	0.8%	0.8%
F	2.7%	3.6%	4.1%	4.5%	4.6%	4.6%	4.8%	4.8%	4.0%	3.6%
<i>Tercijarni</i>	57.3%	57.3%	58.8%	58.0%	60.2%	61.1%	62.8%	63.3%	65.7%	66.4%
G	7.2%	8.1%	8.7%	9.5%	10.9%	11.4%	12.6%	12.9%	12.0%	11.9%
H	4.7%	4.7%	4.6%	4.5%	4.8%	4.9%	4.8%	4.5%	4.1%	4.4%
I	1.1%	1.1%	1.1%	1.0%	0.9%	0.8%	0.9%	0.8%	0.8%	0.7%
J	4.5%	4.5%	5.3%	5.8%	7.1%	8.9%	10.4%	11.3%	12.9%	13.5%
K	4.1%	3.8%	3.7%	3.7%	4.0%	4.5%	4.6%	4.9%	5.3%	5.6%
L	13.7%	13.5%	13.7%	12.9%	12.7%	12.2%	11.8%	11.6%	12.1%	12.2%
M	2.0%	2.0%	1.8%	1.8%	1.8%	1.7%	1.7%	1.8%	2.0%	2.0%
N	1.0%	0.9%	1.1%	1.1%	1.1%	1.1%	1.1%	1.2%	1.4%	1.4%
O	7.4%	7.4%	7.6%	7.3%	6.9%	6.4%	6.0%	5.8%	6.1%	5.8%
P	3.9%	3.8%	3.8%	3.5%	3.3%	3.1%	2.9%	2.7%	2.8%	2.7%
Q	5.7%	5.6%	5.6%	5.2%	4.9%	4.5%	4.3%	4.2%	4.4%	4.3%
R	1.0%	0.9%	0.8%	0.8%	0.8%	0.8%	0.8%	0.8%	0.9%	0.9%
S	0.9%	0.8%	0.8%	0.8%	0.7%	0.8%	0.7%	0.7%	0.8%	0.7%
T	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%	0.1%

Izvor: Online baza podataka RZS

Tabela 1 pokazuje da je srpska privreda doživela značajne promene u strukturi u posmatranom periodu 2001-2010. Ove promene jesu u skladu sa Lisabonskom strategijom (Kok 2004) da "Evropska unija do 2010 treba da postane najkonkurentnija i najdinamičnija ekonomija zasnovana na znanju u svetu sposobna za održivi ekonomski rast sa više radnih mesta i bolje plaćenih radnih mesta", koja je prihvaćena u Srbiji sa ciljem da postane članica EU. Ipak, promena strukture nije nastala kao rezultat značajnog porasta obima uslužnog sektora, već je pre svega bila rezultat stagnacije sekundarnog sektora, kao i značajnog pada obima primarnog sektora. Udeo poljoprivrednog sektora u kreiranju dodate vrednosti je pao sa početnih 15,7% na 11,6% u 2010. Uz to je došlo do pada učešća sekundarnog sektora sa 27,0% na 22,0%. Učešće tercijarnog sektora, s druge

strane, značajno je porastao sa 57,3% u 2002. na 66,4% u 2010. Najveći udeo u povećanju su imale tri grane i to maloprodaja, transport, skladištenje i komunikacije i finansijsko posredovanje, koji ne mogu biti generatori održivog rasta.

Slični trendovi strukturnih promena su приметni i kod radne snage u Srbiji. Tabela 2 pokazuje promene u zaposlenosti po privrednim sektorima i granama.

Tabela 3. Struktura zaposlenosti po sektorima i granama privrede

NACE rev 2, sector	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Total	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%	100,0%
<i>Primarni</i>	4,5%	4,4%	4,3%	4,1%	3,8%	3,6%	3,4%	3,0%	2,9%	2,8%
<i>Sekundarni</i>	45,9%	44,5%	43,4%	41,5%	40,6%	39,7%	38,3%	37,0%	35,4%	33,9%
B	2,1%	2,0%	2,0%	2,0%	2,0%	1,9%	1,6%	1,6%	1,6%	1,7%
C	34,5%	33,1%	31,9%	29,9%	29,0%	27,8%	26,6%	25,2%	23,6%	22,3%
D	1,9%	1,9%	1,9%	1,9%	1,8%	1,8%	1,9%	2,0%	2,0%	2,1%
E	1,8%	1,7%	1,9%	1,9%	2,0%	2,1%	2,2%	2,2%	2,3%	2,4%
F	5,7%	5,7%	5,7%	5,8%	5,9%	6,0%	6,0%	6,0%	5,9%	5,5%
<i>Tercijarni</i>	49,6%	51,1%	52,4%	54,5%	55,5%	56,7%	58,2%	59,9%	61,7%	63,4%
G	11,3%	11,9%	12,3%	13,0%	13,1%	13,3%	13,5%	13,8%	13,7%	13,8%
H	6,7%	6,7%	6,4%	6,5%	6,5%	6,4%	6,5%	6,5%	6,5%	6,6%
I	2,2%	2,1%	1,9%	1,8%	1,7%	1,7%	1,7%	1,7%	1,6%	1,5%
J	2,0%	2,0%	2,3%	2,4%	2,5%	2,5%	2,5%	2,6%	2,6%	2,7%
K	2,3%	2,2%	2,2%	2,2%	2,2%	2,5%	2,4%	2,5%	2,8%	2,9%
L	0,0%	0,0%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,1%	0,2%	0,2%	0,2%
M	2,4%	2,4%	2,4%	2,5%	2,7%	2,9%	3,1%	3,4%	3,6%	3,8%
N	0,8%	0,9%	1,0%	1,1%	1,4%	1,5%	1,6%	1,8%	2,1%	2,3%
O	3,6%	3,9%	4,2%	4,5%	4,6%	4,7%	4,8%	4,9%	5,1%	5,2%
P	6,8%	7,6%	7,9%	8,3%	8,4%	8,5%	9,0%	9,3%	9,7%	10,1%
Q	9,8%	9,6%	9,9%	10,2%	10,6%	10,5%	10,7%	11,0%	11,4%	11,8%
R	1,0%	1,0%	1,0%	1,1%	1,2%	1,2%	1,3%	1,4%	1,5%	1,6%
S	0,8%	0,8%	0,7%	0,8%	0,8%	0,9%	0,9%	1,0%	1,0%	1,0%
T	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%	0,0%

Izvor: Online baza podataka RZS

Ovde se mora napomenuti da se podaci u tabeli 3 odnose samo na osobe zaposlene kod pravnih lica, koja obuhvataju oko 70% ukupnog broja zaposlenih u Srbiji. Uprkos nekim varijacijama, očigledno je da postoji sličan trend kao i kod

kreiranje BDV. Postoji konstantan pad učešća zaposlenosti u primarnom i sekundarnom sektoru, dok udeo tercijarnog sektora stalno raste. U prerađivačkoj industriji je smanjen broj zaposlenih sa 34.5% na 22.3%.

U tabeli 4 su indeksi fizičkog obima proizvodnje predstavljeni u različitim granama industrije, prema klasifikaciji NACE Rev.2. Evidentno je da u odnosu na početnu godinu tranzicije postoje samo tri grane prerađivačke industrije koje danas imaju značajno veći rezultat. Preciznijom analizom, posmatrajući trend proizvodnje nad dužem periodu može se zaključiti da dve od tri grane koje zadovoljavaju ovaj kriterijum imaju samo neznatno veću aktivnost u odnosu na period pre 1999, dok je duvanska industrija opala na nivo od pre tri decenije.

Tekstilna industrija je pretrpela najveći kolaps. Pad je konstantan, tako da se ova grana industrije danas svodi na jednu desetinu nivoa iz 1980. S druge strane, uprkos nivou proizvodnje koji je za oko 46% veći nego u 2001. godini, zbog jakih kontrakcija tokom 90-ih elektroindustrija danas ostvaruje proizvodnju koja je, mereno fizičkim obimom, oko 4,5 puta manja nego u 1980. Ekonomska kriza nakon 2008 je poništila blagi oporavak u proizvodnji nameštaja i motornih vozila, koji je bio prisutan nekoliko godina nakon početka tranzicije. Nivo proizvodnje u ove dve grane je oko 60 % niži nego 1980.

Tabela 4. Indeks industrijske proizvodnje po granama u prerađivačkoj industriji Srbije 1980-2012 (2001=100)

Grana	1980	1989	1998	2007	2012
Ukupno	193	267	121	115,0	103,4
Prehrambena industrija	118	129	107	127,1	117,7
Proizvodnja duvanskih proizvoda	124	107	98	138,2	124,5
Proizvodnja tekstila	195	216	107	42,6	23,5
Proizvodnja uglja i rafiniranih derivata nafte	128	151	125	152,5	107,5
Proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda	68	112	152	248,1	174,9
Proizvodnja gume i plastike	42	50	107	127,0	120,8
Proizvodnja nemetalnih minerala	131	152	106	94,7	70,4
Proizvodnja baznih metala	112	125	173	229,4	105,0
Proizvodnja metalnih proizvoda osim mašina	285	283	125	127,5	150,1
Proizvodnja električnih mašina i opreme	683	871	130	132,8	146,9
Proizvodnja ostalih mašina i opreme	136	161	126	65,5	57,8
Proizvodnja motornih vozila i prikolica	255	361	126	142,6	100,2
Proizvodnja nameštaja	220	225	100	141,4	83,8

Izvor: RZS (2013)

Možemo primetiti da rast koji se pojavio u pojedinim granama je neočekivano skroman. Promene u strukturi industrijske proizvodnje se mogu pratiti kroz

ponderisane koeficijente, koji predstavljaju približan iznos dodate vrednosti odnosno učešća svake grane u ukupnoj dodatnoj vrednosti industrijske proizvodnje (tabela 5). Na taj način je eliminisan efekat nejednake pokrivenosti proizvodnje u pojedinim granama.

Tabela 5 – Promena u strukturi prerađivačke industrije, 2002-2013 (promena u ukupnom učešću, u procentnim poenima)

Grane sa najbržim rastom		Grane sa najvećim padom	
Proizvodnja metalnih proizvoda osim mašina	3,70	Proizvodnja osnovnih metala	-2,02
Proizvodnja gume i plastike	1,65	Proizvodnja tekstila	-1,47
Proizvodnja uglja i rafiniranih derivata nafte	0,94	Proizvodnja nemetalnih minerala	-1,34
Proizvodnja celuloze, papira i pairnih proizvoda	0,62	Proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda	-1,18
Prerada drveta i drvenih proizvoda osim nameštaja	0,62	Izdavaštvo, štampa i reprodukcija	-1,11
Proizvodnja motornih vozila i prikolica	0,43	Ostalo*	-0,92

Izvor: RZS (2013); Autorove kalkulacije

Napomena: *elektronska, mašinska industrija i ostale proizvodne aktivnosti

ZAKLJUČCI

Srbija je prošla kroz oštre ekonomske strukturne promene od početka tranzicije . Takve promena nije pratila i odgovarajuća promenu u strategiji razvoja. Nije bilo značajnijih promena u industrijskim granama koje u drugim zemljama doprinose u najvećoj meri povećanju BDP-a kao što su hi-tech industrije. U tom periodu , u poređenju sa drugim zemljama udeo realnog sektora je stagnirao, što je dovelo do sporijeg konvergencije ka proseku EU proseka.

Detaljna analiza ponderisanih koeficijenata u okviru prerađivačke industrije je dovela do zaključka da je struktura znatno promenjena od 2000. S druge strane, grane koje su pre tranzicije bile uzor su u veoma teškom položaju.

Konačno, može se reći da je potvrđena hipoteza da strukturne promene u Srbiji koje su se ostvarile tokom tranzicije nisu rezultirale sa dovoljnim rastom privrede koji bi mogao da održiv napredak u odnosu na druge tranzicione zemlje i proseku EU.

Literatura

1. Berg, A. (1994). "Does Macroeconomic Reforms Cause Structural Adjustment? Lessons from Poland". *Journal of Comparative Economics*. 18, 376-409.
2. Bošnjak, M. (2011) *Rezultati i izazovi ekonomskih reformi u Srbiji u tranzicionom periodu 2001-2008. godine*, Belgrade, Ministry of Finance, pg. 56;
3. Chenery, H. B., and M. Syrquin (1975) *Patterns of Development, 1957–1970*. Oxford University Press, London.
4. Clark, C (1940) *The Conditions of Economic Progress*. McMillan & Co.s London
5. Drbonjak J (2013) Nova reindustrijalizacija, dostupno na <http://www.ekonomskisavetdss.com/2013/09/jovo-r-drobnjak-reindustrijalizacija-realnost-ili-rec-koja-samo-lepo-zvuci/>
6. EBRD (2012) Transition Report 2012 - *Integration across borders*, EBRD
7. Fisher, A.G.B. (1939) *Primary, Secondary and Tertiary Production*, *Economic Record* 15, 24–38.
8. Government of Republic of Serbia (2008) *Strategija održivog razvoja Republike Srbije*, finalni nacrt, available on <http://www.odrzivi-razvoj.gov.rs/cyr/strategije.php>
9. Government of Republic of Serbia (2011) *Strategy and policy of industrial development of Serbia 2011-2020*
10. Hansson, A H. (1995) "Macroeconomic Stabilization in the Baltic States ", Stockholm Institute of East European Economies, working paper No. 108, Stockholm
11. Jackson Marvin (1997). "Restructuring or Structural Change in Industry of Transition Countries: a Review of Issues" , LICOS Centre for Transition Economics Katholieke Universiteit Leuven, Discussion Paper 63
12. Kauffmann A (2005) *Structural Change during Transition: Is Russia Becoming a Service Economy?*," Volkswirtschaftliche Diskussionsbeiträge 80, Universität Potsdam, Wirtschafts- und Sozialwissenschaftliche Fakultät.
13. Kok W (2004) *Facing The Challenge. The Lisbon strategy for growth and employment. Report from the High Level Group*, November, Office for Official Publications of the European Communities, dostupno na http://ec.europa.eu/growthandjobs/pdf/kok_report_en.pdf
14. Kuznets, S (1966) *Modern Economic Growth*, Yale University Press, New Haven, CT.
15. Landesmann M (2000) *Structural Change in the Transition Economies, 1989 to 1999*, WIIW working paper, Wien

16. Ngai, L. Rachel and Pissarides, Christopher (2007) *Structural change in a multi-sector model of growth. American economic review*, 97 (1). pp. 429-443. ISSN 0002-8282
17. Repkine, A and Jackson, M (1997). A Comparison of Structural Changes among the Branches of Industry in Seven Transition countries”, LICOS Centre for Transition Economics Katholieke Universiteit Leuven, Discussion Paper 64.
18. Rostow, W.W (1960) *The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto*, London, Cambridge, University Press
19. Zubović J, Domazet I, Bradić-Martinović A (2008) *Foreign investments to developing countries' food industry : does it improve competitiveness, trade and R&D*, in “State, Possibilities and Perspectives of Rural Development on Area of Huge Open-pit Minings”, Institut for agricultural economics, Belgrade
20. USAID (2010) *Postkrizni model privrednog rasta i razvoja Srbije 2011-2020*, Economics Institute, Faculty of Economics, USAID, Belgrade, pg. 370;
21. World bank databank, available on <http://data.worldbank.org/indicator/NV.SRV.TETC.ZS>

THE IMPACT OF THE SERBIAN ECONOMY CHANGED STRUCTURE ON THE INDUSTRIAL PRODUCTION IN THE TRANSITION PERIOD

Jovan Zubović²

² Ovaj rad je sastavni deo projekata 179001 i 179005 koje finansira ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja RS. This paper is a part of the projects 179001 and 179005 funded by the Ministry of Education, Science and Technological Development of Republic of Serbia.

FRANŠIZING U FUNKCIJI RAZVOJA PREDUZETNIŠTVA I REINDUSTRIJALIZACIJE SRBIJE S POSEBNIM OSVRTOM NA FIAT AUTOMOBILI SRBIJA (FAS)*

Sreten Ćuzović**

Abstrakt

Privreda Republike Srbije je devedesetih godina prošlog veka dovedena u stanje „entropije“. Kao simbol prepoznatljivosti da su srpske fabrike imale svoje mesto na regionalnom i globalnom tržištu govore empirijsko-statistički pokazatelji. Primera radi, „Zastava“ je u periodu od 1954. godine proizvela 4.680.000 automobila. Nazivali su je integrativnim faktorom jugoslovenskog tržišta i metaloprerađivačke industrije. Sa kooperantskom mrežom od 386 poslovnih sistema, raspoređenih u 180 gradova, tadašnje SFRJ, iznedrila je inženjere i industrijske radnike, od kojih su neki „akreditovani“ u Japanu. Nisu izostale ni spoljno-trgovinske aktivnosti „Zastave“, koje karakteriše izvoz 623.000 automobila u 76 zemalja. Zastavin radnik-Šumadinac, „gedža u opancima“ (kako su ga neki nazivali) polagao je majstorski „ispit“ i na probirljivom američkom tržištu. Vrhunac prosperiteta „Zastave“ postignut je 1989. godine, kada je sa proizvodnih traka sišlo 210.000 automobila. Nakon „petooktobarske revolucije nova „elita“, najčeće bez ijedne godine radnog staža, nazivala je „Zatavu“ „gigantom na staklenim nogama“. Osnivači Srpske federacije za franšizing (SFF) bili su hroničari svih ovih događanja, pokušavajući da kreatorima ekonomske politike skrenu pažnju da nisu iskorišćeni svi modeli preduzetništva za prestrukturiranje „Zastave“. Vreme nas nije prepoznalo, a kreatori ekonomske politike nisu podržali. Kompaniju „Fijat“ automobili Srbija (FAS) prepoznali smo kao „poligon“ za testiranje franšizinga kao modela preduzetništva, (sa)mozapošljavanja i reindustrijalizacije Srbije. U razvijanju teme pošli smo od osnivanja Srpske federacije za franšizing (SFF) i njenih aktivnosti na promovisanju

* Ovaj rad je tematski komplementaran sa radovima koje sam objavio u poslednje vreme iz oblasti franšizinga.

**Dr Sreten Ćuzović, redovni profesor Ekonomskog fakulteta u Nišu. Autor je jedan osnivača Srpske federacije za franšizing (SFF) i potpredsednik (1991-2000).

franšizinga u Srbiji. Sačinili smo marketinški test sposobnosti naše privrede u razvoju franšizinga. Pokušali da damo odgovore na pitanja: 1) zašto franšizing nije uspeo u Srbiji? i 2) zbog čega je neophodno primeniti franšizing u kompaniji (FAS)?

Ključne reči: *franšizing, preduzetništvo, (sa)mozapošljavanje, reindustrijalizacija, Srpska federacija za franšizing, „Fijat“ automobili Srbija (FAS).*

UVOD

Proces privatizacije društvenih preduzeća u Srbiji je institucionalizovao kapitalistički model preduzetništva. Nova klasa preduzetnika kupovala je preduzeća obećavajući med i mleko zaposlenima i društvu u celini. Iako se očekivalo da će vlasničko restrukturiranje srpske privrede učiniti privredu konkurentski prepoznatljivijom i povećati njene poslovne performanse u regionalnim i globalnim ekonomskim integracijama, to se nije desilo. O tome svedoči Izveštaj svetskog ekonomskog foruma (WEF, 2013)¹, prema kome je Srbija u 2012.godini, zauzela 101. mesto od 148 rangiranih zemalja. Istovremeno, to je i poslednja zemlja po konkurentnosti u regionu. Ispred nje su: Albanija (95.mesto), BIH (87. mesto), Hrvatska (75.mesto), Grčka (91. mesto), Mađarska (63.mesto), Makedonija (73.mesto), Crna Gora (67.mesto) i Rumunija (76.mesto). Naš najprepoznatljiviji izvozni „proizvodi“ u 2012. godini su mladi i školovani kadrovi. Stopa nezaposlenosti pre krize (2008) iznosila je 14%, da bi u 2012. bila 23%. Posebno zabrinjava podatak da se u populaciji mladih(15-24) nezaposlenost kreće na nivou od 60%. Broj izdržanih i radno aktivnih lica se „skoro, izjednačio (1,0:1,1). Konkurentnost privrede Srbije kao merilo uspešnosti menadžmenta na tržištu još uvek je obojena tradicionalizmom prethodnog perioda.

Globalna finansijska i ekonomska kriza, započeta 2008. godine, razotkrila je neodrživost, dotadšnjeg, „kompanjonskog“ modela privatizacije i preduzetništva. Umesto preduzetničkog modela privrednog rasta i razvoja i društveno odgovorne menadžment elite, iznedrili smo „grupu kompanjona“ koji su kupovali društvena preduzeća, ne radi oživljavanja procesa proizvodnje, već kao građevinsko zemljište. Nadalje, umesto preduzetnika-menadžera vizionara-stratega dobili smo „preduzetnike sa miopijom“. Neki su od njih u Ageniji za privredne registre (PER), upisani kao stvarni vlasnici privatizovanih preduzeća, dok se na drugoj strani uočavaju i „fantom“ preduzetnici. Njihov pravi identitet, posle mukotrpnog „detektovanja“ najčešće utvrde nadležni državni organi: Poreska uprava, MUP ili

¹ WORLD ECONOMIC FORUM (2013) *Global Competitiveness Report*

„insajder“. Radnici-(ne)zaposleni, su zbunjeni i sve su glasniji u zahtevima: vratite nam fabrike, ističući parolu „menjam pravo na rad za bilo koji posao“.

Preduzetnička ekonomija zasnova na svemoći nevidljive ruke tržišta nije uspela da nas promoviše u evropskom i globalnom okruženju kao „majstore dobrih zanata“ već kao „kalfe“ koje još trebaju da uče. Sutrašnjica opominje da nas posle privatizacione euforije i „blagodeti“ neoliberalnog modela privrednog rasta i razvoja, očekuje nova menadžment paradigma peduzetništva u postranzicionom-postkriznom periodu Srbije.

I najnovije mere Vlade Republike Srbije (usvojene u oktobru 2013.) opominju da se Srbija nalazi pred bankrotstvom. S jedne strane je strukturna kriza privrede Srbije, i globalna finansijska i ekonomska kriza, s druge strane. Neki ekonomisti ovu krizu nazivaju „kriza sa duplim dnom“². Kreatori ekonomske politike pokušavaju da iznađu model strategije oporavka srpske privrede i ublažavanja posledica krize. S obzirom na težinu krize u ovom momentu nije bilo realno očekivati da kreatori ekonomske politike usvoje razvojnu strategiju srpske privrede, već set mera koje predstavljaju „infuzionu injekciju“ za preživljavanje privrede i spas Srbije od bankrotstva.

Imajući u vidu činjenicu da i naučno-stručna elita u Srbiji deli sudbinu privrede i društva u celini ni ona ne može izbeći odgovornost za stanje u kojem se našla Srbija. S druge strane, akademsko-univerzitetska elita je u obavezi da kreatorima ekonomske politike predlaže-sugeriše svoje stavove-razmišljanja za prevazilaženje krize³. Istina, ti predlozi ne obavezuju kreatore ekonomske politike i da ih prihvate (usvoje). No, to ne sme obeshrabriti univerzitetske profesore da istražuju, pišu i predlažu mere koje će poslužiti kreatorima ekonomske politike kao orijentir za ublažavanje ili prevažilaženje krize u Srbiji. Osećajući se prozvanim-pozvanim, u ovom radu ćemo pokušati, da s osloncem na savremenu teoriju i progresivnu praksu u promovisanju franšizinga kao modela preduzetništva, testiramo sposobnost poslovnih sistema u Srbiji u savladavanju tajne franšizinga. Nadalje, franšizing smo prepoznali kao model razvoja preduzetništva i (sa)mozapošljavanja, s jedne strane, i reindustrijalizacije Srbije, s druge strane. Otvorili smo i pitanje: da li je franšizing u Srbiji „strana scena na domaćoj pozornici“ ili nova preduzetnička-menadžment paradigma koja će vratiti dostojanstvo našem preduzetniku („kalfi“) i promovisati ga kao preduzetnika („majstora“) koji je spreman da se nađe u programu „Fijat“ automobili Srbija (FAS). Na taj način će franšizing kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja postati prepoznatljiv segment strategije reindustrijalizacije Srbije.

² Đuričin, D. (2012) *Interview with Đuričin, D. 06.03.2012. Kopaonik business forum, Tanjug*

³ Čuzović, S. (2013) *Strategija izvozno orijentisane privrede-preduslov za izlazak Srbije iz krize, Odbor za društveno ekonomske nauke SANU, (rad je prihvaćen i biće objavljen u Zborniku radova „Moguće strategije izlaska Srbije iz krize), Beograd.*

PREDMET, CILJ I METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

*"Ima stvari koje nećeš uraditi dok ih ne naučiš, ali
ima i takvih koje nećeš naučiti dok ih ne uradiš"*
(Armenska poslovice)

Kao što se pad Berlinskog zida 1989.godine smatra prekretnicom u blokovskoj podeli sveta i geopolitičkom preoblikovanju globalne ekonomije, tako se i petooktobarske promene 2000.godine u Srbiji uzimaju kao početak izgradnje tržišne ekonomije i preduzetništva. Kreatori ekonomske politike u Srbiji su se opredelili za koncept neoliberalne ekonomije i „nevidljivu ruku tržišta“ kao glavnog arhitektu vlasničkog, organizacionog, marketinškog i menadžerskog prestrukturiranja privrede. Očekivalo se, da će vlaničko prestrukturiranje društvenih preduzeća institucionalizovati kapitalistički model preduzetništva. Međutim, giganti na „staklenim nogama“ kao što su: Zastava iz Kragujevca, Elektronksa industrija iz Niša, „Rakovički basen: IMT, IMR“, „FAP“ iz Priboja, Viskoza iz Loznice, Zorka iz Šapca, „14 oktobar“ iz Kruševca itd. su se „urušili“, a sektor malih i srednjih preduzeća nije zaživeo u onoj meri kao što se očekivalo. Tehnološki viškovi radne snage, zastarelost opreme, gubitak tržišta, strukturna neusklađenost realnog i uslužnog sektora (deindustrijalizacija Srbije), s posebnim naglaskom na finansijki sektor, otvorili su sledeća pitanja: Kako razviti novi model preduzetništva? Kako tehnološki višak radnika transformisati u preduzetnike? Zašto ne učimo od drugih, već sve počinjemo ispočetka?

S pozivom na savremenu teoriju i progresivnu praksu naučno-stručnoj javnosti smo se u periodu (2000.-2013.), predstavili sa nekoliko istraživačkih priloga, tražeći odgovore na postavljena pitanja⁴. Istraživanja su trebala da posluže kao teorijsko-empirijski kompas kreatorima ekonomske politike i menadžmentu u razvoju franšizinga kao novog modela preduzetništva i samozapošljavanja u Srbiji. Franšizing kao model preduzetništva imao je u vidu 10.500 radnika koji su postali tehnološki višak nakon "Strateškog prestrukturiranja Zastave 2001. godine".

Tehnološki višak radnika, država pokušava da reši kroz socijalni program, i formira preduzeće "Zastava zapošljavanje i obrazovanje" (ZZO). Vlada Republike Srbije u periodu (2001.-2007.) izdvojila je za program socijalne podrške "Zastavi" 300.000.000 € (od toga 160.000.000 € za ZZO, a 140000.000 € za ostale subvencije). Krajem aprila 2008.godine, Vlada Republike Srbije - Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja potpisuje Memorandum o saradnji "FIATA" i "Zastave". Prema ovom Memorandumu „Fijat“ će investirati 700.000.000 €, a Vlada RS 100.000.000 € u proizvodnju automobila "punto". Ohrabreni smo bili

⁴ Ćuzović, S. (2009) Franšizing kao model samozapošljavanja, Monografija: *Institucionalne promene kao pretpostavka privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 212-217.

potpisivanjem Sporazuma o saradnji Zastave iz Kragujevca i italijanske fabrike automobila „Fijat“⁵.

Namera nam je bila da kroz ponuđeni model franšizinga tehnološki višak radnika "transformišemo" u male preduzetnike-franšizate koji bi postali kooperanti kompanije „Fijat“ Automobili Srbija „FAS“. Umesto otpremnine od 200 Evra po godini radnog staža predlagali smo da „FAS“ ustupi deo opreme, koja je deljiva, radnicima razvijajući sa njima partnerske odnose kroz kooperantsku saradnju. Takav model franšizinga predstavljao bi svojevrstan način samozapošljavanja tehnološkog viška radnika. Predlagali smo da se u kasarnama bivše Vojske Srbije i Crne Gore, kao i pogonima „propalih“ društvenih preduzeća instalira oprema i da u zakup radnicima (malim privrednicima-franšizatima), a kroz klastere poveća njihova konkurentska prepoznatljivost i poslovne performanse.

TEORIJSKO METODOLOŠKI PRISTUP IZUČAVANJU FRANŠIZINGA

Oni koji su bili u Holiday In-u, znaju da će u hotelu sa tim nazivom, širom sveta naići na isti kvalitet usluga, isti meni, jednostavno isti princip funkcionisanja. Philips aparati sa originalnim znakom te firme istog su kvaliteta, iako su proizvedeni u Maleziji, a kao da su „izašli“ iz holandske firme. Poznate su nam multinacionalne kompanije: „Singer Sewing Center“, „Coca-Cola“, „McDonald's“, „Holiday Inn“, „Toyota“, „Philips“, „General Motors“, „Bennetton“, „Levis“, „Jolly Travel“, „Com Trade Group“, „Microsoft“, „Diners Club International“, „AVIS“, „HERC“, „OMV“⁶. Mnogi su čuli za njih i koristili njihove usluge ili proizvode. Primera poput ovih ima dosta, zajedničko im je da su sve to primeri franšizinga. Reč koja polako stiže pravo „građanstva“ u našoj teoriji i praksi, implementirajući se u sve tokove privrede: trgovinu, hotelijerstvo, industriju, saobraćaj, poljoprivredu, građevinarstvo itd.

Postoji više definicija franšizinga, zajedničko im je, da je to „model ugovorne saradnje između preduzeća pravno nezavisnih i ravnopravnih. S jedne strane je preduzeće „lokomotiva“ (franšizant) koje ima prepoznatljiv imidž na tržištu, a sa druge strane je jedno ili više preduzeća (malih i srednjih preduzeća-small bussines) tzv. franšizati⁷. Korisnici sistema su nezavisni kooperanti koji se u poslovnoj saradnji sa davaocem franšize pridržavaju obaveza prihvaćenih ugovorom. Za zasnivanje takvog odnosa potrebno je preduzeće lider, koje uživa poslovni ugled na

⁵ Čuzović, S. (2010).. *Franšizing kao standardizovan model internacionalnog biznisa (Kako postati svoj gazda i biti franšizant u Srbiji, nakon potpisivanja Sporazuma između "Zastave" i "FIATA")*, Ekonomika preduzeća, br. 11-12, Beograd, 339-341.

⁶ Spineli, A. (2004) *Franchising: Patway to Wealth Creation*, Prentice-Hall, New Jersey, p. 2.

⁷ Judd, R.J., Justis, R.J. (2007) *Franshising*, Custom Publishing, p. 10.

tržištu, što je i osnovni motiv primaoca franšize da se uključi u sistem. Mala i srednja preduzeća (preduzetnici) pod imenom velike, svetu poznate firme, posluju čime im je osiguran plasman proizvoda i tržišna prepoznatljivost.

Međutim, za razliku od privrede tržišno razvijenih zemalja gde je franšizing izuzetno razvijen, u Srbiji nije došlo do njegovog efikasnijeg razvoja. Tranziciono restrukturiranje u Srbiji, iznedrilo je novi model vlasničke strukture, ali nije prepoznalo ovaj model (sa)mozapošljavanja, u funkciji rešavanja nezaposlenosti.

Iskustva tržišno razvijenih zemalja u razvoju i primeni franšizinga kao modela preduzetništva i (samo)zapošljavanja

Iskustva razvijenih ekonomija ukazuju da se treba orijentisati na mala i srednja preduzeća (preduzetnike). Američka kompanija „GMC“ (General Motors Company) saraduje sa 2.500 malih i srednjih preduzeća (franšizanata). Ili recimo, Metalruški kombinat „Fest Alpine“ u Austriji sa oko 4.000, neka preduzeća hemijske industrije sa čak 6.000 malih i srednjih preduzeća (MSP).

Danas u svetu dvadeset miliona ljudi posluje po principu franšizinga, u okviru 4.500 različitih oblika franšize. U SAD 50% maloprodaje obavlja se modelu franšizinga, a svaka dvanaesta maloprodajna lokacija je franšizna. U Evropi je tokom 2005.godine poslovalo 3.700 davalaca franšize, na 145.000 lokacija. Godišnji ostvareni obim prometa, po sistemu franšizinga, iznose je 75 milijardi €, a franšizing lanci zapošljavali su 1,3 miliona ljudi⁸.

Od zemalja u tranziciji, prvo mesto zauzima Mađarska, koja ima 400 franšizing lanaca, od kojih je 50% domaćih. Slede je, Poljska i Slovenija sa 120 franšiza, od toga je 55,7% domaćih. U Hrvatskoj posluje 120 davalaca franšize, od kojih je 30% domaćih. Češka ima 55 franšiza.

Kao logično, otvara se pitanje mogućih strategija razvoja franšizinga u Srbiji.

MOGUĆE STRATEGIJE RAZVOJA FRANŠIZINGA U SRBIJI

Pre odgovora na ovo pitanje, podsećamo naučnu i stručnu javnost u Srbiji, da je grupa profesora i saradnika sa Ekonomskog fakulteta u Nišu u saradnji sa odabranim preduzetnicima (tada prepoznatljivim kao mali privrednici), 1991.god. osnovala "Srpsku federaciju za franšizing "(SFF), prvu na Istoku.

⁸ PKS (2007) Franšizing-korak dalje ka poslovnom uspehu, (II Konferencija o franšizingu), Beograd, str.8.

Srpska federacije za franšizing (SFF): „pionir“ u promociji franšizinga

Suočeni sa činjenicom da se giganti urušavaju, a da je sektor male privrede u pionirskim poduhvatima (politički neprihvatljiv, ekonomski nepodržan) osnivači Srpske federacije počinju tragati za novom formulom poslovne saradnje. Oslonac traže u savremenoj teoriji i progresivnoj praksi tržišno razvijenih zemalja. Pozitivne signale za promovisanje franšizinga na prostoru tadašnje SFRJ, kasnije SRJ, prepoznaju u programu Premijera Ante Markovića, a kasnije Milana Panića, koji pokreće inicijativu za stvaranje „Balkanske unije privatnih preduzetnika“ preteče današnje CEFTA.

Zalažu se za novo pravilo privrednog razvoja, ističući da je „bolje imati 100 pogona od 100m², nego jednu halu od 10.000m²“. Sa sumnjom ih gledaju političari i kreatori ekonomske politike. U odbrani teze, pozivaju se na iskustvo tržišno razvijenih zemalja, a iz okruženja na iskustvo Slovenije. U to vreme u Sloveniji je uveliko promovisan „Sajam malih obrtnjika - preduzetnika“ (Celjski sajam, i Gospodarsko rastavišće u Ljubljani).

Nažalost, tadašnji sektor male privrede u Srbiji, koji je učestvovao u reprodukciji automobila, mogao se nabrojati na prste jedne ruke. Njegovo „zakržljalo“ doprinele su socijalističke predrasude o privatnoj svojini, uz nedovoljno razumevanje kreatora ekonomske politike, da sektoru male privrede treba pomoći, kroz podsticajna finansijska sredstva. Tako se 1987. u Beogradu, u Privrednoj komori Jugoslavije (PKJ), održava prvi skup na temu „Razvoj male privrede i preduzetništva u SFRJ“. Pokreće se inicijativa za formiranje Udruženja malih privrednika, formiraju se preduzetničke banke i fondova za podsticaj privatnog preduzetništva.

Kao novi model prestrukturiranja srpske privrede predlažu franšizing. Promovišu projekat „Mala privreda i preduzetništvo po modelu franšizinga – uslov za izlazak iz krize postsocijalističke privrede“. Održana su dva međunarodna naučna skupa, a kao prateći deo ove manifestacije je i „Izložba male privrede“. Od društvenih preduzeća „Zastava“ je ponudila privatnim preduzetnicima 1.500 pozicija (već se nazirao raspad jugoslovenskog tržišta, namera je bila, da se inokooperanti supstituišu domaćim).

Srpska federacija za franšizing okupljala je tada 90 malih privrednika, koji su bili članovi Odbora (strukovnih udruženja) za promociju franšizinga u oblastima: turizma, hotelijerstva, proizvodnje i prometa brze hrane, prometa lekova i sanitetskog materijala, proizvodnje farmerskog tipa (sakupljanje, otkup i prerada lekovitog bilja), prometa stoke i proizvoda od mesa, flaširanja i prometa bezalkoholnih pića, proizvodnje i prometa automobila itd. U svojstvu franšizata (primaoca franšize) prepoznaju zanatske zadruge (asocijacije udruženih preduzetnika) za koje se s pravom može reći da su u to vreme bile rasadnik preduzetništva u SRJ.

Model Srpske federacije za franšizing poslužio je kao platforma za osnivanje Crnogorske federacije za franšizing (1993.god.), a potom i Jugoslovenske federacije za franšizing (JAFA) osnovane (1994.god.). Pod kupolama Beogradskog sajma, održan je 1994.god. „Sajam male privrede, franšizinga, biznis ideja i preduzetništva". Nakon toga, održano je više instruktivnih seminara iz oblasti franšizinga u Regionalnim privrednim komorama u Srbiji. Uprkos sankcijama, ratu u okruženju, hiperinflaciji od 313.000.000%, okupljeni oko Srpske federacije za franšizing istrajavali su, ali više kao entuzijasti, nego kao deo privrednog ambijenta tadašnje Srbije. Bili su „pastorče" srpske privrede, nije ih prepoznalo vreme, a kreatori ekonomske politike su ih samo deklarativno podržavali. Ništa u boljoj poziciji nije bila ni Jugoslovenska federacija za franšizing, generalni sekretar vodio je ovu asocijaciju, a Srpsku federaciju za franšizing (SFF) zastupao je, sada poč. prof. dr Živorad Zlatković, kao predsednik i potpisnik ovog teksta kao potpredsednik (SFF).

Autoru ovog rada, jednom od osnivača i aktuelnom potpredsedniku Srpske federacije za franšizing (SFF), kasnije promoteru franšizinga u Srbiji, iskustva stečena na sajmovima malih obrtnjika (malih privrednika) u Sloveniji, kao i posete malim privrednicima, komorskim udruženjima i preduzetničkim bankama, poslužila su za razumevanje teorije i prakse franšizinga. Istraživačke rezultate, utiske i zapažanja, potpisnik ovog rada sistematizovao je i publikovao kao naučno-stručni rad, pod nazivom „Mala privreda i preduzetništvo od dogovorne ka tržišnoj ekonomiji" u zborniku rada „Mala privreda i poduzetništvo", koji je objavio Fakultet za poduzetništvo u Varaždinu (1988.). Ovim se ne iscrpljuje lista istraživačkih rezultata na temu franšizinga. Sa istraživanjem smo nastavili još intezivnije nakon osnivanja (SFF). O tome svedoče i radovi objavljeni u naučno-stručnim časopisima. Neke od njih navodimo u prilogu ovog rada, jer oni predstavljaju platformu za dalja istraživanja, s jedne strane, i dokaz da franšizing kao model razvoja preduzetništva, (sa)mozapošljavanja i reindustrijalizacije Srbije nije repa bez korena, s druge strane⁹. Franšizing ima svoju prošlost, sadašnjost i budućnost. Zašto nismo iskoristili prednosti franšizinga kao modela preduzetništva i (sa)mozapošljavanja u Srbiji, i da li će kreatori ekonomske politike prepoznati franšizing kao model reindustrijalizacije Srbije, pitanja su koja traže odgovor.

⁹ Zlatković, Ž.(1999) Franšizing (tranzicija u postkapitalički privredni sistem), Ekonomika, Niš str 58.; Ćuzović, S. (2011) Poučna iskustva naših poslovnih sistema u razvoju franšizinga, u knjizi: Menadžment nabavke, Ekonomski fakultet, Niš, str. 228.; PKS (2007) Franšizing-korak dalje ka poslovnom uspehu, (II Konferencija o franšizingu), Beograd, str.8.; Grupa autora (1990) Kooperacija (franšizing-uslov opstanka malih privrednika i velike korporacije), Zbornik radova, Vrnjačka banja, str. 32.; Zbornik radova (1994) Sajam male privrede, preduzetništva, biznis ideja i franšizinga, SFF i Beogradski sajam.; Izveštaj Srpske federacije za franšizing, povodom osmogodišnjice postojanja (1999) Niš-Beograd, str. 5.

a.) Zašto nismo iskoristili iskustva Slovenije u razvoju franšizinga kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja u Srbiji? Da li će kreatori ekonomske politike prepoznati franšizing kao model reindustrijalizacije Srbije?

Kooperanti „Zastave“ iz Slovenije, su, još, osamdesetih godina prošlog veka svoj koncept razvoja bazirali na modelu franšizinga sa malim i srednjim preduzećima (MSP), ali je „Zastava“ uporno negirala ovaj model preduzetništva, obrazlažući svoju politiku nabavke time, da je mali preduzetnik (MSP) i suviše „mali“ da bi mogao da saraduje sa jednim takvim gigantom.

Mišljenja smo, da će čitaocima biti od koristi, ako im prezentiramo neka iskustva sa tadašnjih sajмова malih obrtnjika, koji su osamdesetih godina prošlog veka organizovani u Sloveniji. Naime, društvena svojina i samoupravljanje nisu mimoišli ni Sloveniju, Republiku tadašnje SFRJ. Međutim, Slovenija je paralelno sa velikim društvenim preduzećima razvijala i sektor male privrede (MSP). Istina je, da su okosnicu razvoja činila velika društvena preduzeća, kao što su: „Iskra“ Nova Gorica, „Kovinotehna“ Celje, „LTH“ Škofija Loka, „Unior“ Zreče, „Tovarna usnja“ Sloven Gradec, „Olga Meglič“ Ptuj, „IMV“ Novo Mesto, i dr., ali su njihovi kooperanti bili i mali obrtnjici (mali privrednici).

Pisac ovog rada, tada mlad ekonomista, uverio se u koncept poslovne saradnje (partnerstva), društvenog i privatnog sektora malih obrtnjika (malih privrednika), na ravnopravnim poslovno-tehničkim osnovama, gde je mali privrednik (preduzetnik) proizvodio za društvena preduzeća, a društvena preduzeća stavljala su svoj zaštitni znak (ZK) na delove proizvedene u sektoru male privrede. Ona su garantovala za kvalitet proizvoda i marketinški osmišljavala plasman, na domaćem i ino tržištu. Tako proizvedene serije proizvoda, od vijaka, zakovica, elektro komponentata, do auto galanterije, isporučivane su „Zastavi“ iz Kragujevca, i ugrađivane u automobil, koji je u tom periodu izvožen i na probirljivo američko tržište. Bio je to razvoj preduzetništva u Sloveniji po modelu franšizinga. To nam daje povoda da zaključimo da je franšizing kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja primenjivan u Sloveniji pre skoro trideset godina, pored ostalih sektora, i u sektoru automobilske industrije. S druge strane, iako je „Zastava“ u lancu snabdevanja (nabavke) saradivala sa poslovnim sistemima iz Slovenije čija se strategija proizvodnje i plasmana zasnivala na franšizing partnerstvu, njihova iskustva nisu iskorišćena. Jedan od ključnih razloga za neuspeh franšizinga u „Zastavi“, njenoj kooperativnoj mreži (lancu snabdevanja) i prodajno servisnoj mreži je „tvrdokornost“ menadžmenta u neprihvatanju (MSP) kao poslovnih partnera. Jedan, od ključnih izgovora bio je taj da sektor male privrede (MSP) ne može da ispuni traženi kvalitet sa aspekta homologacionih normi automobilske industrije (kasnije standarda kvaliteta serije ISO 9000)¹⁰.

¹⁰ Potpisnik ovog rada je u tom periodu radio u Sektoru strategije nabavke „Zastava“ promovišući sektor (MSP) kao kooperativne mreže, međutim, otkoštali način razmišljanja

Automobilska industrija Srbije kao poligon za testiranje razvoja i primene franšizinga: ranija iskustva

Nakon NATO bombardovanja u „Zastavi“ je 38.000 radnika ostalo je bez posla. Srpska federacija za franšizing (SFF) promovise, jedino u tom trenutku racionalno i prihvatljivo rešenje franšizing sistem u proizvodnji i prometu automobila. Zamisao je bila, da se po modelu franšizinga izvrši prestrukturiranje „Zastave“, razvojem (MSP), gde bi radnici napustili velike fabričke hale. Po tom konceptu, radnike bi transformisali u franšizate, koji postaju kooperanti „Zastave“. Dotadašnji radnik „Zastave“ postao bi svoj gazda-kooperant „Zastave“. Država se oslobađa subvencija u vidu socijalnih programa a tim novčanim izdvajanjima, putem kredita stimulisao bi se razvoj preduzetništva i samozapošljavanje. Naš projekat nije prepoznalo vreme, kreatori ekonomske politike nisu podržali, a menadžment Holding korporacije „Zastava“ nije razumeo. Ostaje pitanje, da li su ideološke predrasude, bile kočnica da naši preduzetnici (privatnici) nisu mogli da postanu kooperanti „Zastave“ i otvaraju privatne servise, a stranci su mogli.

Iskustva Slovenije govore nam da su kreatori ekonomske politike po ugledu na tržišno razvijene zemlje, već osamdesetih godina prošlog veka prepoznali franšizing kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja. Dovoljno je podsetiti se da su tadašnji koperanti (dobavljači) „Zastave“ iz Slovenije svoj preduzetnički duh zasniivali na modelu franšizinga. Bila su (MSP) franšizati koja su u Srbiji imala status „pastorčeta“ u odnosu na „veliku privredu“. Prethodna konstatacija, najavljuje novi pristup u teoriji i praksi privrednog razvoja, na prostorima tadašnje države (SFRJ). Dotadašnji privredni razvoj zanovan na „gigantizmu“ prepoznaje mala i srednja preduzeća (MSP) kao ravnopravnog partnera u kreiranju industrijskog razvoja nacionalne privrede. Stvoreno je pravilo: bolje je imati 100 poslovno povezanih preduzeća (pogona, prodavnica, farmi, restorana) po 100 kvadratnih metara-nego samo jedno preduzeće od 10.000 kvadratnih metara. Tako je progresivna praksa poljuljala teorijske postavke Marksa i Lenjina, koji nisu mogli da sagledaju ovakav razvoj proizvodnih snaga, gde mala i srednja preduzeća (MSP) demantuju prednosti gigantizma¹¹. Međutim, ne može se zamisliti značajniji razvoj privatnog preduzetništva bez odgovarajućeg nivoa razvoja industrije i ostalih grana. To znači, da za privredni život jedne zemlje nisu presudna samo velika preduzeća, već prava kombinacija malih, srednjih i velikih preduzeća. Paralelno sa afirmacijom ovih novina u teoriji i praksi našeg privrednog razvoja,

posloводства u stilu „ne može zanatska radnja da bude kooperant „Zastavi“ predstavljao je poslednju i obavezujeću reč u odlučivanju. Najčešće, nisam se sa tim slagao, jer mi je primer slovenačkih dobavljača bio dokaz da franšizing nije strana scena na domaćoj pozornici.

¹¹ Zlatković, Ž. (1999) Franšizing (tranzicija u postkapitalički privredni sistem), Ekonomika, Niš, str 58.

jača i saznanje da se sa razvojem male privrede pružaju šanse za jačanje elemenata tržišnog privređivanja.

Uviđa se potreba, da veliki poslovni sistemi treba da pokažu ekonomsku zainteresovanost za razvoj malih i srednjih preduzeća (MSP) i da kooperiraju sa ovim preduzetničkim sektorom. Oni treba da budu inicijatori da se otvaraju i razvijaju novi kapaciteti (MSP) koji će biti poslovno sposobni i efikasni, a samim tim i integralno povezani, bilo da je reč o novim pogonima u sastavu većih preduzeća, ili pak o dislociranim pogonima. Oslobođajući se svaštarenja, zastarelih programa, nerentabilne proizvodnje i nepotrebnog uvoza, velika preduzeća treba da na toj osnovi izmeste (dislociraju) deo proizvodnje i plasmana u manje, nove i fleksibilnije kapacitete (MSP) preduzetnički orijentisane. Iskustva tržišno razvijenih zemalja, poput Japana, govore nam da preduzeća koja zapošljavaju manje od 30 radnika, predstavljaju 38% ukupno zaposlenih. Podaci Evropske unije i SAD pokazuju da (MSP) obezbeđuju mnogo više poslova i inovacija od drugih. Tako, na primer, veliki i moćni, kao što je „Dajmler Benc“ (Mercedes), svoj razvoj zasniva oslanjajući se na hiljade malih pogona. Bez njih oni bi bili „džinovi na staklenim nogama“.

Nažalost, u našoj zemlji decenijama je stvaran privid uspešnog privrednog razvoja, na račun ogromnih inostranih sredstava, kao i na račun nenamenskog trošenja amortizacije. Okosnicu privrednog razvoja činili su „giganti na staklenim nogama“ koji su se pre, ili kasnije morali dekomponovati. Očigledno je bilo, da i „Zastava“ iz Kragujevca, tada integrativni i razvojni faktor metaloprerađivačke industrije mora da se dekomponuje. Dugo zagovarani slogan–kooperanti to je „Zastava“ počinje da vene devedesetih godina prošlog veka. Kragujevački kolektiv „Zastava“, postaje prepoznatljiv kao školski primer preko koga se mogu pratiti ukupna zbivanja u sferi privredne, ekonomske i druge politike u zemlji. Šta se desilo? Raspad jedinstvenog jugoslovenskog tržišta, sankcije, rat u okruženju, hiperinflacija od 313.000.0000 %, nedostatak akumulacije, NATO agresija i ostali prateći problemi privrede u tranziciji, devastirali su sve performanse do tada prepoznatljivog poslovnog sistema „Zastava“. Profesionalni kodeks naučnog rada, a nekada i člana ovog kolektiva, obavezuje nas, da i pored neprimerenih kvalifikacija koje su se mogle čuti na račun „Zastave“ („devojka –usedelica koja traži partnera“) u ovom najtežem periodu privređivanja u poslednjih osamnaest godina (to je period kada je „Zastava“ više stajala nego radila), istaknemo da je i ta „devojka usedelica“, nekada bila prepoznatljiva, ako ne kao „mis lepotica“, ono kao „druga pratilja“ evropske automobilske industrije.

O tome govore sledeći podaci. U periodu od 1954.godine „Zastava“ je proizvela cca. 4.680.000 automobila, bila je integrativni faktor metaloprerađivačke industrije, sa kooperantskom mrežom od 386 poslovnih sistema, raspoređenih u 180 gradova, tadašnje SFRJ. Nisu izostale ni spoljno-trgovinske aktivnosti „Zastave“, koje karakteriše izvoz 623.000 automobila u 76 zemalja. Vrhunac

prosperiteta „Zastave“ meren brojem proizvedenih automobila, postignut je 1989.godine, kada je sa proizvodnih traka sišlo 210.000 automobila¹².

Zabrinjavajuće deluje konstatacija da „Zastava“ u tom periodu nije uspela da razvije koncept poslovne saradnje po modelu franšizinga, sa (MSP) kako u proizvodnji, tako u prometu i servisiranju automobila. S druge strane, armija automehaničara, autoelektričara i dr. zanatlija (preduzetnika), na crno, u sektoru sive ekonomije, servisirala je zastavine automobile bez ikakvih sankcija. Istovremeno, renomirana inostrana firma Mercedes-Benz imala je pet serviseri po modelu franšizinga u našoj zemlji, koji su bili registrovani u spisku franšizing serviseri Evrope. Ostaje pitanje, da li su ideološke predrasude, bile kočnica da naši preduzetnici (privatnici) nisu mogli da otvaraju privatne servise, a stranci su mogli.

Devedesetih godina XX veka, dotadašnji slogan da je „Zastava“ simbol jugoslovenstva i integrativni faktor metaloprerađivačke industrije počinje da vene. Ekonomski, kulturološki i politički mostovi između Republika članica SFRJ se ruše. Prekidaju se logistički putevi između kooperantske mreže u reprocelini "Zastava", tako da se na placu „Zastave“ 1991.godine našlo 89.000 nekompletnih automobila, zbog nedostatka delova i sklopova, koje su isporučivali kooperanti, iz sada već bivših Republika.

Podsetimo se da je NATO bombardovanjem „Zastavi“ je naneta ogromna šteta. Vitalni delovi „Fabrike automobila“ pogođeni su sa više od 20 projektila, proizvodnja je zaustavljena na duži period, a, 38.000 radnika ostalo je bez posla. Srpska federacija za franšizing (SFF) promovise, jedino u tom trenutku racionalno i prihvatljivo rešenje franšizing sistema u proizvodnji i prometu automobila. Oslonac nalazimo u novoj japanskoj proizvodnoj filozofiji „just-in-time“, i predlažemo da „Zastavini“ inženjeri i majstori, prepoznatljiviji čak i u Japanu¹³, po modelu franšizinga osnivaju (MSP), u kojima bi u svojstvu franšizata proizvodili delove iz Zastavinog programa. Zamisao je bila, da se po modelu franšizinga izvrši prestrukturiranje „Zastave“, razvojem (MSP), gde bi radnici napustili velike fabričke hale. Po tom konceptu, radnike bi transformisali u franšizate, koji postaju kooperanti „Zastave“. Država se oslobađa subvencija u vidu socijalnih programa¹⁴, a tim novčanim izdvajanjima, putem kredita stimulisao bi se razvoj preduzetništva i samozapošljavanje. Dotadašnji radnik „Zastave“ postao bi svoj gazda-kooperant „Zastave“. Naš projekat nije prepoznalo vreme, kreatori ekonomske politike nisu podržali, a menadžment Holding korporacije „Zastava“ nije razumeo.

¹² Grupa autora (2002) Zastava: juče, danas i sutra, i Interna dokumentacija, Zastava zapošljavanje i obrazovanje(ZZO), Kragujevac.

¹³ Grupa inženjera i majstora “Zastave” boravila je 1985. godine u Japanu, na obuci koja je imala za cilj savladavanje tajni nove japanske poslovne filozofije “just-in-time”. Povod je bio izvoz automobile “Yugo” na američko tržište.

¹⁴ Vlada Republike Srbije u periodu (2001.-2007.) izdvojila je za program socijalne podrške "Zastavi" 300.000.000 € (od toga 160.000.000 € za ZZO, a 140.000.000 € za ostale subvencije).

Ekonomski motivi i šanse za razvoj franšizinga u „Fijat“ automobili Srbija" FAS"

Republika Srbija, suočena sa teškoćama, koje prate automobilsku industriju, preuzima brigu o „Zastavi“. Na predlog Vlade Republike Srbije, sindikata, zaposlenih i menadžmenta, „Zastava“ se dekomponuje avgusta meseca 2001.godine, kroz program „Strateške konsolidacije“. Tehnološki višak radnika, država pokušava da reši kroz socijalni program, i formira preduzeće „Zastava zapošljavanje i obrazovanje“(ZZO). Traži se strateški partner, ali bez vidljivijeg uspeha.

Krajem aprila 2008.godine, Vlada Republike Srbije - Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja potpisuje Memorandum o saradnji „Fijata“ i „Zastave“. Prema saopštenjima nadležnog ministarstva „Fijat“ će investirati u „Zastavu“ 700.000.000 €, a Vlada RS 100.000.000 €. Obradovali smo se i ovaj Memorandum prepoznali kao platforma za afirmaciju franšizinga u „FAS“, kako u sektoru kooperantske mreže (nabavci), tako u prodajno-dilerskoj mreži, osiguravajućim društvima, servisnoj mreži i drugim komplementarnim delatnostima u reprocelini proizvodnje i prometa automobila „Fijat“.

Za pohvalu su napori i zalaganje Vlade Srbije, tadašnjeg, resornog Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja da strateški prestruktuiru „Zastavu“ u saradnji sa „Fijatom“. Međutim, zabrinjavala nas je činjenica, da su se u početku formiranja starteškog partnerstva državi poveravale neke poslovne (menadžerske) funkcije, koje je trebao da obavi menadžment kompanije. Paralelno sa menadžment strukturom „FAS“ postajao je i menadžment „Zastave“. Bili su to počeci strateškog partnerstva „Zastave“ i „Fijata“. Trebalo je izvršiti svojevrzni reinženjering celog reprodukcionog lanca proizvodnje i prometa automobila „punto“. Predlagali smo nadležnom ministarstvu da kreira zakonsko-pravnu regulativu, s jedne strane, i ekonomskom politikom, međudržavnom diplomatijom, spoljnotrgovinskim merama i kreditno-monetarnom politikom stvori institucionalni ambijent za podsticaj preduzetništva po modelu franšizinga, s druge strane. Očekivanje, da će država nakon realizacije prve faze Memoranduma o saradnji sa „Fijatom“, preduzetničke aktivnosti prepustiti „Fijat“ Automobilima Srbija (FAS), se samo delimično obistinilo. Razloga za to ima na pretek. Ključni je taj, što je globalna finansijka i ekonomska kriza dovela u nepovoljan položaj, sa aspekta ekonomsko-finansijskih rezultata „FAS“. Zaključno sa septembrom 2012.godine „FAS“ je poslovala sa gubitkom od 5,68 milijardi dinara.¹⁵ Naime, privreda Srbije se još pre globalne finansijske i ekonomske krize, započete 2008. godine, suočila sa makroekonomskom neravnotežom. S druge strane, suviše brz rast lične i javne potrošnje u odnosu na BDP, i prevelik oslonac na rast nerazmenljivih dobara u stvaranju bruto dodate vrednosti (BDV), doveli su do povećanja spoljnotrgovinskog

¹⁵ Politika, 6.oktobar 2012., str. 10-11.

i tekućeg platnog deficita zemlje. Učešće izvoza roba i usluga U BDP manje je od 30%. Ohrabruje podatak da je pokrivenost uvoza izvozom porasla u periodu od 2009-2013. godine, sa 47,9% na 70%. Počasno mesto i „zasluge“ za to pripadaju „FAS“-u. Međutim, to je samo jedna strana medalje i, ali ne i dovoljan element za ekonomsku objektivizaciju spoljnotrgovinske razmene Srbije s inostranstvom. Još, uvek je, alarmantniji podatak da u strukturi izvoza dominira učešće nerazmenljivih dobara, kao što su: sirovine, repromaterijal i hrana. Takva struktura izvoza karakteriše nas kao manje razvijenu zemlju.

Svetska ekonomska kriza je razotkrila da dosadašnji model privrednog rasta i razvoja Srbije nije održiv i da se temeljno mora menjati, ako želimo da izbegnemo sudbinu nerazvijene i prezadužene zemlje.¹⁶ S obzirom na presušivanje privatizacionih prihoda i ograničenih mogućnosti daljeg prekomernog zaduživanja u inostranstvu, Srbija mora da se okrene novom modelu privrednog rasta i razvoja koji je proinvesticiono i izvozno orijentisan.

S obzirom na ograničenost prostora za ovakvu vrstu rada, potsećamo čitaoce, da smo Vladi Republike Srbije sugerisali, da umesto otpremnina od 200 €ura po godini, tehnološkom višku radnika u „FAS“, ponudi franšizing ugovorni odnos, kao model samozapošljavanja¹⁷. Prema prvim rezultatima, koji su proistekli, na bazi kontakata sa, tadašnjim, Ministarstvom ekonomije i regionalnog razvoja, stekli smo utisak da smo na dobrom putu ka prestrukturiranju kooperantske mreže kompanije „FAS“ po modelu franšizinga. Ohrabreni smo bili i izjavom tadašnjeg generalnog direktora „Zastave“, da se u pogonima postojeće kooperantske mreže može proizvesti samo 100 delova (pozicija), što predstavlja 1/5 ukupno potrebnih delova za program automobila "punto". To je bio dobar signal za razvoj franšizinga u „FAS“. Tome treba dodati i prodajno servisnu mrežu, koja je u automobilskoj industriji tržišno razvijenih zemalja, uveliko afirmisana po modelu franšizinga. To je bio dobar signal za razvoj franšizinga u „FAS“. S druge strane, prodajno servisnu mrežu vozila „punto“ prepoznali smo, po ugledu na automobilsku industriju tržišno razvijenih zemalja, kao šansu za razvoj franšizinga.

Paralelno sa strateškim prestrukturiranjem „Zastave“ i formiranjem kompanije „FAS“ Privredna komora Srbije (PKS) formira Centar za razvoj franšizinga. U tom periodu Centar za razvoj franšizinga (PKS) pod pokroviteljstvom Vlade Republike Srbije i predstavništva Privredne komore SAD u Srbiji, organizovao je Franšizing sajam u Beogradu. Bio je to svojevrsni sajamski događaj-manifestacija koji je okupio franšizing udruženja i preduzetnike iz više zemalja. Na „velika zvana“ učinjen je promocio-komunikacioni miks spremnosti različitih stejkholdera u Srbiji (Vlade, PKS, Franšizing centra i preduzetnika) da franšizing „proglase“ prioritetom broj jedan za razvoj preduzetništva i (samo)zapošljavanja u Srbiji.

¹⁶ Grupa autora (2010) Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020., (koordinator: Bajec, J.), USAID-SEGA, Beograd, str. 80.

¹⁷ Politika, Franšizing u pomoć-prof. dr Sreten Ćuzović, 10. april 2013, str. 22.

Nakon toga održano je par skupova na temu franšizinga u okviru Američkog kulturnog centra u Nišu i nekoliko regionalnih Privrednih komora. Očekivali smo da će franšizing kao model razvoja preduzetništva zaživeti u praksi. Kao poligon za razvoj preduzetništva u Srbiji, pored „FAS“, prepoznali smo sektore: trgovine, turizma i hotelijerstva, bankarsko-finansijski, osiguravajuća društva itd. Počasno mesto u razvoju franšizinga prema našem mišljenju trebalo je da pripadne preduzećima u restrukturiranju kao što su: „Zastava kamioni“ Kragujevac, „MIN“ Niš, „Ei“ Niš, „Jastrebac“ Niš, „Sever“ Subotica, „Prva petoletka“ Trstenik, „FAP“ Priboj, „Prvi Partizan“ Užice, poslovnim sistemima iz Rakovičkog Basena, „Viskoza“ Loznica itd. S druge strane, franšizing kao model razvoja preduzetništva prepoznali smo kao šansu za razvoj domaće kooperantske mreže (dobavljača) u „FAS“.

Naši predlozi deklarativno su bili podržani od strane nadležnog ministarstva i drugih institucija, ali u praksi nisu zaživeli. Umesto otpremnine od 200 evra po godini radnog staža predlagali smo da „FAS“ ustupi deo (deljive) opreme radnicima (MSP) razvijajući s njima partnerske odnose kroz kooperantsku saradnju. Takav model franšizinga predstavljao bi svojevrsan način preduzetništva, (samo)zapošljavanja tehnološkog viška radnika i (re)industrijalizacije.

Taman smo se obradovali da je „sazrela“ društveno-ekonomska situacija i da će kreatori ekonomske politike, menadžeri, vlasnici, zaposleni i društvo u celini prepoznati franšizing kao model preduzetništva, (samo)zapošljavanja i (re)industrijalizacije Srbije, nastupilo je svojevrsno zatišje¹⁸. Za nas osnivače Srpske federacije za franšizing (SFF) bilo je to iznenađenje. ***Otvorilo se pitanje: kako je moguće da kreatori ekonomske politike u Srbiji ne prihvataju iskustva tržišno razvijenih zemalja u razvoju franšizinga, s jedne strane, i počinju sve ispočetka; zar je moguće da ono što je privredno-ekonomski novitet i indikator privrednog prosperiteta u tržišno razvijenim zemljama, prestaje da „važi“ čim su na pomolu novi izbori, ili pak formiranje nove Vlade?*** Tako je bilo i sa razvojem franšizinga kao modela preduzetništva, (samo)zapošljavanja i (re)industrijalizacije Srbije. Šta reći: onaj ko ne poznaje prošlost ne može da projektuje budućnost. Sudeći po ovoj sentenci franšizing će još dugo biti „strana scena“ na „domaćoj pozornici“- privredi Srbije. Neki bi na ovu opasku rekli: „nikad nije kasno“. Posmatrano s aspekta kosmičkog trajanja svega što je „ovozemaljsko“ mogli bi se složiti s prethodnom opaskom.

S druge strane kada je reč o razvoju franšizinga kao modela preduzetništva (samo)zapošljavanja i reindustrijalizacije, s jedne strane, i razvoja kooperantske mreže (dobavljača) „FAS“ po modelu franšizinga situacija je savim drugačija (zabrinjavajuća).

¹⁸ Čuzović, S., Večernje novosti, 8. jul 2008. Beograd, „Familija sklapa Punta“.

Dovoljno je podsetiti se da se samo jedno malo – srednje preduzeće iz Srbije kvalifikovalo kao dobavljač-kooperant „Fijata”. Razlog – nemogućnost ovladavanja standardima kvaliteta ISO 9001, ISO 16 949. Mišljenja smo da se po modelu franšizinga u program „Fijat” može uključiti mnogo više ovdašnjih preduzeća. Na kraju, ali ne i po važnosti, otvara se pitanje: šta ako sutra 11 multinacionalnih kompanija koje su registrovane u Srbiji (kao kooperanti „Fijata”) ne daj bože, dignu sidra i odu? Zar niko ne uviđa opasnost od oslonca na samo jednog dobavljača za jedan deo – agregat – sklop? Teorija i praksa opominju: više dobavljača, a ne samo jedan! Zar je moguće da se, pored četiri konkursa Vlade Srbije, za davanje podsticajnih sredstava preduzećima za uvođenje sistema kvaliteta ISO 9000 samo jedno srpsko preduzeće kvalifikovalo za kooperanta „Fijata”?

Ovo su pitanja koja traže odgovor i zaslužuju pažnju naučnostručne javnosti.

ZAKLJUČAK

Proces privatizacije društvenih preduzeća u Srbiji je institucionalizovao kapitalistički model preduzetništva. Nova klasa preduzetnika kupovala je preduzeća obećavajući med i mleko zaposlenima i društvu u celini. Očekivalo se da će vlasničko prestrukturiranje društvenih preduzeća institucionalizovati kapitalistički model preduzetništva. Međutim, giganti na „staklenim nogama“ kao što su : „Zastava“ iz Kragujevca, „EI“ iz Niša, „Rakovički basen: „IMT“, „IMR“, „FAP“ iz Priboja, Viskoza iz Loznice, Zorka iz Šapca, „14 oktobar“ iz Kruševca itd. su se „urušili“, a sektor malih i srednjih preduzeća nije zaživeo u onoj meri kao što se očekivalo. Konkurentnost kao merilo uspešnosti menadžmenta na tržištu još uvek je obojena tradicionalizmom prethodnog perioda. Umesto preduzetničkog modela privrednog rasta i razvoja i društveno odgovorne menadžment elite, iznedrili smo „grupu kompanjona“, koji su kupovali društvena preduzeća, ne radi oživljavanja procesa proizvodnje, već kao građevinsko zemljište. Nadalje, umesto preduzetnika-menadžera vizionara-stratega dobili smo „preduzetnike sa miopijom“ s jedne strane, i 153 preduzeća u „trajnom“ prestrukturiranju, s druge strane. Globalna finansijska i ekonomska kriza, započeta 2008. godine, razotkrila je neodrživost, dotadašnjeg modela privatizacije i preduzetništva. Rukovodeći se činjenicom da univerzitetski profesori nisu samo puuki teoretčari koji opisuju pojave već da je njihova dužnost da svoje ekonomske „izume“ proveravaju i u praksi osetili smo se prozvanim-pozvanim da na temu deindustrijalizacija Srbije damo konkretan prilog. S osloncem na savremenu teoriju i progresivnu praksu pokušali smo, u ovom radu, da testiramo sposobnost poslovnih sistema u Srbiji u savladavanju tajne franšizinga kao modela preduzetništva, (samo)zapošljavanja i reindustrijalizacije. Nadalje, franšizing smo prepoznali kao model razvoja preduzetništva i (samo)zapošljavanja u lancu snabdevanja (nabavke) „FAS“ od

strane (MSP). Otvorili smo i pitanje: da li je franšizing u Srbiji „strana scena na domaćoj pozornici“ ili nova preduzetnička-menadžment paradigma koja će vratiti dostajanstvo našem preduzetniku („kalfi“) i promovisati ga kao preduzetnika („majstora“) koji je spreman da se nađe u programu „Fijat“ automobili Srbija „FAS“. Na taj način će franšizing kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja postati prepoznatljiv segment strategije reindustrijalizacije Srbije.

U radu smo hronološki prikazali rezultate (SFF) koja skoro četvrt veka pokušava da afirmiše franšizing kao model preduzetništva i (sa)mozapošljavanja u Srbiji. Pored ostalih sektora, automobilsku industriju smo prepoznali kao nosioca razvoja franšizinga. Rizikujući da se ponavljamo, pošli smo od „Zastave“ u kojoj je nakon NATO bombardovanja 38.000 radnika ostalo bez posla. Srpska federacija za franšizing (SFF) promovise, jedino u tom trenutku racionalno i prihvatljivo rešenje franšizing sistem u proizvodnji i prometu automobila. Zamisao je bila, da se po modelu franšizinga izvrši prestrukturiranje „Zastave“, razvojem (MSP), gde bi radnici napustili fabričke hale. Po tom konceptu, radnike bi transformisali u franšizate, koji postaju kooperanti „Zastave“. Dotadašnji radnik „Zastave“ postao bi svoj gazda-kooperant „Zastave“. Država se oslobađa subvencija u vidu socijalnih programa a tim novčanim izdvajanjima, putem kredita stimulisao bi se razvoj preduzetništva i samozapošljavanje. Naš projekat nije prepoznalo vreme, kreatori ekonomske politike nisu podržali, a menadžment Holding korporacije „Zastava“ nije razumeo. Ostaje pitanje, da li su ideološke predrasude, bile kočnica da naši preduzetnici (privatnici) nisu mogli da postanu kooperanti „Zastave“ i otvaraju privatne servise, a stranci su mogli. S obzirom na ograničenost prostora za ovakvu vrstu rada, potsećamo čitaoce, da smo Vladi Republike Srbije sugerisali, da umesto otpremnina od 200 €ura po godini, tehnološkom višku radnika u „FAS“, ponudi franšizing ugovorni odnos, kao model samozapošljavanja. Prema prvim rezultatima, koji su proistekli, na bazi kontakata sa, tadašnjim, Ministarstvom ekonomije i regionalnog razvoja, stekli smo utisak da smo na dobrom putu ka prestrukturiranju kooperantske mreže kompanije „FAS“ po modelu franšizinga. Ohrabreni smo bili i izjavom tadašnjeg generalnog direktora „Zastave“, da se u pogonima postojeće kooperantske mreže može proizvesti samo 100 delova (pozicija), što predstavlja 1/5 ukupno potrebnih delova za program automobila „punto“. To je bio dobar signal za razvoj franšizinga u „FAS“. S druge strane, prodajno servisnu mrežu vozila „punto“ prepoznali smo, po ugledu na automobilsku industriju tržišno razvijenih zemalja, kao šansu za razvoj franšizinga. Nadalje, dovoljno je podsetiti se da se samo jedno malo – srednje preduzeće iz Srbije kvalifikovalo kao dobavljač-kooperant „Fijata“. Obrazloženje menadžmenta „FAS“ – nemogućnost ovladavanja standardima kvaliteta ISO 9001, ISO 16 949. Mišljenja smo da se po modelu franšizinga u program „Fijat“ može uključiti mnogo više ovdašnjih preduzeća. Na kraju, ali ne i po važnosti, otvara se pitanje: šta ako sutra 11 multinacionalnih kompanija koje su registrovane u Srbiji (kao kooperanti „Fijata“) ne daj bože, dignu sidra i odu? Neka ova pitanja budu i poziv

kreatorima ekonomske politike, asocijaciji privrednika (MSP) i privrednim komorama u Srbiji, da partnerski osmislimo ovaj projekat, koristeći saznanja savremene teorije i progresivne prakse tržišno razvijenih zemalja, i Srpske federacije za franšizing (SFF), „institucionalnog prvencna" koji je, među prvima, prepoznao prednosti franšizinga kao modela preduzetništva i rešavanja (ne)zaposlenosti.

Literatura

1. WORLD ECONOMIC FORUM (2013) *Global Competitiveness Report*
2. Ćuzović, S. (2013) Strategija izvozno orijentisane privrede-preduslov za izlazak Srbije iz krize, Odbor za društveno ekonomske nauke SANU, (rad je prihvaćen i biće objavljen u Zborniku radova „Moguće strategije izlaska Srbije iz krize), Beograd.
3. Ćuzović, S. (2009) Franšizing kao model samozapošljavanja, Monografija: *Institucionalne promene kao pretpostavka privrednog razvoja Srbije*, Ekonomski fakultet, Kragujevac, 212-217.
4. Ćuzović, S. (2010).. *Franšizing kao standardizovan model internacionalnog biznisa (Kako postati svoj gazda i biti franšizant u Srbiji, nakon potpisivanja Sporazuma između "Zastave" i "FIATA")*, Ekonomika preduzeća, br. 11-12, Beograd, 339-341.
5. Spineli, A. (2004) *Franchising: Patway to Wealth Creation*, Prentice-Hall, New Jersey.
6. Judd, R.J., Justis, R.J. (2007) *Franshising*, Custom Publishing.
7. PKS (2007) Franšizing-korak dalje ka poslovnom uspehu, (II Konferencija o franšizingu), Beograd.
8. Zlatković, Ž.(1999) Franšizing (tranzicija u postkapitalički privredni sistem), Ekonomika, Niš.
9. Ćuzović, S. (2011) Poučna iskustva naših poslovnih sistema u razvoju franšizinga, u knjizi: Menadžment nabavke, Ekonomski fakultet, Niš.
10. PKS (2007) Franšizing-korak dalje ka poslovnom uspehu, (II Konferencija o franšizingu), Beograd.
11. Grupa autora (1990) Kooperacija (franšizing-uslov opstanka malih privrednika i velike korporacije), Zbornik radova, Vrnjačka banja.
12. Zbornik radova (1994) Sajam male privrede, preduzetništva, biznis ideja i franšizinga, SFF i Beogradski sajam.
13. Izveštaj Srpske federacije za franšizing, povodom osmogodišnjice postojanja (1999) Niš-Beograd.
14. Grupa autora (2002) Zastava: juče, danas i sutra, i Interna dokumentacija, Zastava zapošljavanje i obrazovanje(ZZO), Kragujevac.

15. Grupa autora (2010) Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020., (koordinatorski Bajec, J.), USAID-SEGA, Beograd.
16. Politika, Franšizing u pomoć-prof. dr Sreten Čuzović, 10. april 2013.
17. Čuzović, S., Večernje novosti, 8. jul 2008. Beograd, „Familija sklapa Punta“.
18. Đuričin, D. (2012) *Interview with Đuričin, D. 06.03.2012. Kopaonik business forum*, Tanjug
19. Politika, 6.oktobar 2012, str. 10-11.

FRANCHISING IN THE DEVELOPMENT OF ENTREPRENEURSHIP AND SERBIAN REINDUSTRIALIZATION WITH SPECIAL REFERENCE TO THE FIAT CARS SERBIA (FCS)

Sreten Čuzović¹⁹

Abstract

The economy of the Republic of Serbia in the nineties of the last century brought to a state of "entropy". As a symbol of recognition that the Serbian factory had its place in the regional global market mostly empirical- statistical data. For example, the "Zastava" in the period in 1954, it has produced 4.68 million cars. They called the integrating factor of the Yugoslav market and the metal industry. Contracted with a network of 386 business systems deployed in 180 cities of the former Yugoslavia, home of the engineers and industrial workers, some of whom are "accredited" in Japan. It gives also the foreign trade activities "Zastava", which is characterized by the export of 623,000 cars in 76 countries. Zastava worker - Šumadinac, "hick in their shoes" (as some call it) laid the masterful "test" and choosy. The peak of prosperity "Zastava" was reached in 1989, when he came off the production line with 210,000 cars. Following the October Revolution the new "elite", most often without any years of service, called the "Zastavu" "giant with feet of clay". Founders Serbian federation of franchising (SFF) were chronicles of these events, trying to economic policy makers point out that not all the models used for enterprise restructuring "Zastave". The time we did not

¹⁹ Sreten Čuzović, PhD, Full Professor at Faculty of Economics, University of Niš. The author is one of the founders of Serbian Franchise Association (SFA) and a Vice president (1991-2000)

recognize, and policy makers are not supported. Company "Fiat" cars Serbia (FAS), we have recognized as a "training ground" for the testing of franchising as a model of entrepreneurship, self-employment, and re-industrialization of Serbia. Developing the theme we started from the foundation of franchising Serbian federation (SFF) and its activities to promote franchising in Serbia. We made a test marketing of our economy in the development of franchising. We tried to give answers to the questions: 1) why franchising failed in Serbia? and 2) why it is necessary to apply franchising the company (FAS)?

Keywords: *franchising, entrepreneurship, self-employment, re-industrialization, Serbian Federation for franchising, "Fiat" cars Serbia (FCS).*

III DEO

REGIONALNI RAZVOJ

REGIONALNE RAZLIKE, INDUSTRIJSKI SEKTOR I PROMENE

Dejan Radulović¹
Milos Lutovac²
Sofija Radulović³

Apstrakt

Regionalne razlike (neravnomernost) u stepenu razvijenosti pojedinih teritorija u Republici Srbiji, kao jedno od najkompleksnijih razvojnih problema, koje utiče na konstantno smanjivanje i propadanje industrijskog sektora i na njegovu nisku konkurentnost i inovativnost, stvorile su potrebu za dubljom analizom regionalnih razlika u Srbiji i industrijskog sektora, kako bi se identifikovale i utvrdile potrebne promene.

Cilj ovog rada jeste upravo da se analizom regionalnih razlika u Srbiji i industrijskog sektora utvrde instrumenti promena koji će uticati na: ravnomernijim održivi regionalni i privredni razvoj i konkurentiji industrijski sektor. Metode korišćene u radu su desk istraživanje, eksplikacija, dedukcija i siteza nalaza statističkih i ekspertskih studija o regionalnom razvoju. Rezultati na koje upućuje rad jeste odsustvo i nepostojanje adekvatne regionalne politike u Srbiji koja je prouzrokovala da Srbija u poslednje dve decenije postane jedna od zemalja sa najvećim regionalnim razlikama i najnekonkurentnijim industrijskim sektorom u Evropi. Doprinos rada se ogleda prvenstveno u isticanju industrijskog sektora i njegovog doprinosa regionalnom razvoju kao i savremenije politike i mera regionalnih podsticaja za unapređenje položaja i razvoj industrije i povratnom smetu, da bi se ostvario ukupan rast privrede i nova zaposlenost, u skladu sa principima kohezije politike EU.

***Ključne reči:** regionalne razlike, regionalna politika, regionalni razvoj, industrijski sektor, promene.*

¹ Dr Dejan M. Radulović, pomoćnik ministra u Ministarstvu regionalnog razvoja i lokalne samouprave RS, E-mail: dejan.radulović@mrrls.gov.rs

² Milos Lutovac, MA, asistent, Beogradska poslovna skola, Beograd

³ Dr Sofija Radulović, pomoćnik direktora u Upravi carina, Ministarstva finansija RS

UVOD

U radu je dat opšti prikaz postojećeg stanja regionalnih razlika i stanja u industrijskom sektoru Srbije.

Problemi neravnomernog regionalnog razvoja i regionalnih razlika su globalne prirode. Razvoj novih tehnologija, masovna proizvodnja i primenjen način i stil života ljudi zaoštravaju pitanja neravnomernog regionalnog razvoja. Jedno od najvažnijih pitanja makroekonomske politike svake zemlje jeste obezbeđivanje ravnomernog ekonomskog-regionalnog razvoja na celoj svojoj teritoriji.

Industrija predstavlja najznačajniji generator ukupnog privrednog razvoja i utiče na smanjivanje regionalnih razlika. Pad industrijske proizvodnje i rastući trend usporavanja rasta proizvodnje se nastavlja, što ukazuje na ozbiljnu i duboku krizu u kojoj se ovaj sektor nalazi, mogli bi smo reći već duži decenijski period (smanjivanje: broja zaposlenih, izvoza, broja srednjih i velikih privrednih društava, investicija, kapitala, tržišta). Dodatno, uzroci krize u industrijskom sektoru kriju se i u:

- raspadu SFR Jugoslavije 1991. godine i gubljenju tržišta, a time manji i izvoz;
- globalnoj ekonomskoj krizi od 2008. godine, koja pogađa svetsku privredu, sa nesagledivim posledicama.

Upravo i zadatak ovog rada jeste da istraži i analizira regionalne razlike i krizu industrijskog sektora, i neophodne potrebe za smanjivanje regionalnih razlika i oporavak industrijskog sektora.

PREGLED LITERATURE

Proces proširenja Evropske unije umnožava i faktore stresa u odnosu na model ekonomsko teritorijalnog rasta, kao što su regionalni razvojni dispariteti ili razlike u sposobnosti ekonomskog rasta.

Teorijska objašnjenja regionalnih dispariteta zasnovana su na mnogim teorijama, među kojima su naznačajnije : teorija rasta ili teorija nove ekonomskae geografije.

Prema teoriji rasta, u ranim fazama ekonomskog razvoja, regionalne nejednakosti su izraženije i rastu u određenim lokacijama, ali kasnije ove nejednakosti opadaju kao produkt sila uravnoteženosti poput – bolje infrastrukture, tehnološkog širenja, smanjenog prinosa na kapital u bogatijim i imućnijim regionima, usled opadanja privredne aktivnosti, prvenstveno industrijske u velikim centrima.

Neoklasični ekonomisti poput Solow-a (1956), su smatrali da se regionalne razlike –razvojni dispariteti smanjuju sa rastom usled smanjenja povraćaja na kapital. U konkurentnom okruženju regionalna radna snaga i mobilnost kapitala

vode ka konvergenciji faktorskih cena i konvergenciji regiona u nekoj zemlji. Myrdal (1957) i drugi post Kenzijanski teoretičari smatraju da je rast kumulativan proces neke lokacije, prostora, koji može da utiče na povećanje regionalnih razlika. Williamson (1965) u svojoj hipotezi objašnjava odnos između dohodovnih nejednakosti domaćinstava i nivoa razvoja zemlje, regiona (Lutovac i drugi, 2013.).

Prema izvornoj definiciji kohezione politike Evropske unije, regionalna politika će u narednom periodu procesa proširenja biti više suočena sa problemom nacionalnog napora zemalja kandidata za sustizanjem nivoa razvoja i istovremeno njihovih unutrašnjih regionalnih dispariteta. Ovo je složeno pitanje prvenstveno vezano za efikasnost sustizanja efikasnosti ulaganja u konvergenciji ovih regiona prema EU.

U novoj regionalnoj politici uloga države svodi se na uklanjanje i ublažavanje ograničenja sa kojima su suočena ugrožena područja, odnosno njihovo osposobljavanje za autopropulzivni razvoj. To se naročito odnosi na pomoć područjima sa posebnim razvojnim problemima, kroz investicije i stimulisanje priliva kapitala, kako bi ta područja kompenzirala svoje strukturne slabosti. Da bi podrška države bila efikasna, neophodno je obezbediti njen kontinuitet i održati intezitet podruške na duži period.

REGIONALNE RAZLIKE

Srbija je država sa velikim razlikama u razvijenosti svoje teritorije. Dosadašnja ekonomska politika dovela je do toga da bogati postaju još bogatiji, siromašniji još siromašniji, dok je produbljivanje regionalnih razlika uticalo i utiče na veoma negativne demografske pokazatelje u pojedinim oblastima.

Stalno produbljivanje društvenih i privrednih nejednakosti u našoj zemlji negativno utiče na njen sveukupni razvoj i za posledicu ima velike razlike u uslovima za život u okviru pojedinih područja. Proces smanjenja regionalnih razlika veoma je složen i dugotrajan, i potrebne su godine, a ponekad i decenije, da se razlike u razvoju smanje.

Prilikom utvrđivanja statističkih celina Republike Srbije, pošlo se od teritorijalne organizacije zemlje utvrđene zakonom, poštujući pri tome osnovni princip za uspostavljanje nivoa kod nomenklature statističkih teritorijalnih jedinica (u daljem tekstu: nivo NSTJ), postojeće administrativne podele.

Prema Raduloviću (2012, s. 75), kao osnova za izradu NSTJ uzeta je Uredba Parlamenta i Saveta Evrope br. 1059/03 o NUTS-u. Teritorija Evropske unije podeljena je na teritorijalne jedinice za potrebe statistike „regione“. Pri uspostavljanju NUTS-a polazi se od osnovnih načela:

1. NUTS uvažava postojeću administrativnu podelu;
2. NUTS zastupa opšte geografske jedinice;
3. NUTS je hijerarhijska nomenklatura.

Prema Zakonu o regionalnom razvoju iz 2009 i 2010. godine (u daljem tekstu: Zakon), NSTJ predstavlja skup pojmova, naziva i simbola koji opisuju grupe teritorijalnih jedinica sa nivoima grupisanja i koja sadrži kriterijume po kojima je izvršeno grupisanje koji su uređeni u skladu sa standardima Evropske unije.

Članom 4. Zakona o regionalnom razvoju iz 2009 i 2010. godine, i prema Uredbi o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica iz 2009. i 2010. godine (u daljem tekstu: Uredba), kriterijumi prema kojima se vrši grupisanje nivoa NSTJ baziraju se na opštim kriterijumima koji su utvrđeni standardima Evropske unije i to: broj stanovnika, geopolitička pozicija, prirodni potencijali, postojeća teritorijalna organizacija, kulturno-istorijsko nasleđe.

Radulović kaže (2012, s. 76), da prema Zakonu i Uredbi, nivoi u okviru NSTJ su statističke funkcionalne teritorijalne celine celine, koje čine:

- na nivou NSTJ 1 - teritorijalne jedinice regioni (Republika Srbija je podeljena na dva NSTJ 1 i to: Srbija-Sever i Srbija-Jug);
- na nivou NSTJ 2 - teritorijalne jedinice oblasti u sastavu regiona (koji su zapravo upravni okruzi);
- na nivou NSTJ 3 – jedinice lokalnih samouprava u sastavu statističkih oblasti odnosno upravnih okruga.

Iako su statistički planski regioni (NSTJ 2) Srbije ujednačeni u smislu veličine teritorije (osim Beogradskog regiona) i broja stanovnika, postoje regionalne razlike na različitim prostornim nivoima:

- podela na severni i južni deo NSTJ 1 nivo;
- postojanje tri različita tipa regiona i istaknuti položaj Beogradskog regiona na NSTJ 2 nivou;
- značajne oblasne razlike na NSTJ 3 i lokalnom nivou.

A) Podela Republike Srbije na dva NSTJ 1: severni i južni

Analizirajući regionalne razlike u našoj zemlji, a na osnovu različitih parametara (geografskih, demografskih, obrazovnih i ekonomskih), koji utiču na razlike u nivou razvijenosti, može se zaključiti da na teritorijalnom nivou 1, prema članu 5. Uredbe, Srbiju-sever (Beogradski region i Region Vojvodine) karakterišu povoljniji razvojni indikatori nego za Srbiju-jug (Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije). Razlika između severa i juga je prilično velika, što se između ostalog može videti i u Tabeli 1.

Tabela 1. Razlike između Srbije-Sever i Srbije-Jug (NUTS 1) na osnovu navedenih indikatora

Podaci/Indikator	Srbija (ukupno)	Srbija- sever	Srbija- jug
Površina (km ²)	88,509	28,1%	71,9%
Stanovništvo (2011.)	7,186,862	49,97%	50,03%
Broj naselja (2011.)	6,158	10,1%	89,9%
Urbana naselja (2011.)	205	37,6%	62,4%
BDP (u mil. RSD, 2011.)	3,208,620	66,4%	33,6%
Promet preduzeća (u hilj. RSD 2012.)	8,696,447	76,3%	23,7%
Ulaganja u nova osnovna sredstva (u hilj. RSD, 2011.)	484,605,877	74,5%	25,5%
Izvoz (u mlrd. RSD, 2012.)	978	62%	38%
Budžetski prihodi (u hilj. RSD, 2011.)	205,585,565	65%	35%
Broj zaposlenih (ARS, 2012.)	2,142,682	49,1%	50,9%
Broj univerziteta (2011.)	130	76,2%	23,8%
Univerzitetski studenti (2011.)	181,362	77,7%	22,3%
Broj noćenja stranih turista (2012.)	1,796,217	68,7%	31,3%

Izvor: Republički zavod za statistiku, Saopštenja, posebne publikacije i Knjige popisa, 2013. godina

Širi uticaj regionalnih razlika može se objasniti kombinacijom uticaja:

- *stepena urbanizacije i mreže naselja* (kompaktnija na severu i fragmentirana na jugu);
- *različite topografije i morfologije* (ravnice i aluvijalne ravni na severu, planine i brda na jugu);
- *povoljnije lokacije* (u odnosu na razvijeniju grupu susednih zemalja);
- *različite kulture i istorije* (uključujući pripadnost različitim državama u kulturnim sferama, kao i istoriju ekonomskog razvoja i nasleđenu strukturu ekonomije).

U većini slučajeva Beogradski region utiče na formiranje značajnih razlika između razvijenog severa i siromašnijeg juga, mada u mnogim indikatorima uticaj Regiona Vojvodine na regionalne razlike na ovom nivou takođe je značajan.

B) Tri tipa statističkih planskih regiona (NSTJ 2) i istaknuti položaj Beogradskog regiona

Na regionalnom nivou četiri statistička planska regiona su jasno podeljena u tri grupe:

- Beogradski region (koji se ističe u većini indikatora i koji karakteriše najpovoljniji razvojni položaj);

- Region Vojvodine (koji ima mnoge specifičnosti, specijalizaciju u intenzivnoj poljoprivredi, viši nivo urbanizacije sa kompaktnom mrežom naselja);
- dva regiona u Srbiji-jug, Region Šumadije i Zapadne Srbije i Region Južne i Istočne Srbije, koji su manje razvijeni, ruralna područja sa fragmentiranom mrežom naselja, veoma zavisna od poljoprivrede koja ima nisku produktivnost.

Peti statistički region u Republici Srbiji, Kosovo i Metohija, izostavljen je budući da je on trenutno pod upravom u skladu sa Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih Nacija.

Analizom posmatranih indikatora zaključujemo da je Region Južne i Istočne Srbije u najnepovoljnijem položaju u odnosu na ostale regione.

Činjenica je da se najveće razlike (varijacija) uglavnom odnose na ekonomiju i urbanizaciju. Ipak, varijacije u domenu indikatora radne snage i društvenih i infrastrukturnih indikatora su niske ili umerene (osim za indikator gustine putne mreže).

Iako, regionalne razlike u načelu izgledaju ogromne, priroda ovih dispariteta se u mnogo čemu razlikuje između posmatranih indikatora. Na ekstremne vrednosti međuregionalnih razlika pre svega utiče istaknuti položaj Beogradskog regiona u odnosu na ostala tri regiona.

Najzad, iako su razlike u BDP po glavi stanovnika između regiona značajne, pored ovog tipičnog indikatora za predstavljanje međuregionalnih razlika postoje mnogi drugi indikatori koji pokazuju znatno veće varijacije među regionima u Srbiji.

Tabela 2. Razvijenost statističkih regiona 2010-2011. godine

NSTJ-2	2010 - BDP po stanovniku (RS=100)	Učešće (%)	2011 - BDP po stanovniku (RS=100)	Učešće (%)
Republika Srbija	100,0	100,0	100,0	100,0
Beogradski region	177,8	40,0	174,6	39,6
Region Vojvodina	96,8	26,0	100,0	26,8
Region Šumadija i Zapadna Srbija	69,9	19,5	68,2	19,0
Region Južna i Istočna Srbija	63,9	14,5	64,4	14,6
Region Kosovo i Metohija

Izvor: Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave i Republički zavod za statistiku, obrada autora

Tabela 3. Razvijenost statističkih regiona 2012-2013. godine

NUTS-2	2012- BDP po stanovniku (RS=100)	Učešće (%)	2013 - BDP po stanovniku (RS=100)	Učešće (%)
Republika Srbija	100,0	100,0	100,0	100,0
Beogradski region	174,6	39,6	171,4	39,6
Region Vojvodina	100,0	26,8	102,6	27,4
Region Šumadija i Zapadna Srbija	68,2	19,0	67,6	19,0
Region Južna i Istočna Srbija	64,4	14,6	63,3	14,0
Region Kosovo i Metohija

Izvor: Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave i Republički zavod za statistiku, obrada autora

Takođe, po mnogim parametrima Beogradski region utiče na formiranje značajnih razlika između razvijenog severa i siromašnijeg juga, ali je u mnogim indikatorima i uticaj Regiona Vojvodine na regionalne razlike na ovom nivou takođe značajan.

Kada se posmatra pokazatelj BDP po glavi stanovnika Beogradski region je za 74% iznad proseka Republike, Region Vojvodine je na nivou proseka, dok je ovaj pokazatelj za ostala dva region ispod proseka za Republiku (Region Šumadija i Zapadna Srbija ostvaruje 68,2%, a Region Južna i Istočna Srbija 64,4% republičkog proseka) - Tabela 2 i 3.

V) Razlike unutar regiona, značajna diferencijacija na NSTJ 3 i opštinskom nivou

U svakom od regiona postoje oblasti sa višim stepenom razvoja i nivoom životnog standarda, kao i zaostale oblasti i jedinice lokalnih samouprava sa niskim stepenom razvoja, neadekvatnom strukturom ekonomije, niskom stopom zaposlenosti i visokom stopom nezaposlenosti, itd.

Skoro polovina statističkih oblasti (NSTJ 3) ima loš učinak prema većini indikatora, dok je većina tih oblasti u Regionu Južne i Istočne Srbije.

Povećanje razlika na nižim prostornim nivoima je izraženije. Podaci pokazuju da postoji značajna razlika između opština u okviru svake oblasti (NSTJ 3) i u velikoj meri odražava nivo nasleđene urbanizacije i vodi ka strukturi "centar-periferija".

Razlike na NSTJ 3 nivou su veće među oblastima Regiona Južne i Istočne Srbija i Regiona Šumadije i Zapadne Srbije, tj. ovi regioni ne samo da su manje razvijeni nego su i više polarizovani.

Koliko je izražena razlika između jedinica lokalnih samouprava jasno se vidi u odnosu između najrazvijenijeg Beograda i najnerazvijenijeg Bosilegrada koja je prema podacima iz 2010. bila najveća i iznosila je 1:11-Tabela 4. Prema poslednjoj Uredbi o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalnih samouprava iz 2013. godine, Beograd je 60% iznad proseka Republike, a Bosilegrad kao najnerazvijenija opština je za oko 80% ispod proseka Republike.

Tabela 4. Odnos u razvijenosti između najrazvijenije i najnerazvijenije jedinica lokalne samouprave

JLS	Uredba o utvrđivanju Jedinstvene liste razvijenosti regiona i JLS za 2011.	Odnos	JLS	Uredba o utvrđivanju Jedinstvene liste razvijenosti regiona i JLS za 2012.	Odnos	Uredba o utvrđivanju Jedinstvene liste razvijenosti regiona i JLS za 2013.	Odnos
Beograd	172.7	1	Beograd	166.5	1	159.1	1
Bosilegrad	19.7	8.77	Bosilegrad	15.6	10.67	22.3	7.13

Izvor: Uredbe o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalnih samouprava za period 2011-2013. godini, obrada autora

Na osnovu podataka iz Tabele 5. može se zaključiti da je u periodu 2010-2013. došlo do smanjivanja broja lokalnih samouprava koje pripadaju I grupi razvijenosti, a došlo do povećanja broja lokalnih samouprava koje pripadaju II i III grupi razvijenosti, dok je broj lokalnih samouprava koje pripadaju IV grupi razvijenosti ostao isti.

Tabela 5. Broj jedinica lokalne samouprave razvrstanih na grupe prema stepenu razvijenosti, 2010-2013. godine

Grupa prema stepenu razvijenosti JLS	Uredba o utvrđivanju Jedinstvene liste razvijenosti regiona i JLS za			
	2010. ⁴	2011.	2012.	2013.
I	40	19	23	23
II	23	33	33	35
III	36	47	43	41
IV	6	19	23	23
devastirana područja	40	27	23	23

Izvor: Ministarstvo za regionalni razvoj i lokalnu samoupravu, obrada autora

⁴ Za 2010. godinu, zvanična metodologija je u nekoliko aspekata bila drugačija od metodologije za 2011. i 2012. godinu pa postoji ograničenje u upoređivanju i zaključivanju.

Procena razlika na različitim prostornim nivoima

Analiza varijacija na različitim prostornim nivoima u Srbiji ukazuje na to da su mnogi razvojni aspekti (kao što je predstavljeno odgovarajućim indikatorima) međusobno povezani u prostoru, što dovodi do kumulativnih efekata i uzajamnog ojačavanja.

Regionalne razlike u Srbiji mogu se objasniti sa dva glavna, međusobno povezana faktora – nivo urbanizacije (koji se odnosi na geografiju i istoriju) i struktura ekonomije (po sektoru) koja utiče na ukupnu produktivnost rada. Na nižim prostornim nivoima ostale značajne determinante regionalnih razlika uključuju starosnu strukturu stanovništva, privlačenje investicija, geografsku lokaciju i transportnu infrastrukturu, ekonomsku zavisnost od velikih preduzeća (često sa malom produktivnošću i profitabilnošću).

Druga pitanja koja utiču na stvaranje regionalnih razlika

Prema Raduloviću (2012, s. 68), pored regionalnih razlika tu su još i pitanja depopulacije; migracije stanovništva ka većim gradovima; demografsko starenje stanovništva (prosečan stanovnik u Srbiji je star preko 40 godina); životni vek; slaba naseljenost u nerazvijenim područjima; negativan prirodni priraštaj; nedovoljno ulaganje i slabo razvijena infrastruktura, što je preduslov za investicije, otvaranje novih radnih mesta i privrednih subjekata; nerazvijene uslužne delatnosti; nedovoljna obrazovanost stanovništva; niska obrazovna i nedovoljna kadrovska struktura stanovništva; visoka stopa nezaposlenosti; nedovoljna programska i projektna pripremljenost lokalne administracije; nizak životni standard i slab kvalitet života stanovništva; velika stopa siromaštva stanovništva; mala investiciona ulaganja u odnosu na potrebe su na veoma niskom nivou; mali broj privrednih subjekata i slab kapacitet postojećih privrednih subjekata; niskotehnološka proizvodnja i nizak nivo korišćenja novih tehnologija; spor proces restrukturiranja; nedostatak kapaciteta jedinica lokalnih samouprava i nepostojanje regionalnog nivoa u nekim regionima.

INDUSTRIJSKI SEKTOR

Ekonomska kriza je uticala da je naša privreda suočena sa padom tražnje, otežanom naplatom potraživanja, prezaduženošću, smanjenom kreditnom sposobnošću, nelikvidnosti, što je uticalo i na znatno slabije poslovanje.

Analizirajući hronološki naš industrijski sektor možemo da zaključimo da je:

- 80-ih godina XX veka našu privredu su karakterisali strukturni problemi: predimenzioniranost i tromost velikih preduzeća, velika zaposlenost i nedostatak posla;

- 90-ih raspad sistema i krizu identiteta;
- prvu decenija XXI veka je obeležila privatizacija društvenog sektora i ubrzano neplansko stvaranje i razvoj sektora MSPP;
- u uslovima krize do izražaja su došli i strukturni problemi sektora MSP: predominantno učešće mikro i malih preduzeća u odnosu na srednja preduzeća, velika zavisnost od spoljnih izvora finansiranja, nizak nivo konkurentnosti, skromni izvozni potencijali i slaba povezanost sa velikim preduzećima. Od 330.000 privrednih subjekata: 2200 srednja preduzeća (od toga 435 je u jedinicama lokalnih samouprava koje pripadaju III i IV grupi razvijenosti, oko 550 velikih preduzeća, manje od 10.000 malih, ostalo su mikro preduzeća i preduzetnici).

Jedan od glavnih problema sa kojima se suočavaju privredni subjekti u Srbiju su nedovoljna i skupa finansijska sredstva, visoka cena kapitala, nestalna i ograničena povoljna sredstva, ne postoji integrativna politika finansiranja, veliko obezbeđenje, visoki troškovi obrade, mali iznosi kredita, rizično dugoročno finansiranje, kratkoročni krediti. Uticaj kreditne politike banaka i fondova na rast industrijskog sektora u Srbiji je : više od 90% finansijskog sistema čine banke, a manje od 10% nebankarske finansijske organizacije; 80% unutrašnji izvori su glavni izvori finansiranja u Srbiji; svega 30% preduzeća koristi kredite. Važno je istaći da je rast i razvoj, stvaranje konkurentnijeg i inovativnijeg industrijskog sektora, od ključnog značaja za ravnomerniji i održiviji regionalni razvoj u Srbiji i smanjivanje regionalnih razlika, zbog suštinske veze koju ostvaruju sa regionalnom i lokalnom privredom. Privredni subjekti se rađaju, žive i, eventualno, umiru na lokalnom i regionalnom nivou, i značajnu ulogu imaju u socijalnom aspektu zbog toga što odlučujuće doprinose smanjenju nezaposlenosti i razvoju lokalne sredine. Pogotovo mala i srednja preduzeća, koja ostaju i dalje tu kad velike i multinacionalne kompanije odu u potrazi za jeftinijom radnom snagom i većim olakšicama.

U 2012. godini u Srbiji je poslovalo 317.668 privrednih subjekata, što je za 2.134 (-0,7%) manje u odnosu na 2011. godinu. Do smanjenja ukupnog broja privrednih subjekata došlo je zbog pada broja preduzetnika (za 2.408 ili -1,1%) i srednjih preduzeća (za 76 ili -3,4%), uprkos rastu broja mikro (za 299 ili 0,4%), malih (za 43 ili 0,4%) i velikih preduzeća (za 8 ili 1,6%). Analizirajući sektor MSPP u 2012. godini, može se videti da je on obuhvatio 317.162 privredna subjekta i da učestvuje sa 99,8% u ukupnom broju preduzeća u Srbiji-Tabela 6.

Tabela 6. Broj i struktura privrednih subjekata u nefinansijskom sektoru u 2012.

Oblik organizovanja	MSPP	Velika	Ukupno	
	Broj	Broj	Broj	Struktura (%)
<i>Preduzeća</i>	91.030	506	91.536	28,8
<i>Preduzetnici</i>	226.132	0	226.132	71,2
Ukupno	317.162	506	317.668	100,0
Struktura (%)	99,8	0,2	100,0	

Izvor: Republički zavod za statistiku, obrada autor – istraživanje

Najčešće su započinjane poslovne aktivnosti u sledećim sektorima:

- *Trgovina na veliko i malo* (10.508 ili 27,0%);
- *Prerađivačka industrija* (5.317 ili 13,7%);
- *Usluge smeštaja i ishrane* (4.703 ili 12,1%).

Ova tri sektora beleže i najveći broj firmi brisanih iz registra (30,4%, 16,6% i 11,1% respektivno, od ukupnog broja preduzeća i radnji brisanih u 2012. godini).

U strukturi sektora *Prerađivačke industrije* dominiraju nisko tehnološke oblasti sa učešćem preko 50% u većini osnovnih pokazatelja poslovanja preduzeća (osim izvozu i uvozu), dok visoko tehnološke oblasti (visoko tehnološke i srednje visoko tehnološke oblasti) koji čine svega 9,5% ukupnog broja preduzeća, zapošljavaju 16,3% radnika, stvaraju 20,2% prometa, 21,8% BDV i generišu 21,8% izvoza i 33,3% uvoza sektora MSPP. Dominantno učešće niskotehnoloških oblasti u strukturi prerađivačke industrije ukazuje na nepovoljnu tehnološku strukturu malih i srednjih preduzeća koju karakteriše proizvodnja proizvoda niske dodate vrednosti, male diferenciranosti i slabe konkurentske prednosti. Niskotehnološki proizvodi imaju nižu cenovnu i profitnu marginu i dominiraju u slabije ekonomski razvijenim privredama.

Tabela 7. Indikatori MSPP sektora u okviru prerađivačke industrije u 2012. godini prema tehnološkoj strukturi (u %)

Grane	Broj preduzeća	Broj zaposlenih	Promet	BDV	Izvoz	Uvoz
MSPP prerađivačke industrije	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0
<i>Nisko tehnološki oblasti</i>	62,8	58,5	54,4	51,4	49,6	37,2
Proizvodnja prehrambenih proizvoda	19,3	25,9	30,5	23,3	22,5	10,5
Proizvodnja pića	1,6	1,8	2,4	2,3	1,1	1,2
Proizvodnja duvanskih proizvoda	0,0	0,2	0,6	0,5	0,4	0,8

Grane	Broj predu- zeća	Broj zaposlenih	Promet	BDV	Izvoz	Uvoz
Proizvodnja tekstila	3,4	2,7	1,9	2,5	2,9	3,2
Proizvodnja odevnih predmeta	9,4	8,1	3,0	4,5	5,0	5,0
Proizvodnja kože i predmeta od kože	1,7	2,6	1,1	1,4	2,8	1,6
Prerada drveta i proizvodi od drveta	8,5	5,1	3,6	4,0	3,7	2,0
Proizvodnja papira i proizvoda od papira	2,9	2,5	4,4	4,5	6,5	8,0
Štampanje i umnož. audio i video zapisa	5,7	3,3	2,7	3,7	1,0	1,7
Proizvodnja nameštaja	4,0	3,9	2,6	2,7	2,5	2,1
Ostale prerađivačke delatnosti	6,2	2,3	1,6	2,1	1,0	1,1
<i>Srednje nisko tehnološki oblasti</i>	27,8	25,2	25,4	26,8	28,7	29,6
Proizvodnja koksa i derivata nafte	0,1	0,4	1,1	0,5	0,4	2,6
Proizvodnja proizvoda od gume i plastike	5,5	5,9	5,3	5,7	5,7	8,4
Proizvodnja proiz. od nemet. minerala	5,4	4,7	4,4	4,7	3,2	3,7
Proizvodnja osnovnih metala	0,9	2,1	3,1	1,5	5,7	2,6
Proizv. metalnih proiz., osim mašina	14,6	11,4	10,8	12,9	13,3	11,8
Popravka i montaža mašina i opreme	1,3	0,7	0,7	1,5	0,2	0,4
<i>Srednje visoko tehnološki oblasti</i>	6,5	12,7	14,3	16,7	18,6	21,8
Proizvodnja hemikalija i hem. proizvoda	2,0	3,0	6,2	6,6	3,9	5,8
Proizvodnja električne opreme	1,4	2,6	2,1	2,7	2,6	2,4
Proizv. nepomenutih mašina i opreme	2,2	4,2	4,0	5,6	6,8	6,4
Proizvodnja motornih vozila i prikolica	0,7	2,0	1,4	1,0	3,2	5,0
Proizv. ostalih saobraćajnih sredstava	0,4	0,9	0,6	0,8	2,0	2,1
<i>Visoko tehnološki oblasti</i>	2,9	3,5	5,9	5,1	3,2	11,5
Proizv. osnov. farm. proizv. i preparata	0,1	0,4	0,5	0,6	0,2	0,6

Grane	Broj preduzeća	Broj zaposlenih	Promet	BDV	Izvoz	Uvoz
Proizv. računara, elekt. i optič. proizv.	2,8	3,1	5,4	4,4	3,0	10,9

Napomena: Podela oblasti izvršena prema međunarodnoj klasifikaciji

Izvor: Republički zavod za statistiku, obrada autor - istraživanje

Značajna koncentrisanost postoji i u spoljnotrgovinskoj aktivnosti sektora MSPP po oblastima *Prerađivačke industrije* (56,3% uvoza i 31,3% izvoza sektora MSPP) i *Trgovine na veliko i malo i popravka motornih vozila* (33,5% i 56,7%, respektivno).

U 2012. godini, 10.672 MSPP iz sektora *Prerađivačke industrije* i *Trgovine na veliko i malo* (6.096 i 4.576, respektivno) ostvarila su izvoz u vrednosti od 488,1 mlrd. dinara (281,0 i 167,1 mlrd. dinara respektivno) što čini 45,9% izvoza nefinansijskog sektora, odnosno 89,8% izvoza sektora MSPP. Slična je situacija i na strani uvoza, s tim što dominiraju MSPP iz sektora *Trgovine na veliko i malo* (9.380 preduzeća) koja su sa MSPP iz *Prerađivačke industrije* (5.952 preduzeća) ostvarila uvoz u vrednosti od 856,5 mlrd. dinara (551,7 i 304,8 mlrd. dinara, respektivno), što čini 52,9% uvoza nefinansijskog dela privrede, odnosno 88,0% uvoza sektora MSPP. U izvozu sektora MSPP dominiraju srednja preduzeća (48,4% izvoza sektora MSPP). Posmatrano prema sektorima delatnosti, srednja preduzeća dominiraju u sektorima: *Rudarstvo* (95,4%), *Prerađivačka industrija* (68,0%) i *Komunalne delatnosti* (41,4%). Mikro preduzeća dominiraju u sektorima: *Građevinarstvo* (42,6%), *Trgovina na veliko i malo* (41,9%) i *Saobraćaj i skladištenje* (49,1%), a mala preduzeća u sektorima: *Usluge* (39,8%) i *Ostale delatnosti* (48,9%). U okviru sektora MSPP najveći uvoz ostvarila su mala preduzeća (37,8% uvoza sektora MSPP), koja dominiraju i u sektorima: *Trgovina na veliko i malo* (45,0%), *Saobraćaj i skladištenje* (70,7%) i *Usluge* (42,5%). Srednja preduzeća dominiraju u izvozu sektora: *Prerađivačka industrija* (66,0%), *Građevinarstvo* (39,1%) i *Ostali sektori* (56,3%), a mikro preduzeća u sektoru *Komunalne delatnosti* (76,8%).

U 2012. godini sektor MSPP ostvario je deficit u spoljnotrgovinskoj razmeni od 474,5 mlrd. dinara (za 109,5 mlrd. dinara više u odnosu na 2011. godinu). Posmatrano prema sektorima delatnosti, MSPP su ostvarila suficit samo u dva sektora: *Rudarstvo* (203,9 mil. dinara) i *Komunalne delatnosti* (2,5 mlrd. dinara). Najveći deficit ostvaren je u sektoru *Trgovina na veliko i malo i popravka motornih vozila* (384,6 mlrd. dinara ili 81,1% deficita sektora MSPP), *Prerađivačka industrija* i *Usluge* (po 23,8 mlrd. dinara), *Saobraćaj i skladištenje* (27,7 mlrd. dinara), i *Građevinarstvo* (17,1 mlrd. dinara). Učešće BDV prerađivačke industrije u ukupnoj BDV (stalne cene) je u periodu od 2008. do 2011.godine smanjeno (za 0,34 procentna poena).

*Tabela 8. Bruto dodata vrednost po delatnostima i bruto domaći proizvod
Stope realnog rasta, %*

Naziv	2008	2009	2010	2011
Bruto dodata vrednost (BDV)	4,3	-3,9	1,0	1,6
BRUTO DOMAĆI PROIZVOD (BDP)	3,8	-3,5	1,0	1,6
Delatnosti – ukupno	4,5	-3,6	1,2	1,5
Prerađivačka industrija	0,8	-15,8	0,8	0,5
Rudarstvo	5,7	-5,1	2,8	9,0
Snabdevanje električnom energijom, gasom i parom	2,8	0,8	-4,4	9,7

Izvor: Republički zavod za statistiku, 2012. godina, obrada autora

Analizirajući protekli tranzicioni period 2001-2013, može se zaključiti da gotovo nema promena u industrijskoj strukturi koja je zasnovana na radno-intenzivnim podsektorima. U nisko i srednje-niskim podsektorima zaposleno je 77% radnika, posluje 90% preduzeća i ostvaruje se 79% novostvorene vrednosti.

Regionalna asimetričnost ogleđa se, pre svega, u ekonomskoj koncentraciji u Gradu Beogradu i Južnobačkoj oblasti (63% novostvorene vrednosti, 70% dobiti, 54% broja preduzeća, 53% broja zaposlenih), nasuprot razvojnim trendovima na Jugu Srbije (3% dobiti, 7,5% broja preduzeća, 8% broja zaposlenih). Sve veća ekonomska polarizacija je i na relaciji urbano-ruralno, na prostoru 23 grada živi 61% ukupnog stanovništva, a radi blizu 72% ukupno zaposlenih Srbije.

U izvozu Srbije dominiraju proizvodi sa niskom dodatom vrednošću. Promena izvozne strukture može se postići jedino promenom strukture celokupne privrede. U dosadašnjem tranzicionom periodu nije došlo do očekivane reindustrializacije i rasta proizvodnje razmenljivih dobara. Recesioni udari su dodatno uticali na pad privredne aktivnosti i pad zaposlenosti, tako da je ukupna produktivnost rada Srbije u 2012. na nivou iz 2009. godine. U cilju ostvarenja i održanja stabilnog privrednog razvoja i konkurentnosti privrede, potrebno je podstaći sektore industrije, kako bi se povećala produktivnost i na taj način povećao izvoz i ubrzao privredni rast.

Industrijsku proizvodnju Srbije u tranzicionom periodu 2001-2013. godine karakteriše:

- tehnološko-ekonomsko zaostajanje većine kapaciteta;
- nezadovoljavajući nivo kvaliteta proizvoda;
- usluga po svetskim standardima;
- visok uvoz;
- nizak nivo marketing menadžmenta i upravljanja proizvodnjom;
- viškovi radne snage;
- iščekivanja u vezi sa privatizacijom, nedostatak direktnih stranih investicija itd.

Fizički obim industrijske proizvodnje u 2012. u odnosu na 2000. povećan je za oko 3,6%. Najveći rast je ostvaren u proizvodnji motornih vozila i prikolica, osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata, proizvodnji koksa i derivata nafte, proizvodnji hemikalija i hemijskih proizvoda, proizvodnji gume i plastike i proizvodnji električne opreme. Najveći pad proizvodnje je zabeležen u oblastima tekstilne industrije (proizvodnji tekstila i odevnih predmeta), proizvodnji kože i obuće, preradi drveta i proizvoda od drveta, sem nameštaja i proizvodnji računara, elektronskih i optičkih proizvoda. Najveći rast industrije u periodu 2001-2013. zabeležen je u 2004. godini (6,5%), a prerađivačke industrije (8,3%). Kretanje industrijske proizvodnje u periodu 2010-2013. godine bilo je značajno izloženo uzajamnim delovanjem niza unutrašnjih i spoljnih faktora. Promene domaće tražnje su imale blaži uticaj, dok su dešavanja za izvoznom tražnjom imala primarnu ulogu i značajno određivala kretanja industrijske proizvodnje. Ovo se posebno odnosi na veći deo prerađivačke industrije koja u velikoj meri zavisi od stanja na inostranom tržištu.

Ukupna industrijska proizvodnja u 2012. godini ostvarila je slabije rezultate u odnosu na prethodnu godinu (-2,9%). Pad proizvodnje ostvaren je u sva tri industrijska sektora: rudarstvu 2,2%, prerađivačkoj industriji 1,8% i proizvodnji i distribuciji električne energije, gasa, pare i klimatizaciji 7,2%. Oblasti prerađivačke industrije, koje su u prethodnom tranzicionom periodu bile nosioci industrijskog razvoja i izvoza, u 2012. Zabeležile su pad proizvodnje: proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda i proizvodnja osnovnih metala, dok proizvodnja prehrambenih proizvoda beleži blagi oporavak. Posmatrano namenski, pad je zabeležen u proizvodnji: energije i intermedijarnih proizvoda, osim energije, dok je rast ostvaren kod kapitalnih proizvoda, trajnih proizvoda za široku potrošnju i netrajnih proizvoda za široku potrošnju. Postojeća tehnološka struktura prerađivačke industrije je nepovoljna. Posmatrano, po tehnološkim grupama u strukturi prerađivačke industrije najveće učešće imaju grupe niske tehnološke i srednje-niske tehnološke intenzivnosti. Trend promena u strukturi tehnološke intenzivnosti u periodu 2001-2011. godina je nezadovoljavajući. Niske tehnologije, i pored blagih oscilacija, u posmatranom periodu još uvek imaju dominantno učešće u ukupnoj strukturi prerađivačke industrije. Međutim, rezultati proizvodnje su nešto povoljniji. Srednje-visoke tehnologije beleže rast proizvodnje i to prevashodno zahvaljujući rastu u oblasti proizvodnje motornih vozila, prikolica i poluprikolica i proizvodnji električne opreme.

Formiranje nove industrijske strukture i njeno uključivanje u savremene tržišne tokove neophodno je realizovati kroz razvoj visokih tehnologija u oblasti: finalne hemije, farmaceutske industrije, informaciono-komunikacione tehnologije, delu elektronske industrije, prehrambene industrije i sl.

U dosadašnjem procesu tranzicije industrije najviše su pogođene oblasti industrijske proizvodnje, koje su bile koncentrisane u nekadašnjim industrijskim centrima, nosiocima ukupnog razvoja, opština kao i šireg područja.

Industrijska politika Srbije u proteklom tranzicionom periodu bila je usmerena ka:

- (a) procesu privatizacije i restrukturiranju privrede;
- (b) jačanju preduzetničkog sektora;
- (v) stvaranju konkurentnog poslovnog ambijenta.

Tabela 9. Industrijska proizvodnja

	Prosečna stopa rasta (2001-2012)
Ukupno	0,3
Rudarstvo	1,0
Prerađivačka industrija	0
Proizvodnja prehram. proizvoda	1,1
Proizvodnja pića	1,1
Proizvodnja duvanskih proizvoda	0,9
Proizvodnja koksa i derivata nafte	4,7
Proizv. hem. i hemijskih proizvoda	2,0
Proizv. osnovnih farmac. proizvoda i preparata	6,7
Proiz. proizvoda od gume i plastike	2,7
Proiz. osnovnih metala	-0,5
Proiz. električne opreme	3,0
Snabdevanje elekt.ener. gasom, parom i klimatizacija	1,2

Izvor: Republički zavod za statistiku, Ministarstvu regionalnog razvoja i lokalne samouprave, istraživanje

U periodu 2001-2012. najoštrij pad učešća BDV u ukupnoj BDV zabeležen je u sektorima poljoprivrede (-9,4%) i prerađivačke industrije (-5,4%), dok je najveći rast zabeležen u sektoru trgovine (3,3%) (ovaj rast u učešću BDV trgovine generisan je u periodu 2001-2008. i iznosio je oko 4,4%. Da bi od 2008. do 2012. došlo do pada učešća BDV trgovine od 1% usled jakih recesivnih kretanja u ovom sektoru). Strukturne promene u sektorima formiranja BDV od 2009. (nakon svetske ekonomske krize) umerenije su nego u prethodnom periodu (2001-2008), zbog niskih ili negativnih stopa rasta BDV većine delatnosti.

PROMENE

Da bi smo rešili nagomilane probleme neophodni su novi pristupi, trebaju nove sektorske i horizontalne politike. Jedna od važnih horizontalnih politika je regionalna politika, koja treba pre svega da bude investiciona politika i politika solidarnosti. Kao jedna od primarnih sektorskih politika je industrijska politika, koja treba da omogući podizanje nivoa industrijske aktivnosti, koja će dovesti do

privrednog rasta i razvoja naše zemlje, čime će se uticati i na smanjivanje regionalnih razlika.

Naravno, bez jasne politike privrednog razvoja, nema ni razvoja naše zemlje. Formalna analiza korelacije je otkrila složenost međusobnih veza između razvojnih aspekata i determinanti, što zahteva kompleksniju (integrisanu) reakciju regionalne politike.

Nova regionalna politika Srbije treba da je sa jedne strane usmerena na podsticanje razvijenih delova zemlje putem valorizovanja njihovih mogućnosti za rast, dok se sa druge strane pomaže manje razvijenim delovima zemlje putem pružanja značajne podrške njihovim razvojnim potrebama. Iako su problemi razvoja u Srbiji toliki da regionalne razlike neće nestati u narednoj deceniji, prvenstveno zbog ograničenih sredstava za regionalni razvoj, ambicija regionalne politike u Srbiji treba da je takva da se putem ciljanih akcija smanji razvojni jaz u odnosu na Evropsku uniju, dok se istovremeno razlike u stopi rasta između i unutar regiona mogu zaustaviti, pa čak i malo smanjiti.

Podizanje ukupne konkurentnosti i inovativnosti industrijskog sektora treba postaviti kao primaran strateški zadatak, i to putem podizanja njegove cenovne, tehnološke i preduzetničke konkurentnosti i inovativnosti. Povećanje ukupne konkurentnosti i inovativnosti, kao složenih indikatora, kompleksno utiče na povećanje izvozne sposobnosti industrije, o čemu najbolje svedoči iskustvo razvijenih zemalja. Ovo omogućava veći obim i povoljniju strukturu izvoza sa većom zastupljenošću proizvoda višeg stepena obrade i usluga. Istovremeno drugi efekat povećanja konkurentnosti i inovativnosti industrije jeste smanjenje uvozne zavisnosti.

ZAKLJUČAK

Proces smanjenja regionalnih razlika veoma je složen i dugotrajan, i potrebne su godine, a ponekad i decenije, da se razlike u razvoju smanje. Dostizanje ovog cilja naročito usporava činjenica da se razvijeni regioni često mnogo brže razvijaju u odnosu na nerazvijene, zbog toga što se uglavnom nalaze na boljoj geostrateškoj poziciji, bolje su pokriveni infrastrukturnom mrežom – kako transportnom, tako i telekomunikacionom, i što je možda najvažnije, imaju bolje razvijen ljudski kapital. Regionalne razlike u Srbiji imaju duboke korene i zato treba hitno da se krene u njihovo rešavanje. Nije samo politička volja ili nevolja dovela do velikih razlika u regionalnom razvoju Srbije. Politika ima uticaj, ali za razlike postoje i demografski, kulturološki, privredni i istorijski razlozi.

Nezavršena privatizacija i restruktuiranje preostalih velikih društvenih preduzeća prerađivačke industrije, velikih javnih preduzeća i infrastrukturnih delatnosti, nedovoljno efkasan proces likvidacije ili stečaja, kao i nedovoljno

podsticanje postprivatizacionog restruktuiranja ključna su ograničenja za stvaranje nove efkasnije privredne strukture.

Finansijsko stanje industrijskih privrednih subjekata je krajnje teško-ogroman je nedostatak obrtnog i investicionog kapitala i visoka zaduženost. S druge strane kamata na kredite, dostupne našoj industriji, su znatno više od kamata na kredite, dostupne konkurenciji u inostranstvu.

Činjenica je da naša industrija ima nedopustivo nisku konkurentnost i da osim izvesnog broja izuzetaka, nije u stanju da se nosi sa konkurentima iz sveta. I pored srazmerno visokih investicija 80-ih godina XX veka, danas industrija raspolaže samo sa tradicionalnim tehnologijama, prethodne i starije generacije. U industrijskom sektoru postoji ozbiljan nedostatak stručnog kadra. Kvalitetni kadrovi za pojedine poslove su deficitarni (na primer za kreativne upravljačke poslove), a za druge poslove mnogi kvalitetni kadrovi su zbog neadekvatnih uslova napustili industriju.

Da bi smo rešili nagomilane probleme (regionalne razlike, slabljenje industrijskog sektora) trebaju nam novi pristupi trebaju nam nove politike. Za to nam treba srpski model regionalne politike, koji može da uspori, zaustavi i smanji postojeće razlike. Strateški interesi Srbije u ukupnom razvojnom pogledu su složeni: ekonomski (povećanje obima i efikasnosti privređivanja), socijalni (povećanje zapošljavanja i smanjenje siromaštva), ekološki (obezbeđenje održivog razvoja), i naravno politički

Pitanje regionalne politike i industrijske politike u Srbiji, mora u narednom periodu postati jedna od važnijih tema i ciljeva ukupnog razvoja države Srbije.

Na kraju bismo mogli zaključiti da je svrha ove analize bila da se dođe do realnih i mogućih pokazatelja socio-ekonomskog razvoja, zaključci proistekli iz analiza su limitirani, kao i analiza rezultata, odnosno efekata. To je posledica nekoordinisanih pojedinačnih intervencija mnogih institucija i kompleksnosti efekata na polju razvoja koji su blisko povezani sa specifičnostima određenih teritorija.

Nedostatak adekvatnih komparativnih analiza navodi da podaci o regionalnim razlikama daju informacije koje pomažu da bolje razumemo ogromnu različitost u stepenu razvijenosti regiona, oblasti i jedinica lokalne samouprave. Sa druge strane, BDP po glavi stanovnika na regionalnom nivou ne pokazuje dubinu razlika u onoj meri koja je prisutna na nivou jedinica lokalne samouprave.

Literatura

1. Fiskalna strategija za 2014. godinu sa projekcijom za 2015. i 2016. godinu, Ministarstvo finansija, Vlada Republike Srbije, 2014.
2. Finansijski izveštaji završnih računa za 2012. godinu, Agencija za privredne registre, 2013.

3. Izveštaj o razvoju Srbije 2012. godine, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, 2013.
4. Lutovac M. Groydanic R. Jevtic B. (2013) Prednosti i nedostaci Regiona Južna i Istočna Srbija i Regiona Šumadija i Zapadna Srbija, Ekonomski vidici br. 4/2013
5. Myrdal G. (1957) *Economic Theory and Under-Developed Regions*, Methuen, London. 26
6. Radulović, D., „*Politike i mere regionalnog razvoja u Srbiji*”, konferencija, Mere za izlazak iz krize-izazovi, prioriteti i rizici u R. Srbiji i AP Vojvodini 2013-2020-Preporuke za vođenje politika u R. Srbiji i AP Vojvodini 2013-2020, Agencija za ravnomerni regionalni razvoj AP Vojvodine, Hotel Park, Novi Sad, 30.11.2012.
7. Radulović, D., (autorski rad): „*Ambijent i sistem za stvaranje održivih razvojnih projekata u Srbiji*“, kvartalni bilten, broj 7/13, Institut za teritorijalni ekonomski razvoj (InTER), Beograd, 2013.
8. Republički zavod za statistiku, Saopštenja, posebne publikacije i Knjige popisa, 2013.
9. Zakon o regionalnom razvoju („*Službeni glasnik RS*“, br. 51/09 i 30/10).
10. Solow-a Robert M „(1956) A Contribution to the Theory of Economic Growth.. Solow. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 70, No. 1. (pp. 65-94.
11. Uredba o utvrđivanju metodologije za izračunavanje stepena razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave („*Službeni glasnik RS*“, br. 42/10 i 68/11)
12. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2010. godinu („*Službeni glasnik RS*“, broj 51/10)
13. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2011. godinu („*Službeni glasnik RS*“, broj 69/11)
14. Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („*Službeni glasnik RS*“, br. 109/09 i 46/10)
15. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2012. godinu („*Službeni glasnik RS*“, broj 107/12)
16. Uredba o utvrđivanju jedinstvene liste razvijenosti regiona i jedinica lokalne samouprave za 2013. godinu („*Službeni glasnik RS*“, broj 107/12)
17. Uredba o nomenklaturi statističkih teritorijalnih jedinica („*Službeni glasnik RS*“, br. 109/09 i 46/10)
18. Williamson, J.C. (1965)"Regional Inequality and the Procés of National Development: A Description of the Patterns". *Economic Development and Cultural Change*, 13: 3-45.

REGIONAL DIFFERENCES, INDUSTRIAL SECTOR AND CHANGES

Dejan Radulović⁵
Milos Lutovac⁶
Sofija Radulović⁷

Abstract

Regional differences (disparity) in the level of development in certain territories of the Republic of Serbia, as one of the most complex development problems that affect the constantly decreasing and the decline of the industrial sector and its low competitiveness and innovation, have created the need for deeper analysis of regional differences in Serbia and industry, in order to identify and determine the necessary changes. The main aim of this paper is to analyse regional differences in Serbia and industrial sectors, and to establish an instrument of change that will affect: smoother and sustainable regional economic development and more competitive industrial sector. Methods used in the work are desk research, explication, deduction, and the synthesis of findings of statistical and expert studies explored the issues of regional development. The results of the research in this paper indicate the absence and the lack of adequate regional policy in Serbia in the last two decades, what has caused Serbia to become one of the countries with the greatest disparities, with the least competitive industrial sector in EU. Contribution of the paper can be seen in highlighting the importance of the industrial sector and its possible contribution to the regional development, as well as more sophisticated measures of regional policy and incentives for improvement of the position and development of industry can do vice versa, in order to achieve overall economic growth and new employment, in accordance with the principles of the EU cohesion policy.

Kywords: *Regional disparities, regional policy, regional development, industrial sector, changes*

⁵ Dejan M. Radulović, PhD, Deputy Minister at Ministry of Regional Development and Local Government of the Republic of Serbia, E-mail: dejan.radulović@mrrls.gov.rs

⁶ Milos Lutovac, MA, Assistant at Belgrade Business School, Belgrade

⁷ Sofija Radulović, PhD, Assistant Director of the Customs Administration, Ministry of Finance

REGIONALNI „DRAJVERI“: MOGUĆNOST RASTA INDUSTRIJSKE KONKURENTNOSTI

Darko Vuković¹
Dejan Radulović²

Apstrakt

Niska konkurentnost srpske industrije i odsustvo regionalne politike, stvorile su potrebu za analizom konkurentnosti regiona u Srbiji, gde će se identifikovati, selektovati i analizirati ključni „drajveri“ ili pokretači industrijske konkurentnosti. Cilj ovog rada je upravo analiza osnovnih pokretača industrijske konkurentnosti regiona u Srbiji, na osnovu kojih je moguće poboljšati rast industrije. U okviru ove analize, korišćeni su kvantitativni podaci većih broja indikatora koji se grupišu u „drajvere“ konkurentnosti. Može se zaključiti, da region Beograda ima najveće vrednosti svih analiziranih indikatora.

Ključne reči: konkurentnost, industrija, „drajveri“, region.

UVOD

Odusustvo regionalne politike, među prioritetima razvojnih ciljeva, najpre Jugoslavije, a onda i Srbije, „uspavao“ je regionalan razvoj i prouzrokovao možda i najveće regionalne disproporcije u Evropi. Kada su se mnoge evropske zemlje okrenule politici regionalne konkurentnosti, prepoznavši njen značaj u dinamičnom međunarodnom okruženju, vlade tih zemalja (Nemačka, Italija, Španija, Britanija, Skandinavске zemlje, Rumunija i druge) i njihovi naučnici (Porter, Schwab, Xavier Sala-I-Martin, Huggins, Davies, Lengyel, Huovari, Izushi, Snieška, Viassone i drugi) fokusirali su se upravo na analizu ovog problema. Tačnije, analizirali su i merili regionalnu konkurentnost. U tom periodu, Srbija je imala daleko veće

¹ Korespondencija: Dr Darko Vuković, docent na Beogradskoj bankarskoj akademiji, e-mail: darko.vukovic@bba.edu.rs

² Dr Dejan Radulović, pomoćnik ministra u Ministarstvu regionalnog razvoja i lokalne samouprave Republike Srbije, e-mail: dejan.radulovic@mrrls.gov.rs

probleme koji su uticali da se regionalna politika i konkurentnost zanemare: ratovi, međunarodne sankcije, tranzicija i demokratske promene. Nasledeni regionalni dispariteti srpske ekonomije iz perioda socijalističkog sistema dodatno su zaoštreni u uslovima tranzicionih promena, što problem neujednačenog regionalnog razvoja čini posebno teškim. Posebno su zabrinjavajući podaci koji ukazuju, da uprkos preduzimanju određenih instrumenata i mera ekonomske politike (pre svega mikro-ekonomskog karaktera), ovi problemi se ne smanjuju već, naprotiv, povećavaju.

Rešavanje krupnijih problema 1990-ih i nastavak procesa tranzicije nakon 2000., potisnuo je Srbiju i njene regione iz ove konkurentske utakmice u kojoj se danas obavezno takmiče i razvijaju zemlje Evropske unije. Ništa bolje nije prošla ni industrija Srbije, koja je sve više nazadovala, a reč reindustrijalizacija postala „Bajka Kopaonika“. Kao rezultat ovakve situacije, industrijski rizici Srbije rangiraju je među najlošijom, kako u okruženju, tako i u Evropi (118. mesto od 139 zemalja u 2013.), mereno Izveštajem globalnog rizika, institucije Svetskog ekonomskog foruma. Ovaj alarmantan podatak govori, da se kod nas (u Srbiji) ne preduzimaju ozbiljni koraci kako bi se rešio ovaj problem. Više nije dovoljno razvijati samo određen sektor, da bi se poboljšala ekonomija, već je neophodno primeniti strukturne reforme i prilagoditi se utakmici u kojoj se nalaze naši susedi i evropske države. U ovom periodu, to znači da je neophodno razvijati konkurentnost regiona u Srbiji.

S obzirom da neujednačen regionalni razvoj predstavlja jedan od ključnih problema u razvoju mnogih savremenih ekonomija, u naučnim krugovima ovom pitanju posvećena je velika pažnja. Na samom početku, neophodno je jasno istaći da pitanja prevazilaženja neujednačenog regionalnog razvoja zadiru u samu suštinu doktrinarnog stava o razvoju savremenih ekonomija koji se, suštinski posmatrano, svodi na izbor između intervencionističkog i neoliberalnog pristupa. U tom smislu, profil institucionalnog okvira, kao i set raspoloživih ekonomsko-političkih instrumenata i mera, nužno je uslovljen izabranim makroekonomskim sistemom. Problemi prevazilaženja neujednačenog regionalnog razvoja posebno su osetljivi u tranzicionim ekonomijama kakva je i ekonomija Srbije, s obzirom na dinamiku promena u makroekonomskom sistemu usmerenim na potpuni prelaz ka tržišnom načinu funkcionisanja, koji je praćen krupnim promenama zakonskog i institucionalnog okvira. S druge strane, velike promene u sektorskim strukturama većine zemalja u poslednjim dekadama, predstavljaju još jedan ekonomski problem. Prelaz sa poljoprivredne na industrijsku proizvodnju, kao i sve veća dominacija uslužnog sektora u poslednjih 10 godina, odlike su svih tranzicionih zemalja, uključujući i Srbiju. Uticaj svetske ekonomske krize i akcenat na deregulaciji, liberalizaciji i postizanju makroekonomske stabilnosti, imala su uticaj na lošije rezultate industrijskog sektora. Prevelik uticaj neoliberalne ekonomije, uz lošu privatizaciju i neadekvatno restruktuiranje mnogih državnih preduzeća, koja su bila nosioci ekonomskih aktivnosti ovog sektora, samo su probudili su problem slabljenja njegovih performansi.

U ovom radu izlažemo dva međusobno povezana problema: industrije Srbije i njenih regionalnih razlika. Oba problema možemo posmatrati kroz jedan fokus, a to je (niska) regionalna konkurentnost, sa posebnim akcentom na industrijsku konkurentnost u regionima Srbije. Plan rada je, da identifikacijom problema i prednosti analiziranih regiona se stvori šansa za unapređenjem brojnih faktora („drajvera“) koji utiču na industrijsku konkurentnost. Ovaj proces može uspostaviti bolju ekonomsku povezanost regiona, koja se odnosi na klustersko udruživanje i povezivanje preduzeća, formiranje poslovno-tehnoloških inkubatora u lokalnim samoupravama i naučno-tehnoloških parkova u univerzitetskim centrima. Koristi se ne odnose samo na ekonomske faktore, već i na mnoge druge iz oblasti infrastrukture, telekomunikacije i saobraćaja (unapređenje kvaliteta, bezbednosti, modernizacije), životne sredine (veća zaštita), izgradnja i jačanje institucija, kvalitetnije socijalne usluge.

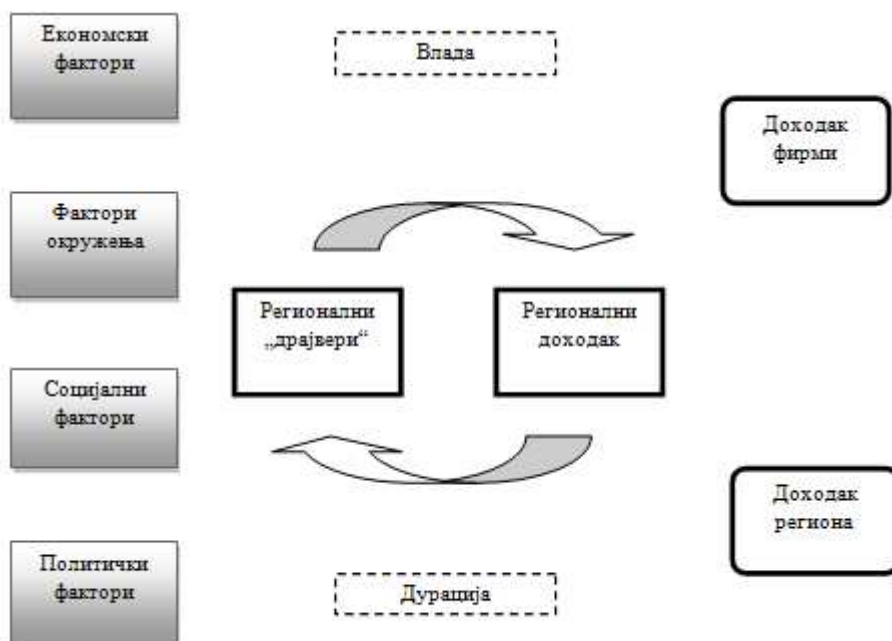
TEORIJSKA POZADINA

Industrijska konkurentnost nekog regiona može se posmatrati na dva načina: prvo, preko specifičnih pokretača, „drajvera“, (eng: drivers) koji regionu pružaju mogućnost da koristi svoje konkurentne prednosti i da se takmiči sa drugim regionima i drugo, preko rezultata (dohotka) koje ostvaruje upotrebom specifičnih faktora. Imajući u vidu prethodno rečeno, jedan deo radova upravo govori o konkurentnosti koja se bazira na kumulativnom rezultatu stvorenom na osnovu egzistencije različitih faktora koje region poseduje, dok drugi deo radova analizira upravo pomenute regionalne „drajvere“ (Ručinska & Ručinsky, 2007). Ovi pokretači regionalne konkurentnosti ili drugačije rečeno, nasledeni uslovi konkurentnosti, predstavljaju regionalnu opremljenost, što region upravo čini specifičnim: infrastrukturni objekti, bezbednost, tehničke karakteristike regiona, prirodni resursi, nivo i obim usluga, broj preduzeća, kvalitet i raspoloživost radne snage, broj i kvalitet obrazovnih ustanova, kvalitet javne administracije, istorijski okvir regiona.

Kada se konkurentnost bazira na određenom rezultatu, onda se govori o regionalnim pokazateljima ekonomskog razvoja kao što su: regionalni BDP po stanovniku, stopa nezaposlenosti, prosečna plata, priliv stranih direktnih investicija i sl. Kombinacija faktora i „drajvera“ može se prikazati jednim modelom Assets-Outcomes model, prema autorima Deas i Giordano (2002). Faktori konkurentnosti se prikazuju kao: ekonomski, faktori okruženja, socijalni i politički. Dohotci se posmatraju kao dohodak firmi i dohodak regiona. Prema inovativnom pristupu (Deas & Giordano, 2002), rezultati konkurentnosti se ogledaju kroz rast regionalne ekonomije, porast zaposlenih, porast biznisa, povećanja BDP-a po glavi stanovnika, povećanje životnog standarda za one koji žive u regionu. Faktore konkurentnosti definišu različiti autori. Porter (1990, 2004) konkurentne prednosti

definiše na tri osnovna nivoa: faktorski vođena ekonomija, investiciono vođena ekonomija i inovaciono vođena ekonomija.

Slika 1. Modifikovani Assets-Outcomes model

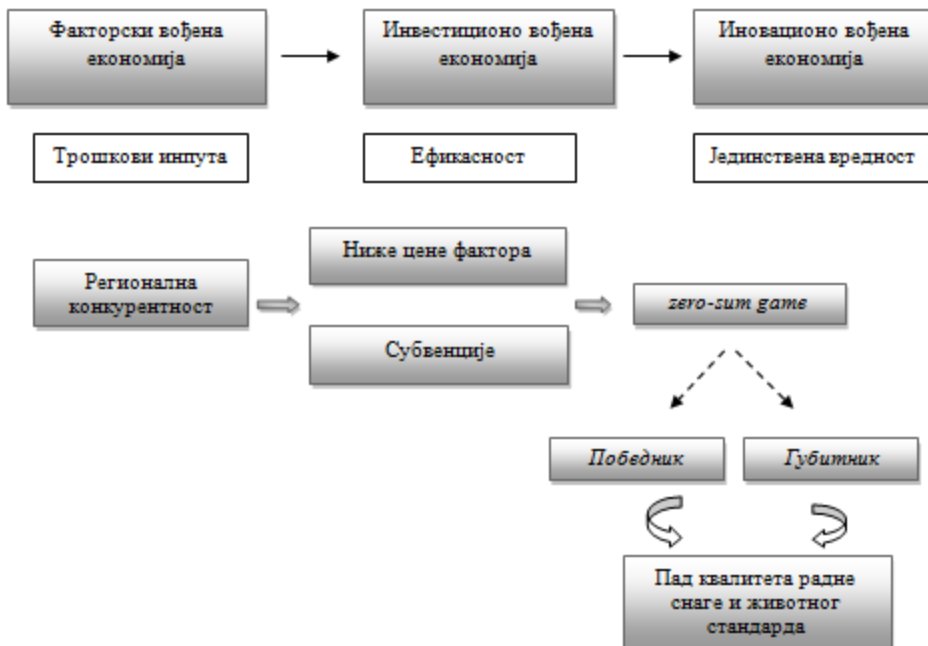

Izvor: Deas & Giordano (2002) iz: Ručinska & Ručinsky (2007).

Regioni koji svoju prednost baziraju na upotrebi jeftinih faktora, grade svoju poziciju na osnovu niskih troškova, tj. upotrebom jeftinih faktora proizvodnje. Na primer: niže cene radne snage ili sirovina u odnosu na druge regione. Investiciono vođene ekonomije (regioni), kao svoju prednost koriste ekonomiju obima, na osnovu koje ostavljaju veći stepen produktivnosti. Prednost ovih regiona nalazi se u većoj efikasnosti u odnosu na druge regione. U regionima koji se baziraju na inovacijama, nove tehnologije i inovacije predstavljaju osnovu konkurentne prednosti. Posedovanjem novih tehnologija i brojnim inovacijama, regioni osvajaju veći tržišni udeo u nacionalnoj i globalnoj privredi. Mnogi autori kritikuju Porter-a (1990) i njegovu klasifikaciju, smatrajući da privrede (regioni) koji baziraju svoju konkurentnu poziciju na jeftinim sirovinama ne mogu da budu dugoročno uspešne (Ručinska & Ručinsky, 2007). Muller i Kornmeier (2001) u svojim studijama navode činjenicu da izgradnja konkurentnosti na niskim troškovima (komparativna konkurentnost) neće dati adekvatne rezultate. Na primer, smanjenje cene nekog proizvodnog faktora, daće dobar rezultat samo u određenom periodu.

Ipak, posmatrano srednjeročno ili dugoročno, ovakvi potezi podrazumevaju smanjenje regionalnog kvaliteta. Istovremeno, ovi autori su istakli činjenicu da regionalna konkurentnost zavisi i od mnogih takozvanih „mekih faktora“ kao što su: kulturna otvorenost, pravni sistem, poverenje, itd. Slično kritiku navodi i Harmes-Liedtke (2007), dodajući još dakonkurencija između teritorija ne daje uvek pozitivne rezultate. Prema ovom autoru, postoji statična cena konkurencije, gde vlade sa različitih teritorija pokušavaju da privuku investitore kroz niže cene radne snage ili pružaju veće subvencije. Ovakva konkurencija može da dovede do igre sa nultom sumom (*eng: zero-sum game*) u kojoj će se pojaviti dobitnik i gubitnik. Ovakva situacija ima negativan uticaj na kvalitet ljudskog faktora i životni standard u regionu.

Slika 3. Uticaj regionalne konkurentnosti koja se bazira na niskim cenama faktora na kvalitet radne snage i životni standard

Izvor: Harmes-Liedtke, 2007.

Prema Kresl-u (2002), postoje dva pristupa planiranja rasta konkurentnosti regiona. Prvi je kvantitativan i komparativan, a drugi je kvalitativan i subjektivan i usmeren je na konkretne mogućnosti regiona. Kvantitativni pristup bazira se na ideji da je regionalna konkurentnost funkcija tri promenljive, koje bi se mogle

smatrati indikatorima rasta konkurentnosti: rast u periodu od nekoliko godina, proizvodna dodata vrednost, poslovne usluge i maloprodaja.

Slika 4. Pristupi planiranja regionalne konkurentnosti

Izvor: Kresl, 2002.

Proizvodna dodata vrednost je brz pokazatelj rasta investicija u ljudski i fiksni kapital, tj. generator koji ima jak uticaj na rast konkurentnosti. Najveća prednost kvantitativnog pristupa je laka uporedivost regiona.

Kada je reč o industrijskoj konkurentnosti, jedne od najvažnijih teorija vezuju se za ime Alfred Marshalla i teorije eksternih ekonomija i industrijske lokalizacije. Ova teorija bazira se na faktorima: obučena radna snaga, podržavajuće i prateće industrije, *spillover*-i³ znanja (prelivanja) - i svi ovi faktori se mogu nazvati kao „laki faktori“ ili „industrijska atmosfera“ (Kitson et al, 2004). Marshall-ova šema (1890) predstavljala je osnovu Porter-ovog „koncepta klastera“, u kojoj regionalna konkurentna prednost proizilazi iz prisustva i dinamike geografski lokalizovanih ili klasterizovanih aktivnosti, među kojima postoji intenzivan lokalni rivalitet i konkurencija, povoljni uslovi obezbeđivanja inputa, sofisticirani lokalni kupci i prisustvo sposobnih lokalnih dobavljača i prateće industrije. Ako su više lokalizovani ovi industrijski / poslovni klasteri, onda je intenzivnija interakcija između ove četiri komponente u „konkurentnom dijamantu“ i više je produktivan region (Porter, 1998a, b).

³ Spillover-i ili efekat prelivanja, predstavlja eksterni efekat ekonomskih aktivnosti ili procesa, koji utiču na one subjekte koji nisu direktno umešani (angažovani) tim aktivnostima. Ekonomska teorija poznaje pozitivne i negativne uticaje ovih prelivanja. Primer pozitivnog uticaja može biti znanje, koje je stečeno u nekom regionu i koje se može primeniti u drugim regionima (iako taj region nije direktno učestvovao u sticanju ovih znanja). Negativan primer su obično zagađenja, koja pogađaju i one subjekte koji ne učestvuju u proizvodnji dobara čijom se upotrebom i procesom njihove proizvodnje stvaraju ova zagađenja.

Slika 6. Faktori regionalne konkurentnosti

Izvor: Kitson et al., 2004, str. 995.

Prema Porter-u (1998a, b), ključni aspekt formiranja klastera, a samim tim i regionalne konkurentne prednosti, jeste stepen „društvene ukorenjenosti“, olakšavajuće postojanje društvenih mreža, socijalni kapital i institucionalna struktura (Porter, 1998a, b, 2001a, b; Kitson et al, 2004, str. 994). Formiranje i evolucija ovakvih „soft“ eksternalija smatra se ključnom za dinamičku konkurentnost regiona i gradova. Ovakvi faktori u ekonomskoj geografiji su: tokovi stečenog znanja, tehnološki spill-overi, mreže poverenja i saradnje, kao i lokalni sistemi normi i konvencija. Mnogi autori danas smatraju da su ovakvi faktori ključni za regionalnu konkurentnost, bazirajući svoja istraživanja i analize upravo na „soft eksternalijama“. Posebno je značajan naglasak na lokalnom znanju, učenju i kreativnosti. Ovakva mišljenja kreirana su činjenicom da u globalizovanoj ekonomiji, ključni resursi za regionalnu i urbanu konkurentnost zavise od lokalizovanih procesa stvaranja znanja, u kojoj ljudi i firme uče o novim tehnologijama, veruju jedni drugima i razmenjuju međusobno informacije (Malecki, 2004).

REZULTATI

Rezultati istraživanja se odnose samo na pokretače („drajvere“) koji imaju uticaj na industrijsku konkurentnost regiona u Srbiji. Iako prema prikazanim teorijama postoji veći broj pokretača konkurentnosti regiona (uzimajući u obzir i turistički potencijal, socijalni kapital, itd.), ovaj rad je analizirao samo kvantitativne

podatke koji diferenciraju različitu raspoloživost ključnih indikatora industrijske konkurentnosti posmatranih regiona.

Tabela 1. Ekonomski „drajveri“

Regioni	Bruto društveni proizvod (u mil. RSD) *	Broj preduzeća sa neto dobitkom***	Broj preduzeća sa neto gubitkom***	Broj privrednih društava ***	Broj preduzetnika ***
Srbija	2986614	53496	31338	103548	20500
Beograd	1193867	21903	14275	45724	54239
Južna i Istočna Srbija	433502	6492	3425	11600	40371
Šumadija i Zapadna Srbija	583366	10711	5386	15993	60595
Vojvodina	775879	14029	8199	26089	54935
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a

Regioni	Nelikvidnost društava veća od 180 dana ****	Broj zaposlenih *	Prosečna neto zarada (u RSD) **	Kapital (u 000 RSD) ***	Investicije u osnovna sredstva *
Srbija	22482	1746138	37976	5311566625	425400001
Beograd	7931	576905	46936	2913036919	210458922
Južna i Istočna Srbija	3396	305543	32941	578351042	100024608
Šumadija i Zapadna Srbija	5005	403104	32175	728124705	63607782
Vojvodina	6004	460588	36950	1041349513	42280261
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a

Izvor: * Republički zavod za statistiku Srbije 2013, ** Nacionalna služba za zapošljavanje (prema podacima iz 2011.), *** APR (Registar privrednih subjekata, podaci za avgust 2012.), **** NBS (Odeljenje za prinudnu naplatu, podaci za 2012)

Ekonomski „drajveri“ utiču da radna snaga uspešnijih regiona se obično koncentriše u granama poslovnih usluga i/ili u prerađivačkoj industriji. Produktivnost i zaposlenost su obično veće u uslužnim granama i generišu visoku dodatnu vrednost (informacione tehnologije, finansijske usluge, telekomunikacije i visoko-tehnološke industrije), dok se sektori prerađivačke industrije odlikuju sa visokom i rastućom produktivnosti, ali uz nižu zaposlenost. Ovaj faktor obuhvata proizvodne, investicione i finansijske performanse regiona, kao mogućnost regiona da zaposli građane i obezbedi adekvatne zarade.

Tabela 2. Infrastrukturni „drajveri“

Regioni	Investicije u goriva (u 000 RSD)	Investicije u saobraćaj i skladištenje (u 000 RSD)	Investicije u informacije i komunikacije (u 000 RSD)	Dužina puteva	Dužina savremenog kolovoza
Srbija	46683855	21052901	34618428	43258	27175
Beograd	21310832	11275731	27514813	5804	3106
Južna i Istočna Srbija	735503	766250	1954430	13267	8103
Šumadija i Zapadna Srbija	4258793	1325137	2256739	18263	10796
Vojvodina	6040684	6080145	2892447	5924	5170
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a

Izvor: RZS (2011c)

Infrastruktura je od presudnog značaja za efikasno funkcionisanja privrede, jer je važan faktor u određivanju lokacije ekonomskih aktivnosti industrijskog sektora, koji se može razviti na određenoj teritoriji. Dobro razvijena infrastruktura smanjuje troškove udaljenosti između regiona, integrišući nacionalno tržište i povezujući ga sa tržištima drugih zemalja i regiona. Osim toga, kvalitet i ekstenzivnost infrastrukturnih mreža značajno utiču na ekonomski rast i smanjuju nejednakost prihoda i siromaštva. Dobro razvijena saobraćajna mreža i infrastrukturna komunikacija je preduslov za pristup manje razvijenim sredinama u ključnim ekonomskim aktivnostima i uslugama. Efikasan način transporta sa odgovarajućim kvalitetom puteva, pruga, luka i vazdušnog saobraćaja, omogućava preduzetnicima da svoje proizvode i usluge dopreme do tržišta. Osim toga, kvalitetna infrastruktura omogućuje efikasno kretanje ostalih faktora (pogotovu rada). Kvalitetna telekomunikaciona mreža omogućava brz i slobodan protok informacija, što povećava ukupnu ekonomsku efikasnost.

Tabela 3. Kvalitet ljudskih resursa

Regioni	Stanovništvo radnog uzrasta (15-64)	Visoko-obrazovano stanovništvo (%)	Budžetski rashodi u obrazovanje* (u RSD)	Investicije u obrazovanje (u 000 RSD)
Srbija	4775996	9,5	140002218	3901604
Beograd	1047347	7	41860479	1063191
Južna i Istočna Srbija	1088708	7	26040688	859503
Šumadija i Zapadna Srbija	1334805	8,2	29853708	777722
Vojvodina	1305135	7	35750195	1170640
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a

Izvor: RZS (2011c, 2012), * podaci preuzeti iz Ministarstva finansija - Uprave za trezor

Kvalitetan ljudski kapital pruža bolju mogućnost stvaranja veće dodate vrednosti u proizvodnji. Osim toga, podložniji je inovacijama, usvajanju nove tehnologije, većoj produktivnosti, što konsekvntno doprinosi rastu industrijske konkurentnosti. Ovde je važno napomenuti da veliki uticaj ima i demografska struktura stanovništva, uzimajući u obzir godine i nivo obrazovanja stanovnika. Udeo obrazovanih i obučenih radnika u ukupnoj populaciji je relativno visok u konkurentnim regionima. Obrazovanje je efikasno u smislu da je fleksibilno, kako bi moglo da se prilagodi promenljivim zahtevima na tržištu rada i kako bi imalo sposobnost da pripremi mlade generacije i prekvalifikuje postojeću radnu snagu da nastave kreativne i inovativne delatnosti (zahtevi informacionog društva).

Tabela 4. Inovativni „drajveri“

Regioni	Broj organizacija koje se bave istraživanjem i razvojem*	Broj zaposlenih u istraživanju i razvoju*	Izdaci za istraživanje i razvoj (u 000 dinara) *	Broj prijavljenih patenata**
Srbija	271	20067	24944966	93
Beograd	160	11384	18109050	26
Južna i Istočna Srbija	34	2115	998815	2
Šumadija i Zapadna Srbija	32	1332	1137281	5
Vojvodina	45	5236	4699820	60
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a

Izvor: RZS (* 2013, ** 2011b, *** 2011c).

Adekvatno inovativno okruženje može da obezbedi sposobnost regiona da odgovori na bilo koju vrstu tehnološkog, poslovnog ili nekog drugog izazova, tj. na primenu neke nove strategije, koja može doprineti rastu industrijske produktivnosti. Inovacioni kapaciteti ne pokrivaju samo institucionalno-istraživačke i razvojne kapacitete, već i sposobnost kompanija da brzo reaguju na nove i prosperitetne linije poslovanja. Tehnološke inovacijas su najznačajniji faktor razvijenih privreda. Bez obzira što se u značajnoj meri može uticati na rast produktivnosti poboljšanjem institucija, izgradnjom infrastrukture, smanjenjem makroekonomske nestabilnosti ili poboljšanjem ljudskog kapitala, svi ovi faktori se karakterišu opadajućim prinosima. Sličan efekat se odnosi na efikasnost rada, finansijska tržišta i tržišta dobara. U dužem roku, životni standard može se povećati samo uz tehnološke inovacije. Iako manje razvijene zemlje mogu da poboljšaju svoju produktivnost usvajanjem postojećih tehnologija ili da unaprede institucije i procese u drugim oblastima, za one privrede, koje su dostigle inovacionu fazu razvoja, ovo nije karakteristika i ne mogu na ovaj način povećati produktivnost. Firme u tim zemljama moraju stalno da dizajniraju i razvijaju najsavremenije

proizvode i procese, kako bi održale konkurentsku prednost. Ovaj progres zahteva okruženje koje je pogodno za inovativne aktivnosti, podržano i od strane države i od privatnog sektora. To znači, da postoji dovoljnog ulaganja u istraživanje i razvoj, posebno u privatnom sektoru; prisustvo kvalitetnih naučno-istraživačkih ustanova; široka saradnja u istraživanju između univerziteta i privrede; kao i zaštita intelektualne svojine.

Tabela 5. Geo-prirodni potencijal regionalnih industrija

Regioni	Površina teritorije u km ^{2*}	Površina šuma (u hektarima) *	Opasni otpad (u tonama) **	Ukupne vode za snabdevanje (hilj. m ³) ***	Investicije u vodosnabdevanje i upravljanje otpadom (u 000 RSD) ***
Srbija	88407	1978112	10031220	666867	13144166
Beograd	3204	39141	3263	223428	2456819
Južna i Istočna Srbija	26192	927014	10006283	130177	14258225
Šumadija i Zapadna Srbija	26484	897066	12185	166549	5069906
Vojvodina	21588	114890	9489	146713	2339545
Kosovo i Metohija	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a

Izvor: RZS (* 2011a, ** 2013, *** 2011b).

ZAKLJUČAK

Odnos pojedinih indikatora u regionu sa brojem stanovnika tog regiona, daje nam mogućnost kvalitetnije analize industrijskih regionalnih „drajvera“. Prema analiziranim indikatorima regionalnih „drajvera“, najveće šanse industrijskog razvoja ima Region Beograda. Beograd ostvaruje najbolje rezultate u ekonomskim indikatorima, inovacijama, infrastrukturi, ljudskom kapitalu i poseduje najadekvatnije poslovno okruženje. Zbog toga je, gotovo polovina prerađivačke industrije skoncentrisana u Beogradu. Ovaj Region se izdvaja i po proizvodnji tekstila, odevnih predmeta, kože i obuće, prehrambenih proizvoda, pića i proizvoda od gume. S druge strane, najlošije je pozicioniran prema geo-prirodnom potencijalu.

Region Južne i Istočne Srbije ima najmanji potencijal prema svim analiziranim indikatorima. Za većinu indikatora, poslednji je pozicioniran. Ipak, u ovom regionu, značajno prisustvo ima prerađivačka industrija - proizvodnja prehrambenih proizvoda, pića i duvana, proizvodnji guma. Na teritorijalni raspored

kapaciteta prehrambene, industrije pića i duvanske industrije utiču prirodni, trgovinsko-ekonomski, potrošački, ekološki, tehnološki i drugi faktori. Nesumnjivo najveći uticaj ima sirovinna baza čiji veliki deo ne može da se transportuje na veća rastojanja. Zbog toga, prerađivačka industrija se razvija u Kruševacu, Aleksandrovacu, Čupriji, Leskovcu, Nišu, Pirotu i Vranju. Isto tako, veliki je uticaj sirovinske baze na industriju prerade drveta. Pored sirovinske baze za lokaciju kapaciteta ove industrijske grane značajna je i blizina većih reka, radi vodosnabdevanja i ispuštanja otpadnih voda. Ovaj region poseduje i znatne količine rudnih sirovina.

Region Šumadije i Zapadne Srbije ima slične vrednosti analiziranih indikatora u poređenju sa regionom Vojvodine. Centri prehrambene industrije su skoro svi veći vojvođanski gradovi (Subotica, Zrenjanin, Crvenka, Vrbas, Sombor, Sremska Mitrovica, Novi Sad i dr.), dok u Šumadiji i Zapadnoj Srbijicentri su Valjevo, Gornji Milanovac, Čačak, i Požega. Oba regiona imaju dobru sirovinsku bazu, ali lošiju poziciju u odnosu na inovativne, infrastrukturne i ekonomske „drajvere“ poređeno sa regionom Beograda. Šumadija i Zapadna Srbija se posebno izdvaja u metalo-prerađivačkoj industriji i u proizvodnji uglja, dok Vojvodina ima najbolje rezultate u proizvodnji derivata nafte, hemikalija i hemijskih proizvoda.

Zahvalnica: Rad je rezultat projekta 47007/III Geografija Srbije – Nacionalna ekonomija, koji je odobren i finansiran od Ministarstva za prosvetu i nauku i tehnološki razvoj.

Literatura

1. Agencija za privredne registre. (2012). Registar finansijskih izveštaja i podataka o bonitetu. (Baza podataka ažurirana jul-avgust 2012).
2. Agencija za privredne registre. (2012). Registar privrednih subjekata. (Baza podataka ažurirana jul-avgust 2012).
3. Agencija za privredne registre (2012). *Registar privrednih subjekata – privredna društva*. Preuzeto sa: <http://www.apr.gov.rs>, 26.12.2012.
4. Deas, I. & Giordano, B. (2002). Locating the competitive city in England. In: BEGG, I. (ed) *Urban Competitiveness: Policies for Dynamic Cities*, Bristol: Policy Press.
5. Harnes-Liedtke, U. (2007). *Benchmarking Territorial Competitiveness*. mesopartner working paper. Buenos Aires 2007.
6. Kitson, M., Martin, R. & Tyler, P. (2004). Regional Competitiveness: An Elusive yet Key Concept?, *Regional Studies*, 38.9, 991–999.
7. Kresl, P. (2002). The Enhancement of urban economic competitiveness: The case of Montreal. In: Begg, I. (ed) *Urban Competitiveness: Policies for Dynamic Cities*, Bristol: Policy Press, 211-232.

8. Malecki, E. J. (2004) Jockeying for position: what it means and why it matters to regional development policy when places compete, *Regional Studies* 38 (9), 1101–1120.
9. Marshall, A. (1890). *Principles of Economics*, MacMillan, London.
10. Muller, S. & Kornmeier, M. (2001). Globalisierung als Herausforderung für den Standort Deutschland. In: Aus Politik und Zeitgeschichte.
11. Nacionalna služba za zapošljavanje. (2011). <http://www.nsz.gov.rs>
12. Narodna banka Srbije. (2012). Podaci ažurirani za mart 2012. Odeljenje za prinudnu naplatu.
13. Porter, M. (1990). *The competitive advantage of nations*. London: MacMillan Press.
14. Porter, M. (2001a). Regions and the new economics of competition, in Scot, A. J. (Ed.) *Global City Regions*, 139–152. Blackwell, Oxford.
15. Porter, M. (2001b). *Cluster of Innovation: Regional Foundations of US Competitiveness*. Council on Competitiveness, Washington, DC.
16. Porter, M. (2004). Building the Microeconomic Foundations of Prosperity: Findings from the Business Competitiveness Index.
17. Porter, M. (1998a). *On competition*. Boston: Harvard Business School.
18. Porter, M. (1998b). Location, clusters and the new economics of competition, *Business Economics*, 33, 7–17.
19. Republički zavod za statistiku. (2011a). *Saopštenjebroj 347 - god. LXI, 30.12.2011.*, Statistika nauke, tehnologije i inovacija, 2011. Beograd.
20. Republički zavod za statistiku. (2011b). *Naučnoistraživačka delatnost u Republici Srbiji, 2010*. Beograd.
21. Republički zavod za statistiku. (2011c). *Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2011*. Beograd.
22. Republički zavod za statistiku. (2012). *Anketa o radnoj snazi, 2011. Bilten*. Beograd.
23. Republički zavod za statistiku. (2013). *Statistički godišnjak Republike Srbije, 2013*. Beograd.
24. Ručinska, S., & Ručinsky, R. (2007). Factors of regional competitiveness. 2nd Central European Conference in Regional Science – CERS, 2007. Technical University of Košice, Faculty of Economics.
25. World economic forum. (2013). Global risk report 2013. <http://www.wef.com>

REGIONAL "DRIVERS": THE POSSIBILITIES OF INDUSTRIAL COMPETITIVENESS GROWTH

Darko Vuković⁴
Dejan Radulović⁵

Abstract

Low competitiveness of Serbian industry and the lack of regional policy, have created a need for analysis of the competitiveness of the regions in Serbia, which will identify, select and analyze the key drivers of industrial competitiveness. The aim of this paper is analysis of the main drivers of industrial regional competitiveness in Serbia, based on which is possible to enhance the growth of the industry. As part of this analysis, quantitative data of a number of indicators have been used and grouped in the "drivers" of competitiveness. It can be concluded that the Belgrade region has the highest value of all analyzed indicators.

Keywords: *competitiveness, the industry, drivers, region.*

⁴ Correspondence: Darko Vuković, PhD, Assistant Professor at Belgrade Banking Academy, e-mail: darko.vukovic@bba.edu.rs

⁵ Dejan Radulović, PhD, Deputy Minister at Ministry of Regional Development and Local Government of the Republic of Serbia, e-mail: dejan.radulovic@mrrls.gov.rs

DOPRINOS INDUSTRIJE PRIVREDNOM RAZVOJU ZLATIBORSKOG OKRUGA

Brankica Todorović¹

Apstrakt

Nosilac privrednog razvoja Zlatiborskog okruga je industrija. U tri opštine okruga: Užicu, Kosjeriću i Arilju, stepen razvijenosti je iznad republičkog proseka.

Radom se analizira: 1) ekonomska snaga opština Zlatiborskog okruga prema BDV; 2) kretanje obima spoljnotrgovinske razmene okruga i 3) uticaj privatizacije i razvoja malih i srednjih preduzeća na industrijski i privredni razvoj okruga.

Na osnovu analize daće se odgovor na pitanje da li je industrija u okrugu revitalizovana u odnosu na period posle Drugog svetskog rata ili je stvorena nova industrija kao pokretač privrednog razvoja.

***Ključne reči:** industrija, ekonomska snaga, privredni razvoj*

UVOD

Industrijalizacija se primenjuje kao osnovni metod ubrzanog privrednog razvoja u Srbiji u periodu posle Drugog svetskog rata.

Proces industrijalizacije na području Zlatiborskog okruga je započet pre Prvog svetskog rata, nastavljen je u međuratnom razdoblju, a posebno je izražen posle Drugog svetskog rata.

Krajem 1946.godine sva preduzeća u Zlatiborskom okrugu prelaze u vlasništvo države. Nivo razvijenosti koji je industrija dostigla u posleratnom periodu predstavljao je dobru osnovu za njen dalji razvoj, za diversifikaciju i širenje, kao i za stalnu mogućnost uvođenja novih i zamenu postojećih proizvoda i tehnologija.

U okviru industrije vodeća privredna grana je obojena metalurgija čiji je predstavnik Valjaonica bakra i aluminijuma "Slobodan Penezic - Krcun".

Privatizacija u Zlatiborskom okrugu se sprovodi od 2001.godine.

¹ Mr Brankica Todorović, Ekonomska škola, Užice

Efekati industrije na privredni razvoj mogu da budu višestruki: povećanje produktivnosti, veće u BDV, suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni i rast zaposlenost.

RAZVOJ INDUSTRIJE NA PODRUČJU ZLATIBORSKOG OKRUGA

Industrija okruga proizvodila je veliki broj proizvoda, od polufabrikata pa do složenih proizvoda različite namene, od reproduktionog materijala koji se koriste za ugradnju u niz proizvoda različite složenosti, do složenih proizvoda, od namenske proizvodnje do proizvodnje namenjene širokoj potrošnji.

Začeci industrijskog razvoja

Užice je administrativni centar Zlatiborskog okruga. U periodu od 1880. do 1885. godine u Užicu radi "prva kožarska fabrika" Orlović-Braunštajn. Oko trideset radnika izradivalo je don za obuću, mašine za transport, "resnatu ćebad" i drugo.

Prva radionica za proizvodnju platna, ćebadi, vunjenih štofova i šalova je osnovana 1868.godine. Vlasnik radionice je bio Stojan Popović. Proizvodnja je započeta sa oskudnim osnovnim sredstvima. Uz radionicu je izgrađena manja brana sa jazovima.

Najstarije industrijsko preduzeće u opštini Titovo Užice je osnovano 1898.godine kao tkačka radionica sa drvenim razbojima. Osnivači su bili strani akcionari. Nacionalizacija fabrike je izvršena 1945.godine kada je fabrika dobila naziv "Cveta Dabić".

Pred početak prvog svetskog rata u užickom okrugu postojala su industrijska preduzeća: Mehanička tkačka industrija -Užice, Električno preduzeće-centrala-Užice, Strugara-Užice, Industrijski mlin-Užice, Vodenica-Požega, Eksploatacija šuma-Rastište Tara. Vlasnici tkačnice, centrale i strugare u Užicu bili su akcionarska društva, industrijskog mlina Mališa Atanacković, vodenice u Požegi Paun Petrović, a eksploatacije šuma na Tari država.

21.marta 1922.godine 12 užičkih građana je osnovalo "Užičko industrijsko društvo" koje je u program svoga rada unelo izgradnju industrijskih objekata za preradu kože, vune i predmeta od drveta.

Fabrika oružja i municije Jakoba Pošingera Starijeg, počela je proizvodnja u Užicu 1. maja 1928. u zgradi vojne kasarne u Krčagovu. Električni mlin Mališa Atanackovića izgrađen je 1907. godine kao parni mlin za podmirjenje potreba za brašnom užickog okruga i dela Sandžaka.

Fabrika kože i krzna "Nutrija" je sagrađena 1924.godine. Preduzeće se 1. jula 1975. integrisalo sa preduzećem "Koža" kada je formiran "Kombinat za preradu i promet kože Titovo Užice".

Razvoj industrije u periodu posle Drugog svetskog rata

Preduzeće "Prvi Partizan" nastalo je iz partizanske fabrike oružja i municije koja je 1941.godine proizvodila za potrebe partizana puške i municiju. 18. decembra 1944. godine preduzeće je obnovilo rad što je bio početak razvoja nove fabrike namenske proizvodnje za potrebe armije. Sve do 1954. preduzeće je proizvodilo isključivo za potrebe armije, a od te godine proširila je proizvodni asortiman na proizvode tržišnog karaktera. Prvi takav proizvod bio je upaljač za cigarete "Prvi Partizan", čija se proizvodnja pri kraju sedme decenije ugasila.

Preduzeće za izradu konfekcije "Kadinjaca" osnovano posle rata, 15. marta 1945. godine kao Krojačko-abadžijska zadruga "SOJ".

5. maja 1945. godine Udruženje mesarskih radnika osnovalo je Mesarsko-proizvođačko-prerađivačku zadrugu "Mesar".

Razvoj preduzeća bio je brz i u tom periodu njemu se priključuje "Metaloplastika" iz Čajetine, proizvodeći razni plastični elektroinstalacioni material.

Konfekcija muškog, dečjeg i postelnog rublja "Desa Petronijevic" osnovana je na inicijativu AFŽ-a Narodni odbor opštine Titovo Užice 22. oktobra 1948., kao zanatsko-uslužna radionica za šivenje dečje konfekcije, izradu muškog rublja i vršenje usluga.

Valjaonica bakra i aluminijuma "Slobodan Penezić-Krcun" osnovana je rešenjem Vlade FNRJ od 19. juna 1950. godine pod imenom "Valjaonica bakra i bakarnih legura" Sevojno. Preduzeće je osnovano sa zadatkom da proizvodi polufabrikate od bakra i bakarnih legura.

Valjaonica je 1956. zapošljavala 1.609 radnika, što je predstavljalo oko 80% ukupno tada zaposlenih u industriji i preko 40% ukupno zaposlenih u privredi opštine. Za 18 godina rada broj zaposlenih se u 1974. godini povećao na 4.536 radnika, što je tada predstavljalo ispod 50% zaposlenih u industriji, a oko 1/4 zaposlenih u privredi.

Radna organizacija rudnika "Magnezit" osnovana je rešenjem Narodnog odbora opštine Titovo Užice od 28. marta 1956. godine, spajanjem zadruge minerala i kopova iz Titovog Užica i Rudnika magnezita i hromita "Zlatibor" iz Čajetine. Početkom 1958. njoj je pripojeno i preduzeće za eksploataciju šljunka i kamena "Granit" iz Titovog Užica, tako da je prvobitna delatnost ovim bila proširena.

Pogon za proizvodnju alkoholnih pića OOUR "Ineks" formiran je 1969. godine izdvajanjem iz Ugostiteljskog preduzeća "Sloga" pogona koji se bavio proizvodnjom alkoholnih pića, u početku za sopstvene potrebe. Posebno je specijalizovao proizvodnju rakije klekovače.

Cementara u Kosjeriću je počela sa radom 1976.godine.

U Ariljskom selu Cerova industrija je počela da se razvija od 1969.godine kada je otvorena tkačnica "Cveta Dabić" i 1966.godine fabrika trikotaže "Ita".

Nosioi privrednog razvoja okruga su bili i Tekstilni kombinat "Ljubiša Miodragović", FAP Livnica, Fabrika obuće "Limka", Industrija konfekcije "Iris", Hemijska industrija "Elan", Građevinsko preduzeće "Rad" i drugi kolektivi.

UČEŠĆE OPŠTINA ZLATIBORSKOG OKRUGA U STVORENOJ VREDNOSTI

Zlatiborski okrug učestvuje u stvaranju BDV republike sa 2,37%. Najveće učešće je opština Užice (0,95%), Bajine Bašte (0,42%) i Kosjerića (0,25%), dok je najmanje učešće Sjenice (0,03%).

Tabela 1. Opštine Zlatiborskog okruga prema učešću u BDV-republike u 2009.godini

opštine	%
Arilje	0,19
Bajina Bašta	0,42
Kosjerić	0,25
Nova Varoš	0,04
Požega	0,22
Priboj	0,11
Prijepolje	0,07
Sjenica	0,03
Užice	0,95
Čajetina	0,08
Zlatiborski okrug	2,37

Izvor: APR, 2009.

U okviru prerađivačke industrije najveću novostvorenu vrednost stvara metalska industrija 25,3%, industrija nemetala 21,4% i prehrambena industrija 10,6%.

Najveće gubitke donosi prehrambena industrija 43,1%, industrija nameštaja 12,5% i mašine i uređaji 11,4%.

Nivo industrijske proizvodnje na području regiona Užice u 2010.godini povećan je za 18.8% (na nivou Republike za 2,9%). Povećanje je zabeleženo u sva tri industrijska sektora: vađenju rude i kamena 9.4%, prerađivačkoj industriji 20.3% i proizvodnji električne energije, gasa i vode 12.2%.

U prerađivačkoj industriji u 2009.godine je u 789 preduzeća zaposleno više od 15.000 radnika što je 55% ukupno zaposlenih u privredi Zlatiborskog okruga.

Ukupan broj zaposlenih na području Zlatiborskog okruga je 59.375 radno sposobnog stanovništva. 35% od ukupnog broja zaposlenih je zaposleno u Užicu. Najveći broj radno sposobnog stanovništva okruga je zaposlen u

prerađivačkoj industriji (28,3%). Zaposlenost u prerađivačkoj industriji u Užicu je iznad republičkog proseka koji je 21,7% što doprinosi većem učešću u BDV okruga.

SPOLJNOTRGOVINSKA RAZMENA ZLATIBORSKOG OKRUGA

Industrijski proizvodi Zlatiborskog okruga se prodaju u zemlji i izvoze u zemlje u razvoju, u razvijene i visoko razvijene industrijske zemlje Zapadne Evrope, SAD, Kanade i u socijalističke zemlje.

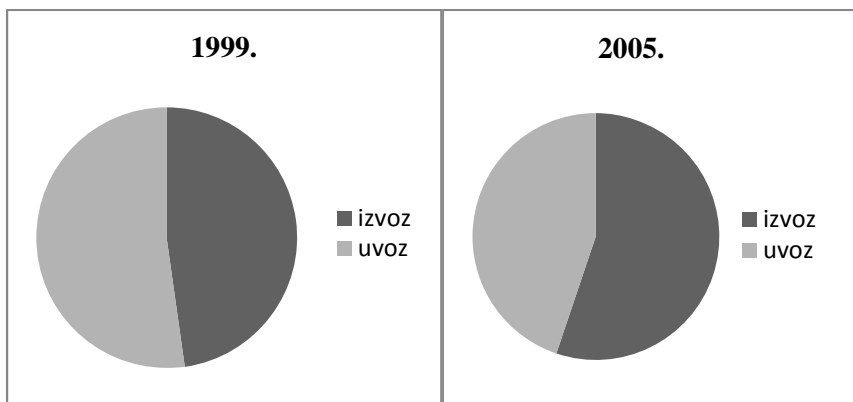
U 1999.godini ukupna spoljnotrgovinska razmena okruga je iznosila 122 miliona \$, od čega je vrednost ostvarenog izvoza 58,3 a uvoza 63,7 miliona \$. Deficit spoljnotrgovinske razmene iznosi 5,4 miliona \$, a pokrivenost uvoza izvozom 92%. U spoljnotrgovinskoj razmeni RS okrug učestvuje sa 2,8% (4% izvoza i 2% uvoza Republike).

Najveći deo spoljnotrgovinske razmene ostvaren je u opštini Užice, gde je zabeležen suficit kao i u opštinama Arilje i Čajetina.

U izvozu dominiraju obojeni metali, gotovi proizvodi i voće, a u uvozu pored obojenih metala, proizvodi mašinske industrije, mineralna goriva, drvo, pamuk i hartija.

Od 2005.godine stopa rasta izvoza je daleko iznad stope rasta uvoza, tako da je ostvaren pozitivan saldo spoljnotrgovinske razmene.

Grafik 1. Izvoz i uvoz u Zlatiborskom okrugu u 1999. i 2005.godini

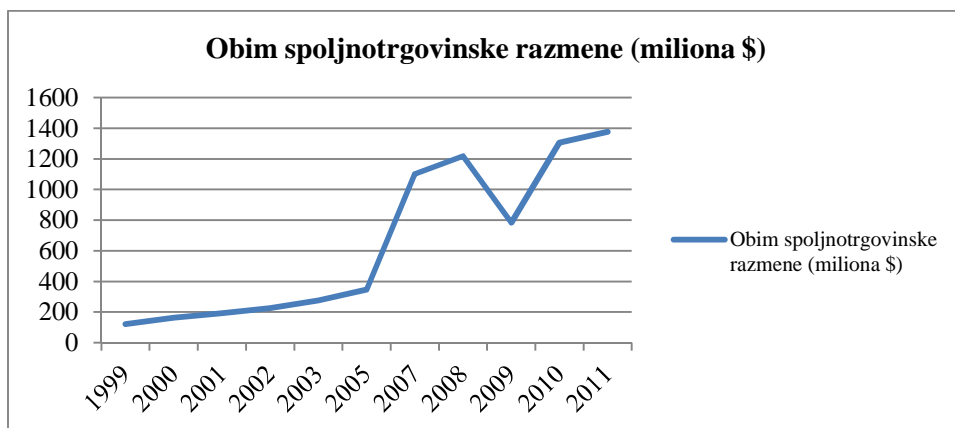

Obim spoljnotrgovinske razmena okruga u periodu od 1999.-2011.godine se povećava kao i pokrivenost uvoza izvozom.

Tabela 2. Spoljnotrgovinska razmena u Zlatiborskom okrugu

godine	Obim spoljnotrgovinske razmene (miliona \$)	Suficit/ deficit	Pokrivenost uvoza izvozom (%)
1999.	122	-54	92
2000.	163	-15,4	82,7
2001.	192,4	-16,6	84,1
2002.	225,1	-11,5	90,3
2003.	276,5	-13,5	91
2004.	-	-	-
2005.	348	37	123,9
2006.	147,8 ²	39,3	224,9
2007.	1.100	63	231,8
2008.	1.218	121	252,3
2009.	783,5	110,1	249,4
2010.	1.305	84,4	172,7
2011.	1.376	77	111,8

Izvor: Regionalna privredna komora Užice

Grafik 2. Kretanje obima spoljnotrgovinske razmene u Zlatiborskom okrugu

U strukturi izvoza najzastupljeniji su sektori proizvodnje metala i metalnih proizvoda, proizvodnje prehrambenih proizvoda i pića, mašina i uređaja, proizvoda namenske industrije, tekstila i tekstilnih proizvoda-76,9% ukupnog izvoza.

² Dostupni podaci za prvi kvartal 2006.

Za spoljnotrgovinski bilans veliki značaj ima izvoz poljoprivredno prehrambenih proizvoda (posebno maline) u kome je u 2009.godini ostvaren suficit od 71,4 miliona \$.

Dominantno mesto u strukturi spoljnotrgovinske razmene ima grad Užice čije je učešće 71% ukupne razmene okruga sa inostranstvom. Značajno mesto zauzimaju opštine Arilje i Požega. Opštine Kosjerić, Nova Varoš i Priboj imale su negativan spoljnotrgovinski saldo.

EFEKTI PRIVATIZACIJE NA RAZVOJ ZLATIBORSKOG OKRUGA

U Zlatiborskom okrugu privatizacija je započeta 2001.godine i u periodu od 2001.-2003.godine po modelu aukcijske ili tenderske prodaje privatizovano je 56 preduzeća (51% preduzeća koja su objavila prospekt). Od 56 privatizovanih preduzeća, 52 su prodana po osnovu aukcijske prodaje u vrednosti 1.089.477.000 dinara. Tenderskim modelom privatizovana su 4 preduzeća: Fabrika cementa Kosjerić, Seval, Jelen Do i Valjaonica bakra. U ovim preduzećima je došlo do značajnijeg povećanja fizičkog obima proizvodnje.

Do 2009.godine ukupan broj privatizovanih preduzeća je 97. Ostvareni prihod od prodaje preduzeća putem aukcije je preko 2,1 milijarde dinara. Od prodaje putem tendera država je ostvarila prihod od 47 miliona \$ i preko 4,5 miliona EUR.

Najveće interesovanje u procesu privatizacije bilo je u oblasti obojene metalurgije, industrije građevinskog materijala i agroindustriji, dok je najmanje zainteresovanih kupaca bilo za drvenu i tekstilnu industriju.

Tabela 3. Poslovanje privatizovanih preduzeća 2002.-2009.(%)

	Broj preduzeća	Broj zaposlenih	Dobit	Gubitak	Kumulirani gubitak
Zlatiborska oblast	97	-53,8	947,1	-3,8	32,7
Ukupno privatizovano u Republici	2.430	-53,7	258,3	75,3	-24,4

Izvor: Agencija za privatizaciju, 2009.

Pozitivne performanse privatizovanih preduzeća su se odrazile kroz povećanje dobiti (9,5 puta) dok se negativne odražavaju na smanjenje ukupne zaposlenosti (-53,8%) i kumuliranog gubitka (32,7%).

U 2012.godini nijedno preduzeće iz Zlatiborskog okruga ne spada u 100 preduzeća Republike prema kumuliranom i neto gubitku ali su se izdvojila najuspešnija preduzeća u okviru 100 najuspešnijih preduzeća u Srbiji.

Tabela 4. Najuspešnija preduzeća u Zlatiborskom okrugu u 2012.godini

Rang	naziv	sektor	Ostvareni rezultat	Broj zaposlenih
Prema veličini poslovnih prihoda				
69	Putevi A.D. Užice	G-građevinarstvo	14.930.584	1.969
85	Impol Seval A.D. Sevojno	C-prerađivačka industrija	11.870.843	581
94	Valjaonica Bakra Sevojno	C-prerađivačka industrija	10.437.771	1.057
Prema neto dobitku				
18	TCK d.o.o.Kosjerić	C-prerađivačka industrija	1.769.391	304
27	Drinsko-limske HE d.o.o.	D-snadbevanje električnom energijom	1.314.434	527
39	IM d.o.o. Čajetina	C-prerađivačka industrija	1.051.007	33
Prema ukupnim sredstvima				
14	Drinsko limske HE Bajina Bašta	D-snadbevanje električnom energijom	110.152.378	527
89	Putevi A.D. Užice	G-građevinarstvo	15.453.054	1.969
Prema kapitalu				
9	Drinsko limske HE Bajina Bašta	D-snadbevanje električnom energijom	93.951.849	527
81	Valjaonica Bakra Sevojno	C-prerađivačka industrija	5.965.290	1.057

Izvor: Agencija za privredne registre u 000 dinara

Efekti privatizacije u Zlatiborskom okrugu su:

- prihodi privatizovanih preduzeća su porasli za 69% u 2010.godini u odnosu na 2002.godinu,
- prihodi po zaposlenom najviše su se povećali u privatizovanom preduzeću dok je rast produktivnosti u neprivatizovanim preduzećima mnogo više posledica drastičnog smanjenja broja radnika nego povećanja prihoda,
- veća pokrivenost uvoza izvozom, zahvaljujući privatizaciji dve Valjaonice, ali i drugim izvozno orjentisanim preduzećima (čak 8 privatizovanih preduzeća se po visini prihoda našao u prvih 20 preduzeća u regionu u 2010.godini) i

- opadanje zaposlenosti koje se javlja ne samo kod privatizovanih nego i kod neprivatizovanih preduzeća (Izvor: Analiza efekata privatizacije u Srbiji, 2012.).

Broj zaposlenih u Užicu se smanjio za 13% u 2011.godini u odnosu na 2007. Broj privatnih preduzetnika i zaposlenih kod njih je u periodu od 2000.-2006.godine beležio konstantan rast da bi od 2007. do 2012.godine postojao pad preduzetnika i zaposlenih kod njih za 30,41%.

Tabela 5. Indikatori regionalne razvijenosti u 2009.godini

Indikator	Gustina zaposlenosti u industriji	Koeficijent značaja industrije	Koeficijent Industrijalizacije	Indeks relativne gustine prerađivačke industrije	Indeks relativne gustine industrije
RS	5	41,8	6	1	1
Zlatiborski okrug	2,8	58,2	5,0	0,4	0,6

Izvor: RRA Zlatibor, 2010.

Kao podsticaj industrijskom razvoju u 2003. godini privredi Zlatiborskog okruga, Fond za razvoj Republike Srbije odobrio je 100 dugoročnih kredita u vrednosti od 586.550.000 dinara.

Najviše sredstava odobreno je razvojnim projektima malih i srednjih preduzeća u Užicu, Požegi, Prijepolju i Ivanjici a najveći broj kredita odobren je preduzećima iz opština Prijepolja, Arilja i Požege. Najveći broj kredita, kao i najveći iznos sredstava odobren je u oblasti agroindustrije, primarne proizvodnje i drvne industrije. Po broju odobrenih kredita kao i po iznosu odobrenih sredstava Fonda, okrug se nalazi na prvom mestu u Republici Srbiji. Sredstva su odobrena na period od 3 do 5 godina, sa periodom odloženog početka otplate od 6 do 12 meseci i kamatnim stopama od 5 do 9%.

ZAKLJUČAK

Proces privatizacije u Zlatiborskom okrugu doprineo je razvoju tržišno orjentisane i produktivne privrede. Danas ta privreda ostvaruje suficit u spoljnotrgovinskoj razmeni i doprinosi pozitivnom imidžu okruga. Dobra industrijska osnova iz perioda pre Prvog svetskog rata i posle drugog svetskog rata je revitazlizovana u procesu svojinske transformacije. Zahvaljujući ovoj činjenici danas ima nekoliko preduzeća iz okruga koji se izdvajaju po ostvarenim prihodima i neto dobitku.

Ipak, kao problem se izdvaja nedovoljno učešće Zlatiborskog okruga u stvaranju BDV Republike, kao i problem nezaposlenosti.

U okviru okruga razlikuju se doprinosi pojedinih opština industrijskom i privrednom razvoju. Ovde se izdvajaju Užice, Kosjerić i Arilje sa razvijenom industrijom i plasmanom proizvoda na strana tržišta.

Razvoj industrije Zlatiborskog okruga treba da bude potpomognut podsticajnim merama od strane države ali i direktnim stranim, portfolio i greenfield investicijama, kao i osnivanjem većeg broja malih i srednjih preduzeća u ovoj oblasti.

Literatura

1. Analiza efekata privatizacije u Srbiji, 2012. Agencija za privatizaciju, dostupno na http://www.priv.rs/upload/document/analiza_privatizacijewide.pdf
2. Bilten 2000.-2012., Regionalna privredna komora Užice, dostupno na <http://www.rpk-uzice.co.rs/sr/index.htm>
3. Statistički godišnjak 1999.-2011., Republički zavod za statistiku, dostupno na <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/>
4. Opštine u Srbiji 2009.-2011., Republički zavod za statistiku, dostupno na <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/>
5. Regionalni prostorni plan za područje Zlatiborskog i Moravičkog upravnog okruga, Nacrt prostornog plana 2012. Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, dostupno na <http://www.rapp.gov.rs/index>
1. 6.Socio-ekonomska analiza Zlatiborskog okruga, 2010. Regionalna razvojna agencija Zlatibor, dostupno na <http://www.rrazlatibor.co.rs/preuzimanje>
6. Strategija socio-ekonomskog razvoja Zlatiborske oblasti 2011.-2015., 2010. Regionalna razvojna agencija Zlatibor, dostupno na <http://www.rrazlatibor.co.rs/preuzimanje>
2. 8.http://www.apr.gov.rs/makroekonomska_saopštenja_za_2012.godinu, 100 naj... privrednih društava u RS u 2012.
3. 9.<http://www.graduzice.org/Industrija>

CONTRIBUTION OF INDUSTRY TO THE ZLATIBOR DISTRICT'S ECONOMIC DEVELOPMENT

Brankica Todorovic³

Abstract

A bearer of the Zlatibor District's economic development is industry. In three of the District's municipalities: Uzice, Kosjeric and Arilje, the level of development is above the national average.

This paper analyzes: 1) the economic power of the Zlatibor District's municipalities toward GVA; 2) movements in the District's volume of foreign exchange and 3) impact of privatization and development of small and medium enterprises on the District's industrial and economic development.

Based on an analysis will be given an answer to the question whether the industry has been revitalized in the District in relation to the period after the Second World War or the new industry has been created as the driver of economic development.

Keywords: *industry, economic power, economic development*

³ Mr. Brankica Todorovic, High School of Economics, Uzice

EKONOMSKE KORISTI ULAGANJA U TRANSPORTNU INFRASTRUKTURU¹

Mališa Đukić²
Milena Lazić³
Darko Vuković⁴

Apstrakt

Uzimajući u obzir značaj i pozitivne efekte po privredni rast ulaganje u transportnu infrastrukturu treba razdvojiti od ostalih formi kapitalnih ulaganja. Zbog posebnog značaja za funkcionisanje putničkog i teretnog saobraćaja kroz zemlju, kao i za privredu Srbije modernizacija međunarodne pruge Beograd-Novi Sad – Subotica – Budimpešta je prioritetan projekat Železnica Srbije i Vlade Republike Srbije i obuhvaćen sporazumom koji je potpisan između Kine, Srbije i Mađarske u novembru 2013. godine. Predmet rada je analiza ekonomskih koristi i troškova izgradnje i modernizacije železničke infrastrukture radi ocenjivanja ekonomske isplativosti.

Ključne reči: transportna infrastruktura, analiza troškova i koristi, Evropska komisija

UVOD

Danas je u sve većem broju studija, a posebno onim koje se bave ekonomskim razvojem određene zemlje, zastupljeno mišljenje da ulaganje u transportnu infrastrukturu treba izdvojiti i istaći u odnosu na ostale forme kapitalnih ulaganja. Ovo je zbog toga što između investiranja u transportnu infrastrukturu i ulaganja

¹ Rad je rezultat projekata broj 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: strateški pravci ekonomskog usklađivanja sa zahtevima EU), 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 47007/III.

² Dr Mališa Đukić, vanredni profesor, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije; malisa.djukic@bba.edu.rs

³ Milena Lazić, saradnik u nastavi, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije

⁴ Dr Darko Vuković, naučni saradnik, Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, docent na Beogradskoj bankarskoj akademiji

kapitala u proizvodnu delatnost, kao i delatnost pružanja usluga postoje značajne razlike. Hirschman (1958) je prvu formu ulaganja kapitala u svojim studijama označavao kao „social overhead capital“, želeći na taj način da istakne, pre svega, društveni značaj ovog oblika ulaganja, ali i ekonomski i to na dugi rok. Naime, ulaganje kapitala u transportnu infrastrukturu određene zemlje od izuzetnog je značaja sa aspekta razvoja celokupne privrede, jer osim što direktno (kroz različite uštede, o kojima će u nastavku biti više reči) utiče na povećanje BDP-a, ovaj vid ulaganja podstiče priliv stranih investicija i na taj način pruža veće mogućnosti ulaganja kapitala u proizvodnu i uslužnu delatnost, nego što bi to bio slučaj samo uz pomoć domaće akumulacije.

Sa druge strane, pojedine grupe autora koji su se takođe bavili ovom problematikom pokušavale su da ocene, odnosno kvantifikuju, uticaj ulaganja u transportnu infrastrukturu na blagostanje stanovništva određene zemlje. Tom prilikom suočili su se sa brojnim problemima. Navešćemo jedan od osnovnih, a to je nemogućnost kvantifikacije svih pozitivnih efekata koji postoje po osnovu tog vida kapitalnog ulaganja. Kako bi se problem rešio i analiza uprostila, neki autori su u vezu dovodili ulaganje u transportnu infrastrukturu sa rastom BDP-a. Prednost ovakvog rešenja je što su podaci o BDP-u lako dostupni. Upravo ovaj metod kvantifikacije pozitivnih efekata koristio je David Aschauer (1989) prilikom svoje analize. Aschauer je procenio da se elastičnost BDP-a u odnosu na javni kapital kreće u granicama 0,36 – 0,56.

Gramlich (1994) je, sa druge strane, u svojoj studiji proračunao da je bruto prinos na ovaj vid investiranja kapitala 100% godišnje, ali i da je ovaj podatak relevantan jedino ukoliko postoje značajni pozitivni eksterni efekti koji su teško merljivi i samim tim nekompatibilni za finansijsku analizu. Nadri i Mamuneas (1994) procenili su da je prosečna godišnja društvena stopa prinosa na kapital investiran u infrastrukturu u periodu 1955 – 1986 u SAD-u iznosila 7,2%. Ipak, važno je istaći da se pozitivni efekti preliivanja sa ovog na druge sektore razlikuju po pojedinim zemljama i da zavise od stepena njihove privredne razvijenosti.

Značaj koji ulaganje u transportnu infrastrukturu ima potvrđen je oktobra 2003. godine, kada je Evropska komisija apelovala na zemlje članice da u budućem periodu podstiču ulaganja u mreže i znanje kako bi se ubrzao razvoj evropskog transportnog sistema, energetske razvoj i razvoj elekto-komunikacione mreže. U izveštaju iz 2013. godine, Evropska komisija istakla je da transportni sektor predstavlja osnov poslovnih aktivnosti, s obzirom na to da spaja različite faze procesa proizvodnje, servisira industriju i generiše značajnu zaposlenost. Izveštaj Evropske komisije ističe da su u 2009. godini sektori e-komunikacije, energetika i transport u ukupno dodatoj vrednosti učestvovali sa 8,9% i sa 6,1% u ukupnoj zaposlenosti u okviru zemalja EU-27.

Posmatrano iz ugla privrednog razvoja Republike Srbije, po osnovu prethodno navedenog, jasno je da su ulaganje i modernizacija transportne infrastrukture od izuzetnog značaja za privredni oporavak i uključivanje naše zemlje u

međunarodne tokove kretanja robe i kapitala. U okviru ovog rada, ograničili smo se na razmatranje isplativosti ulaganja u železničku infrastrukturu. Cilj rada jeste da analizira ekonomske koristi i troškove ulaganja u transportnu infrastrukturu koristeći metodologiju Evropske komisije i Evropske investicione banke.

RAZVOJ ŽELEZNIČKE MREŽE U EVROPI I SRBIJI

Vlada Republike Srbije usvojila je Strategiju razvoja železničkog, drumskog, vodenog i intermodalnog transporta u Srbiji za period 2008 – 2015 godine. Ovom strategijom utvrđuje se stanje u tim oblastima transporta, uspostavlja se koncept razvoja infrastrukture i transporta, definišu se dugoročni i kratkoročni ciljevi razvoja transportnog sistema i navodi akcioni plan za njihovu realizaciju, a sve to imajući u vidu potrebu za održivim razvojem privrede naše zemlje.

Prilikom razmatranja značaja oblasti transporta u bilo kojoj državi, posmatraju se dva dominantna aspekta – kvalitet života i ukupan ekonomski razvoj. Transport ima značaj za pojedinačnu mobilnost stanovništva i, u skladu sa tim, dostupnost oblasti koje su više ili manje udaljene. Međutim, zbog značajnog uticaja koji ima, kada je u pitanju racionalno korišćenje vremena, kažemo da transport po tom osnovu utiče na kvalitet života ljudi u širem smislu. U skladu sa tim, može se izvesti zaključak da nevedena Strategija opredeljuje uticaj transporta na kvalitet života i razvoj privrede kako sa aspekta pojedinca, tako i sa aspekta društva u celini.

Bolja transportno- infrastrukturna opremljenost domaće privrede omogućava da se više roba i usluga proizvodi, troši i izvozi čime se značajno povećava društveno blagostanje. Ulaganje u transportnu infrastrukturu može se posmatrati i kao instrument za ravnomerni regionalni razvoj i jačanje teritorijalnog integriteta.

S obzirom na opredeljenost naše zemlje za članstvo u EU, važno je pravilno razmotriti načine na koje se mogu dostići standardi koje je Unija postavila i po tom osnovu napraviti realne planove i strategije. Sa tim u vezi, Strategija razvoja transporta određuje korake kojih se treba pridržavati u budućem periodu kada je u pitanju sektor transporta i ukazuje na važnost definisanja prioriteta.

Kada je u pitanju tekuće stanje u pogledu železničkog saobraćaja, evidentno je da je on jako loše razvijen. Nedovoljno ulaganje u osnovno održavanje na železnici posledica je opšteg privrednog zaostatka u prethodnom periodu, loše organizacije, nedostatka sredstava, socijalne i kadrovske politike koja je vođena. Sa tim u vezi, restrukturiranje i modernizacija železničkog saobraćaja zahtevaju finansijsku konsolidaciju, smanjenje broja zaposlenih, obustavljanje transporta na pojedinim deonicama, smanjenje broja stajališta kako sa aspekta putničkog, tako i u pogledu teretnog saobraćaja, redukciju neprofitabilnih segmenata i onih segmenata javnog saobraćaja koji se finansiraju iz budžeta Republike, kao i proveru kvalifikacija pojedinaca zaduženih za održavanje i upravljanje železnicom.

Ulaganja u železničku infrastrukturu trebalo bi povećati podsticanjem privatnih kapitalnih investicija i davanjem koncesija. Prema standardima EU, minimalni set zahteva podrazumeva striktno pridržavanje sledećih stavki 1) nezavisnost upravljanja železničkog saobraćaja, 2) razdvajanje lica zaduženih za upravljanje infrastrukturom od lica koja obavljaju usluge putničkog i teretnog železničkog saobraćaja, 3) razdvajanje knjiga i računa pomenutih subjekata, 4) transparentnost u finansijskom izveštavanju kada su u pitanju ove kompanije.

Prema odluci vlade Republike Srbije donetoj 26. maja 2011. godine, Železnice Srbije su promenila pravni status i prešle iz statusa javnog preduzeća u pravni status zatvorenog akcionarskog društva. Odluka vlade implicirala je osnivanje četiri pravno povezana lica 1) Kompanija za upravljanje železničkom infrastrukturom, 2) Kompanija za prevoz putnika i za održavanje, 3) Kompanija za teretni transport i održavanje, 4) Kompanija za upravljanje imovinom i aktivom. U maju 2013. godine donesen je novi Zakon o železnici koji predviđa razdvajanje uprave infrastrukturom od pružanja usluga putničkog saobraćaja. Novi koncept organizacije srpskog železničkog saobraćaja ima za cilj da poveća kvalitet ovog vida transporta i učini efikasnijim postojeći železnički sistem, da omogući njegovu bolju integraciju u okviru tržišta transportnih usuga i da omogući da usluge putničkog i teretnog transporta pruža nekoliko različitih operatera čime bi se podstakla konkurentnost u tom domenu. Upravljanje železničkom infrastrukturom biće povereno odvojenom pravnom licu, kako bi se omogućila nezavisnost i, po tom osnovu, smanjila mogućnost korupcije.

Do sada navedeno ukazuje na ozbiljnost Republike Srbije po pitanju modernizacije i obnove transportne infrastrukture, kako bi se zadovoljili standardi razvijenih zemalja i po tom osnovu obezbedile koristi za razvoj domaće privrede u narednom periodu. U okviru toga, poseban akcenat stavljen je na institucionalne karakteristike železničkog saobraćaja koji je u fokusu analize ovog rada.

Prema Odluci broj 661/2010/EU koju je doneo Evropski parlament i prema obaveštenju sa sastanka Saveta 7. jula 2010. godine na temu smernica za dalji razvoj Transevrske transportne mreže (TEN-T), zaključeno je da bi železnička mreža u narednom periodu trebalo da dobije značajniju ulogu u pogledu teretnog transporta na velike udaljenosti uz mogućnost spajanja sa aerodromom tamo gde se to oceni kao odgovarajuće. Planirano je da Transevrska transportna mreža bude organizovana kao mreža koja bi integrisala putne, železničke, vazdušne i vodene transportne mreže i na taj način povezala celokupan evropski kontinent i omogućila svakoj pojedinačnoj zemlji da ostvari značajne uštede. TEN-T je deo šireg sistema Transevrske transportne mreže koja dodatno uključuje i telekomunikacionu i energetska mrežu. Cilj ovakve integracije jeste da se evropske zemlje čvršće povežu, posebno kada je u pitanju transport (putnika ili robe) na veće udaljenosti. Takođe, radi se na integraciji svih vidova saobraćaja i u skladu sa tim poboljšanja i modernizacije puteva, železničkih pruga, aerodroma, luka i sistema koji služe za upravljanjem saobraćajem. Razvoj železničke mreže pojedinačnih

zemalja ima za cilj da infrastrukture tih zemalja stavi u širi kontekst i da olakša spajanje putne saobraćajne mreže i železničke infrastrukture, kao i da omoguće spajanje i dalju integraciju ovih mreža sa linijama za vodeni i vazdušni saobraćaj.

Deseti Panevropski transportni koridor bio je definisan na drugoj Panevropskoj transportnoj konferenciji u Kritu, marta 1994. godine, kao ruta i deo mreže koji se nalazi u Centralnoj i Istočnoj Evropi. Predlog za ulaganje u Koridor 10 dat je tek nakon okončanja konflikata i ratova koji su postojali na području bivše SFRJ.

Koridor 10 jedan je od panevropskih saobraćajnih koridora čije su krajnje tačke Austrija i Grčka, a većim delom prolazi kroz bivše jugoslovenske republike (Slovenija, Hrvatska, Srbija i Makedonija), a dodat je kao predmet na konferenciji u Helsinkiju 1997. godine. Obuhvata kako železnički koridor – dužine 2528 km, tako i drumski koridor – dužine 2300 km.

Kada je u pitanju železnička mreža u Srbiji, važno je kratko se osvrnuti na tekuće, odnosno iz prethodnog perioda nasleđeno stanje. Sa tim u vezi, magistralne železničke pruge prolaze kroz sve veće gradove i ukrštaju se u zonama Beograda i Niša. Ukupna dužina železničke mreže u Srbiji iznosi 3.809 km, dok od toga 1.768 km predstavljaju magistralne pruge, a elektrificirano je samo 1.247 km. Samo 7% pruga ima dva koloseka.

Prema sajtu Železnica Srbije oko 25% magistralnih pruga železničke mreže u našoj zemlji nalazi se na Koridoru 10 i njegovim kracima B i C. Samo oko 45% pruga u Srbiji ima dozvoljeno osovinsko opterećenje od 22,5 t, dok je na 30% pruga to opterećenje ispod 16t. Dozvoljena brzina prelazi 100km/h na svega 3,2% pruga, a najveći deo mreže (oko 50%) dozvoljava maksimalnu brzinu koja ne prelazi 60km/h. Sa izuzetkom pojedinih sekcija pruga Beograd – Šid i Velika Plana –Niš, koje imaju dva koloseka, koje su elektrificirane i na pojedinim deonicama dozvoljavaju veće brzine, sve ostale pruge imaju zastarele tehničke i tehnološke parametre. Čak i na nekim sekcijama ovih pruga ima deonica koje su u izuzetno lošem stanju tako da se brzina često ograničava na 20 km/h ili niže. Železnička vozna sredstva su relativno stara i nepouzdana. Prosečna starost ovih sredstava prelazi 30 godina.

Osnovni ciljevi razvoja srpske železnice u narednom periodu podrazumevaju obnovu najopterećenijih železničkih linija po pitanju saobraćaja koji se na njima odvija, a u okviru panevropskog Koridora. Modernizacija pruge koja je deo Koridora 10 od značaja je kako za Srbiju, tako i za Evropu. Predstavljala bi deo evropske železničke mreže i put integracije Srbije u Evropu. Upravo značaj razvoja železničke infrastrukture za privredu naše zemlje, razlog je zbog kog je tom vidu kapitalnih ulaganja u ovom radu posvećena pažnja.

EKONOMSKE KORISTI I TROŠKOVI

Prema metodologiji Evropske komisije i Evropske investicione banke, izračunavanje performansi projekta vrši se na bazi neto inkrementalne analize. To podrazumeva da se analiza ne zasniva na izolovanom posmatranju performansi (u vidu koristi i troškova) mogućeg projektnog rešenja, već da se prilikom analize kao referentna tačka u odnosu na koju posmatramo promene u troškovima i koristima konkretnog rešenja polazi od toga šta bi se dešavalo ukoliko bi se operacije odvijale na uobičajen način, odnosno ukoliko predloženi projekat ne bi bio sproveden. Drugim rečima, cilj neto inkrementalne analize jeste dovodenje u vezu nastavka obavljanja operacija na uobičajen način (bazični scenario ili tzv. alternativa „bez projekta“) i scenarija koji bi uključivao primenu novog projektnog rešenja (tzv. alternativa „sa projektom“).

Osnovni pristup svake investicione ocene jeste poređenje situacije „sa projektom“ i „bez projekta“. Da bi se izabrala najbolja opcija, korisno je na početku analize opisati bazični scenario. Ovaj scenario se često označava kao „ništa ne raditi“ scenario, a sam izraz ne znači da će operacije biti stopirane, već samo da će se odvijati bez dodatnih kapitalnih ulaganja. Posmatamo, dakle, šta će se dešavati u budućnosti pod okolnostima koje su pretpostavka analize. Ovaj scenario nije nužno skup, zbog već postojeće infrastrukture i ulaganja po tom osnovu koja su izvršena u prethodnom periodu, i najčešće obuhvata samo operativne troškove i troškove održavanja (takode i ostvarivanje prihoda ukoliko ih ima).

U određenim okolnostima, scenario „bez projekta“ poredi se sa opcijom „preduzeti minimalan projekat“ koja bi podrazumevala postojanje određenih investicionih izdataka (npr. za delimičnu modernizaciju postojeće infrastrukture), iznad tekućih operativnih troškova i troškova održavanja. U nekim slučajevima, na primer, javni investicioni projekti su podstaknuti potrebom da budu usklađeni sa novim propisima. U tom slučaju, opcija „preduzeti minimalni projekat“ bila bi najmanji trošak projekta.

Nakon što je definisan bazični scenario, scenario koji podrazumeva „minimalni projekat“, potrebno je tražiti druga alternativna rešenja na bazi tehničkih, regulatornih, upravljačkih ograničenja i uslova tražnje („uraditi nešto alternative“, alternative „sa projektom“). Kritična tačka u vremenu kada može doći do deformisanja evaluacije jeste da se zanemare relevantne alternative od kojih su najvažnije alternative niskih troškova.

Iskusni analitičar obično se fokusira na scenario „bez projekta“, scenario sa „minimalnim projektom“ i mali broj alternativnih rešenja „sa projektom“. U zavisnosti od procene tekućih uslova, postoji mogućnost modernizacije železničke pruge sa jednim kolosekom u železničku prugu sa dva koloseka, usklađivanje ruta, obnovu gornjeg i donjeg stroja, modernizaciju železničkih stanica (stajališta) uključujući i prolaze kroz stanicu, obnovu postojeće infrastrukture (tuneli, mostovi

i vijadukti), uvođenje novog sistema za signalizaciju, uvođenje novog telekomunikacionog sistema.

Sprovođenje analize troškova i koristi (u daljem tekstu CBA) podrazumeva nekoliko faza. Najuoštenija klasifikacija podrazumevala bi raščlanjivanje CBA na dva dela 1) tehnički deo koji bi obuhvatao analizu konteksta u okviru kog se sprovodi projekat, kao i analizu ciljeva samog projekta, tehničku izvodljivost projekta i njegovu funkcionalnost, ali i analizu tražnje za uslugama koje projekat nudi, 2) finansijski i ekonomski deo u okviru kog analiza započinje identifikovanjem svih troškova i prihoda, računanje po tom osnovu finansijskih pokazatelja isplativosti projekta (što podrazumeva analizu troškova i koristi sa aspekta privatnog investitora i deo je finansijske analize), nakon toga vrše se prilagođavanja kako bi se u obzir uzele društvene koristi i društveni troškovi. Sa tim u vezi, važno je posebnu pažnju posvetiti identifikacij da li projekat koji je predmet razmatranja pripada mreži na nacionalnom ili međunarodnom nivou. Ovo je posebno važno za transport i energetiku u okviru kojih se projekti mogu sastojati od grupe međuzavisnih projekata. Kada projekti pripadaju određenoj mreži, prilikom ekonomske analize treba uzeti u obzir i koristi koje mogu postojati na transnacionalnom nivou.

Za potrebe CBA razmatraju se najmanje dve alternative – bazični scenario i scenario sa projektom. Kada su u pitanju projekti koji se odnose na železnički saobraćaj, preporučuje se da period za koji se vrše finansijska i ekonomska analiza iznosi 30 godina.

Prilikom definisanja ciljeva projekta neophodno je da oni budu jasno definisani kako bi se razumelo da li konkretna investicija ima društvenu vrednost. Takođe, u koristi od projekta ne treba uvrstiti samo određene fizičke pokazatelje (npr. kilometre puta ili pruge koja će se izgraditi), već sve društveno – ekonomske varijable koje su kvantitativno (i kvalitativno) mogu izmeriti. Jasno je da je izuzetno teško predvideti sve uticaje datog projekta. Mi ćemo se u okviru ove analize fokusirati na društvenu cost-benefit analizu, koja se ograničava na proučavanje definisanog skupa makroekonomskih varijabli i služi kao prečica za procenu ukupnog ekonomskog uticaja projekta.

Na primeru transportnih projekata, kao koristi se najčešće navode poboljšanja transportnih uslova kako za prevoz ljudi, tako i za prevoz robe i to kako u okviru analizom definisanih granica projekta, tako i van tih granica (prelivanje uticaja projekta na transnacionalna područja), poboljšanje uslova u okviru životne sredine, kao i povećanje ukupnog društvenog blagostanja.

Kada je u pitanju ekonomska analiza, posmatra se društveni kontekst odnosno društveno blagostanje, a ne blagostanje privatnih investitora (vlasnika infrastrukture). To je ujedno najčešći razlog zbog kog su projekti ovog tipa i dalje atraktivni, iako vlasnici privatnog kapitala nemaju podsticaj da ih finansiraju. Sa druge strane, finansijska analiza troškova i koristi osnov je i polazna tačka za ekonomsku analizu. Sa tim u vezi, ključni koncept u ekonomskoj analizi su

obračunske cene u senci koje se zasnivaju na društvenim oportunitetnim troškovima, umesto na troškovima (cenama) koje postoje na tržištu i koje su najčešće „iskrivljene“.

Cene na tržištu („iskrivljene“ cene, vidljive cene) usled brojnih razloga ne odražavaju realne društvene vrednosti inputa i outputa. Jedan od njih je što su tržišta najčešće neefikasna. Primeri za to su monopoli i oligopoli čije su cene veće od marginalnih troškova i različita ograničenja trgovini (trgovinske barijere). Posledica je da potrošač plaća više, nego što bi platio da takve nesavršenosti ne postoje. Dakle, cene formirane na taj način ne oslikavaju pravu vrednost proizvoda i usluga. Slično je sa cenama koje su regulisane od strane države i koje bi da nije te regulative bile više.

Kada tržišne cene ne odražavaju društvene oportunitetne troškove, uobičajeni pristup je da se konvertuju u obračunske cene („cene u senci“) upotrebom odgovarajućih konverzionih faktora. Takođe, često mogu postojati troškovi i koristi projekta za koje tržišne vrednosti nisu dostupne. To su najčešće ekološki, društveni i uticaji na zdravlje stanovnika, za koje ne postoje tržišne cene, ali koji su značajni prilikom CBA projekta i kao takvi treba da budu ocenjeni i uključeni u analizu. Kada tržišne vrednosti nisu dostupne, efekti mogu biti kvantifikovani različitim tehnikama u zavisnosti od prirode razmatranih uticaja. Novčane vrednosti u tom slučaju nemaju finansijske implikacije, već samo služe kao sredstvo obračuna.

Prema metodologiji Evropske komisije smernice za ekonomsku analizu sažete su u pet koraka – konverzija tržišnih u obračunske cene, kvantifikacija netržišnih efekata, obuhvatanje dodatnih indirektnih efekata (ako postoje i ako su relevantni), diskontovanje troškova i koristi i izračunavanje indikatora ekonomskih performansi (ekonomska neto sadašnja vrednost, ekonomska stopa prinosa i benefit/cost ratio).

Troškovi i koristi u okviru analize diskontuju se društvenom diskontnom stopom. Kriterijumi za navedene indikatore ekonomskih performansi isti su kao i za finansijske indikatore. Ekonomska neto sadašnja vrednost treba da bude veća od nule, da bi projekat bio prihvatljiv sa društvenog stanovišta, ekonomska interna stopa prinosa treba da bude veća od društvene diskontne stope, a benefit/cost ratio treba da bude veći od jedan.

Najčešće se, kada su u pitanju infrastrukturni projekti, dešava da finansijski pokazatelji ukazuju na to da projekat nije isplativ (što znači da nije isplativ sa aspekta privatnog investitora). Ukoliko se pokaže, kroz ekonomsku analizu, da projekat sa društvenog stanovišta jeste isplativ – treba pristupiti njegovoj realizaciji.

Na kraju analize, neophodno je izvršiti procenu rizika. Procena rizika sastoji se od proučavanja verovatnoće da će projekat ostvariti zadovoljavajuće performanse. Preporučeni koraci za procenu rizika projekta su – analiza osetljivosti, raspored verovatnoće za kritične varijable, analiza rizika, ocena prihvatljivog nivoa rizika, prevencija rizika.

Analiza osetljivosti podrazumeva određivanje kritične varijable ili parametra modela. Takve varijable predstavljaju one varijable čije varijacije (pozitivne, ili negativne) imaju najveći uticaj na finansijske i ekonomske performanse projekta. Analiza se vrši variranjem jednog elementa u vremenu i određivanje efekata varijacije na internu stopu prinosa i neto sadašnju vrednost. Kao opšti kriterijum za izbor kritičnih varijabli, preporučuje se da se razmotre one promenljive za koje varijacija od 1% u odnosu na najrealniju procenu te varijable dovodi do odgovarajuće varijacije neto sadašnje vrednosti za više od 1% (elastičnost je veća od jedan).

U nekim slučajevima, kada na primer istorijski podaci o kretanju varijabli u okviru sličnih projekata nisu dostupni, teško je utvrditi raspored verovatnoće kritičnih varijabli. U tom slučaju, kvalitativna analiza rizika je razumno opredeljenje koje bi podržalo analizu osetljivosti.

Nakon što je uopšteno prikazana CBA i nakon što su istaknuti njeni relevantni aspekti, u nastavku rada simuliraćemo njenu primenu na konkretnom primeru. Sa tim u vezi, neophodno je na početku definisati polazne pretpostavke. Sa tim u vezi, prilikom simulacije CBA u okviru ovog rada, pretpostavićemo sledeće. Referentni period za koji se sprovodi analiza iznosi 30 godina i u skladu sa tim odnosi se na period 2014 – 2043. Ovaj period podrazumeva da je period od tri godine razuman period za prikupljanje dokumentacije, sprovođenje tendera, potpisivanje ugovora i period izgradnje, dok je period od 30 godina uzet po preporukama Evropske komisije za projektna ulaganja u železničku infrastrukturu.

U analizi će se razmatrati dva scenarija – bazični scenario i jedan scenario koji bi uključivao alternativu „sa projektom“. Primenjuje se, dakle, analiza inkrementalnih neto koristi. U okviru analize korišćene su konstantne cene iz 2012. godine. Prema metodologiji Evropske komisije, prilikom analize u obzir su uzete cene bez poreza na dodatu vrednost (učinjene su fiskalne korekcije). Za društvenu diskontnu stopu uzeta je godišnja stopa od 5,5% (takođe prema predlogu Evropske komisije za projekte tog tipa). U investicione troškove uračunati su svi troškovi finansiranja projekta. U analizi se takođe pretpostavlja da će preduzeće Železnice Srbije biti vlasnik izgrađene infrastrukture i da će po tom osnovu imati pravo na naplatu naknade za korišćenje železničke mreže, kako definiše regulativa EU. S obzirom na to da još uvek nije definisano koliko bi iznosila ova provizija, usvojen je predlog SEETO koji ukazuje na to da bi ova naknada trebalo da iznosi 3 EUR po voz-kilometru. Operativni i troškovi održavanja uključuju u troškove rutinskog, i troškove kapitalnog održavanja. Za potrebe ove simulacije, pretpostavili smo po osnovu podataka iz Generalnog master plana za transportnu infrastrukturu da prosečni investicioni trošak po kilometru iznosi 3.000.000 EUR, odnosno 120.000.000 EUR ukupno kada je u pitanju posmatrani projekat na deonici dužine 40 kilometara. Inkrementalni trošak održavanja između alternative „sa projektom“ i alternative „bez projekta“ izračunat je po osnovu podataka iz Generalnog master plana za transportnu infrastrukturu. Analiza saobraćaja u budućnosti ukazuje na to

da će se korišćenje vozova u budućnosti povećati u okviru oba scenarija. Razlika između procenjenog povećanja korišćenja vozova između dve alternative, proizvešće inkrementalne prihode za vlasnike železničke infrastrukture.

U obračun je uzeta i rezidualna vrednost fiksnog kapitala koja će se pojaviti na kraju veka procene projekta. Rezidualna vrednost predstavlja razliku između stvarnog ekonomskog veka trajanja određenog projekta i perioda koji je uzet kao referentan za konkretnu analizu. Prosečan ponderisani ekonomski vek trajanja projekta računa se po osnovu ekonomskog veka trajanja svake komponente u okviru projekta.

Tabela 1 - Životni vek pojedinih komponenti železničke infrastrukture

Komponenta transportne infrastrukture	Koristan vek (godine)
Tuneli	100
Mostovi i nadvožnjaci	80
Gornji i donji stroj	40
Signalizacija i telekomunikacije	25
Zgrade	50

Izvor: Baumgartner, J.P. (2001) Prices and Costs in the Railway Sector, Ecole Polytechnique Fédérale de Lausanne

Evropska investiciona banka je u okviru smernica za procenu železničkih projekata dala predlog za uprošćeno računanje rezidualne vrednosti. EIB pretpostavlja da rezidualna vrednost iznosi 50% investicionih troškova na kraju perioda procene. Od toga smo i mi pošli u okviru simulacije.

Da bismo dali procenu tražnje za automobilskim transportom, intervjuisali smo ljude na putevima, te na taj način izračunali broj korisnika automobila. Podatke o prosečanom godišnjem dnevnom saobraćaju preuzeli smo iz statističkih izveštaja javnog preduzeća „Putevi Srbije“.

Potražnju za autobuskim vidom transporta, izračunali smo na osnovu dostupnih podataka o broju prodatih karata za određeni broj autobusa na centralnom gradskom terminalu u toku 2011. godine. Kao relevantni podaci za izračunavanje tražnje za autobuskim transportom, uzete su i informacije o rutama, isčitavanjem podataka sa samih karti intervjuisanih putnika na stanicama.

Za ona vozila kojima su dva terminala bile usputne stanice, pored ukupnog broja usputnih zadržavanja, uzet je i podatak o prosečno 30 putnika po autobusu, procenjen na osnovu informacija dobijenih intervjuisanjem vozača ovih prevoznika i iz Master plana.

Tražnja za železničkim putničkim prevozom, procenjena je na osnovu dostupnih statističkih podataka „Železnica Srbije“ o broju putnika na određenim deonicama duž železničke mreže, zatim obima transporta po podacima evropskog „Trans tools“ sistema, od Republičkog zavoda za statistiku, informacijama sa

matrica početnih i krajnjih stanicama, kao i dostupnih podataka dobijenih u samim vozovima iz prethodnih studija o železnicama.

Potražnja za teretnim transportom, procenjena je na osnovu obima transporta zabeleženih na nekoliko različitih deonica putne mreže, te na osnovu podele, broja prevoznika lake, srednje i teške robe i prikolica. Procena tražnje izvršena je za svaku kategoriju gde su za faktor razvrstavanja uzete težine tovarnog dela (oko 2t, 3,5t, 18t i 25t), dok je pretpostavljeno da je prosečno oko 20% vozila bilo bez tereta, tj. prazno.

Da bi se prikupili podaci za cost-benefit analizu urađena je procena budućeg saobraćaja. CBA nalaže da period procene bude 30 godina nakon rekonstrukcije i nadogradnje deonice. Kao bazna godina prognoze tražnje za transportom na početnoj i krajnjoj destinaciji uzeta je 2011. godina. Kao dodatni faktori uzeti su podaci o promeni regionalnog BDP-a, za regione koje povezuje ovaj putni pravac, kao i uticaj promene regionalnih BDP-a na tražnju za putničkim i teretnim transportom.

Tabela 2 - Elastičnost tražnje za putničkim i teretnim saobraćajem u odnosu na promenu BDP-a

	2018	2023	2030	2040	2047
Elastičnost tražnje za putničkim saobraćajem	0,90	0,80	0,75	0,65	0,65
Elastičnost tražnje za teretnim saobraćajem ⁵	1,20	0,94	0,83	0,75	0,72

Elastičnost tražnje za transportom zavisi od visine dohotka i očekuje se da elastičnost opadne tokom budućeg perioda, jer se pretpostavlja rast BDP-a. Dobijene cifre elastičnosti pretpostavljene su zahvaljujući postojećem master planu i istraživanjima Svetske Banke o tražnji za teretnim transportom (Bennathan, E. 1992.). Očekuje se da elastičnost tražnje za putničkim saobraćajem opadne od 0,9 2018. do 0,65 2047. U istom periodu elastičnost tražnje teretnog transporta sa 1,2 opašće procenjeno na 0,72.

Potrebna poboljšanja železničke putne mreže u Srbiji, kao i očekivani rezultati istih obuhvaćena su master planom. Prema ovoj studiji, očekivan je porast relativnog udela u korist teretnog železničkog transporta sa 39,7% na 49% (za period od 2017. do 2027.). Isto tako, očekuje se da i putnički železnički saobraćaj zabeleži rast tražnje. Ovaj rast opravdavaju činjenice da će modernizacijom železnice ukupni troškovi prevoza opasti, a doći će i do značajnog skraćenja vremena provedenog u putu, pa će delovi populacije koji su koristili primarno

⁵ Bennathan, E., Julie Fraser, Louis S. Thompson, (1992) *Freight transport demand*, The World Bank, Infrastructure and Urban Development Department, p. 10.

automobilski ili autobuski transport, preći na železnički, zbog uštede novca i vremena. Procenat poslovnih i neposlovnih putovanja za koja će se koristiti železnički putnički transport, a umesto automobilskog ili autobuskog, predviđen je pomenutim master planom.

Za okvire simulacije, potrebno je transportnu tražnju sagledati kroz dve alternative. U prvoj, „bez primene“ projekta rekonstrukcije i modernizacije, pretpostavlja se da će se održati postojeća procentna podela tražnje iz bazne, 2011. godine, uz pretpostavljeni rast ukupne tražnje za transportom tokom vremena.

U drugoj alternativni „sa primenom projekta“, pored pretpostavke o rastu ukupne tražnje za transportom, pretpostavlja se da će se raspodela tražnje značajno promeniti u korist železničkog putničkog saobraćaja upravo, zbog prethodno pomenutih ušteta u troškovima i vremenu.

Tražnja za transportom raspoređena je po osnovu minimalnih opštih troškova. Opšti trošak određen je vremenom transporta, dužinom deonice kojom se transportuje, ali i svim ostalim dodatnim fiksnim i varijabilnim troškovima povezanim sa konkretnom transportacijom. Ovi troškovi se izražavaju u korespondirajućim jedinicama ili prevedeno u novčani iznos.

Vreme putovanja/transporta ćemo opet računati u zavisnosti od alternative gde će projekat biti primenjen, odnosno ako neće, za svaku početnu i krajnju stanicu. Pretpostavlja se da je cena putarine jednaka za svako korišćenje autoputa za svaku kombinaciju početna-krajnja stanica. Za utroške vremena kod železničkog transporta u master planu, uzeti su relevantni podaci od preduzeća Železnice Srbije.

Uz rekonstrukciju glavnog koridora, planirano je i uvedene novih super-brzih električnih vozova, kao i razvoj lokalnog i regionalnog železničkog saobraćaja. Planiranom modernizacijom, postavljaju se uslovi za povećanje frekvencije železničkog saobraćaja. Ovi planovi su u skladu sa planiranim razvojem Evropskih železničkih mreža, što omogućuje otvaranje tržišta inostranim prevoznim kompanijama da posluju i železničkoj mreži Srbije, čime bi se ostavili i značajni prihodi od ove grane. Razmere ovih prihoda se samo mogu naslutiti, ako se zna da 87% teretnog saobraćaja u Srbiji predstavljaju tranzitni i internacionalni transport.

Primer pozitivnog efekta modernizacije železnice posmatran kroz prizmu uštete u troškovima: vozači koji će preći sa drumskog na železnički transport, ostvariće značajne uštete u vremenu i novcu. Vreme koje se vrednuje u zavisnosti od toga da li je u pitanju poslovno ili privatno putovanje, dovodi do računanja „vrednosti vremena“, za koju se pretpostavlja da će se u budućnosti menjati u zavisnosti od promene BDP-a. Elastičnost tražnje u odnosu na promenu BDP-a za poslovna putovanja pretpostavljena u master planu iznosi 0,9 dok je za privatna putovanja 0,7. Master planom u alternativni koja pretpostavlja primenu projekta, iskazani su i uticaji koje bi modernizacija imala na okruženje. Pitanja efekata na okruženje ne zavise samo od konkretnog koridora koji je obuhvaćen analizom već se moraju preneti i na kompletnu transportnu infrastrukturu.

Realizacija projekta iz master plana doprineće i povećanju bezbednosti, pod pretpostavkom o povećanju procentualnog udela u železničkom transportu jer se ovaj vid transporta smatra najbezbednijim, što pokazuje i statistika. Dodatna doza bezbednosti dobila bi se povećanjem broja koloseka jer su manje šanse za eventualne nesreće ukoliko postoji kolosek za svaki pravac.

Povećanje pristupačnosti železnici omogućiće indirektan razvoj drugih privrednih grana. Pored značaja koji bi železnica imala za one koji koriste javni prevoz, u procesu same izgradnje, a i po završetku iste uticala bi na povećanje zaposlenosti, angažovanjem domaće radne snage na izgradnji kao i kasnije na održavanju. Omogućila bi bolju povezanost sa univerzitetskim i turističkim centrima na teritoriji Srbije i stimulisala lokalne zajednice pomaganjem lokalne ekonomije.

ZAKLJUČAK

U okviru sprovedene analize, korišćena je metodologija neto inkrementalnih troškova i koristi. Razmatane su dve alternative – bazični scenario (scenario „bez projekta“) i scenario „sa projektom“. Za period u okviru kog se vrši analiza uzet je period od 30 godina. Od toga je period od tri godina smatran kao realan rok za prikupljanje dokumentacije, organizovanje tendera, zaključivanje ugovora i konstrukciju, dok je period od 30 godina uzet prema preporukama Evropske komisije za projekte koji se odnose na ulaganja u železnički saobraćaj. Nakon procenjivanja troškova i koristi, izvršeno je njihovo diskontovanje na sadašnji vremenski trenutak. Tom prilikom, korišćena je društvena diskontna stopa od 5,5% kako bi se izračunali adekvatni pokazatelji za procenu isplativosti projekta. To su ekonomska neto sadašnja vrednost, ekonomska interna stopa prinosa i benefit/cost ratio. Prema metodologiji Evropske komisije vrednosti koje su korišćene u analizu uzete su bez poreza na dodatnu vrednost (učinjene su, dakle, odgovarajuće fiskalne korekcije). Pretpostavka je da će preduzeće Železnice Srbije biti vlasnik infrastrukture i po tom osnovu naplaćivati naknadu za korišćenje železničke infrastrukture kao što je to predviđeno regulativom EU.

Za potrebe simulacije, a uzimajući u obzir jedinični investicioni trošak u iznosu od 3.000.000 EUR po kilometru dat u okviru master plana ukupni investicioni troškovi proračunati su da iznose 120.000.000 EUR za deonicu dužine 40 kilometara. U praksi, investiciona vrednost je predmet sačinjavnja idejnog i glavnog projekta. Troškovi održavanja i operativni troškovi uključuju kako rutinske troškove održavanja, tako i troškove kapitalnog održavanja i godišnje operativne troškove. Rezidualna vrednost procenjena je da iznosi 50% investicionih troškova na kraju referentnog perioda. Prognoze za analizu transportne tražnje korišćene su korigovanjem podataka iz 2011. godine faktorima rasta diferenciranim za svaki podsektor u okviru transportnog sektora. Faktori rasta

računati su na bazi promene regionalnog BDP-a i elastičnosti tražnje za putničkim i teretnim saobraćajem u odnosu na BDP. Rezultati simulacije ukazuju na to da se najveće ekonomske koristi odnose na uštede u vremenu (65% ukupnih koristi), sledi smanjenje troškova održavanja i korišćenja automobila (17% od ukupnih koristi), smanjenje broja nesreća (15% u odnosu na ukupne koristi) i zaštita životne sredine (3%).

Kada su u pitanju ekonomski pokazatelji isplativosti ulaganja, izračunata ekonomska neto sadašnja vrednost iznosi 1,2 miliona EUR i s obzirom na to da je veća od 0 (kao referentne vrednosti za ovaj pokazatelj) možemo zaključiti da je po tom osnovu projekat isplativ. Sa druge strane, ekonomska interna stopa prinosa iznosi 6,1% i veća je od društvene diskontne stope od 5,5% što ukazuje da je projekat isplativ i po osnovu ovog pokazatelja. Dodatno, B/C ratio sa vrednošću od 1,1% veći je od 1, što jasno ukazuje na to da ekonomske koristi od primene projekta prevazilaze troškove.

Literatura

1. Aschauer, D. (1989). "Is Public Expenditure Productive?" *Journal of Monetary Economics*, 23, 177-200.
2. Bennathan, E., Julie Fraser, Louis S. Thompson. (1992). *Freight transport demand*, The World Bank, Infrastructure and Urban Development Department
3. Council Directive 91/440/EEC on the development of the Community's railways, Official Journal L 237, 24/08/1991
4. Decision No 661/2010/EU of the European Parliament and of the Council of 7 July 2010 on Union guidelines for the development of the trans-European transport network Text with EEA relevance, Official Journal L 204, 5/8/2010
5. EC Delegation in Serbia. (2009). *General Master Plan for Transport in Serbia*, Final Report, October 2009, project no. 05SER01/04/016
6. European Commission. (2003). *A European Initiative for Growth - Investing in Networks and Knowledge for Growth and Jobs*, Final Report to the European Parliament, Brussels.
7. European Commission. (2013). *European Economy Occasional Papers 129*, February 2013, Directorate-General for Economic and Financial Affairs
8. European Investment Bank, European Commission. (2005). *Railway Project Appraisal Guidelines*, http://www.eib.org/attachments/pj/railpag_en.pdf, accessed September 16, 2013
9. Florio M. et al. (2008). *Guide to cost-benefit analysis of investment projects*. European Commission DG REGIO
10. Gramlich, E. (1994). "Infrastructure Investment: A Review Essay". *Journal of Economic Literature*, 33, 3, 1176-1196.

11. Hirschman, A. (1958). *The Strategy of Economic Development*, New Heaven: Yale University Press
12. Institute of Energy Economics and the Rational Use of Energy, University of Stuttgart. (2005). *Developing Harmonised European Approaches for Transport Costing and Project Assessment*, <http://heatco.ier.uni-stuttgart.de/>, accessed September 16, 2013
13. Law on Railways of Serbia. „Official Gazette“, no. 45/2013
14. Maibach M. et al. (2008). *Handbook on estimation of external costs in the transport sector*. European Commission DG TREN
15. Nadiri, I., Mamuneas, T. (1994). “The Effects of Public Infrastructure and R&D Capital on the Cost Structure and Performance of US Manufacturing Industries”. *Review of Economics and Statistics*, 76, 1, 22-37.
16. World Bank. (2011). *Railway Reform in South East Europe and Turkey: On the Right Track?*. Washington, Transport Unit Sustainable Development

ECONOMIC BENEFITS OF INVESTING IN TRANSPORT INFRASTRUCTURE

Mališa Đukić⁶
Milena Lazić⁷
Darko Vuković⁸

Abstract

Taking into account the positive effects of investments in transport infrastructure, these investments should be analysed separately from other capital investments. Due to the special importance for passenger and freight transport as well as the economy of Serbia the modernisation of international railway line Beograd – Novi Sad – Subotica – Budapest is one of the top priority projects of Serbian Railways and Government of Serbia as per the November 2013 agreement

⁶ Mališa Đukić, Associate Professor, Belgrade Banking Academy - Faculty for Banking, Insurance and Finance malisa.djukic@bba.edu.rs

⁷ Milena Lazić, Teaching Associate, Belgrade Banking Academy - Faculty for Banking, Insurance and Finance

⁸ Darko Vuković, PhD, Research Associate, Geographical Institute „Jovan Cvijić“ of the Serbian Academy of Sciences and Arts, Assistant Professor at Belgrade Banking Academy

signed between China, Serbia and Hungary. In this paper we analysed economic benefits and costs of investing in construction and modernisation of railways for assessing the economic profitability.

Keywords: *transportation infrastructure, cost-benefit analysis, the European Commission*

UTICAJ DEINDUSTRIJALIZACIJE NA SAVREMENI REGIONALNI, EKONOMSKI I SOCIJALNI RAZVOJ¹

Olivera Pantić²
Saša Milivojević³

Apstrakt

Industrija je dugi niz godina u ekonomskom razvoju Republike Srbije zauzimala važnu ulogu. Kreirala je značajan deo bruto domaćeg proizvoda, zapošljavala veliki broj ljudi, ostvarivala impozantan doprinos izvozu i sveukupnom ekonomskom i socijalnom razvoju zemlje. Međutim, neadekvatna ekonomska i društvena politika 90ih godina 20. veka, pogrešni prioriteti i sankcije koje su pogodile privredu naše zemlje uticale su na pogoršanje makroekonomske stabilnosti i usporavanje privrednog rasta i razvoja. Kao i druge zemlje u razvoju i privredu Srbije pogodio je proces deindustrijalizacije - zakonsko smanjenje učešća industrije u BDP i ukupnoj zaposlenosti. Iako se njen udeo smanjuje, to ne potcenjuje značaj industrije za privredni napredak. Naučno-tehnološka dostignuća omogućile su primenu novih metoda i standarda u industrijskoj proizvodnji, što povećava njenu produktivnost i utiče na smanjenje cene industrijskih proizvoda. Cilj ovog rada je da prikaže kako je pokretanjem industrijskog sektora Šumadijske oblasti, osobito u gradu Kragujevac, došlo do poboljšanja kvaliteta životnog standarda, ekonomskih performansi, unapređenju i zadovoljavanju socijalnih i društvenih potreba stanovnika ali i smanjenju regionalne nejednakosti.

Ključne reči: deindustrijalizacija, regionalni razvoj, socijalni razvoj, industrijska politika

¹ Rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU), 31005 (Savremeni biotehnološki pristup rešavanju problema suše u poljoprivredi) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog usklađivanja sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

² Olivera Pantić, MA, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka

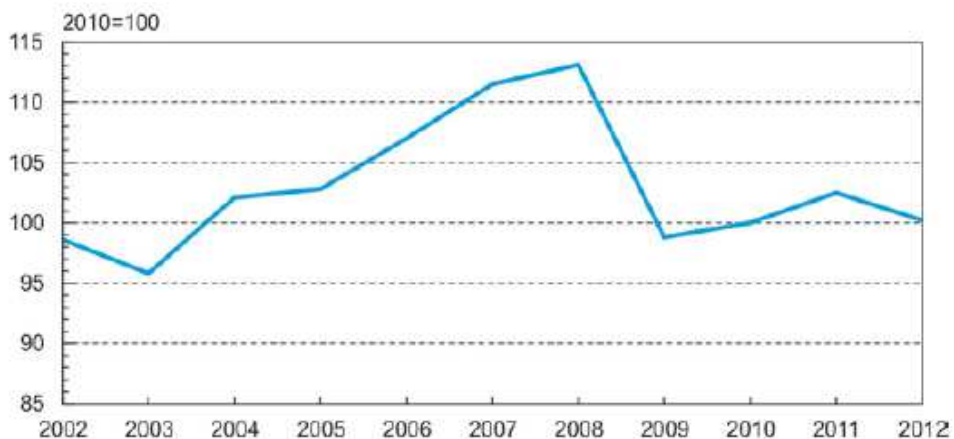
³ Saša Milivojević, MA, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka

UTICAJ DEINDUSTRIJALIZACIJE NA EKONOMSKE PERFORMANSE SRBIJE

Deindustrijalizacija predstavlja proces društvenih i ekonomskih promena izazvanih smanjenjem učešća industrijske aktivnosti na račun drugih delatnosti u jednoj zemlji. Proces deindustrijalizacije je moguće indetifikovati kroz relativno smanjenje učešća industrije u društvenom proizvodu, stagnaciju rasta novododate vrednosti industrije uz blagi ili umereni rast društvenog proizvoda i pad dodate vrednosti industrije uz rast ili stagnaciju društvenog proizvoda.

Nakon završetka građanskog rata u bivšoj Jugoslaviji i uspostavljanja demokratije 2000. godine, Srbija je imala mnogo poteškoća na putu kroz proces tranzicije. Najveće učešće u kreiranju bruto domaćeg proizvoda (BDP) i zaposlenosti od 2001. godine imaju sektori usluga i poljoprivrede. Tokom prve dekade novog milenijuma struktura srpske privrede je izmenjena u korist ovih sektora, na račun industrije, koja tokom tog perioda doprinosi sa oko 15% BDP-a Srbije (1990. godine je iznosio oko 30%). Sa izbijanjem Svetske ekonomske krize 2008. godine, problemi ekonomskog rasta i razvoja su postali izraženiji i vidljiviji, zbog neuspeha procesa privatizacije državnih preduzeća.

Grafikon 1. Industrijska proizvodnja u Republici Srbiji

Izvor: Republički zavod za statistiku

Tranzicioni model privrednog razvoja u Srbiji nije doveo do očekivane stabilizacije i ekonomskog rasta. Kao posledicu toga imamo smanjenje proizvodnje, otpuštanje radnika i povećanje nezaposlenosti. Neophodno je da se ukaže na dimenzije, uzroke i posledice postojeće strukture srpske privrede, kao i na neophodnost stvaranja nove strukture u kojoj će industrija imati mesto koje već ima

u razvijenim zemljama koje su uspešno prošle kroz proces prelaska iz socijalističkog u kapitalističko uređenje.

DECENTRALIZACIJA KAO FAKTOR ODRŽIVOG REGIONALNOG I SOCIJALNOG RAZVOJA- SLUČAJ GRADA KRAGUJEVCA

Održivi razvoj je koncept integrisan u strategije privrednog rasta i razvoja gotovo svih zemalja u svetu. Iako ne postoji jedinstvena opšte prihvaćena definicija koja ga opisuje, pod ovim pojmom se podrazumeva „razvoj kojim se ide u susret potrebama sadašnjosti tako da se ne ugrožava mogućnost budućih generacija da zadovolje sopstvene potrebe“.⁴ Održivi razvoj obuhvata sve aktivnosti koje su društveno prihvatljive i doprinose ostvarivanju ekonomskog rasta. Ujedno omogućava i usklađivanje mera ekonomske politike sa savremenim ekološkim zahtevima usmerenim ka zaštiti životne sredine i očuvanju retkih prirodnih resursa.

Četiri stuba na kojima počiva koncept održivog razvoja jesu: ekonomski, socijalni, kulturni i zaštita životne sredine. Međusobno su povezani jer napredak u jednoj oblasti ima implikacije i na ostale segmente te bi trebalo da budu podjednako podržani adekvatnim institucionalnim okvirom. Jedino se tako mogu ostvariti dobri rezultati u privrednom napretku uz brigu o budućim generacijama.

Ostvarivanje jednako dobrih uslova za život stanovnicima jedne države, bez obzira na način života i mesto življenja jedan je od ciljeva socijalne politike. Svima bi trebalo obezbediti dostupnost osnovnih životnih namirnica ali i mogućnost kvalitetnog obrazovanja i kulturnog uzdizanja. Socijalni razvoj je važan koncept indirektno integrisan u ciljeve ekonomske politike i instrumente za njihovu realizaciju zato što visoke stope privrednog rasta impliciraju kvalitetniji životni standard pa će time blagostanje većeg dela stanovnika biti bolje.

Dugi niz godina industrija je imala najvažnije mesto u privrednom razvoju Srbije i postizala izuzetne rezultate.⁵ Industrijskom politikom kreirane su strategije za postizanje zadovoljavajuće produktivnosti usklađene sa konceptom održivog razvoja. Pad zaposlenosti u poljoprivredi, migracija iz sela u industrijske gradove i rast zaposlenosti u industriji doveli su i do povećanja izdvajanja za istraživanje i razvoj kako bi se kreirale nove mogućnosti poslovanja. Time se povećao broj inovacija i preduzetnika iz raznih oblasti koji će direktno ili indirektno biti povezani sa nekim od oblika industrije. Dinamičan razvoj tehnologije i njena praktična primena učinile su proizvodnju efikasnijom i ekonomičnijom, pa je rast produktivnosti implicirao i veće prihode u toku godine. Iako je razvoj industrije impresivno uticao na poboljšanje kvaliteta životnog standarda regionalne

⁴World Commission on Environment and Development, 1987.

⁵Savić Lj., Lutovac M. (2012), „*Ima li kraja krizi industrije?*“, Tematski zbornik radova Ekonomska politika i razvoj, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd str. 3-21

disproporcije koje su tada nastale vidljive su i danas. U proteklih 50 godina u Srbiji je blizu 78 opština imalo epitet nerazvijenog područja⁶. Depopulacija, ekstremna nezaposlenost, zaostalost u privrednom razvoju, nedovoljno investicija i loša infrastruktura njihove su karakteristike. Većina seoskih područja u Srbiji poseduje ovakve odlike, uprkos kvalitetnom zemljištu za obradu i uzgajanje brojnih vrsta biljaka i stoke. Nedostatak radne snage i neadekvatna infrastruktura mogu se smatrati najvažnijim faktorima nerazvijenosti ovih predela.

Osim ekonomske devastiranosti pojedinih regionalnih područja, izrazita je i regionalna demografska nejednakost u Srbiji. Nastala je, pre svega, kao rezultat brojnih društvenih promena, pa je za samo desetak godina Srbija izgubila 4,5 puta više stanovnika nego u prethodnom međupopisnom periodu i približila se broju koji je zabeležen pre 40 godina⁷. Pozitivna demografska kretanja zabeležena su u većim gradskim industrijskim centrima gde su uslovi za život povoljniji, stopa zaposlenosti stanovništva veća i mogućnosti za obrazovanje i kulturno uzdizanje prisutne. Negativan demografski efekat se javlja u nerazvijenim i ekonomski zaostalim područjima, nedovoljno privlačnim za poslovanje. Takva su prigranična područja jer u njima ne postoje adekvatni životni uslovi poput zdravstvenih i socijalnih ustanova, loša povezanost sa razvijenim gradovima, ne postojanje mogućnosti zapošljavanja. Niska stopa nataliteta narušava socijalnu strukturu stanovništva, pa umesto većeg broja mladih i obrazovanih radnika u našoj zemlji se javlja sve veći broj penzionera. Trend pada prosečnog broja zaposlenih radnika u preduzećima, posebno u industriji, implicira dodatno zaduživanje države za isplatu penzija jer se sa postojećim penzionim fondom ne mogu pokriti sva tekuća izdvajanja. Prosečan broj radnika po preduzeću u Srbiji je u poslednjih pet godina iznosio 12 radnika, dok se u sektoru industrije taj broj prosečno smanjio za 10 radnika (u regionu Beograda prosečno smanjenje je nešto manje i iznosi 5 radnika).⁸

Imajući u vidu izrazite regionalne disproporcije u Srbiji je poslednjih godina donešen niz zakonskih i strateških dokumenata kojima se određuju prioritetni ciljevi razvoja, načini i instrumenti za njihovu realizaciju. Neki od njih su Strategija prostornog razvoja Republike Srbije 2009-2020, Nacionalna strategija privrednog razvoja Srbije 2006-2012, Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije za period od 2011. godine do 2020. godine, Strategija razvoja slobodnih zona u Republici Srbiji za period od 2011. do 2016. godine i druge.⁹

⁶*Izveštaj o regionalnom razvoju Srbije 2011*, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, novembar 2012.

⁷*Izveštaj o regionalnom razvoju Srbije 2011*, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, novembar 2012.

⁸*Izveštaj o regionalnom razvoju Srbije 2011*, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, novembar 2012.

⁹Videt i više http://www.srbija.gov.rs/vesti/dokumenti_sekcija.php?id=45678

Da bi se ostvarili ciljevi, realizacija svake Strategije pojedinačno podrazumeva koordinaciju svih dokumenata međusobno jer favorizovanje jedne privredne/regionalne oblasti na uštrb druge može samo produbiti već postojeće ekonomske i socijalne nejednakosti. Veliki broj gradova i opština u Srbiji poseduje svoju strategiju razvoja. Njom se utvrđuje postojeće ekonomsko stanje u zemlji, životni standard stanovnika, potencijali za razvoj i osnovni nedostaci. Strategijom lokalnog ekonomskog razvoja, svaki grad ili opština donosi sebi svojstvene ciljeve kojima će poboljšati produktivnost, privući strane investitore za ulaganje u industriju i promovisati svoje lokacije za izgradnju novih fabrika. Primeri ovakvih dokumenata su: Strategija lokalnog ekonomskog razvoja Pirota (2009), Strategija lokalnog ekonomskog razvoja grada Subotice (2013), Strategija ekonomskog razvoja- Kikinda (2007), Strategija lokalnog održivog razvoja grada Valjeva (2010), Nacrt strategija lokalnog ekonomskog razvoja opštine Indija (2013). Iako su njihove Strategije definisane u različito vreme, pomenuti gradovi i opština predstavljaju vrlo atraktivne industrijske zone.

Industrijske zone

Industrijskim zonama se smatra područje ili deo zemljišta predviđen razvojnim planom sa izgrađenom infrastrukturom koja odgovara zahtevima investitora za organizovanje proizvodnih i uslužnih delatnosti.¹⁰ O tome koliko su važne za privredni razvoj govori i značajan broj starteških dokumenata Vlade Srbije u koje je integrisana njihova promocija: Prostorni plana Republike Srbije 2010-2020, Strategija podsticaja i razvoja stranih ulaganja, Strategija i politika razvoja industrije 2011-2020.¹¹

Proces stvaranja industrijske zone u našoj zemlji je kompleksan. Zbog velikog broja administrativnih procedura dobijanje adekvatnih građevinskih dozvola i vlasničkih listova nad zemljišnim parcelama može dugo trajati. To je jedan od faktora koji negativno utiče na stavove stranih investitora i smanjuje priliv investicija uprkos povoljnim uslovima poslovanja. Da bi se neka lokacija smatrala industrijskom, potrebno je da bude infrastrukturno opremljena sa uređenim lokalnim putevima, povezana sa važnijim nacionalnim i međunarodnim saobraćajnicama, da poseduje kontinuirano snabdevanje vodom i postojanost električnih i telekomunikacionih instalacija.

Ukoliko se posmatra period od 2007. godine do 2011. godine broj industrijskih zona je značajno porastao.¹² Tokom 2007. godine identifikovano je postojanje 49 lokacija pogodnih za industrijski razvoj. Od toga je 20 bilo u Vojvodini, 17 na

¹⁰Zeković, S. (2009). Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia. *Spatium*, (21), 27-38.

¹¹Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, www.mrrls.gov.rs

¹²Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, www.mrrls.gov.rs

teritoriji Beograda a 12 u Centralnoj Srbiji. Podaci Ministarstva za regionalni razvoj i lokalnu samoupravu ukazuju na postojanje 92 industrijske zone u 2011. godini, što je skoro dva puta veće u odnosu na 2007. godinu.

Ključni faktori za razvoj industrijskih zona nisu samo ekonomske prirode. Institucionalna podrška i sprovođenje aktivnosti nadležnih agencija/kancelarija predstavlja najvažnije činioce koji utiču na opstanak i razvoj industrijske zone. Kancelarije za lokalno-ekonomski razvoj moraju koordinirati sve potrebne aktivnosti vezano za pribavljanje potrebne vlasničke dokumentacije, parcelizaciju zemljišta, omogućavanje nesmetanog poslovanja ali i kontrolu poslovnih aktivnosti privrednih subjekata. Pored privlačenja investitora, nadležne institucije imaju obavezu primene koncepta održivog razvoja pa bi trebalo redovno da ispituju kvalitet životne sredine, primenu ekoloških standarda i očuvanje prirode. Ujedno se promocijom različitih industrijskih zona i privlačenjem stranih direktnih investicija smanjuju regionalne razlike unutar Srbije, životni standard postaje ujednačeniji i uslovi za život približno slični u svim krajevima naše zemlje.

Grad Kragujevac - Od industrijskog zemljišta do značajnog ekonomskog centra poslovanja

Grad Kragujevac predstavlja privredni, administrativni i politički centar Šumadije i Centralne Srbije. Udaljenost od 160km od prestonice Srbije i dobra infrastrukturna povezanost sa najznačajnijim saobraćajnicama čini ga veoma atraktivnim za život i poslovanje. U njemu živi oko 180.000 stanovnika, od čega je oko 82% urbanog stanovništva dok oko 18% živi na selu.¹³ Po veličini, Kragujevac je prvi grad u Šumadiji, a četvrti u Republici Srbiji. Značajan je obrazovni centar jer je 1976. godine u njemu osnovan Univerzitet na kome danas postoji 11 različitih fakulteta društvenih i prirodnih nauka. Time se ne potvrđuje samo njegova ekonomska važnost već i socijalna.

Privreda ovog grada dugi niz godina bila je u stagnaciji. Veliki broj preduzeća u restrukturiranju doveli su do pada privredne aktivnosti stanovništva ovog regiona, pa je smanjenje proizvodnje i pružanja usluga impliciralo višak zaposlenih radnika ali i ugrožavanje životnog standarda. Struktura privrednih subjekata je takva da veći deo čine mala i srednja preduzeća, dok samo 1% odlazi na velike kompanije. Dominantna grana delatnosti jeste metalurgija i prerađivačka industrija, jer većina zaposlenog stanovništva upravo radi u ovim privrednim granama, ne uzimajući u obzir zdrastvo i socijalni rad.

¹³RZS

Grad Kragujevac je jedan od prvih gradova u Srbiji u kome je osnovana Kancelarija za lokalni ekonomski razvoj.¹⁴ Osnovana 2006. godine kao deo USAID-ovog programa ima za cilj održavanje postojećih i privlačenje novih investicija, unapređenje kvaliteta radne snage, apliciranje za projekte od privrednog značaja, finansijska podrška, marketing i savetovanje. Njen rad doprineo je dolasku brojnih stranih investitora koji su svoje poslovne kapacitete upravo izgradili u „srcu Šumadije“. Iako je privredna aktivnost Kragujevca dugi niz godina bila bazirana na metalo-prerađivačkoj industriji, proizvodnji saobraćajnih sredstava i oružja poslednjih godina je primetan rast broja preduzeća iz oblasti trgovine i usluga. Najznačajnije investicije u ovom gradu su otvaranje firmi: „Fiat“, „Metro“, „Plaza“, „Merkator“, „TPV“, „Tuš“. Doprinos kvalitetu životnog standarda ovog regiona osim u rastu broja zaposlenih se nalazi i u visini prosečnih neto zarada koju su ostvarili radnici ovog regiona.

Tabela 1. Prosečna neto zarada u pojedinim privrednim delatnostima, region Šumadije i Zapadne Srbije u periodu 2011-2013. godine, u RSD

Naziv delatnosti	2011	2012	2013 ¹⁵
Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo	26.027	30.405	33.731
Prerađivačka industrija	28.439	30.951	32.774
Građevinarstvo	30.292	30.697	30.389
Trgovina na veliko i malo; popravka motornih vozila i motocikala	21.466	23.676	25.437

Izvor: Republički zavod za statistiku

U većini privrednih delatnosti koje se obavljaju u regionu Šumadije i Zapadne Srbije prosečna neto zarada je u poslednje tri godine beležila rast. U sektoru Poljoprivrede, šumarstva i ribarstva, prosečne neto zarade u 2013. godini su porasle za oko 30% u odnosu na 2011. U sektoru Prerađivačke industrije rast prosečnih neto zarada je oko 15% u posmatranom trogodišnjem periodu, dok u sektoru Građevinarstva prosečne neto zarade beleže rast od samo 2%, uprkos intenzivnoj izgradnji građevinskih objekata poslednjih godina, osobito u Kragujevcu. Međutim, trebalo bi imati u vidu da su prosečne neto zarade u 2011. godini u prerađivačkoj industriji više u odnosu na ostale posmatrane delatnosti. Najveći rast zabeležen je u sektoru Poljoprivrede što se može objasniti rastom tražnje za primarnim poljoprivrednim proizvodima usled intenzivnijeg razvoja metalo-prerađivačke industrije. Zahvaljujući pokretanju izvesnog broja fabrika omogućeno

¹⁴ „Strategija održivog razvoja grada Kragujevca, 2012-2017“,

<http://www.kragujevac.rs/userfiles/files/2011/Strategija%20odrzivog%20razvoja/Strategija%20Kragujevac%202012-2017.pdf>

¹⁵ neto zarada za septembar 2013.

je zapošljavanje više stotina radnika što je smanjilo socijalne distorzije i siromaštvo u ovom regionu.

Posmatajući gradove u Šumadiji može se primetiti disparitet u visini prosečnih neto zarada. U periodu od 2011. godine do septembra 2013. godine zabeležen je rast prosečnih neto zarada u ovom delu Srbije. U nekim gradovima je došlo do većeg povećanja poput Kragujevca, Arandelovca i Lapova, dok je u Batočini primećen neznatan rast. Za to su pre svega, zaslužne atraktivnost pojedinih industrijskih zona za ulaganje i poslovanje i dolazak velikih međunarodnih kompanija. U Kragujevcu su prosečne neto zarade u 2011. godini iznosile 36.918 dinara dok je u septembru 2013. godine stanovništvo Kragujevca prosečno zarađivalo 41.812 dinara.

Tabela 2. Prosečne neto zarade u regionu Šumadije, godišnji proseki za period 2011-2013 godinu, u rsd

Grad u Šumadiji	2011	2012	2013 ¹⁶
Arandelovac	32.092	35.968	37.488
Batočina	27.127	28.759	28.805
Knić	28.029	31.064	31.316
Kragujevac	36.918	39.282	41.812
Rača	26.133	30.662	29.159
Topola	29.256	29.746	31.942
Lapovo	30.018	33.728	37.249

Izvor: Republički zavod za statistiku

U periodu od 2007. godine do septembra 2013. došlo je do povećanja prosečnih neto zarada u Kragujevcu. Kontinuiran rast je zabeležen u šestogodišnjem periodu, izuzev 2009. godine kada su prosečne neto zarade neznatno opale usled negativnih efekata Svetske ekonomske krize. Uprkos dešavanjima u svetskoj ekonomiji, privreda Kragujevca nije pretrpela previše štete. Naprotiv dolazak velikih međunarodnih kompanija, početak izgradnje novih objekata i fabrika angažovao je dodatni broj ljudi, ne samo iz ovog grada već širom Srbije što je, bar malo ublažilo negativne implikacije Svetske ekonomske krize.

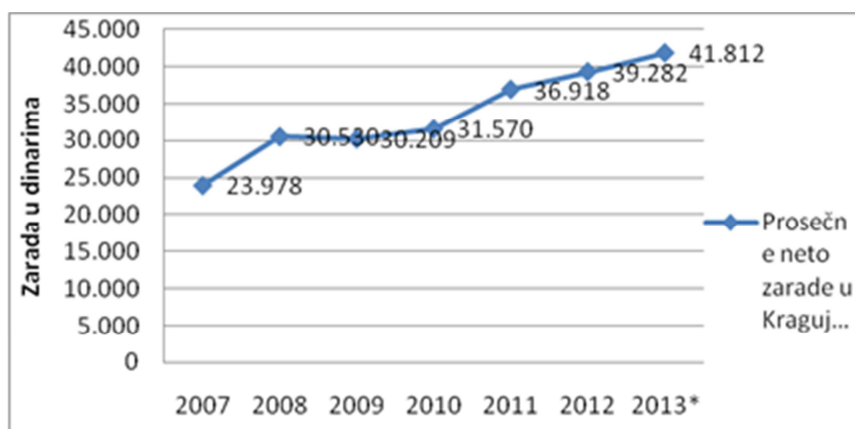
Tabela 3. Uvoz i izvoz Šumadijskog regiona u 2012. i 2013. godini¹⁷

Region	Izvoz/Uvoz u %		Udeo u ukupnom izvozu, u %		Udeo u ukupnom uvozu, u %	
	2012	2013	2012	2013	2012	2013
Šumadija i Zapadna Srbija	101,0	121,2	28,2	33,4	17,6	20,6

Izvor: Republički zavod za statistiku

¹⁶neto zarada za septembar 2013.

¹⁷Posmatrani period je oktobar 2012/oktobar 2013.

Grafikon 2. Kretanje neto zarade u Kragujevcu u periodu 2007-2013. godina

Izvor: Republički zavod za statistiku, samostalna obrada autora

Spoljnotrgovinska aktivnost Šumadijskog regiona je zaživela dolaskom fabrike „FIAT Automobili“ u Kragujevac. Privatizacijom nekadašnje fabrike „Zastava“ koja je imala impozantne rezultate u proizvodnji i izvozu poboljšana je privredna situacija ovog regiona. Podaci govore da je učešće Šumadijskog okruga i Zapadne Srbije u ukupnom izvozu u 2013. godini 33,4%, pri čemu najveće učešće upravo uzima izvoz automobila u razvijene i manje razvijene zemlje sveta. U 2012. godini taj broj je 28,2%. U 2013. godini je 20,6% ukupnog uvoza Srbije pripadalo ovom regionu, što je za oko 3 procentna poena više u odnosu na 2012. godinu. Za razliku od 2012. godine kada je izvoz bio veći od uvoza za samo 1%, u 2013. godini je zabeležen mnogo veći suficit od 21,2%. Intenzivna spoljnotrgovinska aktivnost značajno je doprinela ekonomskom razvoju ovog dela Srbije. Koristi su višestruke ne samo sa aspekta povećanog priliva finansijskih sredstava, već i sa aspekta promocije naše zemlje u inostranstvu i privlačenja novih investicija. Osim toga, poslove u okviru fabrike „Fiat automobili“ ne nalaze samo njihovi zaposleni, već se po potrebi angažuje niz podizvođača za izvođenje građevinskih i uslužnih radova. Na taj način se pokreće privredna aktivnost u čitavoj zemlji, doprinosi kreiranju novih radnih mesta i smanjenju regionalnih nejednakosti.

Vrednost građevinskih radova i broj izdatih građevinskih dozvola u industriji Šumadijskog regiona

Da bi se industrija jednog regiona uspešno razvijala i ostvarivala značajan napredak potrebna je adekvatna infrastruktura. Ne samo da je važna povezanost preduzeća u inudstrijskoj delatnosti sa blizinom glavnih saobraćajnica, već je važan poslovni prostor, proizvodni pogoni i skladišta gde će se odvijati proizvodna

delatnost. U 21. veku se sve više primenjuje moderan sistem izgradnje gde dominiraju montažne hale i konstrukcije koje su prilagođene ekološkim standardima. Međutim, da bi se uopšte mogao izgraditi neki poslovni objekat potrebna je građevinska dozvola. Prema Izveštaju Svetske banke „Easy of Doing Business 2014“ u 2013. godini od 189 posmatranih zemalja Srbija zauzima 182 mesto u segmentu koji se odnosi na dobijanje građevinskih dozvola¹⁸. Pri čemu je potrebno obaviti 18 procedura, potrošiti 1.433,5% prihoda po stanovniku a vreme čekanja dozvole je 269 dana. Slična situacija je bila i u 2012. godini kada je, od posmatranih 185 zemalja, Srbija zauzimala 179 mesto¹⁹.

Tabela 4. Broj izdatih građevinskih dozvola za potrebe industrije u Šumadijskoj oblasti, periodu 2011- 2013. godine

	2011	2012	2013 ²⁰
Šumadijska oblast			
Ukupno	194	192	78
Poslovne zgrade	18	12	10
Industrijske zgrade i skladišta	15	11	3
-Industrijske zgrade	11	3	1
-Rezervoari i silosi	2	2	1
-Zatvorena skladišta	2	6	1
-Natkrivena skladišta	0	0	0
Kragujevac			
Ukupno	58	49	10
Poslovne zgrade	7	1	2
Industrijske zgrade i skladišta	0	0	1
-Industrijske zgrade	0	0	1
-Rezervoari i silosi	0	0	0
-Zatvorena skladišta	0	0	0
-Natkrivena skladišta	0	0	0

Izvor: Republički zavod za statistiku, samostalmlna obrada autora

Prethodna tabela prikazuje podatke o broju građevinskih dozvola koje su izdate za potrebe izgradnje industrijskih objekata u Šumadijskoj oblasti u periodu od

¹⁸Videti više „Easy of doing business 2014“, World Bank:
<http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB14-Full-Report.pdf>

¹⁹Videti više „Easy of Doing Business 2013“ World Bank
<http://www.doingbusiness.org/~media/GIAWB/Doing%20Business/Documents/Annual-Reports/English/DB13-full-report.pdf>

²⁰Podaci su raspoloživi do juna 2013. godine

2011. do juna 2013. godine. Tokom 2011. godine izdato je 194 građevinske dozvole, od čega je 18 iskorišćeno za pravljenje poslovnih zgrada, 15 za pravljenje industrijskih zgrada i skladišta. Situacija je bila nešto lošija u 2012. godini kada je izdato ukupno 192 građevinske dozvole od čega se 12 upotrebilo za poslovne zgrade a 11 za industrijske zgrade i skladišta. Ove godine do juna 2013. godine izdato je 78 građevinskih dozvola pri čemu je većina zahteva za njihovo izdavanje pokrenuta bar jednu godinu pre. Poseban osvrt na grad Kragujevac, najvažniji industrijski centar Šumadijske oblasti, pokazuje da je u 2011. godini za potrebe industrijske izgradnje bilo izdato 58 građevinskih dozvola, u 2012. godini 49, dok je do juna 2013. godine izdato 10 građevinskih dozvola. Poredeći ukupno izdate građevinske dozvole u Šumadiji i Kragujevcu, tokom 2011. i 2012. godine može se primetiti da je veći broj upotrebljen za izgradnju objekata u Kragujevcu.

Tabela 5. Vrednost izvedenih građevinskih radova na industrijskim objektima u Šumadijskoj oblasti u 2011. i 2012. godini, u hiljadama RSD

	2011	2012
Šumadijska oblast		
Ukupno	12.793.561	10.152.208
Poslovne zgrade	1.352.853	1.114.448
Industrijske zgrade i skladišta	4.212.116	1.898.252
-Industrijske zgrade	4.115.840	1.813.535
-Rezervoari i silosi	47.621	23.495
-Zatvorena skladišta	47.477	60.178
-Natkrivena skladišta	1.178	1.044
Kragujevac		
Ukupno	10.170.566	7.655.848
Poslovne zgrade	1.181.338	1.002.535
Industrijske zgrade i skladišta	4.050.579	1.678.131
-Industrijske zgrade	4.018.580	1.674.585
-Rezervoari i silosi	30.204	153
-Zatvorena skladišta	1.795	3.393
-Natkrivena skladišta	0	0

Izvor: Republički zavod za statistiku

Posmatrajući podatke prethodne tabele koji prikazuju kretanje vrednosti izvedenih građevinskih radova u industrijskim objektima Šumadije može se primetiti da je njihova vrednost u 2011. godini bila veća za oko 26% nego u 2012. Od ukupne vrednosti izvedenih građevinskih radova u Šumadiji, 79,5% je ostvareno u Kragujevcu tokom 2011 godine, dok je u 2012. godini ovaj deo iznosio oko 75%. Posmatrajući regionalno, od ukupne vrednosti izvedenih građevinskih radova u Srbiji od 220.943.754 dinara u 2011., oko 5% je realizovano u regionu

Šumadije. Situacija u 2012. godini je bila slična pa je ovaj region realizovao oko 4,4% od ukupno 230.776.211 dinara vrednosti građevinskih radova.

Razvojem industrije i unapređenjem kvaliteta industrijskih proizvoda došlo je i do intenziviranja građevinskih radova u Šumadiji, posebno u gradu Kragujevcu. Osim ljudskog kadra koji odgovara potrebama industrije, posao su našli i radnici građevinske struke. Otvaranjem novih industrijskih preduzeća pokrenuta je privredna aktivnost mnogih delatnosti što poboljšava ekonomsku situaciju u našoj zemlji ali i kvalitet života jer radnici različitih struka mogu dobiti priliku za posao.

Privatizacija u Kragujevcu

Narednom tabelom dat je pregled nekih od preduzeća u Kragujevcu koja su privatizovana.

Tabela 6. Preduzeća u Kragujevcu koja su privatizovana

Preduzeće	Delatnost	Stanje
ZASTAVA TAPACIRNICA	Proizvodnja ostalih delova i dodatne opreme za motorna vozila	Prodato- Aukcija
AZMA	Proizvodnja ostalih delova i dodatne opreme za motorna vozila	Prodato-Aukcija
REMONT	Proizvodnja ostalih delova i dodatne opreme za motorna vozila	Prodato-Aukcija
ZASTAVA ELEKTRO	Proizvodnja električne i elektronske opreme za motorna vozila	Prodato-Stečaj
ZASTAVA MAŠINE/RAPP	Proizvodnja mašina za obradu metala	Prodato-Aukcija
ZASTAVA ZASTAVA PROCESNA OPREMA	Proizvodnja ostalih mašina i aparata opšte namene	Prodato-Aukcija
ELVOD	Proizvodnja opreme za distribuciju električne energije i opreme za upravljanje električnom energijom	Prodato-Aukcija
ZASTAVA ALATI DOO	Proizvodnja alata	Prodato-Aukcija
GOŠA-12. OKTOBAR	Mašinska obrada metala	Prodato-Aukcija
ZASTAVA-KOVAČNICA	Kovanje, presovanje, štancovanje i valjanje metala	Prodato-Aukcija
1. MAJ GIK	Proizvodnja proizvoda od betona	Prodato-Aukcija
JUGOMEDIKA	Proizvodnja farmaceutskih proizvoda	Raskinut ugovor
KOŠUTNJAK	Proizvodnja drvne ambalaže	Prodato-Aukcija
KOŽA-KO	Štavljenje i dorada kože	Prodato-Aukcija
PARTIZAN	Štavljenje i dorada kože	Raskinut ugovor
ZASTAVA JUGO SPORT doo	Proizvodnja ostalih delova i dodatne opreme za motorna vozila	Prodato-Aukcija

Izvor: Agencija za privredne registre 01.12.2013.

ZAKLJUČAK

Odgovarajuća institucionalna podrška i implementacija usvojenih strateških dokumenata značajno bi uticala na poboljšanje aktuelnog stanja svih sektora privrede, osobito Industrije. Ne samo da bi se unapredio kvalitet krajnjeg proizvoda već bi se povećala i njihova međunarodna konkurentnost. Veliki broj regionalnih agencija i lokalnih ekonomskih kancelarija koje postoje u Srbiji bi trebalo efektivnije da rade na kontroli implementacije usvojenih Strategija. Osim evidencije o realizaciji aktivnosti na polju unapređenja aktuelnog stanja u Industriji, merama i odgovarajućim instrumentima podsticaja i sankcija nadležni organi bi mogli motivisati učesnike na tržištu ka zajedničkom radu i primeni usvojenih Strategija o razvoju. Time bi se značajno smanjile regionalne razlike, povećao kvalitet socijalne zaštite ali i ekonomske performanse.

Makroekonomski indikatori koji ukazuju na rast učešća sektora usluga u stvaranju BDP-a uz pad udela sektora industrije, označavaju i proces deindustrijalizacije. Međutim, zapostavljanje sektora Industrije u ekonomskoj politici, neuspešne privatizacije i pad ekonomske aktivnosti uticale su na postizanje loših rezultata ovog dela privrede. Samim tim, uticaj deindustrijalizacije na regionalni i socijalni razvoj je izrazit, obzirom da ona kreira značajan broj radnih mesta, omogućava adekvatan životni standard stanovnika, stvara mogućnosti za usavršavanje i karijerni napredak zaposlenih radnika. Primenom savremenih trendova i tehnoloških dostignuća ne samo da bi se povećala efikasnost proizvodnje i karakteristike proizvoda već se doprinosi zaštiti životne sredine i unapređenju njenog kvaliteta.

Literatura

1. Grupa Svetske Banke, (2013), *Doing business report 2013*, World Bank
2. Grupa Svetske Banke, (2013), *Doing business report 2014*, World Bank
3. *Izveštaj o regionalnom razvoju Srbije 2011*, (2012), Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave
4. Ministarstvo ekonomije i regionalnog razvoja, (2011), *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije 2011 - 2020*, Republički zavod za razvoj Vlada Republike Srbije
5. *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future* (1987), World Commission on Environment and Development
6. Republički zavod za statistiku, (2013), *Statistički godišnjak 2013*, Republički zavod za statistiku Republike Srbije

7. Savić Lj., Lutovac M. (2012), „*Ima li kraja kraja krizi industrije?*“, Tematski zbornik radova Ekonomska politika i razvoj, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd str. 3-21
8. *Strategija održivog razvoja grada Kragujevca 2012-2017*, (2011), Grad Kragujevac
9. Zeković, S. (2009). *Regional competitiveness and territorial industrial development in Serbia*, *Spatium*, (21), 27-38.

THE IMPACT OF DEINDUSTRIALIZATION ON CONTEMPORARY REGIONAL, ECONOMIC AND SOCIAL DEVELOPMENT

**Olivera Pantić²¹
Saša Milivojević²²**

Abstract

Industrial sector for many years in the economic development of the Republic of Serbia occupied an important role. This sector created a significant part of GDP, employed a large number of people, achieved an impressive contribution to exports and overall economic and social development of the country. However, inadequate economic and social policy in the 90s of the 20th century, wrong priorities and sanctions that hit the national economy resulted in the deterioration of macroeconomic stability and a slowdown in economic growth and development. Like other developing countries, Serbian economy hit a process of de-industrialization which is legal reduction of the share of industry in GDP and total employment. Although its share is decreasing, it does not underestimate the importance of industry for economic development. Scientific and technological advances have enabled the use of new methods and standards in industrial production, which increases its productivity and decrease prices of industrial products. The aim of this paper is to show how launching of the industrial sector in Areas of Sumadija, particularly in the city of Kragujevac, had an improvement in quality of living standards, economic performance, improvement and meeting the

²¹Olivera Pantić, MA, Research Associate, The Institute of Economic Sciences Belgrade

²²Saša Milivojević, MA, Research Associate, The Institute of Economic Sciences Belgrade

social and cultural needs of the population and the reduction of regional disparities.

Keywords: *deindustrialization, regional development, social development, industrial policy*

PROIZVODNJA I ZAPOSLENOST U INDUSTRIJI SRBIJE: OSVRT NA REZULTATE I PERSPEKTIVE¹

Kosovka Ognjenović²

Apstrakt

U ovom radu je predstavljena analiza doprinosa industrijskih sektora i stvaranju ukupne proizvodnje i ukupnoj zaposlenosti tokom perioda od 2001. do 2010. godine koji je obeležio dekadu tranzicionih reformi u Srbiji. Korišćene su godišnje vremenske serije podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije. Metodološki pristup na kojem se zasniva analiza u ovom radu se sastoji u korišćenju dve grupe statističkih metoda. Prva grupa metoda polazi od analize izabranih serija podataka kroz percentile distribucije, a druga grupa metoda koristi mere disperzije i nejednakosti. Korišćenjem ovih metoda želelo se najpre ukazati na to da su sektori, kojima su svojstvene najveće promene, upravo oni u kojima je zabeležena najveća disperzija, a zatim i na koncentraciju sektora industrije u određenim percentilima distribucije analiziranih serija podataka.

Osnovni zaključci analize su da se u posmatranom periodu izdvajaju sedam sektora prerađivačke industrije, sektor eksploatacije uglja i sektor snabdevanja električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija, kao sektori sa rastućim doprinosom stvaranju ukupne bruto dodate vrednosti u industriji. Međutim, tek jedan sektor prerađivačke industrije, koji pripada grupi visoko-tehnološki intenzivnih sektora, se 2010. godine nalazio u grupi identifikovanih rastućih sektora industrije. Stoga se nameće opšti zaključak da se prerađivačka industrija Srbije nalazi na veoma niskom stepenu tehnološkog razvoja. Naime, visoko-tehnološki i srednje-visoko-tehnološki razvijeni sektori prerađivačke industrije učestvuju sa oko ¼ u stvaranju ukupne bruto dodate vrednosti, dok je njihov udeo u ukupnoj zaposlenosti u prerađivačkoj industriji oko 27%. Analiza je otkrila i to da se značaj grupa sektora prerađivačke industrije, u smislu doprinosa ukupnoj bruto dodatoj vrednosti, brže pomera iz grupe sektora nisko-tehnološki razvijениh ka

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata koji su evidentirani pod brojem 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Institut ekonomskih nauka, Beograd, kosovka.ognjenovic@ien.bg.ac.rs

srednje-nisko-tehnološki razvijenim sektorima, nego iz grupe srednje-visoko-tehnološki razvijenih ka visoko-tehnološki razvijenim sektorima prerađivačke industrije. I na kraju, zaključak je da se doprinos pojedinih sektora ukupnoj bruto dodatoj vrednosti industrije znatno brže menjao, kao i da se povećavala nejednakost među sektorima, naročito prerađivačke industrije, dok se struktura zaposlenosti po sektorima industrije, uprkos oštrom padu broja zaposlenih, menjala sporije i ujednačenije.

Ključne reči: *industrija, Srbija, sektori industrije, zaposlenost.*

JEL: E23, L52, O25.

UVOD

Srbija bi se, kao i druge evropske zemlje koje su prolazile kroz transformaciju svojih ekonomskih sistema, mogla uvrstiti u grupu srednje industrijski razvijenih zemalja. Do početka intenzivnijih tranzicionih reformi, udeo industrije je činio oko jednu četvrtinu ukupno ostvarene bruto dodate vrednosti u Srbiji. Međutim, veoma brzo, udeo bruto dodate vrednosti industrije u stvaranju ukupne bruto dodate vrednosti je smanjen na manje od jedne petine. Vlasnička transformacija, koja je dobrim delom obuhvatila i sektor industrije, imala je veće efekte u sektoru usluga, te se u Srbiji, kao i u drugim zemljama u tranziciji, brže razvijao uslužni sektor koji je u starom sistemu imao daleko manji ekonomski značaj. Jedan od efikasnih načina da se izvrši transfer novih tehnologija u domaća industrijska preduzeća je bio kroz strane direktne investicije. Međutim, pokazalo se da neke tranzicione zemlje nisu uspele da privuku strane direktne investicije koje bi tehnološki unapredile domaća preduzeća i podstakle intraindustrijsku razmenu, čime je izgubljena i značajna komparativna prednost koju su imali određeni sektori industrije koji su učestvovali u izvoznim aktivnostima tih zemalja (Bezić et al. 2011; Teodorović i Buturac 2006; Majcen i Damijan 2001). To je neminovno vodilo ka njihovoj deindustrijalizaciji.

Dodatni problem sa kojim se Srbija susrela predstavljalo je kašnjenje u sprovođenju ozbiljnih tranzicionih reformi koje su već bile značajno uznapredovale u ostalim zemljama centralne i istočne Evrope. Takođe, pre nego što su započeti temeljniji procesi vlasničkih transformacija, u zemlju su u visokim iznosima stizale donacije, u vidu strane pomoći, koja je trebalo da potpomogne izgradnju institucija, kako bi se stvorili bolji uslovi za razvoj privatnog sektora u zemlji. Međutim, gledišta o značaju donatorske pomoći zemljama u tranziciji su različita. Fardmanesh i Tan (2009) su, analizirajući značajnost strane pomoći u zemljama u tranziciji istočne Evrope i bivšeg Sovjetskog saveza, zaključili da ona nije imala

bitniji uticaj na ublažavanje realnog pada zarada i industrijske proizvodnje koji su bili rezultat strukturnih promena u njihovim ekonomijama. Za Srbiju nije urađena analiza koja bi procenila kakav je uticaj imala strana pomoć na strukturne promene.

U ovom radu je prikazana analiza bruto dodate vrednosti i zaposlenosti u industriji Srbije u periodu koji je obeležio jednu dekadu tranzicionih reformi. Korišćene su godišnje vremenske serije podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije. Metodološki pristup na kojem se zasniva analiza u ovom radu sastoji se u korišćenju dve grupe statističkih metoda. Prva grupa metoda polazi od analize izabраних serija podataka kroz percentile distribucije, a druga grupa metoda u analizi podataka koristi mere disperzije i nejednakosti. Cilj ovog rada je da se primenom tih metoda ukaže na to koji sektori su se u posmatranom periodu najviše menjali, kao i da se izdvoje oni sektori koji su se tokom desetogodišnjeg perioda izdvojili kao rastući sektori industrije. Takođe, ukazano je i na koncentraciju sektora industrije u određenim percentilima distribucije analiziranih serija podataka.

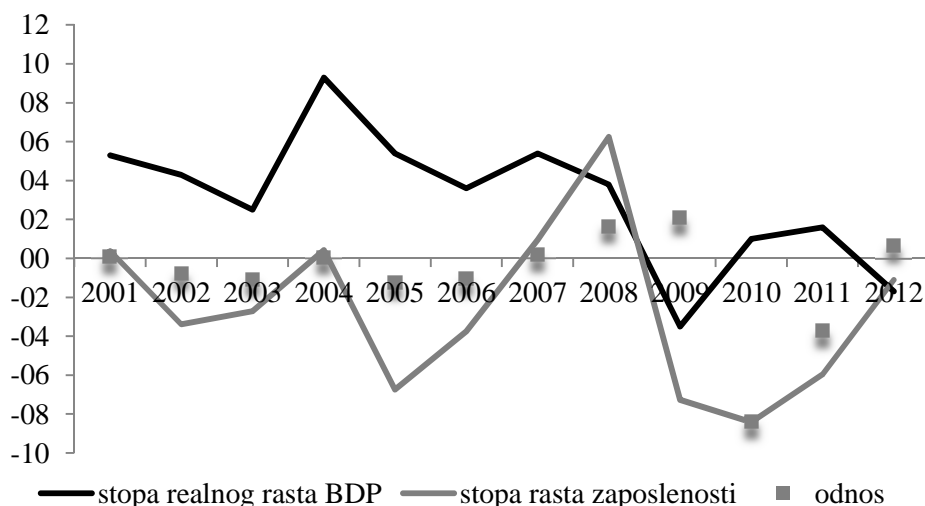
Struktura ovog rada se sastoji od sledećih tačaka. U narednoj tački se analiziraju uslovi za razvoj industrije u Srbiji i ukazuje na značaj strateške opredeljenosti ekonomskih politika koje imaju za cilj da unaprede razvoj industrije u Srbiji u predstojećem periodu. U tački tri se opisuju podaci koji su korišćeni u analizi proizvodnje i zaposlenosti u industriji i daje se pregled statističkih metoda. Tačka četiri daje pregled detaljne analize značajnosti sektora industrije u stvaranju bruto dodate vrednosti i u ukupnoj zaposlenosti u industriji. Ova tačka se izdvaja i po analizi nivoa tehnološke intenzivnosti sektora prerađivačke industrije. U tački pet se ukazuje na perspektivne sektore industrije u kojima je, na osnovu dinamike ostvarene u prethodnom periodu, moguće očekivati brži razvoj i veću zaposlenost. U ovoj tački se identifikuju sektori koji su u prethodnom periodu zabeležili rastuću produktivnost. I na kraju, u tački šest, slede diskusija dobijenih rezultata i osnovni zaključci prikazane analize.

KONTEKST I USLOVI ZA RAZVOJ INDUSTRIJE U SRBIJI

Nakon višegodišnjeg perioda deindustrijalizacije i zanemarenosti industrije u prioritetima nacionalnih ekonomskih politika, usvajanjem trinaest strateških prioriteta razvoja industrije u Srbiji do 2020. godine izvršen je značajan preokret u korist ovog ekonomskog sektora (Vlada Republike Srbije 2011). Ovaj korak je bio dodatno iniciran ustezanjima od i odlaganjima privatizacije, urušavanjem privrednog rasta koji je postignut u periodu do ispoljavanja posledica globalne ekonomske krize i nazadovanjem zemlje na svetskoj mapi globalnih pokazatelja ekonomskog i društvenog razvoja (Nikolić i Zubović 2013; Ognjenović i Branković 2012, 2013a; Stošić i Erić 2012). U centru strategije industrijskog razvoja se nalazi novi model industrijskog razvoja Srbije za period od 2011. do

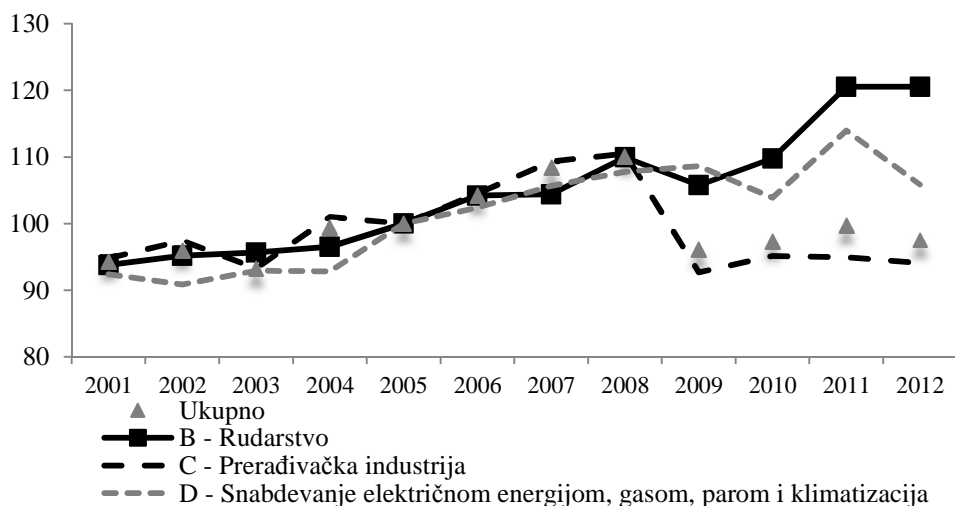
2020. godine, sa težištem na izvoznoj orijentisanosti domaće privrede koja podrazumeva dinamičan rast investicija, visoku stopu robnog izvoza i kontinuiran rast zaposlenosti u industriji (Vlada Republike Srbije 2011). Nakon usvajanja ove strategije sve više se pažnja usmerava ka reindustrijalizaciji, koja kao takva zahteva duži period oporavka industrije u Srbiji i usmeravanje ka razvoju njenih prosperitetnih sektora, ali i bolju upućenost u stanje konkurentskih sektora u zemljama Evropske unije, kao deo strategije evropskih integracija Srbije. Na pomolu je i nova strategija za reindustrijalizaciju kojom bi bio obuhvaćen industrijski razvoj Srbije u dvadesetogodišnjem periodu. Ukoliko se posmatra samo prerađivačka industrija, može se zaključiti da su u proteklom periodu, nastalom nakon usvajanja poslednje strategije razvoja industrije, vidljiviji rezultati, tek, ostvareni u granama industrije koje se bave proizvodnjom automobila i druge transportne opreme, mikroelektronike, kompjutera i komunikacione opreme, kao i u proizvodnji hrane i sličnih proizvoda.

U kakvom kontekstu se razvijala industrija Srbije u proteklih desetak godina najbolje prikazuje slika 1. Stopa rasta zaposlenosti nije pratila relativno visok realni rast bruto domaćeg proizvoda (BDP) sledeći tzv. „putanju ekonomskog rasta bez rasta zaposlenosti“ koja je svojstvena većini zemalja u tranziciji (Ognjenović i Branković 2012). Kao što su pokazala iskustva drugih zemalja, proces realokacije radnika iz preduzeća koja prolaze proces vlasničke transformacije zavisi od mnoštva faktora koji utiču na dinamiku gašenja i kreiranja radnih mesta (Haltiwanger i Vodopivec 2003). Međutim, činjenica je da je u Srbiji ta dinamika bila dodatno usporena, odlaganjem ili nezadovoljavajućim efektima privatizacija, kao i nedovoljnim brojem novih produktivnih firmi koje bi osnažile tražnju za radom. Rast zaposlenosti je tek nakon 2007. godine počeo da prati putanju rasta BDP-a, ali je odmah zatim, pod uticajem ekonomske krize, dinamika oba ova pokazatelja oborena i nacionalna ekonomija se još uvek veoma sporo oporavlja.

Slika 1: Kretanje stopa rasta zaposlenosti i BDP Srbije, 2001-2012. godina

Izvor: Baza podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije (pristup 10.10.2013.).
<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

Slika 2 prikazuje kretanje indeksa industrijske proizvodnje ukupno i za tri sektora industrije u periodu od 2001. do 2012. godine. Ukoliko ovaj period uslovno podelimo na dva podperioda, može se primetiti da su sva tri sektora industrije pokazivala znakove blagog oporavka, s tim da je nešto dinamičniji rast proizvodnje ostvaren u prerađivačkoj industriji počevši od 2004. godine. Blagi rast proizvodnje u prerađivačkoj industriji je bio prisutan do 2008. godine, nakon čega je vidljiv oštar strukturni lom u kretanju ovog sektora koji nije ni do danas ispravljen. Može se zaključiti da nakon 2009. godine, prerađivačka industrija stagnira, u poređenju sa baznom 2005. godinom. Međutim, sektori Rudarstvo i Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija su ostvarili značajan rast proizvodnje, tako da je, bez obzira na visok udeo prerađivačke u ukupnoj industrijskoj proizvodnji, ukupan pad industrije ublažen, usled rasta proizvodnje u ova dva preostala sektora industrije.

Slika 2: Kretanje indeksa industrijske proizvodnje po delatnostima, 2005=100

Izvor: Baza podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije (pristup 10.10.2013.).

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

Na zaključke koji su izneti u prethodnom paragrafu naslanja se i analiza koja proizlazi iz tabele 1. Posmatrajući udeo bruto dodate vrednosti (BDV) ostvarene u industriji u ukupnoj BDV uočava se tendencija blagog, ali permanentnog pada u posmatranom desetogodišnjem periodu (tabela 1, gornji panel). Do početka prve dekade 21. veka i pojačavanja reformskih procesa i vlasničke transformacije, udeo industrije je dosegao do gotovo $\frac{1}{4}$ nacionalne BDV, da bi se zatim smanjio na ispod jedne petine. Pri tome, najbrži pad je ostvaren u prerađivačkoj industriji, dok je u preostala dva sektora ostvaren daleko manji pad BDV.

Tabela 1. Struktura i stope rasta BDV po sektorima industrije, 2002-2010. godina

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
Udeo sektora industrije u ukupnoj BDV, stalne cene iz 2002. godine, u %									
Ukupno industrija	23,1	23,1	22,2	21,6	20,9	20,7	20,5	19,7	17,7
B – Rudarstvo	1,8	1,7	1,8	1,7	1,7	1,7	1,6	1,6	1,5
C – Prerađivačka industrija	18,3	18,5	17,5	17,3	16,5	16,5	16,3	15,7	13,6

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010
D – Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	3,0	2,8	2,9	2,6	2,7	2,6	2,6	2,5	2,6
Stope realnog rasta BDV po sektorima industrije, stalne cene iz 2002. godine, u %									
<i>Ukupno BDV</i>	2,6	0,8	9,3	5,0	5,8	5,3	5,7	-2,8	2,2
<i>Ukupno BDV industrije</i>	2,6	-2,9	6,3	1,4	5,1	3,9	1,7	-12,7	2,2
B – Rudarstvo	0,0	5,0	1,8	3,7	4,8	-0,2	4,8	-4,8	4,5
C – Prerađivačka industrija	3,5	-4,5	7,9	0,2	5,5	4,4	1,3	-15,6	3,2
D – Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija	-1,7	2,3	-0,1	7,7	2,4	3,2	2,0	0,8	-4,4

Izvor: Baza podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije (pristup 10.10.2013.).

<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

Donji panel tabele 1 prikazuje stope realnog rasta BDV ukupno za celu ekonomiju, ukupno za industriju, kao i po sektorima industrije. BDV industrije prati tendenciju kretanja ukupne BDV, s tim da je dinamika rasta bruto dodate vrednosti u industriji sporija od one ostvarene na nacionalnom nivou. Uočava se, takođe, i da je ekonomska kriza uzrok veoma oštrom padu BDV u 2009. godini koji je u stalnim cenama iznosio gotovo 13%. Nameće se zaključak da je prerađivačka industrija najviše pretrpela negativnih posledica tranzicionih promena. Moglo bi se gotovo reći da je zaustavljanje, tj. gašenje ili usporavanje proizvodnje u određenoj grani prerađivačke industrije, usled „plitkosti“ grane – malog broja proizvođača i male vrednosti proizvodnje – uticalo na neujednačenost stope rasta prerađivačke industrije. Bojenc i Xavier (2004, 2007) su analizirali dinamiku ulaska novih i izlaska postojećih firmi na tržištu Slovenije u vreme ranih tranzicionih reformi u prvoj polovini 1990-ih. S jedne strane, privatne firme koje posluju u sektoru prerađivačke industrije brže izlaze sa tržišta ukoliko bankrotiraju, tako da tržište postaje regulator smene neefikasnih efikasnijim poslovnim subjektima (Jovanovic 1982). Međutim, s druge strane, ulazak na tržište, posebno, malih privatnih firmi koje imaju nameru da se bave izvoznim poslovima je znatno sporiji, pošto se radi o poslovnim aktivnostima koje su kompleksnije i sklonije riziku. Dakle, potrebno je da protekne određeni period da bi se jedna grupa (struktura) neuspešnih zamenila drugom grupom (strukturom) uspešnih poslovnih subjekata.

PODACI I METODI

U radu je korišćena elektronska baza podataka Republičkog zavoda za statistiku, kao i podaci koji su objavljeni u statističkim publikacijama iz kojih su preuzete i međunarodne definicije o klasifikovanju sektora industrije (Republički zavod za statistiku 2010, 2012). U zavisnosti od raspoloživosti podataka, analizom su bila obuhvaćena sva tri sektora industrije ili samo prerađivačka industrija sa pripadajućim podsektorima. Dakle, analizom su bila obuhvaćena tri sektora industrije, razvrstana prema Klasifikaciji delatnosti koja se primenjuje od 2010. godine (Sl. glasnik RS, br. 104/2009): Rudarstvo (B), Prerađivačka industrija (C) i Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (D).

Analiza prikazana u ovom radu se pretežno zasniva na podacima o ostvarenoj bruto dodatoj vrednosti i zaposlenosti u industriji za period od 2001. do 2010. godine. Jedan deo analize je posvećen samo prerađivačkoj industriji, i to posmatrano po sektorima tehnološke intenzivnosti. Za tu svrhu izvršeno je agregiranje sektora prerađivačke industrije, prema metodologiji Eurostat-a (2009), u sledeće grupe: visoko-tehnološki razvijeni (sek. 21 i 26), srednje-visoko-tehnološki razvijeni (sek. 20 i 27-30), srednje-nisko-tehnološki razvijeni (sek. 19, 22-25 i 33) i nisko-tehnološki razvijeni sektori prerađivačke industrije (sek. 10-18 i 31-32).

U analizi su korišćene dve grupe statističkih metoda: (i) pokazatelji strukture distribucije podataka, (ii) kao i mere disperzije i nejednakosti otkrivene u analiziranim serijama podataka. Prva grupa metoda predstavlja relativnu meru iskazanu u percentilima distribucije podataka, kao i percentilnim raciom. Posmatrano je pet percentila ($p = i, ii, iii, iv, v$) distribucije, prikazanih na način: $(100-p\%)$, pri čemu je p procenat distribucije datog skupa podataka, takav da je $p_i = i = 20\%$. Percentilni racio predstavlja odnos apsolutnih vrednosti opservacija obuhvaćenih p -tom frakcijom serije podataka. Na ovaj način pojedinačno su analizirane distribucije podataka o ostvarenoj BDV i zaposlenosti u industriji, ali je data i matrica u kojoj su prikazani rangovi ostvarene BDV prema broju zaposlenih po sektorima industrije. Cilj ove analize je da se otkrije produktivnost sektora industrije i da se ukaže na najperspektivnije sektore u analiziranom desetogodišnjem periodu. Druga grupa metoda obuhvata standardne statističke mere disperzije i varijacije u serijama podataka, kao što su: relativno srednje odstupanje, koeficijent varijacije i standardna devijacija (izračunata u logaritmima podataka da bi se umanjio uticaj nestandardnih opservacija pošto je posmatrani vremenski period kratak). Dodatno su izračunate i dve standardne mere nejednakosti: Theil-ova mera entropije i Theil-ova mera srednjeg logaritamskog odstupanja, kako bi se utvrdilo koji sektori industrije su se najviše menjali.

ANALIZA PROIZVODNJE I ZAPOSLENOSTI U INDUSTRIJI SRBIJE

Uprkos padu udela industrije u stvaranju ukupne BDV u periodu od 2001. do 2010. godine, distribucija ostvarene BDV u industriji po percentilima ukazuje na preraspodelu od nižih ka višim percentilima distribucije (tabela 2). Najveće smanjenje u strukturi BDV u industriji ostvareno je u grupi sa niskom i srednje niskom vrednošću, tj. u prvom i drugom percentilu distribucije koji obuhvataju dve petine sektora industrije. BDV (u stalnim cenama iz 2002. godine) koja je ostvarena u prvih 20% sektora industrije sa najnižom bruto dodatom vrednošću bila je manja 2010. u odnosu na 2001. godinu za 2,3 puta, dok je, posmatrano u istom vremenskom periodu, bruto dodata vrednost u narednih 20% sektora industrije koji se nalaze u drugom percentilu bila niža za 1,8 puta. U prvih 40% sektora industrije je izgubljeno najviše BDV ostvarene 2010. u poređenju sa 2001. godinom. BDV ostvarena u 20% sektora industrije koji se nalaze u srednjem percentilu je takođe smanjena, ali je taj pad daleko blaži nego u prve dve grupe sektora industrije. Dakle, u preostala dva percentilna razreda ostvaren je najveći deo ukupne BDV industrije. Značajnost sektora industrije, sa bruto dodatom vrednošću koja pokriva ovaj deo distribucije, može se ilustrovati time da je 2001. godine ovih 40% sektora industrije proizvodilo $\frac{3}{4}$ ukupne BDV industrije, dok se 2010. godine njihov udeo kreće na nivou od 85%.

Razlika u ostvarenoj BDV u posmatranom desetogodišnjem periodu najbolje se može sagledati kroz odnose percentila (tabela 2, desni panel). Uočava se progresivan rast vrednosti meren odnosom srednjeg prema prvom percentilu u kojem se ostvaruje najmanja BDV. Racio srednjeg prema prvom percentilu iznosio je 2001. godine 5,2, da bi se u 2010. godini povećao na 10,8 puta. Najmanja i najjednaka razlika je postignuta u odnosu najvišeg prema srednjem percentilu. Racio poslednjeg prema prvom ilustruje godišnji rast BDV koji se ostvaruje u 20% dinamičnih sektora industrije. Ukoliko se ova dinamika ilustruje brojevima, vidi se da je BDV ostvarena u poslednjem u odnosu na prvi percentil bila 20 puta veća u 2001. godini, te da se BDV ostvarena u poslednjem percentilu stalno povećavala i u 2010. godini premašila vrednost ostvarenu u prvom percentilu za skoro 57 puta.

Tabela 2. Struktura ostvarene BDV u industriji po percentilima i godinama

Godina	Percentili, u %					Percentilni racio		
	Niska (I)	Srednje niska (II)	Srednja (III)	Srednje visoka (IV)	Visoka (V)	Srednja /Niska (III/I)	Visoka/ Srednja (V/III)	Visoka/ Niska (V/I)
2001	2,5	9,1	13,1	21,8	53,4	5,2	4,1	21,1
2002	2,7	8,1	13,7	21,6	53,8	5,1	3,9	19,9
2003	2,3	6,9	12,7	22,4	55,7	5,5	4,4	24,0
2004	2,0	6,0	12,5	25,7	53,8	6,2	4,3	26,6

2005	1,6	5,6	11,5	25,3	56,0	7,4	4,9	36,1
2006	1,2	5,4	12,0	24,9	56,6	10,4	4,7	48,9
2007	1,3	5,2	12,1	25,1	56,2	9,1	4,6	42,0
2008	1,2	5,0	12,3	24,4	57,1	10,0	4,7	46,7
2009	1,2	4,5	11,2	22,5	60,6	9,4	5,4	50,7
2010	1,0	4,7	11,3	23,9	59,1	10,8	5,2	56,6

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Distribucija zaposlenosti u industriji po percentilima ukazuje na drugačiju dinamiku u odnosu na ostvarenu BDV. Kao što podaci u tabeli 3 pokazuju, u sektorima industrije, koji se svrstavaju u prva dva percentila, uočava se blago pomeranje na više. Značaj trećeg i četvrtog percentila se blago smanjuje, dok se značaj poslednjeg percentila povećava, tako da na sektore industrije u ovom percentilu otpada 47,7% ukupne zaposlenosti u industriji. Međutim, bitno je pomenuti da je ukupna zaposlenost u industriji u periodu od 2001. do 2010. godine prepolovljena. Stoga su i razlike između percentila mnogo manje (desni panel, tabela 3). Još jedna odlika karakteriše distribuciju zaposlenosti u industriji. Naime, udeo percentila koji obuhvata sektore industrije sa srednje visokom i visokom zaposlenošću se gotovo nije menjao u desetogodišnjem periodu, pokrivajući nešto više od 72% ukupne distribucije zaposlenosti u industriji.

Tabela 3. Struktura zaposlenosti u industriji po percentilima i godinama

Godina	Percentili, u %				Visoka (V)	Percentilni racio		
	Niska (I)	Srednje niska (II)	Srednja (III)	Srednje visoka (IV)		Srednja/ Niska (III/I)	Visoka/ Srednja (V/III)	Visoka/ Niska (V/I)
2001	3,8	8,0	16,1	26,5	45,7	4,3	2,8	12,1
2002	3,7	8,1	16,2	26,4	45,6	4,4	2,8	12,5
2003	3,5	8,3	15,1	26,0	47,2	4,4	3,1	13,6
2004	3,5	8,4	15,3	26,0	46,8	4,3	3,1	13,2
2005	3,6	8,4	15,4	25,9	46,8	4,3	3,0	13,2
2006	3,5	8,5	15,5	25,9	46,6	4,4	3,0	13,1
2007	3,4	8,4	15,4	25,3	47,4	4,5	3,1	13,9
2008	3,5	8,3	15,5	25,1	47,6	4,5	3,1	13,7
2009	3,5	8,2	15,4	24,9	47,9	4,4	3,1	13,5
2010	3,9	8,3	15,3	24,8	47,7	3,9	3,1	12,3

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Tabela 4 prikazuje distribucije BDV (levi panel) i zaposlenosti (desni panel) u industriji po percentilima i sektorima industrije u 2001. i 2010. godini. Ukoliko se uporede sektori koji se nalaze u najnižem percentilu, uočavamo da se u desetogodišnjem periodu nisu desile bitnije razlike, osim što su sektori 30 (Proizvodnja ostalih saobraćajnih sredstava) i 08 (Ostalo rudarstvo) iz prvog prešli u drugi percentil, dok se udeo BDV koju su ostvarivali sektori 26 (Proizvodnja računara, elektronskih i optičkih proizvoda) i 16 (Prerada drveta i proizvodi od drveta, plute, slame i pruća, osim nameštaja) smanjio, tako da se ovi sektori nalaze u grupi sa sektorima koji najmanje doprinose ukupnoj BDV industrije. U grupi sektora industrije koji najmanje doprinose ukupnoj BDV industrije, tradicionalno se nalaze dva sektora rudarstva: 09 (Uslužne delatnosti u rudarstvu i geološkim istraživanjima) i 07 (Eksploatacija ruda metala), kao i dva sektora prerađivačke industrije: 33 (Popravka i montaža mašina i opreme) i 32 (Ostale prerađivačke delatnosti). U poslednjem percentilu distribucije BDV, gotovo da i nije bilo promena tokom posmatranog perioda. Promene su se jedino desile u sektoru 21 (Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata) koji je napredovao, te je iz grupe sektora sa srednje visokom vrednošću BDV prešao u grupu sa visokom vrednošću BDV, i u sektoru 23 (Proizvodnja proizvoda od ostalih nemetalnih minerala) koji je nazadovao i iz grupe sa visokom prešao u grupu sa srednje visokom vrednošću BDV. U grupi sektora koji najviše doprinose ukupnoj BDV industrije u obe posmatrane godine našla su se: tri sektora prerađivačke industrije 10 (Proizvodnja prehrambenih proizvoda), 11 (Proizvodnja pića) i 25 (Proizvodnja metalnih proizvoda, osim mašina i uređaja), kao i jedan sektor rudarstva 05 (Eksploatacija uglja) i sektor 35 (Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija). Ukoliko se posmatraju ostali sektori industrije, po pogoršanju relativne pozicije u distribuciji ostvarene BDV naročito se izdvajaju sektori 14 (Proizvodnja odevnih predmeta) i 28 (Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme). Relativno bolju poziciju u distribuciji ukupne BDV industrije imali su sektori 17 (Proizvodnja papira i proizvoda od papira) i 18 (Štampanje i umnožavanje audio i video zapisa), koji su napredovali i prešli iz grupe sa srednje niskom u grupu sa srednjom ostvarenom BDV, kao i sektori 24 (Proizvodnja osnovnih metala) i 27 (Proizvodnja električne opreme) koji su iz grupe sa srednjom prerasli u grupu sa srednje visokom ostvarenom BDV. Ova četiri sektora, kao i prethodno pomenute sektore iz grupe sa visokom vrednošću BDV, možemo nazvati rastućim sektorima industrije u posmatranom periodu.

Tabela 4: Distribucija BDV i zaposlenosti po sektorima industrije i percentilima

	BDV		Zaposlenost	
	2001	2010	2001	2010
<i>Niska</i>	09, 07, 33, 30, 08, 32	09, 07, 33, 26, 16, 32	09, 12, 08, 06, 07, 19	09, 12, 19, 06, 32, 33
<i>Srednje niska</i>	26, 06, 18, 13, 15, 17	13, 30, 15, 08, 14, 06	32, 21, 33, 30, 18, 17	08, 07, 30, 21, 13, 17
<i>Srednja</i>	16, 12, 24, 31, 29, 27	28, 29, 17, 18, 31, 12	16, 15, 26, 31, 11, 27	18, 15, 16, 26, 11, 31
<i>Srednje visoka</i>	28, 19, 20, 22, 14, 21	27, 19, 22, 24, 23, 20	05, 22, 29, 13, 35, 20	05, 20, 27, 23, 24, 29
<i>Visoka</i>	25, 11, 05, 23, 35, 10	11, 25, 05, 21, 35, 10	28, 24, 23, 25, 14, 10	22, 28, 14, 35, 25, 10

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Napomena: Nazivi sektora industrije prema Klasifikaciji delatnosti iz 2010. godine dati su u tabeli A1 u aneksu.

Distribucija zaposlenosti u industriji po percentilima nam otkriva koji su sektori, zbog smanjenja broja zaposlenih, najznačajnije promenili svoju relativnu poziciju. To nam pokazuje da je smanjenje zaposlenosti u sektorima prerađivačke industrije 32 (Ostale prerađivačke delatnosti) i 33 (Popravka i montaža mašina i opreme) dovelo do njihovog relativnog pomeranja iz grupe sa srednje niskom u grupu sa niskom zaposlenošću u industriji, dok je sektor prerađivačke industrije 13 (Proizvodnja tekstila) izgubio značajan broj zaposlenih, što ga je iz grupe sa srednje visokom premestilo u grupu sektora sa srednje niskom zaposlenošću. Relativna pozicija sektora 23 (Proizvodnja proizvoda od ostalih nemetalnih minerala) i 24 (Proizvodnja osnovnih metala) je takođe promenjena, ukazujući na pomeranje iz grupe sa visokom u grupu sa srednje visokom zaposlenošću. Nasuprot tome, sektori rudarstva 07 (Eksploatacija ruda metala) i 08 (Ostalo rudarstvo) su iz grupe sa niskom prešli u grupu sa srednje niskom zaposlenošću, kao i sektori prerađivačke industrije 18 (Štampanje i umnožavanje audio i video zapisa) i 27 (Proizvodnja električne opreme) koji su iz grupe sa srednje niskom, odnosno srednjom, napredovali za jednu relativnu poziciju u ukupnoj zaposlenosti u industriji. Takođe, sektori 22 (Proizvodnja proizvoda od gume i plastike) i 35 (Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija) promenili su udeo u ukupnoj zaposlenosti u industriji, prešavši iz grupe sektora sa srednje

visokom u grupu sektora sa visokom zaposlenošću. Iz analize prethodne tabele 4, nameće se još jedan zaključak, koji nam ukazuje na to da dva sektora prerađivačke industrije 14 (Proizvodnja odevnih predmeta) i 28 (Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme), sa značajno pogoršanom relativnom pozicijom u stvaranju ukupne BDV industrije, imaju nepromenjeno visoko učešće u ukupnoj zaposlenosti u industriji. Prethodna analiza predstavlja uvod u analizu produktivnosti sektora industrije koja će biti prikazana u narednoj tački.

Koliko se menjala industrija u Srbiji u proteklih deset godina može se videti u tabeli 5. Svi pokazatelji disperzije i nejednakosti ukazuju na jedinstven zaključak da se povećavala nejednakost sektora u doprinosu ukupnoj ostvarenoj BDV industrije. Pri tome, povećanje nejednakosti je bilo intenzivnije do 2005. godine, što u najvećoj meri koincidira sa odvijanjem velikih vlasničkih transformacija (gornji panel, tabela 5).

Tabela 5. Disperzija u bruto dodatoj vrednosti i zaposlenosti u industriji

	2001	2005	2008	2010
<i>Bruto dodata vrednost, stalne cene iz 2002. godine, mil. RSD</i>				
Relativno srednje odstupanje	0,361	0,415	0,418	0,430
Koeficijent varijacije	1,112	1,225	1,212	1,288
Standardna devijacija logaritama	1,103	1,296	1,366	1,404
Theil-ova mera entropije	0,445	0,550	0,559	0,605
Theil-ova mera srednjeg logaritamskog odstupanja	0,425	0,591	0,637	0,691
<i>Broj zaposlenih</i>				
Relativno srednje odstupanje	0,323	0,326	0,328	0,325
Koeficijent varijacije	0,858	0,961	0,968	0,957
Standardna devijacija logaritama	0,855	0,875	1,426	1,488
Theil-ova mera entropije	0,323	0,357	0,362	0,355
Theil-ova mera srednjeg logaritamskog odstupanja	0,283	0,302	0,526	0,527

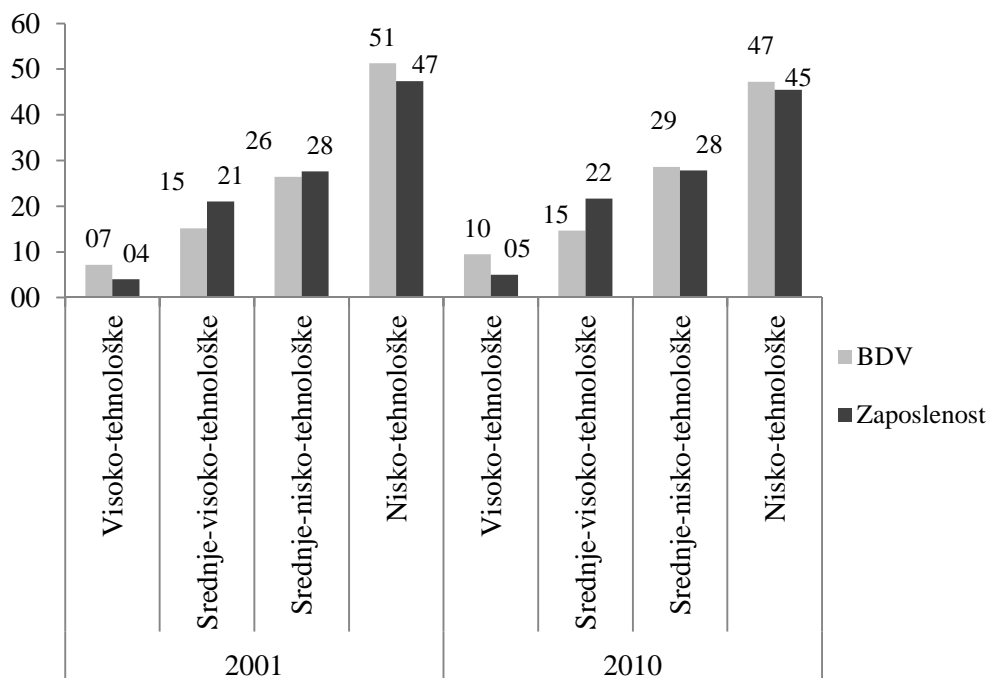
Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Isti zaključci ne mogu da se donesu na osnovu analize disperzije u ukupnoj zaposlenosti u industriji (donji panel, tabela 5). Nejednakost među sektorima industrije je umerenija, ukazujući na činjenicu da su svi sektori industrije podnosili sličan teret tranzicije, ali i da se smanjenje zaposlenosti u industriji nije zaustavljalo tokom posmatranog perioda. Taj proces je bio iniciran privatizacijama

i gašenjem preduzeća, ali je kasnije nastavljen zbog pogoršanja poslovnih performansi aktivnih preduzeća i posledica globalne ekonomske krize. I nakon slabljenja uticaja krize od 2011. godine, preduzeća su veoma obazriva kako sa procenama poslovnih mogućnosti tako i sa donošenjem odluka o zapošljavanju novih radnika (Ognjenović 2013; Ognjenović i Branković 2013b). Ovome u prilog ide i nepovoljna tendencija otvaranja novih preduzeća koja ukazuje na to da broj ugašenih nadmašuje broj osnovanih preduzeća i preduzetničkih radnji u Srbiji (Ministarstvo finansija i ekonomije Srbije et al. 2012). Ovakva dinamika se ne bi mogla okarakterisati kao nepovoljna za jednu tranzicionu ekonomiju, ukoliko se neefikasna preduzeća gase i zamenjuju novim efikasnijim privrednim subjektima (Bojenc i Xavier 2007), međutim, ovaj proces se odvija u uslovima nedovoljne profitabilnosti i opadajuće efikasnosti celokupne privrede. Dakle, opšti zaključak je da se doprinos pojedinih sektora ukupnoj BDV industrije znatno brže menjao, kao i da se povećavala nejednakost među sektorima, naročito prerađivačke industrije, dok se struktura zaposlenosti u sektorima industrije menjala mnogo sporije.

Prerađivačka industrija Srbije se nalazi na veoma niskom stepenu tehnološkog razvoja (slika 3). Međutim, nazire se blagi pomak koji se sagledava kroz porast udela visoko-tehnološki razvijenih i srednje-visoko-tehnološki razvijenih sektora u doprinosu ukupnoj BDV i zaposlenosti u prerađivačkoj industriji. Nažalost, doprinos ove dve grupe tehnološki najrazvijenijih sektora prerađivačke industrije stvaranju BDV je, i pored blage tendencije povećanja tokom desetogodišnjeg perioda, ispod $\frac{1}{4}$ ukupne BDV u prerađivačkoj industriji, dok se udeo zaposlenosti povećao na blizu 27%. Nameće se opšti zaključak da se značaj grupa sektora prerađivačke industrije brže pomera iz grupe nisko-tehnološki razvijenih ka srednje-nisko-tehnološki razvijenim sektorima, nego iz grupe srednje-visoko-tehnološki razvijenih ka visoko-tehnološki intenzivnim sektorima.

Slika 3: Bruto dodata vrednost i zaposlenost prema stepenu tehnološkog razvoja sektora prerađivačke industrije, u %

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

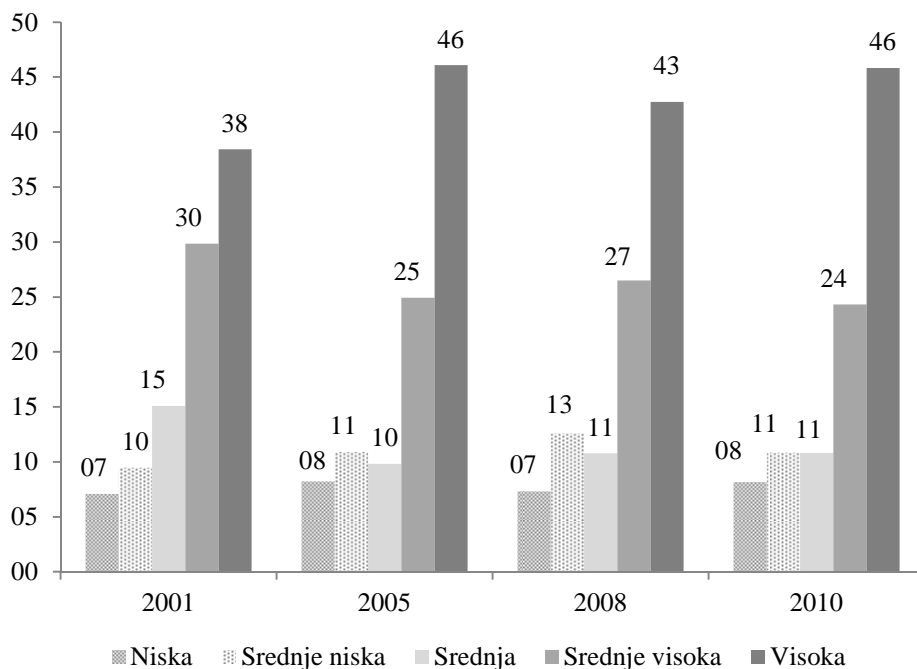
Teodorović i Buturac (2006), analizirajući strukturne promene u prerađivačkoj industriji Hrvatske, dolaze do zaključka da je gubitak specijalizacije u intraindustrijskoj razmeni razlog opadanja značaja sektora sa većim udelom dodate vrednosti koji su se u pretranzicionom periodu izdvajali po svojim komparativnim prednostima (kao što su, primera radi, tekstilna industrija, proizvodnja obuće, proizvodnja mašina i sl.). Hrvatska spada u one tranzicione zemlje koje nisu uspele da privuku strane direktne investicije u onoj meri koja bi značajnije unapredila tehnološki razvoj industrije i potpomogla proizvodnju razmenljivih dobara, pošto je većina tih investicija bila usmerena ka razvoju uslužnih sektora (Bezić et al. 2011). Isto bi se moglo zaključiti i za tranziciju u Srbiji, za koju su karakteristični značajna deindustrijalizacija i relativno kasna uključenost u globalne tokove kapitala koji je sa odmicanjem vlasničke transformacije sve manje bio zainteresovan za industriju Srbije. Polazeći od pretpostavke da se tržište proizvoda i usluga ubrzano internacionalizuje, Prajogo et al. (2007) su analizirali značajnost

proizvodnih strategija za uspeh u razvoju sektora prerađivačke industrije u novo-industrijalizovanim azijskim zemljama Tajlandu i Vijetnamu. Njihov je zaključak da inovativnost predstavlja ključ kako za strategije preživljavanja tako i za rast firmi u okruženju koje diktiraju dinamična svetska tržišta.

PERSPEKTIVE INDUSTRIJE U SRBIJI

Analiza u prethodnoj tački nam je ukazala na to da se struktura ukupne BDV u industriji menjala kroz percentile distribucije, i da su, čak, primećena blaga pozitivna pomeranja u grupi visoko-tehnološki intenzivnih sektora prerađivačke industrije – 21 (Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata) i 26 (Proizvodnja računara, elektronskih i optičkih proizvoda). Takođe, uz konstataciju da se ukupna zaposlenost u industriji prepolovila, primećene su i razlike u strukturi ukupne zaposlenosti u industriji. Međutim, ništa od toga nam nije pouzdano ukazivalo na to da li se menjala i produktivnost u industriji. Upravo, slika 4 prikazuje pomeranje ostvarene BDV u industriji kroz izabrane godine i rangove izvedene na osnovu percentilne distribucije zaposlenosti u industriji. Najveći skok u rangovima je primetan u periodu od 2001. do 2005. godine. U tom periodu je ostvareno značajnije restrukturiranje industrije koje se osetilo kroz najveće pomeranje prema sektorima sa visokom ostvarenom BDV koji su činili više od 46% njene vrednosti. Ovaj period bismo mogli nazvati periodom rastuće produktivnosti u industriji. Tada se takođe desila i značajnija nivelacija u srednjem percentilu distribucije BDV prema broju zaposlenih u industriji koja je smanjena za jednu trećinu svoje vrednosti i uz manje oscilacije ostala na tom nivou do kraja posmatranog perioda. U periodu koji je usledio nakon 2005. godine, došlo je do blagog pada produktivnosti u sektorima koji svojom proizvodnjom najviše doprinose ukupnoj BDV industrije, tj. u četvrtom i petom percentilu distribucije, ali je produktivnost u prva dva percentila distribucije BDV ostala na gotovo nepromenjenom nivou, sa izuzetkom trećeg percentila, čiji je udeo u ukupnoj BDV blago povećan.

Slika 4. Rangiranje ostvarene BDV u industriji prema broju zaposlenih, mil. RSD (stalne cene 2002. god.), u %

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Matrica koju ilustruje tabela 6 pokazuje kako se menjala ukupno ostvarena BDV industrije kroz rangove formirane na osnovu ukupne zaposlenosti u industriji u 2001. i 2010. godini. Distribucija BDV po percentilima ukupne zaposlenosti u industriji ukazuje na rastuću tendenciju po percentilima u 2001. godini, pri čemu je najveći relativni skok ostvaren između četvrtog i trećeg percentila (+97,6%), a najmanji između petog i četvrtog percentila (+28,8%). Razlika između percentila sa visokom i niskom bruto dodatom vrednošću je najveća i merila se percentilnim raciom od preko pet, dok je razlika između percentila sa visokom i srednjom i srednjom i niskom bruto dodatom vrednošću bila prilično ujednačena i merila se percentilnim raciom od nešto više od dva.

Tabela 6. Matrica rangova ostvarene BDV u sektorima industrije prema broju zaposlenih, mil. RSD (stalne cene 2002. god.)

Sektor		Rang prema nivou zaposlenosti									
		2001					2010				
		Niska	Srednje niska	Srednja	Srednje visoka	Visoka	Niska	Srednje niska	Srednja	Srednje visoka	Visoka
09, 07, 08, 06, 12, 19	13596					09, 33, 32, 06, 12, 19	16630				
33, 30, 32, 18, 17, 21		18168				07, 13, 30, 08, 17, 21		22099			
26, 15, 16, 31, 27, 11			28860			26, 16, 15, 18, 31, 11			21948		
13, 29, 20, 22, 05, 35				57016		29, 27, 24, 23, 20, 05				49456	
24, 28, 14, 25, 23, 10					73465	14, 28, 22, 25, 35, 10				93165	

Izvor: Izračunato na osnovu podataka Republičkog zavoda za statistiku Srbije.

Napomena: Nazivi sektora industrije prema Klasifikaciji delatnosti iz 2010. godine dati su u tabeli A1 u aneksu.

Ukoliko sada posmatramo distribuciju BDV po rangovima ukupne zaposlenosti u industriji koju formiraju sektori u 2010. godini, uočavaju se značajne razlike. Najveća relativna razlika u BDV ostvarena je između četvrtog i trećeg percentila (+125,3%), a značajno je povećana i relativna razlika između četvrtog i petog percentila (+88,4%), dok je bruto dodata vrednost u trećem percentilu manja u odnosu na drugi percentil (-0,7%). Iz ovoga sledi da je razlika između percentila sa visokom i niskom BDV blago povećana, a merena percentilnim racionom iznosi 5,6,

dok se razlika između percentila sa visokom i srednjom BDV povećala i iznosi 4,2, a između percentila sa srednjem i niskom vrednošću BDV se smanjila na 1,3. Odnos bruto dodate vrednosti (u stalnim cenama iz 2002. godine) ostvarene u istim percentilima u dve posmatrane godine ukazuje na značajne promene u strukturi BDV. Naime, bruto dodata vrednost u prvom i drugom percentilu distribucije u 2010. u poređenju sa 2001. godinom je povećana za više od jedne petine, a bruto dodata vrednost u trećem i četvrtom percentilu se smanjila, i to za 24% i 13,3%, respektivno, dok je vrednost u poslednjem percentilu porasla za 26,8%. Sve ovo upućuje na povećanje nejednakosti i koncentraciju BDV u višim percentilima, čime se potvrđuje i rastuća produktivnost i izdvajanje sektora industrije koji najviše doprinose ukupno ostvarenoj BDV.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

U ovom radu su analizirane ukupna proizvodnja koja je posmatrana na osnovu kretanja bruto dodate vrednosti i zaposlenost u industriji Srbije u periodu od 2001. do 2010. godine koji je obeležio dekadu tranzicionih reformi. Izbor ovog vremenskog perioda je bio ograničen skupom raspoloživih podataka i metodološkim promenama u prikupljanju podataka koje su karakteristične za ranije periode. Analizom su obuhvaćena sva tri sektora industrije: Rudarstvo, Prerađivačka industrija i Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija, čije razvrstavanje je sprovedeno na osnovu Klasifikacije delatnosti koja se primenjuje od 2010. godine (Sl. glasnik RS, br. 104/2009). Korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku Srbije koji su objavljeni u elektronskim bazama podataka i publikacijama koje prate kretanje posmatranih serija podataka. Metodološki pristup na kojem se zasniva analiza u ovom radu se sastoji u korišćenju dve grupe statističkih metoda. Prva grupa polazi od analize izabranih serija podataka kroz percentile distribucije, a druga grupa metoda koristi mere disperzije i nejednakosti da bi se ukazalo na sektore u kojima su se desile najveće promene prema otkrivenoj disperziji, kao na koncentraciju sektora industrije kroz percentile posmatrane distribucije.

Najznačajniji opšti zaključci ove analize su sledeći. Posmatrani period su obeležili opadajuće učešće industrije u stvaranju ukupne bruto dodate vrednosti i oštar pad zaposlenosti. Promene u industriji su se brže dešavale u periodu do 2005. godine, što je dovelo do intenzivnijeg povećanja nejednakosti među sektorima, kao i do njihove koncentracije u određenim segmentima distribucije posmatranih podataka, ali i do rastuće produktivnosti. Ovaj period je obeležilo značajnije i intenzivnije sprovođenje vlasničkih transformacija kojima su bila obuhvaćena preduzeća industrijskih sektora. Slična putanja razvoja industrije je karakteristična i za druge zemlje u tranziciji, kao i dominacija sektora usluga, naročito u zemljama koje su oklevale sa restrukturiranjem industrije (Bezić et al. 2011; Teodorović i

Buturac 2006). Međutim, većina zemalja u tranziciji je izgubila i značajniju specijalizaciju, kao i konkurentsku prednost određenih sektora industrije, koja je posledica regionalnog restrukturiranja (Shevchik Ketenci i McCann 2009), kao i nedovoljne atraktivnosti nacionalnih industrijskih preduzeća za investiciona ulaganja stranih preduzeća koja bi unapredila intraindustrijsku razmenu (Teodorović i Buturac 2006; Majcen i Damijan 2001). Urađene su i empirijske studije za zemlje u tranziciji koje su ukazale, čak, i na značajnost efekata istiskivanja domaćih firmi iz istih sektora industrije u koje su pristigle i strane direktne investicije (Majcen i Damijan 2001). Međutim, za zemlje u tranziciji, kada je reč o kasnijoj uspešnosti preduzeća u zavisnosti od primenjenih strategija vlasničke transformacije, može da se zaključi, na osnovu pojedinačnih slučajeva, da su preduzeća u vlasništvu države i ona koja su nove vlasnike dobila „insajderskim“ privatizacijama pokazivala slabije performanse od preduzeća koja su nove vlasnike dobila spolja. Ovo je posledica preteranog oslanjanja menadžmenta prve grupe preduzeća na političku podršku i nastojanje da se poslovni problemi tih preduzeća rešavaju „mekim“ budžetskim ograničenjima (Walsh i Whelan 2001).

Specifični nalazi za sektore industrije, na koje ukazuje analiza prikazana u ovom radu su sledeći. Bruto dodata vrednost koja je ostvarena u najvišem percentilu u odnosu na vrednost koju proizvode sektori industrije iz prvog percentila bila je veća za 20 puta u 2001. godini, da bi, zatim, u 2010. godini bila povećana za gotovo 57 puta. Istovremeno, sektori industrije koji se nalaze u najvišim percentilima distribucije ukupne zaposlenosti angažuju skoro ½ od ukupno zaposlenih radnika u industriji. Sledeći sektori industrije sa visokom dodatom vrednošću su identifikovani kao rastući sektori u analiziranom desetogodišnjem periodu: tri sektora prerađivačke industrije – 10 (Proizvodnja prehrambenih proizvoda), 11 (Proizvodnja pića), 25 (Proizvodnja metalnih proizvoda, osim mašina i uređaja) – sektor rudarstva 05 (Eksploatacija uglja) i sektor 35 (Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija), kao i dva sektora prerađivačke industrije koja su napredovala ka grupi sa srednje visokom bruto dodatom vrednošću – 24 (Proizvodnja osnovnih metala) i 27 (Proizvodnja električne opreme) – i dva sektora koja su napredovala ka grupi sektora u kojoj se ostvaruje prosečna bruto dodata vrednost industrije – 17 (Proizvodnja papira i proizvoda od papira) i 18 (Štampanje i umnožavanje audio i video zapisa). Izdvajaju se i dva sektora prerađivačke industrije – 14 (Proizvodnja odevnih predmeta) i 28 (Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme) – čija relativna pozicija u distribuciji ostvarene bruto dodate vrednosti u industriji je značajno pogoršana, međutim, ovi sektori imaju nepromenjeno visoko učešće u ukupnoj zaposlenosti u industriji, što ukazuje na izrazit pad njihove produktivnosti. Takođe, na osnovu analize zaposlenosti u industriji, izdvojen je još jedan sektor prerađivačke industrije. Naime, sektor 13 (Proizvodnja tekstila) je izgubio značajan broj zaposlenih tokom posmatranog perioda, što ga je iz grupe sa srednje visokom

premestilo u grupu sektora sa srednje niskom zaposlenošću u industriji, a takođe u istoj grupi sektora se nalazi i prema doprinosu ostvarenoj bruto dodatoj vrednosti.

Prerađivačka industrija Srbije se nalazi na veoma niskom stepenu tehnološkog razvoja. Posmatrano u desetogodišnjem periodu, primećuje se blago pomeranje visoko-tehnološki razvijenih – 21 (Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata) i 26 (Proizvodnja računara, elektronskih i optičkih proizvoda) – i srednje-visoko-tehnološki razvijenih sektora – 20 (Proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda), 27 (Proizvodnja električne opreme), 28 (Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme), 29 (Proizvodnja motornih vozila, prikolica i poluprikolica) i 30 (Proizvodnja ostalih saobraćajnih sredstava) – na gore i prekrivanje sve većeg dela distribucije ukupno ostvarene bruto dodate vrednosti u prerađivačkoj industriji. Međutim, ove dve grupe sektora učestvuju sa oko ¼ u stvaranju ukupne bruto dodate vrednosti u prerađivačkoj industriji, dok se njihov udeo u zaposlenosti povećao na blizu 27%. Zaključak koji proističe iz ove analize jeste da se značaj grupa sektora prerađivačke industrije brže pomera iz grupe nisko-tehnološki razvijenih ka srednje-nisko-tehnološki razvijenim sektorima, nego iz grupe srednje-visoko-tehnološki razvijenih ka visoko-tehnološki razvijenim sektorima prerađivačke industrije.

Literatura

1. Bezić, Heri, Cerović, Ljerka & Tomislav Galović, 2011, Changes in the competitive advantages of Croatia's manufacturing industry. *Zbornik radova Ekonomskog fakulteta u Rijeci*, 29, 2, 465-487.
2. Bojenc, Štefan & Ana Xavier, 2004, Entry and exit in transition economies: the Slovenian manufacturing sector. *Post-Communist Economies*, 16, 2, 191-214.
3. Bojenc, Štefan & Ana Xavier, 2007, Determinants of firm exit in Slovenian manufacturing. *Industrial Management & Data Systems*, 107, 5, 715-727.
4. Eurostat, 2009, High-technology and knowledge based services aggregations based on NACE Rev. 2. Annex. Dostupno na: epp.eurostat.ec.europa.eu/cache/ITY_SDDS/Annexes/htec_esms_an3.pdf
5. Fardmanesh, Mohsen & Li Tan, 2009, Structural change in transition economies: does foreign aid matter?. Economic Growth Center Discussion Paper 982. New Haven: Yale University. Dostupno na: www.econ.yale.edu/growth_pdf/cdp982.pdf.
6. Haltiwanger, John & Milan Vodopivec, 2003, Worker flows, job flows and firm wage policies. *The Economics of Transition*, 11, 2, 253–290.
7. Jovanovic, Boyan, 1982, Selection and the evolution of industry. *Econometrica*, 50, 3, 649-670.
8. Majcen, Boris & Jože P. Damijan, 2001, Recovery and growth in the manufacturing sectors of CEE transition economies: short and long-term

- efficiency improving factors. The wiiw Balkan Observatory Working Paper 012. Vienna: wiiw. Dostupno na: <http://balkan-observatory.net/wp/2001%2012%20wiiw%20bo%20wp%20012.pdf>.
9. Ministarstvo finansija i ekonomije Srbije, *et al.*, 2012, Izveštaj o malim i srednjim preduzećima i preduzetništvu za 2011. godinu. Beograd: Ministarstvo finansija i ekonomije Srbije, *et al.* Dostupno na: http://narr.gov.rs/index.php/narr_en/Activities/Research-and-Analysis/Report-on-SME.
 10. Nikolić, Ivan & Jovan Zubović, 2013, Structural changes in Serbian industry during transition. *Industry*, 41, 2, 67-79.
 11. Ognjenović, Kosovka, 2013, How structural changes affect enterprises' expectations about employment in Serbia?. *Economic Analysis*, 46, 3-4.
 12. Ognjenović, Kosovka & Aleksandra Branković, 2012, Job creation and employment in a time of crisis. U Andrade, João Sousa *et al.* (urednici), *Managing Structural Changes: Trends and Requirements*, 375-396. Coimbra: Faculty of Economics of the University of Coimbra.
 13. Ognjenović, Kosovka & Aleksandra Branković, 2013a, Shifts in occupational and skill needs in the Western Balkan region – a slow adjustment. U Hanić, Hasan *et al.* (urednici), *Post Crisis Recovery*, 581-602. Belgrade: Belgrade Banking Academy.
 14. Ognjenović, Kosovka & Aleksandra Branković, 2013b, Employment change and business prospects in Serbia. *Industry*, 41, 3.
 15. Prajogo, Daniel I., Laosirihongthong, Tritos, Sohal, Amrik & Sakun Boon-itt, 2007, Manufacturing strategies and innovation performance in newly industrialised countries. *Industrial Management & Data Systems*, 107, 1, 52-68.
 16. Republički zavod za statistiku, 2010, *Statistički bilten – Industrija 519*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
 17. Republički zavod za statistiku, 2012, *Statistički godišnjak Republike Srbije 2012*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
 18. Republički zavod za statistiku, 2013, *Baza podataka*. Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>.
 19. Shevchik Ketenci, Natalya & Philip McCann, 2009, Regional restructuring and manufacturing firm performance in a Central-Asian transition economy: observations from Kazakhstan. *Letters in Spatial and Resource Sciences*, 2, 1, 11-21.
 20. Stošić, Ivan & Dejan Erić, 2012, Challenges and perspectives of implementation structural changes in the Serbian economy. U Andrade, João Sousa *et al.* (urednici), *Managing Structural Changes: Trends and Requirements*, 25-43. Coimbra: Faculty of Economics of the University of Coimbra.

21. Teodorović, Ivan & Goran Buturac, 2006, Perspektive industrijske proizvodnje u Hrvatskoj i intraindustrijska razmena. *Ekonomski pregled*, 57, 11. 705-729.
22. Vlada Republike Srbije, 2011, *Strategija i politika razvoja industrije Republike Srbije od 2011. do 2020. godine*. Službeni glasnik Republike Srbije br. 55/2011.
23. Zakon o Klasifikaciji delatnosti. Službeni glasnik Republike Srbije br. 104/2009. Dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PageView.aspx?pKey=412> i http://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_klasifikaciji_delatnosti.html.
24. Walsh, Patrick Paul & Ciara Whelan, 2001, Firm performance and the political economy of corporate governance: survey evidence for Bulgaria, Hungary, Slovakia and Slovenia. *Economic Systems*, 25, 2, 85–112.

ANEKS

*Tabela A1. Sektori industrije prema Klasifikaciji delatnosti 2010
(NACE Rev. 2)*

Šifra sektora	Naziv delatnosti i sektora
<i>Rudarstvo (B)</i>	
05	Eksploatacija uglja
06	Eksploatacija sirove nafte i prirodnog gasa
07	Eksploatacija ruda metala
08	Ostalo rudarstvo
09	Uslužne delatnosti u rudarstvu i geološkim istraživanjima
<i>Prerađivačka industrija (C)</i>	
10	Proizvodnja prehrambenih proizvoda
11	Proizvodnja pića
12	Proizvodnja duvanskih proizvoda
13	Proizvodnja tekstila
14	Proizvodnja odevnih predmeta
15	Proizvodnja kože i predmeta od kože
16	Prerada drveta i proizvodi od drveta, plute, slame i pruća, osim nameštaja
17	Proizvodnja papira i proizvoda od papira
18	Štampanje i umnožavanje audio i video zapisa
19	Proizvodnja koksa i derivata nafte

- 20 Proizvodnja hemikalija i hemijskih proizvoda
- 21 Proizvodnja osnovnih farmaceutskih proizvoda i preparata
- 22 Proizvodnja proizvoda od gume i plastike
- 23 Proizvodnja proizvoda od ostalih nemetalnih minerala
- 24 Proizvodnja osnovnih metala
- 25 Proizvodnja metalnih proizvoda, osim mašina i uređaja
- 26 Proizvodnja računara, elektronskih i optičkih proizvoda
- 27 Proizvodnja električne opreme
- 28 Proizvodnja nepomenutih mašina i nepomenute opreme
- 29 Proizvodnja motornih vozila, prikolica i poluprikolica
- 30 Proizvodnja ostalih saobraćajnih sredstava
- 31 Proizvodnja nameštaja
- 32 Ostale prerađivačke delatnosti
- 33 Popravka i montaža mašina i opreme

Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija (D)

- 35 Snabdevanje električnom energijom, gasom, parom i klimatizacija
-

Izvor: Preuzeto sa: <http://www.stat.gov.rs>.

PRODUCTION AND EMPLOYMENT IN INDUSTRY OF SERBIA: RESULTS OBSERVATIONS AND OUTLOOK

Kosovka Ognjenović

Summary

This paper presents the analysis of the industrial sector contribution and the creation of the total production and total employment during the period from 2001 - 2010 which marked the decade of transitional reforms in Serbia. Annual time-range-series data of the Statistical Office of the Republic of Serbia were used. The methodological approach on which the analysis in this paper is based consists in using two groups of statistical methods. The first group of methods starts from

the analysis of selected data series through the percentile distribution, and the other method uses a measure of dispersion and inequality. The goal of using these methods was firstly to point out that the sectors which are characteristic of the biggest changes, are exactly those in which the largest dispersion is recorded, and then on the concentration of the industrial sector in certain percentiles of the distribution of the analyzed data series.

The main conclusions of the analysis show that in the given period seven sectors of processing industry are highlighted: coal mining sector, the electricity supply sector, gas, steam and air conditioning, as well as the sectors with a growing contribution to the creation of gross added value in industry [U1]. However, only one sector of the processing industry, which belongs to a group of high-technology-intensive sectors, was in a group of identified growing industry sectors in 2010. Therefore, there is a general conclusion that the processing industry of Serbia is at a very low level of technological development. Specifically, high-tech and medium-high-technologically developed processing industry sectors account for about 1/4 to create total gross added value, while their share in total employment in the manufacturing industry is about 27%. The analysis also revealed that the importance of the processing sector groups, in terms of the contribution to the total gross added value, moves faster from a group of low-tech developed sectors to medium-low-tech developed sectors, than from the group of medium-high-technology developed to a high technology developed sectors of the processing industry. Finally, the conclusion is that the contribution of individual sectors to the total gross added value of the industry has changed considerably faster, as well as the increasing inequality between sectors, especially the processing industry, while the structure of employment by industry sectors, despite the sharp decline in the number of employees, changed more slowly and evenly.

Keywords: *industry, Serbia, industry sectors, employment*

IV DEO

PRAVNI ASPEKTI EKONOMSKE POLITIKE

METAMORFOZA DRUŠTVENIH PREDUZEĆA U SRBIJI: TEŽAK PUT KA DRUŠTVU KAPITALA

Predrag Dedeić¹
Zvonko Brnjas²

Apstrakt

Rad je fokusirana na proces metamorfoze društvenih preduzeća u Srbiji i predstavlja pokušaj da se to učini kroz prizmu sačinjenu od danas poznatih i u svetu široko prihvaćenih principa i dobrih praksi korporativnog upravljanja. Proces svojinske transformacije i strukturalnih promena protekao je burno, doneo i ostavio brojne i dalekosežne posledice po srpsku ekonomiju. Naša je teza da korišćenje sofisticiranih principa korporativnog upravljanja u sagledavanju procesa transformacije društvenih preduzeća u Srbiji, ima svoje racionalno uporište. Načelno, primarni cilj korporativnog upravljanja je da se zaštiti upravo interes i imovina poslovnog entiteta (a time i interes vlasnika i drugih nosilaca rizika). Za postizanje tog cilja u okviru korporativnog upravljanja koriste se prefinjeni pravno finansijski instrumenti podsticaja, monitoringa i kažnjavanja. Nerešen konflikt interesa, neodgovornost i loš nadzor unutar netransparentne poslovne aktivnosti, srušio je Enron, kao i brojne druge velike kompanije u razvijenim tržišnim privredama. Pretpostavka od koje se polazi u ovom radu je da je isti uzrok rušio i velika preduzeća u društvenoj svojini. Ako standardi korporativnog upravljanja i prema njima adekvatna izmena kompanijskog prava čine odgovor na finansijske skandale koji su protresli globalno tržište, onda se čini da bi moglo da bude korisno da se baš oni iskoriste kao konceptualni okvir i specifični "benchmarking" u pokušaju da se analiziraju i objasne oficijelne i prikrivene privatizacije, kroz koje su prošla preduzeća u Srbiji.

Ključne reči: *Društveno preduzeće, privatizacija, korporativno upravljanje, odgovornost direktora*

¹ dr Predrag Dedeić, vanredni profesor, Beogradska bankarska akademija, Srbija

² dr Zvonko Brnjas, redovni profesor, Beogradska bankarska akademija, Srbija

UVOD

Sadržinu rada čini rezultat napora da se u svetlu danas poznatih standarda dobrog korporativnog upravljanja sagleda proces transformisanja društvenih preduzeća, kako u svojinskom tako i korporativnom smislu. Pogled na te promene vrši se kroz optiku sistema koji filigranski organizuje i objedinjuje u delovanju sofisticirane pravne i finansijske instrumente u cilju obezbeđenja pouzdanog, odgovornog i efikasnog rukovođenja, transparentnosti svih struktura i procesa unutar preduzeća, adekvatnog mehanizma nadzora, upravljanja rizikom, podsticaja i sl. Razloga da se sagleda sudbina društvenih preduzeća, sa opšteprisutnim osećanjem u društvenoj zajednici da je moglo, ili da je barem trebalo, bolje, ima više, a jedan od značajnih je da se neke greške iz prošlosti i stečena iskustva iskoriste u kvalitetnijem dovršavanju procesa privatizacije društvenih preduzeća, kao i u realizaciji privatizacije javnih preduzeća. Razlog da se to učini baš kroz principe korporativnog upravljanja je njihova direktna veza sa sudbinom i propašću velikih otvorenih (javnih) akcionarskih društava (sa veoma disperzovanim vlasništvom) sa kojima smo spremni da uporedimo sudbinu velikih društvenih preduzeća.

Smisao ovog rada nije da se u potpunosti izvrši uvid u kompatibilnost zakonskog i institucionalnog okvira, na relaciji nekad i sad, u potrazi za sistemskim greškama koje bismo mogli navesti kao jednog od krivaca za loše rezultate procesa, jer to nema nekog posebnog smisla. U tome nas između ostalog sprečava i činjenica da su se brojni finansijski skandali dogodili u sistemima sa veoma solidnom pravnom infrastrukturom. A opet, s druge strane, činjenica je da se i borba protiv imenovanih krivaca za krah i prevazilaženje rešenja, koja su imenovana razlogom neuspeha sistema nadzora, postiže novim pravilima i adekvatnim mehanizmom obezbeđenja njihovog poštovanja. Ujedno je nesporno da Srbija danas ima veoma moderna rešenja u kompanijskom pravu a privreda se kreće između recesije i neznatnog rasta. Ako bi primena pomenutih pravila, posebno značajna u kriznim vremenima obezbeđuje bolju operativnu efikasnost, viši stepen odgovornosti, bolji mehanizam nadzora i zaštitu bogatstva vlasnika, onda nas svakako zanima šta je to ključno što se prepreči u realizaciji očekivanih rezultata. Čini nam se da su motivisanost i odgovornost ključni stubovi oko kojih se okreće svaki proces od posebnog značaja za preduzeće. Nebitno je da li je to privatizacija, statusna promena, poslovanje s povezanim licem ili raspolaganje imovinom velike vrednosti. Dakle pogledajmo u prošlost jednog smutnog vremena kroz prizmu motivisanosti i odgovornosti referentnih učesnika i možda dobijemo neke odgovore. Ovako postavljen istraživački zadatak predstavlja i svojevrsnu probu za održivost ovih tvrdnji. Ipak ovako postavljen zadatak analize u radu prati svakako i prikaz osnovne, tada važeće regulative. Ona je očigledno dinamična kao i tekuća događanja u privredi i društvu u celini. Ono što je važno istaći da je generalno pravilo da česte promene zakona u privrednom životu ne donose

stabilnost i predvidivost, a radi se o dve ključne potrebe investitora i poslovnih subjekata. Sve te kontinuirane promene pravnih pravila, koje su oblikovale ili pak samo pratile proces privatizacije, omogućiće da se ukaže na ključne probleme i da se možda bolje i realnije sagleda to turbulentno vreme koje je bez adekvatne pripreme pred tada aktivne kreatore i primenjivače kompanijskog prava, stečajnog prava, prava hartija od vrednosti, etike i drugih pravnih i njima srodnih oblasti stavilo zadatke koji su objektivno prevazilazili njihove mogućnosti.

Pomenuta činjenica da naš današnji pravni i institucionalni okvir u velikoj meri inkorporira rešenja iz najrazvijenijih zemalja, a da je privreda uporno između recesije i minimalnog rasta, mogla bi da nas navede na zaključak da je uticaj naših zakonskih rešenja u ovom momentu minimalan barem u domenu kracije društvenog bogatstva, odnosno da instrumenti podsticaja leže negde drugo. Svesni da su dobra pravna pravila uvek rezultat kvalitetnog pravila kreiranog odozdo, odnosno da se rađaju iz odnosa koji vladaju na poprištu sučeljavanja različitih interesa na prostoru koji se naziva tržište, a ne odozgo (sukob forme i suštine), posebno ne neodmerenim i neproverenim prenošenjem iz drugih pravnih sistema, analizu omeđenu zahtevima naslova ovog rada usmeravamo u prošlost u potrazi za rešenjem problema. Argument za to je i stara latinska izreka „Historia magistra vitae est“

DRUŠTVENO PREDUZEĆE: MATERIJALIZACIJA JEDNE POLITIČKE IDEJE

Društveno preduzeće predstavlja osobenu formu preduzeća, karakterističnu za našu zemlju. Taj oblik poslovnog organizovanja nije postojao u drugim zemljama, niti kapitalističkim niti socijalističkim. Specifičnost je u domenu vlasništva, u društvenoj svojini, kao u to vreme potpuno novom obliku svojine, koji je kasnije negiran i označen kao „nesvojina“ i izvor brojnih problema.

Nastanku društvene svojine i društvenog preduzeća prethodile su dinamične, čak revolucionarne promene. Raskidanjem s pravnim sistemom stare Jugoslavije i ukidanjem kapitalističkog društvenog uređenja došlo je do teško pomirljivog odvajanja od svih kompatibilnih kapitalističkih sistema evropskih zemalja tog vremena. Ujedno, krenulo se u kreiranje novog oblika privrednog organizovanja. Nakon što je konstituisana nova država Ustavom FNRJ od 1946, morala je da se stvori materijalna podloga za realizaciju ideja izgradnje nove, socijalističke privrede. Moguće je porediti u određenoj meri ovaj period s periodom prvobitne akumulacije. Uspostavljanje socijalističkog sektora privrede uključilo je proces konfiskacije (oduzimanje privatne imovine od neprijatelja nove države, oduzimanje ratne dobiti i najznačajniji proces nacionalizacije privatnih preduzeća, agrarna reforma i kolonizacija). Ono što je bitno za pitanje upravljanja poslovnim entitetima i celokupnom privredom je da je ono bilo strogo centralizovano,

odnosno da je sva vlast bila u rukama državnih organa. Privredna preduzeća su bila samo pasivni subjekti koji su od državnih organa dobijali zadatke i sve sirovine, a finalne proizvode im predavali radi dalje distribucije. Celokupan prihod preduzeća je išao u državnu blagajnu.

Prvi put je pravni položaj privrednog preduzeća uređen Osnovnim zakonom o državnim privrednim preduzećima. Ovaj period se naziva administrativnim upravljanjem privredom³. Karakteristike preduzeća ove vrste su: pravno lice, funkcioniše na osnovu sopstvenog plana koji je deo državnog plana, posebni državni organi rukovode radom državnih preduzeća (npr. generalne direkcije) a jedini organ u preduzeću, zadužen za neposredno rukovođenje preduzećem je direktor.

Dakle može se zaključiti da iako je jasno određeno da je reč o pravnom licu, preduzeća nisu bila samostalni subjekti i da je njihova privredna aktivnost bila maksimalno usmeravana od strane državnih organa kao konkretizacija zacrtanog u državnim planskim aktima. Na njima je ujedno, de lege, bila i sva odgovornost. Ujedno sve što preduzeće ostvari odlazilo je u jednu kasu-državnu. Nameće se pitanje u vezi postojanja motivacije za rezultate rada takvog preduzeća, za njegovu ekspanziju i konkurentsku prednost.

Ideje izgradnje pravednijeg društva u kome će centralno mesto imati pripadnici radničke klase bila je pokretač daljih promena. Osnovni zakon o upravljanju državnim privrednim preduzećima i višim privrednim udruženjima od strane radnih kolektiva uvodi u normativni svet pravo radnika da upravljaju državnim privrednim preduzećima. Dakle prenošenje vlasti od državnih organa ka organima koji bi trebalo da reprezentuju interes radnika. Veoma bitan momenat formalnog prenošenja odgovornosti. Takođe bilo je potrebno otkloniti nelogičnost da državnom svojinom upravljaju radnici. Rešavanje tog problema bilo je otvorenjem vrata društvenoj svojini. Ovaj proces prati i snažna decentralizacija države i ulazak radnika u državne organe nadležne za privredu (veća proizvođača u predstavničkim organima).

Ustavni zakon o osnovama društvenog i političkog uređenja FNRJ i saveznim organima vlasti iz 1953. godine značajnije konkretizuje te tendencije. Radni kolektivi dobijaju pravo da upravljaju privrednim organizacijama, pravo neposrednih proizvođača da budu birani u organe upravljanja privrednih organizacija, pravo da samostalno donose svoje planove, samostalno raspoložu dohotkom, određuju zarade i dr. Reč je o konkretnim merama i instrumentima kojima se nastojalao da se postigne motivacioni efekat i konkurentnost. Prepoznajemo sličnost s težnjama modernih standarda korporativnog upravljanja.

³ Više o administrativnom upravljanju privrede i statusu organizacija udruženog rada kod Antonijević Z. Privredno pravo organizacije udruženog rada i poslovi prometa, Savremena administracija, Beograd, 1986.

Treba primetiti da lagano nestaje pojam preduzeća koji je definisan kao subjekt prava jer je imao državnu svojinu, kao konkretan jasno definisan oblik svojine. Opremljenje (Ustav SFRJ iz 1963. godine i ustavi socijalističkih republika, odnosno ustavnih zakona pokrajina) da sredstvima za proizvodnju u društvenoj sredini upravljaju upravo oni koji rade njima. Pitanje u čijem interesu upravljaju je takođe legislativno određeno - u sopstvenom interesu i u interesu društvene zajednice. Pitanje odgovornosti je takođe nedvosmisleno rešeno-odgovorni su jedni drugima i društvenoj zajednici. Konkretnim pravilima se nastoji da se konkretizuju nivoi za postizanje ovih proklamovanih načela.

Sedamdesetih godina pojam udruženog rada (Zakon o udruženom radu) ubacuje u tržišnu igru organizaciju udruženog rada kao osnovnu organizacionu celinu u kojoj radnici upravljaju, stiču i raspoređuju rezultate svog rada i u potpunosti negira kapital odnos. Radnici upravljaju preko referendumu i radničkog saveta. Takođe postoji značajna zaštita radnika (zagarantovan lični dohodak potreban za socijalnu sigurnost), uspostavljanje samoupravnih interesnih zajednica kako bi radnici obezbedili svoje potrebe u oblasti zdravstva, obrazovanja, kulture i dr. Interesantno za analizu bi bilo sagledati pravilo koje zahteva solidarnost organizacija prema drugima koji su u teškoćama, u svetlu danas dominantne tržišne utakmice.

Društvena zajednica ipak ostaje glavni subject nadzora i čuvar primarnog interesa. Njeni organi obezbeđuju poštovanje pravila i imaju nadležnosti da suspenduju prava poslovnih subjekata posebnim privremenim merama u skladu sa zakonom⁴. Taj status i unutrašnju organizaciju uredio je Zakon o udruženom radu 1976. godine (dopunjen 1983). Ustavni amandmani iz 1981. godine uspostavljaju obavezu organa samoupravljanja (i vlasti) da obezbede uslove za ostvarivanje interesa radničke klase i svih radnih ljudi. Kolektivni organi upravljanja moraju da imaju takve strukture i procese da obezbede kolektivni rad, ravnopravnost i odgovornost članova. Posebno se ističe individualna odgovornost člana kolektivnog organa (za sopstveni rad ali i odluke tog organa). Pokušaj da se očuvaju zacrtane ideje i vrednosti od urušavanja traganjem za modelom koji prevashodno donosi viši nivo odgovornosti. Traganje za adekvatnim instrumentima uspostavljanja višeg nivoa odgovornosti identično je savremenim zahtevima korporativnog upravljanja.

Bitno je napomenuti da u tom periodu dominira otpor prema prethodnom režimu i da takav stav nosi sa sobom odbojnost prema buržoaskim iskustvima, a time i prema brojnim instrumentima tržišne ekonomije. To rađa raskorak između svesnosti da postoji neminovnost merljive tržišne uspešnosti i nesposobnosti da se pronade model koji odgovara zacrtanim socijalističkim vrednostima i principima a da ujedno obezbeđuje uspeh u tržišnom smislu. Nesporna je tadašnja svesnost

⁴Antonijević Z. Privredno pravo organizacije udruženog rada i poslovi prometa, Savremena administracija, Beograd, 1986. str. 18.

zakonodavca da je nemoguće biti izolovan u svetu koji se stalno menja i ostati izvan tog toka globalnog kretanja kapitala i investicija. Istovremeno je prisutna i želja da se spreče negativna delovanja tog sveobuhvatnog procesa. O tome svedoči i napor regulatora da se dopusti stranom kapitalu da ulazi u zemlju, a da se ujedno nekim mehanizmima spreči negativno delovanje ili dominacija-npr. ograničenje procenta vlasništva i sl. Standardi korporativnog upravljanja predstavljaju danas čvrst oslonac procesa globalizacije, i Srbija stalnim promenama u korporativnom sektoru nastoji da se prilagodi .

DRUŠTVENO PREDUZEĆE: ODUSTAJANJE OD IDEJE

Razlog tržišnog posustajanje postojećih društvenih preduzeća pripisan je karakteru vlasništva i traganje za rešenjem uslovalo je regulatorne promene. Zakon o preduzećima iz 1988. predstavlja novi zaokret u smislu afirmacije privrednih sloboda i mogućnosti, upravo ono što je osnovna pretpostavka tržišne ekonomije. Njime se napušta koncept udruženog rada i svakako koncept pluralizma pravne ličnosti preduzeća (samostalnost delova preduzeća). Nestaje organizacija udruženog rada i ponovo oživljava, u konceptu udruženog rada, napušteni oblik preduzeće. Zakonodavac više ne štiti društvenu svojinu. On postavlja modele upravljanja nezavisno od svojinskog oblika, pa se tako eliminiše dotadašnji monopol društvene svojine i svi svojinski oblici postaju ravnopravni. Time se uspostavlja konkurentnost državne, društvene, zadružne i privatne svojine. Ujedno se otvara prostor za konkurentnost domaćeg i stranog kapitala. Direktna pravna posledica je da sva preduzeća imaju isti pravni položaj. Proklamovana je unutrašnja samostalnos preduzeća čime mu je omogućeno da samostalno, u okviru imperativnih normi kreira strukture i procese.

Imovina pripada preduzeću koje je subjekt prava. Na nivou države prisutna je tendencija deregulacije za razliku od prethodnog perioda preteranog normiranja i kontrole. U nastojanju da podstakne metamorfozu zakon društvenoj svojini omogućava organizovanje preduzeća u tri oblika: deoničarsko društvo, društvo s ograničenom odgovornošću i javno preduzeće, dok privatna svojina može da obuhvati pored ta dva još i komanditno društvo obično i na deonice i društvo sa neograničenom solidarnom odgovornošću. Državna svojina može da organizuje javno preduzeće, društvo s ograničenom odgovornošću i deoničko društvo. Nesporno je dakle da preduzeće ima pravni subjektivitet, da ga stiče upisom u sudski registar, da ima sopstvenu imovinu i samostalno preuzima obaveze, a prava vrši preko sopstvenih organa. Prostor je stvoren i za kombinovanje svojinskih struktura u preduzeću putem preduzeća u mešovitoj svojini. Preduzećem upravljaju organi (skupština, nadzorni i upravni odbor, poslovodni organ i disciplinska komisija). Struktura koja podseća na klasična rešenja savremenog upravljanja korporacijom.

Društvo sa ograničenom odgovornošću se osniva u svim svojinskim oblicima. Pored osnivačkog akta obavezno donosi i statut. Statut je bitan za upravljanje društvom. Obavezni organi su skupština i upravni odbor i direktor (može samo direktor) a fakultativni su nadzorni odbor i organ participacije radnika. Upravljačka prava obuhvataju pravo glasa u organima društva, pravo informisanja, pravo pobijanja odluka organa i tužbe (individualna i derivativna). Moguća je i promena pravne forme kao još jedan od instrumenata prilagođavanja poslovnim potrebama.

Kod deoničarskog društva takođe srećemo rešenja iz uporedne prakse razvijenih zemalja. Upravljanje društvom je uređeno statutom koji je obavezan akt (isto rešenje danas ima naš Zakon o privrednim društvima) a vrhovni organ koji predstavlja vlasnike nad društvom je skupština. U njenim je rukama izgradnja ostalih organa i dodela nadležnosti. Ona bira upravni odbor i nadzorni odbor (fakultativan). Savet zaposlenih (fakultativan) predstavlja radnike, a delokrug aktivnosti je određen statutom.

Dobro poznate promene u organizaciji države (osamostaljivanje republika i dr.) prate i promene kompanijskog prava. Bitno za proces metamorfoze preduzeća je da je Zakon o preduzećima iz 1996. (poslednje izmene 2002.) poslednji Zakon koji je sadržao pojam preduzeće (za koji se smatra da je ekonomski pojam za razliku od privrednog društva koje je nosilac subjektiviteta nad onim što u ekonomskom smislu predstavlja preduzeće). Deonice postaju akcije, detaljno se uređuje akcionarsko društvo, a posebna pažnja se posvećuje zaštiti prava akcionara i njihovoj ravnopravnosti (jednakost, ravnopravnost, pravo na informisanje, pravo učešća u radu skupštine i pravo glasa, imovinska prava i dr.) Tu su i instrumenti zaštite manjinskih akcionara, centralni registar, sudska zaštita..., Organi u zatvorenom, skupština i direktor ili UO. Ako ima više od 100 zaposlenih obavezno je formiranje upravnog odbora i nadzornog odbora. Takođe ove promene korporativne strukture prati i odgovarajuća regulativa⁵ kojom se uređuje tržište kapitala i jačanje uloge Komisije za hartije od vrednosti, kao neophodan segment efikasnosti principa akcionarstva. Plitko i usko tržište, slabe infrastrukture a postupak preuzimanja⁶ biće tek kasnije uređen posebnim zakonom (Zakonom o preuzimanju akcionarskih društava).

⁵ Tržište kapitala Zakon o hartijama od vrednosti Sl. list SRJ 26/95 i Zakon o berzama, berzanskom poslovanju i berzanskim posrednicima "Sl. listu SRJ", br. 90/94 Zakon je ukinut na osnovu Zakona o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata ("Sl. list SRJ", br. 65/02) Sl. gl. 57/03 55/04 45/05 85/05 101/05, pa je i on zamenjen Zakonom o tržištu hartija od vrednosti i drugih finansijskih instrumenata 47/06 da bi danas bio na snazi Zakon o tržištu kapitala

⁶ Preuzimanje kompanija predstavlja jedan od značajnih instrumenata disciplinovanja uprave preduzeća. Ipak brojne mere odbrane su značajno ublažile potencijal preuzimanja akcionarskih društava. Više o tome kod Radović V. (2008) Mere odbrane akcionarskog društva od preuzimanja kontrole. Službeni glasnik. Beograd

Nastao u teškom vremenu s privredom u izolaciji Zakon o preduzećima nije imao prilike da se ozbiljnije oproma u poslovnoj i sudskoj praksi. Njega je potom zamenio Zakon o privrednim društvima iz 2004. godine, a i on nedugo nakon toga biva zamenjen Zakonom o privrednim društvima iz 2011. godine. Sve u svemu zaključak bi bio: stalne zakonske promene koje ne odgovaraju poslovanju, usklađivanje s modelima iz okruženja, pravna praksa neizgrađena, korporativna kultura slaba...

Čitav proces korporativne promene društvenog preduzeća tekao je u sinergiji s postupkom svojinske transformacije. Brojni propisi oblikovali su postupak iščezavanja društvene svojine, odnosno njene metamorfoze (i preliivanja) u privatnu svojinu. Značajnu ulogu je imao Zakon o društvenom kapitalu („Sl. list SFRJ“ br. 84/89 i 46/90), Zakon o uslovima i postupku pretvaranja društvene svojine u druge oblike svojine, Zakon o osnovama promene vlasništva društvenog kapitala („Sl. list SRJ“, br. 29/96, 29/97, 59/98 i 74-99), Zakon o svojinskoj transformaciji („Sl. glasnik RS“ 32/97), Zakon o izmenama i dopunama zakona o svojinskoj transformaciji („Sl. glasnik RS“, br. 10 od 14. Februara 2001.) a potom Zakon o privatizaciji.

Jedan hipotetički primer koji sledi, a za koji je velika verovatnoća da svoju potvrdu može naći i u realnom životu, može pomoći da se nađe veza između sudbine javnih akcionarskih društava poput Enrona, u smislu odlivanja imovine putem povezanih lica, i sudbine društvenih preduzeća. Ova veza nas ujedno uvodi u ključni problem korporativnog upravljanja-sukob interesa. Uzmimo na primer jedno veliko društveno preduzeće. Ono zbog određenog monopolskog položaja i jeftinih kredita, koje mu omogućava država dobro posluje. Istovremeno po nalogu političkih činilaca zapošljava dodatnu radnu snagu iako takva odluka nema potporu u ekonomskoj opravdanosti. Plate i druga primanja tih radnika predstavljaju odlivanje odnosno privatizaciju društvenog kapitala radnici. Istovremeno direktor je osnovao sopstveno preduzeće (po pravilu na povezano lice) u istoj poslovnoj oblasti. Poslovne šanse i drugi resursi društvenog preduzeća prelivaju se u privatni poslovni subject nezakonitom i nemoralnom aktivnošću direktora. Ako dobro korporativno upravljanje postavlja pred direktora posebne dužnosti u odnosu na preduzeće, a naročito obavezu lojalnog ponašanja i dužne pažnje, onda je jasno da je ovo eklatantan primer kršenja takvih standard.

FENOMEN KORPORATIVNOG UPRAVLJANJA I SMISAO POREĐENJA

Korporativno upravljanje u današnjem smislu se prvenstveno tiče javnih akcionarskih društava, dakle onih koja se nalaze na organizovanom tržištu kapitala. Njihova sudbina u značajnoj meri zavisi kako od tih faktora koji se odnose na samo tržište (uređenost, dubina i širina, subjekti, kvalitet nadzora...), tako i onih unutar njih samih (njihovih unutrašnjih struktura i procesa. Ako pogledamo taj značajan

eksterni faktor prvi zaključak koji nam se nameće i možemo istaći je da su privatizovana društvena preduzeća pretvorena u otvorena akcionarska društva nepripremljena stavljena u promet na tržište kapitala veoma loše infrastrukture.

Ako pak pogledamo interni deo sistema korporativnog upravljanja vidimo da se taj veoma značajan segment koji čine pitanja unutrašnjeg karaktera, primarno odnosi na problem podele vlasti unutar društva (principal agent problem kao ključni⁷), pitanje interne kontrole i procene i kontrole rizika. Loši upravljački rezultati, u smislu ne postizanja primarnog cilja po pravilu ukazuju na nekvalitetno postavljen mehanizam koji obezbeđuje ostvarenje cilja. Ipak polazna tačka u analizi efikasnosti sistema je odgovor na pitanje koji cilj je primaran. Da li je to cilj vlasnika preduzeća (društva) ili neki drugi. Naše je polazište stav da je primarni interes dugoročno očuvanje i uvećanje imovine preduzeća uz značajno uvažavanje na prvom mestu interesa vlasnika udela/akcija a potom i svih drugih nosilaca interesa i rizika u vezi privrednog društva/preduzeća. Bez obzira ko je vlasnik idealnih delova tog subjekta prava koje se naziva društveno preduzeće, jednako kao i kod akcionarskog društva sa velikim brojem malih akcionara, ključna pravna moć je u rukama direktora i njihova je odgovornost da rade u interesu preduzeća, sačuvaju i uvećaju njegovu imovinu na dobrobit svih subjekata koji su imovinskom vezom povezani s njim⁸. Svako stavljanje sopstvenog interesa, ili interesa neke druge interesne grupacije (većinskog akcionara, društvene zajednice, političke partije, organizovane kriminalne grupe i dr.) je kršenje primarne odgovornosti onih subjekata kojima je poverena funkcija upravljanja i oštećuje preduzeće i otvara ozbiljno pitanje različitih oblika odgovornosti. Klasičan pristup ovom problemu nas upućuje na zaključak da je osnovni problem koji korporativno upravljanje nastoji da reši upravo u toj sferi.

Principal agent problem nastao usled podele vlasničke i upravljačke pozicije u društvu nosi opasnost od zloupotreba od strane direktora. Naš je stav da nije dovoljno problem postaviti kao odnos vlasnika (akcionara) i uprave, već u centar treba postaviti preduzeće i sve druge interese posmatrati iz ugla njegovog dugoročnog interesa. Ako je imovina privrednog društva/preduzeća sačuvana i obezbeđen je njen održivi razvoj to će biti dobro i za sve stejkholdere (vlasnici, uprava, zaposleni, poverioci... Ovakav stav nas upućuje na razmišljanje, da li je većina društvenih preduzeća imala sposobno i lojalno rukovodstvo koje je u tom periodu, ključnom za korenitu i neminovnu promenu privrednog sistema, ali s potrebom da se očuva društvenog bogatstva, kao i da li su postojali mehanizmi sazdana od adekvatne motivacije i odgovornosti, koji bi ih vodili u tom smeru ili ne.

⁷ Kim A. Kenneth, Nofsinger R. J (2007) Corporate Governance, Pearson International Edition. str 3-4.

⁸ O različitim nosiocima rizika I interesa visdeti Vasiljević M. (2007) Korporativno upravljanje, Pravni fakultet, Beograd 54-66.

MOĆ I NEMOĆ PRAVA

Savremeno korporativno upravljanje počiva na pisanim pravnim pravilima i ona se nalaze u kompanijskim zakonima, kodeksima, propisima tržišta kapitala, autonomnoj regulativi javnih akcionarskih društava, organizatora tržišta kapitala i dr.⁹ Pozitivno zakonodavstvo u Srbiji može se okarakterisati kao moderno po pitanju rešenja koja se odnose na strukture i procese koje čine korporativno upravljanje. Tako postavljena pravila i standardi su tu da obezbede bolja privredna društva koja uživaju ugled investitora i imaju lak pristup dugoročnom, jeftinom kapitalu. Ali na tržištu nešto ne funkcioniše. Pa u čemu je onda problem? Bez namere da u potpunosti odgovorimo na ovo pitanje, jer ono i nije predmet analize u ovom radu, možemo da zaključimo da pravni okvir predstavlja samo jedan od faktora uticaja, odnosno da je on dobar u meri u kojoj pravne norme čuvaju pravilo koje je stvoreno prirodnim putem na tržištu. Kada pravo oblikuje tržište stvari se komplikuju. Ovakav zaključak nas dalje usmerava da proces metamorfoze društvenih preduzeća u društva kapitala posmatramo šire od pukog zakonskog okvira koji je i sam u tom vremenskom periodu doživeo brojne izmene u sferi statusa preduzeća/privrednog društva, tržišta hartija od vrednosti/kapitala, stečaja, računovodstva i revizije i svega drugog što je delovalo interno i eksterno na sudbinu društvenih preduzeća.

O fenomenu korporativnog upravljanja mnogo se govorilo vezano za pravne i finansijske instrumente koji treba da obezbede da javna akcionarska društva funkcionišu u skladu sa zakonom etičkim principima. Ukoliko je zakon dobar i autonomna akta dobra i kompanija posluje u skladu sa njima za očekivati je da su prava i obaveze dobro postavljena i da će krajnji cilj kompanije biti ostvaren. Ukoliko su pravila loša ponašanje u skladu sa njima biće „put u pakao popločan dobrim namerama“ Isto važi i za etičke norme¹⁰. Ukoliko su pravila dobra a rezultat loš prvo pitanje je da li se kompanija (odnosno njeni organi) ponašala u skladu sa propisanim. Ukoliko su prava i dužnosti bili jasno postavljene, izgrađena dobra struktura upravljanja i uređeni procesi unutar korporacije, a upravljačke odluke loše onda bi trebalo preispitati taj sistem. Primenjeno na društvena preduzeća analiza bi mogla da obuhvati analizu konkretnih zakonskih rešenja, etičkih pravila i stepen odstupanja odgovornih za aktivnosti preduzeća, od tako postavljenih pravila. Najčešće problem leži u nepoštovanju pravnih i moralnih normi. Finansijski skandali širom sveta u ekonomijama sa tradicijom u korporativnom sektoru ukazali su da iza ogromnog broja loših rezultata pa čak i totalnih krahova leži nezakonito, sebično i pohlepno ponašanje. Ova „crna ruka

⁹ Korporativno upravljanje, International Finance Corporation, Beograd, 2011. str. 22-25.

¹⁰ O značaju etike za sudbinu korporativnog sveta videti Ljutić B. Društvena odgovornost privrednih društava, Pravo i privreda 08/2006, str 119-120.

tržišta“ očigledno nije mimoišla ni društvena preduzeća. Ostaje otvoreno pitanje ko je imao interes ili moć da to destruktivno delovanje spreči ili ublaži.

Finansijski krah brojnih velikih svetskih kompanija (Enron Parmalat...) pokazao je između ostalog i slabost vlasnika kapitala (akcionara) da zaštite svoje bogatstvo. Analogijom bismo mogli da zaključimo da ima sličnosti u nemoći vlasnika društvenog kapitala da spreči odlivanje svojih sredstava. Ostaje pitanje koji su modeli odlivanja sredstava u jednom i u drugom sličaju. Tolstoj bi rekao „sve srećne porodice liče jedna na drugu, svaka nesrećna porodica je nesrećna na svoj način“. Ipak neodgovornost članova uprave i veza s kompanijama koje bi se mogle okarakterisati kao povezana lica i jasna povreda dužnosti prema privrednom društvu (ili društvenom preduzeću) stožer su propasti brojnih kompanija. Ovde treba imati u vidu da je kod društvenog preduzeća prisutan još veći broj interesa a time i veći potencijal konfliktosti pozicija (partija koja postavlja direktore, direktori, radnički saveti, sindikati, zaposleni, benke koje po netržišnom kriterijumu odobravaju sredstva itd. Fenomen principal-agent je interesantno sagledati kroz vlasnike društvene svojine i direktore čvrsto vezane za političke strukture. Podseća nas na holding ili grupu kompanija u kojoj je na vrhu vladajuća politička partija. U klasičnom korporativnom svetu onaj ko upravlja sudbinom zavisne kompanije odgovoran je za njeno ponašanje, pa se rađa pitanje ima li mesta odgovornosti političke partije za imovinu društava kojima je upravljala indirektno. Upravljanje iz senke još od prvih pokušaja izgradnje socijalističke privrede i prividu da je sudbina imovine društva data u ruke onih koji neposredno rade sredstvima za proizvodnju. Nedefinisani vlasnik svojine u pravnom smislu ne znači da faktički vlasnici nisu postojali.

Danas značajan problem kod korporativnog upravljanja predstavljaju holding strukture i druge grupacije kompanija. U periodu dominacije društvene svojine takođe su postojale takve grupacije i može se samo pretpostaviti koliko su one bile još više izložene riziku nego obična preduzeća. Takođe brojne zloupotrebe u vezi stečajnih postupaka u savremenim uslovima navode na potrebu da se analiziraju slučajevi te vrste koji su se tada odigrali.

Primena principa korporativnog upravljanja bi zahtevala da se proces transformacije društvene svojine u privatnu odvija u skladu sa načelima odgovornosti, transparentnosti i zaštite interesa privrednog društva, a potom i svih drugih nosilaca rizika koji su materijalno povezani sa društvenim preduzećem. Ujedno eksterni nivo sistema dobrog korporativnog upravljanja bi insistirao da tržišna infrastruktura bude spremna da sa svoje strane deluje pozitivno (prvenstveno tržište kapitala i subjekti na njemu). Nije bilo tako.

Vrlo je važna uloga banaka u tom periodu s obzirom na činjenicu da su stradale banke (najveće su otišle u stečaj) a pre toga i štednja građana, a da je pri tom nesporna činjenica da su na njihove plasmane značajno uticale političke strukture. Da li bi se moglo konstatovati da je nekadašnja ipak u značajnoj meri transparentna

planska privreda zamenjena netransparentnim modelom-planskom privredom iz senke.

Uloga i sudbina zaposlenih u ovom periodu je svakako značajna ali se analiza u ovom radu neće usmeriti dalje od konstatacije da učešće zaposlenih u odboru društvenog preduzeća predstavlja fenomen koji zavređuje dublju analizu. Argument za to nalazimo i u modernim fuzijama društava (primer spajanja Damimler Benz AG i Crysler Corporation predviđa da je moguće naći kompromis i u takvim situacijama.

DIREKTOR

Pozicija direktora u sistemu korporativnog upravljanja je jasna. Važan segment korporativnog upravljanja čine upravo mere koje jačaju instrumente i tehnike monitoringa upravno-izvršne vlasti. Ujedno postoji i potreba da se u odrđenoj meri aktivira kontrolni potencijal vlasnika (promena ponašanja skupštine kao „kralja lenjivca“ i borba protiv fenomena racionalne apatije akcionara). Obaveza direktora je da radi u interesu privrednog društva. Ujedno mora da vodi računa o interesima akcionara, kao i da uvažava interese svih drugih nosilaca rizika, u meri u kojoj je to neophodno za postizanje definisanih ciljeva dugoročne dobrobiti za preduzeće. Pored fiducijarnih dužnosti koje ima prema privrednom društvu ne treba zaboraviti da i direktor ima sopstveni materijalni interes. Njegov interes je da maksimizira i sopstvenu imovinu i pitanje je u kojoj meri će realizovati taj cilj i na koji način. Veoma je važno da realizacija tog interesa ne bude na štetu imovine društva/preduzeća.

Ukoliko ne postoji adekvatan mehanizam koji uravnotežava ova dva potencijalno divergentna interesa uvećava se mogućnost da direktor u svom delovanju (ili uzdržavanju od delovanja) ode tako daleko da se njegov lični interes sukobi sa interesima privrednog društva, akcionara društva i drugih stejkholdera. To nas upućuje na razmišljanje o mehanizmu podsticaja, kontrole i kažnjavanja. Mnoge ankete i u savremenom poslovanju korporacija pokazale su da novčana naknada često nije na prvom mestu kao motivacioni mehanizam za izvršne direktore. Upravo tu pronalazimo snažan faktor delovanja na sudbinu društvenih preduzeća. Onaj moralni mehanizam koji je pokretao stejkholedre u socijalističkoj privredi je srušen pre nego što je novi uspostavljen. U tom praznom prostoru lako se dogodi da „... pamet začuti, budala progovori, a fukara se obogati“¹¹. Mehanizam preuzimanja kao način disciplinovanja nije postojao. Jedno od važnih pitanja je da li su direktori velikih najvećih društvenih preduzeća imali u tom monetu svoja preduzeća u istoj privrednoj delatnosti ili su bili povezana lica sa onima koji su to imali. Takođe bitna povezanost je mogla postojati, na mestu koje savremeno

¹¹ Ivo Andrić.

korporativno upravljanje po pravilu ne uključuje i ne pominje, u sferi partijske pripadnosti.

Uloga institucionalnih akcionara je mogla da bude ključna (a pogledajmo sudbinu imovine penzijskog fonda). Možda bi zaključak bio da je bolje bilo uređeno tržište, bolja eksterna i interna revizija, jača i efikasnija kaznena politika, posebno po pitanju sukoba interesa i prevara i odgovornost, čvršći etički principi koji počivaju na prethodnim u velikoj meri ali se prilagođavaju novom društveno-ekonomskom uređenju, lakše i bolje bi se prepoznali i susreli čist, dugoročan kapital i naša društvena preduzeća (principi korporativnog upravljanja treba da obezbede efikasan pristup upravo takvom kapitalu. Nov model kada se uspostavlja uvek mora da uzme u obzir kulturnu i poslovnu tradiciju čak i kada se radi o neznatnim izmenama u smislu poboljšanja, a posebno kod drastičnih promena gde je to još mnogo veći problem.

NEVIDLJIVI DRUŠTVENI RESURSI: PRAVO INTELEKTUALNE SVOJINE

Pravo industrijske svojine (posebno patentni i know how) u savremenim privredama predstavlja jedan od ključnih resursa kompanija. Već vekovima a danas posebno ova prava veoma dinamično i u kratkom roku menjaju tržišne pozicije brojnih kompanija i uvode svet u period ekonomije znanja. Ove činjenice nas upućuju na razmišljanje o sudbini ovog segmenta društvenog bogatstva koji su posedovala društvena preduzeća. Nesporno je da su društvena preduzeća bila vlasnici određenih intelektualnih prava i njihovi korisnici na osnovu ugovora o licenci. Treba imati u vidu da je po Zakonu o udruženom radu industrijska svojina bila svrstana u osnovna sredstva, što znači da pravo korišćenja pripada radnicima kao upravljačima, a svaki radnik-pronalazač je imao pravo na naknadu (motivacioni mehanizam) . Zakon o preduzećima koji je zamenio Zakon o udruženom radu opredelio se za u uporednom pravu razvijenih zemalja opšteprihvaćen princip da industrijska svojina predstavlja pravo kao sastavni deo imovine preduzeća, a ne osnovno sredstvo¹². Ako sprečavanje nelojalne konkurencije shvatimo kao zanačajan segment zaštite intelektualne svojine, onda bismo mogli pretpostaviti mnoštvo pojavnih oblika koji su pretili u vremenu tranzicije. Jer reč je o vakumu između demontiranja načela morala socijalističke privrede i oklevanja ispunjenog neznanjem i neiskustvom u gradnji etičkih načela koja su stožer tržišne privrede i kapitalističkog načina privreddivanja. Uprkos postojanju Zakona o suzbijanju nelojalne utakmice i monopolističkih sporazuma iz 1974 Zakon o trgovini iz 1990 (sl.l.46/90) čini se da je bila snažna tendencija

¹² Besarović V. (1993.) Intelektualna prava, TRZ Hrast, Beograd, str.18.

nedozvoljenog korišćenja poslovnih odnosa i nelegalnog transfera tehnoloških znanja (prikrivena privatizacija).

ZAKLJUČAK

Ima dovoljno sličnosti između društvenih preduzeća i javnih akcionarskih društava s disperzovanim kapitalom (velikim brojem sitnih akcionara) koji opravdavaju istraživačku ideju da se proces njihove korporativne i prateće svojinske transformacije sagleda iz ugla standarda dobrog korporativnog upravljanja. Osnovni problem u sistemu dobrog korporativnog upravljanja je adekvatno rešavanje problema sukoba interesa na svim nivoima.

Sudbina brojnih društvenih preduzeća slična je sudbini javnih društava koje su bila giganti na tržištu kapitala a čija se imovina istopila (prelila) u brojnim malverzacijama koje su kasnije nazvani finansijskim skandalima i izazvala brojne polemike u potrazi za ključnim krivcem. Jedna od posledica je i kreiranje novih standarda korporativnog upravljanja. Njihova uloga bi trebalo da bude da obezbede stabilan i čvrst sistem čiji je primarni cilj da onemogući odlivanje imovine društva na preduzeća (kao i akcionara i svih drugih nosilaca interesa). Dovršavanje davno započetak postupka privatizacije društvenih preduzeća trebalo bi sprovesti uz uvažavanje ovih standard. Isto važi i za postupak svojinske transformacije državnih preduzeća.

U krahu društvenih preduzeća, u kome su oštećeni interesi brojnih stejkholderi, nije primarno određenju konkretnog vlasnika društvene svojine, već nelegalno umanjenje imovine preduzeća. Deluje osnovano sumnja da je značajan deo društvene imovine transformisan nelegalnim postupkom prikrivene privatizacije, putem povezanih lica. Dakle ako se u centar rasuđivanja kao primaran stavi interes preduzeća/privrednog društva bez obzira na to ko je vlasnik njegovih udela/akcija onda stvar postaje jednostavna-cilj je zaštititi imovinu tog subjekta prava i obezbediti mu održivi razvoj. Taj cilj u brojnim slučajevima nije postignut usled loše postavljenog sistema sasatavljenog od tri bitna faktora: motivisanosti, nadzora i kazne.

Literatura

1. Antonijević Z. Privredno pravo organizacije udruženog rada i poslovi prometa, Savremena administracija, Beograd, 1986.
2. Besarović V. (1993.) Intelektualna prava, TRZ Hrast, Beograd
3. Kim A. Kenneth, Nofsinger R. J (2007) Corporate Governance, Pearson International Edition.
4. Korporativno upravljanje, International Finance Corporation, Beograd, 2011.

5. Ljutić B. Društvena odgovornost privrednih društava, Pravo i privreda 08/2006, str 119-120
6. Radović V. (2008) Mere odbrane akcionarskog društva od preuzimanja kontrole. Službeni glasnik. Beograd
7. Vasiljević M. (2007) Korporativno upravljanje, Pravni fakultet, Beograd
8. Vasiljević M. Trgovinsko pravo. Savremena administracija, Beograd 1995.

METAMORPHOSIS OF THE SOCIAL ENTERPRISES IN SERBIA: HARD WAY TOWARDS CORPORATION

**Predrag Dedeić¹³
Zvonko Brnjas¹⁴**

Abstract:

The article is focused on the process of the social enterprises metamorphosis in Serbia and it represents an attempt to analyze it within the framework of worldwide accepted principles and good practice of corporate governance. The process of ownership as well as structural transformation of this legal entity form, has been very turbulent and it has brought numerous and long-lasting consequences in Serbian economy. We are arguing that the idea of using the sophisticated principle of corporate governance in the analyses of the transforming process of social (public) enterprises in Serbia – has its rational base. In general, the primary goal of corporate governance is to protect the company itself and its property and by doing that it protects shareholders and their long term interests and other stakeholders as well. Incentives, monitoring and punishment are sophisticated instruments of corporate governance to achieve that goal. Conflicts of interests, bad monitoring and lack of transparency destroyed Enron as well as number of other big companies in the developed market economies. It could be argued that the same reasons had caused the fall of big social enterprises in Serbia. If the creation of standards of corporate governance and accordingly corporate law changes, were the answers to financial scandals which have shaken up global markets, than it appears that it could be very useful to use it as a conceptual framework and a specific benchmark in trying to explain what has been happening in the shadow of official process of privatization in Serbia.

¹³ Predrag Dedeić, PhD, Associate Professor, Belgrade Banking Academy, Belgrade, Serbia

¹⁴ Zvonko Brnjas, PhD, Full Professor, Belgrade Banking Academy, Belgrade, Serbia

Keywords: *Social Enterprise, Corporate Governance, Privatization, Managers' Responsibility*

PRAVNA REGULATIVA KONTROLE CENA U REPUBLICI SRBIJI (1991-2000)¹

Đuro M. Đurić²
Vladan Ivanović³

Apstrakt

U periodu od 1989. godine, a posebno od 1992. pa sve do 2000. godine u Republici Srbiji i nekadašnjoj Saveznoj Republici Jugoslaviji na snazi je bio sistem kontrole cena proizvoda. Ove mere bile su uzrokovane različitim kako unutrašnjim, tako i spoljnim ekonomskim, pravnim i političkim faktorima. Uvođenje i imlementacija mehanizma kontrole cena imalo je za cilj da održi stabilnost domaće privrede i obezbedi odgovarajuće snabdevanje proizvodima širokog kruga potrošača. Ipak, primena ovih mera u periodu od jedne decenije nije dala dobre rezultate i izazvala je velike poremećaje i proizvela negativne ekonomske i socijalne posledice u SR Jugoslaviji, odnosno Republici Srbiji. Rad je usmeren na analizu propisa koji su činili sistem kontrole cena u Republici Srbiji, kao i tumačenje pravnog, političkog i ekonomskog okruženja u kojem su doneti i primenjivani uz ocenu efekata koje su proizveli.

***Ključne reči:** Republika Srbija, pravni propisi, kontrola cena, privredni efekti.*

UVOD

U periodu političke i ekonomske krize 90-tih godina XX veka, Republika Srbija je pribegla merama kontrole cena proizvoda namenjenih širokom krugu

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata br. 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i br. 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), koji finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

² Ma Đuro M. Đurić, istraživač-saradnik Instituta ekonomskih nauka y Beogradu, doktorant na Univerzitetu Zarlanda, Nemačka.

³ Ma Vladan Ivanović, asistent na Ekonomskom fakultetu Univerzitetuža u Kragujevcu i doktorant Univerziteta Hohenhajm, Nemačka.

potrošača. Dakle, reč je o proizvodima koji su bili namenjeni zadovoljenju egzistencijalnih potreba stanovništva, poput hleba, mleka, ulja, šećera, ali i nafte i naftnih derivata. Iako se na površini ove mere mogu posmatrati kao mehanizmi kojima je trebalo obezbediti zaštitu položaja potrošača, pa i domaće privrede, pre svega poljoprivrede, odnosno preduzeća u državnoj/društvenoj svojini, ipak je njihovo uvođenje bila komplementarna potrebama kvazi-reformski orijentisanog političkog sistema. Neko možda u sprovedenim merama i može identifikovati dobru nameru, ali je, ipak, krajnji efekat ovih mera, zajedno sa pratećim nosećim institucionalnim rešenjima (društvena svojina, spoljno-ekonomska autarhičnost), bio katastrofalan u posledicama koje je proizveo. Osim toga, u merama koje se bile preduzete u domenu kontrole cena, se velikim delom reflektuje nesposobnost i suštinsko nepoznavanje ekonomske logike, čak i kvazi-tržišnog institucionalnog okvira, a shodno tome i nesposobnost ne samo tačne već i aproksimativne percepcije efekata, koje su se najneposrednije ispoljile kroz nestašicu proizvoda i špekulacije, te razvoj crnog tržišta i otežano transaktovanje između ekonomskih agenata. Ovim merama je, između ostalog, udaren temelj i kasnijim skromnim efektima privatizacije, jer su privatizovana preduzeća, čiji su poslovna imovina i kapital iskusili ogromne razmere erozije vrednosti poslovnih sredstava, generisala realtivno male privatizacione prihode.

Političke okolnosti donošenja propisa usmerenih na kontrolu cena bile su politička kriza i raspad savezne države – Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije (u daljem tekstu: SFRJ) što je prouzrokovano secesijom republika-članica, praćenih oružanim sukobima i uvođenjem međunarodnih sankcija prema Saveznoj Republici Jugoslaviji, odnosno njenim članicama Srbiji i Crnoj Gori.

Ekonomske nedaće su unekoliko već bile prisutne pre nastupanja izrazito nepovoljnih političkih okolnosti, ali su sa nastupanjem poslednjih bile dodatno produbljene. Naime, privreda nekadašnje SFRJ je još od 1989. bila pogođena inflacijom i posledicama loše ekonomske politike samoupravnog socijalizma. Takođe, među različitim krajevima Jugoslavije bili su prisutni veliki dispariteti i nejednakosti u domenu privrednog razvoja, i Srbija interno nije bila izuzeta od ovih trendova, što je posebno uočljivo ukoliko se uporedno analizira razvoj severnih i južnih krajeva.

Iz uže ekonomske perspektive posmatrano, slobodan tržišni mehanizam i njegovo jezgro – slobodno formiranje cena je od suštinske važnosti za alokaciju privrednih resursa ka najproduktivnijim privrednim upotrebama. Drugim rečima, srž definicije tržišnog mehanizma predstavlja sistem “fleksibilnih cena”, koji treba da omogućí produktivnije, delotvornije, pravednije, jeftinije i pouzdanije snabdevanje i proizvodnju unutar ekonomskog sistema.⁴ Pad privredne aktivnosti i

⁴ Naravno, pretpostavke za to se nalaze i u ostalim kategorijama ekonomskog sistema koje su pak bile odsutne u SR Jugoslaviji, a pre svega privatnoj svojini preduzeća i konkurenciji. O značaju cena u navedenom kontekstu videti kod: Rüstow, A. (1960), *Das christliche Gewissen und die Soziale Marktwirtschaft des Neoliberalismus*, in Inge

slom konstrukcionih tržišnih institucija je bio neizbežna posledica na kontroli cena zasnovanog funkcionisanja privrednog sistema. Naime, iskustva sa kontrolom cena 1990-ih najvećim delom predstavlja ne tako retko korišćenu praksu iz socijalističke ere u kojoj je ovaj mehanizam već bio u velikoj meri eksploatisan. Najdrastičnije je to bilo izraženo tokom prve decenije nakon Drugog svetskog rata (DSR). *In concreto*, zbog potreba planske industrijalizacije koja je sprovedena nakon DSR cene poljoprivrednih proizvoda su bile relativno podcenjene u odnosu na industrijske proizvode kako bi se obezbedila prehrana stanovništva, ali i omogućilo prelivanje akumulacije prioritetne privredne oblasti u skladu sa planovima razvoja, odnosno ka industriji. Čak iako je jugoslovenska privreda u ovom periodu beležila dinamične stope ekonomskog rasta, ipak nisu izostali šokovi. Na primer, 1950-ta godina poznata kao "godina gladi", u kojoj je poljoprivredna proizvodnja pala na 3/5 predratnog perioda. Naravno, bilo bi pogrešno tražiti u kontroli cena uzročnika neefikasnosti i sloma tog sistema, jer je jugoslovenski socijalistički sistem bio daleko liberalniji nego alternativne socijalno-političke konstrukcije ostalih zemalja istočnog bloka. Ali, bilo bi pogrešno i ne videti u njemu jedan od uzroka ili simptoma za kraj koji će uslediti krajem 80-ih godina prošlog veka. Neuspeh je, svakako, rezultat širih institucionalnih karakteristika političkog sistema i osnovnih ekonomskih kategorija, poput društvene svojine i koncepta odlučivanja koji se zasnivao na samoupravljanju, odnosno hibridnom sistemu OOUR-a (inoviranom u Sloveniji!). Ovaj sistem je sadržao, dakle, konstrukcionu grešku koja je krajnjoj liniji dovela do izrazite ekonomske neefikasnosti, a u posledici je to "podgrejalo" politički raspad zemlje, sa katastrofalnim i dalekosežnim socijalnim i ekonomskim konsekvencama.

Sistem kontrole cena, takođe, osim njegove uloge kojom sprečava tržišnu alokaciju resursa, treba posmatrati i u kontekstu veze i relativnih odnosa sa nekim kategorijama koje se u savremenoj ekonomskoj nauci smatraju fundamentalnim za dinamično funkcionisanje privrede. Reč je o ekonomskim slobodama i konceptu pravne države. Naime, s obzirom da tržišne cene daju ekonomski ispravne signale ponuđačima i ekonomskim subjektima na strani tražnje, bez državnih preskripcija, bez prisile, bez indoktrinacije⁵ vidljiva je njihova substancijalna povezanost sa konceptom ekonomskih sloboda. Imajući u vidu da je slobodno formiranje cena pretpostavka slobodnog odlučivanja aktera i na strani ponude i na strani tražnje, jasno je da je koncept kontrole cena nespojiv sa konceptom ekonomskih sloboda. Ekonomske slobode se u savremenoj literaturi, naročito u okviru Nove institucionalne ekonomije, posmatraju kao esencijalnom determinantom ekonomskog uspeha nacija. Osim toga, koncept kontrole cena je nespojiv i sa

Wirtschaft: Zeitschrift für fortschrittlichen Unternehmertum, Heft 2, Unternehmerwirtschaft Verl.-Ges., S. 46-52, S. 51.

⁵ Willke, G. (2010), Liberalismus und Kapitalismus: Freiheit auf Kosten der Gerechtigkeit, in W. Kersting (Hrsg.) Freiheit und Gerechtigkeit: die moralischen Grundlagen der Sozialen Marktwirtschaft, Peter Lang, s.171.

ulogom države u jednom dinamičnoj privredi, odnosno sa onim što je poznato kao „pravna država“, a što je, takođe, nepohodna pretpostavka izgradnje delotvornijeg i efikasnijeg privrednog sistema. Naime, upravo je stavljanje izvan funkcije mehanizma slobodnog formiranja cena znak da se ekonomija i društvo nalaze u stanju u kojem se određivanje udela u GDP odvija kroz borbu nosilaca ekonomske i političke moći, što predstavlja najgore stanje – iz političke, socijalne, ekonomske i svake druge perspektive, u kojem se jedan sistem može naći, kako je to istakao profesor prinstonskog univerziteta sredinom prošlog veka *Friedrich Lutz*.⁶

MEĐUNARODNI POLITIČKI OKVIR

Pravno-politički kontekst u kojem je uvedena kontrola cena se odnosi na aktivnosti zemalja članica tadašnjih EZ koje su *protiv Srbije i Crne Gore* (ali i ostalih republika bivše SFR Jugoslavije) uvele sankcije 15. novembra 1991, a njima su se pridružile i zemlje članice EFTA i SAD, Kanada, Japan i Novi Zeland. Zatim su uvedene nove sankcije *protiv SR Jugoslavije*, rezolucijom Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija br. 757 od 30. maja 1992. One su proširivane i pooštřavane rezolucijom br. 787 od 16. novembra 1992. i rezolucijom br. 820 od 17. aprila 1993. Nakon toga su ublažavane rezolucijama br. 943 od 23. septembra 1994, rezolucijom br. 970 od 12. januara 1995, i rezolucijom br. 988 od 21. aprila 1995. Nakon potpisivanja Dejtonskog sporazuma i prestanka rata u Bosni i Hercegovini do tada važeće sankcije su obustavljene na neodređeno vreme rezolucijom br. 1022 od 22. novembra 1995., a formalno rezolucijom br. 1074 od 2. oktobra 1996. Ipak, SAD su zadržale tzv. “spoljni zid” sankcija, koji je bio povezan sa rešavanjem pitanja Kosova i Metohije, ali i ostalim bitnim političkim pitanjima, poput saradnje SR Jugoslavije sa Haškim tribunalom, poštovanjem Dejtonskog sporazuma i dogovorom o sukcesiji s bivšim republikama SFR Jugoslavije. Posle izbijanja krize na Kosovu i Metohiji, Evropska unija je, početkom 1998, započela s uvođenjem ograničavajućih mera protiv SR Jugoslavije, koje je zatim proširivala i pojačavala sve do oktobra 2000. Iz istog razloga Savet bezbednosti je, rezolucijom br. 1160, od 31. marta 1998. zabranio uvoz u SR Jugoslaviju naoružanja, vojne tehnike i opreme. Posle političkih promena u SR Jugoslaviji, u oktobru 2000, konačno su ukinute sankcije međunarodne zajednice, osim zabrane uvoza naoružanja i vojne tehnike i opreme, koja je ukinuta 10. septembra 2001. *Rezolucijom Saveta bezbednosti br. 1367, od 10. septembra 2001, ukinuta je zabrana uvoza u SR Jugoslaviju naoružanja i vojne*

⁶ Lutz, F. A. (1956), *Bemerkungen zum Monopolproblem*, ORDO, Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Band 8, Düsseldorf/ München: Kupper vorm. Bondi, s. 19-43, s. 43.

*tehnike i opreme. Bila je to poslednja sankcija međunarodne zajednice protiv Srbije i Crne Gore, odnosno SR Jugoslavije*⁷.

PRAVNI OKVIR

Pravni okvir primene mera za kontrolu cena na tržištu predstavljali su zakonski i podzakonski propisi. Osnov za donošenje ovih propisa predstavljali su čl. 78 i 99 Ustava Savezne Republike Jugoslavije⁸ i čl. 73 i 90 Ustava Republike Srbije⁹ iz 1990. godine. Imajući u vidu složenu strukturu države koja je postojala do 2003. godine¹⁰, nadležnost za utvrđivanje i sprovođenje ekonomske politike bila je podeljena između savezne i republičkih vlasti¹¹. Na taj način, možemo razlikovati dva nivoa propisa – savezne i republičke. U oba slučaja, donošene su i primenjivane dve vrste propisa: zakoni i podzakonski propisi (uredbe, odluke i dr.). Većina propisa doneta je u periodu od 1992. do 2000. godine.

Sledeći zakonski propisi činili su pravni okvir kontrole cena: savezni Zakon o sistemu društvene kontrole cena¹² i republički Zakon o društvenoj kontroli cena¹³, Zakon o merama za otklanjanje i ublažavanje posledica primene sankcija međunarodnih organizacija¹⁴ i Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspekcijском nadzoru¹⁵.

Od podzakonskih propisa pravni okvir kontrole cena činile su na saveznom nivou Uredba o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka¹⁶ Odluka o načinu obrazovanja cena određenih proizvoda u prometu na veliko, odnosno na

⁷ Pregled, Republika Srbija, JP Službeni glasnik, <http://www.pregled-rs.rs/article.php?pid=170&id=16626>, 01.10.2013.

⁸ Ustav Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list SRJ", br.1/92).

⁹ Ustav Republike Srbije ("Službeni glasnik RS", br. 1/1990).

¹⁰ Savezna Republika Jugoslavija (27. april 1992-14. mart 2003), Državna zajednica Srbija i Crna Gora (14. mart 2003-21. maj 2006). Od 5. juna 2006. godine Republika Srbija je nezavisna država.

¹¹ Posmatrano iz pravne perspektive. U Crnoj Gori je faktički od 1998. godine punu nadležnost preuzela i ostvarivala republička vlast.

¹² Zakon o sistemu društvene kontrole cena ("Sl. list SFRJ", br. 84/89 i "Sl. list SRJ", br. 32/93, 24/94 i 28/96).

¹³ Zakon o društvenoj kontroli cena ("Službeni glasnik SRS", br. 28/87, 6/89, 25/89, 55/90 i "Sl. glasniku RS", br. 6/90, 53/93, 67/93, 48/94).

¹⁴ Zakon o merama za otklanjanje i ublažavanje posledica primene sankcija međunarodnih organizacija ("Sl. gl.RS", br. 46/92 i 7/95).

¹⁵ Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspekcijском nadzoru ("Sl.gl. RS", br. 39/96, 20/97 i 46/98).

¹⁶ Uredba o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka ("Sl. gl. RS", br. 76/1993).

malo¹⁷, Uredba o broju posrednika u prometu na veliko određenih proizvoda¹⁸, Odluka o najvišim cenama, najvišem nivou cena i načinu obrazovanja cena lekova za humanu upotrebu¹⁹, Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena usluga u unutrašnjem železničkom saobraćaju i unutrašnjem poštanskom, telegrafskom i telefonskom saobraćaju²⁰, Uputstvo o dostavljanju obaveštenja o promenama cena radi praćenja²¹, Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena određenih proizvoda²², odluke o zaštitnim cenama mleka; pšenice roda 2000. godine; suncokreta i soje roda 1998. godine; sirovog duvana roda 1998. godine; kukuruza roda 1998. godine; šećerne repe roda 1999. i stoke²³. U cilju kontrole tržišta i stvaranja uslova za rad, Vlada Republike Srbije je u skladu sa uredbodavnim ovlašćenjima u periodu pre 2000. godine reagovala na promena usvajanjem neophodnih promena u sferi poreske politike i politike kontrole cena²⁴.

Na republičkom nivou Vlada Srbije je donela Pravilnik o evidenciji prometa robe i usluga²⁵, Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje prometa robe i vršenje usluga u prometu robe i o vrsti robe koja se prodaje van poslovnih prostorija²⁶, Uredbu o uslovima prometa određenih proizvoda²⁷, Uredbu o uslovima izvoza pšenice i brašna²⁸, Uredbu o obaveznoj proizvodnji osnovne vrste hleba od

¹⁷ Odluka o načinu obrazovanja cena određenih proizvoda u prometu na veliko, odnosno na malo ("Sl. list SRJ", br. 37/2000).

¹⁸ Uredba o broju posrednika u prometu na veliko određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 5/99, 10/99, 8/00 i 15/00).

¹⁹ Odluka o najvišim cenama, najvišem nivou cena i načinu obrazovanja cena lekova za humanu upotrebu ("Sl. list SRJ", br. 34/2000).

²⁰ Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena usluga u unutrašnjem železničkom saobraćaju i unutrašnjem poštanskom, telegrafskom i telefonskom saobraćaju ("Sl. list SRJ", br. 36/2000).

²¹ Uputstvo o dostavljanju obaveštenja o promenama cena radi praćenja ("Sl. list SRJ", br. 52/97).

²² Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 79/93 i 5/94).

²³ Odluke o zaštitnim cenama mleka; pšenice roda 2000. godine ("Sl. gl. RS", br. 23/2000); suncokreta i soje roda 1998. godine; sirovog duvana roda 1998. godine; kukuruza roda 1998. godine; šećerne repe roda 1999. i stoke ("Sl. gl. RS", br. 6/99).

²⁴ Micro Business, Propisi o kontroli cena, http://www.micro.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=115:propisi-o-kontroli-c.., 01.10.2013.

²⁵ Pravilnik o evidenciji prometa robe i usluga ("Sl. gl. RS", br. 45/96, 48/96, 9/97, 6/99).

²⁶ Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje prometa robe i vršenje usluga u prometu robe i o vrsti robe koja se prodaje van poslovnih prostorija ("Sl. gl. RS", br. 47/96, 22/97, 6/99).

²⁷ Uredba o uslovima prometa određenih proizvoda ("Sl. gl. RS", br. 5/96 i 6/96).

²⁸ Uredba o uslovima izvoza pšenice i brašna ("Sl. gl. RS", br. 4/96).

brašna tipa "850"²⁹, Uredbu o prometu i kupovnoj ceni pšenice roda 2000. godine³⁰, Uredbu o obezbeđivanju sredstava za podsticaj proizvodnje sirovog duvana³¹ i Uredbu o načinu utvrđivanja osnovice za obračun akcize i poreza na promet za derivate nafte³².

Međutim, nakon političkih promena oktobra 2000. godine, Vlada Republike Srbije ukinula je veliki broj navedenih uredbi. Tako su prestale da važe Uredba o merama za sprečavanje i otklanjanje poremećaja na tržištu izazvanih zloupotrebom monopolskog položaja³³, Uredba o cenama derivata nafte³⁴, Uredba o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje³⁵, Uredba o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje³⁶, Uredba o određivanju broja posrednika u prometu uglja na veliko³⁷, Uredba o određivanju broja posrednika u prometu mineralnih đubriva na veliko³⁸, Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera³⁹, Uredba o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000. godini⁴⁰, Uredba o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka⁴¹, Uredba o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000. godini⁴², Uredba o određivanju cena hleba⁴³ i Uredba o

²⁹ Uredba o obaveznoj proizvodnji osnovne vrste hleba od brašna tipa "850" ("Sl. gl. RS", br. 2/96).

³⁰ Uredba o prometu i kupovnoj ceni pšenice roda 2000. godine ("Sl. gl. RS", br. 23/2000).

³¹ Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj proizvodnje sirovog duvana ("Sl. gl. RS", br. 16/2000).

³² Uredba o načinu utvrđivanja osnovice za obračun akcize i poreza na promet za derivate nafte ("Sl. gl. RS", br. 38/99, 51/99, 55/99 i 6/2000).

³³ Uredba o prestanku važenja Uredbe o merama za sprečavanje i otklanjanje poremećaja na tržištu izazvanih zloupotrebom monopolskog položaja ("Službeni glasnik RS", br. 36/2000).

³⁴ Uredba o prestanku važenja Uredbe o cenama derivata nafte ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

³⁵ Uredba o prestanku važenja Uredbe o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

³⁶ Uredba o prestanku važenja Uredbe o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

³⁷ Uredba o prestanku važenja Uredbe o određivanju broja posrednika u prometu uglja na veliko ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

³⁸ Uredba o prestanku važenja Uredbe o određivanju broja posrednika u prometu mineralnih đubriva na veliko ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

³⁹ Uredba o prestanku važenja Uredbe o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

⁴⁰ Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

⁴¹ Uredba o prestanku važenja Uredbe o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

⁴² Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini⁴⁴. Sve navedene uredbe prestale su da važe 12. odnosno 19. oktobra 2000. godine⁴⁵. Ostale uredbe o kontroli cena ostale su na snazi.

KONTROLA CENA I KONTROLISANI PROIZVODI

Kontrola cena je prema propisima koji su važili u analiziranom periodu od 1991. do 2000. bila definisana kao ukupna društvena aktivnost na praćenju kretanja cena i preduzimanju mera radi usklađivanja ukupnih odnosa na tržištu, a naročito u pravcu podsticanja proizvodnje i povećanja obima i strukture ponude, stvaranja uslova da se zadovoljava obim i struktura tražnje, sprečavanja stihijnog delovanja tržišta i preduzimanju mera radi sprečavanja i otklanjanja poremećaja na tržištu. Državni organi u vršenju kontrole cena bili su ovlašćeni da preduzimaju mere ekonomske politike kojima se utiče na odnos ponude i tražnje, a posebno utvrđuju zaštitne cene poljoprivrednih proizvoda, preduzimaju mere za suzbijanje monopolskog ponašanja i nelojalne utakmice na tržištu i propisuju mere neposredne kontrole cena. Tadašnju „društvenu” kontrolu cena vršile državne institucije u odnosima međusobne zavisnosti, povezanosti i odgovornosti, privredne komore, organizovani potrošači i drugi nadležni organi na saveznom odnosno republičkom nivou. Pod “društvenom” kontrolom cena podrazumevalo se i preduzimanje mera neposredne kontrole cena, a na osnovu saveznog zakona o sistemu društvene kontrole cena.

Mere neposredne kontrole cena predviđene saveznim propisima su bile: najviše cene, odnosno najviši nivo cena, vraćanje cena na određeni nivo, prethodno obaveštavanje o promeni cena i način obrazovanja cena. Predviđeno je bilo da se navedene mere određuju izuzetno. Te izuzetne situacije zakon je naveo kao: nastupanje ili mogućnost nastupanja velikih poremećaja na tržištu i u kretanju cena; sprečavanja monopolskog obrazovanja cena, te kao situaciju u kojoj preduzeća javnog značaja ne obrazuju cene na osnovu zajedničkih, odnosno tržišnih kriterijuma. Kao preduzeća od javnog značaja navedena preduzeća koja obavljaju delatnost u oblasti elektroprivrede, železničkog saobraćaja i poštanskog, telefonskog i telegrafskog saobraćaja obrazuju cene na osnovu zajedničkih kriterijuma koje utvrđuju u svojim zajednicama. Pored toga, preduzeća koja proizvode ili se bave prometom poljoprivrednih i drugih proizvoda i usluga za koje se obezbeđuju kompenzacije obrazuju cene slobodno prema uslovima tržišta, a na

⁴³ Uredba o prestanku važenja Uredbe o određivanju cena hleba ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000)

⁴⁴ Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

⁴⁵ Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).

zahtev organa koji obezbeđuje kompenzacije, bila su dužna da dostave podatke o cenama. Preduzeća koja se bave proizvodnjom i prometom nafte i derivata nafte, zemnog gasa, uglja, koksa, crne i obojene metalurgije, bazne hemije i lekova za humanu upotrebu obrazovala su cene na osnovu delom limita koje uspostavlja država, a delom na osnovu tržišnih kriterijuma koje su samostalno utvrđivala.

Savezni zakonodavac je takođe utvrdio da se prilikom propisivanja mere neposredne kontrole cena pojedinih proizvoda i usluga mora poći od prosečnih proizvodnih troškova, nivoa i odnosa cena na inostranom tržištu na kome se razmenjuju ti proizvodi i usluge, od uvoznih i izvoznih cena i pokazatelja efikasnosti privređivanja. Mera neposredne kontrole cena bila je tim propisima vremenski ograničena i mogla je trajati najduže šest meseci. U slučaju da se stanje na tržištu ne poboljša, odnosno u slučaju da ne prestanu razlozi zbog kojih je mera bila propisana, njeno trajanje se moglo produžiti. Ipak, u slučaju produženja primene mere bilo je predviđeno da se svakih šest meseci ponovo utvrđuje postojanje razloga za njeno zadržavanje. O produženju mera nadležni organ bio je dužan da obavesti organ zakonodavne vlasti u roku od 15 dana od dana produženja te mere.

S jedne strane, u vršenju društvene kontrole cena za proizvode i usluge čije se cene obrazuju na osnovu zajedničkih kriterijuma (kod preduzeća koja obavljaju delatnost u oblasti elektroprivrede, železničkog saobraćaja i poštanskog, telefonskog i telegrafskog saobraćaja), a nadležni organ polazio je naročito od uticaja ponude i tražnje, kvaliteta i efikasnosti, funkcije jedinstvenog tehnološkog sistema, uvozne, izvozne, odnosno inodomicilne cene u određenim zemljama zavisno od proizvoda, odnosno usluga i uvožno-izvoznih oblika spoljnotrgovinskog prometa. S druge strane, na proizvode čije se cene obrazuju na osnovu tržišnih kriterijuma (kod preduzeća koja se bave proizvodnjom i prometom nafte i derivata nafte, zemnog gasa, uglja, koksa, crne i obojene metalurgije, bazne hemije i lekova za humanu upotrebu obrazuju cene na osnovu tržišnih kriterijuma koje samostalno utvrđuju), nadležni organ polazio je pri kontroli cena od delovanja ponude i tražnje na domaćem tržištu, a za proizvode koji se uvoze, odnosno izvoze - od ponude i tražnje na svetskom tržištu, a za lekove za humanu upotrebu - od nivoa učešća domaćih cena lekova na inodomicilne cene i međusobnih pariteta cena lekova u inodomicilnim cenama.

Mere neposredne kontrole cena iz nadležnosti Savezne vlade bile su: najviše cene, odnosno najviši nivo cena, vraćanje cena na određeni nivo, prethodno obaveštavanje o promeni cena i način obrazovanja cena. Mere neposredne kontrole cena za proizvode i usluge od interesa za celu zemlju propisuje Savezna vlada. U slučaju propisivanja mere neposredne kontrole cena iz za sve proizvode i usluge od interesa za celu zemlju, Savezna vlada o tome obaveštava Saveznu skupštinu u roku od 15 dana od dana propisivanja te mere. Proizvodi od interesa za celu zemlju, u smislu ovog zakona, su svi proizvodi osim proizvoda u oblasti: zanatstva i ličnih usluga, stambeno-komunalne delatnosti i uređenja naselja i prostora,

obrazovanja, nauke, kulture i informacija. Usluge od interesa za celu zemlju, u smislu ovog zakona, su: prevoz robe i putnika u železničkom saobraćaju i vazdušnom saobraćaju, aerodromske usluge i PTT usluge.

Mere neposredne kontrole cena iz nadležnosti republike Srbije bile su: određivanje najvišeg nivoa cena, odnosno najviših cena, vraćanje cena na određeni nivo i način obrazovanja cena i mogu se propisati izuzetno, i to: ako i pored preduzetih mera ekonomske politike nastupe ili mogu nastupiti veći poremećaji na tržištu i u kretanju cena ili se dovodi u pitanje ostvarivanje ciljeva utvrđenih društvenim planom i drugim planskim aktima Republike, opštine, odnosno grada Beograda; ako organizacija udruženog rada ne obrazuje cene proizvoda i usluga u skladu sa utvrđenim elementima; radi sprečavanja monopolskih obrazovanja cena; radi utvrđivanja prodajnih cena proizvoda iz uvoza i iz robnih rezervi koji se koriste za intervencije na tržištu. Nadležni organ u Republici, opštini, odnosno gradu Beogradu, bio je dužan da, istovremeno sa preduzimanjem mera neposredne kontrole cena, donese, odnosno predloži mere ekonomske politike za otklanjanje uzroka zbog kojih je ta mera preduzeta.

Vlada Republike Srbije bila je ovlašćena da propiše mere neposredne kontrole cena za proizvode i usluge i to: izdavačke i novinsko-izdavačke delatnosti (osim izdanja lokalnog karaktera); obavezne veterinarske zaštite stoke; prevoza putnika i robe u međumesnom, rečnom i drumskom saobraćaju; privredne avijacije; cevovodnog transporta; pretovara u lukama; banaka; osiguranja imovine i lica; lutrija i kladionica; reklama i ekonomske propagande (osim lokalnih); špedicije, posredovanja i komisionih poslova u oblasti saobraćaja; kontrole kvaliteta i kvantiteta robe; višeg i visokog obrazovanja; naučnoistraživačke delatnosti; radio i televizijske pretplate; snimanja i tehničke obrade filmova; zdravstvene zaštite; zaštite i zbrinjavanja socijalno ugrožene dece i omladine, dece i omladine sa smetnjama u razvoju i sa poremećajima u ponašanju; socijalne zaštite normalnih odraslih lica; socijalne zaštite fizički i psihički defektnih odraslih lica; domova studenata i službe društvenog knjigovodstva. Nadležni organ opštine, odnosno grada Beograda može propisati mere neposredne kontrole cena za proizvode i usluge, izuzev za proizvode i usluge od interesa za celu zemlju odnosno onih koji nisu u njegovoj nadležnosti.

Izuzetno, ako se aktima organa federacije ili aktima organa drugih republika u oblasti cena narušava ravnopravnost preduzeća u pogledu uslova privređivanja ili na drugi način ugrožava ekonomski interes Republike, a ne obezbeđuje se kompenzacija, Vlada Srbije je mogla propisati mere neposredne kontrole cena i druge mere i za proizvode i usluge koji su saveznim zakonom utvrđeni kao proizvodi i usluge od interesa za celu zemlju. Mere neposredne kontrole cena koje je propisivala Savezna Vlada SRJ odnosile su se na sve proizvode i usluge koji su se proizvodili ili prodavali u Republici Srbiji.

Na republičkom nivou organ uprave nadležan za cene ovlašćen je da prati i analizira kretanje cena, odnose ponude i tražnje, dejstvo mera ekonomske politike i

mera neposredne kontrole cena na cene i sprovođenje utvrđene ekonomske politike u oblasti cena, kao i sprovođenje zakona i drugih propisa kojima se uređuju odnosi u oblasti cena. Takođe, on prati i analizira uticaj cena na odnose u sticanju i raspodeli dohotka, uticaj kretanja cena na stabilnost tržišta, troškove poslovanja, troškove života i standarda radnih ljudi i građana, kao i uticaj cena na ostvarivanje osnovnih pravaca društvenog i ekonomskog razvoja utvrđenih društvenim planovima, zatim prati kretanje svetskih cena (uvoznih, izvoznih, berzanskih, inodomicilnih cena), vrši procenu njihovog kretanja i ocenjuje uticaj cena na konkurentsku sposobnost na inostranom tržištu. Osim toga, republički organ uprave nadležan za cene vrši procenu kretanja cena za naredni period, priprema stručno-analitičku osnovu za ekonomsku politiku u oblasti cena u planskim aktima i predlaže donošenje mera ekonomske politike i preduzimanje mera i aktivnosti za njihovo ostvarivanje, predlaže mere neposredne kontrole cena nadležnom organu, sprovodi mere neposredne kontrole cena za čije je sprovođenje ovlašćen i prati njihovo sprovođenje i obavlja i druge analitičke, stručne i upravne poslove iz oblasti cena za potrebe nadležnih organa. U vršenju navedenih poslova i zadataka polazi se naročito od ocene položaja pojedinih oblasti, grana i grupacija i privrede u celini u primarnoj raspodeli, od efikasnosti upotrebe proizvodnih činilaca i od konkurentске sposobnosti na inostranom tržištu⁴⁶.

Ako Vlada propiše kao meru neposredne kontrole cena davanje saglasnosti na cene, odnosno tarifu ili obavezu prethodnog obaveštavanja o promeni cena proizvoda i usluga, republički organ uprave nadležan za cene dužan je da sprovodi te mere i preduzima radnje kojima se obezbeđuje njihovo sprovođenje. Republički, odnosno opštinski organ uprave nadležan za cene određuje za koje proizvode i usluge organizacije udruženog rada moraju dostavljati obaveštenja o cenama radi praćenja i koje podatke mora da sadrži obaveštenje, kao i rokove i način dostavljanja tih podataka. Nadležni organ opštine, odnosno grada Beograda, može propisati za koje proizvode i usluge iz nadležnosti Republike, opštine, odnosno grada Beograda, je potrebno dostaviti nadležnom organu za cene obaveštenje o cenama pre početka prodaje po tim cenama i rok u kome su dužne da dostave to obaveštenje⁴⁷.

Nakon što su zemlje – članice Evropske zajednice i zemlje članice Evropske asocijacije za slobodnu trgovinu (EFTA), zatim SAD, Kanada, Japan i Novi Zeland 15. novembra 1991. godine uvele ekonomske i diplomatske sankcije prema Srbiji i Crnoj Gori, a zatim Savet bezbednosti Ujedinjenih nacija rezolucijom 757 od 30. maja 1992. godine uveo sankcije *protiv SR Jugoslavije*, u Srbiji je donet Zakon o merama za otklanjanje i ublažavanje posledica primene sankcija međunarodnih organizacija. Ovaj zakon propisao je mogućnost da se radi otklanjanja, odnosno

⁴⁶ Zakon o društvenoj kontroli cena ("Službeni glasnik SRS", br. 28/87, 6/89, 25/89, 55/90 i "Sl. glasniku RS", br. 6/90, 53/93, 67/93, 48/94).

⁴⁷ Zakon o društvenoj kontroli cena ("Službeni glasnik SRS", br. 28/87, 6/89, 25/89, 55/90 i "Sl. glasniku RS", br. 6/90, 53/93, 67/93, 48/94).

ublažavanja posledica izazvanih primenom ekonomskih i drugih sankcija međunarodnih organizacija mogu preduzeti sledeće mere: ograničenja prometa roba i usluga, ograničenja raspolaganja delom sredstava pravnih i fizičkih lica, ograničenja potrošnje i druge mere. Isti zakon ovlastio je Vladu Republike Srbije da, u slučaju da odgovarajuće mere nisu preduzeli nadležni savezni organi, a dok posledice sankcija traju, propisati: mere ograničenja kupovine, odnosno prodaje određenih proizvoda ili količine određenih proizvoda, zabranu prometa, odnosno prodaje određenih proizvoda, uključujući i izvoz, odnosno uvoz proizvoda, ograničenje prometa pojedinih proizvoda u pogledu vrste, kvaliteta ili drugih svojstava ili određivanje posebnih uslova za promet pojedinih proizvoda (kupovina po odobrenju ili drugoj ispravi, obavljanje prometa preko određene organizacije i dr.); zabranu pravnim i fizičkim licima da obavljaju promet pojedinih proizvoda; zabranu upotrebe određenih proizvoda u proizvodnji drugih određenih proizvoda; obavezu određenih pravnih lica i preduzetnika da stave u promet određene vrste i količine pojedinih proizvoda ili da ih stave na raspolaganje, odnosno da ih isporuče određenim korisnicima po određenom redosledu; osim primarnih poljoprivrednih proizvoda (žitarice, stoka, mleko i sl.) proizvedenih na zemljoradničkim gazdinstvima; obavezu određenih pravnih lica da obrazuju i čuvaju u rezervi određene vrste i količine proizvoda; obavezu određenih pravnih i fizičkih lica da obave prevoz robe i drugih dobara, kao i putnika; obavezu određenih pravnih lica da u svojim skladištima čuvaju određenu robu i da obavljaju istovar, odnosno utovar robe; mere ograničenja korišćenja dela sredstava pravnih i fizičkih lica za određene namene; i mere za racionalno korišćenje komunalnih i drugih usluga. Ovaj Zakon ostao je na snazi do 2009. godine. Ipak, Savezni ustavni sud proglasio je neustavnim odredbe čl. 2 st. 1. tač. 9 navedenog zakona koje se odnose na mere ograničenja korišćenja dela sredstava pravnih i fizičkih lica za određene namene⁴⁸, odnosno Ustavni sud Srbije odredbu čl. 3 istog zakona u delu da se penzije utvrđuju i isplaćuju u skladu s aktom Vlade Republike Srbije, ako njihovo utvrđivanje i usklađivanje za vreme primene tih mera nije zakonom uređeno⁴⁹.

Iako je došlo do ublažavanja sankcija 1996. godine, Vlada Republike Srbije je nastavila sa primenom napred navedenih zakona, ali je donela i nove, podzakonske propise, sa namerom da utiče na formiranje cena na tržištu. Tako je 1996. Vlada Srbije donela Uredbu o uslovima prometa određenih proizvoda⁵⁰. Cilj je bio uvođenje obaveze pribavljanja prethodne saglasnosti za izvoz i uvoz određenih roba za pravna lica i preduzetnike koji obavljaju spoljnotrgovinsku delatnost. Ta se uredba posebno odnosila na izvoz i uvoz proizvoda iz grane poljoprivrede, energetike, hemijske industrije i kožarsko-prerađivačke industrije koji su po saveznim propisima bili na režimu (KK i KV). Iste godine donete su i Uredba o

⁴⁸ Savezni ustavni sud IU br. 143/2000 ("Sl. glasnik RS", br. 45/02).

⁴⁹ Ustavni sud RS IU br. 149/94 ("Sl. glasnik RS", br. 7/95).

⁵⁰ Uredba o uslovima prometa određenih proizvoda ("Sl. gl. RS", br. 5/96 i 6/96).

uslovima izvoza pšenice i brašna⁵¹ i Uredba o obaveznoj proizvodnji osnovne vrste hleba od brašna tipa "850"⁵². Osim navedenih propisa, doneti su i Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspekcijском nadzoru⁵³, Pravilnik o evidenciji prometa robe i usluga⁵⁴ i Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje prometa robe i vršenje usluga u prometu robe i o vrsti robe koja se prodaje van poslovnih prostorija⁵⁵. Na saveznom nivou doneti su Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena određenih proizvoda⁵⁶ i Uputstvo o dostavljanju obaveštenja o promenama cena radi praćenja⁵⁷.

Ukidanje sankcija uvedenih rezolucijama Saveta bezbednosti UN nije, međutim, bio i kraj svih sankcija protiv SR Jugoslavije. SAD su zadržale tzv. spoljni zid sankcija, uslovljavanjem njihovog skidanja ne samo rešenjem pitanja Kosova i Metohije već i saradnjom SR Jugoslavije sa Haškim tribunalom, poštovanjem Dejtonskog sporazuma i dogovorom o sukcesiji s bivšim republikama SFR Jugoslavije. Posle izbijanja krize na Kosovu i Metohiji, Evropska unija je, početkom 1998, započela s uvođenjem ograničavajućih mera protiv SR Jugoslavije, koje je zatim proširivala i pojačavala sve do oktobra 2000. Iz istog razloga Savet bezbednosti je, rezolucijom br. 1160, od 31. marta 1998. zabranio uvoz u SR Jugoslaviju naoružanja, vojne tehnike i opreme. Marta 1999. usledila je agresija NATO snaga na SR Jugoslaviju tokom koje je došlo do razaranja njene privrede i infrastrukture. Vlada Republike Srbije je u tom periodu je reagovala donošenjem Uredbe o prometu motornog benzina i dizel-goriva⁵⁸.

Najzad, nakon završetka agresije NATO-a usledio je novi talas krize, te kao odgovor na to niz mera iz nadležnosti izvršne vlasti. Tako su na saveznom nivou donete: Odluka o načinu obrazovanja cena određenih proizvoda u prometu na veliko, odnosno na malo⁵⁹, Uredba o broju posrednika u prometu na veliko

⁵¹ Uredba o uslovima izvoza pšenice i brašna ("Sl. gl. RS", br. 4/96).

⁵² Uredba o obaveznoj proizvodnji osnovne vrste hleba od brašna tipa "850" ("Sl. gl. RS", br. 2/96).

⁵³ Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspekcijском nadzoru ("Sl. gl. RS", br. 39/96, 20/97 i 46/98).

⁵⁴ Pravilnik o evidenciji prometa robe i usluga ("Sl. gl. RS", br. 45/96, 48/96, 9/97, 6/99).

⁵⁵ Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje prometa robe i vršenje usluga u prometu robe i o vrsti robe koja se prodaje van poslovnih prostorija ("Sl. gl. RS", br. 47/96, 22/97, 6/99).

⁵⁶ Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 79/93 i 5/94).

⁵⁷ Uputstvo o dostavljanju obaveštenja o promenama cena radi praćenja ("Sl. list SRJ", br. 52/97).

⁵⁸ Uredba o prometu motornog benzina i dizel-goriva ("Sl. gl. RS", br. 15/1999).

⁵⁹ Odluka o načinu obrazovanja cena određenih proizvoda u prometu na veliko, odnosno na malo ("Sl. list SRJ", br. 37/2000).

određenih proizvoda⁶⁰, Odluka o najvišim cenama, najvišem nivou cena i načinu obrazovanja cena lekova za humanu upotrebu⁶¹, Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena usluga u unutrašnjem železničkom saobraćaju i unutrašnjem poštanskom, telegrafskom i telefonskom saobraćaju⁶².

Na republičkom nivou Vlada Srbije donela je Odluke o zaštitnim cenama suncokreta, soje, kukuruza i sirovog duvana roda 1998. godine, zatim šećerne repe roda 1999. godine i stoke⁶³, Odluke o zaštitnim cenama mleka i pšenice roda 2000. godine, Uredbu o prometu i kupovnoj ceni pšenice roda 2000. godine⁶⁴, Uredbu o obezbeđivanju sredstava za podsticaj proizvodnje sirovog duvana⁶⁵ i Uredbu o načinu utvrđivanja osnovice za obračun akcize i poreza na promet za derivate nafte⁶⁶. Takođe, je donela početkom 2000. Uredbu o cenama derivata nafte⁶⁷, Uredbu o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje⁶⁸, Uredbu o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000⁶⁹, Uredbu o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera⁷⁰, Uredbu o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000⁷¹, Uredbu o određivanju cena hleba⁷², Uredbu o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini⁷³. Ove kao i veći broj drugih uredaba bile su na snazi do kraja oktobra 2000. kada su nakon političkih promena u zemlji stavljene van snage.

⁶⁰ Uredba o broju posrednika u prometu na veliko određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 5/99, 10/99, 8/00 i 15/00).

⁶¹ Odluka o najvišim cenama, najvišem nivou cena i načinu obrazovanja cena lekova za humanu upotrebu ("Sl. list SRJ", br. 34/2000).

⁶² Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena usluga u unutrašnjem železničkom saobraćaju i unutrašnjem poštanskom, telegrafskom i telefonskom saobraćaju ("Sl. list SRJ", br. 36/2000).

⁶³ Odluke o zaštitnim cenama mleka; pšenice roda 2000. godine ("Sl. gl. RS", br. 23/2000); suncokreta i soje roda 1998. godine; sirovog duvana roda 1998. godine; kukuruza roda 1998. godine; šećerne repe roda 1999. godine i stoke ("Sl. gl. RS", br. 6/99).

⁶⁴ Uredba o prometu i kupovnoj ceni pšenice roda 2000. godine ("Sl. gl. RS", br. 23/2000).

⁶⁵ Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj proizvodnje sirovog duvana ("Sl. gl. RS", br. 16/2000).

⁶⁶ Uredba o načinu utvrđivanja osnovice za obračun akcize i poreza na promet za derivate nafte ("Sl. gl. RS", br. 38/99, 51/99, 55/99 i 6/2000).

⁶⁷ Uredba o cenama derivata nafte ("Sl. gl. RS", br. 6/2000).

⁶⁸ Uredba o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Sl. gl. RS", br. 15/2000).

⁶⁹ Uredba o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000 ("Sl. gl. RS", br. 15/2000).

⁷⁰ Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera ("Sl. gl. RS", br. 49/1999, 46/1999 i 9/2000).

⁷¹ Uredbu o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000 ("Sl. gl. RS", br. 3/2000),

⁷² Uredba o određivanju cena hleba ("Sl. gl. RS", br. 27/2000).

⁷³ Uredba o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini ("Sl. gl. RS", br. 9/2000).

PRIVREDNI EFEKTI KONTROLE

Što se tiče ekonomskih posledica, potrebno je naglasiti da ih je moguće identifikovati na dva nivoa – makro- i mikroekonomskom.

Na mikroekonomskom nivou posledice su se sastojale u veoma intenzivnoj eroziji ekonomske substance privrednih subjekata, odnosno kapitala. Odsustvo podsticaja koji se obezbeđuju mehanizmom slobodnog formiranja cena, vodilo je snažnim negativnim efektima na investicionu aktivnost. S obzirom da su inflacioni pritisci bili ogromni, usled kontrole cena nije bila moguća ni prosta reprodukciju proizvodnih sredstava. Osim toga, u izrazito nestabilnim uslovima i odsustvu realne cenovne kalkulacije investicije u dodatne proizvodne kapacitete su najvećim delom izostale u ovom periodu. Time su ugušeni i bilo kakve inovacione aktivnosti koje bi trebalo da obezbede dugoročni rast i razvoj preduzeća. Snažna inflacija u kombinaciji sa kontrolom cena je dovela do toga da, iz perspektive kupaca, aktivnosti usmerene na unapređenje kvaliteta i asortimana proizvoda nisu bile prisutne ili jako slabo zastupljene u poslovnim operacijama. Time je još jedna od ključnih aktivacionih snaga tržišne privrede, tj. preferencije potrošača, bila paralisana.

Na makroekonomskom planu, čini se, posledice su mnogobrojne. S jedne strane, došlo je do značajnog pada proizvodnje, što je ionako tešku situaciju (u pogledu ponude) na tržištu učinilo još komplikovanijom. S druge strane, privredni subjekti koji su nastojali da zaštite svoje resurse su bili prinuđeni da jedan značajan deo svojih proizvoda na različite načine prebace iz formalne u neformalnu ekonomiju. To je dovelo do multiplikovanih negativnih posledica. Naime, na taj način je država ostajala bez dela prihoda koje bi inače ubirala kroz tada prisutan porez na promet. Osim toga, upravljačke strukture su bile u mogućnosti da društvenu svojinu prelivaju u privatno vlasništvo, odnosno bio je prisutan proces tzv. stripping assets. S obzirom da je reč o sivoj ekonomiji koja se odvija van legalnih tokova, korupcija je po pravilu obavezni pratilac takvih aktivnosti.

Posebno značajan aspekt kontrole cena, iz dinamičke perspektive, je uticaj na tržišnu strukturu. Pritom, dva su aspekta od značaja u tom kontekstu. S jedne strane, relativno okoštala i nekonkurentna tržišna struktura koja je nasleđena iz socijalističkog perioda nije pokazivala nikakvu promenu, jer konkurencija u uslovima odsustva slobodnog formiranja cena i političke kontrole privrednih subjekata i nema nikakvog značaja. Dakle, tržišna struktura nasleđena iz prethodnog perioda je ostala nepromenjena sa dugoročnim negativnim efektima na razvoj privrednih grana koje su bile izložene neposrednoj cenovnoj regulaciji. S druge strane, usled kontrolisanih cena kreirana je sistemska barijera za ulazak novih privrednih subjekata, jer bi bilo suprotno ekonomskoj logici ulaziti u poslove koji ne obezbeđuju zadovoljavajući povraćaj i profit, odnosno u kombinaciji kontrole cena i visoke inflacije vode u sigurne gubitke.

Iako su socijalni aspekti i troškovi koje kontrola cena proizvodi izvan dometa ovog rada, potrebno je ipak naglasiti da su oni bili ogromni. Naime, usled nedovoljne ponude najsnažnije su bili pogođeni najsiromašniji slojevi stanovništva, kao i oni koji predstavljaju okosnicu svakog društva, a to je srednja klasa. Upravo ova činjenica govori o antisocijalnom karakteru kontrole cena i sa njome povezanih mehanizama “čvrste ruke” u regulaciji i usmeravanju privredne aktivnosti.

ZAKLJUČAK

Izuzetno snažne i, po svom uticaju, duboke ekonomske nedaće s kojima se suočavala jugoslovenska privreda tokom 90-ih godina prošlog veka svakako da nisu bile uslovljene izolovanim delovanjem prisutnih kontrola cena. Oni su, pre svega, bili sadržani u političkoj nestabilnosti i konfliktima koji su obeležili ovu poslednju deceniju prošlog veka, ali i koji će nastaviti da obeležavaju srpsku ekonomiju i u periodu koji je pred nama. Ali, uz dejstvo destruktivnih faktora iz političke sfere, svakako da su nedostaci u ekonomskoj sferi, konkretno kontrola cena i dalje opstajanje i postojanje društvene svojine, dodatno opteretili sistem koji nije bio sposoban da podstakne produktivnu i kreativnu ekonomsku aktivnost. Pritom, bitno je naglasiti da je odsustvo slobodnog formiranja cena, kao i dalji opstanak društvene svojine imao ne ekonomsku, već političku pozadinu, što je delom svakako omogućilo duži opstanak ekonomski, socijalno i politički izrazito neefikasnog sistema koji smo imali tokom 90-ih godina i čije su posledice dugoročne.

Izneti stavovi o kontroli cena i njenim pogubnim efektima koje ona proizvodi na mikro- i makroekonomskom nivou predstavljaju generalne zaključke koji su u skladu kako sa „mainstream“, tako i sa diskursnim pravcima i školama u ekonomskoj nauci. Međutim, to svakako ne znači da se kontrola cena u kombinaciji sa nekim drugim institucionalnim merama i kao tranzitno rešenje ne može uspešno primeniti, kako to svedoči iskustvo Kine.⁷⁴ Bez obzira na ovu

⁷⁴ Kada je Kina 1984. godine započela liberalizaciju ekonomskih tokova teško je bilo predvideti da će se u narednoj deceniji GDP povećati za 80%. Interesantno je, međutim, da je liberalizacija cena bila dualnog tipa i kombinovana je sa planiranim outputom. Naime, planirani output i planirane (kontrolisane) cene su bile zadržane, ali su i planirani ugovori o nabavkama i isporukama iz prethodnog perioda bili fiksirani, a njihovo sprovođenje je bilo mandatorno. Međutim, osim „kontrolisanog dela“, cene i količine marginalnog proizvoda su bile liberalizovane u svim sektorima, ostavljajući proizvođačima slobodu da sami određuju cene, da ugovaraju po svom izboru i da zadrže profit koji su od toga ostvarili. Ovaj dualni pristup se pokazao kao veoma koristan u amortizaciji šokova koji su povezani sa prelaskom sistema iz jednog (planskog) u drugi (pretežno tržišni) režim funkcionisanja. Roland, G. (2002), The political economy of transition, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, No. 1, pp. 29-50, crp. 38-40.

specifičnost Kine, sve ostale uspješne ekonomske transformacije su bile bazirane na sistemu slobodnog tržišnog formiranja cena, a to se pogotovo odnosi na slučaj Nemačke nakon 1948. godine u literaturi poznatog kao „*Wirtschaftswunder*“ ili „*ekonomsko čudo*“.⁷⁵

Što se prednosti kontrole cena tiče, možemo konstatovati da postoji samo jedna, nada je i ona uslovna. Naime, s obzirom na široke i duboke negativne posledice koje su sa njom tokom 90-ih godina bili povezani, bitno je da aktuelni i budući kreatori odluka, dobro prouče i imaju u vidu ovo iskustvo i kod koncipiranja regulatornih politika uvek imaju na umu značaj koji za normalno i održivo funkcionisanje ekonomije ima mehanizam slobodno formiranja cena.

Na kraju, treba istaći da nije kontrola cena ta koja je odgovorna za destruktivne trendove koji su bili prisutni u Republici Srbiji u granama u kojima je ona bila zastupljena. Osim toga, nemoguće je jasno i precizno izdvojiti efekte koje je ona imala u odnosu na druge systemske nedostatke, poput društvene svojine ili političkog upliva na donošenje odluka.

Literatura

1. Babić S., Milovanović M. (1997), *Teorija cena*, Ekonomski fakultet Beograd, Čigoja štampa.
2. Gutmann, G. (1991), *The intellectual basis and historical development of Social Market Economy*, in W. Jung (Ed.) *Social market economy: an economic system for developing countries*, Academia Verlag Richarz, Sankt Augustin, str. 13-52.
3. Leković, V. (2008), *Komparativni Ekonomski Sistemi*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu.
4. Lutz, F. A. (1956), *Bemerkungen zum Monopolproblem*, ORDO, Jahrbuch für die Ordnung von Wirtschaft und Gesellschaft, Band 8, Düsseldorf/ München: Kupper vorm. Bondi, str. 19-43.
5. Marinković R., Maksimović Lj. (2005), *Teorija cena*, Ekonomski fakultet Univerziteta u Kragujevcu, Inter print.
6. *Micro Business*, Propisi o kontroli cena, http://www.micro.co.rs/index.php?option=com_content&view=article&id=115:propisi-o-kontroli-c..., 01.10.2013.
7. Pregled, Republika Srbija, JP Službeni glasnik, <http://www.pregled-rs.rs/article.php?pid=170&id=16626>, 01.10.2013.

⁷⁵ Slobodno formiranje cena zajedno sa monetarnom reformom se smatra odlučujućom tačkom ili elementom u posleratnoj transformaciji Nemačke. Više videti kod: Gutmann, G. (1991), *The intellectual basis and historical development of Social Market Economy*, in W. Jung (Ed.) *Social market economy: an economic system for developing countries*, Academia Verlag Richarz, Sankt Augustin, str. 13-52, str. 21.

9. Roland, G. (2002), The political economy of transition, *The Journal of Economic Perspectives*, Vol. 16, No. 1, str. 29-50.
10. Rüstow, A. (1960), Das christliche Gewissen und die Soziale Marktwirtschaft des Neoliberalismus, in *Junge Wirtschaft: Zeitschrift für fortschrittlichen Unternehmertum*, Heft 2, Unternehmerwirtschaft Verl.-Ges., str. 46-52.
11. William, J. B. and A. S. Blinder (2003), *Microeconomics: Principles and Policies*, 9th Edition, Mason, Ohio: Thomson/South-Western.
12. Wilson, T. and P. W. S. Andrews (1951), *Oxford Studies in Price Mechanism*, Oxford: Clarendon Press.
13. Willke, G. (2010), Liberalismus und Kapitalismus: Freiheit auf Kosten der Gerechtigkeit, in W. Kersting (Hrsg.) *Freiheit und Gerechtigkeit: die moralischen Grundlagen der Sozialen Marktwirtschaft*, Peter Lang.
14. Zdravković D., Stojanović B., Đordjević D., Stojanović I. (2000), *Teorija i politika cena*, Ekonomski fakultet u Nišu, Studentski kulturni centar Niš.

Propisi

15. Pravilnik o evidenciji prometa robe i usluga ("Sl. gl. RS", br. 45/96, 48/96, 9/97, 6/99).
16. Pravilnik o minimalnim tehničkim uslovima za obavljanje prometa robe i vršenje usluga u prometu robe i o vrsti robe koja se prodaje van poslovnih prostorija ("Sl. gl. RS", br. 47/96, 22/97, 6/99).
17. Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 79/93 i 5/94).
18. Odluke o zaštitnim cenama mleka i pšenice roda 2000. godine ("Sl. gl. RS", br. 23/2000).
19. Odluke o zaštitnim cenama suncokreta i soje roda 1998. godine; sirovog duvana roda 1998. godine; kukuruza roda 1998. godine; šećerne repe roda 1999. i stoke ("Sl. gl. RS", br. 6/99).
20. Odluka o načinu obrazovanja cena određenih proizvoda u prometu na veliko, odnosno na malo ("Sl. list SRJ", br. 37/2000).
21. Odluka o najvišim cenama, najvišem nivou cena i načinu obrazovanja cena lekova za humanu upotrebu ("Sl. list SRJ", br. 34/2000).
22. Odluka o obavezi prethodnog obaveštavanja o promeni cena usluga u unutrašnjem železničkom saobraćaju i unutrašnjem poštanskom, telegrafskom i telefonskom saobraćaju ("Sl. list SRJ", br. 36/2000).
23. Odluka Saveznog ustavnog suda IU br. 143/2000 ("Sl. glasnik RS", br. 45/02).
24. Odluka Ustavnog suda RS IU br. 149/94 ("Sl. glasnik RS", br. 7/95).
25. Uputstvo o dostavljanju obaveštenja o promenama cena radi praćenja ("Sl. list SRJ", br. 52/97).
26. Uredba o cenama derivata nafte ("Sl. gl. RS", br. 6/2000).
27. Uredba o broju posrednika u prometu na veliko određenih proizvoda ("Sl. list SRJ", br. 5/99, 10/99, 8/00 i 15/00).

28. Uredba o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka ("Sl. gl. RS", br. 76/1993).
29. Uredba o načinu utvrđivanja osnovice za obračun akcize i poreza na promet za derivate nafte ("Sl. gl. RS", br. 38/99, 51/99, 55/99 i 6/2000).
30. Uredba o obaveznoj proizvodnji osnovne vrste hleba od brašna tipa "850" ("Sl. gl. RS", br. 2/96).
31. Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj proizvodnje sirovog duvana ("Sl. gl. RS", br. 16/2000).
32. Uredba o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera ("Sl. gl. RS", br. 49/1999, 46/1999 i 9/2000).
33. Uredba o određivanju cena hleba ("Sl. gl. RS", br. 27/2000).
34. Uredba o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Sl. gl. RS", br. 15/2000).
35. Uredba o prestanku važenja Uredbe o merama za sprečavanje i otklanjanje poremećaja na tržištu izazvanih zloupotrebom monopolskog položaja ("Službeni glasnik RS", br. 36/2000).
36. Uredba o prestanku važenja Uredbe o cenama derivata nafte ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
37. Uredba o prestanku važenja Uredbe o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
38. Uredba o prestanku važenja Uredbe o posebnim uslovima prodaje i cenama uglja domaće proizvodnje ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
39. Uredba o prestanku važenja Uredbe o određivanju broja posrednika u prometu uglja na veliko ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
40. Uredba o prestanku važenja Uredbe o određenju broja posrednika u prometu mineralnih đubriva na veliko ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
41. Uredba o prestanku važenja Uredbe o obezbeđivanju sredstava za podsticaj i subvenciju proizvodnje šećera ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
42. Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
43. Uredba o prestanku važenja Uredbe o načinu obrazovanja cena pasterizovanog mleka ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
44. Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
45. Uredba o prestanku važenja Uredbe o određivanju cena hleba ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
46. Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
47. Uredba o prestanku važenja Uredbe o subvencionisanju proizvodnje hleba u 2000. godini ("Službeni glasnik RS", br. 37/2000).
48. Uredba o subvencionisanju proizvodnje jestivog ulja u 2000 ("Sl. gl. RS", br. 15/2000).

49. Uredba o subvencionisanju proizvodnje pasterizovanog mleka u 2000 ("Sl. gl. RS", br. 3/2000).
50. Uredba o uslovima izvoza pšenice i brašna ("Sl. gl. RS", br. 4/96).
51. Uredba o uslovima prometa određenih proizvoda ("Sl. gl. RS", br. 5/96 i 6/96).
52. Ustav Republike Srbije ("Službeni glasnik RS", br. 1/1990).
53. Ustav Savezne Republike Jugoslavije ("Službeni list SRJ", br.1/92).
54. Zakon o društvenoj kontroli cena, ("Službeni glasnik SRS", br. 28/87, 6/89, 25/89, 55/90 i "Sl. glasniku RS", br. 6/90, 53/93, 67/93, 48/94).
55. Zakon o merama za otklanjanje i ublažavanje posledica primene sankcija međunarodnih organizacija ("Sl. gl.RS", br. 46/92 i 7/95).
56. Zakon o sistemu društvene kontrole cena ("Sl. list SFRJ", br. 84/89 i "Sl. list SRJ", br. 32/93, 24/94 i 28/96).
57. Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspeksijskom nadzoru ("Sl.gl. RS", br. 39/96, 20/97 i 46/98).
58. Zakon o uslovima za obavljanje prometa robe, vršenje usluga u prometu robe i inspeksijskom nadzoru ("Sl.gl. RS", br. 39/96, 20/97 i 46/98).

LEGAL REGULATION ON PRICE CONTROL IN THE REPUBLIC OF SERBIA (1991-2000)

**Đuro M. Đurić⁷⁶
Vladan Ivanović⁷⁷**

Summary

In the period since 1989, especially from 1992 to 2000 in the Republic of Serbia and the former Federal Republic of Yugoslavia a system of price control products was in force. These measures were caused by a variety of both internal and external economic, legal and political factors. The introduction and implementation of price control mechanisms sought to maintain the stability of the domestic economy and to ensure proper supply of products for a wide range of consumers. However, the implementation of these measures in a period of a decade did not produce good results and caused a major disruption and brought about

⁷⁶ Đuro M. Đurić, LL.M., Research Associate at the Institute of Economic Sciences Belgrade, PhD Candidate at the University of Saarland, Germany.

⁷⁷ Vladan Ivanović, LL.M., Teaching Assistant and PhD Candidate at the University of Kragujevac and University of Hohenheim, Germany.

negative consequences in the economic sphere. The aim of the paper is to analyze the laws that were institutional background of price control system in the Republic of Serbia, as well as legal, political and economic environment in which they were brought and implemented and what effects they have produced.

Keywords: *Republic of Serbia, legal regulations, price control, economic effects.*

V DEO

FINANSIJSKI SEKTOR I PITANJA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA

STRUKTURA INVESTICIJA U SRBIJI: INDUSTRIJA VS. FINANSIJE*

Vlastimir Vuković**

Apstrakt

Osnovni motiv ovog istraživanja sektorske strukture investicija je utvrđivanje i objašnjenje relativnog odnosa ulaganja u realni i finansijski sektor privrede, kao neposrednog uzroka smanjivanja udela industrije u agregatnoj proizvodnji. Cilj je određen širim kontekstom analize procesa deindustrijalizacije u Srbiji, odnosno istoimenim projektnim zadatkom. Promene ekonomske strukture investicija i posledični fenomen deindustrijalizacije komparativno su analizirani, pri čemu su korišćena iskustava evropskih tranzicionih ekonomija, ali i ekonomski razvijenih zemalja, pre svega članica EU. Prvo je razmotren značaj sektorske strukture investicija za ekonomski razvoj. Zatim je objašnjeno metodološko razlikovanje investicija u realni i finansijski sektor od realnih i finansijskih investicija. U nastavku su analizirane mikroekonomske i makroekonomske determinante sektorske strukture investicija, kao i njihov uticaj na očekivanja investitora i odlučivanje o investicijama. Nakon toga su utvrđene promene strukture investicija, izazvane razlikama u dinamici investicija po sektorima. Zbog heterogenosti realnog sektora fokusirana je industrija, kao idealan reprezent, s jedne, i finansijski sektor, s druge strane. Ispitivanju efekata dosadašnjih strukturnih promena posvećen je poseban deo rada. Na kraju su sistematizovani najvažniji nalazi sprovedenog istraživanja i date preporuke praktičnih aktivnosti i mera ekonomske politike. Otuda je proistekao i sadržaj rada: Uvod (1), Metodološki okvir (2), Determinante sektorske strukture investicija (3) – Mikroekonomske determinante (3.1), Makroekonomske determinante (3.2), Očekivanja investitora i odlučivanje o investicijama (4), Promene strukture investicija (5), Efekti strukturnih promena (6) i Zaključak (7).

*Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (*Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU*) i 179015 (*Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU*), finansiranih od strane Ministarstva za prosvetu, nauku i tehnološki razvoj Republike Srbije.

** Dr Vlastimir Vuković, viši naučni saradnik, Institut ekonomskih nauka - Beograd.

Ključne reči: *investicije, industrija, realni sektor, finansijski sektor, strane direktne investicije, grinfild investicije, deindustrijalizacija.*

*Iskustvo nam ne pruža nikakve nesumnjive dokaze da se ona **investiciona politika** koja je **društveno korisna** slaže s investicionom politikom koja donosi **najveći profit**.
Kejnz, *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca* (2013: 155).*

UVOD

Proces deindustrijalizacije ima dva neposredna uzroka. Prvi je opadanje neto investicija u industrijska preduzeća, postojeća ili nova - **smanjeno investiranje**. Drugi je smanjivanje obima proizvodnje, zastarevanje opreme i gašenje starih industrijskih preduzeća - kraće, **deinvestiranje**, odnosno izostanak neto investicija i pad bruto investicija ispod nivoa amortizacije. Ovaj rad je posvećen istraživanju smanjivanja investicija u industriju, kao uzroka deindustrijalizacije.¹ Razlike u dinamici sektorskih investicija imaju za posledice promene njihovih proporcija, odnosno ekonomske strukture investicija. Zato je analiza sektorske strukture zasnovana na istraživanju dinamike investicija ukupne privrede i posmatranih sektora. Posebno je ispitan relativni odnos investicija u industriju, kao reprezenta realnog sektora, i investicija u finansijski sektor, kao njihovog antipoda. Za potrebe ove analize, determinante sektorske strukture investicija razvrstane su u dve grupe: mikroekonomske i makroekonomske. U nastavku je razmotren uticaj očekivanja investitora i odlučivanje o investicijama na promene strukture investicija. Efekti dosadašnjih strukturnih promena ispitani su poređenjem direktnih i indirektnih sektorskih učinaka. Preporuke praktičnih aktivnosti i mera ekonomske politike čine finalni deo rada. Skiciranom istraživačkom postupku prilagođen je sadržaj ovog teksta: Uvod (1), Metodološki okvir (2), Determinante sektorske strukture investicija (3) – Mikroekonomske determinante (3.1), Makroekonomske determinante (3.2), Očekivanja investitora i odlučivanje o

¹ **Industrija** u ovom radu označava sektor industrijske proizvodnje (*manufacturing sector - manufacturing*) ili samo sektor industrije (*industry sector*), za razliku od popularnog strukturalističkog pojma industrije, kao skupa preduzeća iste ili slične delatnosti i njihovih tržišta (otuda, naprimer, industrija osiguranja, industrija usluga, hotelska industrija, lizing industrija, bankarska industrija, itd.). Prema aktuelnoj domaćoj klasifikaciji delatnosti, usklađenoj sa međunarodnim definicijama, pojam industrija je sadržan samo u nazivu za prerađivačku industriju. Industrija se takođe može razvrstati na proizvodnju trajnih dobara (*durable goods*) i potrošnih dobara (*nondurable goods*).

investicijama (4), Promene strukture investicija (5), Efekti strukturnih promena (6) i Zaključak (7).

METODOLOŠKI OKVIR

Deindustrijalizacija pre svega označava proces relativnog zaostajanja industrijskih kapaciteta (fiksni fondovi) u odnosu na proizvodne mogućnosti celokupne privrede. Stagnacija i apsolutno smanjivanje raspoloživih sektorskih kapaciteta predstavlja teži oblik deindustrijalizacije.

Osnovni indikator ovog procesa je opadanje relativnog udela industrijske proizvodnje u bruto domaćem proizvodu (BDP), kao zakonomerna posledica sporijeg rasta industrije od ukupne privrede. Teorijski je moguće da relativno učešće industrije u agregatnoj proizvodnji ostane isto ili čak poraste uprkos padu njenog proizvodnog učinka, pod pretpostavkom da je proizvodnja neindustrijskih sektora opadala još brže. Međutim, produžena globalna recesija nije pružila takve primere. S druge strane, u uslovima ekonomske kontrakcije neminovno raste jaz između instaliranih kapaciteta i obima proizvodnje u većini sektora, a pre svega u građevinarstvu i industriji. U okviru industrije na recesiju su najosetljiviji proizvođači trajnih dobara, kao što su automobili, nameštaj, kućni aparati, građevinski materijal, pa čak i kompjuteri i elektronski proizvodi (Barker, 2011:31). Zbog toga se proizvodi ovih delatnosti često nazivaju recesionim.

Neposredni uzroci procesa deindustrijalizacije su smanjeno investiranje i dezinvestiranje. Smanjeno investiranje vremenski prethodi dezinvestiranju, odnosno pokreće proces deindustrijalizacije, što je jedan od motiva ovog istraživanja. Ipak, prethodno je potrebno dati nekoliko osnovnih napomena o dezinvestiranju.

Dezinvestiranje predstavlja pad bruto investicija ispod nivoa amortizacije, neophodnog za zamenu istrošenih kapitalnih dobara. Naličje dezinvestiranja je izostanak neto investicija. Školski primer dezinvestiranja na nivou ukupne privrede zabeležen je u našoj zemlji hiperinflatorne 1993. godine, kada su bruto investicije bile zanemarljive u odnosu na amortizaciju. Na mikroekonomskom nivou dezinvestiranje najčešće odlikuje preduzeća sa zastarelom tehnologijom, nekonjunktornim asortimanom i/ili nekonkurentnom ponudom.

Smanjeno investiranje označava trajnije opadanje neto investicija i predstavlja najvažniji neposredni uzrok deindustrijalizacije. Po pravilu se ove investicije smanjuju u preduzećima koja se suočavaju sa opadajućom tražnjom za svojim proizvodima. Na agregatnom nivou, snažno opadanje neto investicija odlikuje periode recesije i depresije, odnosno kontrakcione faze privrednih ciklusa. Smanjivanje ukupnih ulaganja u nova kapitalna dobra je odgovor celokupne privrede na pad agregatne tražnje. Posledično, proces deindustrijalizacije se ubrzava u takvim kriznim periodima.

Otuda je razumljivo što kreatori ekonomske politike u većini zemalja, počev od ekonomski najrazvijenijih, poslednjih nekoliko godina apostrofiraju problem deindustrijalizacije i smišljaju najraznovrsnije mere ekonomske politike.² Istina je da ovaj proces, prema statističkim podacima, nije započeo 2007. ili 2008., već najmanje dve decenije ranije. Dugotrajno opadanje relativnog udela industrijske proizvodnje u BDP-u jasno pokazuje potiskivanje industrije (EC, 2011: 38).

Za analizu deindustrijalizacije ključni značaj ima **ekonomska struktura investicija**, koja odražava relativni raspored investicija po sektorima. Zbog toga promene ekonomske strukture zauzimaju centralno mesto u ovom istraživanju. Pri tome je neophodno imati u vidu da ekonomska struktura investicija takođe presudno utiče na ekonomski razvoj, odnosno proizvodne mogućnosti i budući agregatni output svake zemlje.

Razumevanje uticaja sektorske strukture investicija na deindustrijalizaciju posebno je važno zbog činjenice da najveći deo ukupnih investicija u većini zemalja čine stambeni objekti, često i do 70%. Mada investicije u stanogradnju podstiču brojne delatnosti u sastavu industrije i podižu nivo životnog standarda stanovništva, one nemaju direktan uticaj na proizvodne kapacitete i ekonomski razvoj u budućnosti.

Razlikovanje investicija u realni i finansijski sektor privrede od realnih i finansijskih investicija takođe je izuzetno bitno za analizu deindustrijalizacije. Naime, razvoj industrije omogućavaju realne investicije, odnosno akumulacija realnog kapitala.³ Finansijske investicije, kao ulaganja u finansijske instrumente, nemaju neposredan uticaj na industrijske kapacitete.⁴ Očigledno je da nisu sve finansijske investicije usmerene u finansijski sektor, kao što ni sve realne investicije nisu namenjene realnom sektoru.⁵ Proizilazi da je za analizu deindustrijalizacije važan odnos investicija u realni i finansijski sektor.

Mnogobrojna istraživanja međusobne povezanosti realnog i finansijskog sektora, vršena pre izbijanja aktuelne krize, prvenstveno su potvrđivala pozitivan uticaj razvijenosti finansijskih tržišta na razvoj nefinansijskih delatnosti (Khan & Senhadji, 2000). Pri tome je evidentan problem većine ovih analiza (ne)razdvajanje korelacionih i kauzalnih veza. Nasuprot ranijim istraživanjima, najnovije empirijske studije ukazuju na asimetričnost veze između rasta finansijskog sektora

² Tipičan primer je *An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era* (EC, 2010), koja počinje patetičnom uvodnom rečenicom: *Evropi je potrebna industrija i industriji je potrebna Evropa.*

³ *Investicije postoje samo kada se proizvodi realni kapital* (Samjuelson & Nordhaus, 2009: 459).

⁴ Industrijska preduzeća mogu biti emitenti brojnih finansijskih instrumenata, ali čak i u slučaju primarne prodaje akcija ne mora slediti uvećanje realne aktive. Suvišno je isticati da se sekundarni promet hartija od vrednosti odvija nezavisno od njihovih emitenata.

⁵ Iz istog razloga je i tehnička struktura investicija irelevantna za ovu analizu, jer odnos ulaganja u opremu, zgrade i infrastrukturu na makro nivou ne odražava sektorske udele.

i rasta realnog sektora. Iznenađne finansijske kontrakcije praćene su velikim padom proizvodnje u realnom sektoru. Međutim, finansijska ekspanzija nije imala takve pozitivne efekte na realni sektor (Aizenman i ostali, 2013: 26).

U ovom komparativnom istraživanju industrija reprezentuje heterogeni realni sektor, nasuprot relativno homogenom (bankocentričnom) finansijskom sektoru. Pri tome su posmatrane investicije u osnovne fondove (fiksni kapital), koje određuju proizvodne mogućnosti industrije. Investicije u varijabilne fondove nisu uključena u analizu zbog specifičnosti njihovog trošenja, mada je obrtni kapital znatno podložniji dezinvestiranju.⁶

Strane direktne investicije (SDI) i njihov uticaj na deindustrijalizaciju su posebno razmotreni, mada njihov sastav neravnomerno utiče na sektorsku (ekonomsku) strukturu investicija. Grinfeld investicije, po definiciji, direktno utiču na promene sektorske strukture, dok SDI u postojeća preduzeća (akvizicije) mogu indirektno doprinosti takvim promenama.

Determinante sektorske strukture investicija u ovoj analizi su razvrstane na dve grupe: mikroekonomske i makroekonomske. Na taj način su diferencirani kanali i mehanizmi njihovog delovanja na strukturne promene i deindustrijalizaciju. Zatim je razmotren uticaj očekivanja investitora i odlučivanje o investicijama na promene strukture investicija.

DETERMINANTE SEKTORSKE STRUKTURE INVESTICIJA

Podela determinanti sektorske strukture investicija na mikroekonomske i makroekonomske nije uobičajena u relevantnoj literaturi. Međutim, upravo takva sistematizacija olakšava objašnjenje samog procesa deindustrijalizacije, kao i kejnzijsko razlikovanje društveno korisnih i najprofitabilnijih investicija (Kejnz, 2013: 155).

Mikroekonomske determinante

Mikroekonomske determinante sektorske strukture investicija suštinski su faktori investicione konkurentnosti (privlačnosti) različitih privrednih sektora. Pre svega, to su profitabilnost, sigurnost, osetljivost i rok povraćaja. Među značajne faktore, odnosno determinante mogu se svrstati i likvidnost, leveridž, mobilnost kapitala, institucionalna podrška i sektorska regulativa. Svojim neposrednim uticajem na očekivanja investitora i njihove odluke ovi faktori determinišu sektorsku strukturu investicija, odnosno deindustrijalizaciju.

⁶ *Smanjenje obrtnog kapitala koje nužno prati opadanje proizvodnje u fazi kretanja naniže i koje može biti veliko, predstavlja sledeći elemenat dezinvestiranja; a kada recesija jednom započne, ovo ima jak kumulativni uticaj na kretanje naniže* (Kejnz, 2013: 310).

Većina faktora se može kvantifikovati, ali nisu raspoloživi statistički podaci o svim sektorskim prosecima. Zbog toga tabelarni pregled u nastavku sadrži njihove opisne ocene, umesto numeričkih vrednosti. Naravno, analiza faktora se temelji na dostupnim statističkim podacima. Pod industrijom, koja reprezentuje realni sektor, podrazumeva se prerađivačka industrija (RZS, 2013: 2), dok finansije predstavlja bankarstvo, jer je ono na kraju 2012. raspolagalo sa 92,6% aktive finansijskog sektora (NBS, 2013a: 53).

Tabela 1. Faktori investicione konkurentnosti sektora

Pokazatelj	Industrija	Finansije
Profitabilnost	Osrednja	Visoka
Vreme realizacije	Duže	Kraće
Likvidnost	Niska	Visoka
Sigurnost	Neizvesna	Izuzetno visoka
Osetljivost	Nadprosečna	Niska
Leveridž	Nizak	Izuzetno visok
Rok povraćaja	Dug	Srednji
Mobilnost kapitala	Niska	Visoka
Institucionalna podrška	Sporadična	Uobičajena
Regulativa	Opšta	Posebna

Ocena da je **profitabilnost** industrije osrednja više odgovara prilikama u ekonomski razvijenim zemljama, nego domaćim pokazateljima. Naime, sektorska stopa prinosa na kapital (RoE) u 2012. je iznosila skromnih 1,5%, mada je i takav rezultat bio daleko iznad proseka ukupne privrede (0,6%). Međutim, preprošle 2011. industrija je sa -0,2% imala negativnu profitabilnost (APR, 2013: 19). S druge strane, bankarstvo je za protekle dve godine ostvarilo RoE od 6% u 2011. i 4,7% u 2012. (NBS, 2013: 31).

Profitabilnost banaka u Srbija bila je još veća tokom prethodnih godina finansijske krize i recesije, sa apsolutnim minimumom od 4,6% u najtežoj 2009. Pre krize ove stope su bile dvostruko više, ali su zaostajale sa profitabilnošću bankarskih sektora EU. Razlog nije slabija zarađivačka moć, jer je prema stopi prinosa na aktivu (RoA) ovdašnje bankarstvo bilo u evropskom vrhu, zajedno sa Bugarskom i Rumunijom. Raskorak između RoE i RoA rezultata ovog domaćeg sektora uzrokovala je restriktivna monetarna politika NBS, koja je bankama nametala izuzetno visoku adekvatnost kapitala.

Za objašnjenje privlačnosti investicija u bankarstvo ipak su najilustrativnije RoE stope EU banaka pre izbivanja krize. Na primer, tokom 2006. ekstremno visoku profitabilnost imale su banke u Belgiji (23,3%), Austriji (22,5%), Švedskoj (20,4%), Španiji (20,3%) i Francuskoj (20,2%), dok su nemačke banke sa 10,2% bile na začelju. Među tranzicionim zemljama – članicama EU najuspešnije su bile

banke u Litvaniji (26,4%), Estoniji (24,4%) i Bugarskoj (24,1%), dok je najniža RoE stopa od 15% zabeležena u Sloveniji (ECB, 2007: 73-74).

Čak i u 2008. godini, najtežoj za evropsko bankarstvo, gubici na nivou sektora zabeleženi su u svega pet zemalja – članica EU (Danska, V. Britanija, Holandija, Nemačka i Belgija). Zbog veličine bankarskih sektora Nemačke i V. Britanije profitabilnost EU bankarstva je bila negativna (-3%), ali ne i alarmantna (ECB, 2009:45-47). Nakon hitnih intervencionističkih mera to se više nije ponovilo, tako da je profitabilnost EU banaka i dalje, uprkos produženoj recesiji, znatno iznad proseka (ECB, 2013: 20-25). Suvišno je naglašavati da su u isto vreme profitne stope evropske industrije i celokupnog realnog sektora bile višestruko niže.

Analizirani pokazatelji profitabilnosti dokazuju da je domaća industrija inferiorna u poređenju sa finansijskim sektorom, odnosno bankarstvom. Isti međusektorski jaz postoji i u svim evropskim ekonomijama. Zato se osnovano može pretpostaviti da samo zakon opadajućih prinosa sprečava preusmeravanje još većeg dela ukupnih investicija u bankarstvo i finansijski sektor u celini.

Vreme realizacije investicija je statistički fragmentisano, jer nije obuhvaćeno redovnim evidentiranjem. Uprkos tome, na osnovu iskustva se može dati pouzdana ocena da realizacija grinfild investicija u industriji traje najmanje dva puta duže nego u finansijama. Zato i ovaj faktor doprinosi deindustrijalizaciji.

Likvidnost industrije je po definiciji i prema podacima znatno niža nego u finansijama. Opšti raciono likvidnosti⁷ domaće industrije je ispod 1 (0,93 u 2011. i 0,95 u 2012.), što znači da su obrtna sredstva manja od kratkoročnih obaveza (APR, 2013: 13). Istovremeno, regulatorni pokazatelj likvidnosti banaka⁸ iznosio je 2,2 u 2011. i 2,1 u 2012 (NBS, 2013: 31). Svaki komentar je suvišan.

Sigurnost investicija u industriji je krajnje neizvesna i u vreme prosperiteta, a sasvim ugrožena u periodima recesije. Investicije u finansijama su neuporedivo sigurnije čak i u kriznim vremenima, pošto se značajan deo prihoda ostvaruje pružanjem nerizičnih usluga za kojima postoji stalna tražnja (najbolji primer je platni promet), dok su rizični poslovi, kao što su krediti, uglavnom pokriveni kolateralima.

Osetljivost investicija pre svega se ocenjuje poređenjem udela fiksne i varijabilne aktive, odnosno fiksnih i varijabilnih troškova njihove upotrebe, na osnovu kojih se izračunava prag rentabiliteta. Većini finansijskih institucija je posebnom regulativom limitiran maksimalan udeo fiksne aktive, obično do 10%. Po prirodi delatnosti, industrija ima neuporedivo veći udeo fiksne imovine, a samim tim znatno viši prag rentabiliteta od finansija. Zbog toga su investicije u industriji znatno osetljivije na pad iskorišćenosti kapaciteta, izazvan oscilacijama obima prodaje, odnosno opadanjem tražnje za njihovim proizvodima.

⁷ Obrtna sredstva prema kratkoročnim obavezama.

⁸ Odnos likvidne imovine prema kratkoročnim obavezama.

Leveridž je bitan zato što pokazuje investitorima koliko tuđih sredstava mogu angažovati po jedinici investiranog sopstvenog kapitala. Izuzetna prednost je i ovde na strani finansija, posebno banaka. Naime, njihov prosečan leveridž je iznad 10, što znači da upravljaju sa desetostruko većim kapitalom nego što su sami investirali. U našoj zemlji je odnos aktive banaka i njihovog akcijskog kapitala iznad 6, tačnije 6,5 u 2011. i 6,6 u 2012. (NBS, 2013: 36-37), pre svega zbog restriktivne monetarne politike. U isto vreme je racio sopstvenog kapitala industrije iznosio 39,7% (2011) i 37,5% (2012), što znači da njihov leveridž nije pramašivao 2,7 (APR, 2013: 13).

Rok povraćaja svake investicije je rezultanta njene profitabilnosti. Napred izneti podaci o profitabilnosti domaće industrije ukazuju da je rok povraćaja investicija u ovom sektoru 3-5 puta duži nego u ovdašnjem bankarstvu.

Mobilnost kapitala je određena prirodom investiranog kapitala. Otuda je razumljivo zašto je kapital investiran u finansijama neuporedivo mobilniji, kao i zašto se pojam „bekstvo kapitala“ mnogo češće odnosi na finansije, nego na industriju. Odliv kapitala, koji predstavlja specifičan oblik dezinvestiranja, može biti i prikriiven. Poznati su primeri domaćih banaka stranog porekla koje su celokupan akcijski kapital po osnivanju vratile matičnim kompanijama u vidu pozajmica po minimalnim kamatnim stopama. Indikativno je da takva praksa nikada nije obelodanjena.

Institucionalna podrška finansijskim institucijama raste od kraja Velike depresije, da bi tokom još uvek aktuelne Velike recesije dostigla neverovatne razmere (Bank for International Settlements). Pored sistema osiguranja depozita, kreditne podrške centralnih banaka i državnih garancija, na početku krize je vršena i dokapitalizacija posustalih banaka i osiguravajućih društava iz javnih fondova. Na taj način je vršeno podruštvljavanje privatnih dugova i spasavanje loših finansijskih institucija novcem poreskih obveznika, zbog čega je finansijska kriza prerasla u krizu javnog duga. Nasuprot finansijskom sektoru, industrija nije imala značajniju institucionalnu podršku (kakva je, na primer, zabeležena u SAD), što nije moglo delovati ohrabrujuće na potencijalne investitore.

Regulativa industrije je uglavnom opšta, dok je najveći deo regulative finansijskog sektora poseban. Razlike su razumljivije ako se ima u vidu da je NBS regulator finansijskog sektora, izuzimajući tržište kapitala, investicione fondove i berzanske posrednike, čije poslovanje reguliše i nadgleda Komisija za hartije od vrednosti. Rigorozna i sveobuhvatna regulativa, a posebno prudencione mere, jedini su otežavajući faktori u poređenju sa investicijama u industriji.

Sumarna ocena uporedno datih mikroekonomskih determinanti sektorske strukture investicija izrazito je nepovoljna po industriju. Jednostavno, racionalan investitor ne može biti u nedoumici ukoliko se odlučuje između industrije i finansija, jer sve dostupne informacije govore u prilog finansijskom sektoru. Deindustrijalizacija je neizbežna posledica takve (de)motivisanosti investitora.

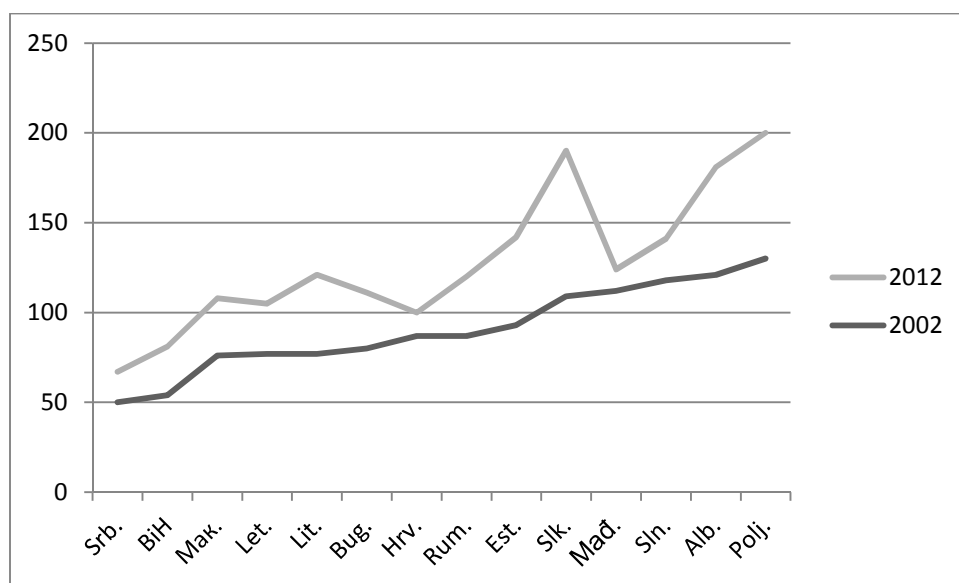
Makroekonomske determinante

Među najvažnije makroekonomske determinante sektorske strukture investicija mogu se svrstati BDP i agregatna tražnja, privredni ciklusi, makroekonomski ambijent, SDI i konkurentnost investicionog okruženja. Uticaj nacionalne štednje donekle je opao sa liberalizacijom tokova kapitala, ali nije zanemarljiv.

Makroekonomske determinante po pravilu imaju slabiji uticaj na sektorsku strukturu investicija nego mikroekonomske, jer deluju generalno na investitore u svim sektorima. Izuzetak su privredni ciklusi, naročito njihova kontrakciona faza - recesija, koja različitim intenzitetom pogađa proizvođače tzv. recesionih dobara i ostale otpornije delatnosti.

Najvažnija makroekonomska determinanta je BDP, koji predstavlja izvor i ishod investicija. BDP Srbije je izrazito oscilirao tokom proteklih 25 godina, počev od 1989, kao nulte godine pred početak procesa tranzicije bivših socijalističkih ekonomija centralne, istočne i jugo-istočne Evrope. Međutim, najveći problem domaće ekonomije je previše spor oporavak od startne tranzicione recesije, koja je pogodila sve evropske zemlje u tranziciji. Razmere navedenog zaostajanja u Srbiji i zemljama šireg okruženja ilustruje grafikon u nastavku.

Grafikon 1. Dinamika oporavka od tranzicione recesije (BDP 1989 = 100)

Izvor: EBRD (2012).

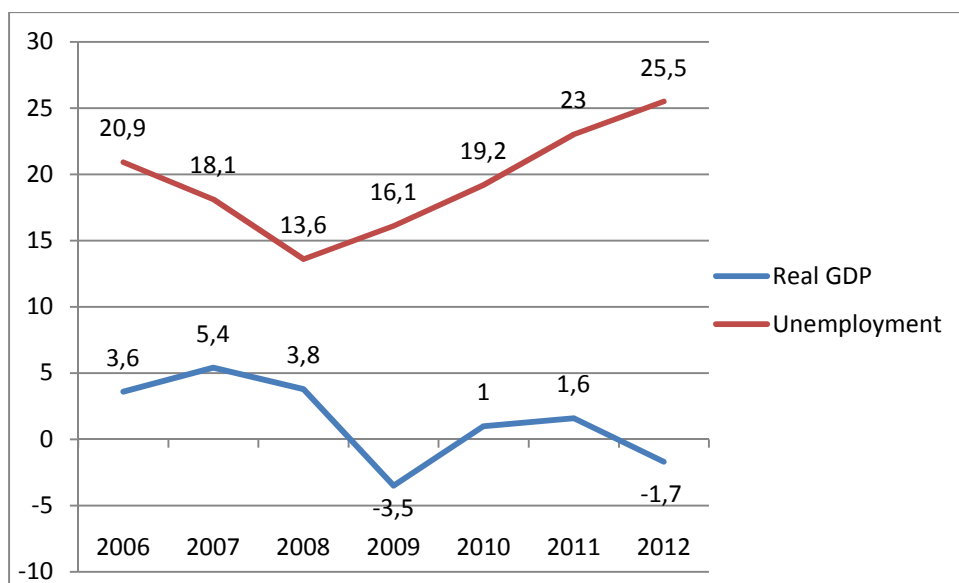
Na prvi pogled se mogu izvesti dva zaključka: prvi je da Srbija zaostaje više od bilo koje tranzicione zemlje, a drugi da još uvek (do kraja 2012.) nije dostigla 70%

BDP-a iz 1989! Ostale zemlje su takođe imale neujednačen oporavak, ali je još samo BiH ispod nivoa iz 1989, dok su Makedonija i Hrvatska na samoj granici (EBRD, 2012: 94 -147).

Prespor tranzicioni oporavak domaće ekonomije izrazito nepovoljno je delovao na sve investicije, posebno u industriji. Međutim, finansijski sektor, predvođen bankarstvom, doživeo je pravi bum od 2002. godine. Izuzetna ekspanzija ovog sektora izazvao je priliv SDI, namenjenih akviziciji većine starih banaka, kao i stvaranju nekoliko novih grinfild banaka, lizing kompanija i osiguravajućih društava. Prema tome, investicioni bum u ovom sektoru bio je egzogene prirode, nezavisan od kretanja BDP-a.

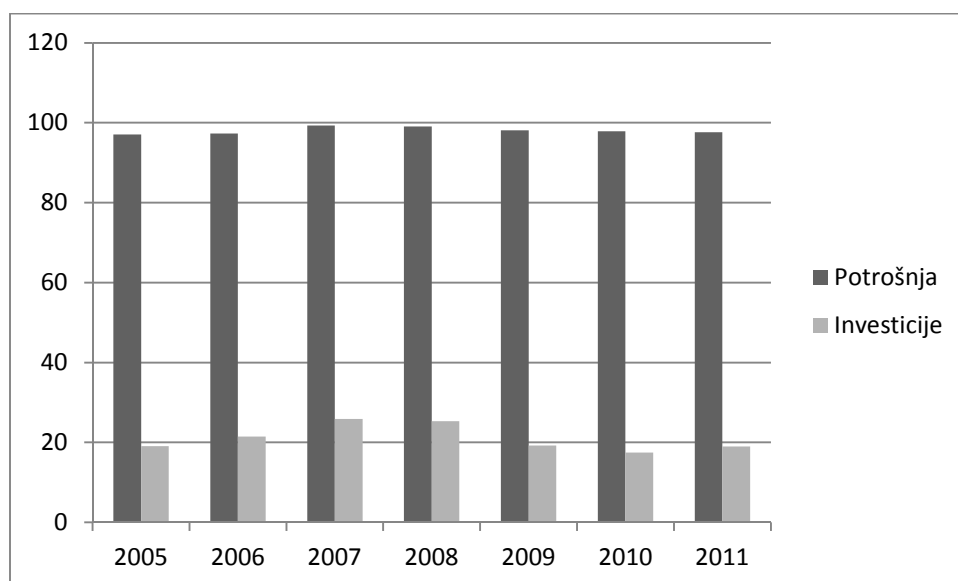
Domaći investicioni potencijal preciznije pokazuje stopa rasta realnog BDP-a, koja je u narednom grafikonu prikazana za period 2006-2012, odnosno pre i tokom krize. Stope rasta agregatne proizvodnje pre krize nisu bile visoke, ali su ulivale optimizam i podsticale očekivanja investitora. Čak ni 2008. godine kriza nije delovala tako zastrašujuće iz domaće perspektive, jer su se njeni efekti u Srbiji osetili tek 2009. (-3,5%), sledio je anemičan dvogodišnji oporavak, a zatim još jedno recesiono dno 2012. (-1,7%). Ishod je petogodišnja stagnacija, rastuća nezaposlenost i pesimizam investitora.

Grafikon 2. Stopa rasta realnog BDP-a i nezaposlenosti u Srbiji (%)

Izvor: NBS (2013), prema Vuković & Minović (2013).

Relativan odnos investicija i potrošnje u procentima BDP-a, pre i tokom recesije (2005-2011), pokazuje grafikon 3.

Grafikon 3. Upotreba bruto domaćeg proizvoda (% BDP-a)

Izvor: RZS (2013).

Iznos investicija iskazan u procentima BDP-a neprekidno raste od 2003. (17,6%), mada su sredinom protekle decenije ostvarivane respektabilne stope rasta agregatne proizvodnje. Maksimum je dostignut 2007. i 2008., kada su bruto investicije u osnovne fondove iznosile 25,9%, odnosno 25,3%. Zatim počinje opadanje, tako da je 2010. (17,5%) ovaj relativni iznos bio niži nego 2003. U istom periodu finalna potrošnja je blago oscilirala između 97,1% u 2005. i 99,3% u 2007. godini (RZS). Opadanje i izražena nestabilnost relativnog iznosa investicija nakon 2008. jasno potvrđuje njihovu osetljivost na privredne cikluse. Ipak, ukoliko se ima u vidu činjenica da je najveći deo investicija pokriven negativnim (deficitarnim) neto izvozom, može se oceniti da osetljivost investicija na udare recesije nije prekomerna. To je i objašnjenje zašto, uprkos krizi, nije došlo do bekstva kapitala iz zemlje.

Tabela 2. Doprinos realnom rastu BDP-a po oblicima potrošnje (p.p.)

Varijabla / Godina	2011	2012	2013p	2014p
BDP (stopa rasta)	1,6	-1,7	2,0	2,0
Domaća potrošnja (apsorpcija)	4,6	-2,0	0,8	1,3
Potrošnja	-0,7	-1,2	-0,9	0,3
Privatna	-0,9	-1,5	-0,7	0,0
Javna	0,2	0,4	-0,3	0,3
Investicije	5,4	-0,8	1,7	1,0

Bruto fiksne investicije	1,8	-0,8	1,6	0,9
<i>Privatne</i>	2,0	-0,9	1,1	0,8
<i>Javne</i>	-0,2	0,2	0,5	0,2
Promene zaliha	3,6	-0,1	0,1	0,1
Neto izvoz	-3,1	0,3	1,2	0,7

Izvor: IMF (2013).

Iste makroekonomske agregate prikazuje i tabela 2, ali prema njihovom doprinosu realnom rastu BDP-a, izraženom procentnim poenima (IMF, 2013: 39). Uočava se da je doprinos bruto fiksnih investicija privatnog sektora bio pozitivan u 2011. (2 p.p.) i negativan u 2012. godini (-0,9 p.p.). Najveći uticaj su imale investicije u zalihe tokom 2011. (3,6 p.p.), ali se privreda brzo prilagodila padu agregatne tražnje u 2012., kada je usledio drugi drugi recesioni udar. Osnovni uzrok pada agregatne tražnje je neprekidno opadanje domaće privatne potrošnje, što je obeshrabrujuće delovalo na potencijalne investitore.

Poželjan *makroekonomski ambijent* označava jedna reč – **stabilnost**, počevši od stabilnosti trgovinskog, fiskalnog, monetarnog i celokupnog ekonomskog sistema, do finansijske stabilnosti, koja uključuje stabilan nivo cena, deviznih kurseva i kamatnih stopa. Podrazumeva se i stabilan ekonomski rast, mereno realnim BDP-om (IMF, 2013: 8-14). Pretpostavka je, takođe, da su sistemi izgrađeni i efikasni, inflacija niska, kamatne stope prihvatljive i devizni kursevi uravnoteženi.

Postojeći ekonomski sistem u Srbiji još uvek nije zaokružen, shodno međunarodnim i EU standardima. Ipak, manji problem je institucionalizacija savremenog ekonomskog sistema, a mnogo veći nestabilnost uslova poslovanja – promene poreskih stopa (PDV, porez na dobit, porez na imovinu i sl.),⁹ rast parafiskalnih obaveza, oscilacije opšteg nivoa cena, volatilnost deviznog kursa, previsoke kamatne stope i **neizvesnost**, odnosno nepredvidljivost njihovog kretanja u budućnosti. Okolnosti su utoliko teže što se izrazita nestabilnost ispoljavala u maloj, otvorenoj i evroizovanoj ekonomiji u procesu nedogledne tranzicije. Sa sličnim problemima su se suočavale i druge zemlje u okruženju, ali su one uspevale da održe visok nivo finansijske stabilnosti (Vuković, 2011).

Ovakav ambijent je izrazito nepoželjan za investitore koji nisu špekulanti, a to su upravo oni koji su zainteresovani i za investicije u industriji. Otuda se može zaključiti da je nestabilan makroekonomski ambijent odbijao investitore koji imaju averziju prema riziku i tako dodatno doprinosio deindustrijalizaciji.

⁹ Suvišno je naglašavati kakav negativan uticaj na investitore ima povećanje najrazličitijih fiskalnih obaveza, a to je ono što se ističe u prvi plan svih stranih izveštaja o uslovima ulaganja u Srbiji (ilustrativan primer je *Investment Climate Statement – Serbia*. U.S. Department of State, 2013).

Poseban problem su visoke realne kamatne stope domaćih banaka na kredite privatnom sektoru, koje negativno utiču kako na agregatnu ponudu, tako i na agregatnu tražnju. Ekstremno visoke kamatne marže po pravilu se objašnjavaju velikim rizicima, posebno deviznim i kreditnim, što je argument za visoke riziko premije. Ipak, nezavisno od obrazloženja ovdašnjih banaka, preveliko kamatno opterećenje pre krize je usporavalo rast, a sada izuzetno otežava oporavak svih sektora, pa i industrije. S druge strane, neophodno je imati u vidu da niže realne kamatne stope predstavljaju samo neophodan uslov razvoja, ali nisu njegov pokretač.

Referentne i tržišne kamatne stope u svetu nikad nisu bile niže nego u poslednjih pet godina krize, ali to nije podstaklo brži oporavak. Naprotiv, podaci pokazuju da je u mnogim zemljama i sektorima izlazak iz krize započet bez rasta kredita, zbog čega su sve brojnija istraživanja tzv. „beskreditnog oporavka“.¹⁰ Pri tome se naglašava da su takvi slučajevi evidentirani i prethodnih decenija, kako u tranzicionim ekonomijama i zemljama u razvoju, tako i u ekonomski razvijenim zemljama.¹¹ Razvijene ekonomije se ređe oporavljaju bez rasta kredita, ali je i pad investicija u njima znatno blaži. Na fluidnost veze između kredita i investicija ukazuje i ispitivanje uzorka velikih nemačkih industrijskih firmi pre krize, prema kome je uticaj ograničenja eksternog finansiranja na njihove investicije bio relativno skroman (Bayraktar i ostali, 2005: 30).

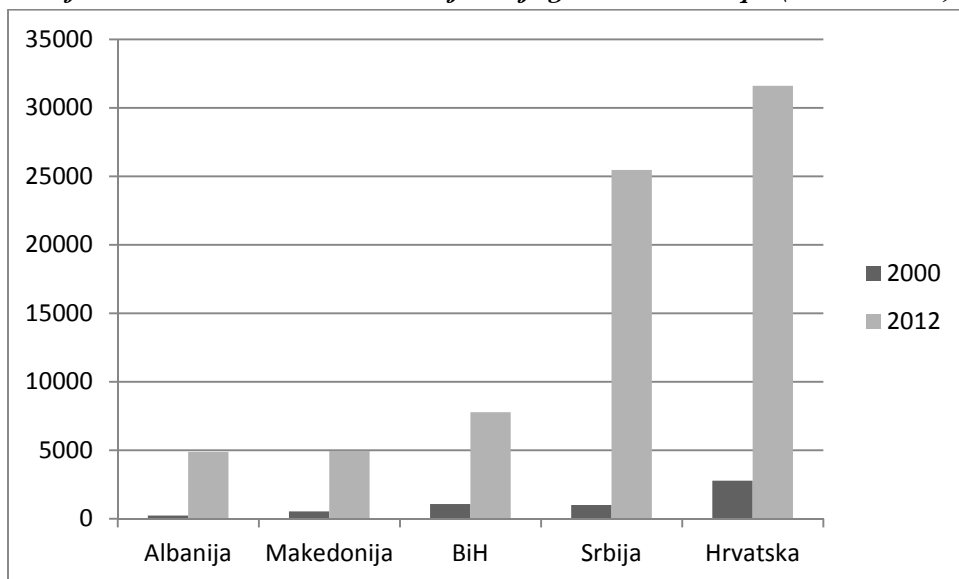
Kreditni kolaterali predstavljaju dodatnu barijeru preduzetništvu i kreiranju novih firmi ne samo u Srbiji, već i u ekonomski najrazvijenijim zemljama. Ovaj problem je eksalirao u uslovima recesije, koju odlikuje pad cena imovine koju banke prihvataju kao kolateral, naročito nekretnina (Schmalz i ostali, 2013: 23).

U svim tranzicionim zemljama *SDI* su označene kao *primus motor* ekonomskog oporavka i razvoja. Ocena realnog obima priliva *SDI* u ove zemlje iziskuje poređenje sa užim i širim okruženjem. Jedno takvo poređenje kumulativa ovih investicija dato je u grafikonu 4, sa presekom u 2000. i 2012. godini. Za proteklih 12 godina regionalni kumulativ uvećan je za 14,6 puta (UNCTAD, 2013: 217).

¹⁰ *Beskreditni oporavak* se može definisati kao dvogodišnji ili trogodišnji period negativnih stopa rasta kredita nakon recesione faze privrednog ciklusa (Bijsterbosch & Dallhaus, 2011: 11).

¹¹ Da *beskreditni oporavci* nisu retkost potvrđuju mnoga empirijska istraživanja, dok su eksperti MMF-a čak precizirali da je petina oporavaka zemalja u razvoju ostvarena u periodima kontrakcije kredita, dok su u ekonomski razvijenim zemljama takvi slučajevi dvostruko ređi i čine 10% (Abiad & ostali, 2011: 7).

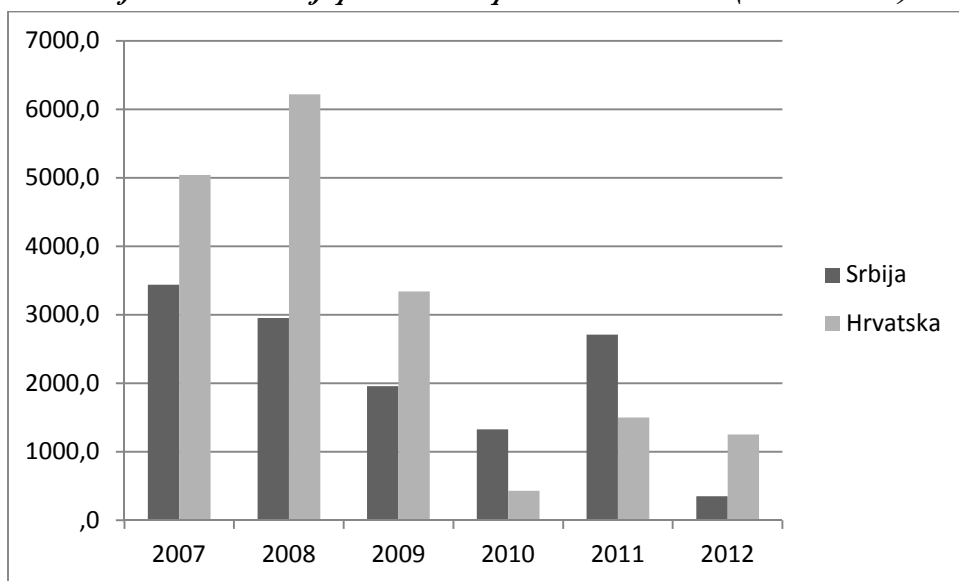
Grafikon 4. Kumulativ SDI u zemljama jugo-istočne Evrope (milioni USD)

Izvor: UNCTAD (2013).

Daleko najveći priliv SDI zabeležen je u Hrvatskoj (31,6 milijardi USD) i Srbiji (25,5 milijardi USD), mada izrazito neujednačenom dinamikom (grafikon 5).

Grafikon 5. Godišnji priliv SDI u periodu 2007-2012 (milioni USD)

Izvor: UNCTAD (2013).

Prethodni grafikon jasno pokazuje relativno uravnoteženiji neto priliv SDI u Srbiju tokom krize, a zatim njihov kolaps 2012. godine (2010. u Hrvatskoj). Kolaps nije izazvan padom priliva SDI, jer je on bio znatno veći nego 2009. i 2010. godine, već rekordnim odlivom investicija od 1,69 milijardi evra (NBS). Takav odliv bi predstavljao bekstvo kapitala, da nije kompenzovan prilivom.

Nedostatak podataka o odnosu grinfild investicija i SDI u akvizicije onemogućava precizniju procenu njihovog uticaja na ekonomsku strukturu investicija. Zbog toga je izuzetno značajna sektorska struktura priliva SDI, prikazana u nastavku.

Tabela 3. Priliv SDI po sektorima u periodu 2007-2012 (%)

Sektor/Godina	2007	2008	2009	2010	2011	2012
Industrija	12,9	16,0	29,4	29,7	19,7	56,1
Trgovina	7,1	11,3	12,3	17,0	39,5	13,4
Saobraćaj	17,8	6,9	6,6	6,6	1,5	0,8
Finansije	29,0	35,4	8,6	25,0	18,2	7,2
Nekretnine	23,3	24,2	13,3	15,5	6,5	3,6
Ukupno	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Izvor: NBS.

Industrija je imala najveći priliv SDI sa 25,5% udela od 2007. do 2012. Međutim, ako se isključi ekstremno visok priliv 2012. godine (1,1 milijarda evra), prosečno učešće je znatno niže – 21,5%. Istovremeno, priliv SDI u sektor finansija činio je 21,5% ukupnog priliva, trgovina je apsorbirala 16,4%, nekretnine 15,2% i saobraćaj 7,4%. Udeo ovih pet najvećih sektora u ukupnom prilivu SDI tokom analiziranog perioda premašivao je 85%. Poređenja radi, prosečan priliv SDI u sektor poljoprivrede iznosio je 0,8%, a u rudarstvu 4,3%!

Sektorske oscilacije godišnjih priliva SDI zakonomerne su u malim ekonomijama kao što je naša, gde svaka velika akvizicija u naftnoj industriji, trgovini ili telekomunikacijama izaziva enormna odstupanja od trenda. Grinfild investicija sličnog obima uglavnom nije bilo, mada se iskustveno može proceniti da je njihov najveći deo realizovan u trgovini i industriji. S obzirom da podaci o odlivu investicija po sektorima nisu raspoloživi, nemoguće je utvrditi neto priliv, odnosno odliv.¹² Ipak, analizirani podaci očigledno upućuju na zaključak da su SDI usporile proces deindustrijalizacije, ali ga nisu mogle zaustaviti. Pri tome je indikativno da priliv SDI u industriji kulminira tokom krize, počev od 2009.

Realtivan odnos SDI i portfolio investicija, odnosno njihovih priliva i odliva prema platnobilansnoj evidenciji, odražava naredna tabela.

¹² Imajući u vidu mobilnost kapitala, veliki deo odliva investicija nesumnjivo se odnosi na finansijski sektor.

Tabela 4. Tokovi investicija prema platnom bilansu Srbije (% BDP-a)

Pozicija / Godina	2009	2010	2011	2012	2013p	2014p
Kapitalni/Finansijski račun	11,3	2,0	14,1	6,5	11,0	6,3
SDI – neto	4,7	3,1	5,8	0,8	3,1	3,2
Portfolio investicije – neto	-0,2	0,1	5,1	5,6	4,9	0,6
Ostale investicije – neto	6,7	-1,3	3,2	0,2	3,0	2,6
<i>Javni sektor</i>	2,3	2,6	2,2	0,8	1,4	-0,2
<i>Domaće banke</i>	5,3	-0,5	0,8	-2,4	0,1	1,2
<i>Privatni sektor</i>	-1,3	-3,4	0,2	1,7	1,5	1,5

Izvor: IMF (2013).

Primetna je korelacija BDP-a i SDI, za razliku od portfolio investicija, koje sasvim autonomno osciliraju. Poređenje salda (neto) priliva i odliva ipak ukazuje na neke veze između SDI i portfolio investicija. Posebno se uočava produžena ekspanzija neto portfolio ulaganja u 2012., godini kolapsa SDI? Deo objašnjenja pružaju sastavni delovi portfolio investicija – akcije (do 10% akcijskog kapitala društva) i dužničke HoV (obveznice, blagajnički zapisi i t.sl.). Naj snažniji magnet za strane portfolio investitore su dvonedeljne repo hartije NBS, izuzetno sigurne i sa visokim realnim prinosom. Ostale investicije u neto iznosu izrazito su nestabilne, što je razumljivo ako se ima u vidu da ih u skladu sa platnobilansnom metodologijom čine dati i primljeni zajmovi, robni krediti, depoziti i dr. Prikazani podaci ukazuju da u SDI, a posebno u portfolio investicijama, značajan udeo ima spekulativni kapital.

Konkurentno *investiciono okruženje* ili *investiciona klima* često se ističe kao najvažnija determinanta odlučivanja o investicijama.¹³ Objektivnosti radi, nužno je naglasiti da primaran uticaj na investiranje imaju tržišna tražnja (za proizvodima i uslugama u čiju se proizvodnju ulaže) i agregatna tražnja (faza privrednog ciklusa), na kojima se zasnivaju očekivanja investitora. Naravno, nesporno je da investiciona klima ima izuzetan značaj za odluke investitora, kako stranih, tako i domaćih.

Investiciona klima, po pravilu, podrazumeva makroekonomske performanse i stabilnost (napred već razmotreni), pravni sistem, institucionalni okvir, regulativu i neposredno poslovno okruženje. Prema poslovnom okruženju, Srbija nije sjajno rangirana – za 2014. zauzima 93. mesto od 189 zemalja, što je za šest mesta niži rang od prošlogodišnjeg (87).¹⁴

¹³ Svetska banka ima poseban organizacioni deo koji se bavi isključivo investicionom klimom u zemljama – članicama (*Investment Climate Department*).

¹⁴ Prema metodologiji Svetske banke poslovno okruženje obuhvata početak poslovanja, pribavljanje građevinskih dozvola, registre imovine, poštovanje ugovora, dostupnost kredita, tretman nesolventnosti, poreze, spoljnu trgovinu, snabdevanje električnom energijom, zaštitu investitora i zapošljavanje radnika. Svaka od ovih komponenti sadrži više relevantnih elemenata, koji se zasebno vrednuju (IBRD & WB, 2013: 8).

Nešto povoljnije je rangirana domaća investiciona klima na osnovu ocena samih stranih investitora. Tako su nemački investitori u poslednjem izveštaju našoj zemlji dodelili rejting 3,83 na skali od 1 (veoma atraktivna klima) do 6 (sasvim neatraktivna). Dobijeni rejting svrastao je Srbiju na 11. mesto od 20 zemalja centralne, istočne u jugoistočne Evrope (počevši od Češke sa 2,95 do Albanije sa 4,8), neposredno iza Rumunije i ispred Bugarske i Mađarske (AHK, 2012: 12).¹⁵ Do 2010 godine ovaj rang je bio znatno slabiji (13-14), što upućuje na zaključak da domaća investiciona klima do izbijanja krize bila manje privlačna stranim investitorima. Na povoljnije mišljenje stranih investitora u periodu recesije, nego u vreme prosperiteta, nesumnjivo su uticali brojni finansijski, poreski i ostali podsticaji, inaugurisani nakon izbijanja finansijske krize (SIEPA, 2013).

Nacionalna štednja je ključna makroekonomska determinanta dinamike i strukture investicija, kao osnovni izvor njihovog finansiranja, mada je sa liberalizacijom tokova kapitala, odnosno prilivom strane štednje, njen značaj donekle smanjen. Godišnje stope bruto nacionalne štednje¹⁶ u Srbiji pre krize su bile ispod 10% BDP-a, a od 2008. (13%) počinje njihov neprekidni rast, koji je kulminirao 2011. godine (18%).

Prikazane stope bile su niske u odnosu na potrebe za investicijama, ali ne i u poređenju sa drugim zemljama – dovoljno je navesti da je 2011. naša zemlja bila ispred SAD i 8 članica EU, dok su 3 imale istu stopu. Uglavnom se radi o starim članicama, uključujući i neke od najrazvijenijih (Francuska, V. Britanija). Naravno, naličje ovog pokazatelja je dostignuti nivo BDP-a, ukupno i *per capita*. U poređenju sa zemljama u okruženju Srbija je bolja samo od BiH, Crne Gore i Albanije, dok ostale tranzicione ekonomije imaju stope znatno iznad EU proseka (World Bank Data).

Prema iznetim podacima, nema korelacije između stope nacionalne štednje i stepena ekonomske razvijenosti. Deo objašnjenja krije aktuelna recesija, mada je poznato da, na primer, SAD tradicionalno imaju nisku stopu nacionalne štednje. Naime, u recesiji se uvećava štednja iz predostrožnosti,¹⁷ što dovodi do prividnog paradoksa da štednja i apsolutno raste sa padom nacionalnog dohotka. Porast stope štednje tokom recesije umanjuje agregatnu tražnju i tako usporava željeni oporavak, mada ima i drugačijih mišljenja.¹⁸ Višegodišnje opadanje lične i ukupne potrošnje stanovništva, kao i trgovine na malo u Srbiji (NBS, 2013b: 27), dokazuje ekonomsku iracionalnost zahteva za još višom stopom štednje.

¹⁵ Indikativna je sektorska struktura intervjuisanih nemačkih investitora – od ukupno 43, njih 26 je iz industrije, 23 iz trgovine i 7 iz građevinarstva (AHK, 2012: 14). U kontekstu ovih pozitivnih ocena iznenađuje marginalna prisustnost nemačkih banaka u Srbiji.

¹⁶ *Nacionalni dohodak umanjen za ukupnu potrošnju i uvećan za neto transfere* (World Bank Data).

¹⁷ Kejnz, 2013: 112.

¹⁸ CLDS & USAID (2012). *Rast privatne domaće štednje u cilju ubrzanja privrednog rasta Srbije*. Centar za liberalno-demokratske studije & USAID Serbia.

Štednja privatnog sektora (domaćinstva i korporacije), mereno njihovim depozitima u domaćim bankama, bila je sasvim dovoljna za pokriće bankarskih kredita (NBS). Korporacije su pored domaćih koristila i obilne prekogranične kredite, što je pored SDI bio najvažniji kanal za priliv strane štednje.

Nivo domaće štednje može ilustrovati štednja sektora stanovništva, koja je krajem novembra 2013. dostigla 8,4 milijarde evra (NBS). Diminantan deo ove štednje je u deviznom obliku (oko 97%), ali je veći problem njihova pretežna (kratko)ročnost. Znajan deo prirasta štednje potiče od stranih doznaka, koje su i tokom krize premašivale 3 milijarde USD prosečno godišnje, po čemu je Srbija bila daleko ispred svih susednim zemalja, osim Rumunije (World Bank Data).

Prezentirana analiza pokazuje da domaća štednja nije bitno ograničavala investicije, kako zbog svog obima, tako i zbog priliva strane štednje. Za izlazak iz krize i buduće investicije značajnija je stopa rasta BDP-a, nego stopa štednje, ali je poželjno da granična sklonost štednji ostane relativno stabilna.

Na kraju, evidentno je da od krize 2009. godine većina makroekonomskih determinanti negativno deluje na dinamiku i sektorske strukture investicija. Izuzetak su investiciona klima i stopa štednje, koje su imale pozitivan učinak. Najveći uticaj na sektorsku strukturu investicija imala je kontrakcija agregatne tražnje, koja je proizvodnju tzv. recesionih dobara učinila profitno inferiornom. S obzirom da industrija ima veći broj takvih delatnosti, jasno je da su investicije u ovom sektoru, kao i u građevinarstvu, bile najizloženije udarima recesije.

OČEKIVANJA INVESTITORA I ODLUČIVANJE O INVESTICIJAMA

Generalno, gotovo kao aksiom je prihvaćeno da odluke o investicijama zavise od očekivanja, tj. predviđanja (Kejnz) investitora. Takođe je nesporno da očekivanja utiču kako na dinamiku investicija, tako i na njihovu sektorsku strukturu. Ova očekivanja se formiraju na osnovu **ocene** prethodnih iskustava, raspoloživih tržišnih i makroekonomskih informacija i **procene** buduće isplativosti i rizika nameravane investicije.

Osnovna dilema investitora je vezana za pouzdanost njihovih procena. Investitori se prilikom odlučivanja oslanjaju na *postojeće poznavanje činjenica koje utiču na prinosa od investicija* (Kejnz, 2013: 151). Preciznije, *predviđanja očekivanih prinosa zasnivaju se delimično na postojećim činjenicama za koje s manje ili više izvesnosti možemo pretpostaviti da su poznate, a delimično na budućim zbivanjima, o kojima se, s manjom ili većom sigurnošću, mogu samo praviti pretpostavke* (Kejnz, 2013: 146). Proizilazi da je neizvesnost neizbežan pratilac odlučivanja o investicijama, posebno volatilitnost tražnje.¹⁹

¹⁹ Empirijsko istraživanje većeg uzorka industrijskih firmi iz Belgije, vršeno u vreme ekonomskog poleta, pokazalo je da neizvesna tražnja depresira planirane i tekuće investicije, dok neizvesnost u pogledu cena nema signifikantan uticaj. Otuda je izveden

Značaj buduće tražnje ističe većina autora. Prema jednoj od najpoznatijih novijih sistematizacija odluke o investicijama zavise od: 1) tražnje za proizvodima i uslugama u čiju se proizvodnju investira, 2) kamatnih stopa i poreza koji utiču na trošak investicija, i 3) očekivanja preduzeća vezana za stanje ekonomije (Samjuelson & Nordhaus, 2009: 469).

Svođenje očekivanja na stanje ekonomije i poistovećivanje preduzeća i investitora ipak je preuzak okvir za objašnjenje odluka o investicijama. Investitori formiraju očekivanja o svim relevantnim determinantama, a pre svega o tržišnoj tražnji i profitabilnosti, koja sublimiraju u svojim odlukama. Posebno pitanje je da li ulogu investitora ima preduzeće, njegov menadžment ili preduzetnik. Šumpeter je osporavao Maršalovo svođenje preduzetničke funkcije na „menadžment“, što je bilo u suprotnosti sa njegovim poimanjem preduzetnika.²⁰ Kejnzove komponente tradicionalnog preduzetništva – *optimizam* i *stvaralačko nadahnuće* pojedinačnog investitora (Kejnz, 2013: 149), suštinski odgovaraju Šumpeterovom shvatanju *inovativnog preduzetnika* (Šumpeter, 2013: 88).

Postavlja se pitanje da li u savremenom korporativnom svetu mogu postojati inovativni preduzetnici. Odgovor je potvrđan, a može se potkrepiti podacima iz najkorporativnije ekonomije. Analiza *FT Global 500*²¹ pokazuje da su vodeće američke kompanije znatno mlađe od evropskih, dok je od 1976. godine osnovano 20 puta više ovih kompanija u SAD nego u EU (Bickenbach i ostali, 2009: 151). Drugi dokaz je podatak da je industrija apsorbirala 34% SDI u SAD, da su preko 90% svih SDI činile akvizicije postojećih U.S. firmi i da je 80% investitora iz Evrope, a 95% iz ekonomski razvijenih zemalja (Jackson, 2013: 4,7).

Za razumevanje procesa investicionog odlučivanja presudno je razlikovanje *preduzetništva*, kao aktivnosti koja podrazumeva predviđanje očekivanog prinosa kapitala tokom čitavog njihovog veka trajanja, od *spekulacije*, kao aktivnosti koja se sastoji u predviđanju psihologije tržišta (Kejnz, 2013: 156-157). Preduzetništvo odlikuje investitore u realnom sektoru, posebno u industriji, dok su špekulacije imanentne akterima na finansijskim tržištima. Izuzetak su akvizicije firmi u procesu privatizacije, koje pretežno imaju za cilj jeftino sticanje imovine ili preuzimanje tržišta.

Formirajući očekivanja na osnovu napred iznetih tržišnih i makroekonomskih determinanti, domaći i strani investitori su bili suzdržani (u odnosu na broj zainteresovanih), a oni koji su odlučili da investiraju uglavnom su se opredeljivali za neindustrijske sektore. Investicije u procesu privatizacije firmi najčešće su se završavale isisavanjem kapitala (tunelovanje) i bankrotom. Griffin investicije bile

zaključak da smanjenje neizvesnosti podstiče investicije, pre svega planirane (Fuss & Vermeulen, 2004: 21).

²⁰ *Svako je preduzetnik samo onda kada zaista „realizuje nove kombinacije“, i taj karakter gubi čim izgradi svoj posao, i kada se skrasi i počne da vodi svoj posao poput drugih ljudi* (Šumpeter, 2013: str. 89).

²¹ Godišnji pregled 500 najvećih svetskih kompanija, koji prezentuje *Financial Times*.

su najmanje interesantne zbog opadajuće tržišne tražnje i privlačnosti brze i visoke zarade u tranzicionim akvizicijama.

Na optimistička očekivanja investitora u Srbiji su do krize najviše uticali profitabilnost i kraći rokovi povraćaja uloženog kapitala, a tokom recesije državni podsticaji, finansijski i fiskalni. Otuda paradoksalan rast SDI u domaćoj industriji upravo u vreme krize, počev od najteže 2009.²²

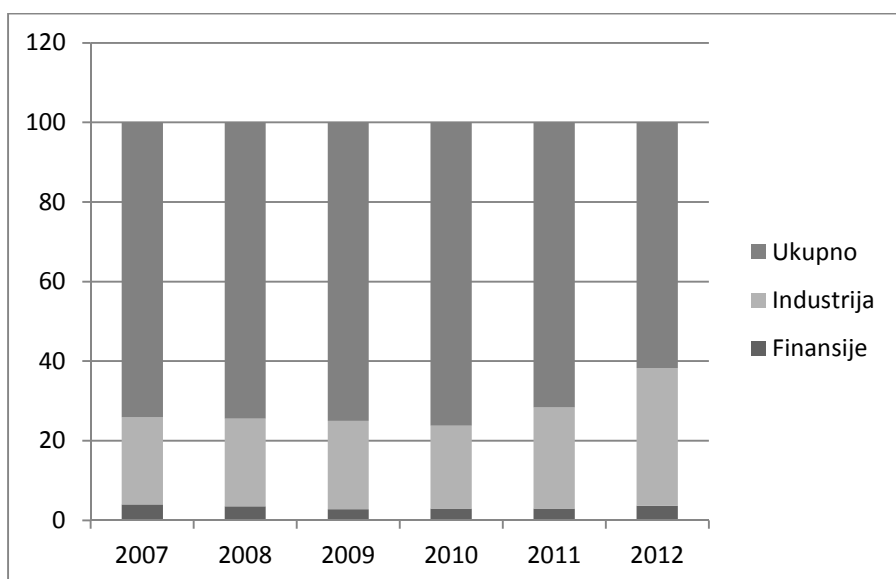
Strukturne promene i višedecinijsko opadanje tražnje industrijskih proizvoda, liberalizacija tokova roba i kapitala, informatička revolucija i seljenje industrijskih kapaciteta u zemlje sa niskim troškovima rada i velikim tržišnim potencijalima, umanjivali su optimizam investitora i obeshrabrivali njihove odluke o ulaganju u industriju. Smanjivanje investicija u industriju nije pogodilo samo Srbiju i ostale tranzicione zemlje, već i ekonomski najrazvijenije zemlje.

Razmere deindustrijalizacije ilustruje podatak da je od 1997. do 2009. udeo industrije u BDP-u EU-27 pao sa 20% na 15% (CE, 2011: 35). Ovaj trend deindustrijalizacije je ubrzan u vreme krize, kada je pad proizvodnje motornih vozila iznosio 45%, osnovnih metala 40%, mašina i opreme 31% i električne opreme 28% (CE, 2011: 22). Najnovije analize i na njima zasnovane prognoze ukazuju da je oporavak evropske industrije slab i neizvesan (EC, 2013b: 1), što je razumljivo u vreme produžene krize. Dugoročne perspektive evropske industrije takođe nisu svetle, jer se kreatori ekonomske politike bave određivanjem prioritetnih delatnosti (koje bi investitori morali da prepoznaju), podsticajima i pristupom finansiranju i tržištima kapitala (EC, 2012), a ne onim najvažnijim – tražnjom. Uprkos inventivnim ekonomskim merama, investitori i dalje svoja očekivanja zasnivaju pre svega na kretanja tržišne i agregatne tražnje, domaće i strane, umesto na povoljnim kreditima i podsticajima za zapošljavanje.

PROMENE SEKTORSKE STRUKTURE INVESTICIJA

Analizirane mikroekonomske i makroekonomske determinante (3) i očekivanja investitora (4) imali su za posledicu rast udela industrije u fiksnim investicijama, izuzimajući pad u 2010. godini. Subperiod 2007-2009. odlikuje ujednačen rast ukupnih i industrijskih investicija u osnovne fondove, pa je njihov sektorski udeo u ovom periodu relativno stabilan: 21,9% - 22,1% i 22,2% respektivno. Najniži udeo industrija je imala 2010. (20,8%), nakon čega ponovo sledi povećanje na 25,4% u 2011. i rekordnih 34,6% u 2012. godini. Istovremeno, fiksna ulaganja u finansijski sektor stagniraju i opadaju, zbog čega je njihov udeo pao sa 4% u 2007. na 2,8% u kriznoj 2009. godini. Naredne dve godine udeo ovog sektora je iznosio 3%, da bi 2012. dostigao 3,7% (Grafikon 6). Ovi podaci korespondiraju sa dinamikom ukupnih fiksnih investicija, iskazanih u BDP procentima (Grafikon 3).

²² Ekstreman rast ovih ulaganja u domaćoj industriji tokom 2012. uzrokovala je jedna investicija – FIAT automobili Srbija (oko milijardu evra).

Grafikon 6. Sektorska struktura investicija u osnovne fondove (%)

Izvor: RZS (2013).

Prikazana sektorska struktura investicija u osnovne fondove, koje čine veći deo realnih investicija, relativno je povoljna. Prosečno učešće industrijskih investicija dostiglo je visokih 24,5%, a čak i ako se isključi rekordna 2012. godina, ovo učešće je iznosilo respektabilnih 22,5%. Drugoplasirani sektor - trgovina u istom periodu je apsorbovala prosečno 13,1% ukupnih fiksnih investicija, dok su svi ostali sektori imali pojedinačno učešće manje od 10%. Prosečan udeo finansijskog sektora iznosio je 3,3% (RZS).

Druga karakteristika sektorske strukture investicija u analiziranom periodu²³ je opadanje udela svih većih sektora, osim industrije. Poređenje subperioda 2007-2009. i 2010-2012. pokazuje da su najveći pad pretrpeli sektori nekretnina (sa 12% na 1,1%), saobraćaja (sa 11,8% na 5,9%), trgovine (sa 14,7% na 11,4%) i građevinarstva (sa 10,3% na 8,2%). Promene sektorske strukture fiksnih investicija u korist industrije pogodovale su revitalizaciji ovog sektora.

Tehnička struktura fiksnih investicija u periodu 2007-2012. bila je relativno stabilna po godinama. Najveći prosečan udeo imale su investicije u opremu – 48,7%, zatim građevinski radovi - 43,7% i ostalo - 7,6%. Očekivano, najbolja tehnička struktura ovih investicija ostvarena je u industriji: oprema 60,6%, građevinski radovi 34,4% i ostalo 5% (RZS). Izdvojeni podaci o ulaganjima

²³ Statistika investicija je potpuno prilagođena međunarodnim standardima i metodologiji 2006. godine (RZS).

domaće privrede u istraživanja i razvoj nisu raspoloživi, mada je njihov značajan deo sadržan u fiksnim investicijama.²⁴

Iznenadjuća je struktura izvora finansiranja ukupnih fiksnih investicija od 2007. do 2012. – prosečno 70% čine sopstvena sredstva?! U periodu 2009-2012. industrija je još veći deo fiksnih investicija finansirala iz sopstvenih izvora – 74,5% (RZS). Ukoliko se ima u vidu da su ukupne fiksne investicije finansirane sa 74,3% čak i u 2007., godini kreditnog buma i enormnog priliva prekograničnih kredita, nameće se pitanje efikasnosti finansijske intermedijacije u Srbiji?

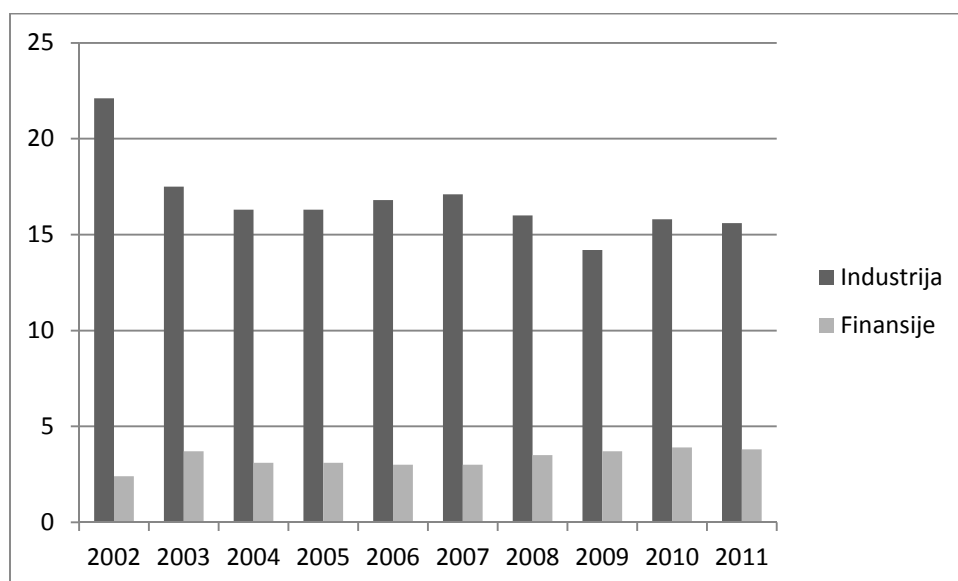
Informativni su i podaci Svetske banke o bruto fiksnim investicijama, privrednim i neprivrednim, iskazani u BDP procentima, koji se mogu komparativno analizirati (World Bank Data). U periodu 2005-2011., Srbija je sa prosečnim bruto fiksnim investicijama od 25,7% BDP-a bila ispred svih ekonomski razvijenih zemalja, ali sa neuporedivo manjom agregatnom proizvodnjom *per capita*. Istovremeno, veći udeo imale su Bugarska (28,1%), Slovenija (27%), Češka (26,9%), Rumunija (26,6%) i Hrvatska (26,1%). Fokusiranje subperioda 2009-2011, kada je udeo ovih investicija u našoj zemlji smanjen na 24,3% BDP-a, potvrđuje da ukupna investiciona aktivnost u svim zemljama neminovno opada u vreme krize.

Očigledno se može zaključiti da je sektorska struktura fiksnih investicija u Srbiji vidno poboljšana u analiziranom periodu zahvaljujući rastu udela industrije. Ove strukturne promene neposredno su uticale na zaustavljanje deindustrijalizacije. Međutim, rastući značaj fiksnih ulaganja u industriju nije bio dovoljan da pokrene brži razvoj ovog sektora, jer je obim ukupnih investicija još uvek bio relativno mali da bi se nadoknadilo tranziciono zaostajanje agregatne proizvodnje.

EFEKTI STRUKTURNIH PROMENA

Prikazane promene sektorske distribucije fiksnih investicija u korist industrije uticale su na makroekonomske učinke ovog sektora, a pre svega na doprinos rastu BDP-a i zaposlenosti. Zato je u nastavku analizirano učešće industrije u stvaranju bruto dodate vrednosti (BDV) i broju zaposlenih u privrednim društvima. Naporedo su dati i podaci za finansijski sektor (grafikon 7).

²⁴ U svetskim razmerama dominira SAD, posebno razvoj i istraživanja u industriji. Međutim, američki eksperti upozoravaju da jedan broj zemalja ekspanzivno povećava investicije u industrijska istraživanja i razvoj. Od 2000. do 2008. ova ulaganja u industriji Kine povećana su za 4,5 puta, dok su u J. Koreji, Meksiku i na Tajvanu više nego udvostručena. Ističe se i činjenica da u Nemačkoj, Japanu i J. Koreji industrija realizuje do 90% korporativno finansiranih istraživanja i razvoja (Levinson, 3013: 16).

Grafikon 7. Bruto dodata vrednost po sektorima (% ukupne BDV)

Izvor: RZS (2013).

Industrija tradicionalno ima najveći sektorski udeo u stvaranju BDV, odnosno BDP. Međutim, sa ubrzanjem procesa privatizacije industrijskih preduzeća u prvoj polovini prošle decenije vidno opada njihov sektorski doprinos agregatnoj proizvodnji. Određen oporavak je ostvaren 2006. i 2007., ali je već 2008., uprkos stopi rasta BDP-a od 3,8%, udeo industrije u BDV pao na najniži nivo do tada – svega 16%. Rekordno nisko učešće 14,2% zabeleženo je krizne 2009., nakon čega je usledio blagi dvogodišnji oporavak, ali nivo od 16% još uvek nije dostignut.

Na prvi pogled se čini paradoksalnim da rast udela industrije u ukupnih fiksnim investicijama nije rezultirao rastućim sektorskim doprinosom agregatnoj proizvodnji. Objašnjenje pruža osetljivost industrijske proizvodnje na recesiju, koja u Srbiji, kao i u drugim tranzicionim zemljama, počinje 2009. Finansijski sektor je u istim uslovima pokazao izuzetnu otpornost, povećavši svoj udeo sa 3% u 2007. na 3,7% u najtežoj 2009., a naredne 2010. na rekordnih 3,9%.

Udeo industrije drugih zemalja u BDV, iskazan BDP procentima, oscilirao je 2010. od 30% u Kini, 27% u J. Koreji i 19% u Japanu i Nemačkoj, do 12% u SAD i 10% u V. Britaniji (Levinson, 2013: 4). Korelacija između relativnog udela industrije i brzine ekonomskog oporavka je uočljiva, ali i kontroverzna.

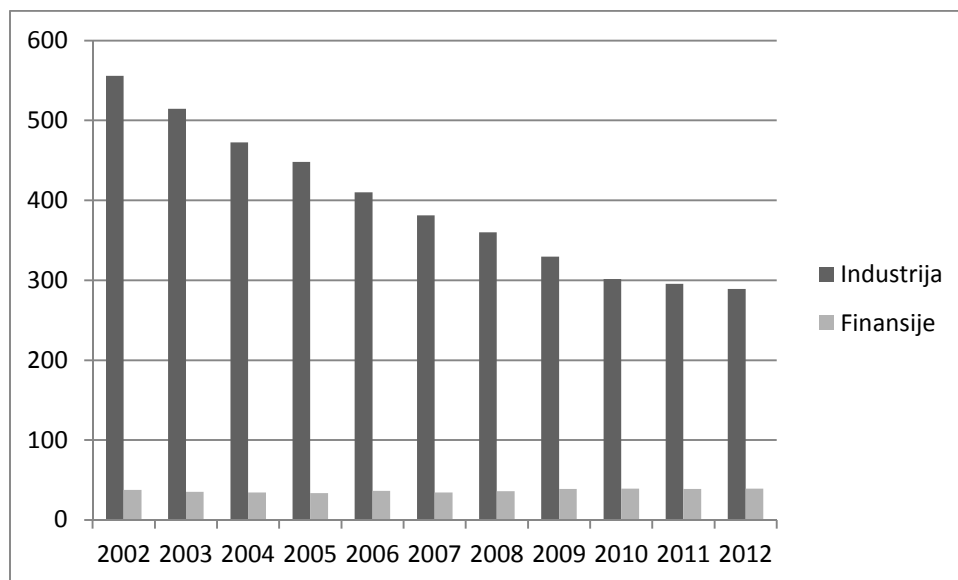
Dominaciju industrijske proizvodnje u Kini može objasniti njen indeks nacionalne industrijske konkurentnosti²⁵ – maksimalnih 10, na skali od 1 do 10.

²⁵ Indeks industrijske konkurentnosti ocenjuje se na osnovu relevantnih parametara, među kojima su ekonomski, trgovinski, finansijski i poreski sistem, inovativni ljudski resursi

Visoke indekse imaju i Nemačka (8), Indija (7,7), J. Koreja (7,6) i Tajvan (7.6). Međutim, visok indeks konkurentnosti SAD industrije od 7,8 protivreči relativno niskom sektorskom udelu u agregatnoj proizvodnji, bez obzira što se radi o najvećoj ekonomiji sveta. Slično neslaganje se uočava kod Irske (3,2) i Grčke (1), gde su makroekonomski faktori očigledno prevagnuli nad sektorskim performansama (Compete & Deloitte, 2012: 2).

Kretanje broja zaposlenih u industriji i finansijama, prikazano u narednom grafikonu, drugi je makroekonomski učinak u ovoj analizi.

Grafikon 8. Broj zaposlenih u privrednim društvima (u hiljadama)

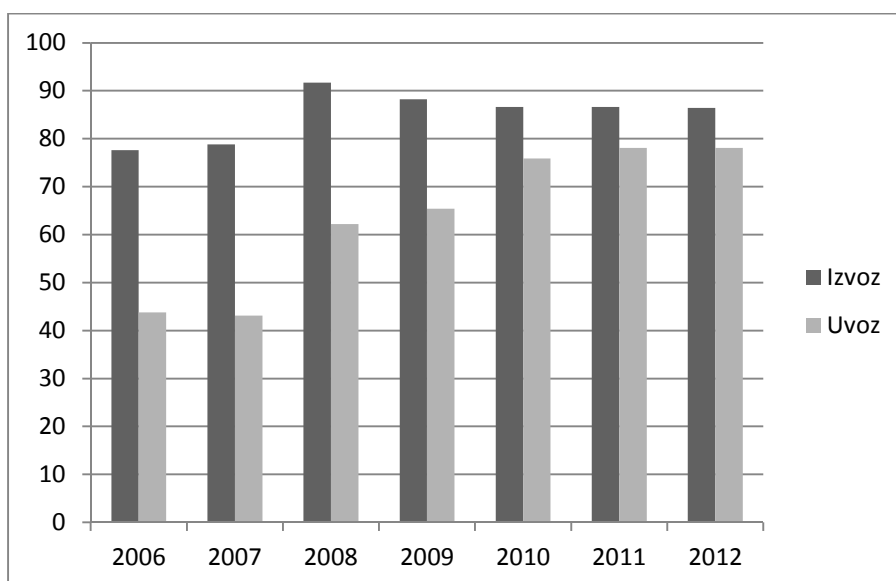

Izvor: RZS (2013).

Broj zaposlenih u industriji je neprekidno opadao – sa 556 hiljada 2002. na 289 hiljada u 2012 (Grafikon 8). Prepolovljen broj zaposlenih imao je za posledicu rast sektorske produktivnosti, ali ona nije bila dovoljna da kompenzuje smanjivanje industrijske proizvodnje. Relativan udeo industrije u ukupnom broju zaposlenih (pravna lica) istovremeno je pao sa 33,2% u 2002. na 21,6% u 2012., dok je udeo finansijskog sektora povećan sa 2,2% na 2,9% (RZS).

Udeo industrije u spolnotrgovinskoj razmeni, odnosno domaćem izvozu i uvozu (Grafikon 9), takođe predstavlja izuzetno važan makroekonomski učinak.

(istraživači, inženjeri), pravni i regulatorni sistem, troškovi i dostupnost radne snage i materijala, energetska politika i troškovi energije, fizička infrastruktura, atraktivnost lokalnog tržišta, prodajna mreža i slično (Compete & Deloitte, 2012: 6).

Grafikon 9. Udeo industrije u domaćem izvozu i uvozu (%)

Izvor: RZS (2013).

Udeo industrije u izvozu Srbije pre krize je bio ispod 80%, da bi 2008. naglo dostigao rekordnih 91,7%. Tokom krize (2009-2012) prosečan sektorski doprinos izvozu bio je 87%, što je za 10 procentnih poena iznad pretkriznog učinka. Ovi podaci svedoče o presudnom značaju industrije za domaće izvozne rezultate, mada nisu u korelaciji sa njenim udelom u stvaranju BDV (Grafikon 7).

Rast udela u uvozu bio je izrazito brz – sa 43,8% i 43,1% u prve dve godine na 78,1% tokom poslednje dve godine. Deo objašnjenja pruža robna struktura uvoza industrije, koja pokazuje značajno učešće investicionih dobara, namenjenih uvećanju kapaciteta industrijske proizvodnje. Brži rast industrijskog uvoza od izvoza uzrokovao je vidno pogoršanje sektorske pokrivenosti uvoza izvozom - sa preko 86% pre krize na svega 2/3 tokom krize (RZS).

Analizirani makroekonomski učinci nisu bili proporcionalni fiksnim ulaganjima u industriju i njenom udelu u sektorskoj strukturi ovih investicija. Osnovano se može pretpostaviti da će akumulacija kapitala u industriji uticati na buduću agregatnu tražnju i predugo očekivani ekonomski prosperitet.²⁶

²⁶ Investicije u makroekonomiji igraju dve uloge: prvo, utiču na agregatnu tražnju i poslovne cikluse, i drugo, dovode do akumulacije kapitala (Samjuelson Nordhaus, 2009: 458).

ZAKLJUČAK

Neposredni uzroci deindustrijalizacije u Srbiji su dezinvestiranje tokom prve polovine 90-ih godina i smanjeno investiranje do polovine prošle decenije. Najvažniji suštinski uzroci su dominacija politike nad ekonomijom u prvom periodu i način privatizacije u drugom. Opadanje industrijskih investicija dogodilo je i ostale tranzicione, ali i ekonomski najrazvijenije zemlje. Globalni uzroci su višedecinijsko opadanje tražnje industrijskih proizvoda i njene strukturne promene, liberalizacija tokova roba i kapitala, informatička revolucija i seljenje industrijskih kapaciteta u zemlje sa niskim troškovima rada i velikim tržišnim potencijalima.

Mikroekonomske determinante sektorske strukture investicija, a pre svega niža profitabilnost i (ne)sigurnost, umanjivali su optimizam investitora i obeshrabrivali njihove odluke o ulaganju u industriju. Isti uticaj imale su i makroekonomske determinante, naročito od krizne 2009. Izuzetak su stopa štednje i investiciona klima, posebno finansijski i fiskalni podsticaji, koji su privukli investitore u sektor industrije i izazvali paradoksalan rast SDI i fiksnih investicija upravo u vreme krize. Rezultat je rast udela industrije u sektorskoj strukturi domaćih fiksnih investicija i zaustavljanje deindustrijalizacije, ali ne i brži sektorski rast.

Osnovni makroekonomski učinci – doprinos BDP-u, odnosno stvaranju BDV, zaposlenosti i spoljnotrgovinskoj razmeni nisu bili srazmerni fiksnim ulaganjima u industriju i njenom udelu u sektorskoj strukturi ovih investicija. Ipak, osnovano se može pretpostaviti da će akumulacija kapitala u industriji, izvršena poslednjih godina, uticati na buduću agregatnu tražnju i predugo očekivani ekonomski prosperitet

Dugoročne perspektive domaće, kao i evropske industrije ipak nisu svetle, jer se kreatori ekonomske politike zaokupljeni određivanjem prioriternih delatnosti (koje bi investitori morali da prepoznaju), podsticajima (Vlada RS, 2012: 5) i pristupom finansiranju i tržištima kapitala (EC, 2012), a ne onim najvažnijim – tražnjom. Uprkos inventivnim ekonomskim merama, investitori i dalje svoja očekivanja zasnivaju pre svega na kretanja tržišne i agregatne tražnje, domaće i strane, umesto na povoljnim kreditima i podsticajima za zapošljavanje. Naravno, to ne znači da bi trebalo odustati od stvaranja stimulativnije investicione klime, uključujući prihvatljive kamatne stope na kredite i direktne podsticaje, naročito u maloj i otvorenoj tranzicionoj ekonomiji, kao što je naša. Jasno je da u nedostatku većih ulaganja u istraživanja i razvoj, domaća ekonomska politika ima veoma sužen izbor u nastojanjima da revitalizuje industriju. Međutim, iluzija je da povoljnija investiciona klima može ubrzati razvoj industrije bez rasta tražnje.

Literatura

1. Abiad, A., Dell'Aricecia, G., Li, B. (2011). Creditless recoveries. *IMF Working Paper*, No 11/58, International Monetary Fund.
2. AHK (2012). *CEE Investment Climate Survey 2012*. Deutsche Auslandshandelskammern.
3. Aizenman, J., Pinto, B., Sushko, V. (2013). Financial sector ups and downs and the real sector in the open economy: Up by the stairs, down by the parachute. *BIS Working Paper* No 411, Bank for International Settlements.
4. APR (2013). *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2012. godini – uporedni podaci iz finansijskih izveštaja za 2011. i 2012. godinu*. Agencija za privredne registre.
5. Barker, M. (2011). Manufacturing employment hard hit during the 2007-09 recession. *Monthly Labor Review*, April 2011, str. 28-33.
6. Bayraktar, N., Sakellaris, P., Vermeulen, P. (2005). Real Versus Financial Frictions to Capital Investment. *ECB Working Paper*, No. 566. European Central Bank.
7. Bickenbach, F., Bode, E., Dohse, D., Hanley, A., Schweircket, E. (2009). Will the Financial Sector Shrink and Entrepreneurship Boom (str. 144-159), u: Clodt, H., Lehment, H. (eds.) *The Crisis and Beyond*. Kiel Institute for the World Economy, November 2009.
8. Bijsterbosch, M., Dallhaus, T. (2011). Determinants of credit-less recoveries. *ECB Working Paper* No 1358, European Central Bank.
9. Compete & Deloitte (2012). *2013 Global Manufacturing Competitiveness Index*. Council on Competitiveness & Deloitte LLP (Deloitte U.S.).
10. EBRD (2012). *Transition Report 2012: Integration Across Borders*. European Bank for Reconstruction and Development.
11. EC (2010). *An Integrated Industrial Policy for the Globalisation Era*. European Commission. COM (2010) 614.
12. EC (2011). *EU industrial structure 2011: Trends and Performance*. European Commission – DG Enterprise and Industry.
13. EC (2012). *A Stronger European Industry for Growth and Economic Recovery*. Commission COM (2012) 582. European Commission.
14. EC (2013). *European Industrial Policy: An Industrial Renaissance*. European Commission – DG Enterprise and Industry. Conference, June 6, Brussels.
15. EC (2013a). *European Competitiveness Report 2013: Towards Knowledge Driven Reindustrialisation*. Commission Staff Working Document SWD (2013) 347. European Commission.
16. EC (2013b). *Short-term Industrial Outlook: October 2013*. European Commission – DG Enterprise and Industry.
17. ECB (2007). *EU Banking Sector Stability, November 2007*. European Central Bank.

18. ECB (2009). *EU Banking Sector Stability, August 2009*. European Central Bank.
19. ECB (2013). *Banking Structures Report, November 2013*. European Central Bank.
20. Fuss, C., Vermeulen, D. (2004). Firms' investment decisions in response to demand and price uncertainty. *ECB Working Paper* No 437, European Central Bank.
21. IBRD & WB (2013). *Doing Business 2014 – Serbia*. International Bank for Reconstruction and Development & World Bank.
22. IMF (2013). Republic of Serbia: 2013 Article IV Consultation. *IMF Country Report*, No. 13/206, July 2013. International Monetary Fund.
23. Jackson, J. (2013). *Foreign Direct Investment in the United States: An Economic Analysis*. Congressional Research Service, December 2013.
24. Kejnz, Dž. M. (2013). *Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca*. Službeni glasnik, Beograd.
25. Khan, M., Senhadji, A. (2000). Financial Development and Economic Growth: An Overview. *IMF Working Paper* 00/209.
26. Levinson, M. (2013). U.S. Manufacturing in International Perspective. *Congressional Research Service*. February 2013.
27. NBS (2013). *Bankarski sektor u Srbiji – Izveštaj za IV tromesečje 2012*. Narodna banka Srbije.
28. NBS (2013b). *Izveštaj o inflaciji – Novembar 2013*. Narodna banka Srbije.
29. NBS (2013a). *Godišnji izveštaj o stabilnosti finansijskog sistema*. Narodna banka Srbije.
30. OECD (2009). *Policy Responses to the Economic Crisis: Investing in Innovation for Long-Term Growth*. Organisation for Economic Co-operation and Development.
31. RZS (2010). *Izveštaj o investicijama u osnovne fondove – Metodološke osnove*. Republički zavod za statistiku.
32. RZS (2012). *Investicije u osnovne fondove Republike Srbije, 2012. Saopštenje*, broj 314 (20. novembar 2013). Republički zavod za statistiku.
33. Samjuelson, P., Nordhaus, V. (2009). *Ekonomija*. Mate, Beograd.
34. Schmalz, M., Sraer, D., Thesmar, D. (2013). Housing collateral and entrepreneurship. *NBER Working Paper*, No. 19680, November 2013.
35. SIEPA (2013). *Investment Incentives in Serbia*. Serbia Investment and Export Promotion Agency, January 2013.
36. Šumpeter, J. (2013). *Teorija privrednog razvoja: istraživanje profita, kapitala, kredita, kamate i poslovnog ciklusa*. Službeni glasnik, Beograd.
37. UNCTAD (2013). *World Investment Report 2013: Global Value Chains: Investment and Trade for Development*. United Nations Conference on Trade and Development.

38. Vlada RS (2012). *Fiskalna strategija za 2013 godinu sa projekcijama za 2014. i 2015. godinu* (28. novembar 2012). Vlada Republike Srbije.
39. Vuković, V. (2011). Monetary policy perceptions and disinflation in the transition countries Southeastern Europe, u *Finance and monetary policy after the global financial crisis*, str. 84-99. Faculty of Economics, Skopje.
40. Vuković, V., Minović, J. (2013). Prolonged recession in Serbia and recovery prospects, u: *Post Crisis Recovery*, str. 317-327. BBA, Beograd.

INVESTMENT STRUCTURE IN SERBIA: INDUSTRY VS. FINANCE

*

Vlastimir Vuković**

Summary

The basic motive of the sectoral structure of investments research is the identification and explanation of the relative investment ratio of the real and the financial economy sector, as well as the immediate cause of reducing the industry share in aggregate production. The goal is defined by the larger context of the analysis process of de-industrialization in Serbia, i.e. the project assignment with the same name. Changes in the economic structure of investment and consequential phenomenon of de-industrialization are comparatively analyzed, where experiences of European transition economies were used as well as of the economically developed countries, primarily the EU member states. The importance of the sectoral structure of investments for economic development is reviewed first and in addition the methodological investment distinction in the real and financial sector of the real and financial investments, are explained. Below are the analyzed microeconomic and macroeconomic determinants of investment sectoral structure, as well as their impact on the investors` expectations and investment decision-making. Thereafter, the changes in the investment structure

* This paper is a part of research projects numbers 47009 (*European Integrations and Social and Economic Changes in Serbian Economy on the way to the EU*) and 179015 (*Challenges and Prospects of Structural Changes in Serbia: Strategic Directions for Economic Development and Harmonization with EU Requirements*), financed by the Ministry of Education and Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

** Vlastimir Vuković, PhD, Senior Research Fellow, The Institute of Economic Sciences, Belgrade

are identified, which are caused by the differences in the pace of investment, by sectors. Due to the heterogeneity of the real sector, the industry is focused as an ideal representative on one hand, and the financial sector, on the other. The special part of this paper is dedicated to examining the effects of past structural changes. In the end, the most important conducted research findings are systematized and recommendations of practical activities and measures of economic policy are given. Hence the content of this paper as a result: Introduction (1), Methodological Framework (2), Determinants of Sectoral Structure of Investments (3) - Microeconomic Determinants (3.1), Macroeconomic Determinants (3.2), Investors Expectations and Investment Decision-Making (4) Changes in Investments Structure (5) The Effects of Structural Changes (6) and Conclusion (7).

Keywords: *investments, industry, real sector, financial sector, foreign direct investments, greenfield investments, deindustrialization*

ULOGA RAZVOJNE BANKE

Milan Vujović¹
Predrag Vukadinović²
Bekim Ćosović³

Apstrakt

U radu je prikazan nastanak i razvoj finansijskih institucija razvojnog finansiranja u zemljama Jugoistočne Evrope s posebnim naglaskom na zemlje bivše jugoslovenske zajednice. Težište je stavljeno na organizovanje, delatnost i funkcionisanje razvojnih finansijskih organizacija, posebno razvojnih banaka. Ukazano je na potrebu korišćenja dosadašnjih iskustava iz rada razvojnih banka u drugim zemljama pri sagledavanju mogućnosti organizovanja razvojne banke u našoj zemlji.

Kada je reč o Srbiji, posebno je naglašena potreba racionalnijeg i efikasnijeg korišćenja budžetskih fondovskih sredstava i njihovo usmeravanje u strateške nacionalne programe, koja se nalaze razasuta po ministarstvima, fondovima, agencijama. S tim u vezi, istaknuta je potreba da se u Srbiji formira nacionalna razvojna banka, preko koje će se izvršiti objedinjavanje svih budžetskih fondovskih sredstava u jednu finansijsku organizaciju i obezbediti efikasno upravljanje i njihovo usmeravanje u razvojne projekte. U tome značajnu ulogu treba da ima država, koja će na racionalan način obezbediti inicijalna sredstva za osnivanje razvojne banke. Razvojna banka treba da bude neprofitna bankarska organizacija, koja će po povoljnijim uslovima u odnosu na komercijalne banke kreditirati projekte od nacionalnog i razvojnog značaja.

Ključne reči: banka, razvojna banka, fond, sredstva, projekti, razvoj, država

UVOD

¹ Milan Vujović, dipl ecc, Saradnik ekspert BBA, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd, Član Odbora za ekonomske nauke SANU,

² dr Predrag Vukadinović, Docent na Univerzitetu Singindunum,

³ mr Bekim Ćosović, Spoljni saradnik BBA, Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd

Već duže vreme u našoj zemlji se vodi rasprava o mogućnosti dugoročnog obezbeđenja povoljnijih uslova za finansiranje programa i projekata od kapitalnog značaja, koji predstavljaju neophodan uslov za brži privredni razvoj i napredak društva. S tim u vezi, traže se rešenja za racionalnije i efikasnije upravljanje državnim budžetskim fondovskim sredstvima i njihovo usmeravanje u realizaciju strateških nacionalnih programa. Međutim, dodatno poresko opterećenje poreskih obveznika i koncentracija državnih sredstava u brojnim fondovima generiše njihovo neracionalno, nenamensko i netransparentno trošenje i povećava nezadovoljstvo kod građana. S toga u društvu dominira politički umesto ekonomskog, odnosno parcijalni u odnosu na društveni interes.

Promene u društvu i izgradnja institucija pravnog i ekonomskog sistema odvijaju se pod snažnim uticajem interesnih grupa, koje svoje interese zasnivaju na nereálnim vrednostima i podršci pojedinih političkih partija, pre svega parlamentarnih. Njihov dugoročni cilj je zadržavanje monopola, privilegija i pogodnosti koje imaju u korišćenju državnih sredstava, koja se nalaze razasuta po ministarstvima, fondovima, trezorima, agencijama i sl. Društveni konflikti i negativne posledice koje nastaju po tom osnovu predstavljaju veliku kočnicu za brži ekonomski razvoj, povećanje konkurentnosti i integrisanje zemlje u međunarodnu zajednicu. Otklanjanje tih prepreka može se efikasno ostvariti samo kroz koncenzus svih relevantnih snaga u društvu, koje transparentno, interesno i politički treba da se budu motivisane i angažovane na realizaciji programa, koji otvaraju perspektivu za brži društveni napredak. Samo konstruktivna i argumentovana kritika i konkretni predlozi struke, nauke, privrede i njihovih asocijacija mogu doprineti rešavanju konflikata i ubrzanju razvoja društva. Stoga, političke partije, iako sa različitim programima imaju ustavno pravo, obavezu i odgovornost da u demokratskom postupku oblikuju političku volju građana i izražavaju njihove interese⁴.

Promene u političkom, ekonomskom i finansijskom sistemu u našoj zemlji nikada do kraja nisu realizovane i praćene su brojnim interesnim i društvenim konfliktima. U takvim uslovima donošeni su mnogi zakoni i drugi normativni akti, izgrađene institucije sistema i otvoreni novi procesi u društvu. Vlasničkim promenama u privredi i društvu uz dominantno učešće privatne svojine, s unapređenjem organizacije i upravljanja, otvoren je proces za razvoj tržišnog poslovanja, povećanje konkurentnosti, preduzetništva, produktivnosti i profitabilnosti. Razvojem korporativnih odnosa u privredi došlo je do povećanja akcionarskog aktivizma i povećane odgovornosti akcionara u upravljanju u kompanijama. Međutim, u realizaciji tih ciljeva ispoljavaju se brojni problemi na makro i mikro nivou, kao što su sporost u privatizaciji društvenih i državnih preduzeća, neracionalna i velika društvena potrošnja, neefikasnost u organizaciji i

⁴ „Ustav Republike Srbije”, Kancelarija za saradnju s medijima Vlade Republike Srbije, Beograd, 2006. čl.5.

upravljanju, neuvažavanje interesa i prava akcionara, posebno manjinskih, visoki troškovi i poslovanje s gubicima. Umesto kreiranja dugoročnih strategija i razvojnih planova u društvu i kompanijama dominiraju kratkoročni interesi bez vizije i perspektive. Društveni, pravni i ekonomski ambijent sa nizom nerešenih problema za kompanije i preduzetnike ne predstavlja dovoljnu garanciju za uspešno poslovanje, niti otvara perspektivu za dugoročno održiv i stabilan razvoj društva u celini.

Iako je naše društvo, nakon izlaska iz ekonomske blokade u periodu 2001-2008. godine ostvarivalo relativno visoke stope privrednog rasta, tokom 2008. godine globalna finansijska i ekonomska kriza zahvatila je i našu zemlju. Došlo je do usporavanja i pada privredne aktivnosti i spoljnotrgovinske razmene, smanjenja kapitalnih priliva iz inostranstva i povećanja nezaposlenosti. Pored pozitivnih efekata internacionalizacije kapitala na našu privredu, koji se ispoljavaju kroz veći priliv stranog kapitala, proširivanje poslovne saradnje, povećanje spoljnotrgovinske razmene i druge oblike saradnje, internacionalizacija ima i negativne efekte, koji su posledica globalne ekonomske krize. Svaka značajnija promena u svetskoj ekonomiji direktno utiče i na promene u nacionalnim ekonomijama.

Do izbijanja krize preovladavalo je liberalno stanovište o ulozi države u privredi i finansijskom sektoru, odnosno da se njena uloga ograničava samo na kreiranje poslovnog ambijenta, adekvatnu regulativu i izgradnju institucija koje su u interesu privrednih subjekata. Međutim, globalna kriza razotkrila je brojne strukturne slabosti međunarodne ekonomije, njenih institucija i organizacija, kao i nedostatke društvenih sistema i ekonomskih politika nacionalnih ekonomija. Pored toga, kriza je otvorila i važna pitanja vezana za strategiju tranzicije i model ekonomskog razvoja⁵, te pitanje razvoja ekonomske misli, posebno uloge države u razvoju privrede i društva. I pored toga, što međunarodne ekonomske organizacije, pre svega nacionalne ekonomije prolaze kroz svojevrstan oblik „reformskog aktivizma”, realnih pokazatelja na globalnom planu u borbi sa krizom još uvek nema.

OSNOVE KONCEPTA RAZVOJNE BANKE

Ideja o osnivanju razvojnih specijalizovanih finansijskih i bankarskih institucija kao što su razvojne nacionalne banke, fondovi, agencije i druge razvojne finansijske organizacije nije nova niti se to pitanje prvi put pokreće u našoj stručnoj, naučnoj i poslovnoj javnosti, te pojedinim državnim organima. Razvojne i druge specijalizovane bankarske organizacije u svetu bave se određenim bankarskim poslovima, koji su od značaja za društveni i privredni razvoj zemlje.

⁵ Milica Uvalić, „Zašto Zapadni Balkan kasni za Centralnom i Istočnom Evropom“, *Kontroverze ekonomskog razvoja u tranziciji*, NDES i Ekonomski fakultet, Beograd, red. B. Cerović, M. Uvalić, 2011. str. 9.

Kada je reč o našoj zemlji, u dosadašnjem društveno-ekonomskom razvoju specijalizovane bankarske organizacije obavljale su različite poslove: investicione, izvozne, uvozne, devizne, eskontne poslove i poslove hartija od vrednosti. U zavisnosti od ekonomske razvijenosti zemlje, njene integrisanosti u međunarodnu ekonomiju i promena u finansijskom i bankarskom sistemu vršene su promene i u bankarskom sektoru, što je određivalo i njegovu različitu ulogu u privrednom razvoju zemlje.

Koncept razvojnog bankarstva u svetu ubrzano je počeo da se razvija početkom prve polovine prošlog veka, kada su pored nacionalnih razvojnih banaka nastale i regionalne-subnacionalne, regionalne nadnacionalne razvojne banke, razvojne finansijske kompanije (*development finance companies*) i razvojni fondovi (*development funds*)⁶. Svi oblici organizovanja razvojnog finansiranja imaju za cilj da po povoljnijim uslovima finansiraju projekte sa visokim eksternim efektima koji će doprineti većem uključivanju brojnih privrednih subjekata u njihovu realizaciju i ostvarivanje bržeg razvoja zemlje.

Prema definiciji Ujedinjenih nacija nacionalna razvojna banka je finansijska institucija koja je primarno orijentisana na ponudu dugoročnih kapitalnih izvora za projekte koji generišu pozitivne eksterne efekte i koje privatni kreditori ne finansiraju u dovoljnoj meri⁷. To se pre svega odnosi na dugoročno finansiranje infrastrukturnih i drugih kapitalnih objekata po povoljnijim uslovima, nego što to rade komercijalne banke. Ovako široko data definicija o razvojnoj banci pruža razne varijante formiranja nacionalnih razvojnih banaka: jedinstvena nacionalna razvojna banka, sektorska banka za pojedine oblasti investiranja, specijalizovana banka za određene poslove kao što su izvozni, uvozni i investicioni poslovi. Pored toga, postoje i međunarodne (regionalne) razvojne banke⁸ koje finansiraju investicione razvojne projekte i programe strukturnog prilagođavanja, kao i razvoj institucija u zemljama članicama, odnosno konkretne razvojne projekte privrednih subjekata iz ovih zemalja, za koje se sredstva ne mogu pribaviti pod povoljnijim uslovima iz privatnih izvora ili na tržištu kapitala.

Iskustvo iz 40 zemalja sa dužom tradicijom u radu razvojnih banaka, poput nemačke KfW banke⁹ ukazuje na uspešnost u njihovom radu i doprinos koji daju u razvoju privrede i zemlje. Pored toga, kreditiranjem razvojnih projekata u svetu se

⁶ Prof. dr Boško Živković, Mr Irena Janković: „Mogućnosti i rizici formiranja nacionalne razvojne banke Srbije“, *Izazovi evropskih integracija*, Sl. gl. 2010/12. str.114.

⁷ „Rethinking the Role of National Development Banks“, Department of Economic and Social Affairs, Expert Group Meeting Document, UN, 2005.

⁸ Dr Predrag Kapor, „Bankarstvo“, Megatrend Univerzitet, Bgd, 2005. str.11.

⁹ KfW odobrava kredite za projekte rekonstrukcije i promovisanja nemačke privrede, izvoz proizvoda, izdavanje garancija, pruža finansijsku podršku razvoja malih i srednjih preduzeća i razvojnim projektima u inostranstvu, posebno u zemljama u razvoju, te banka ne može primati depozite, otvarati račune za klijente niti se baviti trgovanjem HOV za račun drugih, „*Law concerning the KfW*“, www.kfw.de

bavi i dvadesetak regionalnih i međunarodnih institucija, kao i desetak fondova. Pored Nemačke i druge vodeće zemlje imaju razvojne banke, poput Kine, Indije, Japana, Rusije, Brazila, Čilea, Kanade, Izraela, Južnoafričke Republike, Finske, Kipra..., dok u bližem okruženju razvojnu banku imaju Hrvatska, Slovenija, Bosna i Hercegovina, Republika Srpska, Makedonija, Bugarska, a Crna Gora Investiciono-razvojni fond. Sa kapitalom preko jedne milijarde evra, razvijenom mrežom saradnje sa fondovima Evropske unije, povezivanjem sa razvojnim bankama u drugim državama, emitovanjem obveznica na međunarodnom tržištu kapitala i plasmanima privredi u tome posebno prednjači Hrvatska razvojna banka.

Među najznačajnije međunarodne razvojne banke i institucije globalnog karaktera spadaju Međunarodna banka za obnovu i razvoj (IBRD), Međunarodno udruženje za razvoj (IDA) i Međunarodna finansijska korporacija (IFC), dok međunarodne regionalne banke čine Azijska banka za razvoj, Afrička banka za razvoj, Interamerička banka za razvoj, Evropska banka za obnovu i razvoj i Evropska investiciona banka.

Stoga je, za projekat razvojne banke u našoj zemlji, veoma značajno analizirati strategiju, poslovnu politiku, zakonodavstvo i organizaciju nacionalnih razvojnih banaka i drugih razvojnih finansijskih institucija koje funkcionišu u mnogim zemljama. Izučavanje njihovog rada treba da pruži dobru osnovu za kreiranje najboljih rešenja o razvojnom finansiranju, koje će biti zasnovano na našim realnim mogućnostima, interesima i potrebama.

NEKA ISKUSTVA RAZVOJNOG BANKARSTVA U SRBIJI

Brojne promene koje su vršene u finansijskom, monetarnom, deviznom i privrednom sistemu u zemlji determinisale su i promene u sektoru bankarstva. To se posebno odnosi na donošenje strategije održivog razvoja, razvijanje savremenijeg finansijskog sistema, kreiranje novih bankarskih proizvoda, jačanje konkurentnosti, povećanje efikasnosti i profitabilnosti u poslovanju banaka. Poseban odnos je razvijan prema klijentima, kako pravnim tako i fizičkim licima radi zadovoljenja njihovih poslovnih i razvojnih potreba. U tome je nezamenljiva uloga bankarskog sektora, pre svega u razvoju privrede i društva u celini.

Razvoj bankarstva na prostorima bivše jugoslovenske zajednice prošao je kroz više faza. Bankarski sistem je imao sve karakteristike državno i društveno organizovanog bankarstva, tako da je upravljanje u bankarskom sektoru bilo u nadležnosti državnih struktura. Promenom centralističko-administrativnog sistema upravljanja u zemlji je razvijan sistem samoupravljanja, u okviru koga je funkcionisao bankarski sektor kao asocijacija udruženog rada¹⁰. Faze razvoja bankarstva su sledeće:

¹⁰ Dr Vojin Bjelica: „Bankarstvo“, *Stylos*, Novi Sad, 2001. str. 181.

- prva, od 1945. do 1951. godine: nacionalizacija i razvoj državnog (društvanog) bankarstva u sistemu centralističko-administrativnog planiranja,
- druga, od 1952. do 1971. godine: razvoj bankarskog sistema u periodu samoupravljanja i društvenog planiranja,
- treća, od 1971. do 1990. godine: sistem udruženog rada u društvenoj reprodukciji i transformacija bankarskih organizacija u samoupravne finansijske asocijacije udruženog rada,
- četvrta, od 1990. godine: transformacija privrednog i bankarskog sistema ka tržišnoj ekonomiji i osnivanje banaka kao akcionarskih društava.

Kroz ceo društveno-ekonomski razvoj zemlje bankarski sektor se suočavao sa problemima nedostatka sredstava za finansiranje kapitalnih i nacionalnih programa koji treba da budu pokretači bržeg društvenog i ekonomskog razvoja zemlje. Rešenja su najčešće tražena u zaduživanju kod stranih investitora po nepovoljnijim uslovima, kao što su međunarodne finansijske organizacije, fondovi i komercijalne banke, što je privredu dugoročno dovodilo do zavisnosti od inokreditora.

U jugoslovenskoj bankarskoj praksi kao specijalizovane banke poslovale su:

- Jugoslovenska investiciona banka,
- Jugoslovenska banka za spoljnu trgovinu,
- Jugoslovenska poljoprivredna banka.

Sredinom 50-tih godina prošlog veka Jugoslavija je među prvim zemljama u razvoju počela institucionalizaciju sistema kreditiranja i osiguranja izvoza i investicija¹¹, što je bilo u nadležnosti Jugoslovenske banke za spoljnu trgovinu-kasnije Jugobanka. Od 1968. do 1979. nacionalni koncept podrške izvozu sprovodio je Fond za kreditiranje i osiguranje izvoznih poslova kao specijalizovana savezna organizacija. Po ugledu na vodeće izvozno-kreditne agencije u svetu, osnovana je Jugoslovenska banka za međunarodnu ekonomsku saradnju kao sukcesor Fonda, za refinansiranje izvoznih kredita i kofinansiranje sa stranim partnerima. Banka je bila ekskluzivno zadužena za razvoj saradnje s međunarodnim razvojnim finansijskim institucijama na projektima u inostranstvu. Na toj osnovi Banka je razvijala poslovnu saradnju sa Svetskom bankom, Interameričkom bankom, Afričkom bankom i drugim finansijskim organizacijama. Međutim, nakon raspada zemlje i uvođenja ekonomskih sankcija međunarodne zajednice, banka je definisala novu autonomnu poslovnu strategiju prema modelu univerzalne poslovne banke sa širokim spektrom tradicionalnih bankarskih poslova, s prioritetsnom orijentacijom na proizvode korporativnog bankarstva.

¹¹ U periodu od 1979. do 1997. godine uz kreditnu podršku Banke ostvaren je izvoz na kredit u iznosu od 6,8 milijardi dolara i osigurano od nekomercijalnih rizika poslova u vrednosti od oko 16,3 milijarde dolara. “*Tri decenije JUBMES BANKE*“, JUBMES BANKA, Bgd. 2009. str. 181.

Pre više od dvadesetak godina u Saveznom zavodu za društveno planiranje, uz učešće eksperata iz ekonomskih instituta urađen je projekat o organizovanju specijalizovane, nacionalne razvojne bankarske organizacije, radi objedinjavanja gotovo svih budžetskih fondovskih sredstava na nivou Federacije. To se posebno odnosi na transformaciju Fonda federacije za kreditiranje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih republika i autonomnih pokrajina, Fonda za nezaposlene i drugih saveznih fondova, za koje su sredstva obezbeđivana iz Budžeta Savezne države. Međutim, do realizacije projekta nije došlo, stopiran je na samom početku. Neke federalne članice su u tome videle ponovnu koncentraciju kapitala i monopol Federacije u raspodeli tih sredstvima, a ne banku preko koje će država efikasnije ostvarivati svoje strateške i razvojne ciljeve. Preovladalo je stanovište, da u uslovima budžetskog organizovanja pojedine strukture u državi i dalje zadrže monopol nad sredstvima koja su razasuta po raznim državnim fondovima.

Raspadom jugoslovenske zajednice sve republike su nastavile samostalno da uređuju društveni, privredni i ekonomski sistem u zemlji. U Srbiji su pokrenute određene reforme i u oblasti bankarskog sistema, tako da su od 2001. godine izvršene radikalne vlasničke promene i liberalizacija bankarstva. Promenama zakona i drugih normativnih akata u monetarnom i bankarskom sistemu stvoreni su uslovi za veći priliv kapitala u bankarski sektor, tako da je danas u bankama preko 80% kapitala u vlasništvu stranih investitora. To je dovelo do internacionalizacije kapitala i promenilo vlasničku, organizacionu i upravljačku strukturu, poslovnu politiku i politiku razvoja banaka.

PROMENE U BANKARSKOM SEKTORU U SRBIJI

Značajnije promene u bankarskom sektoru u Srbiji ostvarene su početkom devedesetih godina reformom društvenog i privrednog sistema i transformacijom bankarskog sektora u tržišno poslovno bankarstvo. Na toj osnovi promenjena je vlasnička, organizaciona i upravljačka struktura kapitala, internacionalizovano akcionarstvo i uvedeno korporativno upravljanje u banke. To je dovelo do promene vlasničke strukture kapitala u bankama sa dominantnim učešćem stranog kapitala i novom poslovnom filozofijom za efikasnije i profitabilnije poslovanje. Gotovo sve banke, posebno banke sa većinskim stranim kapitalom, na iskustvima svojih matičnih banaka iz inostranstva donele su novu strategiju i politiku razvoja, savremeniju opremu, tehnologiju i organizaciju rada, te nove proizvode i veći kapital. Pored toga, bankama je otvoren prostor za veći pristup međunarodnom tržištu kapitala, posebno fondovima Evropske unije i drugim međunarodnim finansijskim organizacijama. To je bankama omogućilo proširivanje asortimana usluga, posebno povećanje kreditne aktivnosti privrede i stanovništva. Time su banke od servisa privrede postale samostalne, profitno orijentisane bankarske

organizacije, koje samostalno upravljaju sa kapitalom i za svoj rad odgovaraju vlasnicima kapitala.

Povećano učešće stranog kapitala u domaćem bankarstvu otvorilo je brojna pitanja razvoja bankarstva u Srbiji, pre svega njegove uloge u ostvarivanju nacionalnih interesa i strateških pravaca razvoja zemlje. Strateški cilj svake banake je jačanje tržišne i konkurentne pozicije, profitabilno poslovanje, povećanje kapitala i kreditnog potencijala. S obzirom na tržišne uslove u kojima posluju banke, bankama ostaje mali prostor za veće učešće u realizaciji projekata od nacionalnog značaja, koji se finansiraju pod povoljnijim uslovima od tržišnih. Na državi je velika odgovornost da strategijom razvoja i merama ekonomske politike dugoročno reši finansiranje razvojnih programa. Rešenja treba tražiti kroz konzorcijalno angažovanje države sa bankarskim sektorom, međunarodnim finansijskim organizacijama kao što su MMF, Svetska banka, IBRD i drugim fondovima.

Radi ostvarivanja nacionalnih interesa u bankarskom sektoru, Memorandumom o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2011. godinu sa projekcijama za 2012. i 2013. godinu¹² i Strategijom upravljanja akcijama banaka u vlasništvu Republike Srbije za period 2009-2012. godine¹³ Vlada Republike Srbije se opredelila na zadržavanje većinskog vlasništva u Komercijalnoj banci a.d. i Banci Poštanskoj štedionici a.d., pre svega kroz jačanje kapitalne i tržišne pozicije, unapređenje organizacije rada i korporativno upravljanje, povećanje profitabilnosti, efikasnosti i konkurentnosti. Na toj osnovi Vlada Republike Srbije izvršila je novu dokapitalizaciju Komercijalne banke¹⁴ u iznosu od 100 miliona evra i time zadržala većinsko vlasništvo u odnosu na EBRD i druge investiture.

O drugim bankama u kojima država ima većinsko vlasništvo (Credy banka, Srpska banka, Pančevačka banka) ili je najveći pojedinačni akcionar (Agrobanka, Čačanska banka, Jubmes banka) država se nije opredelila za preduzimanje određenih mera za jačanje njihovog potencijala i konkurentnosti. Uglavnom se to odnosi na banke sa relativno malim kapitalom i nekonkurentnim u odnosu na druge banke, posebno banke sa većinskim stranim kapitalom. Država je stala na stanovište da će završetak prodaje državnih akcija u tim bankama zavisiti od opšteg stanja privrednog okruženja, daljeg razvoja finansijskog i realnog sektora i zainteresovanosti potencijalnih investitora za njihovu kupovinu, uključujući i dokapitalizaciju.

U međuvremenu izvršeno je pripajanje Pančevačke banke Banci Poštanskoj štedionici i dokapitalizovana je Credy banka od strane Nove kreditne banke

¹² „Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2011. godinu sa projekcijama za 2012. i 2013. godinu”, *Vlada Republike Srbije, Ministarstvo finansija*, Bgd. 2011.

¹³ „Strategija upravljanja akcijama banka u vlasništvu Republike Srbije za period 2009 – 2012. godine“, *Vlada Republike Srbije*, Bgd. April 2009.

¹⁴ „*Politika*”, 20/10/2012. god.

Maribor (2010). S obzirom da se država kao većinski vlasnik kapitala u Credy banci (preko 70%) nije interesovala za dokapitalizaciju niti je tokom tržišne konjunktura za akcijama banaka (2007. i 2008. god.) izrazila interes da u tome učestvuje niti je to dozvoljavala drugima, dokapitalizacija koju je 2010. godine izvršila Nova kreditna banka Maribor, bila je spasonosno rešenje za ovu banku. To je doprinelo povećanju kapitala, unapređenju organizacije rada, kreiranju novih bankarskih proizvoda, jačanju tržišne konkurencije i većem pristupu tržištu kapitala. Pozitivno poslovanje banke u 2011. i 2012. godini i nastavak poslovne aktivnosti tokom 2013. godine potvrđuju opravdanost preduzetih mera.

Nasuprot tome, poseban problem predstavljaju Razvojna banka Vojvodine, koju su Vlada Vojvodine i Vlada Srbije dokapitalizovale sa 9 milijardi dinara, Agrobanka, koja je otišla u stečaj i umesto nje je sredstvima iz budžeta osnovana Nova Agrobanka sa 9,8 milijardi dinara, te Privredna banka Beograd u koju je uloženo 2 milijarde dinara. Ulaganjem oko 300 miliona evra u ove banke dovelo je do isto tolikog povećanja deficita u Budžetu Vlade. Međutim, s obzirom na veoma velike poslovne i upravljačke probleme u Agrobanci i Razvojnoj banci Vojvodine, pokazalo se da intervencija države nije dala očekivane rezultate. Tokom 2013. godine Narodna banka Srbije oduzela je dozvole za rad u obe banke i preduzela potrebne mere za zaštitu štednje i depozita pravnih i fizičkih lica, koji su ih imali u ovim bankama.

RAZVOJNO BANKARSTVO U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Više od dve decenije u zemljama Jugoistočne Evrope odvija se proces razvoja tržišne privrede, čiji je sastavni deo i tranzicija bankarskog sektora. Promene su dovele do nastanka novih razvojnih finansijskih i bankarskih organizacija kao što su nacionalne razvojne banke, fondovi i agencije. Modeli njihovog nastanka različito su se razvijali i kreću se od banaka i fondova u državnom vlasništvu, mešovitim banaka i banaka u većinskom privatnom vlasništvu. Osnovna karakteristika specijalizovanih razvojnih finansijskih organizacija sastoji se u koncentraciji sredstva u domaćim i inostranim razvojnim banakama, fondovima i drugim razvojnim finansijskim izvorima, koji se najčešće posredstvom komercijalnih banaka investiraju u projekte od nacionalnog značaja.

Duboka ekonomska i finansijska kriza, koja je prerasla u globalnu, s neizvesnim krajnjim ishodom, ponovo je postavila pitanje legitimiteta državne intervencije o ulozi države u njenom prevazilaženju¹⁵. Stoga su u mnogim zemljama zahvaćenim ekonomskom i finansijskom krizom, kao i u međunarodnim finansijskim organizacijama pokrenute brojne aktivnosti na rešavanju krize. Na toj osnovi u toku je proces osnivanja nacionalnih i regionalnih razvojnih finansijskih i

¹⁵ Džon M. Kejnz, „Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca“, *Sl. glasnik*, Beograd, 2013. str. 366-367.

bankarskih organizacija u Jugoistočnoj Evropi, koji se zasniva na dva različita koncepta ekonomskog razvoja, koja su u primeni u savremenim tržišnim privredama: (1) kenzijanski i (2) novo-kenzijanski tip¹⁶.

(1) Prema kenzijanskom odnosno, državno-intervencionističkom konceptu, država je glavni nosilac finansiranja privrednog razvoja, koja u te svrhe koristi budžet i različite fondove kao razvojne instrumente. Na toj osnovi nastaju razvojne banke u državnom vlasništvu, kao glavne razvojne bankarske institucije, preko kojih država prikuplja dugoročna finansijska sredstava i usmerava ih u prioritetne razvojne projekte. Razvojna banka u državnom vlasništvu nije klasična komercijalna banka, već privilegovana specijalizovana državna institucija, koja ne podleže plaćanju određenih zakonskih obaveza koje ima privatno bankarstvo. U ostvarivanju razvojne strategije i poslovne politike razvojne banke sredstva za razvojne projekte plasiraju preko komercijalnih banaka. Kada su u pitanju specijalni kreditni aranžmani, kao što su namenske kreditne linije, sredstva se mogu plasirati i neposredno nosiocima projekata. S obzirom da se radi o relativno jeftinijim izvorima sredstava, razvojne banke kredite mogu odobravaju po povoljnijim aranžmana i nižim troškovima u odnosu na komercijalno bankarstvo. Tome doprinosi i to što se razvojne banke ne nalaze pod kontrolom monetarne vlasti i niti su obavezne da na svojim računima u centralnoj banci drže obaveznu rezervu. Te povoljnisti razvojnih banaka temelje se i na tome, što razvojnim bankama u vlasništvu države zakonom nije dozvoljeno prikupljanje depozita pravnih i fizičkih lica, odobravanje potrošačkih kredita stanovništvu i kredita za obrtna sredstva privredi. Na toj osnovi formirane su razvojne banke u Hrvatskoj, Republici Srpskoj i Federaciji Bosne i Hercegovine. Bugarska razvojna banka iako je formalno-pravno banka novo-kenzijanskog tipa, u praksi se njeno poslovanje oslanja na državni intervencionizam.

(2) Novo-kenzijanski koncept polazi od toga da investicije za finansiranje privrednog razvoja obezbeđuje tržište privatnog bankarskog kapitala. Ukoliko privatno bankarstvo, zbog niskog profita, visokog rizika i neizvesnosti investicija nije zainteresovano za finansiranje strateških razvojnih projekata, radi obezbeđenja ekonomskog razvoja država se pojavljuje kao nosilac inicijative za formiranje finansijske organizacije preko koje će se realizovati zadatak. To se može ostvariti dokapitalizacijom banke akcionarskog tipa ili osnivanjem razvojne banke, u kojoj će država biti jedini ili većinski vlasnik. Međutim, novoosnovana banka u državnom ili mešovitom vlasništvu postaje sastavni deo bankarskog sistema, koja posluje po važećim zakonskim propisima za bankarstvo. Sve odredbe zakona o bankama odnose se i na ovu vrstu banaka, tj. nalazi se pod nadzorom centralne monetarne vlasti. Time banke ne predstavljaju konkurenciju privatnom bankarstvu, već je njihovo delovanje komplementarno sa radom komercijalnih

¹⁶ Dr Dragana Gnjatović, „Razvojna banka kao instrument politike javnih rashoda“, *Bankarstvo*, Bgd. 2/2012. str.12.

banaka, koje zavisno od interesa zajednički mogu učestvovati u realizaciji pojedinih projekata. Stoga je značajno za državu, da se osnivanjem razvojnih finansijskih organizacija, kao što su razvojne banke obezbedi finansiranje kapitalnih razvojnih projekata, u kojima privatno bankarstvo iz različitih razloga ne vidi svoj interes.

Na novo-kenzijanskom konceptu nastale su razvojne banke u Sloveniji i Rumuniji. Na tome je poslovala i Razvojna banka Vojvodine, kojoj je zbog neefikasnosti i neprofesionalnosti u radu upravljačkog i poslovnog rukovodstva i gubitaka u poslovanju u maju 2013. godine Narodna banka Srbije oduzela dozvolu za rad. Kapital, štednja i depoziti iz banke preneti su kod druge banke, tako da su klijenti nastavili nesmetani rad.

PREGLED RAZVOJNIH FINANSIJSKIH ORGANIZACIJA U JUGOISTOČNOJ EVROPI

Nastanak razvojno finansijskih i bankarskih organizacija u Jugoistočnoj Evropi posebno je intenziviran tranzicionim promenama koje su tokom devedesetih godina prošlog veka zahvatile gotovo sve zemlje sa ovog područja. Tranzicioni procesi u društvu podstakli su razvoj tržišnih odnosa u poslovanju, promenu vlasničkih odnosa u privredi, pre svega kroz razvijanje privatne svojine, zatim, promenu u upravljanju i jačanju odgovornosti u radu. Time su pokrenuti i značajni procesi u finansijskom i bankarskom sistemu, naročito u sektoru bankarstva.

U oblasti razvojnog bankarstva organizacije se mogu podeliti na sledeće organizacije:

- (1) razvojne banke sa državnim kapitalom,
- (2) mešovite razvojne banke sa akcionarskim kapitalom,
- (3) fondove za razvoj, i
- (4) investiciono-razvojne fondove.

Pregled razvojnih bankarskih i finansijskih organizacija sa nazivom organizacije, datumom osnivanja, strukturom vlasništva i osnovnom delatnosti koja se finansira iz sredstava od strane odgovarajuće organizacije daje se u prilogu:

Tabela 1. Pregled razvojnih finansijskih organizacija u Jugoistočnoj Evropi

Naziv institucije	Datum osnivanja	Struktura vlasništva	Finansiranje osnovne delatnosti
Hrvatska banka za obnovu i razvitak	1992.	100% država	- obnova i razvoj privrede - izvoz, infrastruktura - mala i srednja preduzeća - osiguranje izvoza, - zaštita okoline
Investiciono-razvojna banka Repub. Srpske	2006.	Akcionarsko društvo u vlasništvu R.Srpske	- izvoz, zaposlenost - infrastruktura, regionalni razvoj - mala i srednja preduzeća - poljoprivrede, zaštita životne sredine
Razvojna banka Federacije BIH	2008.	100% država	- privredni razvoj i zapošljavanje - stimulativne kamatne stope - uravnoteženje strukturalnog i regionalnog razvoja - infrastruktura
Bugarska razvojna banka	1999.	99,99% država	- razvoj malih i srednjih preduzeća - izvoz - efikasna upotreba državnih fondova
Slovenačka izvozna i razvojna banka	1992.	Akcionarsko društvo u vlasništvu države	- dugoročno finansiranje izvoza privrede - mala i srednja preduzeća - energetika i obnovljivi izvori energije - komunalna infrastruktura - konkurentnost i inovativnost privrede - javno-privatno partnerstvo - razvoj javnih institucija
Fond za razvoj AP Vojvodine, koji je 2012. god. spojen sa Razvojnem bankom Vojvodine	2002.	Društveno vlasništvo	- razvoj privrede - razvoj poljoprivrede - mala i srednja preduzeća i preduzetništvo - infrastruktura - ravnomeran regionalni razvoj
Razvojna banka Vojvodine-2013. god. oduzeta dozvola za rad	2010.	Akcionarsko društvo	- obavljanje svih bankarskih poslova - dugoročno kreditiranje privrede
Razvojni fond Vojvodine	2013.	Društvo d.o.o. u vlasništvu APV i RS	- razvoj privrede - razvoj poljoprivrede, malih i srednjih preduzeća i

			preduzetništva - podsticaj izvoza i zapošljavanja - ravnomeran regionalni razvoj
Razvojna banka Rumunije	1990.	AD - većinski strani kapital	- obavljanje svih bankarskih poslova
Investiciono-razvojni fond Crne Gore	2010.	Akcionarsko društvo	- privredni razvoj - izvoz, zapošljavanje - mala i srednja preduzeća i preduzetništvo - infrastruktura - zaštita životne sredine - regionalni razvoj
Fond za razvoj Srbije	1992.	100% državno	- privredni i regionalni razvoj - konkurentnost privrede - podsticanje izvoza i zapošljavanja - proizvodno zanatstvo - uslužne delatnosti - razvoj tržišta kapitala

RAZVOJNE BANKE SA DRŽAVNIM KAPITALOM

1. **Hrvatska banka za obnovu i razvitak** je razvojna banka Republike Hrvatske čiji je osnovni zadatak podsticaj razvoja hrvatske privrede. Na osnovu Zakona o Hrvatskoj kreditnoj banci za obnovu Banka je osnovana u junu 1992. godine. U septembru 1995. godine, Banka menja naziv u Hrvatsku banku za obnovu i razvitak, a u septembru 1996. godine, usvojen je novi zakon kojim je proširen delokrug njenog poslovanja, pre svega u funkciji bržeg razvoja pojedinih regija u Hrvatskoj. Hrvatska banka za obnovu i razvoj¹⁷ je u stopostotnom vlasništvu države i raspolaže sa kapitalom od oko jedne milijarde evra. Sredstva se uplaćuju iz državnog budžeta prema zakonom utvrđenoj dinamici. Inače, državni budžet nije jedini izvor iz kojeg se finansira banka. Veći deo sredstava dolazi sa inostranog tržišta kapitala i za sve obaveze banke preme inostranstvu garantuje država.

Banka se najčešće zadužuje na londonskom tržištu kapitala uz sve veće učešće i drugih investitora kao što su IBRD, EBRD, EIB, KfW i drugi. Banka saraduje sa preko 40 različitih izvozno-kreditnih agencija, izvoznih banaka, razvojnih banaka i drugih međunarodnih finansijskih ustanova u svetu. Banka je član više međunarodnih ustanova i udruženja: The European Association of Public Banks (EAPB), Banking Association for Central and Eastern Europe (BACEE), Praški

¹⁷ Marko Topić, direktor za međunarodnu saradnju HBOR, „Danas“, Bgd. 24. MAJ 2010.str. IV.

klub, EIF (Evropski investicioni fond), ELTI (Evropsko udruženje dugoročnih investitora), NEFI (Network of European Financial Institutions for SMSs). Pored toga, obveznice ove banke kotiraju se na Luksemburškoj berzi.

Osnovna delatnost banke usmerena je na finansiranje obnove i razvoj privrede, infrastrukture, podsticaja izvoza, razvoja malog i srednjeg preduzetništva, zaštite okoline, osiguranje izvoza roba i usluga od netržišnog rizika u ime i za račun Republike Hrvatske¹⁸. Radi uvida u investicione potrebe pojedinih regija u Hrvatskoj, HBOR je osnovala svoje regionalne podružne urede za Slavoniju i Baranju, Dalmaciju, Istru, Liku i Primorje i Gorski Kotar.

U 2010. godini osnovana je HBOR GRUPA, koju pored banke čine Hrvatsko kreditno osiguranje d.d. radi osiguranja stranih i domaćih kratkoročnih potraživanja poslovnih subjekata vezanih za isporuku robe i usluga i Poslovni info d.o.o. koji se bavi izradom analiza, procenom kreditnog rizika i pružanjem informacija o kreditnoj sposobnosti klijenata. Oba društva su vlasništvo HBOR.

2. Investiciono-razvojna banka Republike Srpske osnovana je u decembru 2006. godine na osnovu Zakona o investiciono-razvojnoj banci Republike Srpske¹⁹. Banka je registrovana kao akcionarsko društvo u kome je Republika Srpska jedini akcionar. Akcije Banke se ne mogu kotirati na berzi ili drugim uređenim tržištima niti zalagati. Banka ne može obavljati poslove prikupljanja depozita i davanje garancija.

Cilj osnivanja Banke je podrška razvojnim projektima u vezi sa povećanjem zaposlenosti, izgradnjom infrastrukturnih objekata, izvozno orijentisanom proizvodnjom, malim i srednjim preduzetništvom, zaštitom životne sredine, ravnomernim regionalnim razvojem, unapređenjem poljoprivredne proizvodnje, stambeno-poslovnom izgradnjom, efikasnim sprovođenjem privatizacije, podsticanjem proizvodnje koja smanjuje uveznu zavisnost, međunarodnom promocijom investicionih mogućnosti u Republici Srpskoj. Banka pruža podršku razvoju i investicijama u Republici Srpskoj, kroz finansiranje razvojnih projekata, sprovođenje privatizacije i efikasno upravljanje imovinom Republike Srpske raspoređenom u šest fondova: Fond za razvoj i zapošljavanje, Fond stanovanja, Akcijski fond, Fond za restituciju, Fond za upravljanje nekretninama i potraživanjima u vlasništvu Republike Srpske i Fond za razvoj istočnog dela Republike Srpske.

Banka ne potpada pod jurisdikciju Agencije za bankarstvo Republike Srpske i za svoj rad odgovara isključivo Vladi Republike Srpske. Radi obezbeđenja sredstva za finansiranje razvojnih projekata, Banka se može zaduživati kod međunarodnih razvojnih finansijskih institucija kao što su Svetska banka, Evropska investiciona

¹⁸ Zakon o Hrvatskoj banci za obnovu i razvitak, Zagreb, NN 138/06.

¹⁹ Zakon o Investiciono-razvojnoj banci Republike Srpske, Sl. glasnik Republike Srpske, Banja Luka, br. 56/2006.

banka i Evropska banka za obnovu i razvoj i emitovati obveznice uz saglasnost Vlade.

3. **Razvojna banka Federacije Bosne i Hercegovine** osnovana je u julu 2008. godine na osnovu Zakona o Razvojnoj banci Federacije Bosne i Hercegovine, kao pravni sledbenik Investicijske banke Federacije BiH a.d.²⁰ Zadatak ove finansijske institucije je sprovođenje ekonomske politike Vlade Federacije BiH radi privrednog razvoja i zapošljavanja kroz stimulatívno kreditiranje koje podrazumeva razvojne stimulatívne i diferencirane kamatne stope, koje su niže od tržišnih kamatnih stopa. Ona je, takođe, jedan od ključnih mehanizama u realizaciji posebnih projekata, bitnih za Federaciju BiH i Bosnu i Hercegovinu, uvažavajući funkciju uravnoteženja strukturalnog i regionalnog principa, te skladnijeg ekonomskog razvoja, naročito u oblastima u kojima komercijalne banke nemaju interesa kao što su infrastruktura, vodosnabdevanje, poljoprivreda, podsticanje izvoza, zaštita okoline itd., i onih koje je moguće realizovati samo kroz srednjoročne i dugoročne kredite uz razvojne kamatne stope. Banka će po najpovoljnijim kreditnim uslovima, kroz specifične kreditne linije finansirati obnovu i razvoj malog i srednjeg biznisa.

Banka može osnivati i biti član privrednih društava u Federaciji, Bosni i Hercegovini i inostranstvu, te član međunarodnih finansijskih institucija i organizacija nadležnih za podsticanje razvoja ekonomije i učestvovati u njihovom radu.

Razvojna banka Federacije BiH je u potpunosti u vlasništvu Federacije. Za obaveze Banke bezuslovno garantuje Federacija, a Banka federalnoj državi odgovara celokupnom svojom imovinom. Banka upravlja finansijskim sredstvima u iznosu od oko 400 miliona KM. Radi regionalne i strukturne usklađenosti razvoja Banka je osnovala regionalne organizacione poslovnice u Mostaru, Bihaću, Orašju i Zenici.

4. **Bugarska razvojna banka**²¹ je osnovana aprila 2008. godine i predstavlja ključnu ulogu u finansiranju projekata koje bugarska vlada određuje kao prioritete privrednog razvoja. Banka je pravni sledbenik Podsticajne banke osnovane 1999. godine. Banka se nalazi u državnom vlasništvu, s ciljem finansiranja malih i srednjih preduzeća i bugarskog izvoza. Pored toga, Bugarska razvojna banka ima zadatak da obezbeđuje optimalnu i efikasnu upotrebu državnih fondova i centralizuje razvojne aktivnosti u zemlji. Iako je, u formalno pravnom smislu, utemeljena na novo-kenzijanskom konceptu, u praksi se njeno poslovanje odvija u mnogome prema postulatima državnog intervencionizma.

Prema Zakonu o Bugarskoj razvojnoj banci, Ministarstvo finansija Bugarske u ime države raspoláže sa najmanje 51% kapitala Banke, dok inostrane razvojne

²⁰ Zakon o Razvojnoj banci Federacije BiH, Sl. novine Federacije BiH br. 37/2008.

²¹ Dr Dragana Gnjatović „Razvojna banka kao instrument politike javnih rashoda“, *Bankarstvo*, Bgd, 2/2012. str.16.

finansijske organizacije kao kreditiri bugarske privrede (Međunarodna banka za obnovu i razvoj, Evropska banka za obnovu i razvoj i Evropska investiciona banka) mogu biti vlasnici do 49% kapitala. Međutim, danas Ministarstvo finansija Bugarske raspolaže sa 99,999% vlasništva Banke, koje postavlja članove Upravnog i Nadzornog odbora Banke i potvrđuje njihove odluke.

RAZVOJNE BANKE SA MEŠOVITIM KAPITALOM

Za razliku od razvojnih banaka Hrvatske, Federacije BiH, Republike Srpske i Bugarske, koje su pod kontrolom države i njenih institucija i nisu izložene konkurenciji na nacionalnom tržištu kapitala, razvojne banke Slovenije, Vojvodine i Rumunije su tržišno orijentisane finansijske institucije i njihovo poslovanje podleže svim pozitivnim zakonskim propisima relevantnih nacionalnih sistema.

1. **Slovenačka izvozna i razvojna banka**²² se prvi put pojavila na slovenačkom finansijskom tržištu 1992. godine kao Slovenska izvozna korporacija d.d. Ljubljana. Njen glavni cilj je finansiranje izvoza slovenačke privrede i pružanje garancija izvoznicima od nekomercijalnih i komercijalnih rizika. Od osnivanja banka ostvaruje konstantan rast i proširuje oblike poslovanja. Osnovni zadatak banke je obezbeđenje dugoročnog kreditiranja izvozne privrede za kojim postoji tražnja na finansijskom tržištu Slovenije.

Krajem 2006. godine Slovenska izvozna i razvojna banka dobila je licencu od Narodne banke Slovenije da se transformiše u specijalizovanu banku za izvoz i razvoj. Cilj Banke je da izraste u vodeću javnu finansijsku instituciju u Sloveniji i postane glavni finansijski oslonac njene ekonomije. Bilansna suma banke u 2012. godini iznosi preko četiri milijarde evra, a kapital banke je preko 341 milion evra. Tržišno učešće banke bankarskom sektoru Slovenije iznosi 8,9%. Od 2008. godine Republika Slovenija je jedini vlasnik banke.

Sredstava za kreditiranje slovenačke privrede banka obezbeđuje uglavnom zaduživanjem na inostranom finansijskom tržištu, uz garanciju Republike Slovenije. Osnovna delatnost banke²³ usmerena je na finansiranje malih i srednjih preduzeća, razvoj internacionalizacije privrede, podršku razvoja tehnološkog napretka i tehnologije, podršku projekata iz energetike i obnovljivih izvora energije, povećanje konkurentnosti i inovativnosti privrede, podršku razvoju javnih institucija u opštini, regionu i pokrajini, podršku projektima javno-privatnog partnerstva.

2. **Razvojne finansijske i bankarske institucije u AP Vojvodini** prošle su kroz različite oblike organizovanja i kretale su se od Fonda za razvoj AP Vojvodine, Razvojne banke Vojvodine do Razvojnog fonda AP Vojvodine. Vlada

²² Dr Dragana Gnjatović, isto, str.16-17.

²³ www.sid.si

Vovodine bila je glavni pokretač i nosilac organizovanja razvojnog finansiranja u Pokrajini.

2.1. Fond za razvoj AP Vojvodine²⁴ osnovan je 2002. godine i radio je do 2012. godine kada je izvršeno spajanje Fonda sa Razvojnou bankom Vojvodine. Sredstva Fonda su obezbeđena iz sredstava ostvarenih prodajom subjekata privatizacije čije je sedište na teritoriji AP Vojvodine i iz sredstava ostvarenih naplatom dospelih plasmana. Kapital Fonda na dan 31.12. 2011. godine iskazan je u visini 6.755.296 hiljada dinara.

Osnovni ciljevi Fonda usmereni su na podsticaj razvoja privrede i poljoprivrede, osnivanje malih i srednjih preduzeća i preduzetništvo, osnivanje i razvoj finansijskih institucija, razvoj infrastrukture i ravnomeran regionalni razvoj AP Vojvodine,

Sredstva Fonda su korišćena na ekonomskim principima i po modelu kreditnih odnosa kroz kratkoročno i dugoročno kreditiranje. Struktura plasmana po vrednosti prema oblastima ulaganja satoji se u sledećem: u poljoprivredu je uloženo 41,78%, proizvodnju i preradu 40,77%, usluge 4,96%, trgovinu 4,35%, turizam 3,06%, transport 2,92% i građevinarstvo 2,16%. Tokom desetogodišnjeg rada Fonda realizovano je kredita u ukupnom iznosu od 21,6 milijardi dinara, odnosno 253.027.000 EUR-a.

Radi obezbeđenja naplate potraživanja po datim kreditima i njihovog usmeravanja u nove plasmane, kao sredstvo obezbeđenja kredita korišćene su bankarske garancije (68,79%), hipoteke na nepokretnosti (27,23%) i menice (3,99%). Stepem naplate potraživanja po kreditima u periodu od 2006. do 2012. godine kretao se u rasponu od 86,90% do 100% za kredite obezbeđene bankarskom garancijom, odnosno od 65,55% do 78% za kredite obezbeđene hipotekama na nepokretnosti. Međutim, u 2011. godini naplativost kredita obezbeđenih bankarskim garancijama iznosila je 86,905, odnosno za kredite obezbeđene hipotekama na nepokretnosti 65,55%.

Tokom 2010. i 2011. godine Fond je izvršio ulaganje sredstava u osnivanje Tesla banke d.d. u Zagrebu u iznosu od 1,5 miliona EUR-a (vlasnički ulog u iznosu od 35.694 akcije) radi poboljšanja finansijskih preduslova za unapređenje privređivanja i povećanje zaposlenosti pripadnika srpske zajednice u Republici Hrvatskoj i dokapitalizovao Razvojnu banku Vojvodine u iznosu od dve milijarde dinara (26,13% akcionarskog kapitala) s ciljem poboljšanja funkcionisanja i stvaranja finansijskih preduslova za regulisanje privrednog statusa Razvojne banke Vojvodine a.d. i njenim aktivnostima u ukupnoj privrednoj politici AP Vojvodini. Spajanjem Fonda sa Razvojnou bankom Vojvodine prestao je sa radom Fond. Međutim, u 2013. godini pokazalo se da ovi poslovni potezi Fonda nisu bili opravdani niti su se zasnovali na ekonomskim kriterijima, već su pre svega bili

²⁴ Izveštaj o radu Fonda za razvoj AP Vojvodine u periodu od 2002. do 2012. godine, Fond za razvoj AP Vojvodine, Novi Sad, 2013. godina

politički motivisani. U međuvremenu Tesla banka d.d. se nalazi u velikim poslovnim problemima i u pitanju je njen opstanak, a Razvojnoj bankci Vojvodine Narodna banka Srbije oduzela je dozvolu za rad. Po likvidaciji Razvojne banke Vojvodine Vlada AP Vojvodine osnovala je novu razvojnu instituciju Razvojni fond AP Vojvodine.

2.2. Razvojna banka Vojvodine²⁵ a.d. nastala je od METALS-BANKE A.D. Novi Sad u aprilu 2010. godine, sa ciljem da se specijalizuje za dugoročno kreditiranje vojvođanske privrede. Zahvaljujući dokapitalizaciji, jula 2009. godine većinski vlasnik kapitala u METALS-BANCI postala je Vlada AP Vojvodine sa učešćem od 61,9% akcijskog kapitala. Pored toga, izvršeno je spajanje banke sa fondovima čiji je osnivač vlada AP Vojvodine: Fondom za razvoj i Garancijskim fondom AP Vojvodine. Koncentracija fondova i njihovo spajanje sa kapitalom Razvojne banke Vojvodine izvršeno je radi efikasnijeg finansiranja razvojnih projekata.

Razvojna banka Vojvodine bila je registrovana za obavljanje svih vrsta bankarskih poslova, uključujući i kreditne odnose sa inostranstvom: depozitne, kreditne, devizne, devizno-valutne i menjačke poslove, poslove izdavanja HOV, novčanih kartica (emisioni poslovi), depo poslove, kupovinu i prodaju HOV, garancijske poslove, poslove platnog prometa, posredovanja i trgovinu HOV, kupovinu i naplatu potraživanja, kao i brokersko-dilerske poslove.

Međutim, zbog niza propusta u radu i lošim upravljanjem kapitalom u Banci, a radi očuvanja stabilnosti finansijskog sistema u Srbiji Narodna banka Srbije je u aprilu ove godine oduzela dozvolu za rad Razvojnoj banci Vojvodine i preduzela neophodne mere da se poslovi platnog prometa i raspolaganje sredstvima deponenata i štediša neometano nastave preko drugih banaka.

2.3. Razvojni fond AP Vojvodine d.o.o. osnovan je februara 2013. godine na osnovu Zakona o razvojnom fondu AP Vojvodine i Zakona o privrednim društvima. Udeo u osnovnom kapitalu Fonda ima Autonomna Pokrajina Vojvodina 78,11% i Republika Srbija 21,89%.

Osnovnu delatnost Fonda čine odobravanje kredita, trgovina HOV, sticanje akcija i udela na osnovu pravnih poslova, uključujući i konverziju potraživanja. Fond učestvuje u realizaciji programa i projekata zasnovanih na ekonomskim principima za potrebe ostvarivanja sledećih ciljeva: razvoj privrede i poljoprivrede, osnivanja malih i srednjih preduzeća i razvoj preduzetništva, podsticanje socijalnog preduzetništva, zapošljavanja, izvoza i ravnomernog regionalnog razvoja.

3. Razvojna banka Rumunije²⁶ je tržišna finansijska institucija koja je po veličini kapitala na drugom mestu u Rumuniji. Po vlasničkoj strukturi, razlikuje se

²⁵ Statut Razvojne banke Vojvodine, Novi Sad, 28. 04. 2010.

²⁶ Victor Dragota, Andrea Sooian, Daniel Traian Pele, Eugen Mitrica, Malik Bensafta: „The Development of Romanian Capital Market, Evidence on Efficiency“, *Romanian Journal of Economic Forecasting*, no. 2, 2009, str. 147-161. Cit. prema dr Dragana Gnjatović, „Razvojna banka kao instrument politike javnih rashoda“, *Bankarstvo*, Bgd, 2/2012. str.15.

od svih drugih razvojnih banaka u Jugoistočnoj Evropi. Naime, tokom procesa vlasničke transformacije od banke u državnom vlasništvu prerasla je u banku akcionarskog tipa u mešovitom vlasništvu. Danas je u većinskom vlasništvu stranog kapitala. Nastala je 1990. godine u procesu tranzicije rumunskog bankarskog sistema od tadašnje Investicione banke. Prešla je u ruke regionalnih investicionih fondova i dobila veliko ovlašćenje Centralne banke Rumunija, da se bavi svim bankarskim poslovima. Godine 1998. Banka Societe Generale je otkupila deo vlasništva Razvojne banke Rumunije, a zatim kroz proces dokapitalizacije postala njen većinski vlasnik. Banka Societe Generale raspoloža sa 62% njenog kapitala, dok je ostali kapital i dalje u vlasništvu rumunskih regionalnih investicionih fondova.

FOND ZA RAZVOJ I INVESTICIONO-RAZVOJNI FOND

1. Fond za razvoj Republike Srbije osnovan je 1992. godine na osnovu Zakona o Fondu za razvoj Republike Srbije²⁷ i u stopostotnom je vlasništvu države. Formiranjem Fonda prestali su sa radom Fond za razvoj i prestrukturiranje privrede, Republički Fond za podsticanje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja, Fond za podsticanje razvoja SAP Kosova, Fond za podsticanje bržeg razvoja privredno nedovoljno razvijenih područja SAP Vojvodine i Pokrajinski fond za razvoj privrede u SAP Vojvodini, a sva sredstva, prava i obaveze navedenih fondova preneti su na Fond.

Početna sredstva za rad Fonda obezbeđena su iz budžeta Republike Srbije, međutim, na osnovu izmena i dopuna Zakona o Fondu za razvoj Republike Srbije od 2006. godine sredstva budžeta Republike Srbije ne mogu se koristiti za dokapitalizaciju Fonda. Od tada Fond se finansira iz sopstvenih sredstava, pre svega iz naplate dospelih kredita, prodaje obveznica stare devizne štednje, prodaje državnog kapitala, ostatka stečajne mase, otkupa stanova i naplate dospelih potraživanja. Kapital Fonda značajno je povećan od prodaje Telekom Srbija a.d. u iznosu od 1,5 milijardi DM, od koje je transferisano 60% u Fond za razvoj, što je omogućilo povećanu kreditnu aktivnost Fonda.

²⁷ Zakon o Fondu za razvoj Republike Srbije, Sl. glasnik RS br. 20/1992.

Tabela 2. Struktura državnog kapitala Fonda prema izvorima sredstava²⁸

	U RSD hiljada	
	2011	2010
Sredstva od prodaje Telekom Srbija a.d.	50,873,545	50,873,545
Prenos sredstava iz budžeta Srbije za regionalni razvoj	9,068,305	9,068,305
Prenos sredstava solidarnosti iz budžeta Republike Srbije	4,195,376	4,195,376
Sredstva preneta po osnovu otkupa Društvenog kapitala	1,755,152	1,755,152
Učešće u kapitalu preduzeća sa teritorije Kosova i Metohije	806,733	806,733
Učešće u kapitalu preduzeća sa teritorije Republike Srbije	4.172,675	3,558,241
Prenos sredstava iz stečajne mase srazmerno učešću društvenog kapitala	689,695	689,695
Ostali izvori	781,018	780,066
Prenos kapitala Garancijskog fonda	1,885,531	1,885,531
Prenos neraspoređene dobiti iz 2010. g.	2,076,910	
Stanje na dan 31.decembar	76,076,940	73,612,644

Izvor: "Finansijski izveštaj za 2011. godinu", Fond za razvoj Republike Srbije, Niš, 2012.

Povećanje kapitala Fonda u 2011. godini nastalo je na osnovu konverzije sredstava kreditne podrške privredi (subvencije) Ministarstva ekonomije i regionalnog razvoja u trajni ulog, povećanja vrednosti (revalorizacija) stanova iz stečajne mase i rasporeda neraspoređene dobiti.

Na osnovu izmena i dopuna Zakona o Fondu za razvoj iz 2012. godine Fond se može organizovati kao akcionarsko društvo, s tim što u tom slučaju Fond izdaje Republici Srbiji najmanje 51% akcija sa pravom glasa, a ostali akcionari mogu biti domaća i strana pravna i fizička lica.

²⁸ „Finansijski izveštaj za 2011. godinu“, Fond za razvoj Republike Srbije, Niš, 2012.

Tabela 3. Plasmani Fond tokom 2011. i 2010. godine Stanje na dan 31. decembra

Dati krediti i depoziti	U RSD hiljada	
	2011.	2010.
Dinarski krediti:	159,878,570	145,520,093
- za obrtna sredstva-kratkoročni	3,540,935	4,786,115
- dugoročni-investicioni krediti	156,145,935	140,542,261
- stambeni krediti	9,749	9,806
- ostali krediti	173,792	173,795
- bankama u stečaju i likvidaciji	8,116	8,116
Devizni krediti:	21,582,787	36,743,830
Bruto krediti komitentima	181,461,357	182,263,923
<i>Minus: Ispravka vrednosti</i>		
- dinarskih kredita	(69,870,119)	(23,179,083)
- deviznih kredita	(3,437,086)	(3,420,673)
- krediti bankama u stečaju i likvidaciji	(8,116)	(8,116)
	73,315,036	26,607,872
UKUPNO DATI KREDITI	108,146,036	155,656,051
DATI DEPOZITI	2,800,000	350,000
SVE UKUPNO DATI KREDITI	110,946,036	156,006,051

Izvor: "Finansijski izveštaj za 2011. god", Fond za razvoj Republike Srbije, Niš

Osnovni ciljevi Fonda su podsticanje privrednog ravnomernog regionalnog razvoja, unapređenje konkurentnosti domaće privrede, podsticanje razvoja proizvodnog zanatstva i uslužnih delatnosti, izvoza, zapošljavanja i razvoja tržišta kapitala. Krediti i garancije iz sredstava Fonda mogu se odobravati privrednim subjektima koji su u većinskom privatnom ili državnom vlasništvu, osim javnim preduzećima, odnosno poslednjim izmenama i dopunama Zakona o Fondu krediti i garancije mogu se odobravati i privrednim subjektima koji imaju učešće društvenog kapitala manje od 40%.

Sredstva Fonda za dugoročne devizne kredite obezbeđena su od prodaje Telekoma Srbija a.d., koji datiraju iz 1997. godine i najveći deo ovih kredita je više puta reprogramiran. Kao instrumenti za obezbeđenje kredita većinom su korišćene menice, a manji deo kredita obezbeđen je garancijama ili avaliranim menicama banaka. Dugoročni dinarski investicioni krediti su ulagani u nove programe, rekonstrukciju i modernizaciju postojećih proizvodnih pogona i programa koji obezbeđuju primenu novih informacionih tehnologija, zatim razvoj proizvodnog zanatstva i uslužnih delatnosti, podsticanje regionalnog razvoja najnerazvijenih opština, krediti iz budžeta za novoosnovana pravna lica i preduzetnike, krediti iz budžeta za nezaposlena fizička lica i lica koja su proglašena za tehnološki višak, te

kreditu Novog investicionog plana za podsticanje investicija i povećanje zaposlenosti u nerazvijenim područjima, krediti „start up” za preduzetnike i mikro krediti za samozapošljavanje. Fond je obavljao i kreditne plasmane po komisionim poslovima (subvencije, izvoz, lizing, turizam, inovacije, regionalni razvoj, mikro krediti, subvencije poljoprivredi, građevinska industrija i dr.) koji su odobravani preduzećima u ime i za račun određenih ministarstava.

Kao instrumenti obezbeđenja, u zavisnosti od kredita korišćene su garancija banke, avalirane menice banke, hipoteke na nepokretnosti, jemstvo drugog pravnog lica, ručna zaloga, žiranti, sopstvene menice.

Tabela 4. Koncentracija kredita po delatnostima

Stanje na dan 31. decembra 2011. godine	
Delatnost	Iznos
Bankarstvo	1,808,052,259.64
Građevinarstvo	20,607,405,337.51
Komunalne i lične usluge	4,899,234,534.53
Obrazovanje	37,559,047.55
Ostala prerađivačka industrija	1,061,381,263.62
Ostalo	222,277,019.35
Prerada drveta i proizvodi od drveta	10,546,777,918.74
Prerada kože i proizvodnja predmeta od kože	1,926,624,418.46
Primarna proizvodnja	1,272,320,156.29
Proizvodnja celuloze, papira, izdavanje i štampanje	2,814,943,936.67
Proizvodnja električne energije, gasa i vode	957,582,366.42
Proizvodnja električnih i optičkih uređaja	6,00,562,159.22
Proizvodnja hemijskih proizvoda i vlakana	5,983,115,259.07
Proizvodnja mašina, metala i metalnih proizvoda	43,723,144,410.69
Proizvodnja prehrambenih proizvoda, pića i duvana	27,239,674,073.91
Proizvodnja proizvoda od gume i plastike	2,068,664,952.55
Proizvodnja proizvoda od minerala i ostalih sirovina	3,621,374,082.37
Proizvodnja saobraćajnih sredstava	5,321,829,497.63
Proizvodnja tekstila i tekstilnih proizvoda	8,950,956,224.86
Saobraćaj, skladištenje i veze	9,325,448,390.15
Trgovina na veliko i malo	1,351,686,233.44
Turizam-hoteli i restorani	5,656,488,639.82
Vađenje ruda i kamena	14,013,962,542.23
Zanatstvo	1,149,503,687.17
Zdravstveni i socijalni rad	886,001,091.59
UKUPNO	181,451,609,503.48

Izvor: „Finansijski izveštaj za 2011. god.“, Fond za razvoj RS. Niš

Preko Fonda za razvoj realizovane su dve kreditne linije i to: kreditna linija Erste Banke iz Beča za podsticanje likvidnosti i konkurentnosti domaće privrede pravnim licima sa većinskim privatnim kapitalom, i kreditna linija NBG Bank Atina za pravna lica sa većinskim privatnim kapitalom za ulaganje u nove programe, poslovni prostor i trajna obrtna sredstva. Krediti su obezbeđivani avaliranim menicama ili garancijama banke, kao i blanko sopstvenim menicama komitenta uz ovlašćenje za naplatu.

Od ukupno plasiranih sredstava 39% je plasirano u mašinsku i prehrambenu industriju, što je najveći procenat plasiranih sredstava.

2. Investiciono-razvojni fond Crne Gore, je osnovan 2010. godine kao jednočlano akcionarsko društvo na osnovu Zakona o Investiciono-razvojnog fondu Crne Gore²⁹. Fond je pravni sledbenik Fonda za razvoj Republike Crne Gore. Osnovni kapital Fonda³⁰ čine novčana sredstva Fonda za razvoj Crne Gore, akcije i vlasnički udeli u preduzećima u kojima Fond za razvoj ima određeni procenat vlasništva, potraživanja po osnovu prethodno plasiranih kredita Fonda za razvoj, potraživanja po osnovu obveznica i sredstva Direkcije za razvoj malih i srednjih preduzeća namenjena finansiranju razvoja malih i srednjih preduzeća. Ukupna vrednost osnivačkog kapitala Fonda iznosi 100.237.346,00 EUR-a, podeljenih na 100.237.364 obične akcije, nominalne vrednosti 1 EUR.

Osnovna delatnost Fonda je podsticanje i ubrzavanje privrednog razvoja Crne Gore kroz osnivanje i razvoj malih i srednjih preduzeća i preduzetnika, podršku infrastrukturnim projektima, projektima vodosnabdevanja, tretmana otpadnih voda i zaštite životne sredine, finansiranje projekata od lokalnog, regionalnog i državnog značaja, podsticanje izvoza i zapošljavanje. Za obaveze Fonda bezuslovno i neopozivo jemči Crna Gora, a za svoje obaveze Fond odgovara imovinom.

Uz saglasnost osnivača Fond može postati član, osnivač ili akcionar domaćih i međunarodnih finansijskih institucija, privrednih društava u Crnoj Gori i u inostranstvu, koristiti sredstva međunarodnih fondova, zaduživati se u Crnoj Gori i u inostranstvu na tržištu novca i kapitala radi obavljanja osnovne delatnosti i kupovati i prodavati hartije od vrednosti, udele na domaćem i inostranom tržištu

RAZVOJNO FINANSIRANJE U USLOVIMA EKONOMSKE KRIZE

Suočeni sa velikim razmerama i posledicama koje kriza ostavlja na društvo, te sa nelikvidnošću i bankrotstvom brojnih banaka, osiguravajućih kompanija i kompanija iz materijalne proizvodnje i usluga, mnoge razvijene zemlje i zemlje u razvoju, te i brojne međunarodne finansijske organizacije preduzimaju niz konkretnih mera za jačanje bankarskog sektora i kreditiranje posustale privrede i

²⁹ Zakon o Investiciono-razvojnog fondu Crne Gore, Sl. list Crne Gore br. 88/2009.

³⁰ Statut Investiciono-razvojnog fonda Crne Gore, koji je 16. 04. 2010. usvojen na osnivačkoj skupštini Fonda.

formiranje novih nacionalnih razvojnih institucija. Težište je stavljeno na mobilisanje finansijskih sredstava sa nižim troškovima i dugoročnijim izvorima u korist privrede.

Evropska unija je preduzela konkretne mere na jačanju ekonomskog fonda za pomoć zemljama koje se nalaze u ekonomskim problemima (Grčka, Španija, Kipar, Portugal), stvaranju monetarne unije i postepenom uvođenju jedinstvenog nadzora nad bankarskim sektorom (preko 6000 banaka) u zoni evra (17 zemalja) radi rešavanja ekonomske krize. U januaru ove godine Generalna skupština Ujedinjenih nacija donela je odluku o formiranju međudržavne radne grupe za izradu ciljeva održivog razvoja, koji treba da predstavlja ključni korak za donošenje razvojne agende planete posle 2015. godine. U okviru zemalja BRIKS-a pokrenuta je inicijativa da se protiv širenja krize deo državnih profita združi u zajednilku razvojnu banku, koja će funkcionisati mimo MMF-a i Svetske banke sa početnim kapitalom od 100 milijardi dolara. U Francuskoj je pokrenuto formiranje nove investicione banke sa kapitalom od 30 milijardi eura (BPI) u vlasništvu države i državne finansijske institucije (CDC), sa zadatkom objedinjavanja postojećih agencija i fondova radi podsticanja ekonomskog rasta putem kreditiranja malih i srednjih preduzeća i koordiniranja njihovih aktivnosti. Pored toga, i druge zemlje zahvaćene krizom preduzimaju slične finansijske mere, osnivaju nove finansijske institucije i dr.

S toga je za našu zemlju veoma značajno da se prate i izučavaju mere i aktivnosti koje preduzimaju međunarodne finansijske organizacije i pojedine države i da shodno stanju u našoj privredi donose mere koje će doprineti bržem rešavanju krize i otvoriti perspektivu za napredak privrede i društva. S tim u vezi, rešenja se moraju tražiti i u efikasnijem korišćenju državnih budžetskih sredstava, koja se nalaze rasuta po brojnim fondovima. Jedno od rešenja je i osnivanje nacionalne razvojne banke.

Imajući to sve u vidu, težište aktivnosti svih društvenih snaga u zemlji, pre svega Republičke vlade i njenih institucija treba usmeriti na ostvarivanje strateških razvojnih ciljeva kao što su makroekonomska stabilnost, održiv privredni rast i razvoj konkurentne privrede, povećanje zaposlenosti i standarda stanovništva i ravnomeran regionalni razvoj. Tome treba da doprinese donošenje novog modela privrednog rasta, koji će se umesto na potrošnji i uvozu zasnivati na jačanju ponude i izvoza, povećanju investicija i poboljšanju konkurentnosti privrede. Poseban akcenat treba staviti na reindustrijalizaciju privrede, jer se pokazalo da model industrijskog razvoja zasnovan na stranim investicijama i pasivnoj državi ne daje rezultate, niti se sa strane investicijama može upravljati³¹. Značajnu podršku tome treba da pruži finansijski i bankarski sektor, pre svega kroz efikasno finansiranje strateških i razvojnih projekata koji doprinose povećanju investicione aktivnosti u

³¹ P. Petrovic, Politika, Beograd, 2013. str.11.

oblasti infrastrukture, energetike, poljoprivrede, zdravstva, saobraćaja i telekomunikacija.

S obzirom na strukturu izvora kapitala banaka, finansiranje projekata samo od strane komercijalnih banaka je skupo i neodrživo za svaku zemlju. Zato se rešenja moraju tražiti u dugoročnijim i povoljnijim izvorima sredstva na partnerskoj, korporativnoj ili konzorcijalnoj osnovi domaćih i stranih partnera. Nosioc te aktivnosti treba da bude država sa svojim institucijama i organizacijama. Za realizaciju takvih projekata neophodno je da država donese strategiju privrednog razvoja, koja će definisati prioritetne nacionalne programe i projekte, koji će biti investiciono podržani. Takva strategija treba da je koncepcijom podržana od svih relevantnih subjekata u društvu, tj. od poslodavaca, države i sindikata sa tačno utvrđenim nosiocima, odgovornošću i rokovima za njihovo ostvarivanje.

RACIONALNIJA POTROŠNJA BUDŽETSKIH FONDOVSKIH SREDSTAVA

Za razvoj zemlje, ključno je pitanje kako dugoročno obezbediti likvidna sredstva za investicije i razvoj, posebno sredstva iz povoljnijih izvora. Komercijalne banke se rukovode, pre svega kriterijima obezbeđenja kapitala, sigurnosti plasmana i efikasnosti i profitabilnosti u realizaciji projekata. Kroz partnerstvo i u saradnji sa državom komercijalne banke treba da interesno učestvuju u finansiranju infrastrukturnih projekata, rukovodeći se multiplikacionim eksternim efekom koji kapitalni projekti imaju na mobilnost kompanija i preduzetnika-učesnika u njihovoj realizaciji. Za finansiranje takvih investicija neophodno je razvijati model konzorcijalnog učešća brojnih bankarskih i finansijskih organizacija, kako iz zemlje tako i iz inostranstva. U tome posebnu ulogu treba da ima država i njeni organi, koji će na racionalan način obezbediti inicijalna sredstva za te investicije. To se posebno odnosi na veću mobilnost državnih sredstava, koja se nalaze razasuta po raznim fondovima, kao što je Fond za razvoj, Nacionalni investicioni plan, Agencija za promociju i podsticanje izvoza, Agencija za razvoj malih i srednjih preduzeća, Agencija za osiguranje i finansiranje izvoza. Osim Fonda za razvoj, koji se finansira iz sopstvenih sredstava, koja su kao početni kapital ranije obezbeđena iz Budžeta Republike Srbije, sredstva za rad ostalih fondova obezbeđuju se i dalje iz Budžeta Republike.

Međutim, kada se radi o plasmanu, upravljanju i namenskoj kontroli korišćenja budžetskih fondova zakonima, uredbama i drugim aktima države institucionalizovan je sistemski monopol nad tim fondovima. Takvo stanje zadržano je i do danas. Time je dat legitimitet i upravnim organima u fondovima da se autonomno i netransparentno ponašaju u donošenju odluka. Prema tome, nezavisno od sastava organa, njihov monopolski položaj omogućava im autonomno donošenje odluka, koje često nisu u skladu sa interesima društva. Zato

je neophodno i društveno odgovorno prema poreskim obveznicima novim zakonskim rešenjima, sistemski i institucionalno stvoriti uslove za objedinjavanje razvojnih fondovskih sredstava u jednu finansijsku organizaciju, čije će korišćenje biti namensko, racionalno i transparentno.

Ilustracije radi, samo za Nacionalni investicioni plan³² od privatizacionih prihoda, budžetskog suficita, donacija i kredita međunarodnih finansijskih organizacija i pristupnih fondova Evropske unije iz Budžeta Vlade je izdvajano preko milijardu evra, što predstavlja oko 3,5% BDP. S tim u vezi, postavlja se pitanje koliko su ta sredstva doprinela ostvarivanju ciljev plana, tj. povećanju zaposlenosti, održivom privrednom rastu, sprovođenju strategije za uravnoteženje regionalnog razvoja, podizanju konkurentnosti mi sprovođenju strategije za smanjenje siromaštva. Iako se radi o veoma značajnim sredstvima poreskih obveznika koja su potrošena o njihovoj nameni, korisnicima i efektima najšira javnost nije dovoljno upoznata niti je objektivno imala uticaja na njihovo korišćenje. Takv rad u budžetskim ustanovama doprinosi dominantnom uticaju neadekvatnih kriterija i neselektivnosti u izboru projekata koji se finansiraju, zatim monopolu u odlučivanju i odsustvu efikasne kontrole. To dovodi do nenamenskog korišćenju sredstava i nerealizovanja projektovanih ciljeva, tako da se danas suočavamo sa mnogo većim problemima nego što su bili u vreme donošenja plana. Nesporo je da iza toga stoje razne interesne grupe, snažni pojedinačni ili udruženi lobiji i drugi neprihvatljivi nosioci, koji su stacionirani u strukturama vlasti, pre svega u pojedinim parlamentarnim političkim partijama i njihovim asocijacijama. Primera radi, u Izveštaju državnog revizora o poslovanju Fonda za razvoj za 2010. godinu kontstatovani su mnogi propusti, kao što je nenamensko koprišćene sredstava, neadekvatno obezbeđenje kredita, neadekvatna kontrola i drugo, što je Fond dovelo da tu godinu završi sa gubitkom od oko 3,5 milijarde dinara³³. S tim u vezi nameće se pitanje kakvo je tek stanje u drugim državnim fondovima? Zato je odgovornost države da zakonski i institucionalno obezbedi da korišćenje tih sredstava bude transparentno, racionalno i efikasno.

JAVNO IZNETI STAVOVI O RAZVOJNOJ BANCI

O potrebi jačanja razvojnog finansiranja i osnivanja organizacija koje će se baviti tim poslovima, posebno o osnivanju razvojne banke u našoj zemlji ukazivano je na brojnim stručnim, naučnim, interesnim i drugim skupovima, tribinama i okruglim stolovima³⁴. Iz te aktivnosti nastale su mnoge inicijative i

³² „Nacionalni investicioni plan 2006/2007“, Ministarstvo finansija, Beograd, 2006. str. 8.

³³ „Danas“, Brograd, 16. april 2012.

³⁴ Milan Vujović: „Razvojna banka od ideje do realizacije“, *Ekonomski vidici*, Beograd, 1/2013. str. 1-17.

predlozi sa konkretnim rešenjima, koji su dostavljani nadležnim državnim organima. Ukazaćemo na neke od njih koji mogu koristiti za dalji rad.

U studiji grupe autora „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020”³⁵ konstatovana je potreba osnivanja razvojne banke kao entiteta, čiji su osnovni zadaci (1) korekcija tržišnih implikacija, odnosno delovanje u oblastima u kojima tržište ne postoji i (2) kreiranje efikasnog tržišta na duži rok. Pored toga, konstatuje se da dinamičan pristup ovom pitanju pretpostavlja postupnu evoluciju izvora sredstava banke sa početnim kapitalom države, drugu fazu čini objedinjavanje svih oblika razvojnog finansiranja iz javnih izvora (razvojni fondovi), treću, izvori razvojnog finansiranja iz inostranstva (fondovi i banke), četvrtu, sindicirano finansiranje sa komercijalnim bankama iz zemlje i inostranstva te kreiranje javno-privatnog partnerstva u finansiranju nacionalnih projekata, i petu, nastup banke na domaćem i međunarodnom tržištu kroz emitovanje visokokvalitetnih obveznica i srodnih instrumenata.

U radu „Srbija 2020. koncept razvoja Republike Srbije do 2020.godine”³⁶, istaknuto je da je važno već tokom 2011. godine uspostaviti razvojnu banku i objediniti sve resurse namenjene privredi, kako izvozno orijentisanim preduzećima, tako i onim koja imaju potrebu za dodatnim sredstvima radi unapređenja proizvodnje u zemlji, te da njeno funkcionisanje mora da bude u skladu sa EU i principima STO.

Na inicijativu privrednika Privredna komora Srbije i Srpskog udruženja menadžera istaknuto je opredeljenje o potrebi osnivanja razvojne nacionalne banke.

U Ministarstvu finansija iz prethodne Vlade i uz stručnu pomoć eksperata nemačke razvojne banke KfW urađena je studija³⁷ o analizi bankarskog sektora i o mogućnosti osnivanja razvojne banke u Srbiji, te položaja Fonda za razvoj, Garantnog fonda, Agencije za stimulisanje izvoza i uloge Nacionalnog investicionog plana u ekonomskom razvoju zemlje.

Vlada Republike Srbije dostavila je Skupštini Republike Srbije Predlog zakona o razvojnoj banci u Srbiji na usvajanje, koji je nakon republičkih izbora u 2012. godini novoizabrana Vlada bez obrazloženja povukla iz procedure usvajanja.

Pored toga, u javnosti su pokrenute i druge ideje o nacionalnoj razvojnoj banci, koje polaze od toga da se razvojna banka osnuje kroz oživljavanje jedne od četiri velike banke u stečaju (Beobanka, Beogradska banka, Jugobanka i Invest banka), transformisanje Fonda za razvoj i drugih državnih fondova i osnivanje banke od jedne od banaka u većinskom državnom vlasništvu. S tim u vezi, u poslednje tri-četiri godine iznošena su i kontroverzna stanovišta, koja se sastoje od

³⁵ „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011 2020“, *USAD, Ekonomski fakultet- Fond za razvoj ekonomske nauke i Ekonomski institut, MAT*, Bgd. 2010. str. 124. i 126.

³⁶ „Srbija 2020. koncept rayvoja Srbije do 2020. godine“, grupa autora okupljena oko Predsednika Republike, 18. decembar 2010. god.

³⁷ „Development bank Serbia“, Dr Peter Hartig et al. , Beograd, Frankfurt, 2010.

različitih izjava predstavnika vlasti, negiranja svake potrebe za bankom ove vrste, do onih koji u ovoj banci vide veću mogućnost za racionalniju upotrebu budžetskih sredstava i njihovo korišćenje za realizaciju strateških razvojnih programa.

U Narodnoj banci Srbije³⁸ istaknuto je da bi za Srbiju bilo dobro da ima državnu razvojnu banku koja ne bi primala depozite, niti bi direktno radila sa klijentima, nego isključivo preko poslovnih banaka...što podrazumeva da bi ta institucija morala da bude razvojna državna banka 21. a ne 19. veka koja deli pare iz budžeta. Pored podrške ideji o razvojnoj banci, ukazano je na potrebu i političke volje u društvu o tome³⁹.

U stručnoj javnosti je istaknuto da je nacionalno razvojno bankarstvo često predmet kritike liberalnih mislioca, jer navodno dovodi do sistemskih rizika u finansijskom sistemu, promovisanja mekog budžetskog ograničenja, distorzije tržišta i istiskivanja komercijalnih banaka, odnosno domaća razvojna banka bi korigovala tržišne imperfekcije, koje nastaju usled informacione asimetrije i transakcionih troškova, te da je tržište danas nedostupno velikom broju učesnika i formiranje ovakve institucije bi upravo dovelo do kreiranja efikasnog tržišta na duži rok⁴⁰.

Pored toga, konstatovano je da je veoma značajno i ekonomski opravdano da se državna sredstva rasuta po raznim fondovima objedine, koncentrišu i ulože u novu finansijsku instituciju – razvojnu banku, čiji bi osnivač bila država, sa strateškim zadatkom da se sredstva ulažu u programe i projekte koji su od nacionalnog i razvojnog značaja za zemlju i koji će doprineti povećanju i investicione aktivnosti, a time i rastu proizvodnje, izvoza i zaposlenosti, odnosno smanjenju socijalne napetosti u društvu, da izvori sredstava za ukupan kapital razvojne banke budu povoljniji u odnosu na tržišne izvore, što će njihovim korisnicima obezbediti nižu cenu kapitala, veću dugoročnost aranžmana i niže troškove korišćenja u odnosu na standardne uslove komercijalnih banaka⁴¹.

Osnovni kapital za početak rada banke treba da uloži država, u drugoj fazi da se objedine svi oblici razvojnog finansiranja iz javnih izvora, uključujući i Fond za razvoj, i treća faza bi objedinila i upravljanje izvorima razvojnog finansiranja iz inostranstva, kao što su krediti Svetske banke, razvojnih banaka EU, nacionalnih razvojnih banaka drugih zemalja, donacije. Naglašeno je da nacionalnu razvojnu banku treba zaštititi od bilo koje vrste koalicionog političkog upravljanja, jer bi je to u kratkom roku razorilo⁴².

³⁸ Radovan Jelašić, "Politika", 18.januar. 2010.

³⁹ Dr Milan Šojić, "Dan" , 24.maj.2010. godine

⁴⁰ Nikola Jovanovic, "Novi standard", 20.januar 2010.

⁴¹ Milan Vujović, "Politika", 30. januar 2011.

⁴² Dr Boško Živković, "Politika", 30. januar 2011.

Iz Svetske banke i Međunarodnog monetarnog fonda zalažu se za koncept razvojne agencije, koji se zasniva na iskustvima zemalja koje u dugom periodu imaju nacionalno razvojno bankarstvo⁴³.

Iz Privredne komore Srbije ističu da oblast delovanja razvojne banke treba da bude finansiranje infrastrukturnih i drugih razvojnih i kapitalnih dugoročnih projekata, odnosno zakon o banci treba da obezbedi nezavisnost uprave banke, posebno kreditnog odlučivanja od političkog uticaja kao i da se na osnovu posebne metodologije vrši ocena projekata koji će se finansirati iz ove institucije⁴⁴.

Ukazano je i na to da suština banke za razvoj nije da konkuriše poslovnim bankama već da popuni deo ponude dugoročnog finansiranja koji poslovne banke s obzirom na kratkoročne i skupe kredite ne mogu da pokriju.⁴⁵

Prostor za razvojnu banku postoji samo ako ona zauzme mesto i preuzme funkcije postojećih budžetskih institucija koje se bave kreditiranjem i objedini raštrkane inostrane izvore razvojnog finansiranja - fondovi Svetske banke do pristupne pomoći Evropske unije, samostalnog izlaska na međunarodno tržište kapitala i zajednički nastup sa domaćim i stranim poslovnim bankama na finansijskom tržištu⁴⁶.

Smatra se da je razvojna banka potrebna samo ako se krediti budu delili za opravdane investicije i projekte koji imaju budućnost i ako se podržava proizvodnja razmenjivih dobara namenjenih izvozu⁴⁷.

Iz Unije polodavaca i preduzetnika Srbije zalažu se za redefiniciju bankarskog sistema u kome će dominirati nacionalna razvojna banka kao podrška reformama kojima dominiraju mala i srednja preduzeća, odnosno da na izradi zakona o banci radi posebna komisija.

Iz radne grupe za izradu zakona o razvojnoj banci, ističu da je Predlog zakona o razvojnoj banci Srbije dostavljen Skupštini Srbije na usvajanje, te da sredstva od 400 miliona evra neće biti jedina sredstva, već će biti uvećana od strane međunarodnih finansijskih institucija, koja će svoja sredstva moći plasirati preko ove banke⁴⁸.

Na Okruglom stolu Sekcije za bankarstvo Društva ekonomista Beograda uz učešće Privredne komore Beograd istaknuto je da u uslovima opadajućih pokazatelja privrednih kretanja u zemlji i bez efikasnijeg rešavanja nagomilanih problema u realnom sektoru nije moguće ostvariti stabilan društveni i privredni razvoj niti će bankarski sektor dugoročno moći održati svoju poslovnu stabilnost. Stoga je ocenjeno da je neophodno realizovati projekt organizovanja razvojne

⁴³ Dr Boško Živković, Mr Irena Janković: "Mogućnosti i rizici formiranja nacionalne razvojne banke Srbije", *"Izazovi evropskih integracija"*, Sl. glasnik, Bgd. 2010/12. str.116.

⁴⁴ Vidosava Džagic, *"Politika"*, 27. avgust 2011.

⁴⁵ Dr Dušan Vujović, *"Politika"*, 09. mart 2011.

⁴⁶ Slobodan Vučković, *"NIN"*, br. 3098.

⁴⁷ Miloš Bugarin, *"Novac"*19. mart 2011.

⁴⁸ Tatjana Isakovic, *"Politika"*, 12. februar 2012.

banke, kao nezavisne, stručne i profesionalno osposobljene organizacije, koja će biti nosilac objedinjavanja i koncentracije svih državnih fondovskih sredstava, koja će se koristiti u skladu sa strateškim i dugoročnim ciljevima razvoja društva⁴⁹.

Posmatrano sa stanovišta analiza, predloga i stavova koji su izneti u javnosti o razvojnoj banci pokazalo se da je Srbiji potrebna razvojna finansijska organizacija, koja će kroz objedinjavanje razvojnih finansijskih sredstava u zemlji obezbediti njihovu racionalniju upotrebu radi ostvarivanja razvojnih projekata koji su od nacionalnog značaja.

Nasuprot tome, istaknuti su i drugačiji stavovi o mogućnosti osnivanja razvojne banke u Srbiji, koji ukazuju na to da razvojna banka ne bude ni državna ni banka spasa, već da principijelno ima pun ili potpun smisao u dva slučaja: 1. ako je istovremeno i razvojna i poslovna banka, i 2. ako se u delu finansiranja razvoja oslanja na srednjoročnu strategiju privrednog i društvenog razvoja. Bitna funkcija razvojne banke treba da bude objedinjavanje finansijskog potencijala iz domaćih i inostranih izvora i finansiranje kapitalnih ulaganja u projekte koji su utvrđeni strategijom⁵⁰.

S druge strane, smatra se da će razvojna banka proći isto kao Fond za razvoj, odnosno da će biti neprofitabilna institucija koja pomaže samo odabrane firme, odnosno, cela ideja je loša, zato što će podršku dobijati samo oni koji ne mogu da prođu tržišni test i da dobiju kredit od neke od komercijalnih banaka, te problem je i to što je doneta odluka o formiranju razvojne banke a da prethodno nije urađena analiza koja bi pokazala opravdanost takve ustanove⁵¹.

U vezi Predloga zakona o razvojnoj banci istaknuto je da u predlogu zakona nisu predviđene kaznene odredbe za prekršaje, da nije definisana nadležnost Narodne banke, da nije jasno definisano upravljanje i kontrola upotrebe sredstava, odnosno da će banka biti pod kontrolom političkih partija⁵².

Postavljeno je i pitanje o opravdanosti osnivanja razvojne banke ako već postoji Fond za razvoj i koja je razlika između Fonda, preko koga država može da menja postojeću privrednu strukturu, da je usmerava i podstiče, i razvojne banke, odnosno ukazuje se i na našu sklonost ka nagomilavanju institucija koje rade isti posao. i zalaže se da se novac uloži u dogradnju i razvoj postojećeg Fonda za razvoj.⁵³ Pored toga, ima mišljenja da je bankarsko tržište u Srbiji danas dovoljno razvijeno da i bez novog finansijskog posrednika može apsorbovati domaće i inostrane izvore finansiranja razvoja i plasirati ih u odabrane projekte⁵⁴.

⁴⁹ Sekcija za bankarstvo DEB, Stavovi sa Okruglog stola o *Održivosti bankarskog sektora u uslovima ekonomske i finansijske krize*, Bgd. 16. maja 2012. god.

⁵⁰ Dr Tomislav Bandin, Dr Nenad Vunjak, "*Politika*", 30. januar 2010.

⁵¹ Dr Miroslav Prokopijević, "*Danas*", 12. januar 2012.

⁵² Dr Danica Popović, "*Politika*", 18. januar 2012.

⁵³ Dr Veroljub Dugalić, "*Politika*", 05. decembar 2011.

⁵⁴ Dr Dragana Gnjatović, isto, str. 22.

S obzirom na loše poslovne rezultate, koje je i pored velike finansijske pomoći Vlade Pokrajine Razvojna banka Vojvodine ostvarila u poslednje tri godine, u javnosti se ideja o osnivanju nacionalne razvojne banke povezivala i sa ovom bankom. Pitanja se odnosilo na to, da li nam treba još jedna banka ove vrste, koja će neracionalno trošiti i onako oskudna državna sredstva, da li će to biti politička banka pod patronatom vlasti, te da li će novac dobijati samo privilegovani i sl. Međutim, treba imati u vidu da se ne radi o istoj vrsti banke, različiti su izvori sredstava, pa prema tome različita je poslovna politika i namena kredita. Razvojna banka Vojvodine nastala je iz stečaja i dokapitalizacije Metals banke od strane Pokrajinske Vlade. Osnovana je na osnovu zakona o bankama kao klasična komercijalna banka, koja prikuplja sve vrste depozita, posluje po tržišnim uslovima, radi sa stanovništvom i obavlja druge bankarske poslove. Stoga, je povodom donošenja zakona o razvojnoj banci u Srbiji, istaknuto, da dešavanja u pokrajinskoj razvojnoj banci, koja sa izvornim značenjem te reči nema ništa zajedničko, jer radi kao i svaka druga komercijalna banka, nisu, niti mogu biti preporuka za takav zakon.⁵⁵

Predstavnici međunarodnih finansijskih organizacija u Srbiji o inicijativi za osnivanje razvojne banke, ukazuju na opreznost pri kreiranju razvojne banke i na potrebu proučavanja svetskih iskustava o tome. Smatra se da bi bilo dobro izučiti pozitivna iskustva uspešnih banaka kao što je nemačka banka za razvoj KfW, zatim kanadska poslovno - razvojna banka BDC, te finska banka Finvera. Uspešnost njihovog rada sastoji se na jasno definisanom mandatu, koji sadrži (1) odabir sektora za ulaganje, (2) pravila saradnje sa privatnim sektorom i (3) minimum efikasnosti.⁵⁶ Pored toga, ocenjeno je da je privredna situacija u Srbiji lošija usled usporavanja aktivnosti u evro-zoni, i da treba obratiti pažnju na realizaciju javno-privatnih partnerstava i osnivanja razvojne banke, ističući da te inicijative, moraju da budu jako dobro osmišljene, da imaju čvrstu strukturu i njihov rizik po finansijski sistem mora da bude strogo kontrolisan⁵⁷.

Oblast delovanja banke treba da bude i finansiranje lokalnih infrastrukturnih projekata, koji generišu pozitivne eksterne efekte, ta banka bi u budućnosti mogla biti značajna i u efikasnom korišćenju EU fondova, čiji će se iznosi povećavati kako Srbija bude napredovala u pristupnim pregovorima sa EU.⁵⁸

⁵⁵ Slobodan Kostić, "Politika", 28. avgust 2012.

⁵⁶ Lu Brefor, "Politika", 14. april 2011.

⁵⁷ Bogdan Lisovolik, www.mondo.rs/s22652/info/ekonomija

⁵⁸ Dubravka Đedovic, "Politika", 29. avgust 2012.

PRETPOSTAVKE O ORGANIZOVANJU RAZVOJNE BANKE

Osnovne pretpostavke za organizovanje jedne finansijske bankarske organizacije kao što je razvojna banka treba da se zasniva na sledećim razvojnim ciljevima:

- Društvenoj potrebi za organizovanje banke ove vrste,
- Donošenju zakona o razvojnoj banci,
- Donošenju statuta ili drugog dokumenta o organizaciji banke,
- Utvrđivanju izvora kapitala banke, i
- Strategiji i poslovnoj politici banke.

Sa stanovišta ukupne aktivnosti i javno iznetih stavova i zalaganja predstavnika iz privrede i njihovih udruženja, te velikog broja stručnih i naučnih radnika, prevladalo je stanovište da je Srbiji potrebna jedna razvojna finansijska institucija kao što je nacionalna razvojna banka. Društveno je opravdano i ekonomski racionalno izvršiti objedinjavanje svih razvojnih budžetskih fondovskih sredstava na nivou Republike radi njihove racionalnije upotrebe i usmeravanja u razvojne projekte od nacionalnog i strateškog značaja. Glavni nosilac formiranja razvojne banke treba da bude država, koja će iz budžeta obezbediti početni kapital za njen rad. Država će institucionalno zakonom i drugim aktima urediti funkciju, organizaciju, nadležnosti, kontrolu i upravljanje bankom.

Kontrolu poslovanja nad razvojnom bankom i njenim radom treba da vrši država preko nadležnog organa Skupštine Republike Srbije, odnosno Vlade Republike Srbije ili nekog drugog organa koji odredi država. Shodno vlasničkoj strukturi kapitala u banci funkciju upravljanja obavljaće nadležno ministarstvo preko upravnog organa, koje će u skladu sa zakonskim odredbama definisati poslovnu strategiju i usmeravati sredstva u poslove koji su njome utvrđeni. Time se mora obezbediti ciljna održivost razvoja institucije, ostvarivanje njene strategije i poslovne politike i kvalitetno upravljanje. S tim u vezi, funkcionisanje banke neophodno je zaštititi od raznih političkih, interesnih i menadžerskih lobija i drugih monopolskih uticaja. Banka treba da bude politički nezavisna, stručna i profesionalno osposobljena razvojna finansijska organizacija, koja će uspešno realizovati postavljene ciljeve. Zato je veoma značajno i društveno odgovorno da država preko svojih nadležnih organa obezbedi kontinuirano poslovanje banke u skladu sa zakonom i strategijom razvoja, tako da se ne dovede u pitanje svrha njenog postojanja i njenih aktivnosti.

Pored zakona koji uređuje osnivanje i funkcionisanje razvojne banke neophodno je obezbediti kompatibilnost ovog zakona sa drugim zakonima koji regulišu rad privrednih društava, banaka, te organizacija u oblasti tržišta hartija od vrednosti, računovodstva, revizije, kao i javnih finansija. Realizovanje ovih zadataka je iz nadležnosti određenih državnih organa.

U prvoj fazi rada banka sa ograničenim sredstvima finansirala bi tačno definisane prioritetne delatnosti, a sa rastom izvora kapitala i uključivanjem novih

investitora u kapital banke, kreditna aktivnost banke bi se proširila i na druge strateške prioritete. Takođe, u realizaciji ovog projekta potrebno je sagledati i strana iskustva u radu banaka ove vrste i jasno definisati ciljeve i mehanizme za njegovo ostvarivanje.

Veoma je značajno delatnost banke ograničiti na obavljanje specifičnih poslova i zadataka u oblasti finansiranja strateških i nacionalnih programa koji neće ugroziti delatnost komercijalnog bankarstva.

Ključno je pitanje, koja je razlika između upravljanja u banci i u državnom fondu.⁵⁹ Razlika je veoma velika i sastoji se u tome što upravni organi u banci upravljaju i odgovaraju za odluke i mere koje donose, dok u fondu članovi organa samo upravljaju, ali neposredno ne odgovoraju za donete odluke, jer je njihova odgovornost kolektivna. Tim pre što organe u državnim fondovima najčešće čine predstavnici pojedinih parlamentarnih političkih partija, državnih organa i drugih njihovih institucija. Stoga, ni razvojna banka u vlasništvu države nije idealno rešenje za upotrebu državnih sredstava, ali je racionalnije od fondovskog raspolaganja sredstvima.

Osnivanjem razvojne banke, država će objedinjavanjem sredstava koja se nalaze rasuta po brojnim državnim institucijama - fondovima imati znatno veću kontrolu nad njima. Prema tome, ovde se ne radi o formalnom, već o suštinskom pitanju, koje se sastoji u tome, može li država naći povoljnije rešenje od postojećeg za namensko i efikasno koriscenje tih sredstava. Formiranjem razvojne banke stvorice se uslovi za to.

DELATNOST RAZVOJNE BANKE

Strateški zadatak razvojne banke treba da bude u javnom interesu, da se sredstva ulažu u programe i projekte od nacionalnog i razvojnog značaja za zemlju, koji će doprinostiti povećanju investicione aktivnosti, a time i rastu proizvodnje, izvoza i zaposlenosti, odnosno smanjenju socijalne napetosti u društvu. Pored finansiranja projekata sa visokim eksternim efektima, aktivnost banke se proširuje i na nove ciljeve, kao što su socijalni razvoj, razvoj nerazvijenih područja zemlje, podrška malih i srednjih preduzeća, promocija izvoza i dr. Razvojna banka treba da razvija javno-privatno partnerstvo u finansiranju infrastrukturnih i drugih razvojnih projekata koji su od interesa za zemlju. Pored toga, u zavisnosti od svog kreditnog potencijala banka može pružiti podršku komercijalnim bankama u investiranju infrastrukturnih projekata od javnog interesa kroz sufinansiranje, kreditne garancija, kreditne linije, osiguranje i drugo.

Za realizaciju tih zadataka veoma je značajno obezbediti da izvori sredstava za kapital banke budu povoljniji u odnosu na tržišne, što će njihovim korisnicima

⁵⁹ Milan Vujovic: "Što pre do razvojne banke", "Politika", 13. septembar 2012. str. 11.

omogućiti nižu cenu kapitala, dugoročnost aranžmana i niže troškove korišćenja u odnosu na standardne uslove komercijalnih banaka. Banka se neće baviti prikupljanjem depozita od privrede niti poslovima sa stanovništvom i time neće konkurisati komercijalnim bankama.

Pri ostvarivanju strategije razvoja razvojna banka neće biti u konfliktu sa nacionalnim finansijskim sistemom niti komercijalnim bankama, već će delovati na osnovama saradnje i zajedničkog finansiranja projekata koji su od javnog interesa. Da ne bi dolazilo do konflikata sa komercijalnim bankama oko tržišta, centralnom bankom oko kontrole rizika i državom oko podnošenja računa za rad, neophodno je sva ta pitanja urediti zakonom o razvojnoj banci.

Poseban problem kod osnivanja organizacija koje se bave razvojnim finansiranjem, kao što je nacionalna razvojna banka javlja se u uslovima budžetskog deficita, povećanja javnog duga, inflacije, opadanja privredne aktivnosti, smanjenja spoljno-trgovinske razmene i otežanih uslova obezbeđenja kapitala na međunarodnom tržištu za vreme trajanja globalne finansijske krize koja je pogodila i nacionalne države. To dovodi do opadanja inostrane pomoći, pada privredne aktivnosti, smanjenja agregatne tražnje, povećanja cene kapitala i sužavanja kreditne aktivnosti banaka. Iako u otežanim uslovima rada, rešenja se u prvom redu moraju tražiti kroz organizovanje banke na osnovu objedinjavanja i racionalnijeg korišćenja budžetskih fondovskih sredstava. Nosilac te aktivnosti treba da bude država i njene institucije.

OSNOVNI IZVORI KAPITALA BANKE

Jedno od pitanja koje se postavlja u vezi razvojne banke odnosi se na to da li ona može biti depozitna ili ne bankarska organizacija. Polazeći od definicije Ujedinjenih nacija o razvojnoj banci, da se radi o finansijskoj instituciji koja je primarno orijentisana na ponudu dugoročnih kapitalnih izvora za projekte koji generišu pozitivne eksterne efekte i koje privatni kreditori ne finansiraju u dovoljnoj meri, treba imati u vidu da se radi o specijalizovanoj bankarskoj organizaciji koja nudi finansijske proizvode i usluge koje postojeći bankarski sektor ne nudi. Pored toga, prikupljanje depozita od privatnih organizacija poskupljuje sredstva u banci koja postaju skupa za finansiranje dugoročnih projekata i povećava se rizik od njihovog držanja u banci. Osim toga, ukoliko banka slobodno učestvuje na domaćem tržištu depozita i kredita pada pod nadležnost centralne banke.

S obzirom na karakter i cilj osnivanja razvojne banke, banka se ne može baviti prikupljanjem depozita niti ostvarivati profit u poslovanju. Zadatak banke je strogo definisan na ponudu dugoročnih kapitalnih izvora za projekte koji se finansiraju po povoljnijim uslovima nego što su tržišni.

Dinamički posmatrano osnovni izvori kapitala razvojne banke mogu biti sledeći:

Početni kapital za banku treba da obezbedi država iz budžeta,

Objedinjavanje svih oblika razvojnog finansiranja iz javnih izvora uključujući Fond za razvoj i druge državne fondove iz kojih se finansiraju brojni programi,

Međunarodni krediti vlada i donatorska sredstva data za potrebe od javnog interesa,

Razvojni fondovi iz inostranstva, pre svega krediti Svetske banke, razvojni fondovi Evropske unije, zatim krediti pojedinih razvojnih banaka iz drugih zemalja,

Emitovanje visokokvalitetnih obveznica na domaćem i međunarodnom tržištu.

Za banku je od posebnog značaja jačanje kreditnog rejtinga banke, koji treba da doprinese njenom osposobljavanju za samostalan nastup na domaćem i stranom tržištu, te i emitovanju visokokvalitetnih obveznica i drugih hartija od vrednosti. Time se stvaraju veće mogućnosti da infrastrukturne kompanije i drugi privredni subjekti od nacionalnog značaja dođu do povoljnijih investicionih sredstava.

Povećanje izvora kapitala i uključivanje novih investitora u kapital banke uticaće na proširivanje aktivnosti banke na finansiranje novih projekata i programa koji treba da budu u skladu sa strategijom razvoja banke, jer u suprotnom banka bi izgubila svrhu svog postojanja. Međutim, taj proces bi neminovno doveo do proširivanja delokruga rada i nadležnosti upravnih organa u banci, kao što je povećana kontrola rada, upravljanje rizicima i drugo.

INSTITUCIONALNE I NORMATIVNE AKTIVNOSTI OSNIVANJA RAZVOJNE BANKE

Polazeći od aktivnosti i stavova privrednika i njihovih udruženja i asocijacija, te velikog broja stručnih i naučnih radnika preovlađuje stanovište o potrebi objedinjavanja budžetskih fondovskih sredstava u jednu finansijsku organizaciju, kao što je nacionalna razvojna banka, čije osnivanje, organizovanje, nadležnosti i upravljanje treba urediti posebnim zakonom i drugim podzakonskim aktima. Iako zakon o razvojnoj banci u Srbiji nije donet, s obzirom na ekonomsku krizu u zemlji i nedostatak likvidnih sredstava za oporavak i razvoj privrede, izgradnjom institucionalnih uslova obezbediće se efikasnije i racionalnije korišćenje državnih fondovskih sredstava i njihovo ulaganje u razvojne programe i projekte od strateškog značaja za zemlju. Posebno je značajno što ti projekti imaju multiplikacioni efekat na privredu, koji doprinosi većem angažovanju malih i srednjih preduzeća i preduzetnika, povećanju proizvodnje, većem zapošljavanju i smanjenju regionalnih razlika u društvu⁶⁰.

⁶⁰ M. Vujović, O. Vasić, „Neka pitanja uloge razvojne banke u regionalnom razvoju“, *Ekonomski vidici*, Beograd, 2-3/2013. str. 283-284.

S obzirom da Fiskalnom strategijom Vlade za 2014. godinu sa projekcijama za 2015. i 2016. godinu⁶¹ nisu predviđena početna sredstva za osnivanje razvojne banke, neophodno je da se radi rešavanja ekonomske krize i bržeg razvoja privrede pokrene društvena akcija za racionalniju upotrebu državnih sredstava razasutih po brojnim fondovima. Stoga je neophodno da kreatori strategije razvojne i ekonomske politike i nosioci zakonske regulative u zemlji odgovorno sagledaju društveni interes i oblik organizovanja finansijske organizacije koja će obezbediti efikasnije upravljanje i racionalnije korišćenje fondovskih budžetskih sredstava. Imajući to u vidu, uz uvažavanje razvojnih finansijskih organizacija koje se osnivaju u razvijenijim zemljama, rešenje i u našoj zemlji se treba tražiti u osnivanju nacionalne razvojne banke.

Literatura

1. Bjelica, V. (2001), „Bankarstvo“, „Stylos“, Novi Sad
2. Brefor, L. (2011), „Politika“, Beograd
3. Bugarin, M. (2011), „Novac“, Beograd
4. Bandin, T., Vunjak. N. (2010), „Politika“, Beograd
5. „Development bank Serbia“, (2010) , dr P. Hartig et al., Beograd, Frankfurt
6. Dragota, V., i dr. (2009), „The Delevopment of Romanian Capital Market, Evidence on Efficiency“, „Romanian Journal of Economic Forecasting“, Bukurešt
7. Dugalić, V. (2011), „Politika“, Beograd
8. Đedovoć, D. (2012), „Politika“, Beograd
9. „Fiskalna strategija za 2014 sa projekcijom za 2015. i 2016. godinu“, (2013), Vlada Republike Srbije, Beograd
10. „Finansijski izveštaj za 2011. godinu“, (2012), Fond za razvoj Republike Srbije, Beograd
11. Gnjatović, D. (2012), „Razvojna banka kao instrument politike javnih rashoda“, „Bankarstvo“, Beograd
12. Isaković, T. 2012 , „Politika“, Beograd
13. „Izveštaj o radu Fonda za razvoj AP Vojvodine u periodu od 2002. do 2012. godine“, (2013), Fond za razvoj AP Vojvodine, Novi Sad
14. Jelašić, R. (2010), „Politika“, Beograd
15. Jovanović, N. (2010), „Novi standard“, Beograd
16. „JUBMES BANKA“, JUBMES banka, (2009), Beograd
17. Kapor, P. (2005), „Bankarstvo“, Megatrend Univerzitet, Beograd

⁶¹ „Fiskalna strategija za 2014. godinu sa projekcijama za 2015. i 2016. godinu“, Vlada Republike Srbije, Ministarstvo finansija i privrede, Bgd. 2013. god.

18. Kejnz, Dž. M. (2013), „Opšta teorija zaposlenosti, kamate i novca“, SL.glasnik, Beograd
19. Kostić, S. (2012), „Politika“, Beograd
20. „Law concerning the KfW“, www.kfw.de
21. Lisovolik, B. www.mondo.rs
22. „Memorandum o budžetu i ekonomskoj i fiskalnoj politici za 2011. godinu sa projekcijama za 2012. i 2013. godinu“, (2011), Vlada Republike Srbije, Ministarstvo finansija, Beograd
23. „Nacionalni investicioni plan 2006/2007“, (2006), Ministarstvo finansija, Beograd
24. Petrović, P. (2013), „Politika“, Beograd
25. Popović, D. (2012), „Politika“, Beograd
26. Prokopijević, M. (2012), „Politika“, Beograd
27. „Postkrizni model ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020“, (2010), USAD, Ekonomski fakultet-Fond za razvoj ekonomske nauke i Ekonomski institut-MAT, Beograd
28. “Reithinking the Role of National Development Banks“, (2005), Department of Economic and Social Affairs, Expert Group Meeting Document, UN, Njujork
29. Sekcija za bankarstvo Društva ekonomista Beograd, (2012) , „Stavovi sa Okruglog stola o Održivosti bankarskog sektora u uslovima ekonomske krize, Beograd
30. „Strategija upravljanja akcijama banaka u vlasništvu Republike Srbije za period 2009-2012. godine“, (2009), Vlada Republike Srbije, Beograd
31. „Statut Razvojne banke Vojvodine“, (2010) , Razvojna banka a.d. Novi Sad
32. „Srbija 2020. koncept razvoja Srbije do 2020. godine“, (2010), Grupa autora okupljena oko Predsednika Republike, Beograd
33. Statut Investiciono-razvojnog fonda Crne Gore, (2010), Investiciono-razvojni fond CG, Podgorica
34. Šojić, M. (2010), „Danas“, Beograd
35. Topić, M. (2010), „Danas“, Beograd
36. “Ustav Republike Srbije“, (2006), Kancelarija za saradnju s medijima Vlade Republike Srbije, Beograd
37. Uvalić, M. (2011), „Zašto Zapadni Balkan kasni za Centralnom i Istočnom Evropom“,
38. Vučković, S. (2011), NIN, Beograd
39. Vujović, D., (2011) , „Politika“, Beograd
40. Vujović, M. (2011), „Politika“, Beograd
41. Vujović, M. (2012), Što pre do razvojne banke, Politika, Beograd
42. Vujović, M., Vasić, O. (2013), „Neka pitanja uloge razvojne banke u regionalnom razvoju“, Ekonomski vidici, DEB, Beograd
43. Vukadinović, P. (2012), „Investicije“, Univerzitet Singidunum, Beograd

44. Vukadinović, P. (2013), „Globalizacija i strane direktne investicije u Srbiji“, Zbornik radova, Univerzitet Sinergija, Bijeljina
45. „Zakon o Fondu za razvoj Republike Srbije“, (1992), Sl. glasnik, Beograd
46. Zakon o Investiciono-razvojnom fondu Crne Gore, (2009), Sl. list CG, Podgorica
47. Zakon o Hrvatskoj banci za obnovu i razvitak, (2006), NN, Zagreb
48. Zakon o Investiciono-razvojnoj banci Republike Srpske, (2006), Sl. glasnik RS, Banja Luka
49. Zakon o Razvojnoj banci Federacije BiH, (2008), Sl. novine Federacije BiH, Sarajevo
50. Živković, B. , Janković, I. (2010), „Mogućnosti i rizici formiranja nacionalne razvojne banke u Srbiji“, „Izazovi evropskih integracija“, „Sl. glasnik“, Beograd,
51. Živković, B. (2011), „Politika“, Beograd,
52. Džagić, V. (2011), „Politika“, Beograd

THE ROLE OF ESTABLISHING DEVELOPMENT BANK

Milan Vujović⁶²
Predrag Vukadinović⁶³
Bekim Ćosović⁶⁴

Abstract

This paper presents the history of establishment and development of development financial institutions in Southeastern Europe countries with special emphasis on the former Yugoslav community. The focus is set on the organization, operation and functioning of development financial institutions, particularly development banks. Past work experiences of development banks in other countries are considered when discussing the possibility of organizing a development bank in our country.

⁶² Milan Vujović, dipl ecc, Expert Associate, Belgrade Banking Academy, Faculty for Banking, Insurance and Finance, member of Economic Sciences Committee, Serbian Academy of Sciences and Arts

⁶³ Predrag Vukadinović, PhD, Assistant Professor at Singidunum University

⁶⁴ Bekim Ćosović, Msc, Associate Member of Belgrade Banking Academy, Faculty for Banking, Insurance and Finance, Belgrade

In case of Serbia, the need of rational and efficient use of budget funds as well as directing them in strategic national programs, now scattered across ministries, funds, agencies, has been considered. In this regard, there is need for establishing the National Development Bank of Serbia, with the role to merge all budget funded assets in a financial organization and ensure effective management and direction of their development projects. In this process most important role is that of the state, which would provide initial funding for the establishment of the development bank. Development Bank should be non-profit banking organization, able to offer more favorable conditions for financing projects of national importance and development compared to commercial bank

Keywords : bank, development bank , fund , funds , projects , development, state

MONITORING PORTFOLIA KOLATERALA U NEKRETNINAMA PRIMENOM STATISTIČKIH METODA S PREGLEDOM PRAKSE U SRBIJI

Nikola Seneši¹
Zoran Grubišić²

Apstrakt

Monitoring portfolia kolaterala u nekretninama predstavlja obavezu banaka kako u smislu prudencione regulative tako i u smislu zahteva za efikasnim upravljanjem rizikom. Imajući u vidu da je proces pojedinačne reevaluacije kolaterala u velikim portfolijima često veoma kompleksan i skup, finansijske institucije imaju mogućnost razvoja modela za praćenje celokupnog portfolia primenom statističkih indeksa vrednosti na različite klase kolaterala. Prilikom izrade ovih modela, finansijske institucije moraju da ispune zahteve za kvalitetom analitike kako samog portfolia tako i statističkih indeksa koji se koriste. Pored toga, potrebno je identifikovati projektni zadatak i način klasifikacije portfolia. Tek na osnovu tako pripremljenog modela realno je očekivati da se ostvare odgovarajući rezultati. Primena statističkih modela u Srbiji dozvoljena je u opštem smislu uputstvima Narodne banke Srbije kojima se reguliše upravljanje adekvatnošću kapitala. S druge strane, praksa u primeni ovih modela još uvek je skromna.

Ključne reči: portfolio, kolateral, nekretnine, statistika, finansijski sektor

UVOD

Sušтина primene statističkih metoda u procesu monitoringa portfolia kolaterala u poslovnim bankama zasniva se na osnovnim principima zakona velikih brojeva. U praktičnom smislu monitoring portfolia kolaterala nekretnina primenom

¹ Msci Nikola Seneši, WMG Advisory, Beograd

² dr Zoran Grubišić, redovni profesor, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje I finansije, Beograd

statističkih modela vrši se aplikacijom indeksa promene vrednosti na pojedine segmente portfolia. Na ovaj način, banka je u mogućnosti da umesto pojedinačnih analiza svake pozicije u portfoliu prati kretanje pojedinih partija ili klasa koje su definisane u samom procesu analitičkog strukturiranja portfolia. Potrebno je napomenuti da je ovaj model vrednovanja u svojoj suštini kontrolnog karaktera i da mu je prevashodni zadatak da identifikuje one segmente i dopunski pojedinačne pozicije čija je ukupna promena identifikovana primenom indeksa materijalne prirode, u smislu rizika njihovog eventualnog utržištenja. U koracima koje slede posle samog procesa monitoringa takve pozicije se analiziraju s posebnom pažnjom. U cilju adekvatnog razumevanja mehanizma monitoringa portfolia kolaterala nekretnina, predstavljen je hipotetički model na osnovu koga se mogu identifikovati osnovne premise ovog analitičkog koncepta. Model razvijen u ovom radu je zasnovan na hipotetičkim unosima u smislu vrednosti pojedinačnih kolaterala. S druge strane, indeksi koji su korišćeni takođe su konstituisani na bazi pretpostavljenih podataka, ali su usklađeni s realnim kretanjima tržišta nekretnina u Srbiji u periodu od 2007. do 2012 godine.

HIPOTETIČKI PRIMER MONITORINGA KOLATERALA PRIMENOM STATISTIČKIH METODA

Osnovne pretpostavke hipotetičkog modela su:

- monitoring se vrši u prvoj polovini 2012. godine (H1 2012),
- model obuhvata 50 različitih kolaterala grupisanih u 5 grupa prema hipotetičkoj kategorizaciji (vrsta, lokacija ili neka druga karakteristika skupa),
- svi kolaterali su inicijalno vrednovani³ u periodu od početka 2007. do kraja 2011. godine (H1 2007. do H2 2011.),
- indeksacija je obavljena na polugodišnjem nivou.

Osnovni ciljevi monitoringa (projektni zadatak) u ovom hipotetičkom modelu je statističko vrednovanje portfolia kolaterala podeljenog na 4 klase.

Klasa 1

Kolaterali koji zahtevaju zvaničnu procenu spoljnog procenitelja i dužnu pažnju internog tima. U ovu grupu spadaju svi kolaterali čija je vrednost⁴ veća od 3 M evra i koji imaju veću statističku promenu od 15% vrednosti, kao i kolaterali čija je vrednost veća od 1 M evra i koji imaju veću statističku promenu od 20% vrednosti.

Klasa 2

³ Inicijalna vrednost unosa je zvanična procena koja se radi prilikom ulaska kolaterala u portfolio.

⁴ Radi se o vrednosti dobijenoj primenom indeksa na osnovnu vrednost.

Kolaterali koji zahtevaju dužnu pažnju internog tima. U ovu grupu spadaju svi kolaterali čija je vrednost veća od 1 M evra i koji imaju veću statističku promenu od 10% vrednosti, kao i svi kolaterali čija je vrednost veća od 3 M evra, bez obzira na statističku promenu vrednosti.

Klasa 3

Svi kolaterali čija je promena veća od 25% a ne pripadaju klasama 1 i 2, a čija se vrednost automatski modifikuje primenom indeksirane vrednosti.

Klasa 4

Svi ostali kolaterali, čija se vrednost u sistemu ne menja.

Ovakav način klasifikacije predstavlja hipotetički zahtev koji se postavlja pred statistički monitoring. Ista može biti prilagođena sistemskim i upravljačkim zahtevima pojedinačne finansijske institucije. Potrebno je napomenuti da je suština klasifikacije u nivou detaljnosti analize pojedinačnih kolaterala. U tom smislu klasa 1 zahteva najviši nivo analize, koji uključuje angažovanje eksternog procenitelja, dok klasa 4 ima najniži nivo analize, koji praktično ostaje samo na nivou statističkog monitoringa (nivo promene vrednosti u odnosu na značaj klase u portfoliju se smatra nedovoljnim za dalje aktivnosti). Usled takve klasifikacije, napomenjemo da u ovom slučaju svrstavanje kolaterala u višu klasu znači njegovo izuzimanje iz nižih klasa.

Tabela 1. Detalji hipotetičkog portfolia od 50 kolaterala prezentovani su u sledećoj tabeli:

		Kolateral 1	Kolateral 2	Kolateral 3	Kolateral 4	Kolateral 5	Kolateral 6	Kolateral 7	Kolateral 8	Kolateral 9	Kolateral 10	Total
Grupa 1	Vrednost	€ 25,000	€ 10,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 15,000	€ 265,000	€ 19,000	€ 182,000	€ 37,000	€ 22,000	<u>€ 745,000</u>
	Datum vrednovanja	H1 2007	H1 2007	H2 2007	H2 2008	H1 2009	H1 2009	H2 2009	H1 2010	H2 2010	H1 2011	
		Kolateral 11	Kolateral 12	Kolateral 13	Kolateral 14	Kolateral 15	Kolateral 16	Kolateral 17	Kolateral 18	Kolateral 19	Kolateral 20	Total
Grupa 2	Vrednost	€ 400,000	€ 150,000	€ 1,300,000	€ 80,000	€ 2,150,000	€ 650,000	€ 190,000	€ 820,000	€ 160,000	€ 450,000	<u>€ 6,350,000</u>
	Datum vrednovanja	H1 2007	H2 2007	H2 2008	H2 2008	H2 2009	H1 2010	H1 2010	H1 2010	H1 2011	H2 2011	
		Kolateral 21	Kolateral 22	Kolateral 23	Kolateral 24	Kolateral 25	Kolateral 26	Kolateral 27	Kolateral 28	Kolateral 29	Kolateral 30	Total
Grupa 3	Vrednost	€ 1,200,000	€ 3,500,000	€ 800,000	€ 650,000	€ 2,150,000	€ 420,000	€ 3,500,000	€ 650,000	€ 3,000,000	€ 500,000	<u>€ 16,370,000</u>
	Datum vrednovanja	H2 2007	H2 2007	H1 2008	H2 2008	H1 2009	H1 2009	H1 2010	H2 2010	H1 2011	H2 2011	
		Kolateral 31	Kolateral 32	Kolateral 33	Kolateral 34	Kolateral 35	Kolateral 36	Kolateral 37	Kolateral 38	Kolateral 39	Kolateral 40	Total
Grupa 4	Vrednost	€ 60,000	€ 80,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 350,000	€ 90,000	€ 130,000	€ 210,000	€ 40,000	€ 30,000	<u>€ 1,160,000</u>
	Datum vrednovanja	H1 2007	H2 2007	H1 2008	H1 2008	H2 2009	H1 2010	H2 2010	H1 2011	H1 2011	H2 2011	
		Kolateral 41	Kolateral 42	Kolateral 43	Kolateral 44	Kolateral 45	Kolateral 46	Kolateral 47	Kolateral 48	Kolateral 49	Kolateral 50	Total
Grupa 5	Vrednost	€ 350,000	€ 500,000	€ 90,000	€ 420,000	€ 680,000	€ 750,000	€ 200,000	€ 150,000	€ 180,000	€ 650,000	<u>€ 3,970,000</u>
	Datum vrednovanja	H1 2007	H2 2007	H2 2008	H2 2008	H1 2009	H1 2009	H1 2010	H1 2010	H2 2010	H1 2011	

Statistički indeksi vrednosti za ovih 5 grupa kolaterala (H1 2007 = 100%) koji se koriste za statističku procenu pozicija dati su u sledećoj tabeli:

	H1 2007	H2 2007	H1 2008	H2 2008	H1 2009	H2 2009	H1 2010	H2 2010	H1 2011	H2 2011
Grupa 1	<u>100%</u>	105%	120%	105%	95%	85%	80%	75%	80%	75%
Grupa 2	<u>100%</u>	110%	140%	110%	85%	65%	55%	60%	55%	50%
Grupa 3	<u>100%</u>	125%	135%	120%	100%	95%	85%	90%	85%	90%
Grupa 4	<u>100%</u>	108%	130%	108%	90%	75%	68%	68%	68%	63%
Grupa 5	<u>100%</u>	115%	128%	113%	98%	90%	83%	83%	83%	83%

Uz pretpostavku obavljanja procesa statističkog monitoringa u prvoj polovini 2012, a na bazi serije polugodišnjih indeksa koji se završavaju 2011. godine, statistička procena pojedinačnih kolaterala data je po grupama u sledećim tabelama:

Grupa 1		Kolateral 1	Kolateral 2	Kolateral 3	Kolateral 4	Kolateral 5	Kolateral 6	Kolateral 7	Kolateral 8	Kolateral 9	Kolateral 10	Total
	Osnovna vrednost	€ 25,000	€ 10,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 15,000	€ 265,000	€ 19,000	€ 182,000	€ 37,000	€ 22,000	€ 745,000
	Promena vrednosti	75%	75%	71%	71%	79%	79%	88%	94%	100%	94%	
	Kontrolna vrednost 2012	€ 18,750	€ 7,500	€ 35,714	€ 85,714	€ 11,842	€ 209,211	€ 16,765	€ 170,625	€ 37,000	€ 20,625	€ 613,746
	Razlika	-€ 6,250	-€ 2,500	-€ 14,286	-€ 34,286	-€ 3,158	-€ 55,789	-€ 2,235	-€ 11,375	€ 0	-€ 1,375	-€ 131,254
%	-25%	-25%	-29%	-29%	-21%	-21%	-12%	-6%	0%	-6%	-18%	
Grupa 2		Kolateral 11	Kolateral 12	Kolateral 13	Kolateral 14	Kolateral 15	Kolateral 16	Kolateral 17	Kolateral 18	Kolateral 19	Kolateral 20	Total
	Osnovna vrednost	€ 400,000	€ 150,000	€ 1,300,000	€ 80,000	€ 2,150,000	€ 650,000	€ 190,000	€ 820,000	€ 160,000	€ 450,000	€ 6,350,000
	Promena vrednosti	50%	45%	45%	45%	77%	91%	91%	91%	91%	100%	
	Kontrolna vrednost 2012	€ 200,000	€ 68,182	€ 590,909	€ 36,364	€ 1,653,846	€ 590,909	€ 172,727	€ 745,455	€ 145,455	€ 450,000	€ 4,653,846
	Razlika	-€ 200,000	-€ 81,818	-€ 709,091	-€ 43,636	-€ 496,154	-€ 59,091	-€ 17,273	-€ 74,545	-€ 14,545	€ 0	-€ 1,696,154
%	-50%	-55%	-55%	-55%	-23%	-9%	-9%	-9%	-9%	0%	-27%	
Grupa 3		Kolateral 21	Kolateral 22	Kolateral 23	Kolateral 24	Kolateral 25	Kolateral 26	Kolateral 27	Kolateral 28	Kolateral 29	Kolateral 30	Total
	Osnovna vrednost	€ 1,200,000	€ 3,500,000	€ 800,000	€ 650,000	€ 2,150,000	€ 420,000	€ 3,500,000	€ 650,000	€ 3,000,000	€ 500,000	€ 16,370,000
	Promena vrednosti	72%	72%	67%	75%	90%	90%	106%	100%	106%	100%	
	Kontrolna vrednost 2012	€ 864,000	€ 2,520,000	€ 533,333	€ 487,500	€ 1,935,000	€ 378,000	€ 3,705,882	€ 650,000	€ 3,176,471	€ 500,000	€ 14,750,186
	Razlika	-€ 336,000	-€ 980,000	-€ 266,667	-€ 162,500	-€ 215,000	-€ 42,000	€ 205,882	€ 0	€ 176,471	€ 0	-€ 1,619,814
%	-28%	-28%	-33%	-25%	-10%	-10%	6%	0%	6%	0%	-10%	
Grupa 4		Kolateral 31	Kolateral 32	Kolateral 33	Kolateral 34	Kolateral 35	Kolateral 36	Kolateral 37	Kolateral 38	Kolateral 39	Kolateral 40	Total
	Osnovna vrednost	€ 60,000	€ 80,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 350,000	€ 90,000	€ 130,000	€ 210,000	€ 40,000	€ 30,000	€ 1,160,000
	Promena vrednosti	63%	58%	48%	48%	83%	93%	93%	93%	93%	100%	
	Kontrolna vrednost 2012	€ 37,500	€ 46,512	€ 24,038	€ 57,692	€ 291,667	€ 83,333	€ 120,370	€ 194,444	€ 37,037	€ 30,000	€ 922,594
	Razlika	-€ 22,500	-€ 33,488	-€ 25,962	-€ 62,308	-€ 58,333	-€ 6,667	-€ 9,630	-€ 15,556	-€ 2,963	€ 0	-€ 237,406
%	-38%	-42%	-52%	-52%	-17%	-7%	-7%	-7%	-7%	0%	-20%	
Grupa 5		Kolateral 41	Kolateral 42	Kolateral 43	Kolateral 44	Kolateral 45	Kolateral 46	Kolateral 47	Kolateral 48	Kolateral 49	Kolateral 50	Total
	Osnovna vrednost	€ 350,000	€ 500,000	€ 90,000	€ 420,000	€ 680,000	€ 750,000	€ 200,000	€ 150,000	€ 180,000	€ 650,000	€ 3,970,000
	Promena vrednosti	83%	72%	73%	73%	85%	85%	100%	100%	100%	100%	
	Kontrolna vrednost 2012	€ 288,750	€ 358,696	€ 66,000	€ 308,000	€ 575,385	€ 634,615	€ 200,000	€ 150,000	€ 180,000	€ 650,000	€ 3,411,446
	Razlika	-€ 61,250	-€ 141,304	-€ 24,000	-€ 112,000	-€ 104,615	-€ 115,385	€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	-€ 558,554
%	-18%	-28%	-27%	-27%	-15%	-15%	0%	0%	0%	0%	-14%	

Prema datim vrednostima, bazična statistika portfolia je data u sledećoj tabeli:

Osnovna vrednost portfolia	€ 28,595,000
Broj pozicija u portfoliu	50
Prosečna osnovna vrednost pozicije	€ 571,900
Statistička promena vrednosti	-€ 4,243,182
Procentualna promena vrednosti	-14.84%

Imajući u vidu prethodnu klasifikaciju pozicija portfolia prema rezultatima statističkog monitoringa, u sledećim tabelama je data podela svih 5 grupa u okviru portfolia na klase (1 do 4), koje su označene različitim bojama na sledeći način:

	Klasa 1	Klasa 2				Klasa 3			Klasa 4			
	Kolateral 1	Kolateral 2	Kolateral 3	Kolateral 4	Kolateral 5	Kolateral 6	Kolateral 7	Kolateral 8	Kolateral 9	Kolateral 10	Total	
Grupa 1	Osnovna vrednost	€ 25,000	€ 10,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 15,000	€ 265,000	€ 19,000	€ 182,000	€ 37,000	€ 22,000	€ 745,000
	Promena vrednosti	75%	75%	71%	71%	79%	79%	88%	94%	100%	94%	0
	Kontrolna vrednost 2012	€ 18,750	€ 7,500	€ 35,714	€ 85,714	€ 11,842	€ 209,211	€ 16,765	€ 170,625	€ 37,000	€ 20,625	€ 613,746
	Razlika	-€ 6,250	-€ 2,500	-€ 14,286	-€ 34,286	-€ 3,158	-€ 55,789	-€ 2,235	-€ 11,375	€ 0	-€ 1,375	-€ 131,254
	%	-25%	-25%	-29%	-29%	-21%	-21%	-12%	-6%	0%	-6%	-18%
Grupa 2	Kolateral 11	Kolateral 12	Kolateral 13	Kolateral 14	Kolateral 15	Kolateral 16	Kolateral 17	Kolateral 18	Kolateral 19	Kolateral 20	Total	
	Osnovna vrednost	€ 400,000	€ 150,000	€ 1,300,000	€ 80,000	€ 2,150,000	€ 650,000	€ 190,000	€ 820,000	€ 160,000	€ 450,000	€ 6,350,000
	Promena vrednosti	50%	45%	45%	45%	77%	91%	91%	91%	100%	100%	0
	Kontrolna vrednost 2012	€ 200,000	€ 68,182	€ 590,909	€ 36,364	€ 1,653,846	€ 590,909	€ 172,727	€ 745,455	€ 145,455	€ 450,000	€ 4,653,846
	Razlika	-€ 200,000	-€ 81,818	-€ 709,091	-€ 43,636	-€ 496,154	-€ 59,091	-€ 17,273	-€ 74,545	-€ 14,545	€ 0	-€ 1,696,154
%	-50%	-55%	-55%	-55%	-23%	-9%	-9%	-9%	-9%	0%	-27%	
Grupa 3	Kolateral 21	Kolateral 22	Kolateral 23	Kolateral 24	Kolateral 25	Kolateral 26	Kolateral 27	Kolateral 28	Kolateral 29	Kolateral 30	Total	
	Osnovna vrednost	€ 1,200,000	€ 3,500,000	€ 800,000	€ 650,000	€ 2,150,000	€ 420,000	€ 3,500,000	€ 650,000	€ 3,000,000	€ 500,000	€ 16,370,000
	Promena vrednosti	72%	72%	67%	75%	90%	90%	106%	100%	106%	100%	0
	Kontrolna vrednost 2012	€ 864,000	€ 2,520,000	€ 533,333	€ 487,500	€ 1,935,000	€ 378,000	€ 3,705,882	€ 650,000	€ 3,176,471	€ 500,000	€ 14,750,186
	Razlika	-€ 336,000	-€ 980,000	-€ 266,667	-€ 162,500	-€ 215,000	-€ 42,000	€ 205,882	€ 0	€ 176,471	€ 0	-€ 1,619,814
%	-28%	-28%	-33%	-25%	-10%	-10%	6%	0%	6%	0%	-10%	
Grupa 4	Kolateral 31	Kolateral 32	Kolateral 33	Kolateral 34	Kolateral 35	Kolateral 36	Kolateral 37	Kolateral 38	Kolateral 39	Kolateral 40	Total	
	Osnovna vrednost	€ 60,000	€ 80,000	€ 50,000	€ 120,000	€ 350,000	€ 90,000	€ 130,000	€ 210,000	€ 40,000	€ 30,000	€ 1,160,000
	Promena vrednosti	63%	58%	48%	48%	83%	93%	93%	93%	93%	100%	0
	Kontrolna vrednost 2012	€ 37,500	€ 46,512	€ 24,038	€ 57,692	€ 291,667	€ 83,333	€ 120,370	€ 194,444	€ 37,037	€ 30,000	€ 922,594
	Razlika	-€ 22,500	-€ 33,488	-€ 25,962	-€ 62,308	-€ 58,333	-€ 6,667	-€ 9,630	-€ 15,556	-€ 2,963	€ 0	-€ 237,406
%	-38%	-42%	-52%	-52%	-17%	-7%	-7%	-7%	-7%	0%	-20%	
Grupa 5	Kolateral 41	Kolateral 42	Kolateral 43	Kolateral 44	Kolateral 45	Kolateral 46	Kolateral 47	Kolateral 48	Kolateral 49	Kolateral 50	Total	
	Osnovna vrednost	€ 350,000	€ 500,000	€ 90,000	€ 420,000	€ 680,000	€ 750,000	€ 200,000	€ 150,000	€ 180,000	€ 650,000	€ 3,970,000
	Promena vrednosti	83%	72%	73%	73%	85%	85%	100%	100%	100%	100%	0
	Kontrolna vrednost 2012	€ 288,750	€ 358,696	€ 66,000	€ 308,000	€ 575,385	€ 634,615	€ 200,000	€ 150,000	€ 180,000	€ 650,000	€ 3,411,446
	Razlika	-€ 61,250	-€ 141,304	-€ 24,000	-€ 112,000	-€ 104,615	-€ 115,385	€ 0	€ 0	€ 0	€ 0	-€ 558,554
%	-18%	-28%	-27%	-27%	-15%	-15%	0%	0%	0%	0%	-14%	

Analizirajući efekte statističkog monitoringa portfolia kolaterala prema klasama, imajući u vidu da klase 1 i 2 zahtevaju određene kompleksnije aktivnosti (interne ili eksterne procene), dok se klase 3 i 4 smatraju neutralnim (nikakva aktivnost u klasi 4 ili samo automatsko preknjižavanje vrednosti u klasi 3), rezultati monitoringa su dati u sledećoj tabeli:

	Broj kolaterala	% od broja kolaterala	Ukupno vrednost	% od vrednosti	Promena vrednosti	% promene vrednosti	% od ukupne promene
Klasa 4 - bez promene	28	56%	€ 9,490,000	33%	-€ 1,364,876	-4.8%	32.2%
Klasa 3 - direktna promena vrednosti (>25%)	16	32%	€ 3,605,000	13%	-€ 1,233,505	-4.3%	29.1%
Ukupno sistemsko rešenje	44	88%	€ 13,095,000	46%	-€ 2,598,381	-9.1%	61.2%
Klasa 2 - interna procena (>1M, >10% ; >3M)	3	6%	€ 8,650,000	30%	€ 167,353	0.6%	-3.9%
Klasa 1 - eksterna procena (>1M, >20%; >3M, >15%)	3	6%	€ 6,850,000	24%	-€ 1,812,154	-6.3%	42.7%
Ukupno aktivna rešenja	6	12%	€ 15,500,000	54%	-€ 1,644,801	-5.8%	38.8%

Imajući u vidu prethodnu analizu, jasno je da je praktično 88% kolaterala sistemski rešeno bez daljih aktivnosti. S druge strane, 6 preostalih kolaterala iz klase 1 i 2 obuhvataju 54% ukupne vrednosti portfolia. Uz pretpostavku da se pitanje pojedinačnih kolaterala u klasi 1 i klasi 2 efikasno rešava internim i eksternim procenama, rizik promene vrednosti portfolia praktično se svodi na klase 3 i 4, čija je ukupna promena vrednosti 9,1% u odnosu na vrednost ukupnog portfolia. Ako se pretpostavi da se klase 3 i 4 isključivo regulišu delovanjem statističkih metoda, jasno je da je, delovanjem zakona velikih brojeva u ovom hipotetičkom modelu, koncept monitoringa portfolia primenom statističkih metoda efikasan alat kontrole.

FAKTORI KOJI UTIČU NA KVALITET MONITORINGA PRIMENOM STATISTIČKIH MODELA

Imajući u vidu zahteve koji se postavljaju ispred procesa statističkog monitoringa, postoje tri osnovne grupe faktora koji utiču na kvalitet i rezultat procesa:

- a) Analitička priprema portfolia
- b) Izbor i kvalitet indeksa
- c) Definisanje zahteva monitoringa i klase kolaterala

Analitička priprema portfolia

Bez adekvatno „pripremljenog“ portfolia kolaterala u nekretninama je nemoguće primeniti bilo koji efikasan model monitoringa. Osnova analitičke pripreme portfolia je u samoj bazi podataka. Realno je očekivati da je sa bilo kojim testom portfolia neophodno napraviti i odgovarajući test same baze podataka¹. U tom smislu, banke u Srbiji se u praksi suočavaju sa dva osnovna problema. Prvi problem, opšte prirode je u činjenici da u većini slučajeva sistem praćenja kolaterala ne predstavlja nezavistan i dovoljno razvijen modul informacionog sistema. Pored toga, većina kolaterala sa kojima se danas suočavaju banke su ušli u portfolio pre početka svetske ekonomske krize kada su po svojoj prirodi imali znatno manji opšti značaj u poslovanju. To je dovelo kako do realno niskog stepena njihove obrade u smislu rizika sa jedne strane tako i do velikog broja grešaka i nedoslednosti u inicijalnom unosu podataka, nastalih usled neadekvatnih kontrolnih mehanizama procedure unosa sa druge strane. Kao dokaz ovakvoj tvrdnji može se navesti i čest slučaj kod velikih banaka da usled nedostataka u sistemu unosa kolaterala u postojećoj bazi podataka ne postoje suštinske kvalitativne odrednice kao što su ukupna površina, namena objekta, pravni status i slično. Drugi značajni problem sa kojim se banke susreću proizilazi iz zahteva za

¹ Bernard B, Georg K, Silja K, Luca P, Konrad R, Sebastian S, McKinsey “Work Paper on Risk, nb 37”, page 9.

multidisciplinarnim pristupom ovoj problematici. Definisanje jasne strukture portfolia kolaterala u banci zahteva dovoljno znanja i veština iz oblasti upravljanja rizika sa jedne i poznavanja koncepta upravljanja imovinom² sa druge strane. Imajući u vidu današnju situaciju u bankarskom sektoru Srbije, jasno je da je ovakva struktura interne ekspertize pre izuzetak nego pravilo (pre svega imajući u vidu specifična znanja iz oblasti upravljanja nekrentinama kao realnom imovinom). U tom smislu, prema dosadašnjem iskustvu, adekvatna priprema portfolia kolaterala u nekrentinama se u Srbiji mora zasnivati na sledećim koracima:

- a) Analizi i unapređenju postojećih baza podataka kroz proces provere kvaliteta (tzv „data quality verification“)
- b) Kodifikaciji pojedinačnih pozicija prema vrednosnim i kvalitativnim karakteristikama.

Imajući u vidu broj kolaterala koji figuriraju u portfolijima pojedinačnih banaka u Srbiji, a koji je često veći od 10.000 pojedinačnih pozicija, ovaj zadatak se može činiti kompleksnim. Sa druge strane, uz razumevanje realnog vrednosnog i bilansnog značaja ove tematike, jasno je da je ove aktivnosti neophodno uraditi u ranoj fazi razumevanja problema. Ovo pogotovo dolazi do značaja kroz činjenicu da je uz adekvatno struktuiranje portfolia kolaterala logično koncipirati adekvatno sistemsko rešenje unosa kolaterala u informacioni sistem kao i odgovarajuće mehanizme kontrole koji zajedno mogu da omoguće održivu analitičku strukturu portfolia u daljem modelu upravljanja rizikom.

Izbor i kvalitet indeksa

Dugoročno posmatrano izbor i primena odgovarajućih indeksa je od ključnog značaja za rezultat procesa statističkog monitoringa. Naša zemlja na žalost ne raspolaže integralnom bazom podataka koja bi omogućila konzistentne i dugoročno primenjive indekse. U razvijenim zemljama EU uobičajena je praksa da se koriste ili javno dostupne informacije ili one koje obezbeđuju relevantne komercijalne institucije³. Značaj izbora indeksa koji se koriste nije samo pitanje njihove trenutne primenjivosti u sistemu monitoringa već i pitanje dugoročne održivosti. U tom smislu je potrebno imati u vidu da se poslovne banke prilikom izbora indeksa ne samo opredeljuju za jednu metodologiju primene već da na određen način prilagođavaju kodifikaciju svog portfolia datoj metodologiji izrade indeksa. U slučaju da posle određenog perioda upotrebe datog seta indeksa dođe do obustave izvora ili do značajnije promene u metodologiji, što predstavlja realnost u zemljama u razvoju kao što je Srbija, poslovne banke se mogu susresti sa dodatnim problemima adekvatnog analitičkog restrukturiranja portfolia. Ipak, potrebno je napomenuti da su ovi problemi od relativnog značaja imajući u vidu da bez obzira na vrstu indeksa koja se primenjuje u datom trenutku, ista predstavlja kategoriju

² Asset management.

³ Najeminentija institucija iz ove oblasti je međunarodna kompanija IPD koja na žalost nije prisutna u našoj zemlji i ne prati naše tržište odgovarajućim indeksima.

zasnovanu na kombinovanju opštih statističkih trendova i poznavanja tržišta nekretnina. U tom smislu, efekti zakona velikih brojeva omogućavaju praktičnu marginalizaciju greške kroz primenu alternativnih izvora podataka u slučaju promene osnovnog izvora statističkih indeksa. U izboru indeksa, banke se mogu orijentisati kako na sopstvene resurse tako i na ulazne veličine specijalizovanih kompanija. U slučaju korišćenja sopstvenih resursa banke u najvećem broju slučajeva imaju mogućnost maksimizacije konzistentnosti metodologija koje se koriste. Sa druge strane, u tom slučaju je do sadašnja praksa u Srbiji bila pre svega orijentisana na zvanično raspoložive statističke informacije koje imaju realan nedostatak korektivnih faktora koji donose specijalizovane ekspertske kuće na osnovu iskustva i sopstvenih baza podataka koje se često razlikuju u značajnoj meri od zvaničnih statistika.

Definisanje zahteva monitoringa i klasa kolaterala

Prilikom definisanja projektnog zadatka statističkog monitoringa neophodno je voditi računa kako o suštini problema tako i o značaju procesa. Proces monitoringa u svojoj suštini ima kontrolnu funkciju. U tom smislu, potrebno je izbeći da model koji se razvija dobije upravljačku funkciju kao osnovni cilj. Sa druge strane takođe je potrebno sprečiti da se isti posmatra kao „pro forma“ koju treba izvesti u određenom vremenskom periodu u cilju ispunjenja zahteva prudencione regulative, čime se modelu često marginalizuje značaj. Prilikom definisanja zahteva neophodno je voditi se osnovnim ciljem monitoringa u smislu upravljanja rizicima. U zavisnosti od samog modela praćenja portfolija postoje brojne mogućnosti klasifikacije kolaterala. Kao odgovarajući primer možemo navesti zahteve vezane za kolaterale u nekretninama koje proizilaze iz okvira kojim se reguliše adekvatnost kapitala prema Basel standardima Banke za Međunarodna Poravnanja. Tako na primer u Basel II standardu⁴ postoje zahtevi koji definišu okvir monitoringa rezidencijalnih kolaterala prema sledećim kriterijumima:

- a) Godišnja obrada portfolia
- b) Primena adekvatnih metoda monitoringa

Pored toga, mogućnost definisanja klasa je takođe data u istom okviru uz zahtev da u slučajevima da je pojedinačni kolateral odobren uz učešće manje od 20% (LTV >80%) njegov obračunski rizik⁵ mora iznositi 35%. U tom smislu, neophodno je u samom modelu izvršiti kodifikaciju svih kolaterala prema ovom zahtevu i isti primeniti u analitičkom alatu. Generalno govoreći definisanje zahteva za monitoringom i načina klasifikacije kolaterala možemo podeliti po više kriterijuma. Prema kriterijumu motivacije možemo ih podeliti na:

- a) Zahtevi proistekli iz obavezujućih instrukcija nadležnih institucija za upravljanje rizicima

⁴ Capital adequacy framework, Basel 2 – Risk Weighted Assets, 2.31, Loans secured by residential properties

⁵ Risk Weight

U ove zahteve u Srpskim bankama spadaju obavezujuće instrukcije za upravljanje adekvatnošću kapitala⁶ kao i zahtevi koje postavljaju centrale međunarodnih banaka, a koji proizilaze od regulatornih tela matičnih zemalja⁷. Većina ovih zahteva je pre svega usmerena na određivanje klasa prema rizicima kojima su izložene ili prema zahtevima za određenim nivoom rezervisanja.

b) Interni zahtevi za upravljanje kreditnim rizikom

Ove zahteve najčešće postavlja uprava banaka u smislu šireg koncepta upravljanja kreditnim rizikom i uglavnom imaju za cilj da daju adekvatan uvid u realno stanje naplativosti (u smislu neophodnog vremena i očekivanih gubitaka).

Prema obuhvatnosti zahteva, podela je moguća i na:

a) Zahteve koji imaju za cilj aktivno upravljanje

Ovi zahtevi imaju donekle širi aspekt pošto u svojoj suštini pored kontrolne funkcije mogu obuhvatiti i zahteve za poboljšanjem sistema upravljanja kolateralima. Primer ovih zahteva je situacija u kojoj se u razvijen model u realnom vremenu unose novi kolaterali i ocenjuje se njihov kvalitet prilikom samog unosa. Takvi modeli mogu često da vrše ocene adekvatnosti samog kolaterala čak i pre njegovog prihvatanja. Tako na primer, u slučaju da postoji odgovarajuća klasifikacija stepena utrživosti (često merena kroz vreme provedeno na tržištu pre uspešne prodaje) ili prosečnog diskonta u odnosu na inicijalno procenjeno vrednost, postoji mogućnost da se i pre samog prihvatanja kolaterala sagleda rizik uvrštavanja istog u portfolio.

b) Zahteve koji imaju za cilj reaktivni monitoring

Ovi zahtevi se uglavnom ispostavljaju kao okvir klasifikacije koja ima za cilj povremenu kontrolu statusa prošlih monitoringa.

Pored toga, zahtevi mogu da imaju u fokusu samu statičku klasifikaciju koja ima za cilj razvoj modela za „jednokratnu“ upotrebu sređivanja portfolia, ili dinamičku klasifikaciju koja ima za cilj razvoj modela koji se koriste kontinuelno.

STATISTIČKI MONITORING PORTFOLIA KOLATERALA NEKRETNINA U ZVANIČNOJ REGULACIJI FINANSIJSKIH INSTITUCIJA U SRBIJI

Pre svega, potrebno je napomenuti da je primena statističkih metoda procene vrednosti portfolia kolaterala nekretnina u bankama i drugim finansijskim institucijama nastala iz istorijski uočenih problema u ovoj oblasti. Imajući u vidu ogroman značaj koji su kolaterali u nekretninama imali u strukturi finansijskog

⁶ Zahtevi koje donosi Narodna Banka Srbije kao što je Odluka o Adekvatnosti Kapitala

⁷ Npr, “Directives of the European Parliament and of the council recasting directive 2000/12/ of the European parliament and of the council of 20 march 2000 relating to the taking up and pursuit of the business of credit institutions and council directive 93/6/eec of 15 march 1993 on the capital adequacy of investment firms and credit institutions”

tržišta u prethodnoj deceniji, jasno je da su metode upravljanja rizicima zasnovane na pojedinačnim procenama svake pozicije, u jednom momentu postale praktično neprimenjive i veoma skupe. Pored toga, s multipliciranjem funkcije kolaterala, koje je dovelo do značajnog „sub prime“ tržišta kolaterala kao finansijskog instrumenta, došlo je do odvajanja finansijskih institucija od samih pojedinačnih pozicija koje su predstavljale instrumente obezbeđenja. U daljem razvoju, došlo je i do samog napuštanja osnovne prirode kolaterala kao zaloge i prešlo se na tretman istih kao finansijskih instrumenata. Nažalost, upravo je takav sled događaja bio osnovni pokretač svetske ekonomske krize koja je počela u SAD tokom 2008. godine. Prema Hautchinston M.⁸, nekoliko dana pre kolapsa investicione banke Lehman Brothers, niko u upravi nije bio u mogućnosti da odgovori na pitanje kolika je zaista vrednost portfolia kolaterala koji je u svojoj aktivi posredno posedovala institucija. U tom dramatičnom trenutku, praktično jedini izvor informacija koji je banka imala bila je tržišna vrednost derivata koji su proistekli iz ogromnog broja fizičkih kolaterala. Imajući u vidu da je status derivata u potpunosti prevazišao realni koncept vrednosti (bilo tržišne bilo upotrebne), došlo je do praktičnog obesmišljavanja realnog sistema vrednovanja pojedinačnih pozicija. Imajući u vidu da je prema istom autoru Lehman Brothers u momentu likvidacije imao finansijski leveridž od 3100%, jasno je da je ovakav nedostatak u vrednovanju portfolia kolaterala imao dramatične efekte. Pored toga, potrebno je napomenuti da je tokom inicijalne reakcije Vlade SAD i FED-a jedan od predloga bio preuzimanje ukupne mase fizičkih kolaterala od strane države, kako bi se relaksirali bilansi investicionih banaka i hipotekarnih finansijskih institucija⁹. To nije bilo moguće realizovati zbog nedostatka informacija o njihovoj prirodi i vrednosti. S druge strane, kao izvor današnje regulacije koja ovu oblast čvršće drži pod kontrolom, postoje i primeri u kojima je na vreme shvaćen značaj kontinuelnog monitoringa portfolia kolaterala u nekretninama kao i efekti koji se mogu ostvariti primenom statističkih metoda zasnovanih na indeksnim procenama. Na primer, brojni institucionalni investitori su tokom cele protekle dekade vrednovali svoj nekretninski portfolio isključivo primenom indeksnih metoda procene. Tako se koncept statutarnih procena zasnovanih na statističkim metodama u određenim krugovima izjednačava sa osnovnim metodologijama procene¹⁰ i postavlja se pitanje da li je neophodno uvođenje ovakve metode kao sedmog osnovnog koncepta procena vrednosti nekretnina.

⁸ Hutchinson, M. (2008), "How Lehman Brother's own risk management strategy may cause it to fail", Money Morning

⁹ Tu se pre svega misli na portfolia institucija kao što su: Government National Mortgage Association (Ginnie Mac), Federal National Mortgage Association (Fannie Mac) i Federal Home Loan Mortgage Corporation (Freddie Mac).

¹⁰ Sayce, S., Smith, J., Cooper, R., Venmore-Rowland, P. (2006) Real Estate Appraisal, From value to Worth, Blackwell Publishing, Oxford.

Imajući u vidu prethodne stavove, može se zaključiti da je sveže sećanje na efekte svetske ekonomske krize, čiji je glavni okidač bio upravo u kreiranju derivatne prirode kolateralala, doveo do značajnog povećanja svesti o ovoj problematici. Na toj osnovi, regulatorni organi postavljaju opšti zahtev pred finansijske institucije u vezi s kontinualnim monitoringom vrednosti portfolia kolateralala. Nažalost, u trenutku definisanja detaljnih okvira monitoringa, fokus je morao biti usmeren ka upravljanju problematičnim kolateralima, uzevši u obzir opšti trend deterioracije tržišta nekretnina.

Osnovni parametri s kojima su se regulatorni organi suočili u prethodnih nekoliko godina mogu se sublimirati u sledećem:

- a. U trenutku reakcije, finansijske institucije su se suočavale s ogromnim brojem kolateralala koji su predstavljali značajni element upravljanja rizikom.
- b. Situacija na tržištu nekretnina je bila veoma loša i nije omogućavala brz transfer rizika iz nekretninskih kolateralala u imovinu s višim stepenom likvidnosti. Ovo je posebno značajno, imajući u vidu da je u suštini vrednosti nekretnine kao kolateralala njena upotrebna vrednost i da u slučajevima kada postoji realna saturacija tržišta, negativna elastičnost cene nekretnina postaje znatno veća nego kod drugih oblika kolateralala. U tom smislu, u većem delu sveta došlo je do drastičnog opadanja ne samo cena i nivoa utrživosti već i kapaciteta takozvane forsirane likvidacione vrednosti¹¹, koja predstavlja likvidan izraz vrednosti realnog kolateralala.
- c. Derivatni karakter ogromnih portfolia kolateralala praktično je odvojio vrednosnu suštinu nekretnina od instrumenata finansijske aktive.
- d. „Procesi poslovnog upravljanja kolateralima¹²“ imali su karakter nasledenih modela koji su bili neusklađeni s realnim rizicima i suštinskom percepcijom.
- e. Gotovo sva svetska tržišta imala su svoje specifičnosti, koje su u velikoj meri uticale na nemogućnost usklađivanja reaktivnih mera. Imajući u vidu derivatni status portfolia kolateralala koji još uvek preovlađuje u konceptu regulacije finansijskih institucija, ovaj parametar je došao do izražaja upravo iz razloga što elementi ponude i tražnje u različitim zemljama nisu bili uslovljeni standardnim osnovama ekonomskog razvoja, već su često

¹¹ U teoriji postoje dve vrste likvidacione vrednosti nekretnina. Ograničena Likvidaciona Vrednost (OLD ili Order Liquidation Value) predstavlja vrednost koja se može očekivati za određenu nekretninu u skraćenom vremenskom periodu prodaje. S druge strane, Forsirana Likvidaciona Vrednost (FLV ili Forced Liquidation Value) predstavlja očekivanu vrednost koja se može očekivati u okviru statičkog aukcijskog ili tenderskog procesa prodaje. Prim aut: FLV se može shvatiti kao vrednost koju određena nekretnina ima u definisanim uslovima pune likvidnosti.

¹² Underwriting

imali u svojoj suštini elemente koji nisu bili standardno analizirani (klima, nivo kvaliteta života, lokacija itd.).

Imajući u vidu ovakav okvir, kao i pojačanu percepciju značaja koji ova oblast ima u prethodnih nekoliko godina, dolazi do definisanja finansijske regulative koja uređuje kako model upravljanja kolateralima u okviru opšte percepcije rizika, tako i zahteve za kontinuelnim monitoringom portofolia, kao i mogućnosti primena statističkih metodologija.

U Srbiji, definisanje ove oblasti proizilazi iz prihvatanja regulative koja se koristi u EU. Sama regulacija je veoma skromna, ali poslovnim bankama omogućava određen nivo slobode. Praktično, celokupna regulacija ove oblasti proizilazi iz uputstva za upravljanje adekvatnošću kapitala, koje je publikovala Narodna Banka Srbije kao obavezujući dokument¹³. Osnovna mogućnost korišćenje statističkih metoda procena vrednosti portfolia kolaterala od strane banaka u Srbiji proizilazi iz stava 2, dela odluke koji se odnosi na „Ulove za priznavanje hipoteke na stambenoj neopkretnosti kao sredstva obezbeđenja“, u kom se navodi:

„264. Hipoteka na stambenoj nepokretnosti priznaje se za ublažavanje kreditnog rizika ako su ispunjeni sledeći uslovi:“

„2. Da banka redovno prati vrednost nepokretnosti, pri čemu može koristiti statističke modele za praćenje ove vrednosti, kao i za identifikvanje nepokretnosti za koju je potrebno izvršiti ponovnu procenu“¹⁴.

U dosadašnjoj praksi, ova direktiva je dala okvir kako za sam koncept kontinualnog monitoringa tako i za primenu statističkih metoda u njegovoj primeni. S druge strane, neophodno je skrenuti pažnju na činjenicu da je ovaj okvir definisan na osnovu funkcionalnih principa monitoringa koji trenutno postoje u EU. Napominjem da je identifikacija pravila koja postoje u zemljama Evrope definisana u ambijentu u kojem poslovno okruženje u ovoj oblasti u odnosu na srpsko ima sledeće karakteristike:

- a. Inicijalne procene nekretnina koje se unose u model su znatno kvalitetnije, imajući u vidu: (a) razvijenije tržište s kvalitetnijim bazama komparativnih transakcija, (b) bolju zakonsku regulaciju u okviru koje posluju ovlašćeni procenitelji, (3) postojanje zakonskog okvira etičke odgovornosti i izbegavanja konflikta interesa procenitelja, (4) znatnu diversifikaciju tržišta eksternih procenitelja.
- b. Jaču internu bazu znanja i iskustva bankara u ovoj oblasti.
- c. Dinamičnije i likvidnije tržište nekretnina, s izraženijim mogućnostima forsirane likvidacije kolaterala.

¹³ Odluka o Adekvatnosti Kapitala, NBS, Službeni Glasnik 46/2011 i 6/2013, strana 140.

¹⁴ Model prezentovan u ovom radu ima u svojoj suštini klasifikaciju pozicija portfolia koji zahtevaju ponovnu procenu.

U tom smislu neophodno je kritički napomenuti da je naša regulativa, koja ima za cilj artikulaciju tržišta s izraženim stohastičnim karakteristikama, praktično zasnovala regulaciju ove oblasti u jednom članu. S druge strane, regulatorni organi tržišta EU, koje ima znatno veći nivo zrelosti, navode sledeće ograničavajuće i kontrolne faktore¹⁵:

- d. Tačka 1.4 u alineji (b) identifikuje zahtev za direktnom klasifikacijom pojedinačne pozicije u porfoliu¹⁶.
- e. Tačka 1.5 – Upotreba statističkih modela – u alinejama *a* do *e* jasno su naznačeni zahtevi za kvalitetom i strukturom korišćenih modela.
- f. Tačka 1.6 – Jasno je naznačena neophodnost obrazloženja korišćene metodologije prilikom izrade modela koji u osnovi imaju statističke pokazatelje. U tom smislu su takođe naznačeni i zahtevi za stresno testiranje modela pre njihove upotrebe.
- g. Tačka 2.2.1, alineja 69 jasno naznačava obavezu definisanja analize rizika u odnosu na izvore podataka koji su korišćeni.

Ovom prilikom zadržavamo se na elaboraciji regulatornih parametara Srbije i EU. Jasno je da se analizom načina na koji je ova oblast regulisana u drugim zemljama tematika može dalje elaborirati. S druge strane, imajući u vidu trenutnu situaciju naše zemlje, kao i činjenicu da većina banaka na našem tržištu pored regulacije NSB trpe i posredni uticaj matičnih regulacija koje uz male izuzetke proizilaze iz EU, smatramo da nije potrebno dodatno prikazivati regulativu nerelevantnih ili delimično relevantnih institucija u svetu.

OSVRT NA PRIMENU MONITORINGA PORTFOLIA KOLATERALA U NEKRETNINAMA APLIKACIJOM STATISTIČKIH METODA U SRBIJI

Prilikom istraživanja koje je sprovedeno u oblasti primene kontinuelnog monitoringa kolaterala primenom statističkih metoda, obuhvaćene su praktično sve banke u Srbiji. Imajući u vidu da je ova metodologija deo osnovnog procesa upravljanja rizikom, banke koje se bave ovom oblasti nisu dale odobrenje da se njihovo ime ili detalji koncepta koji primenjuju direktno publikuju. Ovaj zahtev banaka smatramo relevantnim, imajući u vidu same karakteristike procesa. Pored toga, neophodno je napomenuti da je tokom samog rada ostvaren direktni angažman autora u ovoj oblasti, koji iziskuje obavezu čuvanja poslovne tajne. S druge strane, rezultati predstavljeni u ovom delu rada zasnovani su na dva osnovna izvora podataka. Dok je s jednim brojem banaka koje razumeju i prihvataju značaj

¹⁵ Svi navedeni faktori proizilaze iz “Directive 2006/48/EC of the European Parliament and of the Council of 14 June 2006, relating to taking up and pursuit of the business of credit institutions (recast)”, Text with EEA relevance

¹⁶ Ovaj zahtev koji inicira obaveznu procenu pozicija čija vrednost prevazilazi 3 M evra je u hibridnom obliku unesen u hipotetički model.

ovog modela postojala neprekidna istraživačka komunikacija, najveći broj banaka kojima je dostavljen istraživački upit u vezi s ovom tematikom nije odgovorio ili su pak negirale primenu datih metoda u koceptu upravljanja rizikom. U tom smislu, njihovi odgovori ili negiranje su percipirani kao realni pokazatelji. Prema dobijenim informacijama, stanje u Srbiji u ovoj oblasti se može okarakterisati kroz sledeće zaključke:

- a. Tri velike banke, koje u kumulativnom iznosu predstavljaju 20,8% ukupne aktive bankarskog sektora¹⁷, vrše implementaciju monitoringa portfolia primenom različitih statističkih metodologija. Ukupna vanbilansna aktiva ovih banaka iznosi 1002 milijarde dinara¹⁸. U jednoj od ovih banaka, model se implemetira već 3 godine i njime su ostvareni zavidni efekti i pozitivni bilansni efekti u nivou rezervisanja.
- b. Pored ovih banaka, jedna velika i nekoliko malih banaka razumeju značaj i razmatraju uvođenje statističkih modela u monitoring portfolia kolaterala u 2014. godini.
- c. Svi dosadašnji razvijani modeli su reaktivnog tipa i imaju za cilj osiguranje poštovanja regulative koja se odnosi na adekvatnost kapitala.
- d. Kao osnovni statistički indeksi koriste se informacije dobijene od jedine konsultantske kompanije koja se bavi izradom ovih indeksa.

ZAKLJUČAK

Iz prethodnog primera i njegove analize može se zaključiti da je primena statističkih metoda u procesu monitoringa portfolia kolaterala u nekretnama realni model, kojim se u velikoj meri može unaprediti kako proces kontrole tako i nivo kvaliteta upravljanja rizikom kolaterala. U osnovi modela je napuštanje principa reevaluacije svakog pojedinačnog kolaterala i primena statističkih indeksa kojima se apliciraju vrednosna kretanja na pojedine klase kolaterala. Sam princip omogućava da se uštede resursi kroz fokusiranje na onaj deo portfolia koji statistički gledano ima najznačajniji rizik. S druge strane, neophodno je napomenuti da efikasna primena ovakvog koncepta monitoringa zahteva da postoje značajne predispozicije u smislu adekvatne analitičke pripreme portfolia, izbora indeksa i postavljenog zadatka. U tom smislu, može se zaključiti da samo oni modeli koji imaju adekvatnu osnovu, kako u inicijalnoj postavci tako i u periodu eksploatacije koncepta, mogu sa sigurnošću dovesti do povećanja kvaliteta upravljanja portfoliom kolaterala i samim tim upravljanjem kreditnim rizikom.

Imajući u vidu dosadašnju primenu ovog koncepta u Srbiji, može se zaključiti da je ona skromna ali da postoji određena tendencija rasta. Takođe je potrebno napomenuti da je kapacitet šire primene ovog koncepta uslovljen dodatnom

¹⁷ Prema zvaničnom izveštaju NBS na dan 30.9.2013.

¹⁸ Zvanični bilansi banaka na dan 30.9.2013.

regulacijom NBS¹⁹, kao i povećanjem internih resursa finansijskih institucija u oblasti poznavanja tržišta nekretnina i portfolio menadžmenta.

Literatura

1. Grover, R, Grover, C . (2013), „Residential Property Price Indexes: Fit for purpose?“, International Journal of Housing Markets and Analysis, Vol. 6 No1,
2. Narodna Banka Srbije, „Odluka o Adekvatnosti Kapitala“, Službeni Glasnik R.S, br 46/2011 i 6/2013.
3. Evropski Parlament, “Directive 2006/48/EC of the European Parliament and of the Council of 14 June 2006, relating to taking up and pursuit of the business of credit institutions (recast)”.
4. Hutchinson, M. (2008), “How Lehman Brother’s own risk management strategy may cause it to fail”, Money Morning
5. Sayce, S, Smith, J, Cooper, R, Venmore-Rowland, P. (2006), “Real Estate Appraisal, From value to Worth”, Blackwell Publishing, Oxford.
6. Bernard B, Georg K, Silja K, Luca P, Konrad R, Sebastian S, McKinsey “Work Paper on Risk, nb 37”.
7. Alan, G, Jaison, R, Ernst, R, Berndt, W, Monroe (2004), „Hedonic Price Indexes for Personal Computer Operating Systems and Productivity Suites“, NBER, Cambridge, National Bureau of Economic Research.
8. Cherry, A, (2009) Red Book, RICS, Royal Insitute of Chartered Surveyors.
9. Linne, M, Kane, S, Dell, G, (2000) A Guide to Appraisal Valuation Modeling, Appraisal Institute, USA.
10. Lincoln, N, (1997) Appraisal practice in Central and Eastern Europe.
11. Fabozzi, F, Peterson, P, Financial Management and Analysis, Wiley, USA.
12. www.nbs.rs
13. www.europarl.europa.eu
14. www.rics.com
15. www.ipd.com

¹⁹ Ovde pre svega govorimo o dodatnim zahtevima za održavanjem kvaliteta procesa.

APPLICATION OF STATISTICAL METHODS IN REAL ESTATE COLLATERAL PORTFOLIO MONITORING WITH OVERVIEW OF SERBIAN PRACTICE

Nikola Seneši²⁰,
Zoran Grubišić²¹,

Abstract

Monitoring of real estate collateral portfolio is a mandatory requirement for the banks in terms of both prudential regulation and efficient risk management. Having in mind that the process of individual re-evaluation of collaterals in large scale portfolios is often a very complex and expensive operation, financial institutions has the possibility to develop models for monitoring of portfolio that are based on application of statistical indexes to different types of collaterals.

When preparing those models, financial institutions have to deliver high quality analysis of the portfolio and of statistical indexes that are used. On top of this, proper identification of project goal and portfolio classification basis is required. Only the models that are prepared in such a way can realistically deliver appropriate results. The application of statistical models in Serbia is generally allowed by National Bank of Serbia rulings that regulates the capital adequacy management. On the other side, practical usage is still very modest.

Keywords: *portfolio, collaterals, real estate, statistics, financial sector*

²⁰ Msci Nikola Seneši, WMG Advisory, Belgrade

²¹ Zoran Grubišić, PhD, Full Professor, Belgrade banking academy, Serbia

VI DEO

KOMPARATIVNI ASPEKTI INDUSTRIJSKOG RAZVOJA U REGIONU

IZVOZ 19 ZEMALJA ISTOČNE EVROPE U 2012. GODINI

Miroslav Zdravković¹

Apstrakt

Performanse srpskog izvoza se ne mogu posmatrati izolovano, kolika je vrednost bila ranije ili kolika vrednost se želi. Srbija se nalazi u dinamičnom i konkurentskom okruženju 18 zemalja Istočne Evrope i njene prednosti i slabosti postoje u odnosu na ove zemlje. U radu su priloženi podaci o izvozu Srbije i ovih zemalja na nivou sektora i grupa proizvoda, kao i udeo Srbije u ukupnom izvozu regiona.

***Ključne reči:** spoljna trgovina, Istočna Evropa, konkurencija*

UVOD

Kada se analizira položaj preduzeća iz Srbije u međunarodnom okruženju, izražen vrednošću izvoza, veoma je važan nivo agregacije podataka na kome se to čini. Ukupna vrednost izvoza gotovo da ne sadrži nikakvu informaciju, dok vrednost izvoza na nivou proizvoda nas previse približava drvetu, a ostavljajući nas u situaciji da ne vidimo veličinu šume. Stoga smo odbacili mogućnost da analiziramo izvoz na nivou proizvoda, a što se lako može učiniti preuzimanjem podataka sa zajedničkog portala STO i UNCTAD-a www.trademap.org, već smo koristili podatke na nivou trocifrene standardne međunarodne trgovinske klasifikacije.

U bazi podataka UNCTAD-a dodati su podaci o trgovini po odsecima standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SMTK ili engleski SITC) za 2012 godinu. Podaci UNCTAD-a odstupaju od naših zvaničnih podataka RZS-a (koji su podložni reviziji), i to najviše kod izvoza gvožđa i čelika i drumskih vozila - kod prvih je vrednost izvoza precenjena, dok je kod drugih potcenjena. Bez želje da ulazim u uzroke ovih odstupanja, smatram da su dragoceni za upoređivanje naših podataka sa drugim zemljama. Ovde konkretno sa drugim zemljama Istočne

¹ dr. Miroslav Zdravković, Narodna banka Srbije. U radu su izneti lični stavovi koji nisu u nikakvoj vezi sa zvaničnim stavovima institucije.

Evrope. Odstupanja po proizvodima su manje bitna od suštinskog uvida gde jesmo, ili nismo, u izvozu regiona kome pripadamo.

OSNOVNA STRUKTURA IZVOZA ZEMALJA ISTOČNE EVROPE PO SEKTORIMA

Osnovna razlika u strukturi izvoza zemalja Istočne Evrope i sveta proističe iz činjenice da je ona energetska siromašna te je udeo mineralnih goriva i maziva manji od svetskog proseka (6,8% Istočna Evropa, a 18,6% svet), kao i hemijskih proizvoda koji se na energente naslanjaju (7,8% Istočna Evropa, a 10,8% svet), te ima veći udeo kod izvoza hrane, pića i duvana, repromaterijala, mašina i transportnih uređaja i raznih gotovih proizvoda.

Poljska (180 milijardi dolara), Češka (156) i Turska (153) imaju pojedinačno najveće vrednosti izvoza u Istočnoj Evropi, i imaju najveće udele u svim trgovinskim odsecima. Poljska ima najveći izvoz hrane i životinja (18,5 milijardi dolara), pića i duvana (2,4), mineralnih goriva i maziva (9), i hemijskih proizvoda (16,3 milijardi dolara). Češka je najveći izvoznik sirovih materija osim goriva (4,5) i mašina i transportnih uređaja (83,5), a Turska životinjskih i biljnih ulja i masti (1,1 milijardi dolara), proizvoda svrstanih po materijalu (41), i raznih gotovih proizvoda (24 milijardi dolara).

Srbija učestvuje sa 1,23% u ukupnom izvozu Istočne Evrope. S obzirom na to da je najveći deo izvoza Istočne Evrope u sektoru mašine i transportni uređaji (38%, a kod Srbije 17,4%), kao i da je Srbija siromašna energentima (6,83% Istočna Evropa, 3,9% Srbija), ona ima veće udele u svim ostalim sektorima od prosečnog u regionu, izuzev još i specijalnih transakcija proizvodima.

Srbija je rangirana kao 14. zemlja prema vrednosti ukupnog izvoza. Slabiji rang ima u izvozu mineralnih goriva i maziva (16. mesto), i kod sirovih materija osim goriva (15), a isti rang (14) kod mašina i transportnih uređaja, najbolji kod ulja i masti (7.), zatim kod hrane (9), pića i duvana (9), proizvoda svrstanih po materijalu (10), raznih gotovih proizvoda (12), i hemijskih proizvoda (13).

Među zemljama Istočne Evrope Srbija ima najsličniju strukturu izvoza sa Bugarskom, mada je i uporediva sa BiH, Makedonijom i Moldavijom. Sa Bugarskom ima gotovo u procenat isti udeo hemijskih proizvoda (8,75% Srbija, a 8,16% Bugarska), mašina i transportnih uređaja (17,35% Srbija, 16,4% Bugarska), raznih gotovih proizvoda (14% Srbija, 12,7% Bugarska) i pića i duvana (2,4% Srbija, 2,1% Bugarska), dok su osnovne razlike veći relativan udeo hrane i životinja kod Srbije (17,6% prema 9,9%), a veći mineralnih goriva i maziva kod Bugarske (16,2% prema 3,9% kod Srbije).

Tabela 1. Vrednost izvoza po sektorima SMTK, i udeo u ukupnom izvozu, u hiljadama dolara i u %

	0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Ukupno	Hrana i životinje	Piće i duvan	Sirove materije, osim goriva	Mineralna goriva i maziva	Životinjska i biljna ulja i masti	Hemijski proizvodi	Proizvodi svrstani po materijalu	Mašine i transportni uređaji	Razni gotovi proizvodi	Proizvodi i transakcije, nn	
Svet	18.271.673.679	1.085.005.766	141.528.164	750.424.720	3.397.918.880	111.287.574	1.972.478.823	2.290.746.456	5.825.121.459	1.972.335.870	266.090.543
Poljska	180.000.000	18.538.854	2.421.425	4.137.300	8.978.510	413.276	16.339.024	37.779.277	67.855.595	22.327.587	671.979
Češka	156.026.646	5.398.867	1.190.217	4.450.697	6.205.545	379.232	9.253.268	26.609.719	83.540.331	15.921.500	275.867
Turska	153.000.000	12.692.133	1.097.790	4.162.668	7.478.022	1.060.835	7.988.456	41.242.820	37.444.252	24.016.029	13.344.712
Mađarska	103.000.000	8.154.376	441,71	2.549.103	4.032.507	501,492	10.196.611	10.968.775	57.091.597	8.842.171	127,446
Slovačka	80.751.997	3.428.653	183,241	2.307.066	4.771.180	435,155	3.470.429	14.544.315	44.221.406	7.238.623	84,163
Rumunija	57.904.330	3.475.892	700,141	3.134.710	3.201.959	198,155	3.721.792	10.187.690	23.072.323	8.574.218	..
Grčka	34.409.917	5.277.436	1.080.760	2.305.996	8.109.976	569,268	4.192.787	6.593.035	3.504.661	2.756.527	19,429
Slovenija	32.155.332	855,53	112,564	1.019.517	1.744.474	25,108	4.771.825	5.917.483	9.589.941	2.716.102	37,994
Litvanija	29.652.662	4.235.167	652,351	1.291.766	7.265.492	62,44	3.842.172	2.837.414	5.151.483	3.749.170	4,109
Bugarska	26.698.780	2.647.076	568,831	2.331.150	4.317.337	200,957	2.178.925	6.030.696	4.379.671	3.385.995	47,633
Estonija	16.125.782	1.167.212	184,615	1.185.601	2.224.099	85,479	1.020.857	2.169.269	5.066.268	2.075.395	116,916
Latvija	12.610.129	1.530.884	599,306	1.654.491	993,897	31,608	860,391	2.670.190	2.200.529	1.043.911	35,2
Hrvatska	12.343.653	1.231.192	233,626	973,81	1.685.483	26,247	1.350.256	1.764.703	3.302.669	1.544.478	231,182
Srbija	11.353.600	1.997.526	270,88	587,496	442,815	211,343	993,91	3.278.442	1.970.028	1.587.687	7,856
BiH	5.161.770	311,802	40,799	700,217	505,953	55,586	309,599	1.365.592	751,135	1.090.223	8,978
Makedonija	4.001.857	339,207	237,696	265,078	255,624	16,071	679,989	1.037.563	397,143	771,918	117
Moldavija	2.161.793	421,35	220,634	191,454	45,72	87,152	91,907	284,26	319,584	497,026	1,849
Albanija	1.967.919	78,657	6,607	295,191	461,036	1,361	19,849	327,299	85,344	687,058	764
Crna Gora	468.788	35,62	32,721	72,127	64,831	4,185	15,38	197,906	33,278	10,411	2,33
Ukupno	919.794.955	71.817.433	10.275.914	33.615.438	62.784.460	4.364.950	71.297.430	175.806.448	349.977.238	108.836.029	15.018.527
Srbija u %	1,23	2,78	2,64	1,75	0,71	4,84	1,39	1,86	0,56	1,46	0,05

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

U % ukupnog		Hrana i životinje	Piće i duvan	Sirove materije, osim goriva	Mineralna goriva i maziva	Životinjska i biljna ulja i masti	Hemijski proizvodi	Proizvodi svrstani po materijalu	Mašine i transportni uređaji	Razni gotovi proizvodi	Proizvodi i transakcije, nn
Svet		5,94	0,77	4,11	18,6	0,61	10,8	12,54	31,88	10,79	1,46
Poljska		10,3	1,35	2,3	4,99	0,23	9,08	20,99	37,7	12,4	0,37
Češka		3,46	0,76	2,85	3,98	0,24	5,93	17,05	53,54	10,2	0,18
Turska		8,3	0,72	2,72	4,89	0,69	5,22	26,96	24,47	15,7	8,72
Mađarska		7,92	0,43	2,47	3,92	0,49	9,9	10,65	55,43	8,58	0,12
Slovačka		4,25	0,23	2,86	5,91	0,54	4,3	18,01	54,76	8,96	0,1
Rumunija		6	1,21	5,41	5,53	0,34	6,43	17,59	39,85	14,81	0
Grčka		15,34	3,14	6,7	23,57	1,65	12,18	19,16	10,19	8,01	0,06
Slovenija		2,66	0,35	3,17	5,43	0,08	14,84	18,4	29,82	8,45	0,12
Litvanija		14,28	2,2	4,36	24,5	0,21	12,96	9,57	17,37	12,64	0,01
Bugarska		9,91	2,13	8,73	16,17	0,75	8,16	22,59	16,4	12,68	0,18
Estonija		7,24	1,14	7,35	13,79	0,53	6,33	13,45	31,42	12,87	0,73
Latvija		12,14	4,75	13,12	7,88	0,25	6,82	21,17	17,45	8,28	0,28
Hrvatska		9,97	1,89	7,89	13,65	0,21	10,94	14,3	26,76	12,51	1,87
Srbija		17,59	2,39	5,17	3,9	1,86	8,75	28,88	17,35	13,98	0,07
BiH		6,04	0,79	13,57	9,8	1,08	6	26,46	14,55	21,12	0,17
Makedonija		8,48	5,94	6,62	6,39	0,4	16,99	25,93	9,92	19,29	0
Moldavija		19,49	10,21	8,86	2,11	4,03	4,25	13,15	14,78	22,99	0,09
Albanija		4	0,34	15	23,43	0,07	1,01	16,63	4,34	34,91	0,04
Crna Gora		7,6	6,98	15,39	13,83	0,89	3,28	42,22	7,1	2,22	0,5
Ukupno		7,81	1,12	3,65	6,83	0,47	7,75	19,11	38,05	11,83	1,63

Izvor podataka: UNCTAD Handbook of Statistics

NAJVAŽNIJI PROIZVODI U IZVOZU SRBIJE I ISTOČNE EVROPE PO ODSECIMA (TROCIFRENA SITC)

Priložene su dve tabele koje nam pružaju informacije o najvećim udelima Srbije u izvozu zemalja Istočne Evrope, kao i o proizvodima u kojima ovaj region ima najveće vrednosti izvoza, i doprinos Srbije tim vrednostima. Ove dve tabele, koje sadrže po 30 odseka trocifrene trgovinske klasifikacije podudaraju se samo kod tri proizvoda: bakra, obuće i guma za automobile. Kod njih Srbija ima udeo veći od 3% u ukupnom izvozu, a pri tome vrede više od 7 milijardi dolara u ukupnom izvozu Istočne Evrope.

Šta nam sve, između ostalog, kaže prva tabela? Izlistanih 30 grupa proizvoda učestvovalo je sa 39,4% u ukupnom izvozu Srbije, dok su oni učestvovali samo sa 8,5% u izvozu Istočne Evrope. Izvoz iz Srbije vredeo je 4,5 milijardi dolara, a Istočne Evrope 77,7 milijardi, pa je prosečan udeo Srbije iznosio 5,76%. Na prvom mestu po udelu Srbije bilo je oružje i municija, 12,35% ili 88 od 713 miliona dolara. Nismo za džabe imali slavnu junačku prošlost. Evo skoro će 100 godina od najvećeg nacionalnog stradanja radi nebeske Srbije, pa bi trebalo u to ime povećati kako proizvodnju oružja i municije, tako i njihov izvoz na što udaljenija tržišta. Veći udeo od 10% u izvozu Istočne Evrope Srbija je imala još kod kukuruza u zrnu, prekrupe, kalaja i voća i proizvoda (sem sokova). Lepo je očitati nazive svih proizvoda sa liste, ali skrenućemo pažnju još samo na bezalkoholna pića (6,84%, 89 od 1.302 miliona dolara), i alkoholna pića (4,4%, 129 od 2.937 miliona dolara).

Druga tabela nam prikazuje šta najviše izvoze zemlje Istočne Evrope, a gde je, u najvećem broju slučajeva, Srbija premašila u svom tranzicionom hodu guske kroz maglu. Trideset proizvoda sa najvećim vrednostima izvoza imalo je zbirnu vrednost izvoza od 477 milijardi dolara i učestvovalo je sa 51,9% u ukupnom izvozu Istočne Evrope. Isti proizvodi su kod Srbije vredeli 4 milijarde dolara i učestvovali su sa 35,6% u njenom ukupnom izvozu, dok je prosečan udeo Srbije bio 0,85%, što je bitno ispod njenog udela na nivou svih proizvoda. Najveći pojedinačan udeo u ukupnom izvozu Istočne Evrope imali su putnički automobile i ulja od nafte i minerala. Tu je Srbija na pravom putu oporavka jer se od rasta proizvodnje i izvoza FAS-a i NIS-a očekuje pojedinačno najveći doprinos rastu BDP-a Srbije u 2013 godini, ne računajući oporavak proizvodnje u ratarstvu. Slede delovi i pribor za motorna vozila, gde se takođe u Srbiju koncentrišu komponentaši, a što će se u ovoj i narednim godinama odraziti na rast ukupne vrednosti izvoza. Telekomunikaciona oprema, televizijski prijemnici, mašine za AOP i jedinice, su grupe proizvoda gde je neophodan dolazak transnacionalnih kompanija u Srbiju, kako bi se i u ovim oblastima ona integrisala u međunarodnu podelu rada, dok kod nameštaja i delova, oprema za distribuciju električne energije, klipnih motora sa unutrašnjim sagorevanjem i električnih aparata za strujna kola postoji i značajna vrednost izvoza iz Srbije, ali podprosečna (osim kod opreme za

Tabele 2 i 3: (2) Proizvodi sa najvećim udelom Srbije u izvozu Istočne Evrope i (3) Proizvodi sa najvećom vrednošću izvoza Istočne Evrope, u hiljadama dolara i u %

Tabela: Proizvodi sa najvećim udelom Srbije u izvozu Istočne Evrope				Tabela: Proizvodi sa najvećom vrednošću izvoza Istočne Evrope			
	Srbija	Ukupno	Srbija u %		Srbija	Ukupno	Srbija u %
Ukupno	11.353.600	919.794.955	1,23	Ukupno	11.353.600	919.794.955	1,23
891 Oružje i municija	88.060	712.803	12,35	781 Putnički automobili	27.816	52.972.405	0,05
044 Kukuruz, u znu	435.903	3.614.270	12,06	334 Ulja od nafte i minerala	177.638	44.564.914	0,40
047 Prekrupa, brašno od ost.žitar.	11.717	106.694	10,98	784 Delovi, pribor za mot. vozila	146.443	37.716.263	0,39
687 Kalaj	13.253	125.584	10,55	764 Telekomunikaciona oprema	65.073	28.583.520	0,23
058 Voće i proizvodi (sem sokova)	338.985	3.246.772	10,44	761 Televizijski prijemnici	40.696	22.253.971	0,18
673 Valjani proiz., neplatirani	628.765	6.565.807	9,58	821 Nameštaj i delovi	207.636	21.245.561	0,98
846 Pribor za odeću od tek.tkan	200.162	2.393.709	8,36	752 Mašine za aop i jedinice	32.291	16.925.464	0,19
075 Začini	19.780	257.576	7,68	773 Oprema za distrib. el. energ.	254.756	16.746.048	1,52
211 Sirova krupna i sitna koža	42.869	579.504	7,40	713 Klipni motori sa unut.sagor	62.572	16.160.497	0,39
674 Valjani proizvodi, platirani	221.307	3.047.921	7,26	772 Elek. apar. za strujna kola; sl	128.704	15.402.654	0,84
111 Bezalkoholna pića	89.146	1.302.375	6,84	676 Šipke, profili, fazonski čelik	19.322	15.305.391	0,13
421 Čvrste bilj.masti.ulja "meka"	197.983	3.273.136	6,05	971 Zlato, nemonetarno	7.856	15.018.527	0,05
571 Polimeri etilena	144.962	2.427.348	5,97	699 Proiz.od prostih metala, nn	117.405	14.644.839	0,80
061 Šećer, melase i med	185.201	3.153.624	5,87	542 Lekovi	233.367	14.542.488	1,60
682 Bakar	551.564	10.337.336	5,34	778 Elektr. mašine, aparati, nn	104.557	13.345.077	0,78
223 Uljano semenje za ost.ulja	12.656	241.318	5,24	775 Elek. i neelek.opr.za domač.	126.805	13.206.583	0,96
272 Sirova đubrava	1.328	26.658	4,98	893 Proizvodi od plastike, nn	220.588	12.236.455	1,80
232 Sintet, regener.kaučuk, otpaci	68.629	1.399.642	4,90	625 Gume za automobile i sl.	345.715	11.228.031	3,08
112 Alkoholna pića	129.285	2.936.986	4,40	682 Bakar	551.564	10.337.336	5,34
593 Eksplozivi, pirotehn. proiz.	13.661	314.479	4,34	845 Odeća, nn	107.942	9.221.155	1,17
851 Obuća	267.820	7.025.779	3,81	684 Aluminijum	233.002	8.681.192	2,68
046 Prekrupa, brašno od pšenice	44.836	1.205.228	3,72	743 Pumpe i kompresori	20.991	8.367.753	0,25
692 Metalni kontejneri	93.571	2.517.426	3,72	691 Konstrukcije i delovi	83.431	7.831.351	1,07
287 Rude i konc.baznih metala	40.336	1.130.718	3,57	741 Opr. za zagrevanje i hlajenje	25.164	7.544.581	0,33

Tabela: Proizvodi sa najvećim udelom Srbije u izvozu Istočne Evrope					Tabela: Proizvodi sa najvećom vrednošću izvoza Istočne Evrope				
		Srbija	Ukupno	Srbija u %			Srbija	Ukupno	Srbija u %
685	Olovo	16.213	455.763	3,56	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	76.394	7.416.749	1,03
662	Glineni, vatrostalni građ.mat.	67.350	1.966.844	3,42	793	Brodovi, čamci, plov.konstruk.	88.351	7.260.446	1,22
292	Biljne sirove materije	30.459	890.415	3,42	057	Voće sveže ili suvo	167.294	7.160.132	2,34
697	Oprema za dom.od pros.met	79.262	2.355.730	3,36	782	Mot.vozila za prevoz robe	14.674	7.103.829	0,21
581	Cevi i creva od plast. masa	95.221	2.906.613	3,28	642	Hartija i karton, sečeni	83.532	7.093.193	1,18
625	Gume za automobile i sl.	345.715	11.228.031	3,08	851	Obuća	267.820	7.025.779	3,81
		4.475.998	77.746.088	5,76			4.039.399	477.142.185	0,85
		39,4	8,5				35,6	51,9	

Izvor podataka: UNCTAD Handbook of Statistics

distribuciju električne energije) u odnosu na njen ukupan udeo u izvozu ovih zemalja.

NAJVAŽNIJI IZVOZNI PROIZVODI PO ZEMLJAMA

U tabeli 4 su prikazani najvažniji trgovinski odseci za izvoz svih zemalja Istočne Evrope. Na nivou svetskog izvoza 10 najznačajnijih proizvoda učestvuje tačno sa trećinom u ukupnom izvozu, sa vrednošću od 6.100 od 18.272 milijarde dolara u 2012. godini. U Istočnoj Evropi udeo 10 proizvoda je 29,6%, 272 od 920 milijardi dolara. Najmanji stepen koncentracije izvoza ima Poljska, kao zemlja sa najvećom vrednošću izvoza, 29,8%, gde 10 najvažnijih proizvoda vredi 54 od 180 milijardi dolara izvoza. Tik uz Poljsku je Srbija, kao najveći svaštar u izvozu (30,9%), dok najveću koncentraciju imaju Crna Gora (72%), i Albanija (65,8%), kao zemlje sa najmanjom vrednošću ukupnog izvoza. U 2012. godini su veću vrednost izvoza jednog proizvoda, od ukupne vrednosti izvoza Srbije, imali Češka (putnički automobile 15,4 milijardi dolara), Turska (zlato 13,3), Mađarska (telekomunikaciona oprema 11,7) i Slovačka (putnički automobili 13,3 milijardi dolara). U meri u kojoj su zemlje usklađene sa strukturom svetskog izvoza imaju i slične proizvode među 10 najvažnijih u izvozu, što se posebno odnosi na Poljsku, Češku, Mađarsku, Slovačku i Sloveniju.

Tabela 4. Najvažniji trgovinski odseci za izvoz po zemljama, u hiljadama dolara i u %

Svet				Istočna Evropa			Poljska				
Ukupno	18.271.673.679	U % ukupnog		Ukupno	919.794.955	U % ukupnog	Ukupno	180.000.000	U % ukupnog		
333	Nafta, mineralna ulja, sirovi	1.748.313.118	9,6	781	Putnički automobili	52.972.405	5,8	784	Delovi, pribor za mot. vozila	8.718.553	4,8
334	Ulja od nafte i minerala	997.827.546	5,5	334	Ulja od nafte i minerala	44.564.914	4,8	821	Nameštaj i delovi	8.575.195	4,8
781	Putnički automobili	640.761.361	3,5	784	Delovi, pribor za mot. vozila	37.716.263	4,1	781	Putnički automobili	6.786.601	3,8
776	Termojonske elektronske cevi	537.933.967	2,9	764	Telekomunikaciona oprema	28.583.520	3,1	761	Televizijski prijemnici	4.857.708	2,7
764	Telekomunikaciona oprema	510.290.633	2,8	761	Televizijski prijemnici	22.253.971	2,4	334	Ulja od nafte i minerala	4.390.324	2,4
784	Delovi, pribor za mot. vozila	359.367.653	2,0	821	Nameštaj i delovi	21.245.561	2,3	713	Klipni motori sa unut.sagor	4.387.975	2,4
752	Mašine za aop i jedinice	359.115.073	2,0	752	Mašine za aop i jedinice	16.925.464	1,8	682	Bakar	4.178.367	2,3
343	Gas prirodni,tečni ili ne	351.303.039	1,9	773	Oprema za distrib. el. energ.	16.746.048	1,8	775	Elek. i neelek.opr.za domać.	4.132.245	2,3
542	Lekovi	329.049.777	1,8	713	Klipni motori sa unut.sagor	16.160.497	1,8	793	Brodovi, čamci, plov.konstruk.	3.991.591	2,2
971	Zlato, nemonetarno	266.090.543	1,5	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	15.402.654	1,7	893	Proizvodi od plastike, nn	3.544.905	2,0
	Ukupno 10	6.100.052.709	33,4		Ukupno 10	272.571.297	29,6		Ukupno 10	53.563.464	29,8
Češka				Turska			Mađarska				
Ukupno	156.026.646	U % ukupnog		Ukupno	153.000.000	U % ukupnog	Ukupno	103.000.000	U % ukupnog		
781	Putnički automobili	15.447.240	9,9	971	Zlato, nemonetarno	13.344.712	8,7	764	Telekomunikaciona oprema	11.714.675	11,4
784	Delovi, pribor za mot. vozila	10.709.805	6,9	676	Šipke, profili, fazonski čelik	7.512.907	4,9	713	Klipni motori sa unut.sagor	6.480.046	6,3
752	Mašine za aop i jedinice	9.333.311	6,0	334	Ulja od nafte i minerala	6.782.597	4,4	761	Televizijski prijemnici	5.080.231	4,9
772	Elek. apar. za strujna kola; sl	4.409.269	2,8	781	Putnički automobili	6.069.143	4,0	781	Putnički automobili	4.697.139	4,6

522 ◀◀◀

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

764	Telekomunikaciona oprema	4.153.474	2,7	845	Odeća, nn	4.999.649	3,3	784	Delovi, pribor za mot. vozila	4.104.146	4,0
699	Proiz.od prostih metala, nn	4.103.611	2,6	775	Elek. i neelek.opr.za domač.	3.748.461	2,4	542	Lekovi	3.216.498	3,1
778	Elektr. mašine, aparati, nn	3.703.951	2,4	057	Voće sveže ili suvo	3.745.461	2,4	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	3.179.981	3,1
741	Opr. za zagrevanje i hlađenje	2.772.796	1,8	782	Mot.vozila za prevoz robe	3.573.978	2,3	752	Mašine za aop i jedinice	2.933.868	2,8
773	Oprema za distrib. el. energ.	2.759.156	1,8	784	Delovi, pribor za mot. vozila	3.542.807	2,3	778	Elektr. mašine, aparati, nn	2.526.708	2,5
894	Dečja kolica, igračke i sl.	2.513.140	1,6	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	3.038.436	2,0	773	Oprema za distrib. el. energ.	2.342.458	2,3
	Ukupno 10	59.905.753	38,4		Ukupno 10	56.358.151	36,8		Ukupno 10	46.275.750	44,9

Slovačka				Rumunija			Grčka				
Ukupno	80.751.997	U % ukupnog		Ukupno	57.904.330	U % ukupnog	Ukupno	34.409.917	U % ukupnog		
781	Putnički automobili	13.262.830	16,4	784	Delovi, pribor za mot. vozila	3.613.148	6,2	334	Ulja od nafte i minerala	7.530.458	21,9
761	Televizijski prijemnici	6.473.761	8,0	781	Putnički automobili	3.254.539	5,6	542	Lekovi	1.370.299	4,0
784	Delovi, pribor za mot. vozila	5.110.025	6,3	773	Oprema za distrib. el. energ.	3.226.969	5,6	684	Aluminijum	1.236.433	3,6
764	Telekomunikaciona oprema	4.387.315	5,4	334	Ulja od nafte i minerala	2.491.551	4,3	057	Voće sveže ili suvo	1.015.332	3,0
334	Ulja od nafte i minerala	3.737.271	4,6	821	Nameštaj i delovi	1.773.817	3,1	263	Pamuk	883.742	2,6
673	Valjani proiz., neplatirani	1.620.905	2,0	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	1.665.274	2,9	034	Ribe sveže ili smrznute	814.392	2,4
699	Proiz.od prostih metala, nn	1.537.111	1,9	851	Obuća	1.569.999	2,7	676	Šipke, profili, fazonski čelik	758.989	2,2
625	Gume za automobile i sl.	1.468.527	1,8	764	Telekomunikaciona oprema	1.358.137	2,3	682	Bakar	665.506	1,9
773	Oprema za distrib. el. energ.	1.426.960	1,8	625	Gume za automobile i sl.	1.340.467	2,3	661	Kreč, cement, građevinski mat.	646.023	1,9
821	Nameštaj i delovi	1.135.899	1,4	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	1.209.721	2,1	056	Povrće,preradeno,nn	625.220	1,8
	Ukupno 10	40.160.604	49,7		Ukupno 10	21.503.622	37,1		Ukupno 10	15.546.393	45,2

Slovenija

Litvanija

Bugarska

Ukupno		32.155.332	U % ukup- nog	Ukupno		29.652.662	U % ukup- nog	Ukupno		26.698.780	U % ukup- nog
542	Lekovi	2.413.040	7,5	334	Ulja od nafte i minerala	6.815.807	23,0	334	Ulja od nafte i minerala	3.752.241	14,1
781	Putnički automobili	2.059.628	6,4	821	Nameštaj i delovi	1.376.693	4,6	682	Bakar	2.711.189	10,2
775	Elek. i neelek.opr.za domać.	1.057.232	3,3	562	Đubriva (sem sirovih)	1.269.804	4,3	041	Pšenica i napolica, u zrnju	716.567	2,7
778	Elektr. mašine, aparati, nn	989.370	3,1	574	Poliacetalni i ost. polietri	701.286	2,4	542	Lekovi	659.245	2,5
334	Ulja od nafte i minerala	944.462	2,9	781	Putnički automobili	671.162	2,3	222	Uljano semeje za "laka" ulja	648.750	2,4
351	Električna energija	791.010	2,5	041	Pšenica i napolica, u zrnju	562.411	1,9	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	566.698	2,1
784	Delovi, pribor za mot. vozila	691.290	2,1	057	Voće sveže ili suvo	518.492	1,7	351	Električna energija	500.851	1,9
684	Aluminijum	684.604	2,1	054	Povrće, sveže, smrznuto, prerad.	471.026	1,6	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	441.012	1,7
821	Nameštaj i delovi	657.012	2,0	893	Proizvodi od plastike, nn	464.398	1,6	289	Rude i koncentri plemenitih metala, otpaci	424.862	1,6
716	Rotacione električne mašine	598.573	1,9	542	Lekovi	362.414	1,2	841	Muški kaputi, jakne i sl.	404.196	1,5
Ukupno 10		10.886.221	33,9	Ukupno 10		13.213.492	44,6	Ukupno 10		10.825.612	40,5

Estonija			Latvija			Hrvatska					
Ukupno		16.125.782	U % ukup- nog	Ukupno		12.610.129	U % ukup- nog	Ukupno		12.343.653	U % ukup- nog
764	Telekomunikaciona oprema	1.914.379	11,9	334	Ulja od nafte i minerala	665.477	5,3	334	Ulja od nafte i minerala	1.308.336	10,6
334	Ulja od nafte i minerala	1.830.140	11,3	676	Šipke, profili, fazonski čelik	579.001	4,6	793	Brodovi, čamci, plov.konstruk.	791.369	6,4
821	Nameštaj i delovi	535.304	3,3	248	Drvo, prosto obrađeno	578.171	4,6	542	Lekovi	490.070	4,0
635	Proizvodi od drveta, nn	342.713	2,1	112	Alkoholna pića	549.105	4,4	562	Đubriva (sem sirovih)	361.162	2,9
773	Oprema za distrib. el. energ.	319.779	2,0	041	Pšenica i napolica, u zrnju	422.823	3,4	771	Električne pogonske mašine	333.903	2,7
248	Drvo, prosto obrađeno	309.322	1,9	634	Furnir, ost.obrađeno drvo	383.246	3,0	821	Nameštaj i delovi	322.085	2,6

524 ◀◀◀

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

772	Elek. apar. za strujna kola; sl	304.488	1,9	764	Telekomunikaciona oprema	309.412	2,5	248	Drvo, prosto obrađeno	300.167	2,4
723	Maš.i uređ. za niskogr., građ	292.645	1,8	542	Lekovi	299.942	2,4	684	Aluminijum	242.463	2,0
282	Otpaci od gvožđa i čelika	287.819	1,8	635	Proizvodi od drveta, nn	255.347	2,0	971	Zlato, nemonetarno	231.182	1,9
811	Montažne zgrade	248.202	1,5	246	Iverje, sečka, otp.od drveta	253.744	2,0	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	219.449	1,8
	Ukupno 10	6.384.790	39,6		Ukupno 10	4.296.267	34,1		Ukupno 10	4.600.185	37,3

Srbija				BiH			Makedonija				
	Ukupno	11.353.600	U % ukupnog		Ukupno	5.161.770	U % ukupnog		Ukupno	4.001.857	U % ukupnog
673	Valjani proiz., neplatirani	628.765	5,5	684	Aluminijum	381.530	7,4	598	Hemijski proizvodi, nn	498.025	12,4
682	Bakar	551.564	4,9	851	Obuća	373.421	7,2	671	Sirovo gvožđe i ferolegure	462.151	11,5
044	Kukuruz, u zrnu	435.903	3,8	821	Nameštaj i delovi	310.878	6,0	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	239.939	6,0
625	Gume za automobile i sl.	345.715	3,0	676	Šipke, profili, fazonski čelik	227.977	4,4	841	Muški kaputi, jakne i sl.	202.405	5,1
058	Voće i proizvodi (sem sokova)	338.985	3,0	334	Ulja od nafte i minerala	190.812	3,7	334	Ulja od nafte i minerala	197.185	4,9
851	Obuća	267.820	2,4	248	Drvo, prosto obrađeno	160.129	3,1	743	Pumpe i kompresori	177.202	4,4
773	Oprema za distrib. el. energ.	254.756	2,2	325	Koks, polukoks, retortni ugalj	105.220	2,0	673	Valjani proiz., neplatirani	145.677	3,6
542	Lekovi	233.367	2,1	743	Pumpe i kompresori	105.085	2,0	121	Duvan, sirov, neprerađen	121.340	3,0
684	Aluminijum	233.002	2,1	282	Otpaci od gvožđa i čelika	97.794	1,9	679	Cevi, šuplji prof, od gvož. čel	99.841	2,5
674	Valjani proizvodi, platirani	221.307	1,9	351	Električna energija	94.443	1,8	287	Rude i konc.baznih metala	92.741	2,3
	Ukupno 10	3.511.184	30,9		Ukupno 10	2.047.289	39,7		Ukupno 10	2.236.506	55,9

Moldavija				Albanija			Crna Gora				
	Ukupno	2.161.793	U % ukupnog		Ukupno	1.967.919	U % ukupnog		Ukupno	468.788	U % ukupnog
057	Voće sveže ili suvo	205.936	9,5	333	Nafta, mineralna ulja, sirovi	438.894	22,3	684	Aluminijum	165.242	35,2
112	Alkoholna pića	191.054	8,8	851	Obuća	297.457	15,1	351	Električna energija	49.163	10,5

Zdravković, M.

▶▶▶ 525

773	Oprema za distrib. el. energ.	170.358	7,9	841	Muški kaputi, jakne i sl.	127.325	6,5	112	Alkoholna pića	29.081	6,2
222	Uljučano semenje za "laka" ulja	109.288	5,1	287	Rude i konc.baznih metala	98.720	5,0	282	Otpaci od gvožđa i čelika	16.043	3,4
676	Šipke, profili, fazonski čelik	99.975	4,6	845	Odeća, nn	78.123	4,0	248	Drvo, prosto obrađeno	14.984	3,2
842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	94.290	4,4	672	Ingoti, dr.polupr. gvož.i čel.	65.976	3,4	288	Otpaci od baznih metala	14.800	3,2
421	Čvrste bilj.masti,ulja "meka"	86.545	4,0	699	Proiz.od prostih metala, nn	53.875	2,7	748	Transmis.vratila, krivaje, sl.	13.338	2,8
821	Nameštaj i delovi	72.368	3,3	283	Rude bakra i koncentri	46.449	2,4	334	Ulja od nafte i minerala	12.176	2,6
851	Obuća	59.888	2,8	288	Otpaci od baznih metala	45.275	2,3	542	Lekovi	12.099	2,6
845	Odeća, nn	57.272	2,6	842	Ženski kaputi, ogrtači i sl.	43.235	2,2	672	Ingoti, dr.polupr. gvož.i čel.	10.376	2,2
	Ukupno 10	1.146.974	53,1		Ukupno 10	1.295.328	65,8		Ukupno 10	337.303	72,0

Izvor podataka: UNCTAD Handbook of Statistics

KONKURENCIJA ZEMALJA ISTOČNE EVROPE SRBIJI KOD NJENIH NAJVAŽNIJIH IZVOZNIH PROIZVODA

Poslednji, ali ne i najmanje važan, skup tabela (5) odnosi se na 30 proizvoda koji učestvuju sa tri petine u ukupnom izvozu Srbije.

Umesto fantazmagorija o tome kako sve možemo lako povećati (upravo iznete oko oružja, municije i napitaka), neophodno je suočiti se sa realnošću konkurencije koja je sveprisutna, a naročito u proizvodnji i izvozu zemalja Istočne Evrope. Ukoliko se ne radi o specijalizaciji u specifičnim sektorima, poput Češke, Slovačke, Mađarske, kod većine proizvoda dolazi do konkurencije velikih zemalja Poljske i Turske, a koje lako mogu postići ekonomiju obima u proizvodnji svih naših poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Razmišljati o proizvodnji radno-intenzivnih proizvoda je već prilično zastarelo, jer, na primer, Albanija ima veću vrednost izvoza obuće (297 prema 268 miliona dolara), i muških kaputa (127 prema 120 miliona dolara) od Srbije.

Osvrnucemo se sa po rečenicom-dve na podatke iz svake od 30 tabela. Rang Srbije zavisi po proizvodima kako od realizovane vrednosti u Srbiji, tako i od veličine bare-tržišta.

- Vrednost izvoza valjanih proizvoda (629 miliona dolara) je precenjena, ali ukazuje na oštrinu konkurencije koja postoji na ovom tržištu, ne računajući izvoz iz ostalih regiona u svetu. Srbije je, pre "tihog hoda" bila na šestom po izvozu ovih proizvoda, dok je Slovačka bila na prvom, sa ubedljivo najvećom vrednošću izvoza. Ispred Srbije bile su još i Turska, Mađarska, Rumunija i Poljska, a tik iza Češka republika.

- Kod bakra (552 miliona dolara) Srbija je takođe bila na 6. mestu, iza Poljske, Bugarske, Turske, Slovačke i Grčke.

- Kod kukuruza u zrnju (436 miliona dolara) Srbija je zauzimala pojedinačno najviši rang (ne računajući oružje, municiju i eksplozive), treće mesto nakon Mađarske i Rumunije. Rumuniji bi iz podataka trebalo odbiti reeksport iz Srbije, tako da je Srbija zapravo drugi izvoznik kukuruza iz Istočne Evrope.

- Kod guma za automobile Srbija se nalazi na 8. mestu, iza Češke, Poljske, Slovačke, Rumunije, Turske, Mađarske i Slovenije, sa bitno većom vrednošću izvoza (346 miliona) od Estonije na 9 mestu (180 miliona dolara).

- Vrednost izvoza voća (bez sokova) iz Srbije bila je četvrta u regionu (339 miliona dolara), nakon Turske, Poljske i Grčke, dok je Mađarska na petom mestu imala daleko manju vrednost izvoza (182 miliona).

- Izvoz kablova (oprema za distribuciju električne energije) je imao veoma visoke stope rasta prethodnih godina. Ipak, i dostignuta vrednost od četvrtine milijarde dolara je tek deseta u Istočnoj Evropi, a čak šest zemalja ima veću vrednost od milijarde dolara, među njima Slovačka 1,6 milijardi na šestom mestu, tako da je dalji rast vrednosti moguć.

•Iako, poput kablova, i kod lekova Srbija fakturiše četvrtinu milijarde dolara, tu je tek na 13. mestu po vrednosti izvoza. Slovenija ima 10 puta, a Hrvatska 2 puta veću vrednost izvoza, pa bi trebalo zaviriti i u naše statistike uvoza lekova i odobrenih lekova za korišćenje.

•Kod aluminijuma je Srbija na 11. mestu, a kod valjanih proizvoda platiranih bila je na 4 mestu, što se više neće ponoviti u skorijoj budućnosti.

•Izvoz proizvoda od plastike (većinom podne obloge) vredeo je 220 miliona dolara i tu je Srbija bila tek na 11. mestu. Ovo je tržišni segment gde je takođe moguće značajno povećanje vrednosti izvoza.

•Izvoz nameštaja i delova bio je, sa vrednošću od 207 miliona dolara, rangiran kao 13. u regionu. Ukoliko se uzme u obzir vrednost izvoza Slovenije (657), Hrvatske (322) i BiH (311 miliona dolara), postoji značajna mogućnost za dalji rast vrednosti izvoza nameštaja iz Srbije.

•Kao i kod kukuruza, i kod pribora za odeću od tekstilnih tkanina Srbija je rangirana na trećem mestu, nakon Turske i Poljske.

•U izvozu čvrstih biljnih masti i ulja Srbija je na sedmom mestu.

•U izvozu šećera Srbija je bila na šestom mestu, nakon Slovačke, Poljske, Mađarske, Češke i Hrvatske.

•U izvozu električne energije Srbija je bila osma. Ipak, pošto se radi istovremeno i o uvozu istog proizvoda u zimskim mesecima, izvoz ovog proizvoda ne treba posmatrati kao prednost, i potencijal za rast, makar ne u nekom srednjem roku, dok se ne povećaju domaći proizvodni kapaciteti.

•U trgovini uljima od nafte i minerala, koja u svetskom izvozu vredi 998 milijardi dolara, a u Istočnoj Evropi 44,6 milijardi, Srbija je bila tek na 16. mestu, ispred Crne Gore, Moldavije i Albanije. U 2013. godini se očekuje značajan rast vrednosti izvoza naftnih derivata, što se može očekivati i u 2014. godini, uzevši u obzir činjenicu da NIS intenzivno radi na modernizaciji prerađivačkih kapaciteta i poboljšanju kvaliteta proizvedenih derivata.

•U izvozu hartije i kartona Srbija je na osmom mestu sa 170 miliona dolara.

•Izvoz svežeg i suvog voća vredi 167 miliona dolara i Srbija je na sedmom mestu u Istočnoj Evropi.

•Izvoz otpadaka od gvožđa i čelika vredeo je 152 miliona dolara i Srbija je bila rangirana kao 11. u regionu.

•Kod izvoza rotacionih električnih mašina (149 miliona dolara), Srbija je bila rangirana na devetom mestu, kod delova i pribora za motorna vozila (146) na jedanaestom, a kod polimera etilena (145) na sedmom mestu.

•Izvoz alkoholnih pica (129 miliona dolara) iz Srbije bio je vredniji u odnosu na druge BJR, ispred Makedonije (82), Hrvatske (77), Slovenije (61), Crne Gore (29) i BiH (12 miliona dolara).

•Kod izvoza proizvoda od žitarica, brašna (129 miliona dolara) Srbija je bila na 9. mestu, kod električnih aparata za strujna kola (129) na 13. mestu, kod električnih i neelektričnih aparata za domaćinstva (127) na 11 mestu, muških

kaputa i jakni (120) na 10. mestu, kod proizvoda od prostih metala (117) na 14. mestu, i kod proizvoda od drveta nepomenutih (117) na 11. mestu.

Osim vrednosti izvoza i njihovog ranga u okruženju, za buduću dinamiku izvoza važna je i informacija da li se radi o brzo-rastućim, sporo-rastućim, stagnantnim ili opadajućim tržišnim segmentima. Uprkos padu u 2009. godini (i u 2001) svetski robni izvoz povećan je gotovo tri puta (sa 6.365 na 18.272 milijarde dolara), po prosečnoj godišnjoj stopi od 9,2%. Usled zanemarljive vrednosti u 2000. godini srpski izvoz je povećavan po prosečnoj godišnjoj geometrijskoj stopi od 17,1%. Kada izračunamo prosečne godišnje stope rasta po trgovinskim odsecima svetskog izvoza i primenimo je na sadašnju strukturu srpskog izvoza možemo doći do informacije da li je struktura u skladu sa svetskom tražnjom, da li se nalazi na stagnantnim tržišnim segmentima ili na brzo rastućim. U odnosu na svetskih 9,2% primena svetskih stopa na srpske izvozne proizvode daje rast od 9,8%, što ukazuje na odličnu usklađenost srpske izvozne ponude sa svetskom tražnjom. To je, međutim, posledica rasta cena primarnih proizvoda, a koji imaju veliki udeo u srpskom izvozu, jer je njihova stopa rasta u svetskom izvozu bila 11,6%, proizvoda sa primenjenim srednjim tehnologijama 8,3%, niskim tehnologijama 7,9%, a visokim tehnologijama 6,9%. Kada su trendovi u svetu retrogradni ispada da je naša prednost to što smo za tim svetom zaostali. Na primer, primena svetskih stopa rasta na mađarsku strukturu izvoza daje joj prosečnu stopu rasta od 8,9%, što je ispod svetskog proseka, a verovatno bi do istog rezultata došao kod većine zemalja Istočne Evrope.

Tabela 5. Rang vrednosti Srbije kod najvažnijih izvoznih grupa proizvoda, u hiljadama dolara

673	Valjani proiz., neplatira ni	682	Bakar	044	Kukuruz, u zrnu	625	Gume za automobi le i sl.	058	Voće i proizvo di (sem sokova)	851	Obuća
Svet	83.919.116	Svet	141.299.341	Svet	35.657.176	Svet	95.998.277	Svet	19.818.472	Svet	118.492.681
Ukupno	6.565.807	Ukupno	10.337.336	Ukupno	3.614.270	Ukupno	11.228.031	Ukupno	3.246.772	Ukupno	7.025.779
Slovačka	1.620.905	Poljska	4.178.367	Mađarska	1.431.595	Češka	2.505.692	Turska	1.020.060	Rumunija	1.569.999
Turska	818.375	Bugarska	2.711.189	Rumunija	773.093	Poljska	2.283.924	Poljska	711.963	Slovačka	1.115.335
Mađarska	767.626	Turska	856.714	Srbija	435.903	Slovačka	1.468.527	Grčka	574.409	Poljska	724.873
Rumunija	724.790	Slovačka	737.761	Poljska	292.959	Rumunija	1.340.467	Srbija	338.985	Češka	679.414
Poljska	695.004	Grčka	665.506	Bugarska	218.805	Turska	1.240.644	Mađarska	181.625	Turska	546.145
Srbija	628.765	Srbija	551.564	Slovačka	174.758	Mađarska	1.227.253	Bugarska	106.989	Mađarska	461.860
Češka	619.445	Češka	307.865	Češka	136.783	Slovenija	450.740	Litvanija	63.086	BiH	373.421
Bugarska	223.846	Latvija	90.175	Hrvatska	37.435	Srbija	345.715	Češka	51.834	Albanija	297.457
Makedo- nija	145.677	Mađarska	62.960	Turska	33.820	Estonija	180.046	Slovačka	37.557	Srbija	267.820
Latvija	133.648	Rumunija	61.178	Slovenija	25.487	Latvija	74.289	Latvija	36.063	Bugarska	237.178
Slovenija	76.684	Slovenija	41.921	Grčka	24.067	Litvanija	43.326	Estonija	29.902	Hrvatska	185.580
Grčka	75.398	Litvanija	32.464	Moldavija	16.518	Grčka	38.031	Rumunija	28.038	Slovenija	128.350
Estonija	17.539	Estonija	24.274	Litvanija	5.483	Bugarska	19.645	Hrvatska	22.021	Grčka	108.910
Litvanija	13.695	Makedo- nija	9.070	BiH	5.247	Moldavija	5.689	BiH	19.114	Estonija	101.495
Hrvatska	2.718	Hrvatska	2.031	Estonija	1.459	Hrvatska	1.871	Makedo- nija	13.693	Makedo- nija	66.805
BiH	1.156	Moldavija	1.840	Latvija	664	BiH	1.775	Slovenija	5.860	Litvanija	60.613

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

Albanija	373	BiH	1.460	Makedonija	135	Albanija	191	Moldavija	4.699	Moldavija	59.888
Moldavija	126	Albanija	973	Albanija	60	Makedonija	109	Crna Gora	787	Latvija	39.786
Crna Gora	37	Crna Gora	24	Crna Gora	0	Crna Gora	97	Albanija	87	Crna Gora	849
773	Oprema za distrib. el. energ.	542	Lekovi	684	Alumini-jum	674	Valjani proizvodi , platirani	893	Proizvodi od plastike, nn	821	Nameštaj i delovi
Svet	112.235.306	Svet	329.049.777	Svet	112.056.893	Svet	56.250.843	Svet	135.828.429	Svet	155.505.279
Ukupno	16.746.048	Ukupno	14.542.488	Ukupno	8.681.192	Ukupno	3.047.921	Ukupno	12.236.455	Ukupno	21.245.561
Rumunija	3.226.969	Mađarska	3.216.498	Turska	1.512.011	Slovačka	1.054.064	Poljska	3.544.905	Poljska	8.575.195
Češka	2.759.156	Slovenija	2.413.040	Grčka	1.236.433	Turska	618.700	Češka	1.963.908	Češka	2.408.334
Poljska	2.500.499	Poljska	2.124.695	Poljska	931.750	Poljska	310.773	Turska	1.647.954	Turska	1.866.606
Turska	2.432.852	Grčka	1.370.299	Mađarska	835.848	Srbija	221.307	Mađarska	1.500.044	Rumunija	1.773.817
Mađarska	2.342.458	Rumunija	1.112.780	Rumunija	814.774	Mađarska	195.649	Slovačka	987.074	Litvanija	1.376.693
Slovačka	1.426.960	Češka	1.060.505	Slovačka	696.838	Grčka	140.853	Litvanija	464.398	Mađarska	1.270.818
Grčka	372.958	Bugarska	659.245	Slovenija	684.604	Češka	132.453	Rumunija	418.563	Slovačka	1.135.899
Bugarska	356.297	Turska	587.866	Češka	623.706	Rumunija	107.541	Slovenija	411.794	Slovenija	657.012
Estonija	319.779	Hrvatska	490.070	BiH	381.530	Estonija	105.224	Grčka	302.807	Estonija	535.304
Srbija	254.756	Litvanija	362.414	Hrvatska	242.463	Makedonija	91.263	Bugarska	267.432	Bugarska	402.645
Hrvatska	183.644	Slovačka	341.484	Srbija	233.002	Litvanija	23.147	Srbija	220.588	Hrvatska	322.085
Moldavija	170.358	Latvija	299.942	Bugarska	214.531	Bugarska	14.941	Estonija	169.219	BiH	310.878
Slovenija	125.216	Srbija	233.367	Crna Gora	165.242	Latvija	13.614	Hrvatska	99.853	Srbija	207.636
Litvanija	121.915	Makedonija	83.504	Latvija	51.526	Slovenija	10.750	Latvija	99.401	Latvija	177.664
BiH	77.613	BiH	66.035	Litvanija	27.689	Hrvatska	6.246	BiH	88.220	Grčka	80.023

Zdravković, M.

▶▶▶ 531

Latvija	47.576	Estonija	62.317	Estonija	13.085	Moldavija	750	Makedonija	23.730	Moldavija	72.368
Makedonija	23.624	Moldavija	45.685	Albanija Makedonija	12.110	BiH	600	Moldavija	19.255	Makedonija	54.290
Albanija	3.339	Crna Gora	12.099		3.290	Albanija	30	Albanija	6.687	Albanija	17.448
Crna Gora	80	Albanija	643	Moldavija	761	Crna Gora	17	Crna Gora	625	Crna Gora	846
846	Pribor za odeću od tek.tkan	421	Čvrste bilj.masti,ulja "meka"	061	Šećer, melase i med	351	Električna energija	334	Ulja od nafte i minerala	641	Hartija i karton
Svet	28.291.960	Svet	43.696.369	Svet	44.179.245	Svet	38.052.619	Svet	997.827.546	Svet	117.554.707
Ukupno	2.393.709	Ukupno	3.273.136	Ukupno	3.153.624	Ukupno	6.696.983	Ukupno	44.564.914	Ukupno	6.630.639
Turska	1.093.099	Turska	549.782	Slovačka	758.344	Češka	2.418.850	Grčka	7.530.458	Poljska	2.433.523
Poljska	210.547	Grčka	490.465	Poljska	559.861	Slovenija	791.010	Litvanija	6.815.807	Češka	799.001
Srbija	200.162	Mađarska	443.280	Mađarska	347.754	Poljska	779.338	Turska	6.782.597	Mađarska	666.376
Hrvatska	148.829	Slovačka	380.570	Češka	299.307	Mađarska	753.689	Poljska	4.390.324	Slovačka	640.815
Rumunija	143.043	Češka	319.695	Hrvatska	191.560	Bugarska	500.851	Bugarska	3.752.241	Slovenija	518.530
Slovačka	128.420	Poljska	243.154	Srbija	185.201	Estonija	240.061	Slovačka	3.737.271	Turska	452.120
Litvanija	88.748	Srbija	197.983	Bugarska	169.350	Turska	190.202	Rumunija	2.491.551	Litvanija	204.436
Češka	87.852	Rumunija	186.093	Rumunija	149.913	Srbija	182.614	Mađarska	2.284.142	Srbija	169.941
Bugarska	62.070	Bugarska	180.264	Grčka	121.391	Grčka	148.144	Estonija	1.830.140	Rumunija	139.299
Grčka	54.236	Moldavija	86.545	Litvanija	110.785	Litvanija	139.528	Češka	1.444.323	Grčka	133.857
Slovenija	48.698	BiH	54.848	Turska	107.839	BiH	94.443	Hrvatska	1.308.336	Bugarska	123.096
Mađarska	46.142	Estonija	41.092	BiH	54.077	Hrvatska	92.051	Slovenija	944.462	Hrvatska	102.452
Albanija	25.703	Litvanija	32.775	Slovenija	34.805	Latvija	90.917	Latvija	665.477	Estonija	93.468
Latvija	22.086	Latvija	19.308	Moldavija	31.867	Rumunija	85.516	Makedonija	197.185	BiH	88.190

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

Estonija	18.120	Hrvatska	14.929	Latvija	21.975	Slovačka	51.268	BiH	190.812	Latvija	56.213
BiH	8.030	Slovenija	14.702	Estonija	7.883	Crna Gora	49.163	Srbija	177.638	Albanija	3.985
Makedonija	6.792	Makedonija	13.793	Makedonija	1.465	Makedonija	41.999	Crna Gora	12.176	Makedonija	2.674
Moldavija	1.111	Crna Gora	2.852	Albanija	239	Moldavija	33.725	Moldavija	5.718	Moldavija	2.389
Crna Gora	21	Albanija	1.005	Crna Gora	8	Albanija	13.616	Albanija	4.255	Crna Gora	275
057	Voće sveže ili suvo	282	Otpaci od gvožđa i čelika	716	Rotacione električne mašine	784	Delovi, pribor za mot. vozila	571	Polimeri etilena	112	Alkohol- na pića
Svet	91.035.607	Svet	50.272.239	Svet	98.348.293	Svet	359.367.653	Crna Gora	..	Svet	76.147.343
Ukupno	7.160.132	Ukupno	5.031.195	Ukupno	6.663.825	Ukupno	37.716.263	Svet	77.491.701	Ukupno	2.936.986
Turska	3.745.461	Poljska	898.068	Češka	2.007.600	Češka	10.709.805	Ukupno	2.427.348	Latvija	549.105
Grčka	1.015.332	Češka	869.942	Mađarska	1.133.857	Poljska	8.718.553	Mađarska	709.260	Češka	350.252
Poljska	801.465	Rumunija	784.988	Poljska	790.449	Slovačka	5.110.025	Češka	509.845	Poljska	323.596
Litvanija	518.492	Mađarska	364.044	Slovenija	598.573	Mađarska	4.104.146	Poljska	422.493	Litvanija	267.770
Moldavija	205.936	Estonija	287.819	Slovačka	554.449	Rumunija	3.613.148	Slovačka	187.226	Grčka	224.534
Mađarska	169.064	Bugarska	286.446	Turska	462.360	Turska	3.542.807	Turska	171.147	Moldavija	191.054
Srbija	167.294	Slovačka	222.648	Rumunija	320.148	Slovenija	691.290	Srbija	144.962	Mađarska	175.291
Češka	132.832	Litvanija	214.134	Estonija	206.113	Litvanija	284.834	Slovenija	66.593	Estonija	160.137
Slovačka	87.123	Latvija	210.845	Srbija	148.537	Estonija	200.682	Rumunija	61.962	Srbija	129.285
Rumunija	67.759	Hrvatska	198.846	Litvanija	92.454	Latvija	161.026	Grčka	56.680	Turska	109.498
Makedonija	56.453	Srbija	152.361	Hrvatska	84.059	Srbija	146.443	Litvanija	50.404	Bugarska	98.415
Latvija	47.684	Slovenija	149.058	Bugarska	72.552	Hrvatska	128.799	Latvija	19.086	Makedonija	81.990
Bugarska	47.022	Turska	146.293	Grčka	69.307	Bugarska	97.049	Estonija	11.808	Hrvatska	77.194

Slovenija	36.956	BiH	97.794	Latvija	47.451	BiH	87.703	Bugarska	9.517	Slovenija	61.446
Hrvatska	29.812	Grčka	49.395	BiH	41.621	Grčka	72.780	Makedo- nija	3.204	Slovačka	56.431
BiH	12.635	Albanija	33.472	Albanija	28.122	Makedonij a	23.383	Hrvatska	2.183	Rumunija	38.951
Albanija	7.750	Makedo- nija	27.211	Moldavija	5.752	Moldavija	21.447	BiH	794	Crna Gora	29.081
Estonija	6.654	Moldavija	21.789	Makedo- nija	268	Albanija	2.147	Albanija	143	BiH	12.030
Crna Gora	4.410	Crna Gora	16.043	Crna Gora	153	Crna Gora	196	Moldavija	41	Albanija	925
048	Proizvod i od žitarica, brašna	772	Elek. apar. za strujna kola; sl	775	Elek. i neelek. opr. za domač.	841	Muški kaputi, jakne i sl.	699	Proiz.od prostih metala, nn	635	Proizvodi od drveta, nn
Svet	49.118.238	Svet	239.842.811	Svet	89.028.299	Svet	76.057.852	Svet	141.586.73 6	Svet	25.983.789
Ukupno	4.447.012	Ukupno	15.402.654	Ukupno	13.206.583	Ukupno	5.951.215	Ukupno	14.644.83 9	Ukupno	4.523.479
Turska	1.257.083	Češka	4.409.269	Poljska	4.132.245	Turska	2.128.033	Češka	4.103.611	Poljska	1.683.000
Poljska	1.057.096	Mađarska	3.179.981	Turska	3.748.461	Rumunija	965.109	Poljska	3.361.766	Češka	489.320
Češka	551.783	Poljska	2.101.218	Mađarska	1.293.907	Poljska	544.756	Turska	1.879.331	Litvanija	349.942
Bugarska	240.628	Rumunija	1.665.274	Slovenija	1.057.232	Češka	457.464	Slovačka	1.537.111	Estonija	342.713
Grčka	237.536	Turska	1.208.288	Češka	939.299	Bugarska	404.196	Mađarska	1.037.623	Rumunija	275.435
Mađarska	224.180	Slovačka	717.138	Rumunija	671.356	Slovačka	252.300	Rumunija	808.709	Latvija	255.347
Slovačka	215.185	Bugarska	566.698	Slovačka	495.065	Makedo- nija	202.405	Slovenija	526.816	Mađarska	238.107
Litvanija	142.529	Slovenija	310.197	Bugarska	235.324	Litvanija	143.720	Litvanija	243.898	Slovačka	232.346
Srbija	128.716	Estonija	304.488	Litvanija	212.795	Albanija	127.325	Bugarska	226.025	Turska	191.851
Rumunija	101.016	Hrvatska	219.449	Grčka	135.988	Srbija	119.683	Hrvatska	178.080	Slovenija	151.650
Hrvatska	68.117	Litvanija	187.929	Srbija	126.805	Mađarska	119.232	Grčka	174.777	Srbija	116.615
Makedonij a	51.282	Latvija	135.986	Latvija	45.673	Grčka	94.268	Estonija	159.211	Hrvatska	71.860

VI DEO. Komparativni aspekti industrijskog razvoja u regionu

Estonija	48.648	Srbija	128.704	Estonija	38.002	Estonija	84.786	Latvija	126.969	BiH	58.448
Latvija	45.844	Grčka	124.794	BiH	37.057	Hrvatska	68.680	Srbija	117.405	Bugarska	29.577
BiH	32.599	Makedo- nija	86.595	Hrvatska	17.486	Slovenija	63.846	BiH	86.945	Grčka	21.746
Slovenija	23.374	BiH	41.300	Makedo- nija	12.242	BiH	61.790	Albanija	53.875	Albanija	7.386
Moldavija	13.280	Moldavija	7.696	Moldavija	5.567	Latvija	56.614	Moldavija	14.068	Moldavija	3.966
Crna Gora	5.093	Albanija	7.574	Crna Gora	1.092	Moldavija	56.366	Makedo- nija	6.798	Makedo- nija	3.139
Albanija	3.023	Crna Gora	78	Albanija	987	Crna Gora	641	Crna Gora	1.822	Crna Gora	1.031

Izvor podataka: UNCTAD Handbook of Statistics

		Vrednost izvoza	Godišnja stopa rasta u %
282	Otpaci od gvožđa i čelika	152361,29	16,82
334	Ulja od nafte i minerala	177638,37	16,44
421	Čvrste bilj.masti,ulja "meka"	197982,76	14,58
061	Šećer, melase i med	185200,54	13,00
542	Lekovi	233367,41	12,98
682	Bakar	551563,73	12,92
044	Kukuruz, u zrnju	435903,18	12,34
571	Polimeri etilena	144961,53	12,06
625	Gume za automobile i sl.	345714,72	11,93
351	Električna energija	182613,64	11,71
048	Proizvodi od žitarica, brašna	128716,14	11,28
058	Voće i proizvodi (sem sokova)	338985,23	10,84
057	Voće sveže ili suvo	167294,27	10,43
716	Rotacione električne mašine	148537,1	10,12
674	Valjani proizvodi, platirani	221306,59	9,33
673	Valjani proiz., neplatirani	628764,72	8,87
699	Proiz.od prostih metala, nn	117404,52	8,51
112	Alkoholna pića	129285,23	8,31
773	Oprema za distrib. el. energ.	254755,69	8,30
821	Nameštaj i delovi	207635,82	8,05
851	Obuća	267820,5	8,04
784	Delovi, pribor za mot. vozila	146443,1	8,01
893	Proizvodi od plastike, nn	220587,91	8,00
772	Elek. apar. za strujna kola; sl	128704,26	7,91
775	Elek. i neelek.opr.za domać.	126805,32	7,80
684	Aluminijum	233001,82	6,94
846	Pribor za odeću od tek.tkan	200161,78	6,66
635	Proizvodi od drveta, nn	116615,47	5,10
841	Muški kaputi, jakne i sl.	119682,93	4,79
641	Hartija i karton	169940,91	4,34

Izvor podataka: UNCTAD Handbook of Statistics

ZAKLJUČAK

Srbija je do svetske ekonomske krize, nakon 2000 godine, imala jednu od najviših stopa rasta izvoza u svetu i u Istočnoj Evropi, što je bilo posledica niske osnovnice nakon 8 godina međunarodne izolacije. Svetska ekonomska kriza je najteže pogodila Evropu, a u njoj najviše Južni Evropu, gde se i Srbija nalazi. Zemlje Severo-istočne Evrope (Poljska, Češka, Slovačka, Estonija, Latvija i Litvanija) su imale inicijalno najveći pad, ali i najbrži oporavak proizvodnje i izvoza (uključujući tu još i Rumuniju i Tursku). Ove zemlje su imale dolazak

velikog broja multinacionalnih kompanija koje su selile proizvodnju iz Zapadne Evrope, kako bi je snabdevale sa nižim troškovima radne snage u Istočnoj Evropi.

Srbija je imala samo jednu veliku kompaniju (US Steel) koja je locirala proizvodnju u Srbiji, sa nesrećnim završetkom njenog rada, kao i početak proizvodnje Fijata u Srbiji na kraju 2012 godini, a čiji se efekti vide u podacima o visokoj stopi rasta izvoza u 2013. godini.

Ako isključimo ove dve velike kompanije, iz analitika spoljne trgovine se mogu uočiti dva pozitivna (?) efekta u Srbiji: nekoliko firmi sa uspešnim procesom privatizacije (Tigar, Hemofarm, uljare, proizvodnja hrane i sokova, Tarkett...), i povoljna sirovinaska proizvodna osnova (kukuruz, šećer, pšenica, voće i povrće) koja nije pretvorena u proizvode viših faza prerade. Imamo i dolazak manjih filijala multinacionalnih kompanija čiji se efekti na rast izvoza takođe primećuju kod mašinske i elektro industrije. Ipak, ovo je sve relativno malo da bi došlo do oporavka ukupne industrijske proizvodnje, i postizanja zavidnije vrednosti izvoza (primer dvostruko veće vrednosti izvoza Bugarske pri istom broju stanovnika).

Nastavak izvozne ekspanzije, i rasta proizvodnje i zaposlenosti koji se na tom rastu izvoza zasnivaju, zahteva zadovoljenje nekoliko uslova:

- Uspešan završetak procesa privatizacije, i podržavljenja (namenska industrija i druga strateška preduzeća) preduzeća u restrukturiranju. Hoće li „industrijska groblja“ vaskrsnuti, ili će biti zaboravljena kao nepoželjno sećanje?
- Dolazak novih proizvodnih i izvozno-orijentisanih kompanija;
- Stabilno i „prijateljsko“ okruženje postojećim kompanijama kako bi nastavile rast proizvodnje i izvoza;
- Obnovu sirovinske osnove u poljoprivredi kroz afirmaciju zemljoradničkih zadruga i organizovanog otkupa uz garantovane cene od robnih rezervi i drugih institucija i firmi.

Literatura

1. Republički zavod za statistiku, saopštenja o robnoj razmeni sa inostranstvom
2. UNCTAD Handbook of Statistics Database
3. WTO Trademap.org

19 EASTERN EUROPEAN COUNTRIES EXPORT IN 2012.**Miroslav Zdravković¹*****Abstract***

Performance of Serbian exports cannot be observed in isolation and in terms of what exports used to be, or which values of exports are desired. Serbia is placed in a dynamic, competitive surrounding, with all her comparative advantages and disadvantages relative to the other 18 Eastern European countries. In this paper we supply detailed exports data for Serbia and these 18 countries, including exports per sector, commodity group and Serbian share in an overall aggregated export of this region.

Keywords: *Foreign Trade, Eastern Europe, Competition*

¹ Miroslav Zdravković, PhD, National Bank of Serbia

KAKVA INDUSTRIJSKA POLITIKA VODI DO RASTA ZASNOVANOG NA IZVOZU? KOMPARATIVNA ANALIZA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA REPUBLIKE SRBIJE I REPUBLIKE SLOVAČKE¹

Đukić Mihajlo²
Bodroža Duško³

Apstrakt

Osnovni cilj ovog rada je da utvrdi osnovne karakteristike industrijske politike vođene u Republici Srbiji u periodu tranzicije i ispita u kojoj meri je industrijska politika povezana sa slabim izvoznim performansama srpske privrede. Imajući u vidu polazne osnove na početku procesa tranzicije, sličnu razvijenost i slične sistemske probleme koje je tokom tog procesa trebalo rešiti, kao primer pozitivne prakse uzeli smo iskustvo Republike Slovačke. Sprovedena komparativna analiza razvoja dveju privreda i sprovedenih industrijskih politika dala nam je argumente da verujemo da se značajno lošiji izvozni potencijali srpske privrede mogu objasniti pogrešno vođenom industrijskom politikom, necenovnim faktorima konkurentnosti, te niskim nivoom i pogrešnom strukturom privučenih stranih direktnih investicija. Sa druge strane, Slovačka je nakon perioda uočljive stagnacije tokom 90tih, sprovela značajne privredne reforme čiji su rezultat visoke stope privrednog rasta, poboljšanje konkurentnosti, priliv stranih direktnih investicija, posebno u sektorima visoke dodate vrednosti, i posledično snažna ekspanzija izvoza. Sprovedena komparativna analiza omogućila nam je da damo nekoliko sistemskih preporuka koje bi ublažile posledice neadekvatne ekonomske politike Republike Srbije na izvoz i ekonomski razvoj uopšte.

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno ekonomske promene privrede EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj republike Srbije

² Mihajlo Đukić, Ma, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka

³ Duško Bodroža, Ma, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka

Ključne reči: Izvoz, industrijska politika, strane direktne investicije, konkurentnost, Republika Srbija, Republika Slovačka

POLAZNE OSNOVE PRIVREDNOG RAZVOJA I PROCES PRIVATIZACIJE

Slovačka je pad Berlinskog zida 1989. godine dočekala kao deo Čehoslovačke, koji je sa Srbijom bio relativno uporediv posmatrajući nivo ekonomske razvijenosti. Kao ilustraciju možemo navesti da je 1990. godine Bruto Domaći Proizvod (BDP) po glavi stanovnika, mereno dolarima iz 2005. godine u Slovačkoj, iznosio 12.693 dolara što je tek neznatno više od Srbije koja je iste godine imala BDP po glavi stanovnika 11.602 dolara⁴. Ipak, specifične okolnosti koje su oblikovale proces tranzicije u Srbiji tokom 90-ih ne daju nam za pravo da na jednak način upoređujemo ekonomske rezultate u tom periodu. Zbog toga je analiza koja je sprovedena u ovom radu obuhvatila period 2001-2013. godina kada je Srbija sa zakašnjenjem sprovodila uporedive privredne reforme i proces privatizacije. U prilog tome ide i činjenica da Slovačka u periodu 90-ih i nije bila prepoznata kao „šampion“ ekonomskih reformi⁵. Koliko je Srbija u tom periodu nazadovala ilustruju sledeći podaci. 1990. godine izvoz Slovačke je iznosio oko 3,1 milijardu dolara u odnosu na 5,4 milijarde dolara koliko je iste godine izvezla Srbija. 2001. godine Slovački izvoz iznosio preko 22 milijarde dolara što je gotovo deset puta više u odnosu na srpski izvoz iste godine. Uprkos vidljivom porastu izvoza u periodu 2001-2013. godina izvoz Srbije je još uvek na značajno nižem nivou, a sama struktura izvoza ilustruje trenutne izvozne potencijale i orijentaciju na proizvode niske dodate vrednosti. Indikativno je da je udeo industrijske proizvodnje u BDP u istom periodu znatno brže opadao u Srbiji iznoseći na kraju 2011. godine oko 26% naspram slovačkih 35%.

Slična polazna osnova za proces tranzicije može se uočiti i kada posmatrano udeo javnog sektora u stvaranju BDP. U 1989. godini 99,3% BDP Slovačke predstavljalo je učešće javnog sektora, što je veći udeo u odnosu na ostale uporedive socijalističke zemlje, a pogotovo u odnosu na tadašnju SFRJ čiji je Srbija bila deo. Premda je ekonomski sistem u Srbiji bio organizovan na značajno liberalnijim principima, što je svakako bila bolja polazna osnova imajući u vidu predstojeće tranzicione reforme, udeo društvenog, *de facto* državnog vlasništva, bio je takođe dominantan. Brza privatizacija je prema viđenju tadašnje slovačke vlade bila neophodan uslov rešenja nagomilanih ekonomskih problema i način

⁴ Obračun prikazan na sajtu <http://www.indexmundi.com>, a na osnovu podataka Svetske Banke

⁵ Državni sekretar SAD je 1998. godine nazvao Slovačku “crnom rupom u srcu Evrope” imajući u vidu slabo napredovanje u ekonomskom smislu.

<http://www.cato.org/publications/commentary/slovakias-return-black-hole>

obezbedenja ekonomskog oporavka kao i bespovratnosti procesa političke transformacije. Privatizacija je bila podeljena u dva procesa respektujući veličinu kompanija (engl. *small scale and large scale privatization*). Manje kompanije bile su dominantno privatizovane putem javne aukcije. U prvom krugu kupci ovih kompanija mogli su biti samo rezidenti i domaće kompanije. U drugom krugu kao kupci mogli su se pojaviti i strani subjekti. S obzirom da je brzini transformacije vlasništva dat prioritet, kao nestandardni dopunski metod primenjena je i vaučerska privatizacija. Privatizacija velikih ekonomskih sistema obavljena je u dva talasa koja su predstavljaju kombinaciju standardnih metoda privatizacije i vaučerske privatizacije. Političke promene nakon osamostaljenja zemlje (januar 1993. godine) dovode do dominacije standardnih metoda privatizacije, ali nakon 1994. godine metod vaučerske privatizacije ponovo postaje preovladavajući. Do kraja 1995. godine privatizovano je oko 45% od ukupno procenjene vrednosti imovine. Mada je kao i u svim zemljama napadana kao proces koji praćen korupcionaškim aferama i političkim skandalima, 1995. godine, kada je proces privatizacije već dobrodo omdakao, Slovačka ekonomija je već imala izvoz koji je iznosio polovinu njenog BDP. Srbija je sa druge strane devedesetih privatizaciju sprovodila na osnovu zakona iz 1991. i 1997. godine. To je bio pokušaj sprovođenja tzv. modela akcionarstva zaposlenih. Proces se odvijao selektivno i sporo, a u uslovima u kojima nije postojala pravna država, afere koje uvek prate proces bile su još više izražene. Rezultat takvog procesa je samo 10% privatizovane imovine krajem 2000. godine, a posledice tehnološka zaostalost, loš menadžment i zaostajanje za konkurentima. Nakon 2000. godine Vlada se opredelila za metod prodaje računajući da će ostvariti dodatne prihode i obezbediti bolje upravljanje u privatizovanim preduzećima, dodatno propalim tokom perioda devedesetih. Ipak, posmatrajući efekte koji su procesom privatizacije trebali biti ostvareni, čini se da osim transfera vlasništva makroekonomski pokazatelji nisu dramatično popravljani. Drugačije rečeno, proces privatizacije nije oživeo industrijsku proizvodnju niti poboljšao izvozne performanse privrede u meri u kojoj se to očekivalo. Posledice su brojne i ogledaju se u slabim izvoznim rezultatima, platnobilansnom deficitu i visokoj nezaposlenosti.

Kada je u pitanju industrijska politika, Slovačko iskustvo bi moglo biti za Srbiju veoma korisno. Tokom 90-ih godina industrijska politika je u Slovačkoj bila zanemarena i sprovedena kao potpuno izolovani segment ekonomske politike u kojoj akcenat je stavljen isključivo na privatizaciju za koju se smatralo da će rešiti sve probleme. U tom periodu još uvek nije bio rešen problem javnih preduzeća, giganata koji nisu bili konkurentni a koji su bili direktno subvencionisani kako bi mogli da opstanu. Reforma ovih velikih sistema predstavljala je kamen temeljac nove industrijske politike i otvorila prostor da se finansijskim stimulacijama privuku velike inostrane kompanije iz oblasti automobilske i elektro industrije. Srbija se već godinama suočava sa sličnim problemima. Primera radi, ukupni gubici svih državnih, društvenih i javnih preduzeća iznosili su 2010. godine oko

3,5% bruto domaćeg proizvoda (BDP), dok su iste godine subvencije u ova preduzeća iznosile oko 2,7% BDP⁶. Rešenje problema javnih preduzeća značilo bi značajno fiskalno rasterećenje za privredu zemlje. Osim toga, problem javnog duga nije zanemarljiv kada se govori o makroekonomskoj stabilnosti i deo je privrednog ambijenta kao značajnog faktora privlačenja velikih investitora. Takođe, smanjenje subvencija ovim kompanijama otvorilo bi i finansijski potencijal da se podrže one kompanije koje žele da ulažu u srpsku privredu, pre svega *greenfield* investitori.

ANALIZA INDUSTRIJSKOG RAZVOJA SRBIJE I SLOVAČKE

Industrija predstavlja izuzetno važan sektor privrede svake zemlje koja preko brojnih veza i multiplikativnih efekata deluje na celokupan privredni razvoj. Cilj sprovođenja svakih privrednih reformi, pa i onih tranzicionih koji karakterišu zemlje Centralne i Istočne Evrope nakon 1990. godine, suštinski predstavlja rast produktivnosti i unapređenje konkurentnosti nacionalne ekonomije kao osnov podizanja životnog standarda stanovništva na dugi rok. Da porast produktivnosti na dugi rok dovodi do porasta životnog standarda stanovništva predstavlja činjenicu oko koje se ekonomisti više ne spore⁷. Potrebno je samo u tom kontekstu utvrditi na koji način se može poboljšati produktivnost i kakva industrijska politika ako uopšte treba da postoji, može dovesti do porasta produktivnosti, rasta konkurentnosti i izvoza i samim tim poboljšanja životnog standarda. U tom smislu razlikuju se stavovi pojedinih ekonomista o tome koja je uloga države u tom procesu. Jedni smatraju izuzetno značajnom ulogu države da podstakne industrijski razvoj iznoseći kao argument zemlje azijskog ekonomskog čuda (Rodrik, 1995.). U ovim zemljama kontrolisani intervencionizam je imao pozitivne efekte na privredni rast i rast izvoza. Sa druge strane, postoje i oni ekonomisti koji smatraju da nerazvijene i slabe institucije predstavljaju podlogu za delovanje interesnih grupa koje svojim uticajem preokreću državnu politiku na način da ona ne radi u interesu društva. Na taj način se zapravo zagovara ograničeno mešanje ili potpuno odsustvo mešanja države kada je u pitanju industrijski razvoj (Ades i di Tella, 1997.) Osim toga, pojedini autori nalaze empirijske dokaze u prilog tvrdnji da je pozitivan efekat mešanja države prisutan u zatvorenim ekonomijama, dok je u zemljama koje su otvorenije, mešanje države kontraproduktivno (Bjorvatn i Coniglio, 2006.). Ukoliko bi to bilo tačno, efekat mešanja države bi u Srbiji imao veće efekte nego u Slovačkoj. S obzirom na rezultate koje ćemo u nastavku videti stiče se utisak da su Vlade Srbije ili imale veoma destruktivnu ulogu ili uopšte nisu sprovodile

⁶ Arsić, M. Reforme državnih i društvenih preduzeća, Kvartalni monitor Br. 28, januar–mart 2012

⁷ Za sumarni prikaz značaja produktivnosti pogledati npr. Dabla-Norris et. al. (2013), IMF Discussion Note Anchoring Growth: The Importance of Productivity-Enhancing Reforms in Emerging Market and Developing Economies

industrijsku politiku. Ne ulazeći u ideološke rasprave koje se odnose na stepen mešanja države, na ovom mestu ćemo se osvrnuti na činjenice kada je u pitanju industrijska proizvodnja u Srbiji i Slovačkoj sa željom da ukažemo na drugačije pravce industrijskog razvoja ovih privreda tokom perioda tranzicije. Na taj način posredno ćemo otvoriti i pitanje industrijske politike u ovim zemljama i uslovima u kojima je ona sprovedena.

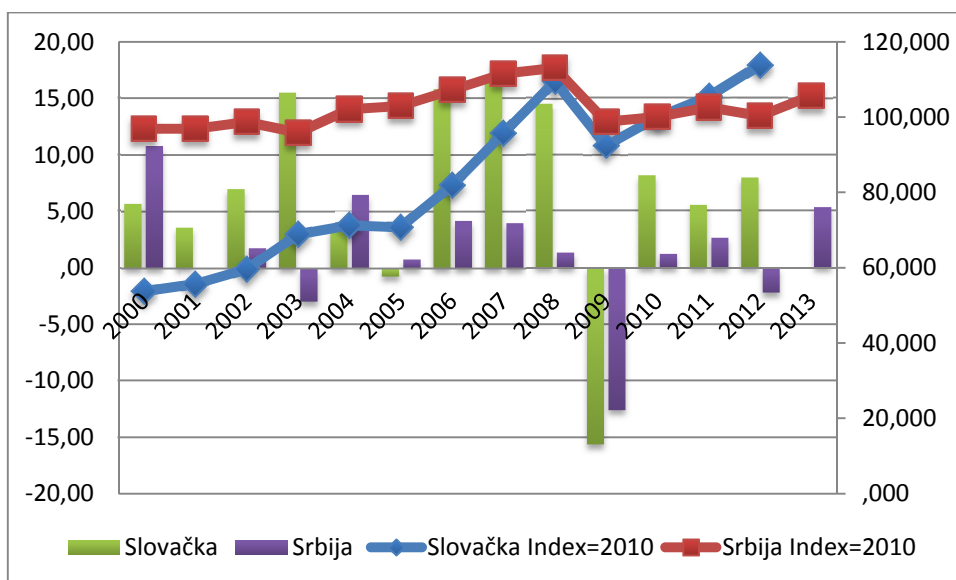
Slovačka je preokret u industrijskoj politici napravila 1999. godine usvajanjem *Akcionog programa jačanja konkurentnosti Evropske industrije* koji je predstavljao deo procesa ekonomskih integracija sa Evropskom Unijom (EU). Centralno pitanje ovog programa predstavljaju aktivnosti na jačanju konkurentnosti. Pod time se prevashodno mislilo na uklanjanje suvišnih kapaciteta koji su bili u državnom vlasništvu i izgradnja privrednog ambijenta koji bi privukao inostrane investitore, a već postojeće domaće naterao da se postepeno prilagode uslovima koji vladaju u Evropskoj Uniji (EU). U prvih nekoliko godina pozitivni rezultati su bili i te kako vidljivi. Produktivnost rada rasla je u periodu 1999-2002. godine po stopi od 3,5% godišnje. Primera radi, produktivnost rada u proizvodnji transportnih vozila je već u 2002. godini je za 28% nadmašila prosek EU, dok je u proizvodnji gumenih i plastičnih proizvoda ona bila za 5% veća⁸. Nakon ulaska u EU, slovačka privreda je pod uticajem dolaska stranih investitora ostvarivala konstantne stope rasta industrijske proizvodnje. Nakon oštrog pada krizne 2009. godine usledio je veoma brz oporavak. U odnosu na 2010. godinu, industrijska proizvodnja je u 2013. godini bila veća za preko 20%. Primera radi, Srbija je u periodu 2010-2013. povećala industrijsku proizvodnju za skromnih 5%. Za razliku od Srbije, industrijska proizvodnja u Slovačkoj ima daleko veći uticaj na celokupnu privredu ove zemlje. Na kraju 2010. godine industrijska proizvodnja je činila 35% ukupnog BDP Slovačke. Ona je rasla po stopi od 16,9% i 3,2% respektivno tokom 2007. i 2008. godine. Nakon pada od 13,8% u 2009. godini usledio je brz oporavak u 2010. godini i industrijska proizvodnja beleži rast od 18,9%. Ovakav rast najviše je posledica ulaganja u kapitalna i trajna potrošna dobra. U strukturi industrijske proizvodnje Republike Slovačke najzastupljeniji su: automobilska industrija, elektronska industrija, mašinska industrija i hemijska industrija.

Industrijska proizvodnja u Republici Srbiji nažalost iz godine u godinu iskazuje skromne rezultate, a njen udeo u BDP se konstantno smanjuje. Tokom prvih godina tranzicije (2001-2007. godina) industrijska proizvodnja je rasla prosečnom godišnjom stopom od 2,2% godišnje, što je značajno niže u odnosu na rast BDP koji je u istom periodu rastao prosečnom stopom od 5,6%. U svakoj od tranzicionih godina, izuzev 2004. godinu, Srbija je beležila niže stope rasta industrijske proizvodnje od Slovačke. To je posebno deprimirajuće imajući u vidu

⁸ Industrial policy of the Slovak Republic, (2003), Policy Documentation Center, <http://pdc.ceu.hu/archive/00006625/>

skromnu startnu osnovu. Primera radi, 2006. godine nivo industrijske proizvodnje iznosio je svega 46% nivoa iz 1990. godine⁹.

Grafikon 1. Godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje u Republici Srbiji i Republici Slovačkoj u periodu 2001-2013. godina

Izvor: Eurostat

Prema podacima prezentovanim na prethodnom grafikonu može se primetiti da je industrijska proizvodnja u Srbiji praktično stagnira u čitavom periodu tranzicije. Proizvodnja je 2004. godine praktično bila na istom nivou kao i 2010. što se jasno vidi ukoliko se posmatraju bazni indeksi iz 2010. godine kao referentne godine. Nakon 2004. godine usledio je umereni porast industrijske proizvodnje koji je pod uticajem krize 2010. godine vraćen na nivo iz 2004. godine. Nakon toga, industrijska proizvodnja stagnira, i potpuno je evidentno da su stope rasta u prethodnoj deceniji ostvarivane na račun ekspanzije uslužnog sektora. Sa druge strane, u Slovačkoj su приметni potpuno drugačiji trendovi. Pre svega, kao ekonomija koja je mnogo otvorenija u odnosu na srpsku, industrijska proizvodnja je bila pod mnogo većim uticajem pada globalne agregatne tražnje u periodu ekonomske krize. Kao posledica, krizne 2009. godine industrijska proizvodnja je pala za preko 15%. Nakon toga, usledio je veoma brz rast i nivo industrijske proizvodnje je u odnosu na 2010. bio veći za preko 20% u 2013. godini.

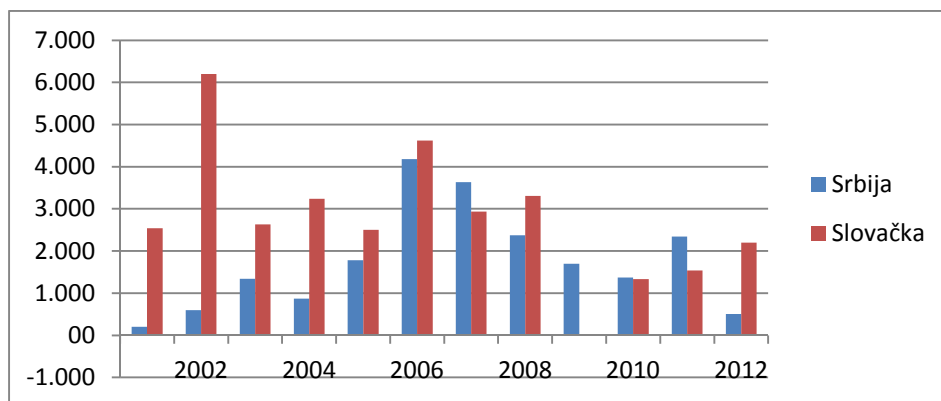
⁹ Savić Lj., (2008.) Tranzicija srpske privrede: kriza razvoja industrije, Ekonomski fakultet, Beograd.

STRANE DIREKTNE INVESTICIJE I NJIHOV UTICAJ NA PRIVREDNI RAZVOJ DVEJU ZEMALJA U TRANZICIONOM PERIODU

Najveću razliku ako posmatramo uzroke industrijskih i izvoznih performansi predstavljaju privučene strane direktne investicije. Strateško opredeljenje kreatora slovačke ekonomske politike bilo je privlačenje inostranih investitora u sektorima visoke dodate vrednosti. Značaj stranih investicija ogleda se i u njihovim multiplikativnim efektima. Čim jedna velika kompanija stupi na određeno tržište, istim putem uglavnom krenu i njeni značajniji dobavljači vodjeni interesom smanjenje transportnih troškova.

Nakon 1994. godine i dolaska Volkswagena veliki broj investitora je odlučio da svoju proizvodnju locira baš u ovoj zemlji. Postoji nekoliko razloga zašto su investitori odabrali baš Slovačku kao zemlju gde će investirati. Pre svega, ne treba mistifikovati ulogu države u dovođenju investitora. Uloga Vlade u ovom periodu teško se može opisati kao pasivna. Smatra se da je ključnu ulogu u sprovođenju industrijske politike imala agencija SARIO (Slovak Investment and Trade Development Agency) čija je glavna misija nalaženje strateških partnera za pojedine Slovačke kompanije. Tokom prethodnih godina ova agencija je nekoliko puta nagrađivana kao najuspešnija u kontekstu privlačenja investitora, pogotovo u domenu IT industrije, i promocije slovačkih kompanija.

Grafikon 2. Iznos privučenih stranih investicija (u 000 EUR)

Izvor: UNCTAD

Ukoliko pogledamo podatke o vrednostima privučenih investicija primetno je da je Slovačka uprkos činjenici da je odavno privela kraju proces privatizacije svake godine privlačila i po nekoliko puta veće iznose inostranih investicija. U 2002. godini njihov iznos je prevazišao i neverovatnih 6 milijardi evra za privredu ove veličine. Nakon pada u 2009. godini, beleži se postepeni i stabilan porast i

vrednost od preko 2 milijarde u 2012. godini. Sa druge strane, prava slika atraktivnosti srpske privrede za strane ulagače često je narušena činjenicom da privatizacija samo jednog velikog sistema iskrivljuje sliku stvarajući dojam i ne tako neuspešne politike. Tako je bilo primera radi 2006. godine kada je izvršena privatizacija državnog mobilnog operatera.

Na primeru Slovačke, vidi se veoma jasna politika Vlade u pogledu privlačenja investicija koja je u skladu i sa pravilima EU. Iako je prema Akcionom programu jačanja konkurentnosti Evropske industrije utvrdila kako će pomoć države u podizanju konkurentnosti biti samo u smislu jačanje pravne države i koordiniranja čitavog procesa, država je imala veoma aktivnu ulogu i u smislu finansijske podrške. Ta podrška nije uvek podrazumevala direktno finansiranje stranih kompanija, mada je bilo i takvih slučajeva. Primera radi, Kia Motors je dobila budžetsku podršku u iznosu od 32 miliona evra koja je bila ocenjena i od strane Evropske Komisije kao projekat koji doprinosi regionalnom razvoju i porastu zaposlenosti¹⁰. Aktivna uloga države podrazumevala je i poreske olakšice, pomoć u izgradnji infrastrukture, davanje zemljišta, itd. Porez na dividende primera radi u Slovačkoj iznosi 0%. Na taj način, zemlja je bila prepoznata kao idealno mesto za investiranje u konkurenciji ostalih zemalja slične razvijenosti. Drugi razlog je jeftina i obučena radna snaga koja je prepoznata od strane investitora kao značajna ušteda. Takođe, kao prednost se mogu navesti geografska pozicija zemlje i solidna infrastruktura, razvijena drumska i železnička mreža. Politička stabilnost i članstvo u međunarodnim ekonomskim i političkim organizacijama i konačno u samoj EU, često se navode kao još jedan od uzroka dolaska stranih investitora. Kao jedno od kontroverznijih pitanja u literaturi se spominje i poreska reforma, odnosno uvođenje linearnog poreza sa atraktivnom poreskom stopom od 19% koji ide nauštrb pravičnosti ali je često apostrofirano kao jednostavan za administriranje i lako razumljiv za ulagače¹¹. Ipak, u 2013. godini levičarska Vlada vratila je progresivno oporezivanje i efekti ovih promena biće vidljivi narednih godina. Trenutno, ne postoje jasni empirijski dokazi koji bi potvrdili da je linerni porez doprineo rastu inostranih investicija¹².

Takođe, važno je istaći da je slovačko tržište rada predmet reforme koja za cilj ima da ga učini jednim od deset najfleksibilnijih u svetu, što bi predstavljalo važan faktor međunarodne konkurentnosti. Novi Zakon o radu, donet septembra 2011. godine, mogao bi da poveća fleksibilnost tržišta rada kroz ublažavanje striktnih pravila po pitanju ugovora na određeno. Posmatrajući produktivnost, troškovi rada u periodu 2000-2007. godina bili su među najnižim u poređenju sa susednim zemljama doprinoseći visokom prilivu stranih investicija. Međutim, nakon

¹⁰ State aid: Commission endorses €32 million aid to Kia Motors Slovakia to expand car manufacturing plant, P/07/1135, Brussels, 19th July 2007

¹¹ Poreska reforma sprovedena u mandatu Ministra finansija Ivana Mikloša 2004. godine.

¹² [http://search.oecd.org/officialdocuments/displaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=EC/O/WKP\(2005\)35](http://search.oecd.org/officialdocuments/displaydocumentpdf/?doclanguage=en&cote=EC/O/WKP(2005)35)

uvođenja evra, depresijacija lokalnih valuta uticala je na to da troškovi rada u Slovačkoj porastu i time se izgubi važna prednost u pogledu međunarodne konkurentnosti. Može se primetiti da Globalni Indeks Konkurentnosti ne prepoznaje Slovačku kao zemlju koja odskoče po konkurentnosti u odnosu na susedne zemlje poput Mađarske, Poljske ili Češke¹³. S obzirom da je izvoz u ovom periodu rastao, nije teško zaključiti da slovačka privreda može ponuditi kvalitet koji je u drugim zemljama prepoznatljiv tako da može absorbovati i eventualno višu cenu. Drugim rečima, ukoliko cenovni faktori konkurentnosti nisu bili presudni, definitivno su postojali pojedini necenovni faktori koji su za posledicu imali dobre izvozne rezultate.

POSLEDICE (NE)SPROVOĐENJA INDUSTRIJSKE POLITIKE – ANALIZA IZVOZNIH PERFORMANSI

Izvozni potencijali slovačke privrede nisu uvek bili tako snažni. Na samom početku procesa tranzicije učešće izvoza u BDP iznosilo je oko 27%. Postepenim otvaranjem ekonomije tokom devedesetih izvoz se postepeno povećavao da bi 2000. godine dostigao 70%, a predkrizne 2007. godine čak 87% BDP. U 2010. godini ovaj pokazatelj iznosio je oko 80% BDP pokrivajući takođe visok uvoz.

Sa druge strane, posmatrajući Srbiju, može se reći da od početka tranzicije 2000. godine kada je izvoz iznosio oko 24% BDP, Srbija nije uspela da probudi svoje izvozne potencijale. Izvoz je tokom 2010. godine sa udelom od skromnih 35% BDP bio najveći od početka tranzicije. Ovako letargičan izvoz i dinamičan rast uvoza stvaraju problem visokog spoljnotrgovinskog deficita, jedne od ključnih makroekonomskih neravnoteža naše privrede. Postavlja se pitanje šta stoji iza tako snažnog izvoza kao generatora rasta slovačke privrede. Postoji nekoliko prihvatljivih objašnjenja. Pre svega, može se reći da se struktura slovačke privrede u određenoj meri razlikuje u odnosu na srpsku. Slovački proizvodni sektor sa učešćem od preko 35% BDP značajno je viši u odnosu na prosek EU (oko 20%). Globalni rast tražnje za manufakturnim dobrima pogodovao je slovačkom izvozu tokom 2010. i 2011. godine. Takođe, uprkos relativnom pogoršanju cenovnih faktora konkurentnosti izvoz je rastao, što navodi na zaključak da su ulogu u rastu imali i necenovni faktori¹⁴.

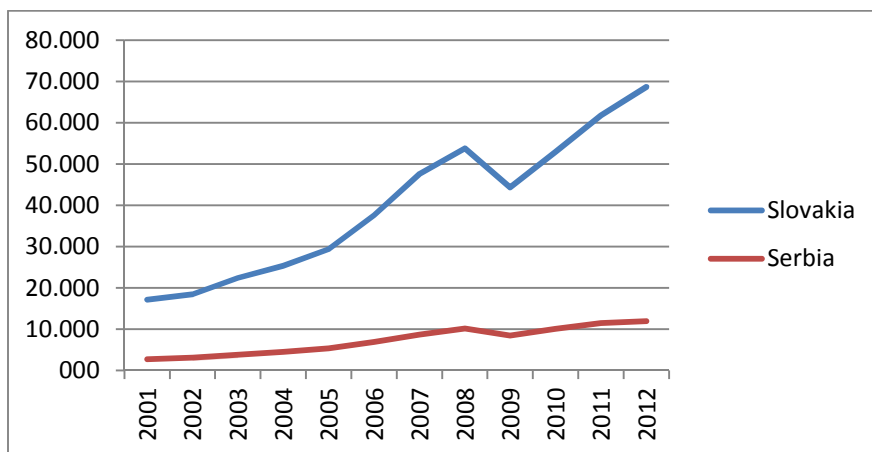
Na narednom grafikonu može se primetiti značajan porast izvoza u prethodnoj deceniji. Takođe, iako mnogo zavisi od globalne tražnje, izvoz je nakon pada u

¹³ Slovačka je rangirana na 78. mestu u konkurenciji 148 zemalja prema Global Competitiveness Index 2013-14. Primera radi, bolje su plasirane Češka (46.), Mađarska (63.) i Poljska (42.), dok Srbija zauzima tek 101. poziciju.

¹⁴ Više o konkurentnosti i analizi održanja konkurentnosti u uslovima realne apresijacije kursa može se naći na: Oomes, N. (2005.), *Maintaining Competitiveness Under Equilibrium Real Appreciation: The Case of Slovakia*, IMF WP/05/65.

2009. godini veoma brzo porastao što dokazuje relativnu otpornost izvoznih proizvoda na nepovoljna kretanja u svetu. Jedan od razloga je nešto brži oporavak u zemljama najvećim trgovinskim partnerima, pogotovo Nemačkoj. Izvoz u Nemačku, Austriju i Češku bi do 2017. godine mogao dostići 46% ukupnog izvoza¹⁵.

Grafikon 3. Izvoz Srbije i Slovačke u periodu 2001.-2012. (000 EUR)

Izvor: Eurostat i Narodna Banka Srbije

S obzirom da će značajnije povećanje vrednosti izvoza u narednom periodu biti moguće samo na osnovu rasta izvoza proizvoda visoke dodate vrednosti, necenovni faktori konkurentnosti postaju sve značajniji aspekt konkurentnosti srpske privrede. U njih spadaju dizajn, promocija, kvalitet, robna marka i slični elementi koji utiču na stepen zadovoljstva potrošača. Svi ovi faktori su praktično izvedeni iz tehnološke konkurentnosti firme, a ona je na veoma niskom nivou, kao posledica jednog prevaziđenog sistema pre 90-ih, propadanja tokom 90-ih i zapostavljanja i nedovoljnog nivoa stranih investicija nakon 2000-te. Poslednja temeljna analiza koja je uključivala procenu necenovnih faktora konkurentnosti utvrdila je implicitno nepostojanje državne politike kada je u pitanju strategija istraživanja i razvoja. Dobijeni rezultati koji se odnose postojanje subvencija za istraživanje, odliv mozgova, saradnju naučnog i privrednog sektora, inovativnost domaćih subjekata i mnogi drugi potvrđuju ovu činjenicu¹⁶. Slovačka je u prvoj deceniji XXI veka, povećavala svoj izvoz upravo na bazi ovih faktora, dok se njena

¹⁵ ING International Trade Study Developments in global trade: from 1995 to 2017, Slovakia

¹⁶ Konkurentnost privrede Srbije, (2003), Jefferson Institute, Narodna Banka Srbije.

cenovna konkurentnost uglavnom pogoršavala. Rast izvoza je temeljen na proizvodima visoke dodate vrednosti koji se plasiraju na visoko zahtevna tržišta¹⁷.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Na osnovu prikazanih podataka možemo konstatovati da je Srbija nažalost propustila veliki broj prilika da u protekloj deceniji ojača svoj privredni potencijal kroz oživljavanje industrijske proizvodnje i podizanje nivoa izvoza. Za to osim odgovornosti nosilaca ekonomske politike postoje i objektivni razlozi u smislu usporavanja stope rasta na globalnom planu u poređenju sa prosperitetnim periodom devedesetih tokom kojeg su tranziciju sprovele većina bivših komunističkih zemalja. Prema našem mišljenju, privlačenje kapitala i tehnologija u sektor industrije kroz „*greenfield*“ strane direktne investicije sada predstavlja jedini način da se nadoknadi propušteno i uhvati priključak za uspešnijim tranzicionim zemljama kakva je Slovačka. U tom smislu ne bi trebalo prezati od aktivnije uloge države koja bi kroz procesu direktne ili indirektno finansijske podrške te dinamičnom i dobro osmišljenom ekonomskom diplomatijom trebala da privuče investitore. Šanse za značajnijom izmenom privredne strukture i podizanjem nivoa investicija kroz proces privatizacije nažalost su propuštene. Zato bi jačanje konkurentnosti, pre svega industrije, trebalo da bude imperativ svih nosilaca ekonomske politike u budućnosti. Jačanje konkurentnosti je dugoročan proces čiji efekti neće biti odmah vidljivi. Naš stav je da na tom putu posebno treba obratiti pažnju na tri aspekta. Prvo, potrebno je dosledno povećavati ulaganja u ljudski kapital i sprovesti reformu obrazovnog sistema sledeći prioritete Strategije razvoja nauke. Na ovaj način bi se povećao kvalitet naučno-istraživačkog rada i povezali privredni subjekti i naučno-istraživačke institucije. Osim toga, došlo bi do postepenog povećavanja udela fakultetski obrazovanih u strukturi radne snage a obrazovne stope zaposlenosti uskladile bi se sa evropskim tendencijama u pravcu povećanja udela visoko obrazovanih. Drugo, potrebno je usredsrediti se na jačanje tehnoloških kapaciteta. U tom smislu, dobro bi bilo fokusirati se na oblasti visoke tehnologije u odnosu na do sada dominantne niskotehnološke industrijske grane. Idealno bi bilo privlačenje nekoliko velikih kompanija koje bi svojom proizvodnjom stimulisale razvoj ostalih privrednih grana, kao što su Slovaci učinili dovodeći nekoliko poznatih automobilskih proizvođača (Volkswagen, Peugeot, Kia) i elektronskih giganata (Sony, Samsung). Na kraju, potrebno je videti na koji način se mogu iskoristiti kapaciteti javnog sektora. Detaljna analiza efikasnosti javnih preduzeća i državne imovine uopšte treba da pruži odgovor na pitanje kako je moguće podići efikasnost javnog sektora. Ukoliko je moguće potrebno je

¹⁷ Benkovskis, K. Worz, J. (2012), Non-Price Competitiveness Gains of Central, Eastern and Southeastern European Countries in the EU Market, Focus on European Economic Integration Q3/12.

profesionalizovati menadžment u onim javnim preduzećima koja mogu da opstanu na tržištu kao takva. Za ona za koja se pokaže da ne mogu efikasno da posluju a pri tom se ne nalaze u strateški važnim delatnostima, treba da budu predmet studije koja bi utvrdila na koji način se država može rešiti vlasništva u njima. Beskonačno subvencionisanje u uslovima sve većih fiskalnih problema uskoro će postati veoma ozbiljan problem.

Literatura

1. Ades, A. i Di Tella, R. (1997), "National Champions and Corruption: Some Unpleasant Interventionist Arithmetic," *Economic Journal*, Royal Economic Society, vol. 107(443), pages 1023-42
2. Arsić, M., Reforme državnih i društvenih preduzeća, *Kvartalni monitor* Br. 28, januar–mart 2012
3. Benkovskis, K. Worz, J. (2012), Non-Price Competitiveness Gains of Central, Eastern and Southeastern European Countries in the EU Market, *Focus on European Economic Integration* Q3/12.
4. Bjorvatn, K., i Coniglio, N. (2006), Policy Design and Rent Seeking: Targeted versus Broad Based Intervention," *Review of Development Economics*, Wiley Blackwell, vol. 10(4), pages 577-585
5. Dabla-Norris et. al. (2013), IMF Discussion Note Anchoring Growth: The Importance of Productivity-Enhancing Reforms in Emerging Market and Developing Economies
6. Global Competitiveness Index 2013-14, World Economic Forum
7. ING International Trade Study Developments in global trade: from 1995 to 2017, Slovakia
8. Jefferson Institute, (2003), Narodna Banka Srbije, Konkurentnost privrede Srbije
9. Oomes, N. (2005.), Maintaining Competitiveness Under Equilibrium Real Appreciation: The Case of Slovakia, IMF WP/05/65.
10. Policy Documentation Center, (2003), Industrial policy of the Slovak Republic
11. Rodrik, D. (2007.), Normalizing industrial policy, paper prepared for the Commission on Growth and Development
12. Rodrik, D. (1995), "The Dynamics of Political Support for Reform in Economies in Transition," *Journal of the Japanese and International Economies*, Elsevier, vol. 9(4), pages 403-425,
13. Savić Lj., (2008.) Tranzicija srpske privrede: kriza razvoja industrije, Ekonomski fakultet, Beograd.
14. www.cato.org
15. www.eurostat.org

16. www.indexmundi.com
17. www.nbs.rs
18. www.oecd.org
19. www.unido.org

WHAT INDUSTRIAL POLICY LEADS TO EXPORT BASED GROWTH? COMPARATIVE ANALYSIS OF INDUSTRIAL DEVELOPMENT OF THE REPUBLIC OF SERBIA AND THE SLOVAK REPUBLIC

**Đukić Mihajlo¹⁸
Bodroža Duško¹⁹**

Abstract

The aim of this paper is twofold. First, we aimed to identify the basic characteristics of the industrial policy led in the Republic of Serbia in a transition period. Second, we wanted to determine to how much extent is industrial policy related to the weak export performances of the Serbian economy. Having in mind starting position, development level and similar systematic problems which had to be resolved during the transition period, we used the experience of the Slovak Republic. Conducted comparative analysis gave us arguments to believe that significantly lower export potentials of the Serbian economy could be explained by the wrongly led industrial policy, factors of non-price competitiveness, lower level and inadequate structure of foreign direct investments. On the other hand, after the visible period of stagnation during the 90s, Slovak Republic conducted significant economic reforms resulted in higher growth rates, competitiveness improvement, inflow of foreign direct investments, especially in a high value added industries, and consequently strong expansion of the export. Performed comparative analysis enabled us to define several systematic measures, which could be used to mitigate the consequences of the inadequate economic policy of the Republic of Serbia on export and economic development in general.

¹⁸ Mihajlo Đukić, MA, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade

¹⁹ Duško Bodroža, MA, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade

Keywords: *Export, industrial policy, foreign direct investments, competitiveness, Republic of Serbia, Slovak Republic*

UTICAJ GLOBALIZACIJE NA PREHRAMBENU INDUSTRIJU PUTEM GENETSKI MODIFICIRANIH ORGANIZAMA U BOSNI I HERCEGOVINI I SRBIJI¹

Aida Hanić²

Apstrakt

Cilj ovog rada jeste prikazati kako globalizacija utiče na prehrambenu industriju Bosne i Hercegovine i Srbije, u kontekstu upotrebe genetski modificiranih organizama (GMO), kao jedine dvije zemlje regiona koje nisu članice Svjetske trgovinske organizacije (STO) čime im se uslovljava ulazak u EU. GMO su posljedica tehnološkog razvoja koji je nosilac procesa globalizacije. Svaka zemlja mora proizvesti dovoljnu količinu hrane za svoje stanovništvo a većina zemalja primorana je uvoziti hranu jer ne posjeduje uslove za proizvodnju u okviru svojih granica. GM proizvodi su prisutni i na tržištu zemalja regiona iako je zvanično na teritoriji ovih država zabranjen uzgoj GMO. Standardi EU zahtijevaju označavanje GM proizvoda ukoliko je GMO prisutan do 0,9 %. U SAD označavanje GM proizvoda je zabranjeno čime se putem transnacionalnih korporacija (TNK), koje uglavnom dolaze iz SAD, jasno otvara put ovim proizvodima do kupaca širom svijeta a tako i do tržišta BiH i Srbije.

Ključne reči: globalizacija, GMO, Svjetska trgovinska organizacija, transnacionalne korporacije, EU.

¹Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

²Aida Hanić, Magistar menadžmenta, Istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka u Beogradu i student doktorskih studija na Ekonomskom fakultetu u Sarajevu, BiH

UVOD

Ljudska populacija od 6,93 milijardi ljudi živi u svijetu jedinstvenog sistema trgovinskih blokova i globalnih kompanija koje pod okriljem globalne ekonomije omogućavaju kreiranje globalnog tržišta dostupnog svakome. Globalizacija kao pojam izvedena je od riječi „global“ što znači ukupnost i u tom kontekstu globalizacija je naziv za pretvaranje svijeta u jedinstven prostor.³

Na razvoj globalizacije posebno su uticala dva faktora: slobodan tok roba, usluga i kapitala i tehnološki razvoj, prije svega u sferi komunikacija, informacija i transporta.

Savremena tehnologija, kao nosilac globalizacije, dovela je do razvoja genetske modifikacije odnosno **genetskih modificiranih organizama (GMO) koji se dobivaju tehnologijom rekombinatne DNA tj. primjenom laboratorijskih metoda kojima se genetski materijal iz različitih, i često nesrodnih organizama, kombinuje na način na koji se to ne događa u prirodi.** Cilj koji se želi ostvariti jeste profit a najveći nosioci ovog sistema su transnacionalne korporacije (TNK). **Prehrambena industrija je postala snažan motiv međunarodne trgovine, a činjenica koja to dokazuje jeste da vrijednost ove industrije** u svijetu iznosi oko 6 biliona dolara od čega se samo u SAD ostvaruje oko 1,4 biliona dolara.

Tranzicijska društva su posebno izložena procesu globalizacije. Naime, globalizacija i tranzicija su međusobno povezani, jer putem tranzicije teži se ka uspostavi privatnog vlasništva i razvoja slobodnog tržišta putem kojeg učesnici procesa globalizacije ostvaruju profit širom svijeta, jer nema prevelikih ograničenja, i gdje se pod okriljem razvoja i standardizacije normi poslovanja, iskorištavaju resursi takvih zemlja. U zemljama bivše SFRJ prehrambena industrija ima dugi vijek i još uvijek se pridaje važnost domaćoj proizvodnji, prije svega u domenu zdrave hrane. Jedan od razloga jeste i sam položaj zemalja koje obiluju prirodnim bogatstvima i potencijalima za proizvodnju kvalitetne, ispravne i prije svega sigurne hrane. Međutim, promjene su i ovdje prisutne. Sve je veći broj TNK koje posluju u ovom regionu. Posljedice ratova, političkih i ekonomskih kriza i proces tranzicije kroz koje prolaze, su dovele do velikog broja privatizacija državnih preduzeća u oblasti prehrambene industrije što otvara mogućnost da su i „domaće“ kompanije nosioci procesa globalizacije.

Budući da društva u tranziciji, u ovom konkretnom slučaju uzete za analizu su Bosna i Hercegovina i Srbija iz razloga što su ove dvije države jedine u regionu koje nisu članice Svjetske trgovinske organizacije (STO) a što se smatra jednim od uslova za pristupanje EU, teže ka članstvu u EU i od kojih se zahtijeva prilagođavanje zakonske regulative EU. U nastavku bit će analizirana prehrambena

³Berberovic Ljubomir, *Ekonomija i ekologija*, (Sarajevo: Revija 99, 1996.), str. 46

industrija EU, Bosne i Hercegovine i Srbije te na koji način se prehrambena industrija u ovim zemljama nosi sa procesom globalizacije.

GLOBALIZACIJA I PREHRAMBENA INDUSTRIJA

Globalizacija ima uticaj na sve sfere društva pa iz tog razloga može se reći da postoji politička, ekonomska i kulturna globalizacija. Kulturološka globalizacija odnosi se na trend vesternizacije svjetske kulture, prije svega u domenu jezika i potrošačke kulture. Nosioci političke globalizacije su, pored nacionalnih država, i međunarodne vladine organizacije i agencije, regionalne institucije, nevladine organizacije a poseban uticaj imaju TNK. Ekonomska globalizacija može se posmatrati kroz paradigmu akademskog shvaćanja ovog pojma gdje se globalizacija posmatra kroz četiri teze⁴:

globalističke teze (globalizacija je ovdje i ona će ostati);

skepticističke teze (ona ne postoji);

transformacijske teze (ona postoji, ali je puno kompleksnija) i

antiglobalističke teze (ona je ovdje, ali mi je ne volimo)

GMO je konkretan rezultat globalizacije. Prvi GM proizvod pojavio se u SAD. Bio je to paradajz koji je trebao da duže bude svježiji prilikom skladištenja. Iako je doživio komercijalni neuspjeh, pojavom novih GM vrsta, „industrija GMO” počinje ubrzani razvoj. GMO se posebno primjenjuju u poljoprivredno-prehrambenoj industriji a najviše korišteni GMO su soja, kukuruz i uljana repica.

Globalna prehrambena industrija čini oko 10% svjetskog BDP-a koji je u 2010. godini iznosio oko 60 milijardi dolara. Međutim, globalno zagrijavanje, ratovi, smanjenje poljoprivrednih površina za uzgoj određenih vrsta, smanjenje izvora pitke vode i porast broja stanovnika su elementi koji će dovesti do pada svjetske prehrambene proizvodnje, a istovremeno i do veće potražnje za hranom, posebno u zemljama kao što su Kina i Indija koje bilježe snažan ekonomski rast. Za Indiju postoje procjene da će preuzeti mjesto od Kine kao najmnogoljudnije zemlje na svijetu. Kao posljedica globalizacije na svijetu postoji više od milijardu pretilih osoba gdje se desio presedan da je prvi put broj osoba sa prekomjernom tjelesnom težinom nadmašio broj neuhranjenih osoba. Još jedan trend koji se mora uzeti u obzir jeste i starenje stanovništva. Naime, prema podacima organizacija za hranu i poljoprivredu Ujedinjenih nacija (FAO-a), na svijetu je trenutno oko 27 % osoba ispod 15 godina dok broj starijih iznad 65 godina iznosi 8%. Dvije decenije prije ovaj odnos je bio 33% naspram 6% što je ogromna razlika. Pored toga po prvi put u istoriji čovječanstva sada veći broj ljudi živi u gradovima, oko 52%, nego u ruralnim oblastima. Najveći zagovornik GMO su SAD gdje se GM proizvodi ne

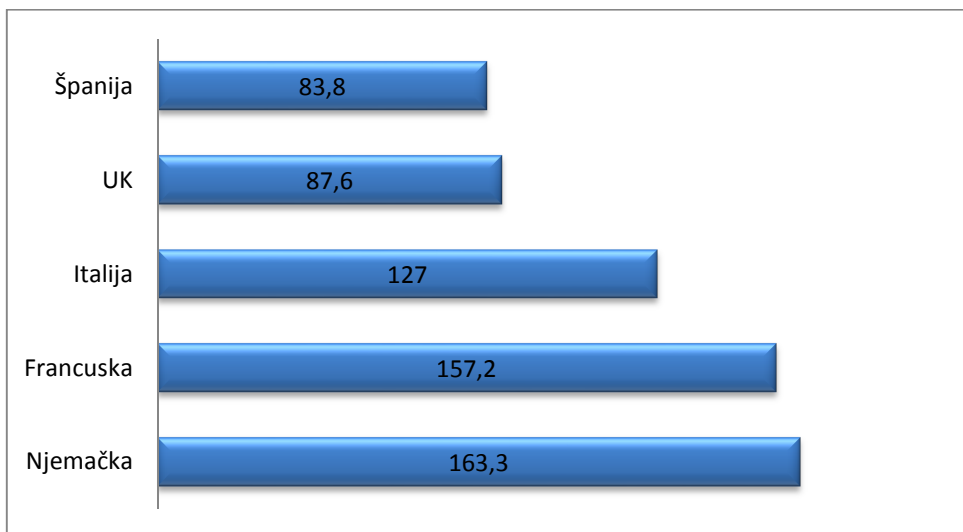
⁴Besim Čulahović, *Ekonomija svijeta - rast, razvoj i trendovi*, (Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo i Beogradska bankarska akademija, 2008.), str. 393

moraju posebno ni obilježavati. Prema podacima koje iznosi agencija „Bloomberg”, čak 75 % pakovane hrane na policama američkih samoposluga ima neke GMO komponente. S druge strane Atlantika, EU ima znatno strožiju kontrolu i zakonsku regulativu prema GMO o čemu će više biti govora u nastavku.

PREHRAMBENA INDUSTRIJA EU I GMO

U EU prehrambena industrija, poslije metalne industrije, je najveća i najznačajnija. U 2011. godini ova industrija ostvarila je prihod od 1,017 biliona eura što je za 6,8 % više u odnosu na 2010. godinu kada je taj prihod iznosio 953 biliona eura. Time je prehrambena industrija potvrdila mjesto najvećeg proizvođačkog sektora u oblasti visine prihoda, broja zaposlenih i bruto dodane vrijednosti sa učešćem od 14,9 %. Najveći procenat preduzeća su mala i srednja preduzeća gdje je zaposleno oko 4,25 miliona ljudi. U 2011. godini EU ostvarila je izvoz od 76,2 biliona eura dok je uvoz bio 63 biliona. Prehrambena industrije učestvuje u BDP-u EU sa 1,9 %. Najveći proizvođači hrane u EU su zemlje članice Njemačka, Francuska, Velika Britanija, Italija i Španija. EU najviše izvozi u SAD i Rusiju a primjetan i veći izvoz na tržište Kine i Hong Konga.

Grafik 1. Prihodi od prehrambene industrije u pet najvećih proizvođača u EU

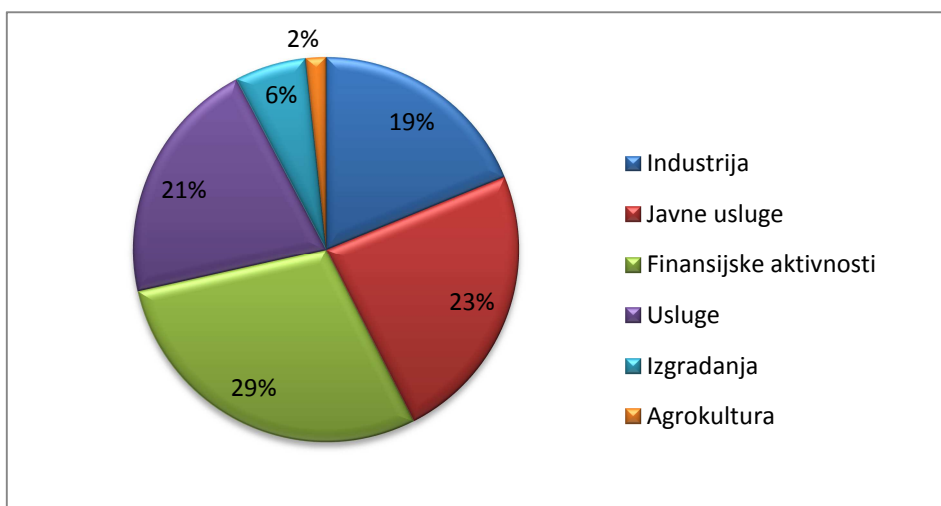

Izvor: Eurostat 2010

Za vrijeme svjetske finansijske krize, prehrambena industrija je jedina ostala stabilna i u periodu od 2008. godine do 2011. godine ostvarila rast od 2,6 % za razliku od cjelokupnog sektora proizvodnje EU koji je pao za 4,2 %. U periodu

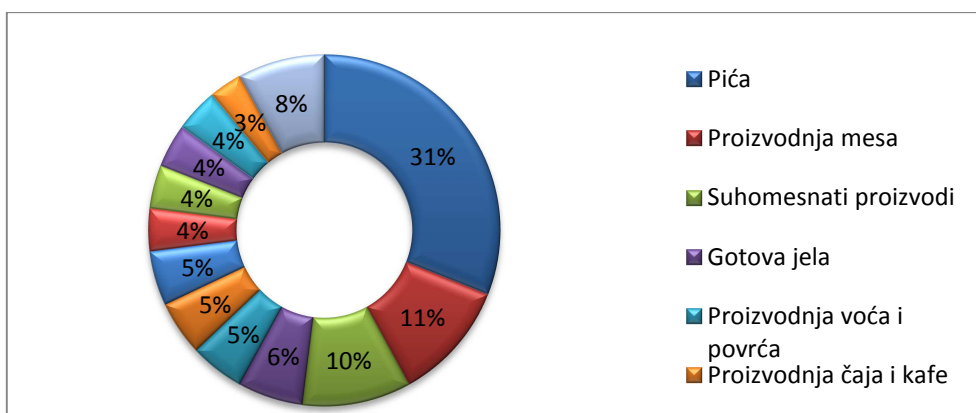
2010. i 2011. godine najveći izvoz ostvaren je u oblasti proizvodnje i prerade mesa, proizvodnje čaja i kafe i ulja i masti. EU spada u najveće izvoznike prehrambenih proizvoda sa 16,5% u 2011. godini kao i najvećeg uvoznika hrane sa 15,1% u 2011. godini. Na drugom mestu nalazi se SAD sa ostvarenim izvozom od 12,2% u 2011. godini i uvozom od 14,2 % u 2011. godini. U oblasti ulaganja u istraživanje i razvoj, EU ulaže 0,53 % što se smatra niskim procentom ulaganja u odnosu na druge zemlje poput SAD i Japana.

Grafik 2. Struktura BDP u EU

Izvor: Eurostat 2010

Grafik 3. Struktura prehrambene industrije u EU

Izvor: Eurostat 2010

Tabela 1. Ulaganje u istraživanje i razvoj u prehrambenoj industriji u 2011. godini

Investicije u istraživanje i razvoj (milijarde eura)	
SAD	3,0
EU	1,9
Japan	1,9
Switzerland	1,3
South Korea	0,1
New Zealand	0,1
Total	8,3

Izvor: The 2012 EU Industrial R&D Investment Scoreboard, JRC and DG RTD

Iz gore navedenog može se zaključiti koliko je prehrambena industrija bitna za ekonomiju Europske Unije. Međutim postavlja se pitanje kakav je stav same Unije prema GMO? Zakoni u EU su vrlo rigorozni po pitanju GMO i za svaki slučaj zahtjeva se ispitivanje Europske agencije za sigurnost prehrambenih proizvoda (EFSA). U EU dozvoljen je uzgoj kukuruza MON 810a najveći proizvođač GMO kukuruza je Španija u kojoj se on uzgaja na 76.000 hektara što predstavlja oko 20% proizvodnje kukuruza u toj zemlji. Zakonodavstvo nalaže da proizvođač u EU mora da naznači na etiketi da li njeni proizvodi sadrže GMO ali samo u slučaju da oni prijelaze 0,9 % sastava proizvoda što znači da se oni proizvodi koji sadrže npr samo 0,1 % ne obilježavaju jer ne prijelaze granicu.

U Sjedinjenim Američkim Državama je odobren uzgoj 25 genetski modificiranih biljaka, a danas je u toj zemlji oko 85% kukuruza GMO, oko 91% soje te oko 88% pamuka.⁵ U oblasti proizvodnje GMO najveći svjetski biotehnološki poljoprivredni proizvođač sjemena kukuruza i soje je američka kompanija Monsanto. Najveći kupac njihovih proizvoda je Argentina čiji je kompletan prinos soje genetski modifikovan kao i većina prinosa kukuruza i pamuka. Iz EU se garantuje da su proizvodi koji na sebi imaju etiketu „BIO“ ispravni u pogledu da ne sadrže GMO. Najveći protivnici GMO u EU su Njemačka i Francuska kao dvije najveće ekonomije EU. S druge strane u Španiji, Portugalu i Rumuniji zakoni su popustljivi u domenu GMO što će sigurno biti tačka ulaska na tržište EU. Postavlja se pitanje zašto se toliko razlikuje odnos prema GMO u EU i u SAD? Istraživanja su pokazala da su određeni skandali u prehrambenoj industriji na tlu Europe uticali da javno mijenje ima negativan stav prema GMO. Najviše se dovodi u vezu epidemija kravljeg ludila u Velikoj Britaniji iako zvanično GMO nikada nisu dovođeni u vezu sa tom epidemijom.

⁵<http://www.tportal.hr/scitech/znanost/276452/Zasto-je-EU-toliko-protiv-GMO-a-a-SAD-ne.html> (pristupljeno 25.11.2013.)

Ka članstvu EU teže i Bosna i Hercegovina i Srbija i evidentno je da će morati uskladiti zakonsku regulativu i u ovoj oblasti što će vjerovatno dovesti do promjena u samoj prehrambenoj industriji ovih zemalja.

PREHRAMBENA INDUSTRIJA BOSNE I HERCEGOVINE

Prehrambeni sektor je veoma bitan faktor razvoja zemalja Zapadnog Balkana, prije svega zato što znatno učestvuje u BDP-u zemalja i u njihovom izvozu. Industrija Bosne i Hercegovine pretrpila je ogromne štete za vrijeme ratnih sukoba, a prema procjenama, štete u poljoprivredno-prehrambenom sektoru procjenjuju se na 4,5 milijardi dolara. Politička nestabilnost, neusklađenost zakonodavstva, nefunkcionalan institucionalni aparat kao i prevelika administracija, doveli su do vrlo lošeg stanja u cjelokupnoj industriji BiH a time i u samoj prehrambenoj industriji. U godinama poslije rata, otpočeo je proces privatizacije državnih kompanija gdje je većina kompanija kupljena od strane investitora iz regiona. Procjenjuje se da se 60 % malih preduzeća i 30 % velikih sada nalazi u privatnom vlasništvu ili su u postupku prodaje. Najveći problem predstavlja prevelika administracija gdje je prema izvještaju Svjetske banke, Doing Business 2013, BiH zauzela 162 mjesto od 185 ekonomija po lakoći započinjanja posla. Takvo činjenično stanje nije dobra podloga za direktne strane investicije (DSI). DSI u 2011. godini u BiH iznosile su 567 miliona KM⁶ (od kojih je 33 % uloženo u proizvodnju a 21 % u sektor bankarstva). U 2012. godini u oblasti koja obuhvata proizvodnju prehrambenih proizvoda, i koja ima dominantnu stopu udjela u prerađivačkoj industriji od 15,9%, zabilježen rast obima proizvodnje od 5,7%.⁷

Uvoz hrane iz zemalja iz neposrednog okruženja predstavlja značajnu stavku BiH uvoza, a indeks rasta cijena hrane u ovim zemljama je znatno viši od indeksa BiH. U 2012. godini uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iznosio je 1.795.712.748 KM (918.133.349 eura) dok je izvoz bio 444.546.247 KM (227.292.886 eura). U okviru CEFTA sporazuma najveći obim vanjskotrgovinske razmjene poljoprivredno-prehrambenim proizvodima BiH ima sa Hrvatskom⁸ i Srbijom. Potrošači u Bosni i Hercegovini se susreću sa problemom da većina uvezenih proizvoda nema isti kvalitet kao u zemlji porijekla pa čak i ako se radi o svjetski poznatim brendovima. BiH nije članica STO, a pregovori o pristupanju traju skoro 14 godina. Jedan od spornih pitanja jeste i dozvoljavanje prometa GM proizvoda. Naime, pitanje GMO je vrlo aktuelno pitanje u BiH prije svega zato što

⁶U BiH konvertibilna marka (KM) je fiksno vezana za euro i taj odnos iznosi 1 euro = 1.955830 KM.

⁷Vijeće ministara BiH, *Bosna i Hercegovina – ekonomski trendovi*, (Sarajevo, april, 2013.), str. 41

⁸Očekuje se promjena ovog poretka radi činjenice da je Hrvatska od 01.07.2013. postala članica EU.

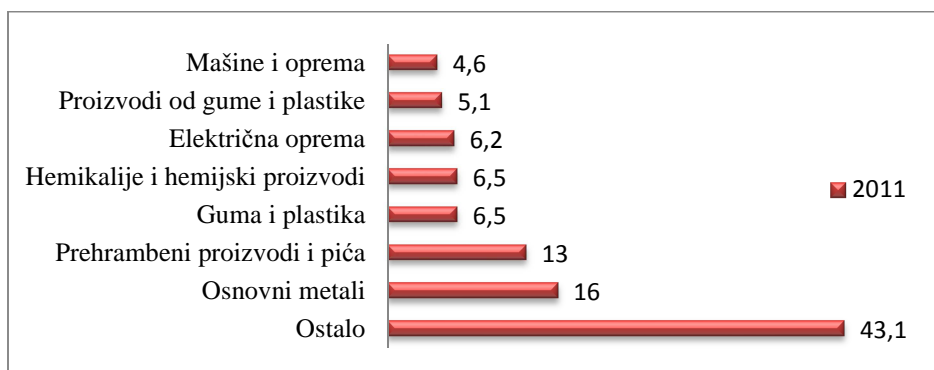
stanovništvo ne želi prisustvo GMO na tržištu BiH posebno ako se uzme u obzir i činjenica da poljoprivredno zemljište u BiH zauzima 2.600.000 ha ili 50% njene ukupne površine. Od 987.000 ha oraničnih površina 544.000 ha je obradivo. Oko 45% oraničnih površina je neiskorišteno zemljište što otvara znatne mogućnosti proizvodnji ekološki čiste i zdrave hrane. Općenito BiH i nema potrebu da proizvodi GMO prije svega jer se radi o malom broju stanovnika, oko 4 miliona.

Po Zakonu o GMO u BiH, dozvoljena je kontrola i detekcija, ali ne i uzgoj GMO u BiH. Ipak uvijek ostaje pitanje koliko je javnosti zaista poznata upotreba GMO i da li su takvi proizvodi već stigli na naše tržište a da toga nismo ni svjesni. Budući da je BiH više protiv GMO nego za, novi pravac prehrambene industrije može biti proizvodnja organske hrane posebno jer će se u budućnosti sigurno cijeliti proizvodi na kojima će biti oznaka BIO ili GMO FREE (bez GMO dodataka). Organska hrana ne sadrži pesticide, aditive, konzervanse, emulgatore a posebno ne GMO i takva hrana je znatno ispravnija i bezbjednija koja povećava sadržaj vitamina i minerala i utiče na poboljšanje zdravlja konzumenta ove hrane. To će sigurno biti nova budućnost jer veliki broj istraživanja koji se radi naučno dokazuje da GMO proizvodi štete ljudskom zdravlju. U BiH, u Sarajevu, osnovana je kompanija „Organska kontrola“ koja je postala ovlašteno certifikacijsko tijelo za izvoz organske hrane na tržište EU. To je jedina kuća ovlaštena za dodjeljivanje certifikata na Balkanu, u domenu organske proizvodnje, koju je zvanično priznao stalni Odbor za organsku poljoprivredu Europske komisije. Prema podacima Ministarstva vanjske trgovine i ekonomskih odnosa BiH, godišnje se u zemlje Europske unije izveze organske hrane u vrijednosti od oko 17 miliona KM (8.691.961 eura) a uveze oko 5 miliona KM (2.455.560 eura).

BiH mora iskoristiti svoju šansu i spremno dočekati novu eru u prehrambenoj industriji.

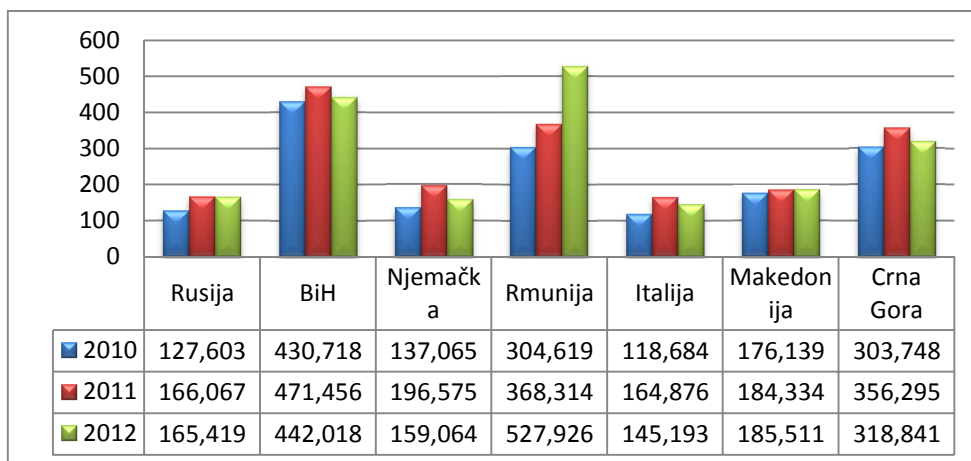
PREHRAMBENA INDUSTRIJA SRBIJE

Prehrambena industrija Srbije ima dugu tradiciju. Još od 1820. godine Srbija proizvodi i izvozi suhe šljive u Srednju Europu. Obradivo tlo u Srbiji iznosi 4,218,000ha što je čini među deset zemalja u svijetu po kvaliteti obradivih površina. Prehrambena industrija je najvažnija oblast prerađivačke industrije Srbije. Ona ostvaruje oko 30% ukupnih poslovnih prihoda i u ukupnom izvozu prerađivačke industrije učestvuje sa oko 15,5%. Izvoz proizvoda prehrambene industrije u 2011. godini iznosio je više od 1,1 milijardu eura, a pozitivan saldo razmjene iznosio je oko 556 miliona eura, što znači da uvoz čini samo 50% uvoza. U razmjeni sa EU u periodu od 2005. do 2010. godine, prosječan obim razmjene bio je 958 miliona eura a najveći obim razmjene bio je 2010. godine i iznosio je 1.180 miliona eura.

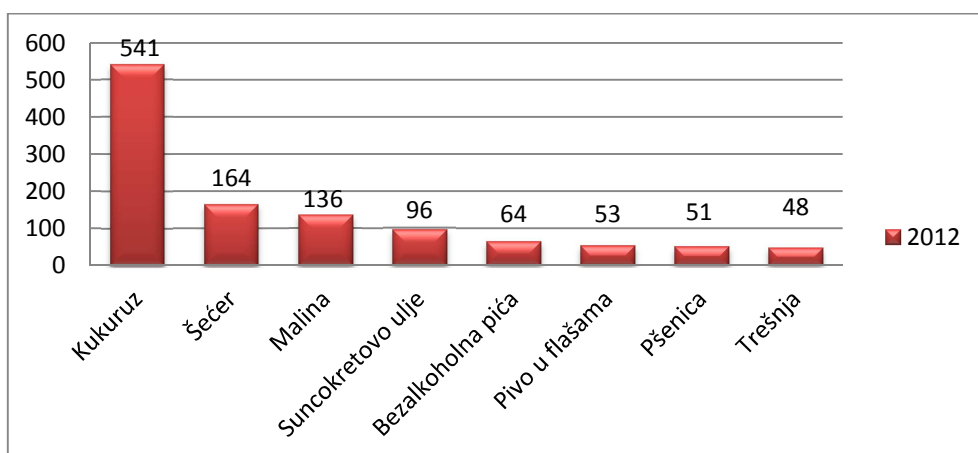
Grafik 4. Najznačajniji sektori u izvozu Srbije u 2011. godini

Izvor: Republički statistički zavod

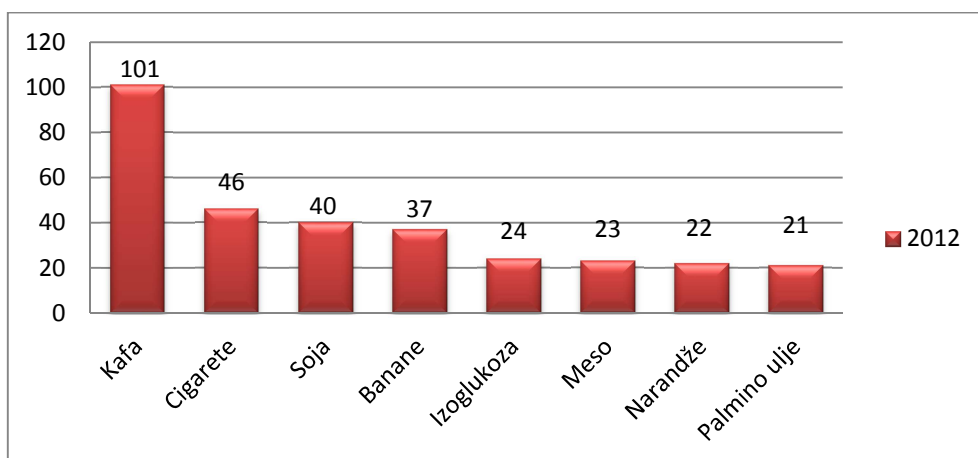
Najznačajniji trgovinski partneri Srbije u pogledu izvoza prehrambenih proizvoda su Rusija, Bosna i Hercegovina, Njemačka, Rumunija, Italija, Makedonija i Crna Gora.

Grafik 5. Zemlje u koje Srbija najviše izvozi (u hiljadama dolara)

Izvor: Republički statistički zavod

Grafik 6. Glavni izvozni prehrambeni proizvodi Srbije

Izvor: Republički statistički zavod

Grafik 7. Glavni uvozni prehrambeni proizvodi u Srbiju (u milionima \$)

Izvor: Republički statistički zavod

U posljednoj deceniji, prehrambena industrija Srbije postala je predmet interesovanja nekoliko svjetskih poznatih kompanija kao što su američki Pepsico, njemački NordZucker, austrijski Rauch, danski Carlsberg, belgijski Ab InBev i drugi. Od 2001 godine, prehrambena industrija privukla je 13,6 % DSI. Najveći broj kompanija kupljen je od strane hrvatskih investitora i trenutno u Srbiji posluje više od 200 hrvatskih firmi.

Osnovne karakteristike savremenog svijeta su stare globalizirane veze, koje su izgrađivane stoljećima i nove globalizirajuće veze, koje se pod uticajem novih sila

upliću u već stvorene mreže međusobnih odnosa različitih aktera.⁹ Strateški kurs Srbije je integracija u EU i izlazak domaćih kompanija na evropsko i svjetsko tržište gdje vlada jaka konkurencija i gdje su kompanije pretežno izvozno orijentisane. U takvim uslovima poslovanja zahtijeva se najsavremenija tehnologija, moderno organizovana kompanija, obrazovan i stručan radni kadar i iskusan menadžment. Globalizacija tržišta izaziva internacionalizaciju poslovanja i globalizaciju preduzeća. Razvojno ponašanje preduzeća je uslovljeno stanjem tržišta proizvoda i kapitala, razvojem inovacija i organizacionih formi.¹⁰ U tom kontekstu teži se ka uspostavi jedinstvenih standarda što znači da će se isti principi i forme poštovati na svim dijelovima svijeta. Iz toga može se zaključiti da je suština procesa globalizacije, posebno u domenu proizvodnje i trgovine, ustvari standardizacija.

Srbija je podnijela zahtjev za članstvo u STO u decembru 2004. godine. U februaru 2005. generalni savjet STO je prihvatio njen zahtjev i formirana je radna grupa sa zadatkom da započne pregovore o prijemu. Ipak ni 2013. godine Srbija neće biti primljena u STO zato što još nije ispunila sve uslove za ulazak u STO. Naime, u STO nisu dozvoljene eksplicitne zabrane uvoza bilo kog proizvoda a u Srbiji to je slučaj sa GMO. Općenito, u Srbiji postoji veliki otpor prema GMO i sve su naznake da se neće dozvoliti gajenje GMO na teritoriji Srbije ali isto tako vjerovatno se neće moći zabraniti promet tih proizvoda. Najveća opasnost su meso i mleko koji se uvoze u Srbiju iz zemalja u kojima je dozvoljeno korišćenje GMO u ishrani stoke, posebno jer nema oznake, ukoliko je prisustvo ispod dozvoljenih 0,9%. Takođe uvoze se i velike količine gaziranih pića bez šećera koje se često zaslađuju slalom kukuruza koji je ustvari GM. Potrošači moraju biti informisani o GMO kako bi, ukoliko budu mogli birati između GM i „standardnih“ proizvoda, mogli sa sigurnošću odabrati onaj koji žele.

Generalno posmatrajući, Srbija je na dobrom putu ka daljnjem razvoju svoje privrede, a prije svega u domenu prehrambene industrije. To će posebno doći do izražaja u okviru CEFTA sporazuma, sada kada je Hrvatska postala članica EU, gdje će se ostaviti veći prostor za kompanije iz Srbije da plasiraju svoje proizvode po nižim cijenama jer će hrvatski proizvodi sada postati skuplji. Zemlje članice CEFTA-e su male i otvorene ekonomije i cilj koji se želi ostvariti jeste da putem slobodne trgovine među njima povećaju svoju konkurentnost i naprave potrebne reforme kako bi pristupanje EU bilo što lakše za njih. Međutim, onog trenutka kada i Srbija postane članica EU to će značiti istupanje i Srbije iz CEFTA sporazuma a do tada Srbija mora preuzeti sve mjere, prvenstveno u domenu prehrambene industrije, kako bi zaštitila i omogućila da se na njenom tržištu plasiraju ispravni, sigurni, bezbjedni i zdravi prehrambeni proizvodi.

⁹Besim Čulahović, *Ekonomija svijeta - rast, razvoj i trendovi*, (Sarajevo: Ekonomski fakultet Sarajevo i Beogradska bankarska akademija, 2008.), str. 393

¹⁰Dobrica Vesić, „Uticaaj globalizacije poslovanja na privredni sistem Srbije“, *Međunarodni problemi*, Vol. LXII, br. 1 (2010), str. 144

ZAKLJUČAK

Globalizacija je proces koji ima svoje trajanje i koji zahvata sve zemlje svijeta. Teži se ka jedinstvenom sistemu gdje se svijet tretira kao globalno selo. Nosioci globalizacije su transnacionalne korporacije (TNK) koje imaju za cilj ostvarenje profita. TNK su posebno interesantne u oblasti prehrambene industrije gdje se dešavaju rapidne promjene, prije svega zbog velikog prirasta stanovništva na svijetu, posebno u zemljama u razvoju. Jedna od posljedica globalizacije, kao rezultat tehnoloških promjena, jeste i razvoj genetski modificiranih organizama odnosno GMO. GMO su karakteristični po tome što su rezultat čovjekovog djelovanja, nastali su u laboratorijama, a ne rezultat djelovanje prirode. **GMO se posebno primjenjuju u poljoprivredno-prehrambenoj industriji a najviše korišteni GMO su soja, kukuruz i uljana repica.** Vrijednost globalne prehrambene industrije u svijetu iznosi oko 6 biliona dolara i čini oko 10% svjetskog BDP-a.

Najznačajniji učesnici na tržištu prehrambene industrije u svijetu su Europska Unija i Sjedinjene Američke Države. **Za vrijeme svjetske finansijske krize, prehrambena industrija u EU je jedina ostala stabilna i u periodu od 2008. godine do 2011. godine ostvarila rast od 2,6 % za razliku od cjelokupnog sektora proizvodnje EU koji je pao za 4,2 %. Stavovi o GMO u EU i SAD-u su vrlo različiti.** Naime, u EU **proizvođač mora da** naznači na etiketi da li proizvod sadrži GMO ali samo u slučaju da oni prijelaze 0,9 % sastava proizvoda. Najveći protivnici GMO u EU su Njemačka i Francuska dok je najveći proizvođač GMO kukuruza u EU Španija. U SAD-u označavanje GMO je zabranjeno. Najveći biotehnološki poljoprivredni proizvođač sjemena kukuruza i soje Monsanto, dolazi upravo iz SAD.

Jedan od uslova ulaska u EU jeste i članstvo u Svjetskoj trgovinskoj organizaciji (STO). Jedine dvije države regiona koje nisu članice STO su Bosna i Hercegovina i Srbija. BiH o ulasku u STO pregovara oko 14 godina a Srbija je proces otpočela 2004. godine. Razlog neispunjenja svih uslova za članstvo jeste što ni BiH ni Srbija nisu uskladile svoju zakonsku regulativu po pitanju GMO. U STO nisu dozvoljene eksplicitne zabrane uvoza bilo kog proizvoda a u BiH i Srbiji to je slučaj. Inače, prehrambena industrija ovih zemalja ima dugu tradiciju i još uvijek se pridaje važnost domaćoj proizvodnji, prije svega u domenu zdrave hrane. Upravo zbog toga postoji otpor prema GMO. Po Zakonu o GMO u BiH, dozvoljena je kontrola i detekcija, ali ne i uzgoj GMO u BiH. Prehrambena industrija BiH ima dominantnu stopu udjela u prerađivačkoj industriji od 15,9%, i u 2012. godini zabilježen je rast obima proizvodnje od 5,7%. Međutim, BiH ima problem sa velikim uvozom prehrambenih proizvoda posebno iz susjednih zemalja gdje je u 2012. godini uvoz poljoprivredno-prehrambenih proizvoda iznosio je 918.133.349 eura dok je izvoz 227.292.886 eura. S druge strane, prehrambena industrija Srbije bilježi odlične rezultate čiji je izvoz proizvoda prehrambene industrije u 2011. godini iznosio više od 1,1 milijardu eura. Očekuje se da će, izlaskom Hrvatske iz

CEFTA sporazuma zbog pristupanja EU, Srbija postati lider u okviru izvoza prehrambenih proizvoda u zemlje članice CEFTA-e.

Ipak, bitno je naglasiti da su i BiH i Srbija male ekonomije i da se izolovane od ostatka svijeta ne mogu dalje razvijati što znači da će morati razmotriti svoju politiku u domenu pristupanja STO odnosno EU. S druge strane vlade ovih zemalja moraju poduzeti sve kako bi zaštitili svoje građane i omogućili im da znaju koje proizvode kupuju jer prehrambena industrija sigurno ima svoje mjesto u budućnosti.

Literatura

1. Association of Business Consultants in BiH: Banchmarking report for 2012; Comparative analysis of business performance of the companies in BiH in food, wood and metal sectors compared with the same sectors in Croatia and Serbia, Sarajevo, 2013.
2. Berberovic Lj.: Ekonomija i ekologija, Revija 99, Sarajevo, 1996.
3. Čulahović, B.: Ekonomija svijeta – rast, razvoj i trendovi, Ekonomski fakultet Sarajevo i Beogradska bankarska akademija, 2008.
4. Devetaković, S.: Ekonomika Jugoslavije, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2004.
5. GFA Consulting Group: Food Industry Study in Southeast Europe: Final Report, Hamburg, 2010.
6. Marsenić, V,D.: Ekonomika Jugoslavije, Ekonomski fakultet Beograd, Beograd, 2003.
7. The World Bank and International Finance Corporation; Doing business Bosnia and Herzegovina: Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises, Washington, 2013.
8. The World Bank and International Finance Corporation; Doing business Serbia: Smarter Regulations for Small and Medium-Size Enterprises, Washington, 2013.
9. Vesić, D., Uticaj globalizacije poslovanja na privredni sistem Srbije, MP 1, 2010.
10. <http://www.tportal.hr/scitech/znanost/276452/Zasto-je-EU-toliko-protiv-GMO-a-a-SAD-ne.html>
11. <http://srbijabezgmo.wordprijess.com/>
12. <http://siepa.gov.rs/sr/index/sporazumi/cefta.html>
13. http://www.mvteo.gov.ba/linkovi/ANALIZA_O_VTR_ZA_2012_BOS.pdf

IMPACT OF GLOBALIZATION ON FOOD INDUSTRY THROUGH GENETICALLY MODIFIED ORGANISMS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA AND SERBIA

Aida Hanić¹¹

Abstract

The aim of this paper is to show how globalization affects the food industry in Bosnia and Herzegovina and Serbia, in the context of the use of genetically modified organisms (GMOs), as the only two countries in the region that are not members of the World Trade Organization (WTO), which is conditional on their entry into the EU. GMOs are the result of technological development, which is the carrier of the globalization process. Each country has to produce enough food for its population but most countries are forced to import food because they don't have conditions for production within their borders. Although GM products are officially banned to cultivate in BiH and Serbia, in practice they are present on the market of these countries. EU standards require labeling of GM products if the GMO is present to 0.9%. In the U.S. labeling of GM products is prohibited, allowing transnational corporations (TNC), which mainly come from the United States, to distribute these products to customers around the world and likewise to the market of Bosnia and Herzegovina and Serbia.

Keywords: globalization, GMO, World trade organization, Transnational companies, EU.

¹¹ Aida Hanić, Ma, Research Associate, Institute of Economic Sciences, Belgrade and PhD student at School of Economics and Business, University of Sarajevo, B&H

ANALIZA SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMENE PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE¹

Aleksandra Branković²
Elena Baranenko³

Apstrakt

U radu su analizirane glavne karakteristike spoljnotrgovinske razmene prerađivačke industrije Srbije u periodu 2001-2012. godine. Posebna pažnja je posvećena analizi promena koje su nastupile nakon otpočinjanja globalne ekonomske krize, kako bi mogao biti pružen uvid u njene neposredne posledice. U cilju što potpunijeg sagledavanja tendencija, kao i nastalih promena u okviru spoljnotrgovinske razmene dobara prerađivačke industrije u navedenom periodu, analizirane su dinamika i struktura izvoza i uvoza, kako prema sektorima Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije, tako i prema ekonomskoj nameni proizvoda. Analiza pokazuje da je tokom posmatranog perioda došlo do poboljšanja nekih pokazatelja spoljnotrgovinske razmene prerađivačke industrije, ali da glavni problemi ostaju visok nivo deficita i nezadovoljavajuća struktura izvoza.

Ključne reči: *Srbija, prerađivačka industrija, izvoz, uvoz*

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata pod šiframa 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU), finansiranih od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

² Aleksandra Branković, master, istraživač-saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd. E-mail: aleksandra.brankovic@ien.bg.ac.rs.

³ Elena Baranenko, master, istraživač-saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd; student doktorskih studija fakulteta Međunarodnih odnosa Ekonomskog Univerziteta u Pragu, Češka Republika. E-mail: elena.baranenko@ien.bg.ac.rs.

UVOD

Uprkos nepovoljnom položaju industrijskog sektora, industrijski proizvodi su već niz godina najzastupljeniji u srpskom izvozu, što upućuje na zaključak da bi razvoj prerađivačke industrije u velikoj meri mogao doprineti kako smanjenju deficita trgovinskog balansa, tako i privrednom rastu uopšte. Međutim, struktura izvoza prerađivačke industrije je nepovoljna, jer u njoj dominiraju proizvodi s niskom dodatom vrednošću, pre svega metali, hemikalije i prehrambeni proizvodi (World Bank, 2011, str. 34).

Autori su glavni fokus svog rada usmerili na analizu spoljnotrgovinskih performansi u oblasti prerađivačke industrije. Sagledavanjem osnovnih tendencija vezano za dinamiku i strukturu pre svega bi trebalo da se istaknu osnovne promene, ali i problemi, koji su karakterisali spoljnotrgovinsku razmenu tokom prethodnih nekoliko godina. Analizom je obuhvaćen vremenski period od 2001. do 2012. godine, uz poseban osvrt na 2007. i 2009. godine radi procene uticaja globalne ekonomske krize. Struktura spoljnotrgovinske razmene proizvoda prerađivačke industrije se posmatra prema sektorima SMTK (*Standard International Trade Classification- SITC*) i prema ekonomskoj nameni proizvoda po metodologiji EU, što omogućava kompleksniji uvid u promene učešća pojedinih sektora, respektivno grupa proizvoda u izvozu i uvozu.

Rad je strukturisan na sledeći način. Najpre se daju metodološke napomene, gde se objašnjava koji podaci i koji izvori podataka su korišćeni, kao i preračunavanja koja su autori izvršili. Nakon toga, prikazan je pregled opštih tendencija spoljnotrgovinske razmene proizvoda prerađivačke industrije. Slede analiza kretanja vezano za najznačajnije grupe proizvoda (prema Standardnoj međunarodnoj trgovinskoj klasifikaciji), kao i analiza koja se odnosi na kapitalne proizvode i robu široke potrošnje. Na kraju je dat sažetak najznačajnijih zaključaka koji proističu iz izvršene analize.

METODOLOŠKE NAPOMENE

U radu su korišćeni podaci Republičkog zavoda za statistiku o robnom izvozu i uvozu. Podaci su preuzeti iz saopštenja pod oznakama ST-12 i ST-13, i iz on-line baze podataka (<http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>). Korišćeni su podaci izraženi u evrima. Za godine za koje podaci izraženi u evrima nisu javno dostupni, preuzeti su podaci izraženi u dolarima, a zatim je izvršeno preračunavanje u evre, na osnovu prosečnih godišnjih srednjih kurseva Evropske centralne banke (preuzeto sa web strane <http://sdw.ecb.europa.eu/>). Kako bi mogle da se prate realne promene tokom vremena, izvršeno je deflacionisanje vrednosti izraženih u tekućim evrima. U tu svrhu korišćen je harmonizovani indeks potrošačkih cena u evrozoni, a vremenska serija podataka preuzeta je iz on-line

baze podataka Evrostata. U skladu s tim, u tekstu će se, ako nije drugačije napomenuto, podrazumevati da se govori o realnim pokazateljima.

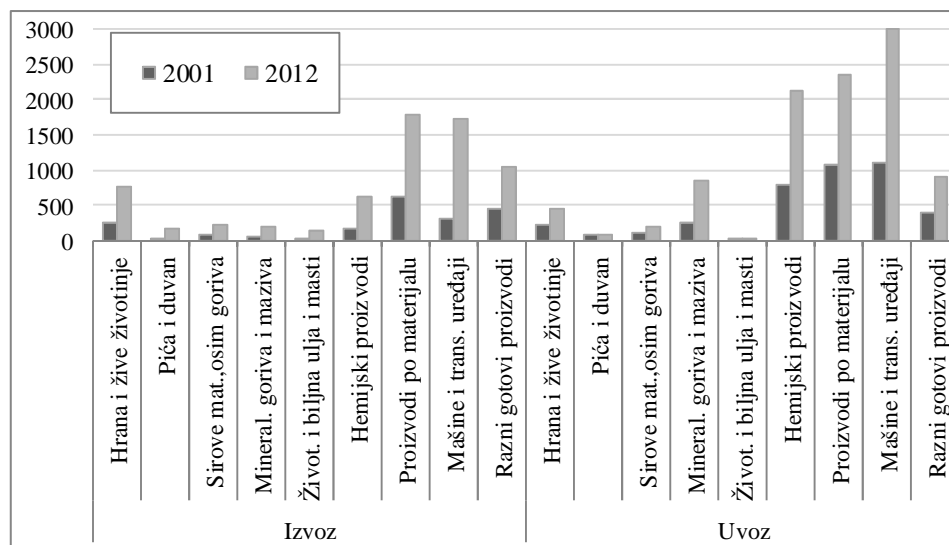
Analizirani su podaci o robnoj razmeni klasifikovani prema Nomenklaturi namene industrijskih proizvoda i prema grupama proizvoda Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije (SMTK, rev. 4). Podaci prema grupama proizvoda se odnose samo na proizvode prerađivačke industrije, a izdvojeni su iz podataka klasifikovanih po Nomenklaturi statistike spoljne trgovine (NSST) Republičkog zavoda za statistiku korišćenjem tabela usaglašenosti između Standardne međunarodne trgovinske klasifikacije i Klasifikacije delatnosti, koje su dostupne na webstranici Evrostata (http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/reasons/index.cfm?TargetUrl=LST_REL). Zbog toga će se u delovima rada u kojima se analiziraju podaci po grupama proizvoda, ukoliko nije drugačije naglašeno, podrazumevati da su obuhvaćeni samo proizvodi prerađivačke industrije. Podaci klasifikovani prema delatnostima nisu korišćeni, iz dva glavna razloga. Prvo, usled stupanja na snagu novog Zakona o klasifikaciji delatnosti 2010. godine, podaci zaključno s 2008. godinom nisu u potpunosti uporedivi s podacima koji se odnose na period počev od 2009. godine. Drugo, javno dostupni podaci su dezagregirani do nivoa oblasti klasifikacije delatnosti, zbog čega ne pružaju mogućnost da se izvrši dublja analiza strukture razmene prerađivačke industrije.

OPŠTE TENDENCIJE SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMENE PRERAĐIVAČKE INDUSTRIJE

Jedna od najvažnijih karakteristika ukupne robne razmene Srbije jeste da je vrednost izvoza značajno niža od vrednosti uvoza. Navedena karakteristika je izražena i u slučaju proizvoda prerađivačke industrije. Naime, u 2012. godini vrednost uvoza proizvoda prerađivačke industrije bila je za oko 50% viša od vrednosti izvoza. Iako se može oceniti da je ovakav odnos nepovoljan, u odnosu na početak 2000-ih ostvareno je poboljšanje, s obzirom da je 2001. uvoz bio dvostruko vredniji od izvoza, a 2004. čak i više nego 2,5 puta. Tendencija smanjenja disproporcije između vrednosti izvoza i uvoza je rezultat niske baze u 2001. godini, kao i činjenice da su stope rasta izvoza uglavnom bile više od stopa rasta uvoza, tako da se stopa rasta spoljnotrgovinskog deficita poslednjih godina smanjila. S druge strane, međutim, uprkos tome što se stopa rasta deficita smanjivala, on je ipak porastao u toku posmatranog perioda, i to za oko 60%.

Spoljnotrgovinska razmena proizvoda prerađivačke industrije je, mereno stalnim cenama, značajno porasla u 2012. u odnosu na 2001. godinu, i to izvoz 3,5 puta, a uvoz gotovo 2,5 puta. Realno povećanje vrednosti izvoza i uvoza je ostvareno u gotovo svim sektorima SMTK (Grafik 1). Izuzetak je proizvodnja *pića i duvana*, gde je tokom posmatranog perioda došlo do smanjenja vrednosti uvoza, ali je zato vrednost izvoza više nego udesetostručena.

Grafik 1. Spoljnotrgovinska razmena proizvoda prerađivačke industrije po sektorima SMTK, mil. EUR, stalne cene (2005=100)

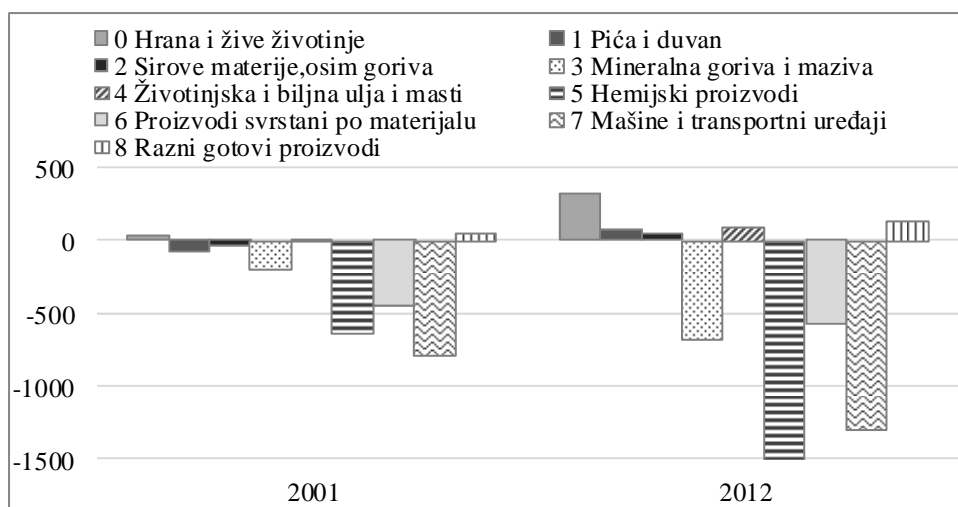
Pored *pića i duvana*, još nekoliko sektora SMTK je ostvarilo iznadprosečno povećanje vrednosti izvoza u 2012. u odnosu na 2001., a u pitanju su *mašine i transportni uređaji* (povećanje od gotovo 6 puta), *životinjska i biljna ulja i masti* i *hemijski proizvodi*. Navedena četiri sektora su i na strani uvoza ostvarila realan rast koji je bio viši od proseka.

U razmeni proizvoda prerađivačke industrije, isto kao i na nivou ukupne spoljnotrgovinske razmene Srbije, ostvaruje se visok deficit. U 2012. deficit ostvaren u razmeni proizvoda prerađivačke industrije je bio približno izjednačen sa izvozom ovih proizvoda. U isto vreme, zastupljena je tendencija povećanja vrednosti deficita, tako da je u odnosu na nivo iz 2001. godine realno porastao za oko 60%. Kao što se uočava, uprkos tome što je tokom posmatranog perioda izvoz rastao brže nego uvoz, nije došlo do smanjenja vrednosti spoljnotrgovinskog deficita, već do njegovog značajnog povećanja, a to je posledica činjenice da je vrednost uvoza značajno viša od vrednosti izvoza.

Sektori SMTK kod kojih je ostvaren najviši nivo deficita u razmeni proizvoda prerađivačke industrije su *hemijski proizvodi* i *mašine i transportni uređaji* (Grafik 2). Kao što se može uočiti, kod svih sektora koji su u 2012. ostvarili deficit u razmeni sa inostranstvom, vrednost deficita se povećala u odnosu na 2001. I pored ovih nepovoljnih tendencija, kao kvalitativna promena može se izdvojiti to što je povećan broj sektora u kojima je ostvaren suficit – sa tri u 2001. na pet u 2012. Najviši nivo suficita u 2012. ostvaren je kod *hrane i raznih gotovih proizvoda* (usled pozitivnog bilansa u razmeni odeće, obuće i nameštaja). Još jedna pozitivna

tendencija je što su realne stope rasta spoljnotrgovinskog suficita po navedenim sektorima SMTK bile značajne, tako da je kod *hrane* suficit povećan 10 puta, a kod *raznih gotovih proizvoda* 3 puta u odnosu na 2001. godinu.

Grafik 2. Spoljnotrgovinski deficit proizvoda prerađivačke industrije, po sektorima SMTK, mil. EUR, stalne cene(2005=100)

Ukoliko se posmatra čitav period od 2001. do 2012., može se uočiti da je deficit u razmeni proizvoda prerađivačke industrije rastao, mereno stalnim cenama, sve do 2007. godine, kada je dostigao rekordnu vrednost, da bi se nakon toga održavao na nižem nivou, koji je uporediv sa vrednostima s početka 2000-ih. U odnosu na maksimalnu vrednost iz 2007., deficit ostvaren u 2012. je realno manji za 1/3.

Globalna ekonomska kriza je imala značajan uticaj na spoljnotrgovinsku razmenu prerađivačke industrije. Ovaj efekat je naročito uočljiv u 2009., prvoj godini nakon izbijanja krize, i to naročito na strani uvoza⁴. U poređenju s 2007.,

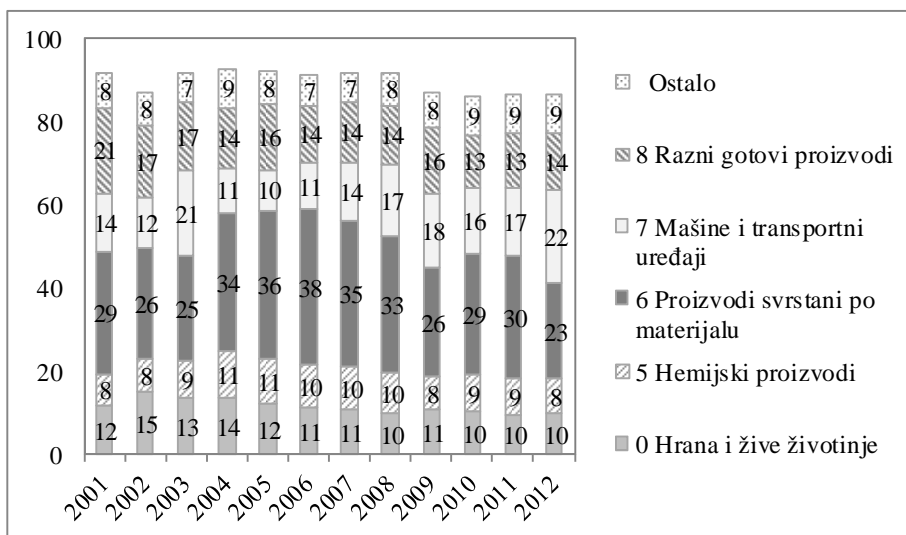
⁴ Ukoliko se uporede podaci koji se odnose na 2009. i 2007., odnosno godinu nakon izbijanja globalne ekonomske krize i godinu koja joj je prethodila, može se steći neposredniji uvid u njene efekte. Naime, u toku posmatranog dvogodišnjeg perioda vrednost izvoza proizvoda prerađivačke industrije je realno smanjena za 15%, a najveći relativni pad je ostvaren kod *sirovih materija* (više od 40%), i *proizvoda svrstanih po materijalu* i *hemijskih proizvoda* (oko 1/3). Kao što je napomenuto, uticaj krize na uvoz je bio još izraženiji, tako da je u 2009. u odnosu na 2007. godinu vrednost uvoza proizvoda prerađivačke industrije realno smanjena za čak 35%. Najviše su bili pogođeni *mineralna goriva i maziva* (gde je vrednost uvoza gotovo prepolovljena), kao i *mašine i transportni uređaji* i *proizvodi svrstani po materijalu* (smanjenje od po oko 40%).

godinom koja je prethodila izbijanju krize, u 2012. je vrednost izvoza proizvoda prerađivačke industrije bila realno viša za 17%, dok je u slučaju uvoza ostvaren realan pad od oko 7%. Na strani izvoza smanjenje od 18% je ostvareno kod *proizvoda svrstanih po materijalu* (pre svega usled značajnog smanjenja izvoza metala), dok je na strani uvoza u većem broju sektora zabeležen realni pad vrednosti od blizu 20% –kod *proizvoda svrstanih po materijalu, mašina i transportnih uređaja* (oprema i elektronika), *raznih gotovih proizvoda* (pretežno proizvodi široke potrošnje) i *pića i duvana*.

STRUKTURA IZVOZA I UVOZA PO SEKTORIMA SMTK

Učešće proizvoda prerađivačke industrije u vrednosti ukupnog robnog izvoza Republike Srbije se blago smanjilo nakon otpočinjanja globalne ekonomske krize (Grafik 3). Naime, u periodu do 2008. navedeno učešće se kretalo u rasponu 92-93%, da bi od 2009. na dalje iznosilo 86-87%.

Grafik 3. Učešće proizvoda prerađivačke industrije u ukupnoj vrednosti izvoza, po odabranim sektorima SMTK, u %

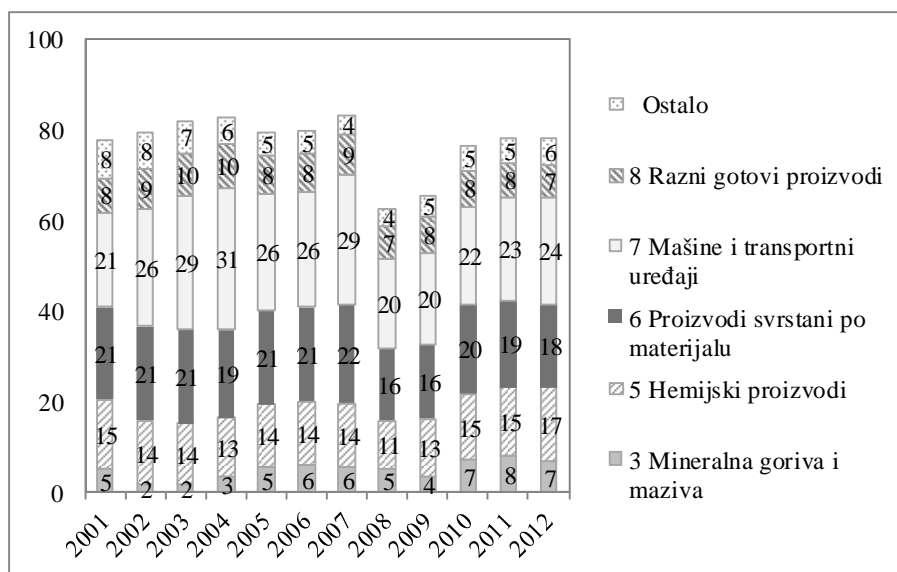
Najvažniji sektor na strani izvoza jesu *proizvodi svrstani po materijalu*, pre svega usled izvoza metala. Njihovo učešće u vrednosti ukupnog robnog izvoza 2012. je iznosilo 23%, i pokazuje tendenciju smanjivanja u odnosu na prethodne godine. Naime, sredinom prošle decenije oni su činili više od 1/3 izvoza Srbije, a najviše 2006. godine, kada je njihovo učešće dostiglo 38%. S obzirom da je u ovoj grupi proizvoda značajno smanjen izvoz čelika, možemo pretpostaviti da su

navedene tendencije posledica pre svega smanjenja tražnje za čelikom na svetskom tržištu. U strukturi izvoza na drugom mestu po značaju su u periodu do 2007. bili razni *gotovi proizvodi*⁵, a nakon te godine na drugo mesto dospevaju *mašine i transportni uređaji*. Može se primetiti da učešće *mašina i transportnih uređaja* ima tendenciju povećanja, i da se u 2012. gotovo izjednačilo sa učešćem *raznih gotovih proizvoda*, tako da su ova dva sektora zajedno činili 45% ukupne vrednosti robnog izvoza Republike Srbije.

Kada je reč o uvozu proizvoda prerađivačke industrije, njihovo učešće u vrednosti ukupnog robnog izvoza, kao što se može videti na Grafiku 4, kretalo se na nivou od oko 80% (+/- 3 procentna poena). Izuzetak su prve dve godine po izbijanju globalne ekonomske krize, 2008. i 2009., kada je navedeno učešće bilo značajno niže, i iznosilo oko 65%.

Na strani uvoza redosled najvažnijih sektora SMTK, kao ni njihova učešća, nisu se značajnije menjali tokom vremena. Dominantan sektor jesu *mašine i transportni uređaji*, čije učešće u ukupnoj vrednosti robnog uvoza u 2012., kao i tokom većine prethodnih godina, je bilo na nivou od oko ¼. Na drugom mestu po značaju, sa učešćem od oko 1/5, jesu *proizvodi svrstani po materijalu*, a treći su *hemijski proizvodi*, čiji udeo u uvozu je rastao poslednjih godina, da bi se u 2012. gotovo izjednačio sa učešćem *proizvoda svrstanih po materijalu*.

Grafik 4. Učešće proizvoda prerađivačke industrije u ukupnoj vrednosti uvoza, po odabranim sektorima SMTK, u %

⁵Izvoz odeće, obuće i nameštaja.

NAJZNAČAJNIJE GRUPE PROIZVODA U IZVOZU I UVOZU

Analiza podataka na nižem nivou agregacije ukazuje da se struktura izvoza i uvoza proizvoda prerađivačke industrije donekle promenila u odnosu na početak 2000-ih. Analiza je izvršena na taj način što su oblasti SMTK koje obuhvataju proizvode prerađivačke industrije najpre rangirane prema učešću u ukupnoj vrednosti robnog izvoza, odnosno uvoza, a zatim su sagledane promene do kojih je došlo u posmatranom periodu.

U Tabeli 1 je prikazano deset oblasti SMTK koje obuhvataju proizvode prerađivačke industrije s najvećim učešćem u vrednosti ukupnog izvoza, pri čemu su oblasti koje figuriraju u obe posmatrane godine osenčene sivom bojom. Može se uočiti da su se struktura i redosled najvažnijih grupa proizvoda promenili u 2012. u odnosu na 2001. godinu. Najvažnije grupe proizvoda iz 2001. su prisutne i na listi iz 2012., s tom razlikom što je njihov značaj opao, izuzev u slučaju bakra, koji je postao najznačajnija robna grupa. Najuočljivija promena je to da su na drugo i treće mesto u strukturi ukupnog izvoza dospеле dve grupe proizvoda prerađivačke industrije kojih nema na spisku za 2001. godinu, a to su oprema za distribuciju električne energije i putnički automobili. Može se reći da ovo predstavlja kvalitativno poboljšanje strukture izvoza Srbije, jer raste značaj proizvoda mašinske industrije, koji nose viši nivo dodate vrednosti u odnosu na tradicionalne izvozne proizvode Srbije. Druga značajna promena jeste to što među deset najznačajnijih oblasti SMTK za 2012. godinu nema proizvoda čelične industrije, koji su sredinom 2000-ih predstavljali najvažniji izvozni proizvod Srbije. Globalna ekonomska kriza i konsekvantno smanjenje tražnje za čelikom na svetskom tržištu doveli su do značajnog smanjenja proizvodnje čeličane u Smederevu, što je imalo uticaja i na drastično smanjenje učešća u strukturi izvoza⁶.

Promena koju takođe možemo uočiti jeste da je učešće najvažnijih izvoznih sektora relativno smanjeno, o čemu govori podatak da je u 2001. kumulativno učešće deset posmatranih oblasti u vrednosti ukupnog izvoza iznosilo 35%, da bi u 2012. bilo smanjeno na 27%.

Analiza izvezenih količina ukazuje na to da je većina najvažnijih izvoznih proizvoda prerađivačke industrije ostvarila povećanje fizičkog obima izvoza u odnosu na 2001. Najmarkantnija promena je vezana za putničke automobile, gde je fizički obima izvoza porastao više od 20 puta, što nije toliko neočekivano ako imamo u vidu da je sve do 2012. učešće ove grupe proizvoda u izvozu bilo relativno zanemarljivo. I kod većine drugih najvažnijih izvoznih proizvoda fizički obim izvoza u 2012. je višestruko veći u odnosu na 2001. - primera radi, izvoz nameštaja, mereno tonama, povećan je gotovo 4 puta tokom posmatranog perioda.

⁶Sredinom 2000-ih najvažnija oblast SMTK u izvozu bila je *673valjani proizvodi, neplatirani*, i njeno učešće u ukupnoj vrednosti robnog izvoza Srbije je smanjeno sa čak 9,4% u 2007. na 1,2% u 2012. godini.

Tabela 1. Proizvodi prerađivačke industrije s najvećim učešćem u vrednosti ukupnog izvoza, po oblastima SMTK, u %

2001			2012		
SMTK oznaka	Naziv	Učešće u izvozu, %	SMTK oznaka	Naziv	Učešće u izvozu, %
058	Voće pripremljeno i proizvodi(osim sokova)	4,9	682	Bakar	3,9
682	Bakar	4,2	773	Oprema za distrib. el. energije	3,7
625	Gume za automobile i sl.	4,2	781	Putnički automobili	3,5
851	Obuća	4,1	625	Gume za automobile i sl.	2,8
841	Muški kaputi,jakne i sl.	4,0	058	Voće pripremljeno i proizvodi(osim sokova)	2,5
673	Valjani proizvodi, neplatirani	4,0	851	Obuća	2,2
842	Ženski kaputi,ogrtači i sl.	2,4	893	Proizvodi od plastike, nn	2,1
893	Proizvodi od plastike, nn	2,3	542	Lekovi	2,1
542	Lekovi	2,3	846	Pribor za odeću od tekstila	2,1
061	Šećer,melase i med	2,3	821	Nameštaj i delovi	1,9

S druge strane, kod nekih proizvoda došlo je do značajnog smanjenja fizičkog obima izvoza u odnosu na 2001., i to kod bakra za čak 40%, a kod obuće za 30%⁷. Navedeno smanjenje fizičkog obima izvoza je bilo praćeno značajnim povećanjem jedinične vrednosti izvoza. Međutim, u slučaju bakra moramo reći da su ovakva kretanja problematična, jer ukazuju na to da je rast vrednosti izvoza ovog proizvoda, koji je u 2012. bio najvažniji izvozni proizvod prerađivačke industrije, rezultat isključivo značajnog povećanja tražnje i konsekventnog rasta cena na svetskom tržištu. Eventualno značajnije smanjenje tražnje u svetu će negativno uticati na vrednost izvoza bakra, a time i na vrednost ukupne spoljnotrgovinske razmene Srbije. Drugim rečima, najvažniji industrijski izvozni proizvod Srbije je potpuno pod uticajem volatilnih kretanja na svetskom tržištu.

Analogno prethodnoj analizi, u Tabeli 2 prikazane su najznačajnije grupe proizvoda u uvozu. Za razliku od izvoza, učešće deset najznačajnijih oblasti SMTK koje obuhvataju proizvode prerađivačke industrije u ukupnom uvozu nije se značajnije menjalo tokom vremena, tako da je i u 2012. i u 2001. bilo na nivou od oko $\frac{1}{4}$ ⁸.

⁷ U 2001. izvezeno je 87 hiljada tona bakra, a u 2012. 52 hiljade tona. Kada je reč o obući, izvezene količine su u posmatranom periodu smanjene s 11 hiljada na 8 hiljada tona. Treba napomenuti da je značajan pad fizičkog obima izvoza obuće nastupio sredinom 2000-ih, da bi posle toga došlo do njegovog postepenog povećanja.

⁸ Važno je istaći da u ukupnom robnom uvozu Srbije najvažnije učešće imaju proizvodi koji nisu rezultat proizvodnje prerađivačke industrije, ili koji nisu razvrstani.

S druge strane, ono što jeste značajnije promenjeno je struktura najvažnijih grupa proizvoda. Četiri od pet grupa proizvoda koje su 2001. imale najveće učešće u izvozu su prisutne među šest najvažnijih 2012., i njihovo učešće se nije značajnije promenilo (11-12%). Međutim, preostali proizvodi su različiti. Može se uočiti da je, u odnosu na početak 2000-ih, porastao značaj obojenih metala, telekomunikacione opreme i lekova, a sa ekspanzijom proizvodnje automobila i uvoz odgovarajućih komponenti. S druge strane, pad proizvodnje čelika je uticao na to da se značajno smanji uvoz koksa, koji je do pre par godina spadao među najznačajnije uvozne proizvode.

Tabela 2. Proizvodi prerađivačke industrije s najvećim učešćem u vrednosti ukupnog uvoza, po oblastima SMTK, u %

2001			2012		
SMTK oznaka	Naziv	Učešće u izvozu, %	SMTK oznaka	Naziv	Učešće u izvozu, %
652	Tkanine od pamuka	5,6	334	Ulja od nafte i minerala	4,9
334	Ulja od nafte i minerala	4,6	542	Lekovi	3,2
781	Putnički automobili	2,4	781	Putnički automobili	2,7
641	Hartija i karton	2,0	784	Delovi, pribor za motorna vozila	2,1
562	Đubriva(sem sirovih)	1,8	641	Hartija i karton	2,1
752	Mašine za AOP i jedinice	1,5	562	Đubriva(sem sirovih)	1,9
851	Obuća	1,5	764	Telekomunikaciona oprema	1,8
122	Duvan, prerađen	1,2	684	Aluminijum	1,7
676	Šipke, profili, fazonski čelik	1,2	773	Oprema za distrib. el. energije	1,3
741	Oprema za zagrevanje, hlađenje	1,1	682	Bakar	1,3

Podaci pokazuju da je kod svih grupa proizvoda prerađivačke industrije koji su 2012. imale najveće učešće u vrednosti uvoza došlo i do povećanja fizičkog obima uvoza u odnosu na 2001. godinu. Najveći rast je ostvaren kod lekova i opreme za distribuciju električne energije, gde je uvoz, izraženo u tonama, porastao čak 9 puta. Značajan rast, od oko 6 puta, ostvaren je i kod putničkih automobila i aluminijuma.

Nerazvrstani proizvodi poslednjih godina imaju najveće učešće u ukupnoj vrednosti izvoza, koje je 2012. iznosilo 6,7%. Iako je reč uglavnom o proizvodima prerađivačke industrije, nije moguće precizno identifikovati o kojim vrstama proizvoda je reč, tako da su izostavljeni iz analize u ovom radu.

Sirova nafta i gas su takođe među najznačajnijim uvoznim proizvodima Srbije, i njihovo zajedničko učešće u uvozu je 2012. iznosilo 9,2%.

Ukoliko uporedimo podatke date u Tabelama 1 i 2 uočavamo da nekoliko grupa proizvoda u isto vreme spada među deset najvažnijih proizvoda na strani izvoza, kao i među 10 najvažnijih proizvoda prerađivačke industrije na strani uvoza. U pitanju su bakar, oprema za distribuciju električne energije, putnički automobili - dakle, tri grupe proizvoda prerađivačke industrije sa najvećim učešćem u izvozu - i lekovi. U slučaju putničkih automobila i lekova, budući da je reč o visoko diferenciranim proizvodima, verovatno je zastupljena intrasektorska trgovina⁹. To bi se, na prvi pogled, moglo smatrati pozitivnom tendencijom. Međutim, ono što je problematično jeste to što, iako ove dve grupe proizvoda spadaju među najvažnije izvozne proizvode Srbije, u njihovoj razmeni se ostvaruje deficit. Naime, u 2012. pokazatelj pokrivenosti uvoza izvozom kod lekova je iznosio samo 40%, dok je u slučaju putničkih automobila bio nešto preko $\frac{3}{4}$.

STRUKTURA SPOLJNOTRGOVINSKE RAZMENE KAPITALNIH PROIZVODA I PROIZVODA ŠIROKE POTROŠNJE

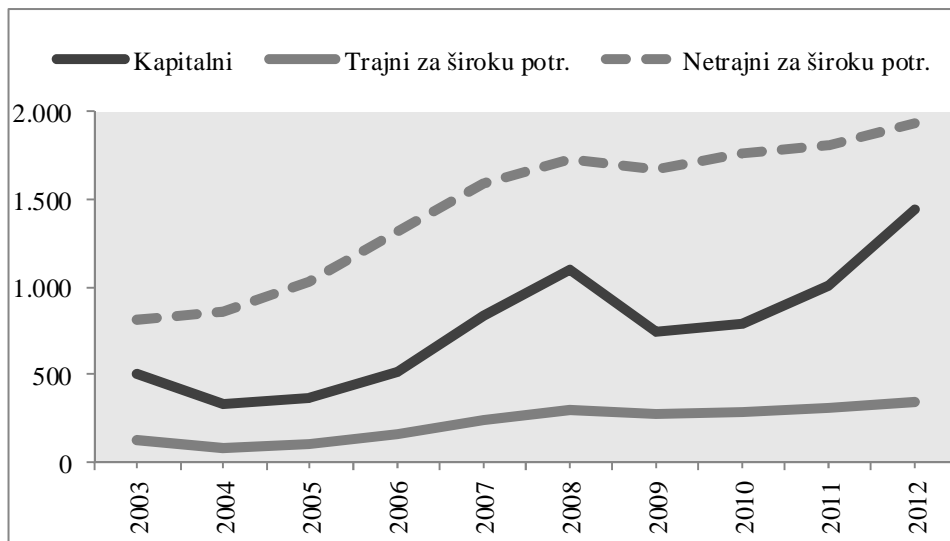
Alternativni pogled na dinamiku i strukturu spoljnotrgovinske razmene dobara pruža analiza podataka prema Nomenklaturi namene industrijskih proizvoda¹⁰, koja svrstava proizvode u šest grupa: *energija, intermedijarni proizvodi, kapitalni proizvodi, trajni proizvodi za široku potrošnju, netrajni proizvodi za široku potrošnju i ostali proizvodi*. Uzimajući u obzir da je glavni fokus rada prerađivačka industrija, biće posmatrani podaci prevashodno iz grupacije *kapitalnih proizvoda*, kao i *proizvoda za široku potrošnju*. Pored toga, biće okvirno analizirani i *intermedijarni proizvodi*, koji uglavnom obuhvataju sirovine i poluproizvode koji se koriste u prerađivačkoj industriji.

Na osnovu analize spoljnotrgovinskih kretanja, uočava se da je tokom prethodnog perioda došlo do realnog povećanja izvoza kako kapitalnih dobara, tako i robe široke potrošnje (Grafik 5). Naime, u 2012. godini u odnosu na 2003. godinu, mereno u stalnim cenama, došlo je do značajnog realnog povećanja obima izvoza kod obe grupe proizvoda, i to u slučaju kapitalnih proizvoda 2,9 puta, a kod robe široke potrošnje 2,4 puta. Pri tome, najveći nivo rasta su zabeležili *intermedijarni proizvodi* (gotovo tri puta veći obim izvoza).

⁹ Intrasektorska trgovina se javlja u slučaju kada se u isto vreme i uvoze i izvoze proizvodi sličnog ili istog tipa koji su diferencirani. Prema teoriji međunarodne trgovine, intrasektorska trgovina donosi veće koristi od klasične razmene, i dominira u međusobnoj razmeni visoko-industrijalizovanih zemalja. Više o intrasektorskoj trgovini videti u Krugman, Obstfeld (2009), str. 131-134.

¹⁰ Nomenklatura namene industrijskih proizvoda Republičkog zavoda za statistiku je identična klasifikaciji Evrostata pod nazivom Main Industrial Groupings (MIGs).

Grafik 5. Izvoz kapitalnih proizvoda i proizvoda široke potrošnje, mil. EUR, stalne cene (2005=100)

Za razliku od izvoznih tendencija, na strani uvoza su mogli biti uočeni skromniji rezultati u 2012. u odnosu na 2003. godinu. Naime, u slučaju *intermedijarnih proizvoda* uvoz je porastao skoro 2 puta, dok se uvoz *kapitalnih proizvoda* i *robe za široku potrošnju* povećao gotovo 1,5 puta. Pri tome, rast uvoza robe široke potrošnje je baziran pre svega na povećanju uvoza *netrajnih proizvoda*, s obzirom da je na strani *trajnih proizvoda za široku potrošnju* došlo do blagog smanjenja obima uvoza.

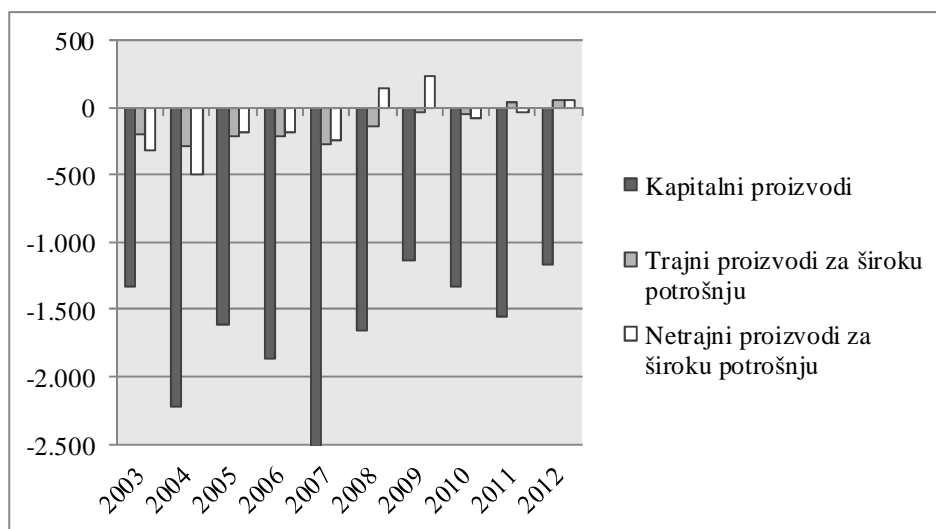
U cilju determinisanja uticaja svetske ekonomske krize na spoljnotrgovinska kretanja proizvoda prerađivačke industrije svrstanih prema nameni, posebna pažnja je posvećena komparaciji rezultata ostvarenih u 2012. godini u odnosu na 2007., godinu pre izbijanja krize. S tim u vezi, analiza podataka je pokazala da je u 2012. u odnosu na 2007. godinu došlo do smanjenja uvoza svih grupa proizvoda, a najveći pad su beležili *trajni proizvodi za široku potrošnju*, čija vrednost uvoza je, u realnom izrazu, gotovo prepolovljena. Kada je u pitanju izvoz, smanjenje od 10% je ostvareno samo kod *intermedijarnih proizvoda*, dok je kod ostalih grupa došlo do realnog povećanja. Naročito veliko povećanje vrednosti izvoza, od gotovo 3/4, je ostvareno u slučaju kapitalnih dobara, što je pozitivna tendencija, jer je reč o proizvodima koji, po pravilu, ostvaruju višu dodatnu vrednost.

Neposredniji uvid u posledice globalne ekonomske krize se može dobiti i poređenjem 2009. i 2007. godine. Kao i u slučaju drugih pokazatelja, koji su analizirani u ovom radu, ekonomska kriza je imala izraženiji negativni efekat na uvoz nego na izvoz. Naime, tokom posmatranog perioda se može uočiti da se vrednost uvoza smanjila kod svih grupa proizvoda. Najveći pad ostvaren je kod

kapitalnih proizvoda, čiji uvoz je tokom samo dve godine gotovo prepolovljen. I uvoz robe široke potrošnje, kao i intermedijarnih dobara, je značajno smanjen, i to realno za 1/4 i 1/3, respektivno. S druge strane, negativni uticaj na izvoz je bio manje izražen: ostvareno je realno smanjenje vrednosti izvoza *intermedijarnih i kapitalnih proizvoda* za 28% i 10%, respektivno, dok je kod *robe široke potrošnje* vrednost izvoza porasla za 6%.

Posmatrajući bilans razmene *kapitalnih proizvoda i proizvoda široke potrošnje*, može se uočiti da je u 2012. godini ostvaren deficit *kapitalnih proizvoda*, dok su *proizvodi široke potrošnje* ostvarili suficit, i to kako na strani *trajnih* tako i *netrajnih proizvoda* (Grafik 6).

Grafik 6. Bilans razmene kapitalnih proizvoda i proizvoda široke potrošnje, mil. EUR, stalne cene (2005=100)

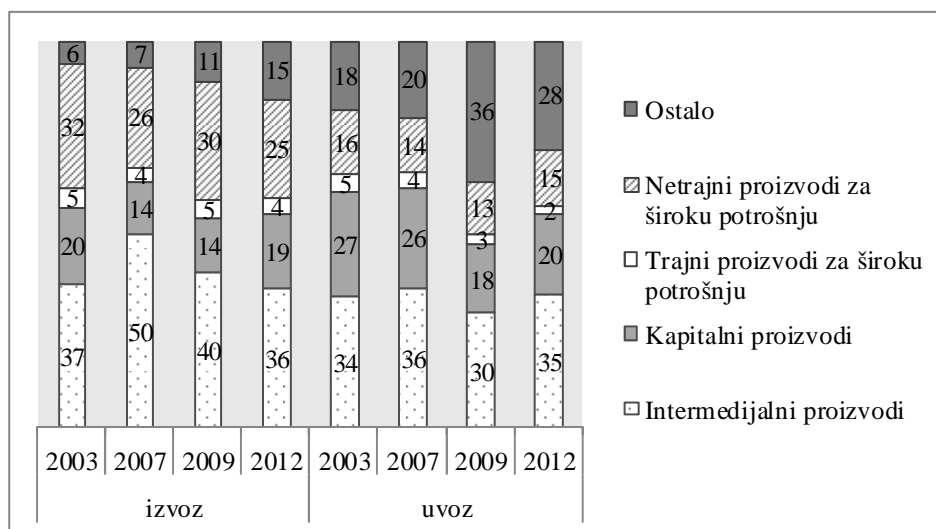

Zanimljiva može biti činjenica da su najviši nivo deficita ostvarili *kapitalni proizvodi* u 2007., odnosno u godini pre izbijanja krize. Nakon toga deficit ove robne grupe se uglavnom smanjivao, a u 2012. u poređenju sa 2007. godinom je bio skoro dvostruko manji.

Što se tiče strukture izvoza proizvoda prerađivačke industrije posmatrano po ekonomskoj nameni, ona se nije značajno menjala, kao što je prikazano na Grafiku 7. Zadržavajući isti poredak, a menjajući samo procentualno učešće, u izvozu su tokom čitavog perioda 2003-2012. najviše bili zastupljeni *intermedijarni proizvodi*, praćeni *netrajnim proizvodima za široku potrošnju*, *kapitalnim proizvodima*, *ostalim proizvodima* i *trajnim proizvodima za široku potrošnju*. Kod *intermedijarnih proizvoda* najveće učešće je ostvareno u 2007. godini, kad su oni činili čak polovinu ukupne izvozne strukture. Međutim, u narednom periodu se

mogla uočiti tendencija smanjenja učešća, tako da su u 2012. godini, sa učešćem od 36%, *intermedijarni proizvodi* dostigli nivo iz 2003. godine, i ostali najznačajnija robna grupa po nameni u strukturi izvoza. U 2012. u odnosu na 2003. godinu su gotovo isto procentualno učešće imali *kapitalni proizvodi* (smanjenje za samo 1 procentni poen), ali, uzimajući u obzir da je u 2007. i 2009. njihovo učešće iznosilo 14%, može se govoriti o opštoj tendenciji povećanja značaja ove grupe proizvoda počev od 2007. Kada je reč o proizvodima široke potrošnje, njihovo učešće u vrednosti izvoza se tokom posmatranog perioda smanjilo. Navedena tendencija je posledica smanjenja učešća *netrajnih proizvoda za široku potrošnju* (sa 32% na 25%), dok je značaj *trajnih proizvoda za široku potrošnju* u strukturi robnog izvoza Srbije relativno zanemarljiv, s obzirom da tokom posmatranog perioda njihovo učešće nije prelazilo 5%.

Grafik 7. Struktura izvoza i uvoza po ekonomskoj nameni proizvoda, u %

Na strani uvoza su se menjali kako redosled, tako i učešće pojedinih grupa proizvoda. Naime, dominantni udeo tokom čitavog perioda, izuzev 2009. godine, kada je došlo do naglog povećanja učešća *ostalih proizvoda*, su imali *intermedijarni proizvodi*, čije učešće je bilo na nivou od oko 1/3. Na drugom mestu po značaju su se do 2007. nalazili *kapitalni proizvodi*, ali se njihov relativni značaj smanjio, tako da su 2012. imali učešće od 1/5 u vrednosti uvoza. S druge strane, učešće *netrajnih i trajnih proizvoda za široku potrošnju* u ukupnom uvozu se gotovo nije menjalo i oni su zadržali četvrtu i petu poziciju, respektivno. Iako su *ostali proizvodi* u 2012. godini sa učešćem od 28% zauzeli drugo mesto, može se primetiti da je nakon izbivanja globalne ekonomske krize njihovo učešće značajno

poraslo, ali da nakon toga beleži tendenciju smanjenja (u 2012. u poređenju sa 2009. njihov udeo se smanjio za 8 procentnih poena).

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA

Iako je tokom prethodnih desetak godina, a naročito nakon izbijanja globalne ekonomske krize, došlo do određenih poboljšanja pokazatelja spoljnotrgovinske razmene prerađivačke industrije Srbije, osnovna karakteristika jeste visok nivo deficita.

Tokom perioda 2001-2012. vrednost izvoza proizvoda prerađivačke industrije je rasla po višoj stopi od vrednosti uvoza; rezultati izvršene analize pokazuju da je tokom posmatranog perioda vrednost izvoza pomenutih proizvoda realno porasla 3,5 puta, a vrednost uvoza gotovo 2,5 puta. Međutim, ostvareni deficit je i dalje veoma visok, tako da je, prema nalazima analize, u 2012. vrednost izvoza proizvoda prerađivačke industrije bila dvostruko niža od vrednosti njihovog uvoza, a deficit je realno porastao za 60% u odnosu na nivo ostvaren 2001. godine.

Nakon izbijanja svetske ekonomske krize uočava se tendencija poboljšanja pojedinih pokazatelja spoljnotrgovinske razmene proizvoda prerađivačke industrije, što možemo objasniti time da je kriza imala izraženiji negativni efekat na uvoznu nego na izvoznu tražnju.

Kvalitativna promena koju uočavamo u strukturi spoljnotrgovinske razmene poslednjih godina jeste povećanje učešća proizvoda mašinske industrije. Reč je o proizvodima viših faza prerade, čija proizvodnja je tehnološki-intenzivnija i donosi višu dodatnu vrednost u odnosu na poluproizvode (pre svega metalske industrije) i radno-intenzivne gotove proizvode koji tradicionalno dominiraju u strukturi izvoza prerađivačke industrije Srbije. Kao rezultat, između ostalog, navedenih kretanja, od 2010. se uočava i tendencija postepenog povećanja značaja kapitalnih dobara u izvozu, čije učešće je u prethodnim godinama dosta variralo.

Međutim, neke karakteristike razmene proizvoda prerađivačke industrije mogu se oceniti kao nepovoljne. Prvo, u strukturi izvoza pojedine robne grupe imaju veoma visoko učešće, što može dovesti do toga da promene u inostranoj tražnji za ovim proizvodima značajno poremete nivo ukupne spoljnotrgovinske razmene Srbije. Drugo, u vezi s prethodno navedenim, naročito je problematično visoko učešće pojedinih metala (bakra, a do nedavno i čelika), čiji nivo tražnje i cena na svetskom tržištu mogu značajno da variraju tokom vremena. Treće, uočava se da neki od najvažnijih izvoznih grupa proizvoda ostvaruju deficit u razmeni sa inostranstvom. S tim u vezi, treba imati u vidu da visok nivo uvoza u okviru ovih robnih grupa nije neočekivan i da može biti u funkciji daljeg povećanja proizvodnje i izvoza; naime, rast uvoza komponenti, od kojih su neke svrstane u istu robnu grupu kao finalni proizvod, je neophodan ukoliko je domaća proizvodnja komponenti nedovoljna ili nezadovoljavajuća (npr. po pitanju kvaliteta, cena,

rokova isporuke i sl.). Međutim, činjenica da je nivo izvoza najvažnijih izvoznih grupa proizvoda niži od vrednosti njihovog uvoza, odnosno da oni ne doprinose stabilizaciji, već neravnoteži, spoljnotrgovinske pozicije Srbije, je problematična. Ona ukazuje na duboke i perzistentne strukturne probleme, kao što je nedovoljna specijalizacija prerađivačke industrije, usled čega nije moguće da se razvije mreža dobavljača, proizvodnja diferenciranih proizvoda, kao ni da se koriste drugi pozitivni efekti eksterne ekonomije obima.

Literatura

1. Krugman, P.R., Obstfeld, M. 2009. *Međunarodna ekonomija: Teorija i politika*. Datastatus, Beograd.
2. World Bank. 2011. Country Economic Memorandum: The Road to Prosperity – Productivity and Exports. Report No. 65845-YF od 6. Decembra 2011. Beograd: Svetska banka.
3. Republički zavod za statistiku - Saopštenja:
 - a. Saopštenja sa oznakom ST12 objavljena tokom februara 2003. i 2004. godine.
 - b. Saopštenja sa oznakom ST13-G objavljena u periodu 2006-2013. godine.
 - c. Saopštenje sa oznakom ST13 objavljeno 03.02.2005.
4. Internet izvori:
 - a. Evropska centralna banka, Statistical Data Warehouse: <http://sdw.ecb.europa.eu/>
 - b. Evrostat, On-line baza podataka: http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/statistics/search_database
 - c. Evrostat, Ramon - Indeks tabela usaglašenosti: http://ec.europa.eu/eurostat/ramon/rerelations/index.cfm?TargetUrl=LST_REL
 - d. Republički zavod za statistiku, On-line baza podataka: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/public/ReportView.aspx>

FOREIGN EXCHANGE ANALYSIS OF PROCESSING INDUSTRY

Aleksandra Branković¹¹
Elena Baranenko¹²

Abstract

This paper aims to analyse the main characteristics of trade of manufactured goods in Serbia during the 2001-2012 period. Particular attention is paid to the changes that occurred in the aftermath of the global economic crisis, so that an insight into its direct impact is given. In order to provide more complete analysis of the dynamics and trends, as well as the main changes in the trade performance of the manufacturing industry, the structure of export and import has been observed by both the Standard International Trade Classification structure and the EU classification of products by activity. The analysis shows that over the observed period certain trade performance indicators of the manufacturing industry improved, but the main issues remain to be high level of deficit and unsatisfactory structure of exports.

Keywords: *Serbia, manufacturing, exports, imports*

¹¹ Aleksandra Branković, MA, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade. E-mail: aleksandra.brankovic@ien.bg.ac.rs.

¹² Elena Baranenko, MA, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade; PhD student at the Faculty of International Relations, Department International Trade, The University of Economics, Prague, Czech Republic,. E-mail: elena.baranenko@ien.bg.ac.rs.

VII DEO

AGROINDUSTRIJA

PODSTICAJI AGORINDUSTRIJSKOG SEKTORA BALKANSKIH ZEMLJA

Radmila Grozdanić¹
Mirjana Radovic Marković²
Vladimir Vukotić³

Apstrakt

Tema koja se istražuje u ovom radu "Podsticaji agroindustrijskom sektoru" bazira svoje rezultate na statističkim i empirijskim podacima, primeni teorije razvoja u rešavanju problema modernizacije agroindustrije i relevantnih instrumenata podrške. Pošto zemlje Zapadnog Balkana dele istu budućnost u odnosu na zahteve procesa priključenja EU, one se istražuju kao grupa i to: glavne karakteristike agroindustrije, doprinosa privredi, problemi produktivnosti i konkurentnosti. Doprinos ovog istraživanja jeste u sugestijama novog institucionalnog i partnerskog pristupa agrarnoj politici, isticanju značaja razumevanja strukture i sistema agroindustrijskog sektora pri definisanju različitih instrumenata podrške rastu agroindustrije (Stevens i Jabara, 1988.), kao i uslova koje validna strategija sektorske politike treba da uvaži (Kaplan i Norton, 2001.) aspekte: ekonomske održivosti, socijalne, održivosti politika, fiskalnih mera i institucionalne održivosti na dugi rok.

Ključne reči: *agroindustrija, politika, zemlje Zapadnog Balkana, konkurentnost, održivost*

UVOD

U region Zapadnog Balkana spadaju Albanija, Srbija, Crna Gora, Kosovo, Bosna i Hercegovina i Makedonija. Sve te zemlje imaju istu perspektivu

¹ Prof. dr Radmila Grozdanić, redovni Profesor Univerziteta, Visoka škola za poslovnu ekonomiju i preduzetništvo Brograd, Email: sme_rada@hotmail.com

² Prof. dr Mirjana Radović Marković redovni profesor Univerziteta, Institut ekonomskih nauka Beograd, Email: mradovic@gmail.com

³ Vladimir Vukovic, MA, Direktor Opportunity banka, Novi Sad, Email: vvukovic@obs.rs

priključenja EU (osim Hrvatske koja je postala članica EU 2013., ali će se za potrebe ovog rada zbog poređenja agrosektora uključiti u analize). Region Zapadnog Balkana pokriva ukupnu teritoriju od skoro četvrt miliona km², u kome živi 21,478 miliona stanovnika, (4,31% ukupnog broja stanovnika EU-27). U periodu od 2000-2009. godine evropsko stanovništvo poraslo je za 0.4%, dok su zemlje zapadnog Balkana, Albanija, BiH, Makedonija i Crna Gora, imale sličan rast, od 0.1% i 0.5%, a u Srbiji je zabeležen pad stanovništva u tom periodu od 0.16%, te u Hrvatskoj pad od 0.29%. Od 2000- 2008. godine sve zemlje Zapadnog Balkana imale su brži ekonomski rast nego EU. Prosečni godišnji rast izražen realnim bruto društvenim proizvodom (BDP) iznosio je između 6,1% u Albaniji i 2,7% u Makedoniji i Kosovu (u poređenju sa 2% u EU 27). Prema podacima SEF za 2012. godinu:

- Albanija je imala: 3,2 miliona stanovnika, 12,7 biliona US\$ BDP, (što čini 0,03% svetskog BDP) i 3,913 US \$ BDP po stanovniku
- Bosna i Hercegovina je imala: 3.8 miliona stanovnika, 17.3 biliona US\$ BDP, (što čini 0,04% svetskog BDP) 4,461 US \$ BDP po stanovniku
- Crna Gora je imala: 0.6 miliona stanovnika, 4.3 biliona US\$ BDP, (što čini 0,01% svetskog BDP) i 6,882 US \$ BDP po stanovniku
- Hrvatska je imala: 4.4 miliona stanovnika, 57.1 biliona US\$ BDP, (što čini 0,09% svetskog BDP) i 12,972 US \$ BDP po stanovniku
- Makedonija je imala: 2, 1 miliona stanovnika, 9.7 biliona US\$ BDP, (što čini 0,03% svetskog BDP) i 4,683 US \$ BDP po stanovniku
- Srbija je imala: 7.3 miliona stanovnika, 37.4 biliona US\$ BDP, (što čini 0,10 % svetskog BDP) i 4,943US \$ BDP po stanovniku

Region kao celina ima BDP od oko 60 milijardi evra što predstavlja samo 2% ekonomije EU. Najveću i najrazvijeniju ekonomiju ima Hrvatska sa BDP od 28 milijardi evra (što je skoro pola celokupnog BDP u regionu) i BDP *po stanovniku* oko 7.000 evra (prosek u EU iznosi oko 22.600 evra). Tri godine nakon oporavka od globalne recesije zemlje Zapadnog Balkana kao grupa prolaze kroz dvostruku recesiju u 2013. godini, ekonomske i fiskalne probleme: sve je veći porast nezaposlenosti i pad potrošnje, investicija i izvoza, značajan deficit platnog bilansa kao rezultat velikog priliva roba iz inostranstva i problema u konkurentnosti na međunarodnom tržištu, velike korupcije i vremenski zahtevnih birokratskih prepreka direktnim stranim investicijama. Prema izveštaju Svetskog ekonomskog foruma o konkurentnosti 148 zemalja za period 2013-2014. godine, nacionalne ekonomije zemalja Zapadnog Balkana skoro da nisu konkurentne na međunarodnom tržištu: Crna Gora se nalazi na 65, Hrvatska na 67.mestu, Makedonija na 73., Bosna i Hercegovina na 87. mestu, Albanija se nalazi na 95. mestu po konkurentnosti i Srbija na 101. mestu.

Jedan od dominantnih sektora privrede u regionu jeste poljoprivreda. To je oblast u kojoj je zaposlen veliki broj radnika. Sa stanovišta ekonomske integracije u jedinstveno evropsko tržište sa svim njegovim propisima, neophodan je

društveno odgovoran program modernizacije ovog sektora, koji takođe predstavlja i sjajnu mogućnost s obzirom na činjenicu da se radi o ogromnom tržištu od oko 500 miliona Evropljana. Članstvo u EU je za države Balkana povezano ne samo sa šansama već i sa društvenim rizicima jačanja konkurentnosti ovog sektora u EU i razvoj održive poljoprivrede i sektora hrane u EU, što bi obezbedilo i održalo sigurna radna mesta sa dobrim uslovima rada i u Jugoistočnoj Evropi. Neophodni su dobri socijalno-ekonomski koncepti za društveno prihvatljivu modernizaciju ovog sektora i neophodno je udružiti sve snage društva, uključujući i sindikate, kako bi se sprovela održiva modernizacija. Ovo uključuje i dalje smanjenje protekcionizma, (koji je znatno smanjen primenom Centralno - evropskog sporazuma o slobodnoj trgovini (CEFTA, 2006.) kojim su zamenjena 32 bilateralna sporazuma, a koji uključuje sve zemlje Zapadnog Balkana i Moldaviju pokrivajući tržište od 27 miliona potrošača); dalje suzbijanje tarifnih barijera i veću transparentnost, čime bi se povećala razmena na regionalnom nivou i brža integracija u međunarodno tržište. Svetskoj trgovinskoj organizaciji pripadaju Albanija, Hrvatska i Makedonija dok su za Bosnu i Hercegovinu, Crnu Goru, Kosovo i Srbiju u toku pregovori (Volk, 2010).

AGROINDUSTRIJSKI SEKTOR ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA

Ozbiljni strukturni problemi ne sprečavaju agroindustrijski sektor da zadrži važan položaj u ekonomiji i zapošljavanju u regionu Zapadnog Balkana. Dok u EU primarni sektor ima udio od 1,8% u bruto domaćem proizvodu (BDP) i manje od 6% u ukupnoj zaposlenosti, situacija na Balkanu pokazuje bitne razlike: u Albaniji primarni sektor učestvuje u bruto domaćem proizvodu sa 18,5% i u zaposlenosti sa 57%, u Bosni i Hercegovini je odnos 9,1% i 20,6%, u Hrvatskoj 6,4% i 13,2%, u Makedoniji 10,8% i 18,2%, u Crnoj Gori 7,5% i 28%¹, u Srbiji 12% i 21,4% (Grozđanić, 2013), a na Kosovu 19%. Udeo poljoprivrede u bruto dodatoj vrednosti i zapošljavanju posebno je visok u Albaniji (skoro 20% i više od 50%), dok je u Srbiji, Bosni i Hercegovini i Makedoniji (oko 10% i 20%).

Tabela 1. Sektorska zaposlenost, 2000-2009.

	Poljoprivreda		Industrija		Usluge	
	2000	2009	2000	2009	2000	2009
EU 27	7.9	5.6	29.3	27.6	62.7	66.9
Hrvatska	11.7	14.1	28.7	28.6	59.6	57.3
CGora	3.4	6.5	25.9	20.7	70.8	72.8
Makedonija	25.0	18.5	35.2	29.7	39.8	51.7
Albanija	71.8	44.1	6.6	19.9	21.5	36.0
Bosna i Hercegovina	18.1	21.2	35.4	31.5	46.5	47.3
Srbija		23.9		25.3		50.8

Izvor: Eurostat

Poljoprivredno zemljište u regionu predstavlja 8% poljoprivrednog zemljišta u EU. Odnos između poljoprivredne i ukupne površine zemljišta varira od 23% u Hrvatskoj obradive površine do 66% u Srbiji, 62% u BIH, u Makedoniji 39%. 10% zemljišta je u ovim zemljama stalno pod usevima, a 20% raspoloživog poljoprivrednog zemljišta se ne koristi. U Evropskoj uniji obradiva površina se kreće oko 40%.

Tabela 2. Korišćenje zemljišta u zemljama zapadnog Balkana, 2008. (u 000 ha)

	AL	BIH	HR	XK	MAK	CGora	RS	EU 27
Ukupna površina (u 000 km²)	28,7	51,2	56,6	10,9	25,7	13,8	77,5	4.325
Poljoprivredna površina	1.122	2.136	1.289	609	1.064	516	5.065	172.485
Iskorišćeno obradivo zemljište	584	549	769	243	287	31	3093	106.751
Neiskorišćeno obradivo zemljište	b.p.	438	86	b.p. ¹	137	14	209	-
Stalni usjevi	123	100	342	6	36	16	301	59.545
Pašnjaci	415	1049	5	98	603	452	1.423	12.517
Razno	b.p. ¹	b.p. ¹	b.p. ¹	262	1	3	39	-

Izvor: Agrypolicy.net

U tranzicionom periodu poljoprivredni sektor u zemljama Zapadnog Balkana doživeo je ogroman pad, što i dalje traje. Ovo je uzrokovalo veliki broj malih porodičnih farmi koje proizvode samo za svoje potrebe i koje jedva uspevaju da opstanu, (Larson i dr., 2012.). Paralelno sa tako malim porodičnim jedinicama oformile su se kompanije prepađivačke industrije hrane sa modernim privrednim sistemima. Takvo stanje se direktno odražava na prosečnu veličinu poljoprivrednih

farmi: manje od 2 ha u Albaniji, Kosovu i Makedoniji, 3 ha u Hrvatskoj, i između 3 do 4 ha u drugim zemljama. Posmatrajući EU, gde je prosečna veličina farme 13 ha, osnovne razlike mogu se uočiti u broju farmi, koje dostižu veličinu od preko 10 ha i iskorišćenosti obradivog zemljišta. Odnos između ukupne i iskorišćene površine zemljišta, na farmama veličine od 10 ili više hektara u EU je 85%, a u zemljama zapadnog Balkana: Hrvatska 52%, Crna Gora 41% i Srbija 25%.

Tabela 3. Struktura poljoprivrednih farmi u zemljama zapadnog Balkana, 2010.

	AL	BA	HR	XK	MK	ME	RS	EU 27
Poljoprivredne farme (u 000 km ²)	357	515	1,077	177	193	43	779	13.633
Srednje veličina (u hektarima)	1,2	3,3	2,4	1,5	1,7	3,2	3,7	12,7
% farmi sa manje od 2 hektara	89	50	67	81	90	66	46	47
% farmi sa više od 10 hektara	-	4	5	1%	1%	5%	6%	20%
Poljoprivredno zemljište veće od 10 hektara (%)	-	-	52	10	13	41	25%	85

Izvor: Volk, 2010.

Velike su razlike među zemljama u poljoprivrednoj mehanizaciji tako: Hrvatska ima 2,208 traktora/100 km² (vrlo visok nivo u odnosu na EU), u Srbiji ima 1,207/100 km², u Makedoniji je visok nivo mehanizacije, a sve zemlje osim Hrvatske, imaju nizak obim proizvodnje i fertilizacije, 12 do 115 kg/ha.

Najznačajniji poljoprivredni usevi u zemljama zapadnog Balkana, osim Crne Gore, su žitarice koje pokrivaju od 40% do 65% obradivog zemljišta. Uljano seme i šećerna repa proizvode se u većoj meri samo u Hrvatskoj i Srbiji, dok duvan zauzima značajno mesto u Makedoniji, Bosni i Hercegovini i Crnoj Gori. Voće i povrće spadaju u vodeće sektore u svim zemljama zapadnog Balkana. Izuzev u Srbiji i Crnoj Gori popravila se i uzgoj stoke. U većini zemalja zapadnog Balkana na prvom mestu su proizvodnja junetine ili mleka. Sektor svinjogojstva je veoma značajan u Hrvatskoj, gde i živina spada u vodeće sektore kao i u Srbiji i, u nešto manjoj meri, u Makedoniji. Sektor uzgoja ovaca i koza takođe je dosta značajan u svim zemljama zapadnog Balkana. Kada se radi o rezultatima poljoprivrede, Srbija je najveći proizvođač u regionu. Iako se nije dostigao nivo EU, u poslednjih deset godina situacija se приметно poboljšala i svedoči o pomacima u komercijalnom delu sektora, posebno kada su u pitanju efikasnost i tehnike u proizvodnji.

Organska proizvodnja. Registrovani uvoznici organske proizvodnje u EU su porasli od 2009/12 sa 500 na 3.000. Tržište organske hrane u zemljama zapadnog Balkana je vrlo malo. Najbolja je Hrvatska. Srbija ima 4.000 farmera sa 30 specijalizovanih firmi, usaglašanih sa međunarodnim standardima, 8.000 ha poljoprivrednih površina pod organskom proizvodnjom, 1-1,1% ukupnog poljoprivrednog zemljišta. Potencijalna tržišta zemalja Zapadnog Balkana za

organsku proizvodnju su: Italija, Francuska, V. Britanija i Nemačka. Ali su istovremeno i izazovi za zemlje Zapadnog Balkana u okviru tražnje za ovim proizvodima koja brzo raste prvenstveno u : strukturi proizvodnje i veličini tržišta, organskim proizvođačima, prerađivačkoj industriji organske hrane, lancima vrednosti, vladinoj politici, istraživanju i razvoju u agrosektoru i prenosu znanja, kao i u izazovima samog tržišta i trgovine, EU standardima i privlačenju potrebnih investicija.

Produktivnost. Produktivnost agrosektora ovih zemalja osim Hrvatske, je vrlo niska, tako da je najniža u Albaniji, USD 2,349 i Crnoj Gori, 2,656 USD.

Tabela 4. Dodata vrednost po radniku u Balkanskim zemljama u USD

Albanija	Bosna i Hercegovina	Hrvatska	Makedonija	C.Gora	Srbija
2.349	14.299	15.137	5.811	2.656	3.218

Izvor: Svetska banka

Spoljna trgovina. Značajni elementi u analizi razvoja poljoprivrednog sektora potiču iz trgovinskog bilansa, gde skoro sve zemlje zapadnog Balkana pokazuju strukturne slabosti. Deficit zemalja zapadnog Balkana u trgovini sa EU je bio 30% bl. USD, u periodu od 2000 - 2009.godine (60% Albanija, Srbija 9%). U Crnoj Gori se manje od 40% ukupnog uvoza odvijao sa EU-27, dok se isto odnosi na više od 60% uvoza u Albaniju i Hrvatsku. Deficiti u spoljnoj trgovini roba na asimetričnim internim tržištima većine država zapadnog Balkana posledica su činjenice da EU liberalizuje svoje mere trgovine u odnosu na potpisnike Sporazuma o asocijaciji i pridruživanju mnogo brže nego što oni efikasno sprovode trgovinsku liberalizaciju u odnosu prema EU. Iako u porastu, kako na regionalnom tako i na međunarodnom nivou, uvoz – izvoz prehrambenog sektora je još uvijek daleko od mogućnosti. Jedina zemlja koja je posljednjih godina uspjela da postigne pozitivan bilans u tom pravcu je Srbija. Poljoprivredni sektor pokriva manje od 10% uvoza samo u Hrvatskoj i Srbiji, dok se u drugim zemljama približava ili čak premašuje 15%. Kada je reč o izvozu, izuzimajući slučaj Srbije, u drugim zemljama procenat je neuporedivo niži i kreće se od 6,6 % u Albaniji, do 6,3% u Bosni. Od svih zemalja zapadnog Balkana samo Srbija, koja je takođe i jedini neto izvoznik poljoprivrednih proizvoda i hrane, pokazuje značajnu konkurentnost cena dok je u ostalim zemljama konkurentnost cena ograničena na proizvode poput žitarica i industrijskog bilja (u Hrvatskoj), duvana, nekog voća, povrća i vina (u Makedoniji, Crnoj Gori). Od stoke samo jagnjetina ima konkurentne cene u većini zemalja zapadnog Balkana. To su takođe vodeći izvozni proizvodi. Izvoz je pre svega zastupljen u vidu sirovina i proizvoda sa malom dodatnom vrednošću (obrađeni proizvodi). Većina izvoza agro-hrane odvija se sa zemljama u regionu (zapadni Balkan), na drugom mestu su zemlje EU, dok su, kada se radi o uvozu,

sve destinacije ravnomernije zastupljene. Izuzetak predstavlja Albanija gde je trgovina sa EU daleko značajnija i kod izvoza i uvoza.

Nacionalna i regionalna tržišta i intraregionalna trgovina i dalje su veoma značajni u ovim državama. Ekonomska integracija među državama zapadnog Balkana predstavlja kontinuum od plitke do duboke integracije. Iako se klasična liberalizacija trgovine fokusira na ukidanje tarifa i kvota, mnoštvo drugih prepreka opstruira trgovinu i protok resursa između nacionalnih ekonomija: od graničnih politika poput neophodnih carinskih dozvola i sertifikata do horizontalnih politika (tj. politika koje regulišu konkurentnost, ili propisa koji regulišu klimu za strane direktne investicije). Trgovinska integracija između zemalja zapadnog Balkana dozvolila je pojavu proizvodnih mreža, angažovanje spoljnih kompanija za obavljanje nekih zadataka, menadžment lanaca snabdevanja pri čemu su faze individualne proizvodnje sve više fragmentisane. Faze proizvodnje sele se u druge zemlje sa komparativnim prednostima (tj. u zemlje sa niskim cenama rada za radno intenzivne poslove). Nacionalne vlade su stoga u potrazi za izvorima kapitala ne samo u zemljama OECD već i u zemljama srednjeg nivoa prihoda koje su bogate resursima i beleže rast poput Turske, Rusije, Kine, Azerbejdžana i Ujedinjenih Arapskih Emirata.

Ruralni razvoj. Veliko siromaštvo, problemi loše infrastrukture, javnih ustanova (zdravstva i obrazovanja), kao i nemogućnost zapošljavanja, su uticali na stalne migracije, pogotovo mladih, pad i depopulaciju ne samo u ruralnim i perifernim zonama, već i u malim gradovima koji često imaju važnu ulogu u pružanju osnovnih usluga ovim ruralnim područjima. Dalji uticaj je na gubitak tradicije, istorije i prirodnih bogatstava narušenih u prethodnom periodu (Radović-Marković i dr., 2013.).

Tipovi ruralnih zajednica na Balkanu se mogu kategorisati kao (Prevekalis, 2007.): planinske zajednice stočara i zemljoradnika, poljoprivredne zajednice u nižim planinsko-brdskim predjelima, zajednice poljoprivrednika u ravničarskim predjelima, te Mediteranska sela (obalna područja i ostrva). U zemljama Zapadnog Balkana ukupno seosko stanovništvo broji oko 46%. Uzimajući u obzir veličinu ruralnih oblasti, procenat populacije koja živi u njima i velikog značaja poljoprivrede za nacionalne ekonomije, jasno je da ruralni razvoj mora postati oblast politike od vitalnog značaja. Agrobiznis kao sinergija različitih privrednih oblasti u proizvodnji, distribuciji i prometu proizvoda prehrambene industrije predstavlja strateški oslonac ekonomije ovih zemalja koje imaju veliki potencijal za razvoj agrobiznisa i šansu da obezbede održivu i konkurentnu poziciju na globalnom tržištu. Kako bi zemlje Regiona razvile svoju industrijsku bazu i učvrstile dugoročnu makroekonomsku stabilnost, potrebno je intenziviranje međutržišne saradnje u cilju obezbeđivanja svežeg investicionog priliva. Potreba za investicijama je velika u svim sektorima, duž celog tržišnog lanca i kod svih grupa proizvođača. Agrobiznisu Regiona potrebne su investicije u opremu i znanje koje bi doprinele stabilnosti domaćeg i povećale konkurentnost na globalnom tržištu.

Zemlje zapadnog Balkana trebalo bi više da budu u stanju da ispune zahteve koji se pred njih stavljaju u okviru priključenja EU u oblastima: politike konkurencije, razvoja poljoprivrede i ruralnih oblasti, bezbednosti hrane, veterinarske i fitosanitarne politike, ribarstva, regionalne politike, koordinacije strukturnih instrumenata, pravosuđa i osnovnih ljudskih prava, pravde, mira, bezbednosti i životne sredine.

Očekivanja u 2014. godini. Očekuje se da objavljeni rast (SEE br. 6/2012) 2013., dostigne prosek od 1,6 procenata, uz velike rizike: (efekti „fiskalne litice“ SAD), neizvesan oporavak evrozona i visoke cene potrošačkih roba, zabrinjavajući rizik od šoka zbog novih cena hrane koje bi mogle da pogoršaju siromaštvo i povećaju pritisak na srednju klasu. Očekuje se oporavak ukupnog privrednog rasta ovih zemalja zbog oporavka poljoprivrede, izvoza automobila iz Srbije i nekih povoljnih uslova spoljne i domaće potražnje (pod pretpostavkom da se neće ostvariti opasnosti od rizika po evrozona i globalnu ekonomiju). Makroekonomska i strukturna agenda za zapadni Balkan uključuje reforme: tržišta rada, obrazovanja, trgovinsku integraciju, poboljšanje poslovnog okruženja i konkurencije, pojednostavljenje propisa koji se odnose na poslovanje, bavljenje pitanjima vladanja i jačanjem prava koja proizlaze iz ugovora i vlasništva. Region bi mogao da profitira i od usklađivanja propisa duž granica i produbljavanja trgovinske i finansijske integracije. Evropska investiciona banka (EIB), Evropska banka za obnovu i razvoj (EBRD) i Svetska banka objavile su Zajednički akcioni plan za rast u Centralnoj i Istočnoj Evropi, kojim bi dale podršku rastu i zapošljavanju od 30 milijardi evra, što će biti na raspolaganju zemljama zapadnog Balkana kroz Investicioni okvir za zapadni Balkan sa ostalim međunarodnim finansijskim institucijama kao verovatnim kanalima za pomoć. IPA fondovi biće takođe veoma značajni za pružanje podrške zemljama zapadnog Balkana u oblasti institucionalnih reformi, prekogranične saradnje i ekonomskog, socijalnog i ruralnog razvoja.

PODSTICAJI AGROINDUSTRIJSKOG SEKTORA ZAPADNOG BALKANA

Većina zemalja zapadnog Balkana ima visok prirodni potencijal poljoprivrede (relativno jeftinu radnu snagu, resurse zemljišta i vode i dobre klimatske i zemljišne uslove za određene proizvode poput: duvana, voća i povrća, vina, žitarica i mesa. Postoje i visoko-produktivne poljoprivredne oblasti sa dobro integrisanim ekonomijama u severnom delu Balkanskog poluostrva (basen Save, Dunava, Panonska nizija), povoljni zemljišni i klimatski uslovi za kapitalno intenzivnu poljoprivrednu proizvodnju kao i bitan ljudski kapital, razvijeno preduzetništvo, dovoljno raznovrstan industrijski sektor i infrastruktura.

Ciljevi savremenijeg prisutpa u definisanju mera i politika podsticaja agroindustrijskog sektora se stoga situiraju upravo u: obezbeđenje javnih dobara i

formulisanje i implementaciju politika koje će olakšati efikasnu trgovinu u okviru agroindustrije; kreiranje novih i poboljšanje postojećih inovativnih institucija koje jačaju povezanost MSP i pristup malih farmera nacionalnom, regionalnom i globalnom agrobiznisu i lancima snabdevanja u agroindustriji; pružanje informacija o mogućnostima i inovativnim alatima u okviru instrumenata investicionog kapitala i menadžmenta rizika poljoprivrednim preduzećima kako bi se povećala konkurentnost agroindustrije. Izazovi konkurentnosti posebno podvlače potrebu reforme politika razvoja poljoprivredne i ruralnih oblasti u odnosu na pravila i propise u okviru Svetske trgovinske organizacije i drugih međunarodnih organizacija. Revitalizacija bi u tom smislu podrazumevala definisanje i primenu podsticaja koji će ubediti ekonomske aktere u ruralnim oblastima na zapadnom Balkanu (tj. poljoprivredne proizvođače, upravnike šuma) da ulažu i proizvode.

Mogućnosti za intervencije su u tom smislu podsticaji: *zasnovani na tržištu i podsticaji zasnovani na javnim dobrima*. Međutim, politike revitalizacije država zapadnog Balkana zavise od podsticajnog makroekonomskog okruženja i odgovarajućeg institucionalnog okvira koji bi trebalo da bude integralni deo sektorske politike razvoja agroindustrije. Te aktivnosti na nivou država zapadnog Balkana mogle bi da razviju viziju „moderne i održive agroindustrije” bazirane na:

- efikasnosti i efektivnosti porodičnih poljoprivrednih gazdinstava i promociji poljoprivrednih preduzeća kroz učešće u privatnom sektoru u cilju postizanja značajnih rezultata na kratkoročnom i dugoročnom planu sa fokusom na razvoj različitih lanaca vrednosti (hrana, peri-urbana poljoprivreda, izvozne žitarice, uzgoj u kratkim ciklusima, agro-šumarski proizvodi, neindustrijsko ribarstvo i akvakultura sa Regionalnom mrežom dobavljača (agrodilera),
- razvoju obrade proizvoda, jačanju podrške operatera, promociji nacionalne, regionalne i međunarodne trgovine i jačanju kapaciteta i uloge lokalnih i regionalnih proizvođača koji predstavljaju najjaču komponentu u lancu vrednosti hrane iz poljoprivrede u državama Zapadnog Balkana.

Fokusi mogućih interesa

Fokusi mogućih interesa država zapadnog Balkana bi mogli da budu: biotehnologija i njena primena u proizvodnji hrane, adekvatan odgovor na GMO (genetski modifikovane organizme) koji se koriste u proizvodnji hrane i tehnološkim rešenjima budućnosti; korporativni menadžment i sindikati koji bi trebalo da budu u stanju da jasno identifikuju dodatnu vrednost koju donose aktivnosti koje za cilj imaju prognozu u poređenju sa već postojećim sistemima strateškog planiranja i da ih promovišu i uključe u programe obuka o socijalnim partnerstvima i industrijskim odnosima s ciljem, unapređenja socijalnog dijaloga na nivou sektora i države kako bi bili aktivniji. To je i cilj daljih aktivnosti tržišta

rada. Trenutni tržišni trendovi za većim kvalitetom, svežom, organskom, praktičnom hranom pogodniji su za veći broj poljoprivrednih proizvođača, kompanija i malih i srednjih preduzeća zbog blizine tržišta. Globalizacija posla i sve veća potreba za bržom komunikacijom nameće potrebu korišćenja u mnogo većem obimu novih tehnologija. Sve više hrane koja se jede izvan doma i interesovanje potrošača za funkcionalnom hranom sadrži nove izazove za koje su potrebne nove tehnologije i marketinška rešenja.

Podrška poljoprivrednom sektoru i ruralnom razvoju. Iako su još uvijek daleko od podrške koju imaju poljoprivrednici zemalja EU, budžet za poljoprivredu, skoro svih zemalja zapadnog Balkana polako se povećava. Uprkos tome postoje i dalje velike razlike. Proces konsolidacije javne pomoći poljoprivredi vjerovatno će biti usporen zbog međunarodne finansijske krize, budžetskih i fiskalnih deficita, što dalje utiče na nedostatak stabilnosti agroindustrije i konzistentnosti. Česte promene na godišnjem nivou i nedostatak prioriteta vlada, destabilizuju i otežavaju rad poljoprivrednika naročito kada su u pitanju dugoročni planovi. U pogledu mera za plaćanje unutar budžeta namenjenog za poljoprivredu i ruralni razvoj, najčešće korišćena tipologija je direktno plaćanje koja u sebi sadrži različite opcije: od plaćanja repromaterijala u Srbiji, plaćanja po jedinici proizvedenog u Bosni i Hercegovini, do onih koja se zasnivaju na površini zemljišta i broju stoke, kao sto je slučaj sa Hrvatskom i Makedonijom. Razlike između navedenih mera plaćanja i onih koje su namjenjene za podršku ruralnog razvoja, još uvek su veoma značajne, kao i uvažavanjenovog modela prelaska sa sektorske ka teritorijalnoj politici razvoja. Koncepti kao što su integrisani pristup i multifunkcionalnost su uveliko uključeni u razvojne strategije i programe, ali je njihova primena teška, pa su zato i inicijative koje predviđaju uvođenje korporativnih usluga u kompanijama (energetika, zaštita životne sredine, turizam) još uvek ograničene. Decentralizacija i stvaranje dijaloga, uključuje ne samo privatne i javne institucije, nego i dijalog među institucijama što iziskuje sve veće uključjenje radnih grupa i komunikaciju sa različitim ministarstvima, povezivanja udruženja civilnog društva i institucija (čiji odnos je češće konkurentan i nekohezivan, Karajkov, 2008).

Institucionalni kapacitet za definisanje i primenu podsticaja u agrosektoru i dalje je slab u svim državama regiona. Reforme se odvijaju sporo i politička volja za uvođenjem promena je nedosledna. Ljudski resursi su neadekvatni na svim nivoima i uglavnom nedostaje ljudi, kapaciteta, znanja i relevantne stručnosti da bi se odgovorilo na sve izazove modernog, konkurentnog sistema proizvodnje hrane poljoprivredom ili na različitost problema u nerazvijenim ruralnim oblastima. Te slabosti su posledica nedostatka pouzdanih informacija o ekonomskoj situaciji u poljoprivredi i ruralnim oblastima. Još ne postoje adekvatni registri poljoprivrednih proizvođača i sistemi identifikacije životinja u svim zemljama. Informacioni sistemi poput FADN i EAA koji se primenjuju u državama članicama EU još ne postoje, ili su još u veoma ranoj fazi razvoja. Intra-institucionalni i inter-

institucionalni mehanizmi koordinacije postoje u malom broju zemalja što vodi u političku nedoslednost i ograničenu stratešku harmonizaciju ciljeva, politika i mera.

Ograničenja modernizaciji podsticaja

Ograničenja modernizaciji podsticaja za razvoj agorindustrijskog sektora u zemljama zapadnog Balkana mogu da se kategorizuju kao:

1. Ograničenja vezana za ekonomske snage:
 - Loša infrastruktura u ruralnim oblastima: posebno putevi i javni saobraćaj, od posebnog su značaja za planiranje budućeg regionalnog i ruralnog razvoja. Ruralne oblasti karakteriše nedostatak osnovnih usluga (vodosnabdevanje, kanalizacioni sistemi, zdravstvene usluge i obrazovne ustanove) i loša fizička infrastruktura,
 - Obezbeđenje socijalnih usluga (obrazovanja, zdravstvene nege, nege starijih lica, itd.) u ruralnim oblastima je skuplje i neke države su prisiljene da prestanu sa pružanjem tih usluga zbog nedostatka budžetskih sredstava. Stoga je sve manja ponuda usluga socijalne zaštite, a i usluge koje se nude odvijaju se preko loše osnovne infrastrukture,
 - Loša konkurentnost ekonomskih aktivnosti u ruralnim oblastima (poljoprivreda, šumarstvo, ribarstvo, sektor proizvodnje hrane, ruralni turizam, industrija usluga); nerazvijena osnovna opštinska i osnovna infrastruktura u ruralnim oblastima; nerazvijen pristup ruralne populacije i privrednih subjekata u ruralnim oblastima javnim institucijama i uslugama (telekomunikacije, javni saobraćaj, obrazovni i informacioni sistemi, zdravstvo); oblasti oštećene u ratu uključujući visok procenat miniranog zemljišta; depopulacija ruralnih oblasti; nepovoljna starosna i rodna struktura ruralne populacije (18,9% populacije u ruralnim oblastima je starije od 60 – žene, a 65 godina – muškarci); nizak stepen obrazovanja ruralne populacije; slaba aktivnost ili nepostojanje regionalnih i lokalnih institucija sa kompetencijama za razvoj ruralnih oblasti; neadekvatna koordinacija programa i aktivnosti u pravcu raznih privrednih aktivnosti u ruralnim oblastima,
 - Pristupi prilagođeni regionima koji pokrivaju sve aktivnosti i koji su multisektorskog karaktera uključujući poljoprivrednu proizvodnju i ostale ruralne aktivnosti i ona mora biti implementirana uz participaciju i transparentnost. EU finansira ruralni razvoj u okviru drugog stuba EU i posebno podržava sinergije između poljoprivrede i ostalih aktivnosti u zapostavljenim oblastima,
 - Diversifikacija prihoda u ruralnim oblastima podrazumeva sledeće: turizam – sve je više tržišnih niša poput ruralnog turizma, ekološkog

turizma, avanturističkog turizma, kulturnog turizma, zelenog turizma, lova, sportova na otvorenom; profilisanje lokalnih proizvoda (brendiranje i obeležavanje); kuće – vikendice i poljoprivredni rad iz hobija; biotehnologija – nove tehnologije (semena, stočna hrana, žitarice, itd.) u cilju podrške većeg korišćenja zemljišta uz zadržavanje ili povećanje prinosa; javne i privatne usluge koje poljoprivredni proizvođači mogu da obavljaju sami, koji mogu biti zaposleni na određeno vreme na održavanju ruralnih puteva i staza za pešačenje, odnošenje otpada, poštanske usluge, školski prevoz.

2. Ograničenja vezana za politike revitalizacije:

Kako bi se pronašle prave politike za revitalizaciju neophodan je sistemski pristup i definisanje opcija za revitalizaciju ruralnih oblasti uključujući:

- Očuvanje biodiverziteta, politika koje podstiču diversifikaciju u cilju ostvarenja koristi od prirodnog potencijala ruralnog turizma, organske poljoprivredne proizvodnje, sakupljanja sporednih šumskih proizvoda, revitalizacija radi rekreacije, očuvanja kvaliteta života i biodiverziteta,
- Revitalizacija ekonomskog razvoja, razvoja ruralnih oblasti iz ekonomskih razloga i ostvarenja sinergija sa ostalim sektorima.

3. Ograničenja vezana za socijalne snage:

- Ubrzana urbanizacija, depopulacija ruralnih oblasti. Depopulacija je očigledna na čitavoj teritoriji zapadnog Balkana posebno u poslednjoj deceniji. Trendovi depopulacije razlikuju se od države do države,
- Moguće mere u cilju promene tog trenda su sledeće: produžetak očekivanog životnog veka, ograničavanje kontrole rađanja, povećanje imigracije, rad na povećanju plodnosti i implementacija principa programa LEADER u ruralnom razvoju.

4. Ograničenja vezana za razvoj ljudskih resursa:

- Neformalna ekonomija je prilično raširena u državama zapadnog Balkana i iznosi od 27% do 50% BDP ; Albanija 55,3%, Bosna i Hercegovina 42 %, Makedonija 32 %, Crna Gora 39,1 %, Srbija 43 % (EAR)
- Oko 69% neformalnog rada odnosi se na zapošljavanje u poljoprivredi, a ostatak je raspoređen jednako između neformalnog rada i samozapošljavanja u nepoljoprivrednim sektorima (Svetska banka, 2010.)
- Uprkos svim nstojanjima i intervencijama koje imaju za cilj smanjenje sive ekonomije i posebno „sivog“ zapošljavanja, to su i dalje najbolje održivi segmenti tržišta rada u poslednjih 20 godina
- Formalnost i neformalnost u regionu ne javljaju se kao dvostruka opcija već duž čitavog spektra statusa od potpune neformalnosti preko poluformalnosti (poljoprivredno zapošljavanje, samozapošljavanje, duplo

knjigovodstvo zarada u mnogim, posebno malim, privatnim firmama) do pune formalnosti koja se tipično javlja u javnom sektoru.

5. Ograničenja vezana za tehnološke snage/Inovacije:

- Proizvođači na gazdinstvima i fabrike u industriji hrane na zapadnom Balkanu moraju da rade na inovacijama da bi preživeli na tržištu hrane u velikoj konkurenciji u okviru EU,
- Kritični faktori uspeha su: finansijski resursi, skupi materijali ili laboratorije, znanje, zaštita intelektualne i industrijske svojine, znanja o potencijalnim tržištima, partnerstvima i klasterima, jaka povezanost industrije i univerziteta,
- Prednosti u ovoj oblasti mogu da budu i povezivanje hrane sa zdravljem od strane potrošača,
- Industrija hrane u državama zapadnog Balkana trebalo bi da uzme u obzir „trostruku spiralu saradnje“ („Triple Helix Collaboration“) između društva, industrije, istraživanja i socijalnih partnera kako bi omogućila njihov rast i održivost na mnogo uspešniji način,
- Informacione i komunikacione tehnologije (IKT) i dostupnost osnovne IKT ne bi trebalo više da bude prepreka u državama zapadnog Balkana, specifična IKT za hranu sa nano-senzorima u okviru hrane trebalo bi da bude razvijena zajedno sa inteligentnim etiketama koji bi omogućili potpuno praćenje proizvoda kako bi se odgovorilo na potrebe potrošača na savremen način. Trebalo bi takođe razviti brze ADSL mreže komunikacije. Brzo širenje pokrivenosti mobilnim telefonima u zemljama u razvoju pruža jedinstvenu mogućnost da se olakša uvođenje tehnologije preko programa zasnovanih na informacionoj i komunikacionoj tehnologiji za korišćenje u poljoprivredi uz kategorizaciju preko mehanizma (glas, tekst, internet i mobilni transfer novca) i tipa ponuđene usluge. Uticaj ovih programa na znanje poljoprivrednih proizvođača, usvajanje tehnologije i dobrobit (kao i njihova efikasnost troškova) mnogo su vidljiviji u zemljama zapadnog Balkana. Za AMIS, kao što je slučaj sa svakim drugim informacionim sistemom, biće potrebno vreme da bi sazeo na nacionalnom i regionalnom nivou,
- Zelena i plava ekonomija u poljoprivredi: održivi turizam kao primer zelene ekonomije, centri za finansiranje i održivi biznis, čišća proizvodnja i odgovorni biznis i finansije, strategija razvoja zelene ekonomije, efikasnost korišćenja resursa, održiva potrošnja i proizvodnja, javne nabavke za zelenu ekonomiju, inovacije u zelenoj ekonomiji i održivoam razvoju, obrazovanje za potrebe zelene ekonomije, socijalna uključenost i smanjenje siromaštva u ruralnim područjima, jačanje porodičnog, ženskog i omladinskog preduzetništva na selu, promocija regionalne saradnje vezana su za nove mogućnosti u oblasti inovacija i tehnologija.

6. Ograničenja vezana za Istraživanje i razvoj
 - Profesionalne institucije i odeljenja na univerzitetima (za poljoprivredu, šumarstvo, veterinu) koja su vezana za primarni sektor, koriste tradicionalne tematske pristupe i metode koje često nisu aktuelne, nedostaje im interdisciplinarni pristup koji je toliko tipičan za evropsko planiranje,
 - Mala finansijska sredstva namenjena istraživanju. Istraživačka zajednica je mala: 2.300 naučnika u Albaniji, 255 zaposlenih u istraživanju i razvoju i 1.800 istraživača u Makedoniji, 22.500 zaposlenih i 11.600 istraživača u Srbiji. Postoji ukupno 47 istraživačkih jedinica u zemljama zapadnog Balkana koje se bave istraživanjem proizvodnje agro-hrane uključujući 17 univerziteta. Procenjuje se da ima 3.650 istraživača podeljenih u 325 istraživačkih grupa. Postoji potreba za izgradnjom kapaciteta i boljim programiranjem istraživačke politike. Poljoprivreda i industrija proizvodnje hrane (barem u nekim zemljama zapadnog Balkana) poznate su po velikoj brzini implementacije osnovnih inovacija iz drugih industrija (poput IKT, logistike, marketinga),
 - Transfer tehnologije za veliki broj malih i srednjih preduzeća predstavlja izazov zbog ograničenih upravljačkih kapaciteta i zahtevnih upravljačkih zadataka u većem broju oblasti. Za politiku istraživanja i razvoja postoji veliki spisak tema za inovaciju. One uključuju teme iz oblasti zdravlja, mikro-mašinske obrade, upravljanja lancima proizvodnje hrane ('pristup od viljuške do gazdinstva') i teme koje se odnose na hranu i potrošače. Pristupi tkzv. „Dolina hrane“, mogli bi da poboljšaju transfer znanja sa univerziteta na mala i srednja preduzeća, zadruge i gazdinstva. Istraživanje i obrazovanje predstavljaju ključne elemente u sektoru kome je potrebna modernizacija i koji mora postati konkurentan. Tehnologija proizvodnje hrane i nauka o biljkama predstavljaju sve interesantnije oblasti istraživanja.
7. Ograničenja vezana za Inovativne institucije/ Inkubatore, klastere i mreže
 - Nacionalni inovacioni sistem – Infrastruktura za poslovnu podršku poput klastera, centara za tehnologiju i inovacije, tehnološki i naučni parkovi, centri za započinjanje posla (*start-up* centri) i neke slične organizacije u državama zapadnog Balkana uglavnom su razvijeni kao sveobuhvatna podrška poslovanju uključujući inkubaciju i strategije za poboljšanje obima i kvaliteta službi za podršku poslovanju, nisu specijalizovni za agorindustriju,
 - Vodeća grupa država zapadnog Balkana – Hrvatska, Srbija i Makedonija je ostvarila napredak u podršci inovacijama. Hrvatska je vodeća država kada se radi o okruženju za mala i srednja preduzeća, o centrima za inovaciju i tehnologiju i o saradnji, ima najnaprednije programe za biznis inkubatore, nacionalnu mrežu biznis inkubatora kao i nacionalni program za podršku

njihovom radu i za ustanovljavanje novih. Nacionalni inovacijski sistem (NIS) Hrvatske je nedovoljno razvijen u poređenju sa svim državama članicama Evropske unije. Hrvatska zaostaje u faktorima rasta na osnovu znanja koja obično oblikuju novu tehnološko-ekonomsku paradigmu – ekonomiju znanja poput: struktura kvalifikacija radne snage, tehnološke sposobnosti kompanija, istraživački kapacitet u industriji i kompjuterizacija,

- Srbija je razvila 92 industrijske zone, 2 postojeća i 4 planirana tehnološka parka, 4 postojeće i 4 planirane slobodne zone, 66 braunfield lokacije, 85 klaster inicijativa (5 klastera je iz agro-industrije), 23 biznis inkubatora (uglavnom multifunkcionalna) i solidni politički okvir za razvoj malih i srednjih preduzeća i ostvarila je reforme. Makedonija je skoro učinila veoma značajne korake u razvoju malih i srednjih preduzeća na osnovu Strategije za mala i srednja preduzeća: pet klastera (u oblasti turizma, tekstila, informacionih tehnologija, vina kao i industrije proizvodnje jagnjetine i sira), otvoreno je pet centara za transfer tehnologije i radi uz podršku programa TEMPUS. Do 2010 u Albaniji je bilo 8 industrijskih klastera u industriji turizma, u industriji prerade mesa i u industriji trava i začina. U Bosni i Hercegovini postojali su: automobilski klaster (AC-BiH), klaster drvoprerade i šumarstva (WP&F BiH), klaster turizma „Institut za saradnju“ (IFC), 6 centara za istraživačku inovativnu tehnologiju i dva inkubatora u Tuzli i Brčkom,
 - U Crnoj Gori razvoj biznis inkubatora je početnoj fazi uz podršku Razvojnog fonda Crne Gore, do 2009. razvijen je Business start-up centar i Biznis inkubator Podgorica,
 - Osnovni informacioni sistemi poput FADN i EAA, koji se primenjuju u državama članicama EU, uopšte ne postoje ili su u veoma ranoj fazi implementacije,
 - Čak često ne postoji potpun registar poljoprivrednih proizvođača. Stoga u mnogim slučajevima ministarstva poljoprivrede ne raspolažu podacima i kapacitetom za sprovođenje dobre političke analize i procenu mogućeg uticaja poljoprivrednih i ostalih politika sa potencijalnim uticajima na sektor
8. Ograničenja vezana za Bezbednost hrane i standarde
- Zbog implementacije Bele knjige o bezbednosti hrane Komisije, zakonodavstvo koje reguliše proizvodnju hrane u zapadnom Balkanu kreirano je kako bi odgovorilo na sve veće zabrinutosti zbog bezbednosti hrane, informisanja potrošača i funkcionisanja internog tržišta,
 - U državama zapadnog Balkana oko dve trećine prihoda prosečne ruralne porodice dolazi iz poljoprivrede sa sve većim prihodom u gotovini od prodaje stočnih proizvoda, mleka, povrća, grožđa i ostalog voća koje

proizvode. Stoga je sistem kontrole kvaliteta vode koji loše funkcioniše jedan od najozbiljnijih problema za sektor i za zaštitu potrošača. EU je primenila sporazum Svetske trgovinske organizacije o sanitarnim i fitosanitarnim merama. Taj sporazum određuje osnovna pravila, ali članovi Svetske trgovinske organizacije imaju pravo da odrede svoje standarde iako je neophodno da poštuju sledećih pet elemenata: harmonizaciju sanitarnih i fitosanitarnih mera na osnovu međunarodnih standarda (Komisija Codex Alimentarius Organizacije za prehranu i poljoprivredu/Svetske zdravstvene organizacije (FAO/WHO); Međunarodna organizacija za zdravlje životinja i FAO Sekretarijat Međunarodne konvencije o zaštiti bilja za zdravlje bilja); transparentnost - od nacionalnih vlada se zahteva da informišu druge zemlje o svakoj novoj ili promenjenoj sanitarnoj i fitosanitarnoj meri koja bi mogla da utiče na trgovinu; naučna osnova – Sporazum o sanitarnim i fitosanitarnim merama omogućuje zemljama da odrede svoje standarde bezbednosti hrane i zdravlja životinja i bilja, ali oni treba da imaju naučnu osnovu; nediskriminacija – strani proizvodi treba da imaju manje povoljan tretman nego domaći proizvodi; ekvivalentnost – članovi će zauzvrat prihvatiti sanitarne ili fitosanitarne mere drugih članova čak i ako se mere razlikuju od njihovih, iako napredak u usvajanju tih mera deluje prilično ograničeno, poseban sistem određenja cena, što ohrabruje poljoprivrednike da proizvode proizvode visokog kvaliteta, mogao bi da bude jedan od elemenata. Pored toga, mali proizvođači često nemaju dovoljno resursa za primenu i održanje sistema bezbednosti hrane. U skladu sa FAO (2007), realno gledano, manje od 10% poljoprivrednika proizvodi dovoljno da bi mogli da učestvuju u konkurenciji na višem nivou i da bi ulagali u skupe nove tehnologije.

9. Ograničenja vezana za Finansijske snage

- Nedostatak finansija u ruralnim oblastima predstavlja jedan od glavnih razloga zašto poljoprivrednici ne mogu da ulažu u poboljšanje ili proširenje baze proizvodnje i da postanu konkurentniji,
- Direktna podrška proizvođačima bila je glavni element budžetih transfera u oblasti poljoprivrede i glavni faktor rasta i budžetskih fondova,
- U svim ispitanim zemljama proizvodnja žitarica i stoke prima podršku kroz subvencije cena,
- Direktna davanja proizvođačima i/ili davanja po broju određenih grla stoke i input subvencija, što su sve oblici podrške koji nisu u skladu sa reformisanom zajedničkom politikom poljoprivrede,
- Plaćanja na osnovu *istorijskih prava* trebalo bi da se uvedu u ovim zemljama,

- Primena *direktnih plaćanja* u skladu sa propisima EU uvedena je u Hrvatskoj i delimično u Makedoniji, a kod drugih su preduzeti neki značajni koraci u tom pravcu,
- *Finansiranje po računu/troškovima skladištenja*, privatno skladište kao skladište na terenu (dogovor po kome kompanija za kreditnu podršku preuzima skladište deponenta (proizvođača/klijenta) ili javno skladište iznajmljujući ga (ili njegov deo) za nominalni iznos i postaje odgovorna za kontrolisanje roba koje će služiti kao obezbeđenje jeste posebno interesantan instrument malim i srednjim preduzećima u ruralnim oblastima, koja često nisu u mogućnosti da pruže obezbeđenje neophodno za zajmove zbog nedostatka dovoljne količine uobičajenih garancija,
- Zajmovi sa kreditnom garancijom, (iskustvo hrvatske agencije za mala preduzeća, portugalske zajedničke garancije i udruženja srpskih banaka u postavljanju i održavanju sistema zajedničke garancije i kreditnog biroa) mogu pomoći da se smanji asimetrija u informisanju između onih koji uzimaju i onih koji daju zajmove. Osim toga, zajmovi sa kreditnom garancijom mogu da ublaže visoke zahteve za garancijama koje postavljaju banke,
- Poljoprivredna proizvodnja po ugovoru (na ugovor) i dogovori između poljoprivrednika i kompanija za komercijalnu proizvodnju – udruženja proizvođača odnosi se na sistem u kome jedinica za centralnu obradu ili izvoz otkupljuje žetvu nezavisnih poljoprivrednika, a uslovi kupovine dogovoreni su unapred ugovorom. Sve vrste ugovora su u interesu poljoprivrednika na zapadnom balkanu i malih i srednjih preduzeća u sektoru agro-industrije: ugovori o specifikaciji tržišta, ugovori o obezbeđenju resursa, ugovori o upravljanju proizvodnjom, dogovori između poljoprivrednika i kompanija za komercijalnu proizvodnju, multipartidni sporazumi. Zadruga bi na zapadnom Balkanu trebalo u principu da budu idealne institucije za integrisanje svih faza proizvodnog procesa i za obezbeđenje potpunog zastupanja poljoprivrednika.

OČEKIVANI PODSTICAJI AGROSEKTORU ZEMALJA ZAPADNOG BALKANA OD EVROPSKE UNIJE

Predpristupna podrška razvoju poljoprivrede i ruralnih oblasti – IPARD jeste 5. komponenta IPA – šireg instrumenta EU za pripremu i pomoć u okviru proširenja EU. U monetarnom smislu zapadni Balkan bi trebalo da dobije oko u proseku 765 miliona evra godišnje. Ako bi države Zapadnog Balkana bile tretirane ravnopravno sa dve nove države članice iznos za budžet EU bio bi veći za oko 2 milijarde evra na oko 2,7 milijardi evra 2011. Investicioni okvir za zapadni Balkan (WBIF) odobrio je 42 zahteva za grantovima od korisnika čime je obezbeđen doprinos od

81 miliona evra iz Zajedničkog fonda za grant sredstva. Razvoj privatnog sektora pokrenut je kao novi sektor sa prvim grantom od 34,2 miliona evra za veliku regionalnu inicijativu. Priprema projekta značajno je ubrzana sa studijama koje su do sada obavljene za 25 grantova od ukupno 123 izdate saglasnosti. EWBJF je predložio 220 miliona evra ukupnih potencijalnih investicija od oko 10 milijardi evra.

Ublažavanje rizika i monitoring politika i podsticaja razvoja agrosektora

Region država zapadnog Balkana je jedna od najranjivijih oblasti u Evropi sa posledicama i uticajima klimatskih promena i rizicima po životnu sredinu. Uticaj klimatskih promena uključuje pojačan obim poplava i suša i veću štetu koju one nanose kao i smanjenje prinosa žitarica. Usvojeni SEE/CCFAP-A („Okvirni akcioni plan za klimatske promene za adaptaciju za Jugoistočnu Evropu“) koji važi od 2009. do 2015. obezbeđuje okvir za bavljenje temama koje se odnose na prilagođavanje. Većina zemalja Zapadnog Balkana su potpisnice Okvirne konvencije o klimatskim promenama Ujedinjenih nacija (UNFCCC) i Kjoto protokola (KP) i u obavezi su da rade na razvoju strategija za ublažavanje klimatskih promena i za prilagođavanje izmenjenim klimatskim uslovima. Takođe su obavezne da saraduju u praćenju klimatskih promena, u transferu istraživanja i tehnologije i da podstiču obrazovanje i javnu svest. S tim u vezi, sve zemlje Evrope koje su kandidati za priključenje EU preuzele su te obaveze u okviru UNFCCC i KP. Iz sledećih oblasti trebalo bi da budu obezbedeni odgovori zemalja zapadnog Balkana u smislu ublažavanja rizika i monitoring:

- Javne politike (obaveze u poljoprivrednom okruženju, poljoprivredne oblasti u okviru mreže Natura 2000),
- Tehnologije (stepene obuke poljoprivrednika i korišćenja savetodavnih usluga u vezi sa poljoprivrednim okruženjem),
- Signali i ponašanje tržišta (oblasti pod organskom poljoprivrednom proizvodnjom),
- Korišćenje inputa (korišćenje mineralnih đubriva, korišćenje pesticida, irigacija, korišćenje energije),
- Korišćenje zemljišta (promena korišćenja zemljišta, šema sadnje, uzgoja stoke),
- Upravljanje poljoprivrednim gazdinstvima (zemljišni pokrivač, obrada zemljišta, skladištenje đubriva),
- Trendova (intenzifikacije/intenzifikacije, specijalizacija, rizik od napuštanja zemljišta, ravnoteža azota),
- Zagađenje (rizik od zagađenja fosforom, rizik od pesticida, emitovanje amonijaka, emisija gasova koji izazivaju efekat staklene bašte),

- Smanjenje resursa (izvlačenje vode, erozija zemljišta, genetski diverzitet),
- Koristi (poljoprivredno zemljište visoke prirodne vrednosti, proizvodnja energije iz obnovljivih izvora),
- Biodiverzitet i staništa (trendovi nastanjanja prica na poljoprivrednom zemljištu),
- Prirodni resursi (kvalitet zemljišta, kvalitet vode – zagađenje nitratima, kvalitet vode – zagađenje pesticidima),
- Pejzaž – (stanje i diverzitet).

Da bi se poboljšali uslovi rada i života za radnike u agroindustriji kao i za nezaposlene koji su u potrazi za novim mogućnostima u poljoprivrednoj proizvodnji i zelenoj ekonomiji u zemljama zapadnog Balkana posebno bi sindikati trebali da se više angažuju na koordinaciji kolektivnog pregovaranja na nivou Zapadnog Balkana, na skorijoj socijalnoj i ekonomskoj integraciji budućih država članica kao i za to da dalja pridruženja doprinesu socijalnoj koheziji celokupne Evrope. Samo uz očuvanje visokog nivoa socijalnih i ekonomskih standarda Evropska integracija može biti zaista uspešna.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

U ovom radu su obrađena pitanja podsticaja razvoja agroindustrijskog sektora zemalja zapadnog Balkana. U tom smislu su prezentovani rezultati razvoja ove privredne grane, njene dosadašnje strukture, insitucionalne podrške i doprinosa sektora ukupnom dohotku i zaposlenosti zemalja. Obzirom na značaj, objektivne mogućnosti i resurse koji ovaj sektor ima, u procesu pridruživanja EU neophodna je modernizacija agroindustrije da bi se povećala konkurentost i produktivnost, a tako i izvoz razmenjivih roba veće dodate vrednosti. U tom smislu su izneti arguemnti i ograničenja za modernizaciju sektora, kao i potreba razvoja ingeralnog i teritorijalnog pristupa u definisanju podsticaja finanisjskog, socijalnog, insitucionalnog i ekonomskog karaktera, a sve u cilju ravnomernijeg ruralnog i ukupnog razvoja zemalja zapadnog Balkana.

Literatura

1. Grozđanic R. (2013) Agribusiness and Agro-Industrial Strategies, Policies and Priorities for Achieving Higher Competitiveness, Employability and Sustainability in the Western Balkans Region, International Monography, Fridrich Ebert Foundation, available at: www.fessoe.de
2. Grozđanic R. Radovic-Markovic M. Jevtic B. (2013) New Technologies, Green Growth and Jobs, (EEE 2013), Book of Proceedings ISBN 978-86-6069-093-9, pp.92-112

3. Grozdanic R. Cogoljevic D. Karavelic Z. (2013) Market and Trade Patterns of Organic Products, (EEE 2013), Book of Proceedings ISBN 978-86-6069-093-9, pp.355-377
4. Kaplan R.& Norton D.(2001) The Strategy-focused Organization, Harvard Business Press, 2001
5. Karajkov R. (2007) N.G.O.'s in the Balkans: Too Much of a Good Thing?, OneWorld South East Europe, <http://www.balcanicaucaso.org/bhs/zone/Srbija/Jugoistocna-Evropa-koja-poljoprivredna-politika-97414>
6. Larson D. F. Lampietti J. Gouel C. Cafiero C. Roberts J. (2012) The World Bank, WPS6031
7. Prevelakis, G. (1997) I Balcani, Il Mulino, Bologna
8. Radović-Marković M. Grozdanić R. (2013) Risks and Damages in the Conditions of Globalization and Climate Change. Y: KOČOVIĆ, Jelena. Product Specifics on the Markets of Insurance and Reinsurance. Belgrade: University of Belgrade, Faculty of Economics Publishing Centre, , str.169-187. [COBISS.SR-ID 512214370]
9. Radović-Marković M. Nelson-Porter B. Grozdanić R. (2013) RURAL WOMEN INNOVATION AND ENTREPRENEURSHIP IN TRANSITION COUNTRIES, International Conference *Contemporary . Research on Organization Management and Administration* 2013, No.1 ISSN (online) 2335-7959, pp. 86-97
10. Stevens R. D & Jabara, C. L (1988) Agricultural development principles: Economic theory and empirical evidence, Johns Hopkins University Press, Baltimore & London
11. Volk T. (2010), *Agriculture in the Western Balkan Countries*, Studies on the Agricultural and Food Sector in Central and Eastern Europe, edited by Leibniz Institute of Agricultural Development in Central and Eastern Europe,
12. Internet izvori:
13. Agripolicy.net: <http://www.europartnersearch.net/agripolicy/>
14. Faostat: <http://faostat.fao.org/>
15. AGROBIZNIS: prirodni, tržišni i investicioni brend Jugoistočne Evrope”, 6. mart 2013. Sava Centar, Beograd

AGRO INDUSTRIAL SECTOR INCENTIVES IN BALKAN COUNTRIES

Radmila Grozdanić⁴
Mirjana Radovic Marković⁵
Vladimir Vukotić⁶

Abstract

The issue “Incentives to agro-industry sector”, researched in this paper builds its results on statistical and empirical data focused on developing theory that has applied relevance to practical problems of implementation in agroindustry and its modernization related interventions. As the countries of Western Balkan have the same future according to the requirements in the accession process to European Union, they are researched as a group, main characteristics of their agroindustry sector, the benefits to the economy, productivity and competitiveness problems. The contribution of this research can be seen in suggestions on new institutional and partnership view of agricultural policy, the importance of understanding the structure of the agricultural sector and system in defining various instruments for agroindustry growth (Stevens & Jabara,1988), and the conditions that a viable strategy of sectorial policy should obey (Kaplan & Norton, 2001):economic sustainability, social and political sustainability, fiscal sustainability and institutional sustainability on long term.

Keywords: *Agroindustry, policy, Western Balkan countries, competitiveness, sustainability*

⁴ Radmila Groydanić, PhD, Full Professor, Univerziteta, Faculty of Business Economics and Entrepreneurship, Belgrade, Email: sme_rada@hotmail.com

⁵ Mirjana Radović Marković PhD, Full Professor The Institute of Economic Sciences, Belgrade, Email: mradovic@gmail.com

⁶ Vladimir Vukovic, MA, Oppportunity bank Chairman, Novi Sad, Email: vvukovic@obs.rs

NOVI PODSTICAJI AGROINDUSTRIJSKOM SEKTORU I NJIHOVI DOPRINOSI URAVNOTEŽENOM RAZVOJU

Milica Kočović¹
Bojana Radovanović²

Apstrakt

U ovom radu pokušaćemo da dijagnostikujemo stanje agroprivrede (agroindustrije), koje je neminovno uslovljeno određenim istorijskim izborima, kao i misijom pristupanja Republike Srbije Evropskoj Uniji. Imajući u vidu ozbiljne društvene i ekonomske promene sa kojima je zemlja suočena u poslednjih par decenija, dolazi se do urgentne potrebe za stvaranjem adekvatnih rešenja za što efikasnije funkcionisanje svih učesnika na tržištu. Uvažavajući pravce transformacije poljoprivrede inicirane tranzicijom zemalja CIE, ukazaćemo na zemlje koje su primenile dobre prakse, koje bi mogle biti implementirane i kod nas u cilju uravnoteženog i održivog razvoja. Posebnu pažnju u radu usmerićemo na potencijale porodičnih gazdinstava u Srbiji i mogućnostima njihovog udruživanja u zadruge, proizvodnju organski gajene hrane, uz dodatne sadržaje kulturno-turističkog, eko-turističkog i edukativnog karaktera, koje bi uticale na (lokalni i regionalni) razvoj i migraciju prema ruralnim područjima.

Ključne reči: *agroindustrija, poljoprivreda, održivi razvoj, potencijali razvoja, „nove zadruge“, organska hrana, eko-turizam, kulturni turizam.*

ZNAČAJ AGROINDUSTRIJE ZA ODRŽIVI RAZVOJ REPUBLIKE SRBIJE

Agroindustrija predstavlja najznačajniju privrednu oblast u Republici Srbiji, koja zajedno sa pratećim delatnostima u stvaranju društvenog proizvoda zemlje učestvuje sa oko 40 odsto, što ukazuje na to da smo mi agrarna zemlja. (Gulan, internet pristup). Poslednjih decenija XX veka transformacija poljoprivrede je veoma ubrzana tehničko-tehnološkim progresom i primenom u agroprivredi.

¹ Milica Kočović, Naučni istraživač, Institut ekonomskih nauka

² Bojana Radovanović, Naučni istraživač, Institut ekonomskih nauka

Masovna proizvodnja, hemijski tretman zemljišta i biljaka, globalno zagrevanje i višedecenijsko „trošenje planete“, ipak su doveli do preispitivanja globalno usvojenih principa. Obzirom na to da je sastancima UNFCCC-a već definitivno ustanovljeno da je do klimatskih promena došlo, i da su uzrokovane ljudskim faktorom, na globalnom nivou konačno se insistira na održivom razvoju.³ „Zelena revolucija“- inicirala (razdrmala) je potrebu za ponovnim pokretanjem tradicionalnih oblika poljoprivrede pomerajući granice njenog poimanja. Shvatanje poljoprivrede se na dugom putu njene transformacije menjalo. U okviru opšteg pristupa definisanju poljoprivrede razlikujemo dva gledišta:

- Definicije koje uključuju samo primarnu poljoprivrednu proizvodnju.
- Definicije koje modernu poljoprivredu izjednačavaju sa agrobiznis kompleksom.

Širina poimanja poljoprivrede određena je stepenom opšte razvijenosti zemlje. Prema proizvodno-tehnološkom gledištu Poljoprivreda je vrlo složen sistem koji počiva na neraskidivim vezama i uzajamnim odnosima čitavog niza delatnosti. Taj složeni sistem čini agroindustrijski kompleks (agroprireda) koji predstavlja sinonim moderne poljoprivrede koju čini niz različitih delatnosti. Republika Srbija je zemlja velikih agroprirednih potencijala. Uvažavajući strukturu zemljišta, geopolitičku poziciju i načine dosadašnjeg tretmana zemlje, uz fokus ka iznalaženju što prijemčivijih rešenja na makro i mikro planu, smatramo da je moguće postići održivi rast u ovoj velikoj agroindustrijskoj oblasti.

PRAVCI TRANSFORMACIJE AGRARNOG SEKTORA U ZEMLJAMA CIE I REPUBLIKE SRBIJE

Ono što karakteriše sve zemlje CIE je tranzicija privrede. Proces tranzicije prema definiciji Svetske Banke obuhvata:

- privatizaciju,
- restrukturiranje preduzeća,
- cenovnu liberalizaciju,
- spoljnotrgovinsku liberalizaciju,
- liberalizaciju kamatnih stopa,
- vođenje antimonopolske politike,
- reformu bankarskog sistema,
- stvaranje finansijskih tržišta i finansijskih institucija.

³ Klimatske promene se odnose na promene klime, koje se pripisuju direktno ili indirektno ljudskim aktivnostima, menjajući sastav globalne atmosfere. Posledično, održivi razvoj se javlja kao jedino rešenje sa uvažavanjem ekoloških i društvenih pitanja uz ekonomski razvoj.

Zemlje Centralne i Istočne Evrope (CIE) otpočele su proces tranzicije u proseku deset godina pre Republike Srbije. Politike koje su ove zemlje primenile, značajno su se razlikovale. Sve zemlje su na nacionalnom nivou radile na modernizaciji poljoprivrede, koja je infrastrukturno i organizaciono kaskala za zemljama Zapadne Evrope i u tom smislu bila nekonkurentna. Zbog društveno-ekonomskih i kulturnih razlika zemlje su prošle jedinstvene oblike tranzicije sa drugačijim efektima. Zajednički ciljevi svih zemalja CIE ogledali su se u dekolektivizaciji zemljišta, napuštanju centralno-planske privrede uz smanjenje državnog intervencionizma i kontrole cena, uz težnju ka slobodnom tržištu, kreiranju novih institucija i reorganizacija tržišta rada. Ove putanje iz jednog društvenog uređenja, u drugi dovele su do velikih strukturnih, ali i vlasničkih promena nad zemljištem. Karakteristično za početnu fazu tranzicije u svim zemljama CIE je da zbog alokacije zemljišnih resursa, privatizacije i promene u organizacionoj i vlasničkoj strukturi dolazi do:

- smanjenog obima proizvodnje (gotovo u svim zemljama),
- nezaposlenosti i porasta socijalnih konflikata,
- razlika u prihodima,
- čest je pad investicija, koji je praćen padom izvoza,
- korupcija je prisutna,
- sveprisutni je jaz između urbanih i ruralnih sredina.

Tabela 1. Modeli privatizacije zemljišta u zemljama CIE

Država	Kolektivne farme	Državne/Društvene farme
Mađarska	Restitucija, prodaja za kompenzatorne obveznice, distribucija.	Prodaja za kompenzatorne obveznice, prodaja na lizing.
Rumunija	Restitucija, distribucija.	Restitucija.
Bugarska	Restitucija.	-
Češka	Restitucija.	Prodaja/ prodaja na lizing.
Slovačka	Restitucija.	Prodaja/ Lizing.
Slovenija	-	Prodaja/Lizing
Poljska	-	Prodaja/Lizing.
Letonija	Restitucija.	Restitucija.
Litvanija	Restitucija.	Restitucija.
Estonija	Restitucija.	Restitucija.

Izvor: Swinnen, Mathijs (1997).

Tokovi uspostavljanja privatnog vlasništva nad zemljištem, kretali su se različito kada je reč o agrarnom sektoru zemalja CIE. U pojedinim zemljama, zemljište je pored društvenog i državnog bilo u privatnom vlasništvu i tokom

perioda socijalizma.⁴ Sa tim u vezi posebnu pažnju bi trebalo obratiti na rešenja koje su ove zemlje napravile po pitanju agrarne politike. Uspostavljanje privatne svojine nad zemljištem najčešće se izvršavalo: restitucijom, kombinovanim modelom restitucija uz prodaju zemljišta (na lizing) i restitucija uz raspodelu zemljišta poljoprivrednim radnicima, kako bi se održala socijalna jednakost (Lerman, 2000).

Pristupi u privatizaciji se razlikuju u odnosu na različite vlasničke strukture u post-kolektivističkom periodu. Pred-tranzicioni period Republike Srbije karakterisala je dualna proizvodna struktura. Čak u periodu postojanja države SFRJ, nikada nije došlo do masovne kolektivizacije zemljišta.⁵ Sa jedne strane postojala su državna i društvena preduzeća, a sa druge strane mala poljoprivredna gazdinstva u privatnom vlasništvu. Obeležja agrarne strukture Srbije devedesetih godina su:

- postojanje dva sektora svojine, različita u pogledu koncentracije zemljišta, kapitala, organizaciono-tehnoloških rešenja, intenzivnosi proizvodnje, produktivnosti i tržišne orijentacije,
- usitnjena posedovna struktura gazdinstava,
- preovlađivanje mešovutih gazdinstava i visok procenat domaćinstava koja imaju poljoprivredno gazdinstvo,
- veliki višak zaposlenosti u državnom sektoru, uz nepovoljnu starosnu i obrazovnu strukturu aktivnog i ukupnog poljoprivrednog stanovništva. (Nikolić, 1994).

Ono što se u početnim godinama desilo u svim post-tranzicionim zemljama su zatečeni viškovi radne snage u poljoprivrednoj delatnosti. Napuštanje politike cenovne podrške i visokih subvencija, uslovalo je uspostavljanje tržišnih cena proizvoda i rada, što je dovelo do redukcije potrebe za radnom snagom. Zaključak koji se nameće je da su razlike u početnom stanju i primenjivanim politikama tokom tranzicionog perioda, opredelile promene zaposlenosti i produktivnosti agrarnog sektora (Swinnen, Drien. 2005). Među posmatranim zemljama, jedino su Slovenija i Poljska imale približno isti procenat zemljišta u privatnom vlasništvu pre otpočinjanja tranzicije, kao i nakon nje. Takođe zanimljiv podatak je da su ove dve zemlje već 2003. godine premašile GDP iz 1990. godine⁶. Što se tiče privatizacije i tranzicije uopšte, Slovenija je imala iskustvo koje bi moglo da bude prilično nadahnjujuće u našim uslovima budući da je to nekadašnja republika SFRJ, koja je prva pristupila EU, i to potpuno jedinstveno. Republika Slovenija je samostalno osmislila efikasan projekat razvoja, oslanjajući se na znanja svojih stručnjaka. Osnovna ideja je bila da se ne dozvoli propadanje ni jednog državnog

⁴ Mađarska, Rumunija, Bugarska, Poljska, Češka, Slovačka, Slovenija

⁵ SFRJ je jedna od prvih država socijalističkog uređenja, koja je uvela principe tržišne ekonomije.

⁶ Pored ovih zemalja, to se desilo još i u Slovačkoj, Češkoj i Mađarskoj.

preduzeća, bivše socijalističke privrede, već im pomoći da se prilagode novim uslovima! Dakle, u Sloveniji su rešili da stručnost, znanje i kompetencije stave u prvi plan, u procesu restrukturiranja. Prednost je data elokventnim donosiocima odluka, a kasniji razvoj preduzeća umnogome je zavisio od državne podrške. Zabeleženi su bolji rezultati tamo gde je država podržala proces privatizacije svojim merama. (Stevanović, Đorović: 2009).

Mnoge zemlje CIE, a današnje članice EU imaju sličnu zemljišnu strukturu kao Republika Srbija. Struktura zemljišnih fondova svih zemalja u okruženju pripadnica EU je takva da preovlađuju sitni posedi do 3 ha, koji predstavljaju više od 60% poljoprivrednih gazdinstava.⁷ Među navedenim zemljama, najveći je broj gazdinstava do 5ha imaju: Bugarska 96,8%; Rumunija 93,8%; Grčka 76,1%.⁸ Gazdinstva u regionu, sa posedom 5-10ha, neznatno su zastupljena, više od 10% u BIH i Grčkoj, dok je u Srbiji 14% ovakvih gazdinstava u odnosu na ukupan broj. Gazdinstva veća od 10ha u regionu i posmatranim državama kreću se oko 5% u odnosu na ukupan broj gazdinstava.

Tabela2. Popis poljoprivrede 2012. godina, Republika Srbija

Republika Srbija	Bez zemlj.	Do 2 ha	2,01– 5,00 ha	5,01– 10,00 ha	10,01– 20,00 ha	20,01– 50,00 ha	50,01– 100,00ha	Preko 100 ha
Br. poljoprivrednih gazdinstava	9486	293667	184637	89749	32486	12922	4243	1365

Izvor: RZS 2012.

Prema popisu iz 2012. godine, možemo videti da je broj gazdinstava veličine do 5ha 424.304, što procentualno predstavlja 76% u odnosu na ukupni broj poljoprivrednih gazdinstava pri čemu je raspored takav da poljoprivredna gazdinstva do 2ha veličine, predstavljaju 49% u odnosu na ukupni broj. Prema grupi autora, tri ključna problema poljoprivrede ruralnih područja u tranzicionim zemljama su:

- veličina poljoprivrednog gazdinstva,
- nizak nivo produktivnosti rada,
- slaba povezanost poljoprivrednog i prerađivačkog sektora. (Stevanović, Đorović:2009).

Tržišta Srbije i zemalja iz okruženja karakteriše veliki broj malih porodičnih gazdinstava sa niskim nivoom produktivnosti rada na ivici isplativosti. Međutim kompletna situacija agroprivrede, ne može se reći da je uzrokovana lošom

⁷ Grčka, Rumunija, Bugarska- u ovim zemljama dominiraju gazdinstva sa malim posedima, uz neznatno učešće gazdinstava sa većim posedom.

⁸ Izraženi procenti odnose se na broj gazdinstava, veličine do 5ha, u odnosu na ukupan broj gazdinstava.

tranzicijom. Od perioda SFRJ, odnos prema poljoprivredi je bio višedecenijski nepovoljan. Na račun doprinosa ovog sektora, ulagalo se iscrpno u Industriju, koja je danas takođe u devastiranom stanju i usled tehnološkog napretka pravaziđena. Iako je prema mišljenju George Shultz-a SFRJ od svih istočnoevropskih zemalja, bila najbolje pripremljena za proces tranzicije tokom devedesetih godina, okolnosti koje su se odigrale⁹ devedesetih izmestile su zemlje bivše Jugoslavije u začelje (izuzev Slovenije). „*Nikada vas nismo svrstavali u realsocijalističke zemlje. Vi ste nešto sasvim drugo, razvili ste kapitalizam, bez kapitalista, vaši radnici su u isto vreme proizvođači, upravljači, menadžeri i vlasnici. Ako na miran način prevaziđete unutrašnje probleme, bićete na čelu zemalja u tranziciji, kao što ste i ranije bili na čelu reformističkih zemalja*“. (Ibid.). Na žalost istorija nam pokazuje da nismo napravili najbolje poteze i da smo zapravo u potpunosti loše „odigrali“. To nas je dovelo do pozicije da i dvadeset godina kasnije „plivamo“ u moru tranzicije.

PRILAGOĐAVANJE AGRARNIH POLITIKA ZEMALJA KANDIDATA ZAJEDNIČKOJ AGRARNOJ POLITICI EU

Do sredine devedesetih, deset zemalja članica CIE je podnelo zahtev za prijem u članstvo EU. Prvi kriterijumi koje su zemlje morale da ispune usvojeni su u Kopenhagenu 1993. godine.¹⁰ Do 2002. komisija EU je odredila spisak zemalja koje će se do 2004. i 2007. godine priključiti. Uslovi koji su morali biti ispunjeni u poljoprivrednoj oblasti odnosili su se na: strukturne probleme, harmonizaciju interne tržišne regulative, kao i mnoga druga pitanja koja su trebala biti harmonizovana sa zakonima koji važe u EU. Posebnu pomoć u procesima transformacije EU je zemljama zainteresovanim za pristupanje pružila određenim finansijskim sredstvima kroz mnogobrojne programe. Posebna pažnja, ali i finansijska sredstva posvećena su pitanjima harmonizacije i jedinstvenosti zakona. Ovo je omogućeno programima: CAP, Agendom 2000, SAPARD, IPA i sl. Težnja prema slobodnom tržištu sastavni je deo „globalističke trke“, pri čemu sve započinje liberalizacijom tržišta i isključivanjem državne „kontrole“. Proces tranzicije zapravo treba da dovede do zakonske harmonizacije sa EU, pri čemu je glavni cilj jedinstveno tržište (robe, kapitala, rada). Ono što treba imati u vidu je da u ovoj velikoj trci, najčešće imamo krajnje efekte koji zemlje dele na velike dobitnike i gubitnike. Kako autori navode: „*Glavni dobitnici su politički najsnažnije države i njihove privrede, čija je konkurentna prednost posledica akumuliranog finansijskog i razvijenog humanog kapitala, kako i bolja efikasnost investicija*.“ (Vasiljević, Sredojević: 2009). Male i slabo razvijene države, osim u

⁹ Hiperinflacija, recesija, građanski rat, NATO bombardovanje

¹⁰ Ovi kriterijumi ticali su se ekonomskih, političkih i dr. uslova koji moraju biti ispunjeni kao uslov za članstvo u EU.

slučajevima izuzetno osmišljene strategije razvoja¹¹, teško da mogu biti bilo šta drugo osim dodatnog tržišta za već razvijene države (EU). Sve više možemo videti negativne aspekte tranzicije, pa je najvažnije uočavanje istih, otvoreno konstruktivno debatovanje i pokušaj da se dobrim odlukama usvoje dobre prakse i izbegnu loše¹². U tom smislu, svaku malu zemlju neophodno najpre ojačati ekonomski na nacionalnom, lokalnom i regionalnom nivou, kako bi uopšte bila konkurentna i spremna za ulazak na zajedničko veće tržište. Sve ovo se može postići samo dobrim strategijskim rešenjima pokrenutim od strane države, koja neminovno mora biti uključena u razvojne i regulatorne tokove tržišta.

NOVI PODSTICAJI AGROINDUSTRIJSKOM SEKTORU SA CILJEM URAVNOTEŽENOG RAZVOJA

Podsticaji sa ciljem razvoja bilo kog sektora privrede zahtevaju simultani rad na svim nivoima zemlje. Na makro-nivou to se može postići pravilnim izborom javnih politika, kao i stimulisanjem poželjnog ponašanja i usvajanja principa na mikro-nivou. Potreba za formulisanjem i usvajanjem jedinstvene koncepcije i strategije razvoja zemlje postoji veoma dugo, i možemo konstatovati da se sa zakonskim rešenjima, kao institucionalnim okvirom za njeno ostvarenje kasni. Smer razvoja zadat je »*Nacionalnom strategijom održivog razvoja Republike Srbije*«, zajedno sa »*Strategijom industrijskog razvoja Republike Srbije*«, kao i mnogobrojnim programima koji se tiču poljoprivrednog razvoja uopšte.¹³

Novi potencijali razvoja se ogledaju u sinergiji međusektorskog delovanja koje pretpostavlja spajanje i paralelni tok: ruralnog razvoja, ekološke- organske poljoprivrede, starih zanata, eko-turizma, kulturnog-turizma, uz udruživanje sitnih proizvođača posredstvom zadruga. Imajući u vidu nedostatke post-tranzicionih zemalja koje smo naveli u radu, reforme bi uključile : edukaciju svih učesnika, primenu novih tehnologija uz aktivnu primenu marketing koncepta.

Poljoprivreda Srbije zasnovana je na malim porodičnim gazdinstvima sa niskom produktivnošću rada i malim viškovima u proizvodnji. Ruralnom stanovništvu nedostaje:

- organizovanost,
- preduzetnički duh,
- marketing pristup i
- edukacija

¹¹ Primeri su startne situacije sa Finskom i Slovenijom.

¹² Obzirom na to da smo suočeni sa situacijom da „EU nema alternativu“!

¹³ *Nacionalni program ruralnog razvoja 2011-2013; Organska poljoprivreda; i dr.*

To zaključujemo na osnovu Ankete koju je sproveo RZS.¹⁴ Obzirom na to da su mala gazdinstva najzastupljenija, otvara se mogućnost usmeravanja prema organskoj proizvodnji. Kako bi ovaj vid proizvodnje bio optimalan, preporuka je organizovanje i zajedničko nastupanje na tržištu dobrovoljnim organizovanjem u zadruge. Na taj način, moglo bi doći do diversifikacije u organskoj proizvodnji, tako da zadruga pokrije sve neophodne marketing aktivnosti od proizvodnje raznovrsnih kultura, promocije, logistike, do adekvatne cene za već poznate kupce. Slično nekadašnjim *vertikalnim sistemima* u savremenim uslovima novi oblici zadruga mogli bi biti privredni pokretači na lokalnom nivou.¹⁵ Kao što smo već pomenuli, u prilog ove ideje ide i iskustvo Slovenije, koja je know-how pristupom i angažovanjem eksperata startno uspeła da prebrodi tranzicione opasnosti, stagnacije i barijere.

Današnji savremeni oblici udruživanja u zadruge, pored tradicionalnih aktivnosti, mogle bi da imaju funkcije edukativnih centara za sticanje novih znanja i veština neophodnih u savremenim turbulentnim uslovima slobodnog tržišta. Suština modela je da kooperacija bude spona između sitnih proizvođača, (nekada i društvenih i državnih preduzeća), jednom rečju svih učesnika na tržištu, do finalnih potrošača. Ova veza omogućavala je transfer tehnologije i znanja uz transformaciju proizvodnog, dohodovnog i prehrambenog lanca (Zakić: 2003). Zna se da je model kooperativa/zadruga sedamdesetih i osamdesetih godina u sinergiji sa drugim faktorima doprineo impozantnom rastu poljoprivredne produktivnosti (Bogdanov, Petronijević 2009). U post-tranzicionom periodu zabeleženi su primeri novih oblika udruživanja poljoprivrednih proizvođača.¹⁶

Pravac na kojem bi Republika Srbija mogla da ima ozbiljan rast i razvoj uključio bi veliki broj malih porodičnih naturalnih proizvođača, koji bi mogli udruženim delovanjem početno da snabdevaju najbliže gradske okruge. Poštovanje tržišnih principa, znanja, inovacija uz korišćenje tehnologije, premostilo bi relaciju proizvođač-kupac.

U tom smislu na osnovu podataka iz Agencije za privredne registre i Ministarstva poljoprivrede i RZS, moguće bi bilo napraviti internet platformu, gde bi uz svaki grad bili mapirani mali poljoprivredni proizvođači iz okolnih ruralnih sredina. Uz to mogli bi se videti podaci u vezi sa zasađenim poljoprivrednim

¹⁴ Na osnovu ankete o radnoj snazi RZS: 23% ruralnog stanovništva je u aktivnom dobu samozaposleno, 14% radi u domaćinstvu, a 62% ima formalno zaposlenje kod drugih lica. Sopstvarni biznis u kojem nije angažovana tuđa radna snaga ima 20% ruralne populacije.

¹⁵ Vertikalni integracioni sistem, bio je strukturiran najčešće na lokalno/regionalnom nivou i obuhvatao je tržište inputa, primarnu poljoprivrednu proizvodnju, preradu, doradu, plasman i usluge. Kao takvi imali su snažan uticaj na lokalnu ekonomiju. Više u radu: (Bogdanov, Petronijević: 2009, 17).

¹⁶ Proizvodnje na primeru Bugarskih zadruga bile su primarno zasnovane na proizvodnji jednogodišnjih kultura. A prosečne veličine udruženih obradivih zemljišta iznosile su i do 7.000ha. (Nikolić, Katić, 2006: 204).

kulturama, vremenskim detaljima o zrenju, berbi i daljem plasmanu. Platformom bi bili obuhvaćeni i mali proizvođači i veći broj proizvođača udruženih u nove zadruge. Pri tome bi informacije o poljoprivrednoj proizvodnji sitnih proizvođača lako i brzo postale dostupne svakom fizičkom i pravnom licu. Na taj način bi se mogli stvarati i sigurni kupci i tržište.

Pored primarne delatnosti poljoprivredne proizvodnje, mala porodična gazdinstva mogla bi da prošire svoju delatnost u smeru ekološkog i kulturnog turizma tako što bi ponudili zainteresovanima sadržaje i radionice o poljoprivrednim aktivnostima.¹⁷

Zajednička agrarna politika EU, sprovodi se kroz dva stuba:

- stub CAP- odnosi se na mere zajedničkog uređivanja tržišta;
- stub CAP – predstavlja mere za unapređenje razvoja ruralnih područja.¹⁸

Posebno je istaknut značaj koji poljoprivreda ima na životnu sredinu, bezbednost i kvalitet hrane, uslove i prednosti života u ruralnoj sredini, tj prednost se daje neekonomskim merama poljoprivrede, sa akcentom na održivom konceptu. Dakle nove reforme, tiču se ekološki čiste poljoprivrede, kao i jačanja mera ruralnog razvoja.¹⁹

Srbija je 2012. godine postala kandidat za članstvo EU. Potrebno je dosta raditi na jačanju tržišta poljoprivrede na lokalnom/regionalnom/nacionalnom nivou, uz usaglašavanje sa zajedničkom poljoprivrednom politikom članica EU. Više od 76% ukupno obradive površine zemlje segmentirano je na veliki broj malih proizvođača- „ *To su gazdinstva koja nemaju realne šanse samo u poljoprivredi, već „oko poljoprivrede“*. *Primena koncepta integralnog ruralnog razvoja, poput onog koji se praktikuje u zemljama zapadne tržišne ekonomije, bi omogućila efikasno funkcionisanje i manjih poljoprivrednih gazdinstava po modelu „porodični biznis“, koji podrazumeva bavljenje različitim delatnostima (turizam, zanatske usluge, trgovina i dr.) u okviru seoskih domaćinstava.*“ (Zakić: 2003). Država bi u ovom slučaju na svakom nivou vlasti mogla da bude koordinator u sprovođenju aktivnosti.

UMESTO ZAKLJUČKA

Pored tradicionalnog koncepta, javlja se potreba za revitalizacijom „novih zadruga“. Funkcije novih oblika zadruga bile bi: koncentracija malih i srednjih proizvođača koji bi zajedno nastupali na tržištu, kao proizvođači organske hrane. Nove zadruge bi bile i lokalni stožeri znanja i inovacija uz edukaciju na teme

¹⁷ Prikupljanju lekovitog bilja i pečuraka; smeštaj u ekološki izgrađenim objektima, rade akcije i sl

¹⁸ Sredstva za realizaciju ciljeva ove politike obezbeđuju se iz sredstava EAGGF- *European Agricultural Guidance and Guarantee Fund*.

¹⁹ Ove mere obuhvaćene su i u našem Nacionalnom programu ruralnog razvoja.

preduzetništva, marketinga i elementarnih tržišnih znanja. Ideja je da se na nivou zadruge ova znanja i implementiraju. Spajanjem organske proizvodnje sa drugim delatnostima i međusektorskim sadržajima (ekološki-kulturni turizam i sl), dovelo bi do sinergijskih efekata koje bismo mogli u nekom od narednih radova pokušati izmeriti. Bilo bi dobro da donosioci odluka počnu da se povezuju sa poljem naučnoistraživačkog delovanja, kako bi se eventualno sprovedli neki pilot projekti. Da nauka ne ostane na nivou slova na papiru, koja čitaju naučni radnici, neophodno je povezivanje svih struktura, kako bi se korisna znanja spajala i praktično primenjivala. Tržištima organske hrane u celom svetu vladaju i upravljaju isti ekonomski principi kao i u drugim sektorima. Tražnja raste mnogo brže nego domaća ponuda. A upravo ovaj trend navodi privredu da potencijale proizvodnje organske hrane prevede u izvozne mogućnosti. Srbija, koja ima poljoprivrednog zemljišta u izobilju i dugu agroindustrijsku tradiciju, može s razlogom očekivati da će ove prednosti pretvoriti u izvozne šanse.

Literatura

1. Lerman Z., (2000): "Agriculture in transition economies: From common heritage to divergence".UK, Agricultural Economics, 1481: 1-18.
2. Nikolić, M. (1994): "Naučne osnove agrarne politike Jugoslavije u tržišnim uslovima privređivanja", tematski zbornik, Institut za ekonomiku poljoprivrede, Beograd, str: 10-15.
3. Stevanović, S. Đorović,M., Milanović,M. (2008): "Analiza nekih rezultata dosadašnje tranzicije u Srbiji i istočnoevropskim zemljama." Ekonomske teme, 28(3): 99-100.
4. Stevanović, S., Đorović,M. (2009): "Komparativna analiza rezultata tranzicionih procesa u agroprivredi Srbije i nekih zemalja CIE" tematski zbornik: Poljoprivreda i Ruralna područja Srbije, DAES, Beograd, str: 51-69.
5. Swinnen, J.F.M., Mathijs, E. (1997): "Agricultural privatization, Land reform and Farm restructuring in CIE: A comparative analysis", Aldershot, page 337.
6. Swinnen, J.F.M., Dries L., Macours K. (2005): "Transition and agricultural labour", UK, Agricultural Economics, 32: 17-30.
7. Vasiljević,Z., Sredojević,Z. (2009): "Problemi finansiranja poljoprivrede i ruralnog razvoja u zemljama u tranziciji- iskustva nekih članica EU i kandidata" tematski zbornik: Poljoprivreda i Ruralna područja Srbije, DAES, Beograd, str:133-149.
8. Zakić, Z. (2003): "Nova agrarna politika u funkciji restrukturiranja porodičnih gazdinstava", Tematski zbornik: Institucionalne reforme i tranzicija agroprivrede u Republici Srbiji, Ekonomski Fakultet, Beograd, str: 83-86.
9. <http://www.agropress.org.rs/tekstovi/10589.html> (pristupljeno 29.11.2013.)

10. <http://www.mpt.gov.rs/download/4827011.0062.9-1.pdf> (pristupljeno 25.11.2013.)
11. http://www.mpt.gov.rs/articles/view/1555/1555/index.html?menu_id=202 (pristupljeno 2.12.2013)
12. <http://www.mpt.gov.rs/postavljen/171/Organska%20poljoprivreda%20u%20Sr%20biji%202013.pdf> (pristupljeno 2.12.2013)
13. <http://popispoljoprivrede.stat.rs/> (pristupljeno 2.12.2013.)

NEW INCENTIVES IN AGRO INDUSTRIAL SECTOR AND THEIR CONTRIBUTIONS TO A BALANCED DEVELOPMENT

Milica Kočović²⁰
Bojana Radovanović²¹

Abstract

In this paper we will try to diagnose the state of agro (agro-industry), which is inevitably conditioned by certain historical election, as well as a mission of Serbia's accession to the European Union. Keeping in mind the serious social and economic changes that the country has faced in the last few decades, it leads to uregentne need to create appropriate solutions for the efficient functioning of all market participants. Recognizing the trends in the transformation of agriculture initiated the transition of CEE, we will point out the countries that have implemented best practices that could be implemented in Serbia as well, with the aim of balanced and sustainable development. Special attention will be focused on the work potential of family farms in Serbia and possibilities of their association in cooperative, production of organically grown foods, with additional programs of cultural tourism, eco-tourism and educational activities, which could affect the (local and regional) development and migration to rural areas.

Keywords: *agro industry, agriculture, sustainable development, potentials of development, "new cooperatives", organic food, eco-tourism, cultural tourism.*

²⁰ Milica Kočović, Junior Researcher, Institute economic sciences Belgrade

²¹ Bojana Radovanović, Research Associate, Institute economic sciences Belgrade

VIII DEO

INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE

MOGUĆNOSTI I PRETPOSTAVKE ZA RAZVOJ IKT INDUSTRIJE U SRBIJI¹

Ivana Domazet²
Milena Lazić³
Vladimir Simović⁴

Apstrakt

Informaciono komunikacione tehnologije (IKT) imaju veliki potencijal za razvoj privrede Srbije. Prema osnovnim pokazateljima IKT u Srbiji nalazi se na početnom nivou razvoja, što ne treba posmatrati kao ograničenje, već postojanje prostora za dalja poboljšanja. Veliki je neiskorišćeni tržišni potencijal kada su u pitanju IKT proizvodi i usluge, a on postoji kako na domaćem, tako i na stranom tržištu. Da bismo iskoristili postojeći potencijal u ovom segmentu industrije neophodno je povećati ulaganja u ovaj izuzetno produktivan sektor, podstaći proizvodnju i prodaju domaćih IKT proizvoda bilo kroz poreske olakšice kompanijama iz IKT sektora, bilo kroz različite vidove subvencija prilikom kupovine domaćih IKT proizvoda ali i politikom obrazovanja, odnosno povećavanjem upisnih kvota studenata na fakultete elektrohemičke, mašinske, tehnološke i druge srodne orijentacije relevantne za razvoj IKT. Potrebno je i repozicioniranje kompanije iz ovog sektora, da bi Srbija dobila mesto regionalnog lidera u privlačenju stranih direktnih investicija, posebno u oblasti IKT, za šta je potrebna i veća pomoć države. Tome u prilog ide i razvoj naučno-tehnoloških parkova, kao i udruživanje IKT kompanija u klastere u cilju povećanja tržišne moći. U narednom periodu u Srbiji se očekuje intenzivnije prisustvo kompanije

¹ Ovaj rad je deo istraživačkih projekata *Evropske integracije i društveno ekonomske promene privrede EU* (šifra 47009) i *Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanje sa zahtevima EU* (šifra 179015) finansiranih od strane Ministarstva za nauku i tehnološki razvoj (odnosno, sada, Ministarstva prosvete i nauke) Republike Srbije.

² dr Ivana Domazet, Naučni istraživač, Institut ekonomskih nauka, Beograd

³ Milena Lazić, Beogradska bankarska akademija, Beograd

⁴ dr Vladimir Simović, vanredni profesor, Institut ekonomskih nauka, Beograd

„Mubadala“ iz Saudijske Arabije, jedne od globalnih lidera u oblasti IKT, što će se pozitivno odraziti kako na razvoj IKT sektora Srbije, tako i na razvoj cele privrede i smanjenje nezaposlenosti.

Ključne reči: IKT industrija, Informacione tehnologije, Telekomunikacije, Rast i razvoj.

UVOD

Svetska ekonomska kriza iznela je na površinu strukturne slabosti i neravnoteže u privredi naše zemlje koja se još uvek nalazi u procesu tranzicije. Uprkos prosečnoj godišnjoj stopi rasta od 6,8% u periodu 2004 – 2007 godine, BDP Srbije dostigao je nivo od tek 70% vrednosti ovog pokazatelja iz 1990-te godine. Sa druge strane, u periodu od 2008. godine BDP Srbije uglavnom stagnira, a prema procenama Svetske banke, biće potrebne godine da bi dostigao nivo koji je imao još pre dve decenije.

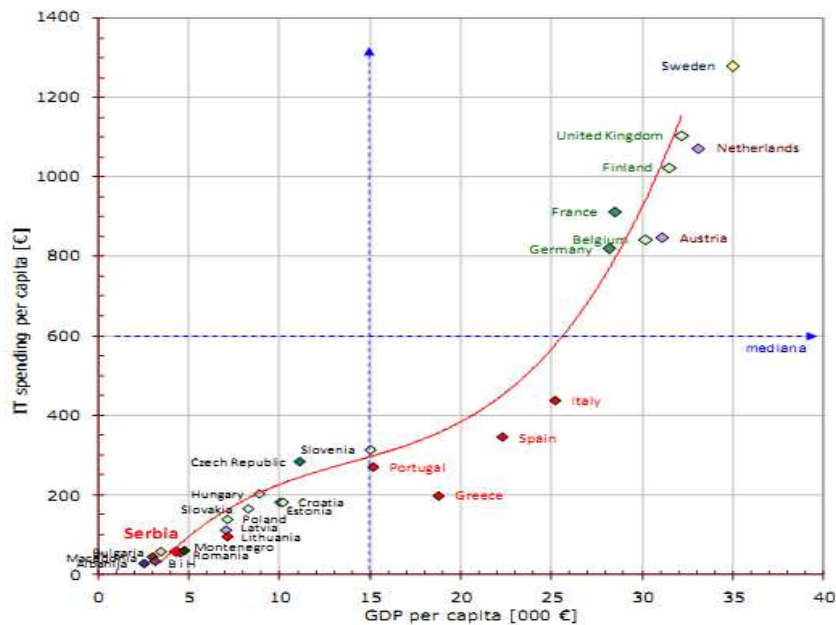
Visoka nezaposlenost i niska kupovna moć stanovništva čine oporavak domaće privrede još neizvesnijim. Tome značajno doprinosi birokratizovana administrativna struktura, politička nestabilnost, visok nivo korupcije i visoka godišnja stopa inflacije, kao i znatno usporen proces pridruživanja Srbije Evropskoj Uniji. Ovakva poslovna klima ne pogoduje investitorima i, posledično, nepovoljno utiče na priliv stranih direktnih investicija u srpsku privredu. Domaće kompanije se, sa druge strane, sve češće suočavaju sa problemima usklađivanja novčanih priliva i odliva prvenstveno usled niske stope naplate potraživanja, ali i obračunavanja i plaćanja poreza prema sistemu fakturisane realizacije.

Do sada izneto ukazuje da je poslovna klima u Srbiji još uvek nepovoljna. U takvim uslovima, lokalna poslovna zajednica i donosioci odluka u državnom vrhu sve više uviđaju značaj koji bi sektor IKT mogao da ima u prevazilaženju krize. Oporavak srpske privrede nemoguć je bez transformacije i razvoja informacionih i komunikacionih tehnologija u svim njihovim segmentima. Empirijska istraživanja potvrđuju pozitivnu korelaciju koja postoji između stepena razvijenosti privrede jedne zemlje i nivoa ulaganja u sektor IKT. Što je zemlja razvijenija, viši je i nivo ulaganja u sektor informacionih i komunikacionih tehnologija, koji sa dvocifrenim stopama rasta u godinama koje su prethodile krizi, predstavlja jedan od razvojnih prioriteta privrede Srbije u narednom periodu.

Podaci sa grafikona 1. ukazuju da zemlje severne i zapadne Evrope, kao ekonomski najrazvijenije, odlikuje visok nivo ulaganja u IKT sektor privrede. U okviru Evropske unije, IKT su prepoznate kao glavni faktor uticaja na ekonomski rast i inovativnost, a među sedam vodećih inicijativa ekonomske strategije Evropa 2020. nalazi se "Digitalna agenda za Evropu", što pokazuje značaj koji IKT imaju u razvoju modernih ekonomija. Sa druge strane, 10 novih članica Evropske unije

koje odlikuje slabiji ekonomski rast i razvoj, odlikuje istovremeno i nizak nivo investicija u IT sektor. Otuda, čudi podatak da ulaganja u sektor IKT u našoj zemlji iznose manje od 1% BDP-a, odnosno da država i dalje ne prepoznaje strateški značaj ovog sektora privrede koji bi mogao da indukuje značajan rast privredne aktivnosti i izvoza Srbije. Da bi se izbeglo zapadanje domaće ekonomije u još dublju recesiju, nivo ulaganja treba da dostigne nivo od minimum 2% BDP-a u periodu 2014 – 2016. godina.⁵ Kao potvrda teze da Srbija ima izuzetne potencijale u oblasti IKT industrije pokazuju analize, odnosno rezultati da je produktivnost IKT kompanija u Srbiji čak 68% viša od produktivnosti u bilo kom drugom sektoru i više od tri puta veća od prosečne produktivnosti u Srbiji. To govori da se resursi uloženi u ovaj sektor koriste na efikasan način.

Grafikon 1. Iznos ulaganja u IT u zavisnosti od stepena razvijenosti privrede (mereno visinom BDP-a)

Source: Eurostat, EITO 2007, Mineco 2010

Razvoj IKT sektora u predstojećem periodu trebalo bi da bude važan celokupnoj društveno-ekonomskoj zajednici Srbije. Državi bi trebalo da posluži kao kompas da je na dobrom putu i da podržava efektivnost privrede, čime bi povećala svoj kredibilitet u javnosti. Široj društvenoj zajednici ulaganja u ovaj

⁵ Vojvodina ICT Cluster, ICT Network, Nis Cluster of Advanced Technologies, (2013. januar). *ICT in Serbia*

sektor privrede bila bi od značaja na prvom mestu zbog već pomenute veze koja postoji između ulaganja u IKT sektor i napretka celokupne ekonomije. Potencijal koji ovaj sektor ima kada je u pitanju povećanje efikasnosti rada, podsticanje ekonomskog rasta, smanjenje nezaposlenosti treba usmeriti ka podizanje kvaliteta života svih građana. Uz to, potrebno je omogućiti široko dostupan pristup internetu, kao i podsticati razvoj e-poslovanja, uključujući e-trgovinu, e-upravu, e-pravosuđe, e-zdravlje i e-obrazovanje. Ovakve aktivnosti izuzetno bi doprinele razvoju informacionog društava, odnosno podizanju elektronske pismenosti građana Srbije.

Kako bi se položaj Srbije u pogledu razvijenosti IKT sektora i uspešnosti IKT kompanija poboljšao, potrebno je najpre sprovesti korekcije na nacionalnom nivou i u skladu sa tim ozbiljnije se pozabaviti donošenjem strategije razvoja na nivou celokupne privrede, a onda i IKT sektora pojedinačno kao budućeg pokretača privredne aktivnosti. U poslednje dve decenije jedini razvojni dokument iz oblasti IKT, koji je Vlada Srbije usvojila, bila je „Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine“. Zajedno sa strategijom u oblasti telekomunikacija, ova strategija čini Digitalnu agendu za Republiku Srbiju. U njemu, IKT su prepoznate kao glavni faktor uticaja na ekonomski rast i inovativnost, a među sedam vodećih inicijativa ekonomske strategije Evropske unije do 2020. godine nalazi se "Digitalna agenda za Evropu", što pokazuje značaj koji IKT imaju u razvoju moderne ekonomije.

Razvoj informacionog društva Srbije treba usmeriti ka iskorišćenju potencijala IKT za povećanje efikasnosti rada, ekonomski rast, veću zaposlenost i podizanje kvaliteta života svih građana Republike Srbije. Srbija bi trebalo da identifikuje privredne oblasti u kojima ima uspeha i gde postoji potencijal za ekspanziju. Informatički sektor to definitivno jeste. IKT je vrlo zdrav deo srpske ekonomije, i do sada se uglavnom spontano razvijao. Takođe, razvijena IKT infrastruktura preduslov je daljeg celokupnog privrednog i društvenog razvoja naše zemlje. Cilj u narednom periodu jeste da Srbija postane jezgro regionalne IKT industrije, kao i mesto izbora za razvoj sofisticiranih tehnologija. Prepoznajući veliki značaj IKT industrije i na globalnom i na lokalnom nivou Ministarstvo finansija i privrede Republike Srbije otpočelo je rad na izradi programa za podršku IKT industriji. Motiv više za vladinu podršku IKT sektoru jeste percepcija da podrška uspešnima može da bude pokretač privrednog razvoja, instrument za bržu promenu, modernizaciju i smanjenje državne administracije i da je primena IKT rešenja prva linija borbe za promenu srpskog društva. IKT predstavlja kreativnu i inovativnu delatnost koja pruža široke mogućnosti multidisciplinarnoj i multisektorskoj primeni tehnologija. U tom smislu su istraživanja i inovacije u IKT izuzetan mehanizam za kreiranje novog ekonomskog okruženja, jačanje kompetitivnih kapaciteta, promovisanje ekonomije znanja i unapređenje konkurentnosti celokupne privrede Srbije.

PREGLED STANJA U IKT SEKTORU SRBIJE

Sektor informacionih i komunikacionih tehnologija sastoji se iz dva velika, međusobno povezana dela – IT sektor (u okviru koga se nalaze podsektori hardver, softver i IT usluge) i sektor telekomunikacija. U nastavku će biti prikazane najvažnije karakteristike IKT sektora u Srbiji.

Tržišna vrednost IT sektora je u 2012. godini u odnosu na prethodnu godinu opala za 3 procentna poena i iznosila je 410,6 miliona evra. Ovo, međutim, predstavlja značajan pad u odnosu na nivo koji je ovaj pokazatelj imao u 2008. godini kada je iznosio 545,5 miliona evra. Podatak ukazuje da, uprkos značajnom potencijalu koji ima, ni ovaj sektor nije imun na razorne efekte krize. Najveći pad tržišne vrednosti doživeo je podsektor hardver (-8,2%), dok je značajniji rast ovog pokazatelja zapažen u okviru segmenta aplikativnog softvera (rast od 5-10%).

Grafikon 2. Srpsko IKT tržište i stope rasta u periodu 2008-2012. godine

Source: Mineco 2012

Kada je u pitanju struktura IT sektora posmatrano prema visini prihoda, hardver sa 61,6% ima dominantno učešće. Sa druge strane, profitne marže kompanija koje posluju u ovom podsektoru izrazito su niske. Sledeći po učešću prema visini prihoda jeste podsektor IT usluga sa 25,7%, dok najmanje učešće ima softver sa 12,6%. Prema evropskim standardima, navedeni pokazatelji ukazuju da se IT sektor Srbije još uvek nalazi u početnom stadijumu razvoja, gde hardverski, odnosno segment IT opreme, ima primat u odnosu na softverski, odnosno programiranje i IT usluge. Posmatrano prema učešću podsektora u ukupnom profitu IT sektora, dominantno učešće imao je podsektor IT usluga sa 65,4%, što je

značajna informacija u kom segmentu treba profilisati srpsku IKT industriju, jer je perspektiva razvoja u IT uslugama i softverskom programiranju a manje u proizvodnji i trgovini IT opremom.

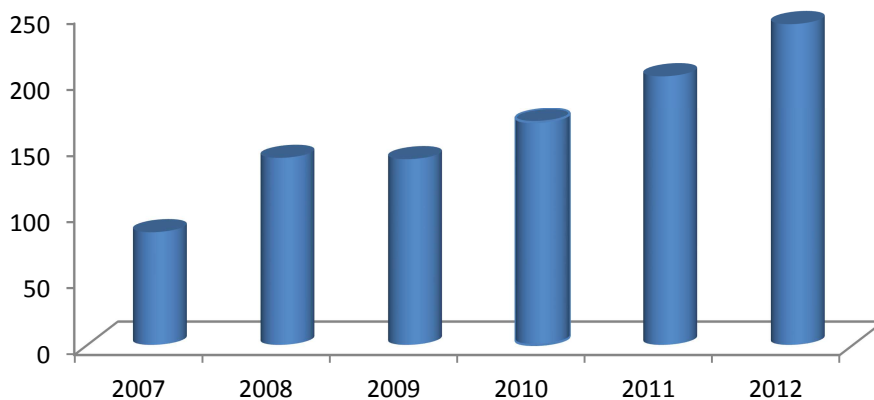
Grafikon 3. Tržišna struktura IT sektora u Srbiji u 2010. godini prema visini prihoda i prema visini profita

Source: Mineco 2012

Tome u prilog ide i činjenica da je u 2012. godini, prema podacima koje je objavila Narodna banka Srbije, izvoz IT opreme je opao za više od 20%. Za razliku od toga, izvoz računarskih i informatičkih usluga se povećao u odnosu na prethodnu godinu i u apsolutnom izrazu iznosi 242 miliona američkih dolara.

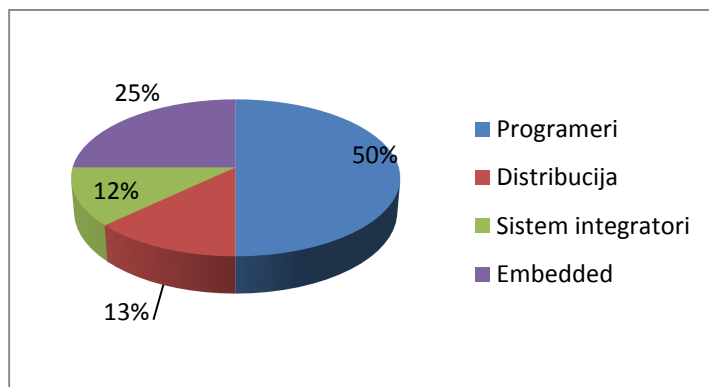
Grafikon 4. Izvoz računarskih usluga

Izvor : NBS

U strukturi izvoza računarskih usluga, najveći udeo imaju preduzeća koja se bave proizvodnjom računarskih programa (50%), zatim slede distributeri i sistem integratori sa ukupno 37% (25% i 12%), dok je učešće tzv. embedded-a (IT ugrađenih usluga) 13% I to nam govori da ovaj segment IT industrije Srbije u velikoj meri širi i zauzima značajan udeo u strukturi izvoza⁶.

Grafikon 5. Struktura izvoza računarskih usluga

Izvor : NBS, 2013.

Savremenu IT produkciju u Srbiji čine: proizvođači i distributeri računara i računarske opreme kao i proizvođači i distributeri računarskih usluga i računarskih programa. Po pitanju struktura softverskih proizvoda zapaža se da su zastupljene sve oblasti savremene softverske produkcije, što ukazuje na dobru osposobljenost srpskih softverskih stručnjaka da razvijaju najsavremenije softverske proizvode.

Broj kompanija koje posluju u IKT sektoru sa prihodom većim od milion evra u 2011. godini iznosio je 1704. Broj preduzeća koja se bave informaciono-komunikacionim tehnologijama se svake godine konstantno povećava. Najveći porast broja preduzeća se beleži u sektoru izrade softvera, zatim slede preduzeća koja se bave proizvodnjom računarskih mašina i preduzeća koja se bave telekomunikacijama. Proizvodnja računara danas u Srbiji podrazumeva sastavljanje računarskih jedinica od uvezenih komponenti i sve više proizvodnju industrijskih računara koji služe za upravljanje i kontrolu procesa.

Posmatrajući kompanije koje rade u oblasti IKT sa aspekta broja zaposlenih, samo se četiri od ukupnog broja mogu svrstati u grupu velikih preduzeća (preduzeća koja imaju više od 250 zaposlenih) i sve posluju u segmentu telekomunikacija. Naime, razliku od IT sektora čija je glavna odlika segmentirano i slobodno, odnosno liberalno tržište sa velikim brojem malih i srednjih preduzeća, telekomunikacioni sektor sastoji se od tri velika mobilna i jednog kablovskog

⁶ NBS, 2013.

operatera, što ukazuje na viši nivo razvijenosti ovog u odnosu na IT sektor, ali i na viši nivo barijera ulasku u taj tržišni segment, kao i na veću koncentraciju tržišnog učešća u oblasti telekomunikacija u odnosu na informacione tehnologije (IT). Domaću IT industriju karakteriše, pre svega, ogroman broj mikro preduzeća (preko 1400) uglavnom sa slabim finansijskim položajem i nedovoljno kompetentnim menadžmentom što, posledično, dovodi i do toga da ove kompanije imaju ograničen kapacitet zaduživanja⁷. Ukupan broj zaposlenih u proizvodnji računarskih programa iznosi oko 6.000. Obrazovna struktura zaposlenih u ovom segmentu je takva da oko 60% stručnjaka spada u red visoko-kvalifikovane radne snage (najveći broj IT stručnjaka ima završen ETF, FON, PMF), dok je onih sa završenom višom školom znatno manje i taj procenat iznosi 28% od ukupnog broja. Ovakva struktura ukazuje na izuzetan izvozni potencijal koji postoji u ovom segmentu IT industrije. Ipak, važno je ukazati na podatak da se najveći nedostatak kompetentnih kadrova uočava u segmentu upravljanja kvalitetom, pa bi, stoga, u narednom periodu znatno više trebalo podsticati obrazovanje stručnjaka u ovom segmentu IT industrije.

UPOTREBA INFORMACIONO-KOMUNIKACIONIH TEHNOLOGIJA U SRBIJI

Kada je u pitanju korišćenje IKT u Srbiji, prema izveštaju Republičkog zavoda za statistiku iz 2012. godine, 98,2% od ukupnog broja domaćinstava ima televizor, 83,9% poseduje mobilne telefone, 55,2% personalne računare, dok je svega 21,4% domaćinstava u Srbiji u posedu laptop računara. IKT uređaji najzastupljeniji su među gradskom populacijom sa mesečnim primanjima višim od 600 evra. Studenti su najaktivniji kada je upotreba računara u pitanju (99,5% od ukupnog broja studenata koristi računar), zatim slede zaposleni sa nešto nižim udelom (79,2%). Posmatrano u apsolutnim jedinicama, više od 2,5 miliona ljudi u Srbiji svakodnevno koristi računar. Ipak upotreba računara nije na zadovoljavajućem nivou, jer 38,9% populacije uopšte nema pristup ovim uređajima. Procenat domaćinstava koja imaju pristup internetu iznosi 47,5% u 2012. godini, što je za 6,3% više nego u 2011. Kada je u pitanju Beograd, taj procenat je viši i iznosi 60,5%. Posmatrano po regionima, u Vojvodini 49,3% domaćinstava ima pristup internetu, dok u Centralnoj Srbiji samo 40,6% domaćinstava od ukupnog broja domaćinstava koristi internet⁸. U vezi sa tim, uočavamo da digitalni jaz postoji kako u pogledu geografskog, tako i ekonomskog položaja stanovništva.

Upotreba IKT u privredi Srbije znatno je zastupljenija nego u domaćinstvima. Čak 98,7% kompanija koristi računare u svom svakodnevnom poslovanju. Sve

⁷ *ICT in Serbia*, Vojvodina ICT Cluster, ICT Network, Nis Cluster of Advanced Technologies, (2013. januar).

⁸ Izveštaj Republičkog zavoda za statistiku (2012).

velike i srednje kompanije poseduju računare (100%), dok je procenat upotrebe računara kod onih preduzeća koja spadaju u grupu malih i mikro kompanija nešto niži i iznosi 98%. Kada je u pitanju elektronska trgovina od ukupnog broja kompanija koje imaju pristup internetu, samo njih 40,1% kupuje dobra ili plaća usluge ovim putem. Elektronska trgovina obuhvata sve aktivnosti kupovine i prodaje proizvoda i usluga koje se obavljaju putem Interneta ili drugih kanala elektronske komunikacije. Posrednici na tržištu, a pre svega maloprodavci i veleprodavci, gube značajan deo tržišta time što se ne uključuju u e-trgovinu. Osim potrošača i trgovaca, e-trgovina je veoma značajna i za proizvođače, jer ona može da omogući lakše uspostavljanje saradnje sa poslovnim partnerima bilo da su to dobavljači materijala ili usluga za njihove proizvode, bilo da su to potencijalni prodavci njihovih proizvoda (veleprodavci i maloprodavci). Proizvođači, takođe, ne koriste pogodnosti koje donosi B2B trgovina. Oko 30% poslovnih transakcija između poslovnih partnera u razvijenim zemljama se obavi elektronskim putem kroz B2B model e-trgovine.

E-trgovinom postiže se lakša kupovina i prodaja, odnosno dostupnost proizvoda i usluga na dnevnom nivou, veća transparentnost cena, bolja dostupnost i uporedivost informacija o proizvodima, veća udobnost kupovine, mogućnost intenzivnije penetracije tržišta, ali i efikasnije kontaktiranje velikog broja potrošača koji mogu biti teritorijalno disperzirani, kao i mogućnost obavljanja velikog broja transakcija u kratkom vremenskom intervalu. Prednosti su i efikasnije i efektivnije poslovanje kroz automatizaciju poslovnih procesa, bržu komunikaciju sa partnerima, efikasnije upravljanje, preciznije i ažurnije evidencije i manje opterećenje administracijom. Elektronskom trgovinom smanjuju se i troškovi poslovanja kroz smanjenje transakcionih troškova između poslovnih partnera, smanjenje troškova vezanih za zakup i uređenje prodajnih objekata, troškova nabavke, logistike, zaliha, radne snage, marketinga i prodaje. Ovaj vid trgovine doprinosi povećanju konkurentnosti kompanija putem otvaranja novih kanala komunikacije. Uz to elektronski način poslovanja preduzećima omogućava dostupnost velikom broju potencijalnih kupaca, smanjenje prostornih i međunarodnih barijera kao i mogućnost ciljanja teritorijalno razuđenih tržišnih niša. Elektronske baze podataka, sa druge strane, omogućavaju preduzećima da na brz i efikasan način, kroz unapređenje odnosa sa klijentima, inoviraju proizvode i usluge iz svog asortimana i time povećaju prodaju. S tim u vezi, u pogledu upotrebe softverskih paketa, 11,8% kompanija koristi ERP softver (uglavnom je reč o najvećim kompanijama), dok je upotreba CRM softvera nešto niža i iznosi 9,4%. Ove brojke ukazuju na postojanje nedovoljno iskorišćenog tržišnog potencijala, što IT kompanijama pruža prostor za dalji razvoj softverskih rešenja i intenzivniji prodor u ovoj oblasti⁹.

⁹ *ICT in Serbia*, Vojvodina ICT Cluster, ICT Network, Nis Cluster of Advanced Technologies, (2013. januar).

Kada su u pitanju investicije u sektor IKT, srpske kompanije investiraju oko 0,5% ukupnih prihoda, što je značajno ispod iznosa koji ulažu međunarodne kompanije, posebno ukoliko uzmemo u obzir visinu prihoda domaćih kompanija u apsolutnom smislu. Situacija je slična i kada je u pitanju broj zaposlenih – srpske kompanije zapošljavaju četiri puta manje IT eksperata u poređenju sa IT kompanijama koje posluju u razvijenim tržišnim ekonomijama¹⁰. U pogledu regionalnog rasporeda IKT kompanija, najveći broj njih lociran je u Beogradu, Nišu i Novom Sadu.

Broj upisanih studenata na fakultete tehničkog profila se konstantno povećava posmatrano nekoliko godina unazad. Informacione i komunikacione tehnologije se izučavaju na preko 40 visokoobrazovanih institucija u Srbiji. Srpski sektor IKT apsorbira većinu diplomaca, što ukazuje na potencijal koji ovaj sektor ima kada je u pitanju kako smanjivanje broja nezaposlenih lica, tako i sprečavanja fenomena „odliva mozgova“, po kome je Srbija, uz par afričkih zemalja, neslavan lider na globalnom nivou.

Tokom 2012. godine više od 10% ukupnog broja studenata koji su upisali prvu godinu, opredelilo se za studije koje se odnose na IKT, što ukazuje na rastuću zainteresovanost studenata za ovu industriju rastućeg potencijala.

NOVI TRENDovi U RAZVOJU IKT U SRBIJI

Informacione tehnologije, zajedno sa obrazovanjem i razvojem, u poslednjih nekoliko godina, prepoznate su i od strane države Srbije kao značajan segment za razvoj društva i srpske ekonomije. U tom cilju sprovedene su sledeće mere: 2004. godine je smanjena carinska stopa na jedan procenat na računare i 2007. godine je PDV smanjen sa 18 na 8%. Država je i do sada bila važan činilac za domaći IT razvoj, ali se nije pozicionirala kao partner IT sektora. Iako je u državnom vlasništvu 35 visoko-obrazovnih IKT institucija na koje se godišnje upisuje oko 5.500 bruća, od kojih 80% studira na račun bužeta Republike Srbije, IT sektor tek počinje da prepoznaje ulogu države u obezbeđivanju neophodnih kadrova. Što se kvantiteta tiče, određene ankete koje su sprovedene u ovoj oblasti pokazuju da treba povećati broj studenata upisanih na IT fakultete, a na tome država treba intenzivno da radi kroz povećanje ulaganja u obrazovanje IT kadrova, obezbeđivanje dodatnog prostora i kvalitetnih predavača i sl. Ono što predstavlja problem i što bi u narednom periodu trebalo da se izmeni jeste izražen kritički odnos koji je prisutan od strane IT sektora prema naučno-istraživačkom radu instituta i laboratorija iz oblasti IKT koje su bez izuzetka u državnom vlasništvu. Kao posledica ovakvog odnosa u Srbiji nije uspostavljen delotvoran „trougao“ znanja koji čine: visoko obrazovanje, naučno-istraživački rad i visoko-inovativne

¹⁰ *ICT in Serbia*, Vojvodina ICT Cluster, ICT Network, Nis Cluster of Advanced Technologies, (2013. januar).

IT firme. Čini se kao da postoji nepremostiva barijera između onih koji su osnovani da troše novac stvarajući znanje (instituti i fakulteti) i onih koji stvaraju novac uz pomoć znanja (IT kompanije). IT industriji je potreban drugačiji inovacioni sistem, koji bi uključivao privatni sektor i srednja i mala preduzeća. Veliki neiskorišćeni potencijal za domaće IT tržište leži u budućoj modernizaciji države i usvajanju savremenih IT rešenja.

Iako saradnja između privatnog IKT sektora i univerziteta na nivou Republike Srbije još uvek nije na zavidnom nivou, značajni pomaci uočavaju se kada je u pitanju Univerzitet u Novom Sadu. Saradnja ovog Univerziteta sa privatnim sektorom ozvaničena je potpisivanjem Strategijskog dogovora o saradnji između Univerziteta i IKT Vojvodina klastera u decembru 2012. godine. Trend koji se sve češće zapaža u domaćoj IT industriji jeste stvaranje naučno-tehnoloških parkova i klastera, kao posebnih oblika saradnje između kompanija. Gotovo je izvesno da će ovakvi pravci razvoja dovesti do većeg priliva stranih direktnih investicija, kao i postavljanje naše zemlje u epicentar regionalne tehnološke mape. U Srbiji za sada postoje tri takva velika centra (Zvezdara, Indija i Novi Sad).

Naučno-tehnološki park Zvezdara osmišljen je kao podrška malim inkubator-preduzećima, koja se bave razvojem novih ideja i njihovom tehnološkom primenom. IT Park Indija zamišljen je kao poslovna podrška razvoju kompanija koje svoje poslovanje temelje na inovacijama i znanju. Ovaj Park obezbeđuje okruženje u kojem velike, globalne kompanije mogu da osnuju specijalizovane centre za razvoj tehnologija. Sa druge strane, specifičan koncept Parka pruža odličan poslovni prostor i delatnostima koje nisu IT orijentisane. Naučno-tehnološki Park Univerziteta u Novom Sadu (koji je u planu da bude završen do kraja 2013. godine) predviđa se da će biti međunarodno prepoznat kao centar regionalnog razvoja i mesto za promociju inovativnih tehnologija, projekata i kompanija. Pored ova tri, planira se i izgradnja Naučno-tehnološkog parka u Nišu, čime se potvrđuje teza o geografskom grupisanju IT centara i preduzeća. Osim toga, ukoliko se izgradi veliki naučno-razvojni Mubadala centar, čija prva faza bila izgradnje fabrike čipova u Srbiji, Srbija bi postala regionalni lider u oblasti IKT.

Osim kroz razvoj naučno-tehnoloških parkova, srpske IT kompanije svoju vidljivost i atraktivnost na međunarodnom IT tržištu žele da povećaju i kroz sve intenzivniju promociju sopstvenih originalnih rešenja u ovoj oblasti. Na ovaj način srpske kompanije žele da kapitalizuju pozitivan višedecenijski imidž u oblasti IT gde naši stručnjaci važe za izuzetno obrazovane i kvalifikovane eksperte, te da se nametnu kao entiteti koji poseduju potrebna znanja, iskustva i resurse koji im omogućavaju pružanje najkvalitetnijih usluga autsorsinga (*eng. outsourcing*), u poređenju sa zemljama u regionu. U skladu sa tim, Srbija je na globalnom nivou prepoznata za izuzetno atraktivnu alternativnu lokaciju za razvoj sofisticiranih softvera, što je za našu zemlju značajno postignuće, a rezultate tako dobrog rejtinga u ovoj oblasti očekujemo već tokom 2014. godine kroz saradnju sa IT kompanijama iz UAE.

Još jedna bitna pretpostavka za razvoj IT industrije je umrežavanje manjih kompanija, odnosno formiranje klastera koje omogućava kompanijama da prošire mrežu kontakata i na taj način ubere dodatne koristi od zajedničkih aktivnosti. Istraživanja su potvrdila da su IKT kompanije iz Novog Sada mnogo više povezane i otvorene za međusobnu saradnju u poređenju sa IT kompanijama iz Beograda. To se posebno duguje njihovoj čvrstoj saradnji kako sa novosadskim univerzitetom, tako i sa lokalnom vlašću. U vezi sa tim, a kao produkt procesa saradnje privatnog i javnog sektora, osnovan je Vojvodina IKT klaster. Reč je o brzorastućoj organizaciji sa izuzetnim potencijalom. Većina poslova ove organizacije usmerena je na strana tržišta. Uprkos krizi, ovaj klaster visoke stope rasta uspeo je da održi upravo zahvaljujući sinergiji koja proizilazi iz međusobnog uticaja tri sektora: poslovni sektor-sektor obrazovanja-lokalna vlast. Strateški cilj ovog klastera, između ostalog, je i da doprinese vidljivosti domaćih IKT kompanija na stranom tržištu.

POTENCIJALI I IZVORI RASTA IKT U SRBIJI

U poslednjih nekoliko godina, usled povećanja broja stranih kompanija na domaćem tržištu, javlja se sve veća potreba za standardizacijom procedura i njihovim usklađivanjem sa procedurama koje postoje u razvijenim tržišnim privredama. Pored toga, sve se više uviđa značaj i potreba za zaštitom i nacionalizacijom tehnoloških rešenja. Efikasna zaštita intelektualne svojine softverskih proizvoda i drugih digitalnih sadržaja pretpostavka je razvoja domaćeg tržišta u ovoj oblasti. Pored direktnih mera za sprovođenje zakona koji uređuje autorska i srodna prava, kao što su ovlašćenja inspekcije, neophodno je podići svest građana o značaju zaštite intelektualne svojine.

Poslovni sektor IKT proizvoda i usluga strateški je okrenut ka izvozu i što većem učešću u globalnoj IKT utakmici kompanija i pojedinaca. Iz ovog razloga neophodno je omogućiti srpskim IKT kompanijama lak i jednostavan pristup svim značajnim informacijama, kao i programima obuke koje se tiču zaštite intelektualne svojine na stranim tržištima. Takođe bi bilo dobro formirati nacionalni CSIRT (Computer Security Incident Response Team), sa ciljem da preventivno deluje i koordinira rešavanje računarsko bezbednosnih incidenata na Internetu. Uz to, potrebno je doneti propise iz oblasti informacione bezbednosti kojima će se dodatno urediti standardi informacione bezbednosti, područja informacione bezbednosti, kao i nadležnosti i zadaci pojedinih institucija u ovoj oblasti. Pored procedura zaštite domaćih kompanija, SIEPA je Vladina agencija koja ima za cilj da olakša stranim investitorima da započnu poslovanje u Srbiji, ali i da podrži izvoz srpskih kompanija. Ova agencija vidi IKT i elektroniku kao glavne pokretače razvoja naše zemlje i podstiče investicije u ove sektore, baveći se aktivnostima intenzivne promocije IKT kompanija u okviru različitih sajmova.

Veliki doprinos razvoju IKT u Srbiji daje Privredna komora Srbije kroz Udruženje informatičke delatnosti. Naime, ovo udruženje stalno inicira sastanke, seminare i konferencije s ciljem da se unapredi razvoj IKT industrije u Srbiji, a polazna pretpostavka je da je koncipiranje optimalnog IKT programa na najbolji način moguće tek ako se u taj proces uključe svi oni na koje se program odnosi i oni koji ovu oblast najbolje poznaju – firme u IT sektoru u Srbiji. Zato je ostvarena formalna i neformalna komunikacija sa više od 1.000 relevantnih IT stručnjaka iz skoro svih preduzeća sa programerskim kapacitetima¹¹. Postavljena je i elektronska anketa na koju je odgovorilo preko 200 stručnjaka iz vodećih programerskih firmi. Anketa je rađena kako bi se dobila potvrda (ili korekcija) polaznih premisa Programa, te dodatne povratne informacije od predstavnika struke. Na ovaj način, trebalo je sagledati realne mogućnosti za napredak kako IT sektora industrije, tako i celokupne privrede što je pozitivan pomak na planu definisanja strategije. Najznačajniji rezultati ankete su predstavljeni u nastavku:

- IT sektor Srbije kao osnovne barijere za dalji razvoj vidi u nedovoljnom znanju političara o postojećim mogućnostima ovog sektora.
- Problem su takođe i slabi kanali komunikacije koji postoje između sektora IKT i kreatora domaće politike.
- Usled visokog prisustva malih i srednjih preduzeća javlja se problem niskog učešća ovih kompanija u velikim IT projektima i, samim tim, nemogućnost dobijanja značajnijih referenci.
- Izuzetno su visoki troškovi poslovanja firmi u ovom sektoru, kao i poreske obaveze prema državi. U vezi sa tim, predlaže se uvođenje poreskih olakšica koje bi, dalje, podstakle ulaganja u IT sektor, ali i davanje subvencija za početnike u IT sektoru i subvencije za krajnje korisnike za nabavku opreme i softvera proizvedenih od strane domaćih kompanija. Jedna od mera koje se predlažu od strane privrednika koji posluju u IT sektoru jeste da doprinose na plate zaposlenih IT stručnjaka koji padaju na teret poslodavca finansira država.
- Iako poslednjih godina nešto manji, i dalje je zastupljen problem odliva stručnih kadrova, kako zbog nemogućnosti zapošljavanja, tako i loših mogućnosti za dalje usavršavanje.
- Potrebno je na nacionalnom nivou razmisliti o problemu usklađivanja potreba za kadrovima koje postoje u privredi sa obrazovnom strukturom studenata. Pitanje modernizacije nastavnih programa i povećanje upisnih kvota za IT studije javlja se kao neminovno.

Jedan od osnovnih uslova za razvoj novih inovacionih projekata u oblasti IKT je što lakši pristup kapitalu neophodnom za proces finansiranja istraživanja i razvoja koji će na kraju dovesti do proizvoda koji ima dobar potencijal za plasman na globalno tržište. Ovaj kapital je neophodan u početnim stadijumima razvoja

¹¹ PKS, Udruženje informatičke delatnosti, Analiza IT sektora Srbije, 2013.

inovacionih kompanija ne samo da bi razvile i usavršile nov proizvod, već i da bi se finansirao plasman proizvoda na tržište.

Ovakvo investiranje grupa ili fondova u početnim stadijumima razvoja kompanija ili projekata (tzv. anđeoski kapital) omogućilo je kompanijama i projektima kao što su Gugl (Google), Amazon (Amazon.com), Jutjub (YouTube) ili E-bej (eBay) da dostignu današnju vodeću poziciju na globalnom tržištu. Iz ovog razloga Evropska komisija intenzivno pomaže razvoj novih mreža fondova kapitala i promoviše ovakav način investiranja u mala i srednja preduzeća. Za ovakve investitore najatraktivnije su investicije upravo u IKT sektor jer je u ovom sektoru najveći broj inovativnih projekata koji se mogu lako i jednostavno distribuirati na međunarodna tržišta. S tim u vezi, neophodno je dobro informisati preduzetnike i kompanije i edukovati ih o mogućnostima za pronalaženje ovakvih izvora kapitala za realizaciju njihovih inovativnih projekata, ali i predočiti investitorima sve prednosti i rizike koje ovakav vid investicije nosi. Proizvod ovih aktivnosti bio bi razvoj svesti o mogućnostima i potrebama za finansiranje novih inovativnih projekata u IKT i razvoj mogućnosti za naše inovativne IKT kompanije da što brže razviju i plasiraju na strana tržišta svoje proizvode i usluge što bi direktno uticalo na rast izvoza Republike Srbije.

Internet omogućava svakom pojedincu ili organizaciji da svoje IKT proizvode i usluge plasiraju na globalno tržište uz minimalne troškove i utrošak minimalnih resursa, jer praktično sve što je potrebno jeste računar i internet konekcija. Isto tako Internet je omogućio pojedincima iz raznih delova sveta da u realnom vremenu komuniciraju i zajednički rade na projektima kao da se nalaze u istoj kancelariji. Ovu činjenicu su iskoristile kompanije sa razvijenih IKT tržišta i u cilju smanjenja troškova (prostor, materijal, porezi) angažovale radnu snagu iz manje razvijenih zemalja i to isključivo komunikacijom i slanjem sredstava preko interneta, pri čemu ndržava u kojoj se odvija ta usluga najčešće ne može ni da registruje ovakvu aktivnost. U našoj zemlji je ista situacija i procenjuje se da trenutno 25% naših inženjera rade za strane softverske kompanije na ovaj način, pri čemu je taj broj u stalnom porastu. U ovakvoj situaciji naše kompanije koje plaćaju visoke poreze i doprinose za regularno zaposlene stručnjake teško konkurišu stranim kompanijama i teško zadržavaju svoje zaposlene u čiju su edukaciju i obuku već uložili. To znači da ukupna stopa poreza i doprinosa za zaposlene direktno utiče na konkurentnost domaćih softverskih kompanija.

Glavni konkurenti naše zemlje na evropskom tržištu, Rumunija i Bugarska, već su preduzele značajne korake u ovom smislu, a primer Belorusije je pokazao koliko ovakva mera može biti plodonosna kako za IKT tržište tako i finansijski za samu državu.

Ono što je od izuzetnog značaja za Srbiju, predstavlja činjenica da investiciona kompanija iz Ujedinjenih Arapskih Emirata – Mubadala planira kroz dve godine izgradnju fabrike čipova u našoj zemlji. Procenjuje se da će se ova investicija realizovati kroz dve faze. Prva faza podrazumevala bi izgradnju centra za

istraživanje i razvoj informacionih tehnologija, gde bi se zaposlili vrhunski stručnjaci i inženjeri. Druga faza u fokus bi stavila izgradnju fabrike čipova. Realizacija ovog projekta zahtevala bi angažovanje velikog broja stručnjaka iz ove oblasti što investitori ističu kao ključni problem. Naime, Srbija uopšte ne školuje livce silicijuma koji su za poslovanje ove fabrike neophodni. Takođe su potrebni i drugi stručnjaci iz ove oblasti, kojih u Srbiji ima, ali ne u dovoljnom broju. Predviđa se da će za ovaj projekat biti potrebno između hiljadu i dve hiljade IT stručnjaka kojima Srbija ne raspolaze. U skladu sa tim, akcenat se u narednom periodu mora staviti na obrazovanju većeg broja stručnjaka iz ove oblasti. Država i univerziteti bi trebalo da naprave stratešku saradnju i da povećaju kvote za upis IT stručnjaka. Pored toga, neophodno je da se ovim stručnjacima poboljšaju uslovi rada, kao i da im se ukaže na nove mogućnosti. Srpski studenti su u inostranstvu izuzetno cenjeni i već nakon završene treće ili četvrte godine studija odlaze iz Srbije, jer im strane države nude bolje uslove za dalje školovanje i zapošljavanje.

”Mubadala“ je druga na svetu firma u oblasti IT proizvodnje. Pri tome, IT je samo jedna od osam različitih delatnosti ove kompanije koja je nastala 2002. godine sa zadatkom da novac od nafte pretvori u druge investicije koje bi dugoročno pomogle Abu Dabiju da ne bude zavistan od naftnih izvorišta, već da svoj bruto domaći proizvod većinski pravi od drugih poslova. Fabrika čipova u Srbiji bila bi slična onoj koju ova kompanija ima u Americi, kao i pogonima koje završava u Nemačkoj. Izgradnja fabrike čipova u Srbiji bi našu zemlju postavila na globalnu mapu onih zemalja koje su u stanju da se bave visokotehnološkim industrijama.

Domaće tržište jedan od najvećih potencijala za IT kompanije koje posluju u Srbiji. Naime, privreda Srbije se još uvek nalazi u procesu tranzicije, pa ne čudi to da mnoge kompanije u svom poslovanju koriste zastarelu tehnologiju koja se mora modernizovati. Takođe, sa razvojem poslovanja razvija se i svest o neophodnosti IT rešenja koja bi se javila kao podrška procesu upravljanja u vidu različitih softverskih paketa. Neophodno je snažno podsticanje uvođenja IKT u poslovanje malih i srednjih preduzeća čime bi se, i na ovaj način, doprinelo povećanju nivoa konkurentnosti nacionalne ekonomije. U primeni e-poslovanja i korišćenju Interneta, mala i srednja preduzeća koja posluju u Srbiji značajno zaostaju za većinom članica EU. Najčešći oblik korišćenja Interneta od strane ovih preduzeća odnosi se na e-bankarstvo i e-plaćanje, dok je e-trgovina još uvek nedovoljno zastupljena. Internet kao kanal prodaje i, generalno, komunikacije sa potrošačima i partnerima ima poseban značaj za mala i srednja preduzeća koja su često usmerena na određenu tržišnu nišu i manje su im dostupne velike prodajne mreže. Sa druge strane, radi jačanja segmenta malih i srednjih treba podsticati interesna udruživanja u oblasti e-trgovine. Ključne aktivnosti za podršku uvođenja e-poslovanja i e-trgovine u ovim preduzećima su edukacija ključnih stejkholdera i finansijska pomoć za primenu ovog koncepta.

Prvi korak je edukacija menadžmenta malih i srednjih preduzeća i njihovih zaposlenih. Edukacija treba da ubedi preduzeća da će podići svoju konkurentnost ukoliko prihvate koncept e-poslovanja i e-trgovine. Nakon toga, mala i srednja preduzeća treba da dobiju znanja o načinu uvođenja koncepta e-poslovanja i e-trgovine i njihove firme, kao odgovarajuću konsultantsku pomoć pri uvođenju inovacija u e-poslovanje i razvoju softverskih rešenja, savetodavnu pomoć za nabavku IT opreme i sl.

Drugi bitan element za uvođenje e-poslovanja i e-trgovine je subvencionisanje i kreditiranje za ulaganje u razvoj e-trgovine. Finansijska pomoć treba da se ograniči i da bude usko vezana za uvođenje koncepta e-poslovanja i e-trgovine. Ukoliko bi se posvetile istraživanju poslovne klime u Srbiji, IT kompanije bi kroz iznalaženje rešenja za realne probleme u ekonomiji stvorile kako razvojne mogućnosti za sebe, tako i za povećanje produktivnosti i konkurentnosti srpske privrede. Ovaj proces bi doveo do daljeg prelivanja pozitivnih efekata u IT industriju, odnosno, doprineo bi simultanom razvoju kako sektora IKT, tako i do napretka celokupne privrede. Prema Nacionalnoj strategiji razvoja ovog sektora, planira se da domaće IKT kompanije u 2020. godini ostvare prihod od najmanje pet milijardi evra, što bi obuhvatalo usluge elektronskih komunikacija, IT usluge, IKT opremu i licence za softverske pakete.

ZAKLJUČNA RAZMATRANJA I PREPORUKE

IKT sektor Srbije poseduje značajan potencijal kojim bi se u narednom periodu morao intenzivnije razviti u pravi izvor privrednog razvoja. Neophodno je povećati aktivnost države u domenu pomoći ovom sektoru, kao i raditi na tešnjoj saradnji između IKT, sektora obrazovanja i privatnih kompanija. Time bi došlo do stvaranja sinergetskog efekta, što bi se pozitivno odrazilo na razvoj celokupne privrede. Akcenat bi u narednom periodu trebalo staviti i na razvoj IT stručnjaka, na modernizaciju obrazovnog sistema, kao i zapošljavanje ovih eksperata u domaćoj privredi. Prednost koju Srbija ima kada su u pitanju visoko kvalifikovani kadrovi u ovoj oblasti, jeste njihova dugogodišnja saradnja sa stranim kompanijama. Takođe, najrespektabilniji fakulteti u oblasti IKT i dalje imaju sposobnost da produkuju stručnjake koji nakon završenih studija poseduju zadovoljavajući nivo znanja u ovoj oblasti.

Srpska privreda, kao nedovoljno razvijena, tranziciona privreda, ima potrebu za savremenim IKT rešenjima. Samo značajnijim ulaganjem u ovaj sektor i razvojem IKT kadrova može se podstaći stvaranje jake, na znanju, informacijama i tehnologiji zasnovane privrede. Radi podsticanja razvoja ove oblasti potrebno je da država izgradi mehanizme i instrumente, obrazuje odgovarajuće fondove a redosled akcija za podršku razvoju IKT sektoru bi trebalo da bude sledeći:

- Prilagođavanje obrazovnog sistema potrebama IT industrije;

- Osavremenjavanje nastavnih programa i povećanje upisnih kvota za IT studije;
- Uvesti poreske olakšice koje podstiču ulaganja u IT sektor;
- Različite vrste podrške domaćim izvoznicima softvera;
- Subvencije za početnike u IT sektoru do 25.000 evra;
- Subvencije za krajnje korisnike za nabavku opreme i softvera;

Uz to preporuke koje bi mogle unaprediti poslovni ambijent u IKT sektoru su sledeće:

- Napraviti centar koji bi bio nosioc udruženja i obaveštenja prema Klasterima i malim firmama koje se bave IT sektorom i koji bi prepoznao dobre ideje, filtrirao ih i dalje podržavao u razvoju, odnosno formirati Informatičku komoru Srbije kao krovno udruženje u IKT industriji.
- Kreirati portal i indeks domaćih firmi (npr. LinkedIn grupa za lokalnu saradnju). s ciljem udruživanja malih preduzeća za zajedničko učestvovanje na stranim tenderima. Baza iskustava na stranim tržištima i tumačenje lokalnih propisa.
- Organizovati saradnju domaćih kompanija i edukovati menadžere za vezu domaćih IT kompanija i stranog tržišta.
- Izraditi strateške planove za pomoć malim preduzećima u IT sektoru, organizovati zajedničku promociju i obezbeđivanje bespovratnih sredstava za mala IT preduzeća
- Organizovati IT udruženje koji bi se bavilo plasmanom domaćih IT proizvoda i usluga na međunarodno tržište u smislu posrednika između kupaca i malih IT preduzeća koja nemaju dovoljno resursa i mogućnosti da samostalno uspostave proceduru i logistički isprate ovaj proces.
- Povećanje vidljivosti Srbije kao IKT destinacije i intenzivnija podrška države u prodaji/lobiranju u IKT industriji.

Literatura

1. *Europe 2020*, European Commission, 2013.
2. *MAP*, No. 1-2/2013, Institut ekonomskih nauka, Beograd.
3. Matijević M, *Izveštaji i ankete o IKT u Srbiji*, Mineco Computers, 2012.
4. Ministarstvo finansija i privrede, IKT klasteri, Privredne komore Srbije, Mineco Computers, *Anketa o ključnim stavovima u IT sektoru*, 2013.
5. NBS, *Izveštaji 2013*.
6. Pascall S., *Serbia ICT RTD Technological Audit*, European Commission, 2010.
7. PKS, Udruženje informatičke delatnosti, *Izveštaj o poreskim olakšicama*, 2013.
8. PSK, Udruženje informatičke delatnosti, *Analiza IT sektora Srbije*, 2013.
9. RZS, *Izveštaj o upotrebi IKT u Srbiji*, 2012.

10. *Strategija razvoja informacionog društva u Republici Srbiji do 2020. godine*, "Sl. glasnik RS", br. 51/2010.
11. Vojvodina ICT Cluster, ICT Network, Nis Cluster of Advanced Technologies, *ICT in Serbia, 2013*.

FEATURES AND CONDITIONS FOR ICT INDUSTRY DEVELOPMENT IN SERBIA^[1]

**Ivana Domazet
Milena Lazić
Vladimir Simović**

Abstract

Information and communication technologies (ICT) have a great potential for the Serbian economy development. According to the basic indicators, ICT in Serbia is at its rudimentary level, which should not be seen as a limitation, but as the room for further improvement. There is a large unused market potential when it comes to ICT products and services, and it exists both in domestic and foreign markets. In order to take advantage of the existing potential in this industry segment it is necessary to increase the investment in this extremely productive sector, to encourage the production and sale of local ICT products either through tax companies from the ICT sector, either through various forms of subsidies when purchasing domestic ICT products but also through education policy, i.e. through increasing enrollment quotas for students in orientations such as: electrical engineering, mechanical engineering, technology and other related orientations relevant to the development of ICT. The repositioning of companies in this sector is necessary, so that Serbia would get the position of the regional leader in attracting foreign direct investments, especially in the field ICT, which needs the greater government assistance. This is supported by the development of science and technology parks as well as the associations of ICT companies into clusters in order to increase the market power. In the future, Serbia expects the growing

^[1] This paper is a part of research projects numbers 47009 (*European Integrations and Social and Economic Changes in Serbian Economy on the way to the EU*) and 179015 (*Challenges and Prospects of Structural Changes in Serbia: Strategic Directions for Economic Development and Harmonization with EU Requirements*), financed by the Ministry of Education and Science and Technological Development (presently known as The Ministry of Education and Science) of the Republic of Serbia.

presence of "Mubadala" company from Saudi Arabia, one of the global leaders in the ICT field, which will have a positive impact both on the development of the ICT sector in Serbia, and the development of the whole economy and unemployment reduction.

Keywords: *ICT Industry, Information Technology, Telecommunications, Growth and Development*

NOVE INFORMATIČKE TEHNOLOGIJE I PRIVREDNI RAST

Boris Jevtić¹
Dušan Marković²

Apstrakt

Bogatstvo nacija i ekonomski rast su vođeni produktivnošću. Produktivniji radnici zarađuju više, imaju bolji standard života nego prethodne generacije. Proučavajnje pokretačkih poluga rasta produktivnosti je važno pitanje za istraživače i kreatore politike podjednako. Prihvatajući prihvaćeno saznanje da ulaganje u IT generiše ekonomski rast, ovaj rad se oslanja na neke od teorijskih izvora i analitičke studije na tu temu. Cilj rada jeste, da se ukaže na različite nivoe uticaja IT na privredni rast, da podrži kvantifikaciju uticaja IT na rast produktivnosti po osnovu metoda: zaposlenosti, parametarskog i ne-parametarskog pristupa u proceni proizvodne funkcije, nivoa agregacije –na nivou zemlje, industrije i preduzeća, kao i merenja IT proizvoda –hardvera i softvera, prenosa podataka, širokopojsnih veza, mobilnih telekomunikacija, ulaganja u povezani kapital ljudskih resursa, organizacije i osiguranja, da bi se postigao bolji sinergijski efekat IT na makro i mikro nivou na razvoju.

***Ključne reči:** Informacione tehnologije, ekonomski rast, produktivnost, inovativnost, konkurentnost*

UVOD

Tehnologije koje su napravile dramatičan prodor u performansama zemalja i njihovih privreda, kao i načinu i kvalitetu života njihovih građana su prevenstaveno: mobilna telefonija, automatizacija naučnog rada, internet, klauđ tehnologija, robotika, automatizacija vozila i druge. Informacione tehnologije (IT)

¹doktorske studije IKT, RAF Beograd, Knez Mihajlova 10,
Email:boris.jevtic10@gmail.com

²doktorske studije IKT, Fakultet tehničkih nauka Kragujevac, Email:
dusan.markovic@bbs.edu.rs

su se među njima pokazale kao ključne tehnologije razvoja protekle decenije jer su preko:raširenog interneta, mobilne telefonije i širokopojasnog prenosa i mreža postale sastavni deo privrednog života.

Koliko i kako one utiču na privredni rast, produktivnost i ukupnu efikasnost preduzeća, do kog nivoa instrumenti merenja ovih uticaja dosežu i šta je mogući problem kvantifikacije njihovog uticaja, jesu pitanja od posebnog intresovanja stručne i teorijske literature.

Uprkos padu i zastoju ekonomske aktivnosti u nekoliko poslednjih godina, ekonomske koristi IT se nisu izgubile ovim padom u industriji, samom IT proizvodnom sektoru, te ova pitanja ostaju aktuelna za akademsku javnost i organe odlučivanja neke zemlje ili preduzeća. Ovo posebno jer su IT postale bitan faktor ekonomskog života u najvećem broju zemalja. Najveći broj preduzeća danas koristi kompjutere i međunarodne IT vezeza ekonomske svrhe- kupovinu, prodaju i izmeštanje proizvoda i usluga. Nasuprot širokoj rasprostranjenosti IT, ostaje pitanje uticaja ovih tehnologija na ekonomske performanse zemlje i njenih privrednih jedinica. Samo je nekoliko zemalja uspelo da jasnije spozna faktore pozitivnog rasta produktivnosti u privrednim sektorima koji su najviše ulagali u tehnologiju, kao i uslužnim sektorima poput trgovine, finansijskih i poslovnih usluga.

Rast produktivnosti posebno u SAD, Australiji i Kanadi, govori u prilog rastu koji je vođen informacionim tehnologijam, koji se nastavlja i danas, upućujući na izvore povećanje produktivnosti u ovim zemljama. Tehnološki progres u IT proizvodima u uslužnom sektoru je sve intenzivniji, utiče na smanjenje cena i vodi širokom spektru novih primena. Pored elektronske trgovine, elektronska komunikacija sa kupcima i klijentima, iako u početnim fazama razvoja sve više dobija na važnosti. Širokopojasna mreža se rapidno širi, a aktivnosti u telekomunikacijskom sektoru rastu. Informacione tehnologije ostaju tehnologije koje podstiču budući razvoj i inovacije.

U tom smislu će u ovom radu biti prezentovani teorijski osnovi i istraživanja vezana za uticaje i merenja doprinosa IT rastu i privrednim performansama, zatim će se kroz dva dela definisati mogući uticaji ovih tehnologija na makro i mikro nivou, diskutovati rezultati i prezentovati zaključci.

TEORIJSKI OVIR

Informacione tehnologije i njihov uticaj na razvoj i privredu su predmet brojnih studija, koje s jedne strane pokazuju različite aspekte doprinosa IT proizvodnji i uslugama, efikasnosti i rastu privrede, koristeći različite naučne metode. Neki od teorijskih radova upućuju na kvalitativne rezultate koji se odnose na IT kao na tehnologiju opšte podrške (od bruto nacionalnog proizvoda do performansi preduzeća), a drugi na kvantitativne ishode koji se odnose na rezultate po osnovu elastičnosti IT investicija. Uticaj IT na makro ekonomskom nivou (Colecchia i

Schreyer, 2002) upućuje na doprinos investicija u IT na kapital i rast u mnogim zemljama OECD-a, 1990.tih godina. Gruba definicija IT ulaganja ne uključuje potpun uticaj IT na privredu, već je prihvatljivija definicija IT kao tehnologije za opštu podršku. Ova definicija je zasnovana na konceptu udruženom sa IT investicijama (Jovanovic i Rousseau, 2005). IT olakšava stvaranje novih znanja kroz efikasan proces i saradnju, pružanje i stvaranje informacija. Brže stvaranje informacija omogućava firmama da razmatraju savremene načine komuniciranja sa dobavljačima ili uređuju sisteme distribucije, te optimalno reorganizuju svoje procese. Neki rezultati ovakvih teorijskih studija se navode u narednoj tabeli:

Tabela 1. Pregled nekih studija IT literature

Autori studije	Metode	Rezultati
Brynjolfsson i Yang (1996)	Studija zasnovana na 150 istraživanja	Razmatra objašnjenja paradoksa produktivnosti, merenjem povezanosti IT autputa, (problemi nedostatka podataka i adekvatnih analitičkih metoda)
Brynjolfsson i Hitt(2000)	Pregled teorijskih izvora vezanih za veću produktivnost i promenu organizacije na nivou studija preduzeća	Zavisnost IT performansi od komplementarnih insitucionalnih investicija u nematereijalne aspekte, (ovi faktori nisu korektno definisani tadicionaalnim makroekonomskim merenjem, Solow Paradoks)
Baily (2012)	Sumirani indikatori strukturnih promena, rasta finansija, primera dobre prakse i drugih	IT je važan, ali ne i jedini faktor koji doprinosi povećanju produktivnosti. Konkurencija i globalizacija su dalji vodiči
Dedrick i drugi, (2003)	Istraživanje sprovedeno za 15 zemalja na nacionalnom i na nivou 19 preduzeća iz ovih zemalja, u periodu: 1987-2002.	Paradoks produktivnosti je pobijen, veća ulaganja IT u različitim firmama mogu da se obasne komplementarnim investicijama u organizacioni kapital
Melville i drugi (2004)	Razvoj modela dodate vrednosti IT biznisa na resurse, zasnovan na pregledu teorijskih izvora	IT ulaganja doprinose vrednosti, dok uticaj zavisi od niova komplementarnih resursa, konkuretske klime, opšteg makroekonomskog okruženja. Sinergija tehničkih i ljudskih IT resursa utiče na povećanje konkuretske prednosti, nacionalne i preduzeća
Stiroh (2005)	Razvoj modela dodate vrednosti IT biznisa na resurse, zasnovan na pregledu teorijskih izvora	Potvrđuju se nivoi saturacije u IT elasticitetu.

Izvor: Izbor autora

U svojim analizama, Stiroh (2005) objedinjuje ekonometrijskim procenama uticaje i ishode IT na produktivnost. Prema Brynjolfsson i Yang (1996), koji su istražili rezultate preko 150 studija ne može se tvrditi da je usled neadekvatnih analitičkih metoda i nedovoljnih indikatora moguće postojanje jake veze između IT i produktivnosti rada do 1908-tih i početkom 1990-tih. Nasuprot tome, Melville i drugi, (2004) tvrde da ulaganja u IT doprinose unapređenju vrednosti, pri čemu uticaj IT potrošnje zavisi od nivoa komplementarnih resursa poput: klime konkurencije, opštih makroekonomskih uslova i okruženja.

Uglavnom, samo sinergija tehničkih i ljudskih IT resursa pruža krakoročnu konkurentsku prednost. U pregledu literature o širokopojasnom prenosu i njegovom doprinosu privrednom razvoju vidljivo je da broadband ima opšti pozitivan uticaj, uz opasku da kvalitativni uticaj ne može baš precizno da se izmeri. U literaturi o IT (Oz, 2005), upućuje se na izazove sa kojima se susreću istraživači pokušavajući da umanje uticaj IT. Često se teoretičari neslažu u tome, da IT predstavljaju posebne tehnologije u smislu uticaja na mnoge sektore i privredne aktivnosti i njihovu produktivnost.

Različiti ekonometrijski pristupi mogućem uticaju IT na rast produktivnosti bi mogli da se klasifikuju u parametarske i ne-parametarske tehnike. Robert Solow je svoja istraživanja (Solow, 1957), bazirao na tehničkim promenama i agregatnoj proizvodnoj funkciji, što su diskutovali u svojim radovima i Barro (1999), Aghion i Howitt (2007). Ne-parametarski pristup uključuje ekonomske teorije proizvodnje pri definisanju empiričkog merenja parametara proizvodne funkcije formiranjem ekonomskih brojeva indeksa. Preduslov identifikovanju parametara je bilo vrednovanje neoklasičnih pretpostavki poput: mogućnosti predstavljanja proizvodnih procesa preko proizvodnih funkcija i različitih inputa - različitih tržišnih faktora konkurentnosti, cena i efikasnog ponašanja proizvođača: profita, maksimizacije ili minimizacije troškova. U parametarskom pristupu, ekonometrijske metode se primenjuju u cilju direktne procene parametara proizvodne funkcije. Oba pristupa pružaju valjanje alate za istraživanje: koliko se nacionalnog ili privrednog rasta u autputu može objasniti rastom različitih inputa kapitala. Merenje postepenog rasta inputnih faktora produktivnosti omogućava istraživačima da razlikuju IT i ne-IT kapital, (OECD, 2012; Jorgenson i drugi, 2005b; Jorgenson i Timmer, 2011; van Ark i drugi 2003). Indeks kojim se meri doprinos kombinovanih faktora inputa, stope rasta ovih faktora (kapitala i rada), prema teoriji proizvodnje, uključuje faktor učešća u prihodu kao opšti, govori o elastičnosti proizvodnje i učešću rada u ukupnim troškovima. U ekonometrijskim procenama proizvodne funkcije, elastičnost se tumači kao element uticaja na promene od 1% u rastu autputa. Preko Cobb-Douglas-ove proizvodne funkcije sa IT i ne-IT kapitalom i radom kao inputima, funkcija je logična i podeljena po časovima rada na obe strane da bi stvorila vidljiv rast- omogućavanjem smanjenja potrebe za kapitalom, boljim korišćenjem opreme, samnjenjem zaliha ili prostora, boljim prenosom informacija, boljim odlučivanjem o smanjenju troškova rada

(Arvanitis i Loukis, 2009; Atrostic i drugi, 2002), nižim troškovim, komunikacijama koje omogućavaju firmi da inovira proizvode, organizaciju, procese ili tržište (Brynjolfsson i Saunders, 2010).

Prirodu novih ideja i tehnika koje utiču na privredu zasnovanu na najširim osnovama informativnih tehnologija zagovarali su brojni teoretičari, izdvajajući sledeće koristi: široku mogućnost unapređenja, eksperimentisanje, kontinuirano samnjenje troškova, olakšanje budućih inovacija proizvoda i procesa (innovation spawning). Takav proces prelivanja (spillover) u praksi ipak traži određeno vreme da bi se poslovni proces u celosti transformisao i okoristio od IT kao generalne tehnologije podrške. Određena efikasnost proizašla iz upotrebe produktivnih ulaganja u novu opremu ne odnosi se samo na proizvodne sektore, već i na usluge (Stiroh, 2002b) gde se kompjuteri i IT oprema koriste sve više u digitalizaciji poslovanja. U narednoj formuli se bliže ilustruje moguće kvantifikovanje prelivevinih efekata IT:

$$\Delta \ln y = \bar{v}_{K_{NT}} \Delta \ln k_{NT} + \bar{v}_{K_{IT}} \Delta \ln k_{IT} + \bar{v}_L \Delta \ln L_Q + \bar{w}_{NT} \ln A_{NT} + \bar{w}_{IT} \ln A_{IT} \quad (1)$$

Legenda: $\Delta \ln y$ označava rast produktivnosti rada (po času rada), $\Delta \ln k_{NT}$ je ne-IT capital koji zavisi od (inputa ne-IT kapitala po času rada), $\Delta \ln L_Q$ predstavlja kvalitativni rast rada (rast u isplatama).

Doprinosi rastu produktivnosti rada proizlaze iz grupe svakog od faktora njihovih stope rasta, u skladu sa učešćem svakog od faktora u prihodima i ukupnom rezultatu. Pretpostavka ovog modela jeste perfektna konkurencija i stalni povraćaji ulaznog učešća kapitala koji stvara određenu elastičnost. Ovde nisu uključeni uticaji tehnoloških promena na rast jer su već izmereni kvalitativnim unapređenjima kapitala i radaopredmećenima u njima. Neki autori (Jorgenson, 1966). Aghion i Howitt (2007) razmatrajući pitanja inovacija ističu da je teško odvojiti akumulaciju kapitala od uticaja inovacija, posebno na nacionalnom nivou, ili na nivou određenih sektora industrije, posebno onih koji su ne-IT intenzivni sektori od IT intenzivnih sektora. IT proizvodni sektori i sektori koji koriste IT se razlikuju i po visini učešća IT kapitala (nominalnog IT kapitala u ukupnom kapitalu firme), kao medijan ukupnog industrijskog sektora (Stiroh, 2002b, 2006; Jorgenson et al., 2005b; Baily and Lawrence, 2001; Bosworth and Triplett, 2004).

Uticaj IT u neoklasičnom teorijskom pristupu ukupom rastu, je zasnovan na ideji da povećanje IT kapitala zavisi od inputa većeg ulaganja IT po zaposlenom, a povezuje se i sa rapidnim padom cena IT faktora, te veći porast nije moguć dok god je nisko učešće IT sektora u ukupnoj privredi. Neoklasični pristup podržava neku procenu od 60% rasta produktivnosti rada pod uticajem ulaganja IT kapitala. Ovo može da se ilustruje primerima u vreme Nove ekonomije, koji su vodili povećanju cena zakupa IT opreme u odnosu na druga sredstva, pri čemu se ovaj

pristup zalaže za uvažavanje kvantifikacije svih izvora rasta u nekom sistematskom i konzistentnom neklasičnom okviru.

Savremeni pristupi se zalažu za veće uvažavanje generatora ukupnog rasta, ukupnog rasta produktivnosti i van IT proizvodnog sektora. Alternativni pristupi privrednom rastu vezani su za rast produktivnosti zahvaljujući tehnološkom progresu van IT sektora i ciklusnoj dinamici koja je vodila ka opreznom zapošljavanju i pojačanom konkurentskom pritisku (Gordon, 2003; Oliner i drugi, 2007). Evropska unija od 1995. godine iskazuje nižu produktivnost i niža IT ulaganja, različito od SAD povećavajući rast bitnih tehničkih sektora početkom 2000. godine (van Ark i Inklaar, 2005). Daveri (2002) je istakao da se deo razlika između EU i SAD odnosi i na nove tehnologije. Učešće IT u ukupnim investicijama je oko polovine do dve trećine nivoa ulaganja u SAD-u. Australia je takođe primer države sa visokim rastom produktivnosti u industrijama koje koriste IT, a istovremeno nema visoko razvijen sam IT proizvodni sektor.

Neka druga teorijska istraživanja ističu važnost *komponenti organizacije* produktivnost IT. Bresnahan (2002) ističe da se promene na nivou neke firme materijalizuju kroz najmanje sledeće povezane faktore: IT je efikasniji kroz viši kvalitet usluga i njihov rezultat, decentralizovano odlučivanje i obučenu radnu snagu. Black i Lynch (2001) upućuju na važnost radne snage u organizaciji za produktivnost IT, gde smatraju da sa većim brojem ne-upravljačkog osoblja koje koristi kompjutere raste i produktivnost fabrike, dok na to ne utiče toliko i broj menadžera koji koriste kompjutere, što upućuje na važnost srednjeg i nižeg nivoa zaposlenih i njihove savremene obuke iz novih IT tehnologija na produktivnost. Crespi (2007) upućuje na važnost uključivanja organizacionog kapitala jer on povećava ili smanjuje rast IT ulaganja, dok Bertschek i Kaiser (2004) ne podržavaju u celosti individualni rezultat po elasticitet IT investicija, smatrajući da se one ne razlikuju značajno između firmi, sa, ili bez reorganizacije radnih mesta. Na nivou preduzeća, stalna ulaganja IT, više od 20% ukupnih ulaganja su bila zabeležena u SAD-u 1990.tih, više od 15% u Velikoj Britaniji (Colecchia and Schreyer, 2002). Triplett i Bosworth (2006) se zalažu za stvarne promene kroz određeno vreme koje su vidljivije usled rasta IT kapitala. Doprinos IT kapitala u sektorima koji ga koriste: transport na primer, zdravstvenim uslugama, bankarstvu je vrlo visok. Investicije u IT su sve veće, primena IT tehnologija se sve više širi u druge privredne sektore. Uticaji *umrežavanja* su sve veći, što brojni teoretičari (Hardy, 1980; Le, 1984; Majumdar i drugi, 2009) smatraju osnovnom premisom telekomunikacija i širokopojasnog prenosa.

Za IT uopšte ili za kompjuterizaciju, postojanje spilovera (*prelivanja*) kroz mreže idruge kanale, znači da će vertikalno prelivanje kroz vertikalno povezane industrije uticati i na rast produktivnosti vidljiv kroz industrije koje koriste IT. Prelivanje je uočljivo kroz korišćenje IT ili ulaganja koja dalje mogu imati pozitivan uticaj na produktivnost, što je i znak inovacija u nekoj industriji.

MOGUĆI NIVOI UTICAJA INFORMACIONIH TEHNOLOGIJA NA PRIVREDNI RAST

U ovom delu rada pokušava se sistematizacija različitih empiričkih rezultata rastućeg uticaja IT na privredni rast, sa dva osnovna nivoa: makro I mikro sa primerima kvantifikacije IT na rast produktivnosti po metodama: zaposlenosti, u kojoj se razlikuju parametarski i ne-parametarski pristup u ekonometrijskoj projekciji proizvodne funkcije; agregacije, za nivo neke zemlje, industrijske grane ili firme, i proizvodnog sektora IT, hardvera, softvera, IT komunikacija (internet, širokopoljsne mreže), mobilnih telekominikacija.

Makro uticaji

IT kao savremene tehnologije promena imaju potencijal da stvaraju masovni ekonomski uticaj u smislu profita, kapitalnih investicija i bruto društvenog proizvoda. Napredna robotika na primer ima potencijal da utiče sa 6,3 triliona USD \$ na globalnu cenu rada; Klauđ tehnologije imaju potencijal da unaprede produktivnost od 3 triliona USD \$ u IT potrošnji globalnih firmi, kao i da podstaknu stvaranje novih elektronskih proizvoda i usluga za milijarde kupaca i preduzeća. Primeri tehnologija (McKinsey Global Institut, 2013) koje imaju potencijale dramatičnih poremena rada, stvaranja novih mogućnosti, poslovanja i faktora rasta komparativne prednosti nacija sa potencijalno najjačim probojem u privrednom razvoju i do 2025.godine se daju u sledećem pregledu:

Mobilni Internet	Mobilni kompjuterski delovi i dostupnekonekcije <ol style="list-style-type: none"> a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 5 miliona USD \$ prema 4002 USD \$ cene najbržeg superkompjuteru 1975. godine koja u poređenju sa nekim iPhone 4 danas, jednakih performansi (MFLOPS) 6x veći rast prodaje smarttelefona i tableta od kad su lansirani 2007. b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursakoji mogu da imaju koristan uticaj: 4,3 biliona ljudi čeka da se poveže na internet, potencijalno putem mobilnog internet, 1 bilion transakcija i povezanih radnika, oko 40% globalne radne snage c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 1,7 triliona USD \$ BDP vezano je za internet, 25 triliona USD \$ veza i troškovatransakcije zapošljavanje radnika, 70% globalnih troškova zapošljavanja
Automatizacija znanja i naučnog rada	Inteligentni softverski sistemi koji mogu da pruže naučnom radu zadatke uključenjem nestrukturanih komandi i suptilnih ocena <ol style="list-style-type: none"> a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 100x povećanje snage kompjuteru od IBM-ovog Deep Blue

(šahovski šampionat 1997.) do Watson (Jeopardy dobitnik u 2011.) 400+ milion u broju korisnika inteligentnih digitalnih asistenata poput Siri i Google Now u poslednjih 5 godina

- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 230+ miliona naučnih radnika, 9% globalnog broja, 1,1 biliona korisnika smart telefona, sa potencijalom da koriste automatizovane digitalne pomoćne aplikacije
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 9+ triliona USD \$ troškova zapošljavanja naučnih radnika, 27% globalnih troškova zapošljavanja

Internet alati

Mreže jeftinih senzora, pogona za prikupljanje i monitoring podataka, odlučivanje i optimizaciju procesa

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 300% u povezivanju delova mašina u protklih 5 godina, 80–90% pada cena MEMS (mikro-elektro-mehaničkih sistema) senzora u prošlih 5 godina
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 1 trilion stvari između industrija koje mogu da se povežu na internet poput: proizvodnje, zdravstvene zaštite, eksploatacije, 100 miliona veza globalnih mašinskih delova sa mašinama (M2M) između sektora poput: transporta, obezbeđenja, zdravstva, komunalnih službi
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 36 triliona USD \$ operativnih troškova ključnih industrija (proizvodnje, zdravstvene zaštite, eksploatacije)

Kloud tehnologija

Korišćenje resursa kompjuterskog hardvera i softvera isporučenih preko mreže ili interneta, često kao usluga

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 18 meseci za dupliranje performansi server za dolar, 3x mesečni troškovi u slučaju posedovanja servera u poređenju sa rentiranjem klada
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 2 biliona globalnih korisnika kaluda zasnovanih e-mail usluga poput: Gmail-a, Yahoo-a, i Hotmail-a, 80% severno američkih institucija udomaćuje ili planira da hostira važne aplikacije na klaudd
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 1,7 triliona USD \$ bruto društvenog proizvoda vezanih za internet, 3 triliona USD \$ potrošnje preduzeća za IT

Savremena robotika

Sve sposobniji roboti sa unapređenim čulima, spretnošću i inteligencijom korišćeni za automatizovanje zadataka ili zamenu ljudskog rada

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 75–85% niža cena za Baxter3 nego što je tipičan industrijski robot, 170% povećanje prodaje industrijskih robota u periodu od 2009–2011. godine
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 320 miliona proizvodnih radnika, 12% svetske radne snage, 250 miliona godišnjih glavnih operacija (3 Baxter je opšti proizvodni robot razvijen od strane početničke firme Rethink Robotics)
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 6 triliona USD \$ troškova zapošljavanja proizvodnih radnika, 19% globalnih troškova zapošljavanja, 2–3 triliona USD \$ cena glavnih operacija

Autonomna vozila

Vozila koja mogu da upravljaju sa smanjenom ili bez ljudske intervencije

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 7 milja vožnja savrmenog vozila bez vozača u 2004. DARPA veliki izazov duž rute od 150-milja 1.540 milja kumulativno upravljano vozilo u 2005. veliki izazov 300.000+ milja upravljano vozilo Google-ovim autonomnim vozilom sa samo jednim udesom (kojeg je izazvao čovek)
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 1 bilion automobila i kamiona globalno 450.000 civilnih, vojnih i aviona opšte avijacije u svetu
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 4 triliona USD \$ je prihod automobilske industije, 155 biliona USD \$ je prihod od civilnih, vojnih i aviona opšte avijacije

Naredna generacija genoma

Brzo, jeftino deljenje genoma, napredna analiza važnih podataka, sintetička biologija, (DNA)

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 10 meseci za udvostručenje brzine deljenja po dolaru, 100x povećanje površina, poljoprivrednih jutara sa genetski modifikovanim usevima, 1996–2012.
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 26 miliona smrti od rakagodišnje, kardiovaskularnih bolesti ili dijabetesa 2,5 biliona ljudi zaposleno u poljoprivredi
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 6,5 triliona USD \$ svetski troškovi zdravstva, 1,1 triliona USD \$ vrednost svetske proizvodnje pšenice, kukuruza, pirinča, soje i ječma

Skladištenje energije

Delovi sistema za skladištenje energije za odloženo korišćenje, uključujući i baterije

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 40% smanjenja cena za pakovanje litijumskih baterija u električnom vozilu od 2009.
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 1 bilion svetskih automobila i traktora 1,2 biliona ljudi u svetu bez električne energije
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 2,5 triliona USD \$ prihoda od svetske potrošnje gasa i dizel goriva, 100 biliona USD \$ procenjena vrednost električne energije za ona domaćinstva koja sada nemaju struju

3D štampa

Dodatne proizvodne tehnike za stvaranje objekata štampom materijalima na bazi digitalnih modela

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 90% niža cena kućnog 3D štampača u pređenju sa 4 godine ranije, 4x povećanje u dodatnim prihodima proizvodnje u poslednjih 10 godina
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 320 miliona proizvodnih radnika, 12% globalne svetske radne snage, 8 biliona godišnje proizvedenih igračaka u svetu
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 11 triliona USD \$ svetske proizvodnje bruto društvenog proizvoda, 85 biliona USD \$ prihoda od svetske prodaje igračaka

Novi materijali

Materijali dizajnirani sa odličnim karakteristikama (jačine, težine, provodljivosti) ili funkcionalnošću

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 1.000 prema 50 USD \$ razlika u ceni 1 grama nanocevi, 115x ratio jačine prema težini karbon nanocevi prema čeličnim
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 7.6 miliona tona godišnje svetske potrošnje silikona 45,000 metričkih tona godišnje potrošnje karbon fibera
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 1,2 triliona USD \$ prihoda od svetske prodaje poluprovodnika 4 biliona USD \$ prihoda od svetske prodaje karbon fibera

Savremena eksploatacija nafte i gasa

Tehnike eksploatacije i obnove koje utiču na ekonomičnost vađenja nekonvencionalne nafte i gasa

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 3x povećanje efikasnosti gasnih stanica (primer SAD), 2007–2011. godine, 2x povećanje efikasnosti naftnih postrojenja, 2007–2011.
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju

koristan uticaj: 22 biliona barela nafte ekvivalent u proizvodnji prirodnog gasa u svetu, 30 biliona barela svetske proizvodnje sirove nafte

- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 800 biliona USD \$ prihoda od svetske prodaje prirodnog gasa, 3,4 triliona USD \$ prihoda od svetske prodaje sirove nafte

Obnovljiva energija

Stvaranje struje iz obnovljivih izvora energije sa smanjenim štetnim uticajima na životnu sredinu

- a) Ilustracija stope tehnološkog unapređenja i širenja: 85% niži troškovi solarnih panela po watu od 2000., 19x rast u proizvodnom kapacitetu solarnih fotonaponskih i vetro elemenata od 2000.
- b) Ilustracija grupe, proizvoda, resursa koji mogu da imaju koristan uticaj: 21,000 TWh godišnja svetska potrošnja električne energije, 13 biliona tona godišnje emisija CO₂ od proizvodnje struje, više nego od automobila, kamiona i aviona
- c) Ilustracija segmenata ekonomske vrednosti na koje imaju uticaj ove tehnologije: 3,5 triliona USD \$ je vrednost svetske potrošnje struje, 80 biliona USD \$ je vrednost transakcija na svetskiom tržištu ugljenika

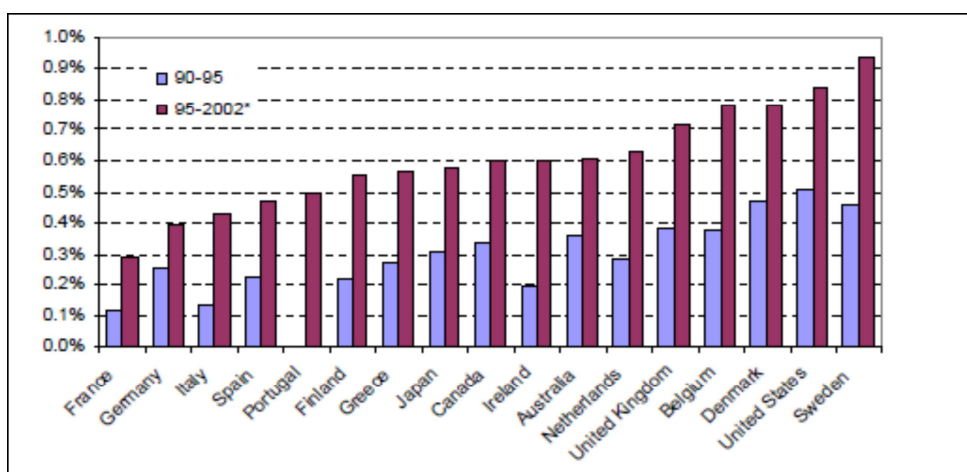
Merenje uticaja digitalnog kapitala jeste važno za razumevanje konkurencije i rasta u vreme interneta. Sredinom 2013. godine po prvi put je Biro za ekonomske analize SAD-a, izneo podatke o bruto društvenom proizvodu kategorizacijom istraživanja i razvoja kao fiksnih investicija. Softver je svrstan u novu kategoriju proizvoda intelektualne svojine. U ekonomiji zasnovanoj na znanju, digitalizacija i digitalni kapital su potvrđeni kao bitni činioci razvoja. Digitalni kapital, posmatran kao materijalno sredstvo: serveri, ruteri, elektronske platforme za nabavke, osnovni internet softveri, pojavljuju se kao investicija u knjigovodstvenoj evidenciji. Dok se, najveći deo ovog kapitala, koji je danas vodeća snaga digitalne privrede sastoji iz drugog tipa – nematerijalnih sredstava. Ona su jedinstvenog dizajna, angažuju veliki broj korisnika i unapređuju njihovo digitalno iskustvo, korisnikovo ponašanje, doprinose i društvenim profilom okruženju koje podstiče korisnike da imaju bolji pristup proizvodima i uslugama, intenziviraju analitičke i sakupljačke sposobnosti oko podataka, što sve vodi ka rastu poslovanja i operacija. Ovaj digitalni kapital uključuje i širok spektar novih poslovnih modela za monetizaciju digitalnih aktivnosti, poput patenata i procesa koji mogu da selicenciraju uz prihode od patentne naknade, i brend imovinu koju firme poput Google-a ili Amazon-a stvaraju kroz digitalno angažovanje. Konvencionalno računovodstvo smatra ove sposobnosti troškom, gde se njihovo finansiranje ne tretira kao kapital. Pošto se potrošene sume ne amortizuju one se u izveštajima ni ne prikazuju kao prihod. Amazon.com na primer, jeste važan za razvoj internog procesa

pretraživanja koji promoviše periodičnu prodaju, lične preporuke i povećava vidljivost, te sigurno klijentima znači više od troška. Ovake sposobnosti koje su složene, grade i ponavljaju utiske, pomažu firmama da kreiraju trajnije konkurentske snage. Aktivnosti koje su pre nekoliko godina bile mali deo ukupnih aktivnosti, postaju pravilo u digitalnoj privredi, te su digitalni troškovi ustvari, dugoročna ulaganja u nematerijalna sredstva koja će definisati konkurentsku sliku zemlje.

Priroda digitalnih sredstava, IT, poput elektronske trgovine, socijalnih medija jeste i inovativna, saradnička, profitno pozitivna zahvaljujući stalnim izazovima radikalne promene načina obavljanja poslova i ponašanja. Tržišna valorizacija mnogih internet zasnovanih firmi je veća od onih u drugim sektorima, zahvaljujući tretmanu nematerijalnog digitalnog kapitala.

Sa aspekta makroekonomskih uticaja digitalnog kapitala, vidljiva je sve veća korist od IT kao faktora rasta globalne privrede. Istražujući (McKensy Institut, 2013.) nacionalne račune 40 zemalja s aspekta vrednosti materijalnih i nematerijalnih sredstava, investicije u digitalni kapital su 2005. godine predstavljale oko 0,8 procenata BDP ovih zemalja, da bi to u 2013. godini poraslo na 3,1 procenat BDP. Akumulisana vrednost investicija u digitalni kapital na globalnom nivou je dosegla preko 6 triliona USD \$, što je oko 8,5 procenata nominalnog svetskog bruto društvenog proizvoda. Globalno, nivo nematerijalnih ulaganja čini preko polovine ulaganja u digitalna materijalna sredstva. U visoko digitalizovanim privredama poput: Izraela, Švedske, V. Britanije, SAD potrošnja na nematerijalna digitalna sredstva čini dve trećine ukupne vrednosti digitalnog kapitala. Ove aktivnosti već uveliko podstiču rast. Procenjuje se da je digitalni kapital izvor više od 1 procenta rasta svetskog BDP (jedne trećine ukupnog svetskog rasta).

Ovaj rast nije samo rezultat kapitala, već i povećanja produktivnosti rada, jer se digitalna privreda intenzivirala u relativno skorije vreme u periodu od poslednjih 15 godina. Nasuprot tome, potrebno je oko 80 godina parnoj mašini da poveća produktivnost u istom iznosu, 40 u električnoj energiji, 20 godina u oblasti konvencionalnih IT. Uloga IT ulaganja na makroekonomskom nivou upućuje na vrlo dinamičnu sferu investicija, zahvaljujući i sve nižim cenama IT opreme i usluga, što je uticalo i na prelivanje investicija iz drugih sredstava. IT investicije se procenjuju na 0,3 – 0,9 procenata rasta BDP po stanovniku u periodu od 1995-2002. godine.

Grafikon 1. Rast ulaganja u IT u BDP, 1990-1995; 1995-2002.

Izvor:OECD, (Schreyer i drugi, 2003)

Brži realni rast investicija u IT i proizvodnju IT tehnologija, prenosi se u veći doprinos IT kapitala rastu privrede i performansi na makro i mikro nivou. IT ulaganja su vezana za brzu promenu i unapređenje kvaliteta privrednog rezultata neke zemlje, njenih proizvoda i usluga. Uloga nematerijalnog digitalnog kapitala u privrednom rastu je vrlo važna za podršku donosioca odluka investicijama u širokopojasnu mrežu i druge forme internet infrastrukture. Takva ulaganja su povezana čvrsto sa ukupnim nivoom digitalnog kapitala jedne zemlje. Vlade preduzimaju aktivnosti kako bi olakšale prilagodavanje i usvajanje promena u IT, što pomaže širenju koristi od IT na celu privredu. Bolji pristup novim tehnologijama je sve više pitanje strateških opredelenja zemalja, koje svoje šanse vide u međunarodnom povezivanju i mrežama IT i većem uključivanju svoje privrede u njih. Države koje su više investirale u IT imaju i veći udeo u industriji patenata u svetu.

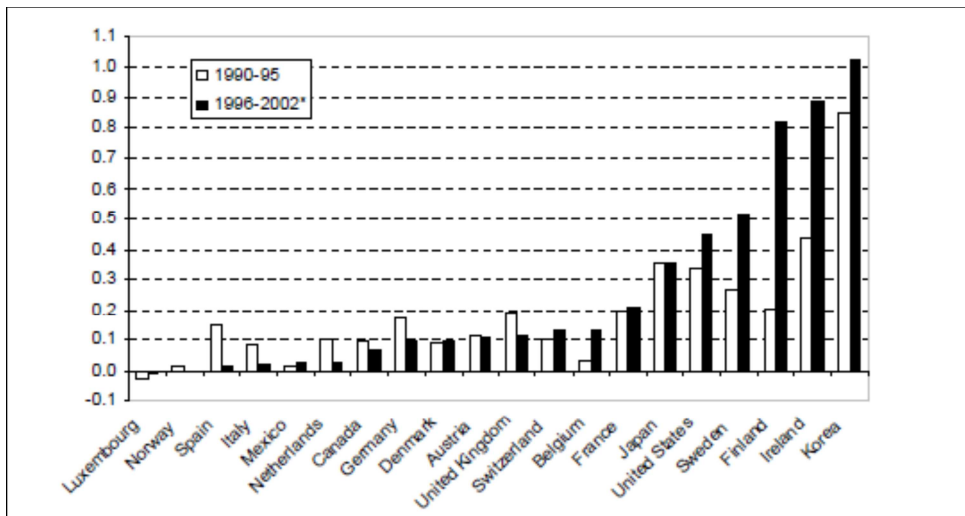
Uticaji IT na mikro nivou

IT kapital ima uticaj na privredni rast na mikro nivou najmanje u tri polja: IT proizvodni sektor sa brzim tehnološkim progresom i potražnjom (u Finskoj, Irskoj i Koreji oko 1% agregatnog povećanja produktivnosti rada u periodu od 1996-2001. pripisuje se IT proizvodnom sektoru), koji je značajno doprineo i porastu produktivnosti rada u SAD-u, Japanu i Švedskoj. IT proizvodni sektor ima karakteristike visokih stopa rasta produktivnosti, pruža podršku ukupnim performansama preduzeća i institucija.

Najčešće se definiše prema OECD-u na sledećim principima proizvodnih industrija: proizvodi neke industrije treba da nastoje da ispune funkcije obrade informacija o procesima i komunikaciju uključujući transmisiju, ili da koriste elektronsku obradu za merenje fizičkih karakteristika i kontrolu fizičkih procesa. Za uslužne delatnosti, proizvodi treba da omoguće funkcije obrade informacija i komunikacija elektronskim alatima. Uključuju sledeće industrije:

- *Proizvodnja*: 3000- proizvodnja kancelarijskih, knjigovodstvenih i kompjuterskih mašina, 3130- proizvodnja izolacionih žica i kablova, 3210 - proizvodnja elektronskih cevi i ventila i komponenti, 3220 -proizvodnja RTV aparata, videorekordera, reprodukcioni aparata i prenosnika za telefonske linje i telegraf, 3312 -Proizvodnja mernih instrumenata, za testiranje i navigaciju 3313- Proizvodnja opreme za industrijsku kontrolu procesa.
- *Usluge*:5150- trgovina mašinama, opremom i zaliham, 7123- Iznajmljivanje kancelarijskih mašina i opreme, uključujući i kompjutere, 6420- Telekommunikacije, 7200-Kompjuterske i slične aktivnosti, hardverske i softverske konsultacije,snabdevanje, obrada podataka, aktivnosti vezane za baze podataka, upravljanje i opravke kancelarijskih mašina i kompjutera.

Grafikon 2. Doprinos IT proizvodnje godišnjem povećanju ukupne produktivnosti rada

Izvor: OECD STAN database, Pilat i Wölfl (2004)

Doprinos IT proizvodnje porastu produktivnosti rada data je u narednom grafikonu. Doprinos je vidljivo veći u vreme brzog tehnološkog progressa u

proizvodnji određenih IT proizvoda, poluprovodnika na primer, dok u onim zemljama gde se uglavnom proizvodi periferna oprema karakteristična po sporijem tehnološkom progresu je i uticaj IT proizvodnog sektorana produktivnost bio manji.

Liberalizacija tržišta telekomunikacija i brze tehnološke promene na ovom tržištu dovele su i do većeg rasta produktivnosti, posebno u Nemačkoj, Francuskoj, Holandiji. Rast produktivnosti je takođe povezan sa pripadajućim kapitalom. Takođe je bitno postojanje razvijene domaće industrije koja pruža softvere i kompjuterske usluge firmama koje koriste IIT tehnologije.

Uticaj IT na inovacije i povećanje kapitala

Da bi se ulaganja u nematerijalna sredstva digitalnog razvoja neke firme brže odrazila na pozitivne povraćaje ovog kapitala, preduzeća često koriste: zalihe svoje imovine tako da na primer, koriste veze socijalnih medija sa njihovim najboljim potrošačima ili zalihe digitalnog kapitala koje preduzeće ne poseduje - kao moćni inovativni napor za izoštravanje svoje poslovne strategije. Digitalni lideri preduzeća proširuju svoja digitalna nematerijalna sredstva da bi bili uverljiviji na postojećem tržištu, a takođe i da kreiraju nova. Najvažnije su pethodne analize o najranjivijim delovima proizvoda, isporuke usluga ili digitalnih brendova, da bi preduzeće moglo da kreira svoja digitalna sredstva i utiče na konkurente brzo u vertikalnim i horizontalnim segmentima. Amazon.com je na primer, kompanija koja je duplirala produktivnost zaposlenih u odnosu na klasične trgovce, Netflix, slično stvara više prihoda po zaposlenom nego klasični kablovski operateri usklađivanjem nematerijalnih sredstava. Potreba za rastom i konkurentošću podstiče preduzeća da izgrađuju jake digitalne kompetencije. U tom smislu se u politici razvoja preduzeća IT kapital sve više smatra delom najvažnijeg seta strateških aktivnosti za kreiranje uslova za rast, zapošljavanje u novim sektorima privrede (Grozdanic i drugi, 2013) i inovacije.

Sledeće polje velikog uticaja IT na privredni rast na mikro nivou, jeste *korišćenje IT u drugim industrijama i uslužnim delatnostima*. Industrije koje su najviše investirale u IT, poput trgovine, bankarstva, imaju pozitivnije iskustvo u brzom porastu multi- faktorske produktivnosti. Korišćenje IT pomaže firmama da povećaju svoju efikasnost kombinujući rad i kapital. Brže povećanje produktivnosti povezuje se i sa efektima umrežavanja proizvašlih iz korišćenja IT jer vode do nižih troškova transakcija i brzih inovacija. Širenje koristi od IT na sektor usluga je posebno vežno, jer je ovaj sektor i najveći korisnik IT tehnologija. Korisnicima IT ove tehnologije pomažu u negovanju tržišnog učešća, proširenju proizvodnog asortimana, kastimizaciji usluga -boljem odgovoruna potražnju.Kupovina kroz elektronske mreže doprinosi smanjenu zaliha, povećanju stope produktivnosti, ukupnoj efikasnosti firme. Ovo se kombinuje sa drugim ulaganjima: unapređenjem veština zaposlenih, ulaganjem u orgnizacione promene,

outsourcingom, novim strategijama, novim poslovnim procesima, što vodi i većoj odgovornosti zaposlenih, većoj usredsređenosti na ključne snage preduzeća. Tako je korišćenje IT od strane privrednih subjekata usko povezano sa spremnošću preduzeća da se prilagodi promenama potražnje i da inovira, jer IT pomaže firmama da obnove svoje poslovne procese i razviju nove primene, čime efektivno i pomažu inovacije u privredi.

Organizacioni faktori, promene i ljudski kapital imaju krucijalnu važnost za veličinu doprinosa IT performansama preduzeća. Ulaganja u IT imaju najveći doprinos ako se kombinuju sa organizacionim promenama, novim strategijama, novom poslovnom praksom, ili novom organizacionom strukturom. Konkurentski efekti i uloga eksperimentisanja u konkurentnom okruženju privrede imaju posebnu važnost. IT pomaže da se izvrše restrukturiranja, brzo donesu odluke o savremenoj elektronskoj distribuciji, ili nekom digitalnom alatu koji bi mogao da zadrži ili ostvari veće tržišno učešće na globalnom tržištu. Veličina i starost privrednog subjekta u odnosu na IT ima uticaja u brzini i širini primene savremenih tehnologija, uključivanja u IT mreže, na korišćenje kombinacije IT mreža.

DISKUSIJA I ZAKLJUČCI

Pitanja koja su istraživana u ovom radu se odnose na moguće uticaje informacionih tehnologija na privredni rast. Na osnovu teorijskih priloga, elaboriranih iskustava i nalaza može se zaključiti da postoje empirijski i praktični dokazi o ovom uticaju na makro i mikro nivou. Ekonomski uticaj IT raste zajedno sa drugim sličnim savremenim tehnologijama. Mnoge zemlje smatraju IT investicije važnim faktorom usluga i doprinosa ukupnom privrednom rastu, što su u svojim radovima naveli i brojni teoretičari (Schreyer i drugi, 2003). Podaci o IT industriji i onim privrednim granama koji intenzivno koriste ove tehnologije upućuju na rast produktivnosti, proizvodnih metoda i procesa, inovacije preduzeća pod uticajem ovih tehnologija.

Za diskusiju su pitanja komplementarnih ulaganja u ljudski kapital, organizacione izmene i same inovacije na mikro nivou kako bi se ostvarilo sinergijski efekat u povećanju ukupne produktivnosti rada, konkurentnosti i tržišnom učešću. S makro aspekta, zemlje koje uspevaju da stvaraju poslovni ambijent u kome se podržava proces kreativne destrukcije su i sposobnije da prihoduju od IT. Sva buduća merenja uticaja IT na rast performansi na mikro nivou preduzeća i makro nivou ukupne privrede traže veću uporedivost podataka o ulaganjima, više analiza. Uloga samog IT proizvodnog sektora dimenzionira koristi od IT, te takođe traži više ekonometrijskog merenja. Posebni aspekti uticaja na dinamiku produktivnosti novih preduzeća, uslova koji vode uspešnom preživljavanju prvih problematičnih godina postojanja, kao i faktora za uspešan izlazak firmi iz biznisa će biti predmet budućih istraživanja. U ovom radu je

naglašen značaj uske povezanosti između statističkog razvoja i analiza politike u ovom sektoru, da bi se odlučivalo o vidovima jačanja ambijenta za efektivno korišćenje, širenje IT, jačanje poverenja primene IT, što ostaje izazov za mnoge zemlje koje žele da na osnovu ulaganja u IT podstaknu inovacije i međunarodno tržište i privredni rast u narednom periodu, posebno one u tranziciji i razvoju.

Literatura

1. Aghion, P. Howitt P. (2007) Capital, innovation, and growth accounting. *Oxford Review of Economic Policy* 23 (1), 7993.
2. Arvanitis, S. Loukis E. N. (2009). Information and communication technologies, human capital, workplace organization and labour productivity: A comparative study
3. Atrostic, B. Boegh-Nielsen P. Motohashi K. Nguyen S. (2002) IT, Productivity and Growth in Enterprises: Evidence from new international micro data. Manuscript prepared for OECD Workshop on ICT and Business Performance.
4. Baily, M. N. Lawrence R. Z. (2012) Do We Have a New E-Conomy? *American Economic Review* 91 (2), 308312.
5. Bosworth, B. P. Triplett J. E. (2003) Services Productivity in the United States: Griliches' Services Volume Revisited. Manuscript prepared for: CRIW Conference in Memory of Zvi Griliches .
6. Brynjolfsson, E. and L. M. Hitt (2000) Beyond Computation: Information Technology, Organizational Transformation and Business Performance. *Journal of Economic Perspectives* 14 (4), 2348.
7. Brynjolfsson, E. Saunders A. (2010) *Wired for Innovation: How Information Technology Is Reshaping the Economy*. Cambridge, MA: MIT Press.
8. Brynjolfsson, E. Yang S. (1996) *Information Technology and Productivity: A Review of the Literature*. Working Paper, MIT Sloan School of Management.
9. Colecchia, A. Schreyer P. (2002) ICT Investment and Economic Growth in the 1990s: Is the United States
10. Dedrick, J., V. Gurbaxani, and K. L. Kraemer (2003). *Information Technology and Economic Performance: A Critical Review of the Empirical Evidence*. *ACM Computing Surveys* 35 (1), 128.
11. Jovanovic, B. Rousseau P. L. (2005). *General Purpose Technologies*. In P. Aghion and Durlauf Steven N. (Eds.), *Handbook of Economic Growth*, Vol. 1B, pp. 11811224. Amsterdam: Elsevier B. V.
12. Grozdanic R. Radovic-Markovic M. Jevtic B. (2013) *New Technologies, Green Growth and Jobs*, (EEE 2013), Book of Proceedings ISBN 978-86-6069-093-9, pp.92-112

13. Jorgenson, D. W. (2001) Information Technology and the U.S. Economy. *American Economic Review* 91 (1), 132.
14. Jorgenson, D. W. (2005) Accounting for Growth in the Information Age. In P. Aghion and S. N. Durlauf (Eds.), *Handbook of Economic Growth*, Vol 1A, pp. 743815. Amsterdam: Elsevier B. V.
15. Jorgenson, D. W. (2007) Industry Origins of the American Productivity Resurgence. *Economic Systems Research* 19 (3), 229252.
16. Jorgenson, D. Stiroh K (2008) A Retrospective Look at the U.S. Productivity Growth Resurgence. *Journal of Economic Perspectives* 22 (1), 324.
17. Melville, N. Kraemer K. Gurbaxani V. (2004) Review: Information Technology and Organizational Performance: An Integrative Model of IT Business Value. *MIS Quarterly* 28 (2), 283322.
18. McKinsey Global Institute, (2013) Disruptive technologies
19. OECD, (2012) "The Impact of Internet in OECD Countries", *OECD Digital Economy Papers*, No. 200, OECD Publishing. <http://dx.doi.org/10.1787/5k962hhgpb5d-en>
20. Oz, E. (2005) Information technology productivity: in search of a definite observation. *Information & Management* 42 (6), 789798.
21. PILAT, D. WÖLFL A (2004) "ICT production and ICT use – what role in aggregate productivity growth?", in OECD (2004), *The Economic Impact of ICT – Measurement, Evidence and Implications*
22. SCHREYER, P. BIGNON P. DUPONT J. (2003), "OECD Capital Services Estimates: Methodology and A First Set of Results", *OECD Statistics Working Papers* 2003/6
23. Solow, R. (1957). "Technical Change and the Aggregate Production Function". *Review of Economics and Statistics (The MIT Press)* 39 (3): 312–320.
24. Stiroh, K. (2002b) Information Technology and the U.S. Productivity Revival: What Do the Industry Data Say? *American Economic Review* 92 (5), 15591576.
25. Stiroh, K. (2005) Reassessing the Impact of IT in the Production Function: A Meta-Analysis and Sensitivity Tests. *Annales D'Économie et de Statistique* 79/80, 529561.
26. van Ark, B. Melka J. Mulder N. Timmer M. Ypma G. (2011) *ICT Investment and Growth Accounts for the European Union, 1980-2000*. DG Economics and Finance of the European Commission (Brussels).

NEW IT TECHNOLOGY AND ECONOMIC GROWTH

Boris Jevtić³
Dušan Marković⁴

Abstract

The wealth of nations and their economic fortunes are ultimately driven by productivity. More productive workers earn higher wages and experience higher living standards than past generations. Hence, studying the driving forces behind productivity growth is an important question for researchers and policymakers alike. Given the commonly accepted wisdom that investment in IT generates economic growth, this paper relies on some of theoretical works and analytical studies on the topic. The objective is to emphasize the various levels of the impact of IT to economic growth, to quantify the impact of IT on productivity growth by different methods: the employed method, non-parametric approaches, and parametric techniques in estimations of production functions; the aggregation level: country, industry and firm level; and iii) the IT product/measure: IT (hardware/software), data communication, telecommunication (mobile); investment in connected capital-human, organizational change and security in the purpose to achieve an synergy effect of IT to the growth on macro and micro level.

Keywords: *Information technologies, economic growth, productivity, innovation, competitiveness*

³Boris Jevtić, PhD Information and Communication Technologies studies, School for Computing, Belgrade, 10 Knez Mihajlova Street, Email:boris.jevtic10@gmail.com

⁴ Dušan Marković, PhD Information and Communication Technologies studies, The Faculty of Technical Sciences, Kragujevac, Email: dusan.markovic@bbs.edu.rs

INOVACIONI POTENCIJALI MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA U SRBIJI

Marija Lazarević - Moravčević¹

Apstrakt

Sklonost ka inovativnim poduhvatima, odnosno kreiranje novih i usavršavanje postojećih proizvoda i procesa, uz korišćenje savremene informacione tehnologije postaju ključni faktori rasta i razvoja svakog preduzeća, bez obzira na njegovu veličinu ili delatnost kojom se bavi.

Orijentisanost ka inovativnim poduhvatima ističe se kao jedna od ključnih karakteristika poslovanja malih i srednjih preduzeća (MSP). Zahvaljujući fleksibilnosti, proaktivnom delovanju i agilnosti, manji sistemi se jednostavnije prilagođavaju novim tržišnim zahtevima, prihvataju promene i u tom smislu sprovode inovacije u domenu proizvoda i procesa. Sa druge strane menadžment MSP suočava se sa brojnim slabostima, koje značajno ograničavaju rast i razvoj poslovanja.

Uvažavajući snage i slabosti menadžmenta MSP, u radu je analizirana sposobnost ovih preduzeća da kroz konstantno unapređenje procesa i proizvoda obezbede opstanak i razvoj. U skladu sa rečenim, prikazani su faktori koji determinišu razvojne mogućnosti MSP, kao i pristupi koje MSP mogu primenjivati u cilju efikasnog korišćenja potencijala u domenu inovacija.

Ključne reči: *inovacija, MSP, konkurentska prednost, klasteri, istraživanje i razvoj, preduzetništvo*

KARAKTERISTIKE MALIH I SREDNJIH PREDUZEĆA

Mala i srednja preduzeća (MSP) poseduju karakteristike, odnosno specifičnosti koje ih čine znatno drugačijim u odnosu na velike sisteme. U određenim situacijama te karakteristike stavljaju MSP u privilegovan položaj, dok sa druge

¹ dr Marija Lazarević-Moravčević, docent, Beogradska bankarska akademija - Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd

strane postoje brojne specifičnosti koje ograničavaju njihov razvoj i čine ih inferiornim u odnosu na velika preduzeća.

Kao prva i osnovna prednost MSP izdvaja se fleksibilnost. Manje organizacije poseduju sposobnost brzog prilagođavanja novonastalim okolnostima i potrebama tržišta. Za razliku od velikih preduzeća koja karakteriše tromost, mala preduzeća se bez većih potresa mogu preorijentisati ka novim tržišnim zahtevima, u pogledu traženog kvaliteta, dizajna, postprodajnih usluga i sl. Prednosti u odnosu na velike organizacije mogu se pronaći u jednostavnoj organizacionoj strukturi, efikasnom sistemu interne komunikacije, specifičnom odnosu sa eksternim stejkholderima, malom osnivačkom kapitalu i dr.

Sa druge strane, postoje brojni problemi sa kojima se suočava menadžment MSP. Faktore koji ograničavaju razvoj malog biznisa moguće je pronaći kako u eksternom, tako i u internom okruženju preduzeća. Nedostatak finansijskih sredstava izdvaja se kao najveći problem, odnosno faktor koji značajno ograničava razvojne mogućnosti MSP. Usled navedenog faktora veliki broj malih preduzeća ne uspeva da prebrodi „dečije bolesti“, odnosno da opstane i da se razvija na tržištu. Problem se dodatno komplikuje činjenicom da MSP nisu dostupni svi izvori finansiranja koji su raspoloživi velikim sistemima. Ukoliko postoji mogućnost za korišćenje određenih eksternih izvora, poput bankarskih kredita, manja preduzeća sredstva dobijaju po znatno nepovoljnijim uslovima u odnosu na velike sisteme.

Isticanje zajedničkih karakteristika malih i srednjih preduzeća, i pored toga što je veoma prisutno u stručnoj literaturi, ne može se smatrati u potpunosti ispravnim. Posmatrano prema brojnim karakteristikama između kategorije malih i srednjih preduzeća mogu se uočiti i značajne razlike koje su prisutne u domenu upravljanja, organizacionoj strukturi, raspoloživosti resursa i dr. Dok je za mala preduzeća karakteristična jednostavna organizaciona struktura i centralizovano upravljanje, u srednjim preduzećima zastupljena je formalna struktura sa više hijerarhijskih nivoa i profesionalni menadžment. Srednja preduzeća raspolažu sa većim kapitalom, imaju veće tržišno učešće i postižu veći prihod, za razliku od manjih organizacija koje usmeravaju poslovanje na tržišne segmente i na izabranim segmentima zadovoljavaju specifične potrebe i zahteve potrošača. Usled navedenih razlika, srednja preduzeća često više podsećaju na velike sisteme. Sa druge strane mala preduzeća, usled visokih troškova po jedinici proizvoda koji su rezultat manjeg obima proizvodnje, čestih promena asortimana, mogu imati problem sa niskom produktivnošću i efikasnošću. Problemi se pojavljuju i u domenu motivacije zaposlenih, posebno specijalizovanih stručnjaka. Niske plate i nemogućnost adekvatnog razvoja karijere destimulišu zaposlene, stoga manja preduzeća imaju problem u segmentu zapošljavanja nove, ali i zadržavanja postojeće radne snage.

Na osnovu rečenog može se konstatovati da između malih i srednjih preduzeća postoje značajne razlike. Ipak, konstantno traganje za boljim načinom poslovanja,

uz primenu inovativnih rešenja, može se navesti kao ključna, ujedno i zajednička karakteristika malih i srednjih preduzeća.

INOVACIJA KAO IZVOR KONKURENTSKE PREDNOSTI MSP

Inovaciju je najjednostavnije predstaviti kao svaki zahvat kojim se smanjuje input i unapređuje kvalitet, odnosno to je svaka mera koja uslovljava rast produktivnosti i konkurentnosti preduzeća. Inovacija može značiti obnavljanje i širenje dijapazona proizvoda i usluga, tržišta, uspostavljanje novih ili značajno poboljšanih načina proizvodnje, nabavke i distribucije, kao i uvođenje novina u proces upravljanja, organizaciju rada, veštine radne snage, marketinške metode.

Ukoliko se posmatra kao proces, inovacija predstavlja planski vođenu i usmeravanu transformaciju ideja u nove ili poboljšane proizvode (usluge). Suština inovacije nije u posedovanju, već realizovanju profitabilnih ideja. Stoga, inovacija je uspešna samo ukoliko se njenom komercijalizacijom mogu povratiti uložena sredstva i ostvariti profit.

U savremenim uslovima poslovanja inovacija predstavlja ključni izvor konkurentske prednosti, odnosno uslov za opstanak i razvoj preduzeća. Ipak, postavlja se pitanje da li sva preduzeća imaju istu potrebu i mogućnost za kreiranje i implementaciju inovativnih rešenja.

Pitanje odnosa veličine preduzeća i mogućnosti za sprovođenje istraživačko-razvojnih aktivnosti tumači se na različite načine. Postoji mišljenje da između intenziteta istraživanja (broja pronalazaka) i veličine preduzeća ne postoji čvrsta korelacija. Sa druge strane postoje dokazi da što je kompanija veća, procentualno je manje inovativnih rešenja.² To bi značilo da je inovativna organizacija obrnuto proporcionalna ekonomiji obima, odnosno da su manja preduzeća značajni nosioci inovativnih poduhvata. U kontekstu rečenog neophodno je istaći da mala preduzeća uglavnom nisu nosioci inovativnih rešenja koja zahtevaju visoke kapitalne troškove ili ekonomiju obima, ali su značajni inovatori na segmentiranim tržištima.

Veličina preduzeća, sama po sebi nije faktor koji manje sisteme stavlja u privilegovan položaj u domenu inovacije, u odnosu na velike sisteme. Pre bi se moglo reći da je prednost uslovljena specifičnim načinom upravljanja i vođenja biznisa. Poznato je da kvalitetan menadžment MSP karakteriše agilnost, proaktivno reagovanje, sklonost ka preduzetničkim poduhvatima i rizicima. Upravo zahvaljujući upravljačkim sposobnostima menadžera/vlasnika, MSP uspevaju da svoje snage u domenu znanja i ideja pretoče u konkurentsku prednost.

Menadžment inovativnih preduzeća prihvata filozofiju prema kojoj uvek postoji način da se kroz efikasno korišćenje znanja i ideja unapredi poslovanje. Prepoznavanje značaja inovacije u kreiranju konkurentske prednosti, odnosno

² Dess, G., Lumpkin, G., Eisner, A. (2007) Strategijski menadžment, Data status, Beograd, str.434.

iznaženje načina za efikasno korišćenje inovacionog potencijala je uslov za opstanak i razvoj MSP. U kontekstu rečenog postoji mišljenje da je inovacija izvor rasta od samog osnivanja preduzeća i da u domenu inovativnih aktivnosti preduzetnik može koristiti sledeće, manje ili više prihvatljive, strateške opcije:³

- *Biti prvi, istovremeno i najbolji* je strateško rešenje koja ne priznaje greške i ne daje nove šanse. Ukoliko se preduzetnik opredelio za navedenu strategiju za cilj ima osvajanje vodeće pozicije na novom tržištu. S obzirom da strategija nosi visok rizik ona uglavnom ne predstavlja adekvatan izbor preduzetnika. Sa druge strane, ukoliko je preduzeće uspelo da kreira konkurentsku prednost primenom ove strateške opcije, u cilju očuvanja stečene pozicije neophodno je da se konstantno ulaže u inovaciju. Strategija „biti prvi, istovremeno i najbolji“ ne dozvoljava držanje visokih cena, već podrazumeva konstantan rast i postizanje efekata ekonomije obima.
- *Pogoditi tamo gde ne očekuju* je strategija koja ima dve opcije: „*kreativnu imitaciju*“ i „*preduzetnički džudo*“. Kod prve opcije preduzeće ima za cilj stvaranje vodeće pozicije na tržištu, na osnovu usavršavanja tuđih proizvoda, tj. inovacija. Stoga, kreativni inovator nije preduzetnik koji kreira novi proizvod, već proizvod modifikuje i plasira na drugačiji način. Preduzetnik ne kreira nova tržišta, već opslužuje tržišta koja su inovatori stvorili, ali nisu u potpunosti zadovoljili. Uspeh „kreativne imitacije“ determinisan je sposobnošću preduzetnika da bolje i potpunije shvati suštinu inovacije koja je kreirana od strane drugih preduzeća. Strategija predstavlja manje rizičnu opciju od prethodne i pokazala se kao efikasno rešenje u oblasti visoke tehnologije. Druga opcija, tj. „*preduzetnički džudo*“ je strategija kojom preduzeće pokušava da osvoji dominantnu poziciju na tržištu ili delu tržišta, ali ne na osnovu direktne borbe sa konkurencijom, već nastoji da zauzme tržišta za koje lider ne pokazuje interesovanje. Da bi se u strategiji istrajalo neophodno je da preduzetnik dobro poznaje delatnost i da je sposoban da ponudi nešto novo i drugačije u odnosu na postojeći proizvod. Stoga, strategija „preduzetnički džudo“ ne podrazumeva nadmetanje sa liderima, već osvajanje tržišta gde lideri ne postoje.
- *Strategija ekoloških niša* je strategija za koju se opredeljuju preduzeća koja nastoje da na malom tržišnom prostoru obezbede monopolsku poziciju. Generalno, strategija se može primenjivati kroz sledeće tri opcije: strategija naplatne rampe, strategija specijalizovanih veština i znanja, strategija specijalizovanih tržišta. Da bi se preduzeće našlo u poziciji „naplatnog mesta“ neophodno je da kreira proizvod koji će biti od „životne“ važnosti

³ Drucker, P. (1991) *Inovacije i preduzetništvo – praksa i principi*, Privredni pregled, Beograd, str.53.

za pojedina preduzeća u grani. Kada se za proizvod nađe zamena, preduzeće gubi svoje stečene prednosti. U drugom slučaju preduzeće gradi svoju konkurentsku prednost na osnovu specijalnih stručnosti. Zapravo, pronalazi delove tržišta na kojima može razviti posebne stručnosti i na osnovu njih preuzeti kontrolu. Poslednja opcija podrazumeva identifikovanje i ulazak na specijalizovana tržišta ili tržišne segmente.

- *Strategija promene vrednosti i obeležja proizvoda* je strateško rešenje koje samo po sebi predstavlja inovaciju. Uhodani proizvodi pretvaraju se u nešto novo. Menjaju se njihova svojstva, na osnovu toga i upotrebne vrednosti. Strategija ima četiri varijante: kreiranje koristi, definisanje odgovarajućih cena, prilagođavanje društvenom i ekonomskom statusu kupaca, isporuka proizvoda koji za klijenta predstavlja pravu vrednost.

Izbor jedne od strateških opcija uslovljen je dejstvom brojnih faktora egzogene i endogene prirode. Ipak, može se konstatovati da je sposobnost inoviranja sve manje determinisana opipljivom, a sve više neopipljivom aktivom preduzeća. Preduzeće može raspolagati sa kvalitetnom opremom, tehnikom i drugim oblicima materijalne imovine, ali sasvim sigurno biće neuspešno ukoliko nedostaju stručnost i znanje.

INOVATIVNA AKTIVNOST MSP U SRBIJI

Ekonomskom politikom koju je država sprovodila u prethodnom periodu eliminisane su osnovne barijere razvoja sektora MSP, ali nisu u potpunosti stvoreni svi uslovi neophodni za efikasno korišćenje potencijala ovog sektora. Izvršena je reforma pravnog i regulatornog okvira u kojem posluju MSP, formirane su brojne specijalizovane institucije sa namerom da se pruži podrška razvoju MSP, kreirani su novi zakoni kojima se direktno ili indirektno reguliše poslovanje preduzeća, strategije i programi kojima se definišu osnovni pravci razvoja male privrede. Pozitivne promene u domenu kreiranja poslovnog okruženja posebno su bile uočljive u periodu 2001-2007. godine, odnosno do pojave svetske ekonomske krize. Od 2008. godine u Srbiji je značajno narušena preduzetnička klima. Usporen je tempo osnivanja novih preduzeća i smanjeni su izgledi za opstanak novoosnovanih preduzeća.

Pod uticajem svetske ekonomske krize nalazi se celokupna privreda, odnosno svi privredni subjekti. Od negativnih posledica nije se mogao sačuvati ni sektor MSP, koji je već u 2009. godini, u domenu produktivnosti, efikasnosti, konkurentnosti, ostvario znatno niže rezultate u odnosu na prethodni period.⁴ Trendovi u kretanju ključnih ekonomskih indikatora svakako se negativno

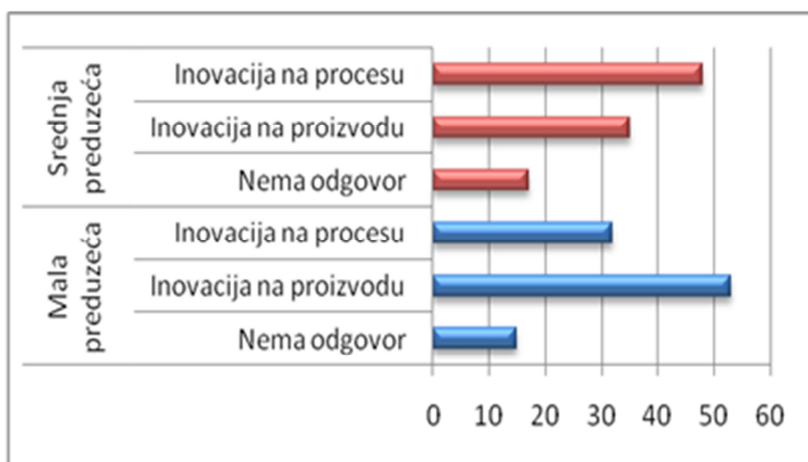
⁴ Izveštaj o MSPP za 2011. godinu, Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, str. 20

manifestuju na konkurentnost srpske privrede. O tome svedoče poslednji rezultati Svetskog ekonomskog foruma (The World Economic Forum – WEF). Prema analizama WEF, konkurentnost Srbije prikazana Indeksom globalne konkurentnosti (Global Competitiveness Index – GCI) od 2008. godine ima tendenciju blagog pada.⁵

S obzirom da poslovno okruženje u Srbiji nije dovoljno stimulatívno za razvoj biznisa, osnovne faktore rasta i razvoja neophodno je pronalaziti u internim sposobnostima preduzeća, odnosno znanju, inovaciji i fleksibilnosti. Zahvaljujući navedenim snagama, MSP u Srbiji mogu lakše prevazići teškoće sa kojima se suočavaju.

Upravo, rezultati istraživanja koje je sprovedeno sa ciljem da se identifikuje prisutnost inovacije u MSP, upućuju na zaključak da je kreiranje i iznalaženje inovativnih rešenja na proizvodnju ili procesu, veoma zastupljena praksa MSP u Srbiji.⁶ Generalno, najveći broj preduzeća u uzorku intenzívno koristi inovacije.⁷

Grafik 1. Tipovi inovacija u MSP

S obzirom da je pri kreiranju uzorka korišćen selektivan pristup, odnosno da se u uzorku nalaze preduzeća koja godinama unazad postižu pozitivne poslovne rezultate, na osnovu rezultata istraživanja može se konstatovati da je upravo

⁵ World Economic Forum, www.weforum.org/gcr

⁶ Lazarević-Moravčević M. (2013) Faktori i pristupi u kreiranju konkurentskih strategija malih i srednjih preduzeća u Srbiji, doktorska disertacija, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije, Beograd

⁷ Uzorak čine 102 preduzeća, odnosno firme koje zapošljavaju više od deset zaposlenih, postižu pozitivne poslovne rezultate i preduzeća u kojima je prepoznat potencijal za rast i razvoj.

aktivan odnos prema inovaciji, uz korišćenje savremene informacione tehnologije, faktor rasta i razvoja analiziranih preduzeća.⁸

Odluku u kom pravcu će preduzeće kreirati tehnološke inovacije, odnosno da li će se fokus staviti na inovaciju proizvoda ili inovaciju procesa determiniše izabrana strategija konkurentnosti. S obzirom da se konkurentna prednost može graditi na osnovu troškova i diferencijacije, postoje tri generičke strategije konkurentnosti:⁹

- Strategija opšteg vođstva u troškovima - eksploatacija niskih troškova i kreiranje konkurentne prednosti na tržištu grane.
- Strategija diferencijacije - eksploatacija jedinstvene ponude i kreiranje konkurentne prednosti na tržištu grane.
- Strategija fokusa - fokus na troškove (eksploatacija niskih troškova kao izvora konkurentne prednosti na izabranom tržišnom segmentu) ili fokus na diferencijaciji (eksploatacija jedinstvene ponude, kao izvora konkurentne prednosti na izabranom tržišnom segmentu).

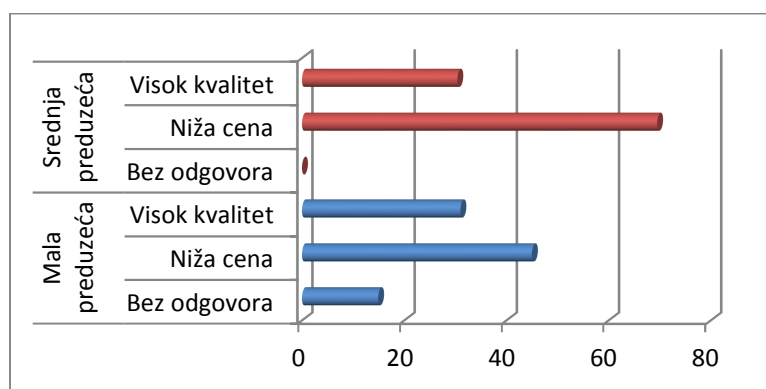
Uvažavajući određene karakteristike MSP može se konstatovati da ova preduzeća imaju ograničene mogućnosti u izboru generičkih strategija konkurentnosti. Zapravo, najprihvatljivije rešenje za MSP je strategija fokusa. Primenom strategije fokusa manja preduzeća osvajaju tržište po dubini, odnosno nastoje da kreiraju konkurentno preimućstvo na izabranim segmentima (uglovima tržišta) gde konkurencija nije uspela da zadovolji zahteve potrošača. Konkurentna prednost na izabranim tržišnim segmentima može se graditi na osnovu troškova ili diferencijacije.

Uvažavajući rečeno u istraživanju se pošlo od pretpostavke da preduzeća koja koriste strategiju fokusa na troškove, aktivnosti u domenu inovacija usmeravaju ka unapređenju procesa. Sa druge strane, orijentisanost na diferencijaciju podrazumeva fokusiranost na inovaciju proizvoda.

Prema rezultatima istraživanja, srednja preduzeća konkurentnu prednost generalno grade na niskim troškovima, te stoga inovaciju vezuju za procese, odnosno za unapređenje tehnoloških postupaka sa ciljem da se smanje troškovi. Inovativna aktivnost malih preduzeća je usmerena ka inovaciji proizvoda. Budući da mala preduzeća troškove izdvajaju kao osnovne izvore konkurentne prednosti, dok svoju inovativnu aktivnost uglavnom vezuju za diferencijaciju proizvoda, može se konstatovati da aktivnosti u domenu inovacija ne prate bazično strateško opredeljenje preduzeća u uzorku, odnosno da strategija konkurentnosti i inovacija u segmentu malih preduzeća nisu kompatibilne.

⁸ Posmatrano na nivou uzorka svega 1% menadžera ne koristi internet u svom poslovanju.

⁹ Porter, M. (2007) *Konkurentna prednost*, Asee, Novi Sad, str.31.

Grafik 2. Osnovne karakteristike proizvoda (usluge)

Prema mišljenju značajnog dela stručne javnosti, počevši od M. Portera, izostanak jasne opredeljenosti preduzeća po pitanju izvora konkurentske prednosti usloviće neuspeh.¹⁰ Zapravo, kada preduzeće nije u mogućnosti da integracijom elemenata strategija konkurentnosti formira dovoljno niske cene za određeni skup atributa ili nije u mogućnosti da kreira visok kvalitet po određenoj prosečnoj ceni, velika je verovatnoća da će uslediti situacija u stručnoj literaturi poznata kao „zaglavljenost u sredini“. Stoga, poželjno je da preduzeće zauzme jasan stav po pitanju strateškog opredeljenja, odnosno stav prema tome kako želi da ga vide potrošači - da li kao ponuđača jeftinih i standardizovanih proizvoda ili ponuđača jedinstvenih proizvoda (usluga).

Mišljenje M. Portera dugo je preovladavalo u naučnim krugovima. Ipak, zahvaljujući brojnim primerima iz prakse, odnosno preduzećima koja su na hibridnoj strategiji uspevala da ostvare konkurentsku prednost, dovedena je u sumnju Porterova isključivost. Stoga, ukoliko se uvažavaju određene specifičnosti okruženja u kome posluju preduzeća u Srbiji, hibridnu strategiju ne bi trebalo olako odbaciti kao moguće rešenje za postizanje poslovnog uspeha, odnosno konkurentskog preimućstva. Uz ispunjavanje određenih uslova (integracija unapred/unazad, fleksibilna proizvodnja, intenzivno korišćenje savremene informacione tehnologije u svim segmentima poslovanja, efikasno upravljanje zalihama i dr.) moguće je ostvariti optimalan odnos između cene i kvaliteta. Takođe, jedan od ključnih uslova koji određuju uspeh ovog strateškog opredeljenja je adekvatan izbor tržišnog segmenta. Zapravo, hibridna strategija u slučaju MSP ne znači osvajanje celog tržišta, ali podrazumeva da izabrani tržišni segment nije suviše mali. Pretpostavka je da su na izabranom širem tržišnom segmentu kupci fokusirani prevashodno na vrednost, tj. kvalitet proizvoda i delimično osetljivi na kretanja u ceni.

¹⁰ Porter, M. (1985) *Competitive Advantage*, The Free Press, New York, p17

Najefikasniji način da se hibridnom strategijom postigne uspeh, odnosno ispune navedeni uslovi je klasterizacija. Saradnjom sa drugim preduzećima i institucijama stvara se mogućnost za rast produktivnosti i inovativnosti, rast obima proizvodnje, postizanje većih ušteda u troškovima kroz obavljanje zajedničkih aktivnosti, usavršavanje i razvoj kvaliteta, povoljniji pristup izvorima finansiranja, značajniji uticaj na ekonomsku politiku i organe vlasti i sl.

ISTRAŽIVAČKO - RAZVOJNE AKTIVNOSTI MSP U SRBIJI

Sve veća zavisnost konkurentске prednosti preduzeća od sposobnosti da se poslovanje konstantno menja i inovira, istakla je ulogu i značaj funkcije istraživanja i razvoja (I&R). U savremenim uslovima poslovanja I&R postaje funkcija od strateškog značaja, odnosno jezgro (mozak) svakog preduzeća koje ima ambiciju da održi ili razvija svoj biznis.

Potrebu i mogućnost za realizacijom aktivnosti u domenu I&R određuju brojni faktori, poput izabranog pravca i tempa rasta, delatnost kojom se preduzeće bavi, intenzitet konkurencije, raspoloživost sredstava (finansijskih i ljudskih), sklonost ka prihvatanju rizika i sl.¹¹ Stoga, uz uvažavanje faktora eksternog i internog okruženja, preduzeće može koristiti različite I&R strategije:¹²

- *Ofanzivna strategija* – stratejsko opredeljenje koje karakteriše visok rizik i visoke potencijalne zarade. Reč je o strategiji kojom preduzeće obezbeđuje vodeću (monopolsku) poziciju na tržištu uvođenjem novih proizvoda. Imajući u vidu da je inovativnost pokretačka snaga ovih preduzeća, realno je očekivati da sektor I&R ima ključnu ulogu u kreiranju konkurentске prednosti.
- *Defanzivna strategija* - opcija koju karakteriše intenzivno angažovanje I&R, ali više u segmentu razvojnih u odnosu na istraživačke aktivnosti. Preduzeće koja primenjuje defanzivnu strategiju ne poseduje ambiciju za osvajanjem leaderske pozicije na tržištu, već pokušava da prati lidere. Uvažavajući činjenicu da sva preduzeća ne poseduju potencijale neophodne za kreiranje originalnih rešenja, defanzivna strategija smatra se manje rizičnom u odnosu na prethodnu.
- *Strategija imitatora* – opcija za koju se opredeljuju preduzeća koja ne poseduju ambiciju da prednjače u inoviranju. Generalno postoje dva tipa imitatora: imitatori koji kreiraju kopije originalnih proizvoda i kreativni imitatori, tj. preduzeća koja pokušavaju da putem poboljšanog dizajna konkurišu na tržištu. Preduzeća koja koriste strategiju imitatora fokusirana

¹¹ Todorović, J. (2003) *Stratejski i operativni menadžment*, Conzit, Beograd, str.250.

¹² Todorović, J., Đuričin D., Janošević S. (1997) *Stratejski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, str.550.

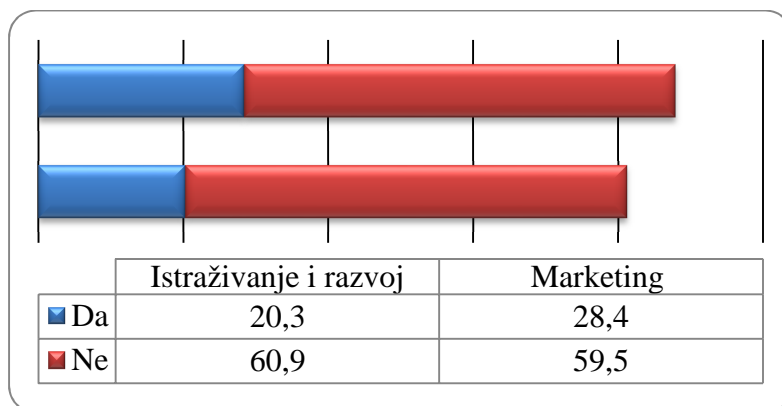
su uglavnom na proizvodnju, dizajn, konkurentsku cenu, performanse isporuke i sl.

- *Aplikativni inženjering* - strategijska opcija koja je veoma slična prethodnoj i podrazumeva sprovođenje određenih modifikacija na uspešnim proizvodima pri čemu se posebno vodi računa o zahtevima pojedinih tržišnih segmenta. Stoga, fokus nije na I&R, već na maksimalnom zadovoljavanju specifičnih potreba i servisiranju korisnika.
- *Zavisne I&R strategije* - predstavljaju opciju u kojoj preduzeće stupa u određeni oblik kooperacije sa jačim preduzećem i u tom odnosu prihvata poziciju prateće uloge. Preduzeće koja se opredelilo za ovu stratešku opciju nije inicijator po pitanju inovativnosti, već obavlja proizvodnju određenih komponenti kompleksnih proizvoda ili vrši tehničke promene na proizvodu, ukoliko postoje zahtevi od strane korisnika.

Aktivnosti u okviru I&R uglavnom podrazumevaju značajna ulaganja. Visok nivo izdvajanja za I&R je uslov za efektivnost inovacionog procesa, ali ne i garancija za uspeh inovacije. Usled nestabilnih i promenljivih uslova poslovanja i najuspešnije invencije mogu postati neuspešne inovacije. Iako kratkoročno doprinosi rastu rentabiliteta, posmatrano na duži vremenski period izostanak investicija može imati dramatične posledice za preduzeće.

Uvažavajući određene specifičnosti poslovanja, postavlja se pitanje da li MSP imaju mogućnost, kao i potrebu da u okviru organizacione strukture formiraju zasebnu organizacionu jedinicu koja se bavi aktivnostima istraživanja i razvoja. S obzirom da ova preduzeća nisu verzija, ni kopija velikih sistema, nije realno očekivati da se ključne aktivnosti, poput I&R mogu realizovati na način koji je prihvatljiv i poželjan za velika preduzeća.

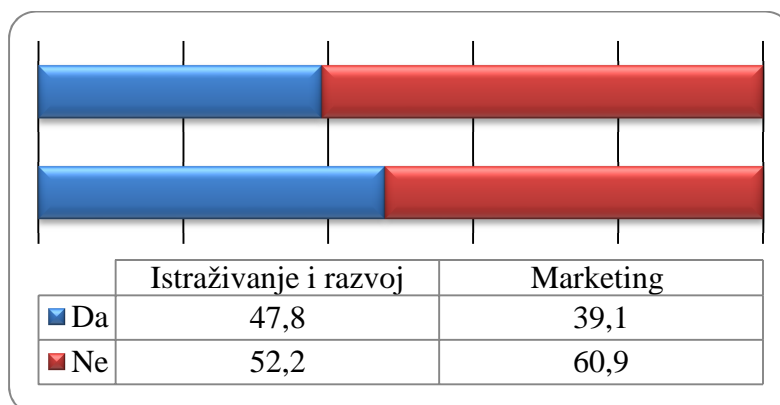
Grafik 3. Prisutnost funkcije marketing i I&R u malim preduzećima

Rezultati sprovedenog istraživanja ukazuju da mala preduzeća u okviru svoje organizacione strukture generalno ne formiraju odeljenje, odnosno funkciju

zaduženu za aktivnosti I&R, kao i marketinga. Nešto zastupljeniju praksu formiranja funkcije I&R, imaju srednja preduzeća.

Grafik 4. Prisutnost funkcije marketing i I&R u srednjim preduzećima

Nepostojanje funkcije I&R u organizacionoj strukturi MSP ne znači da ova preduzeća nisu inovativno orijentisana, već da kreiraju specifičan pristup u sprovođenju aktivnosti u domenu inovacija. Pored samostalnog angažovanja u domenu istraživanja i razvoja, MSP mogu koristiti i druge opcije, odnosno manje zahtevna i rizična rešenja. U cilju unapređenja kvaliteta proizvoda, procesa i sistema menažmenta ova preduzeća mogu koristiti savete i usluge konsultanata. Jedna od mogućnosti je i kooperacija, odnosno saradnja u okviru većih sistema, poput klastera.

ZAKLJUČAK

U savremenim uslovima poslovanja konkurentsku prednost sve više determiniše sposobnost preduzeća da prepozna i prilagodi se novim tržišnim zahtevima. U tom smislu tržišna orijentacija praćena konstantnim usmeravanjem preduzeća ka inovativnim poduhvatima predstavlja osnovni uslov rasta i razvoja preduzeća. S obzirom da se promene u domenu tržišta i tehnologije dešavaju svakodnevno, šansu za opstanak i razvoj imaju samo proaktivno orijentisane organizacije, tj. preduzeća koja su spremna da pomeraju granice znanja i na osnovu toga permanentno sprovode inovacije na svojim proizvodima (uslugama) i procesima.

Uvažavajući činjenicu da su MSP po prirodi veoma fleksibilni, dinamični i preduzetnički orijentisani sistemi, može se konstatovati da su osnovni uslovi neophodni za kreiranje i implementaciju inovativnih rešenja ispunjeni. Stoga, da li će potencijal u domenu inovativnosti MSP biti adekvatno korišćen prevashodno

zavisi od spremnosti menadžera/vlasnika da prepozna potrebu za promenom i prihvati inovaciju.

S obzirom da poslovni ambijent u kome egzistiraju MSP u Srbiji obiluje brojnim faktorima koji ograničavaju preduzetnički duh i inovativnu sposobnost preduzeća, ključne izvore za unapređenje poslovanja neophodno je pronalaziti u internim snagama, odnosno upravljačkim sposobnostima menadžera.

Literatura

1. Dess, G., Lumpkin, G., Eisner, A. (2007) *Strategijski menadžment*, Data status, Beograd, str.434.
2. Drucker, P. (1991) *Inovacije i preduzetništvo – praksa i principi*, Privredni pregled, Beograd, str.53.
3. Izveštaj o MSPP za 2011.godinu, Ministarstvo finansija i privrede, Ministarstvo regionalnog razvoja i lokalne samouprave, Nacionalna agencija za regionalni razvoj, str.20.
4. Paunovic, B. (2012) *Preduzetništvo i upravljanje malim preduzećem*, Centar za izdavačku delatnost Ekonomskog fakulteta u Beogradu, Beograd
5. Porter, M. (2007) *Konkurentska prednost*, Asee, Novi Sad, str.31.
6. Porter, M. (1985) *Competitive Advantage*, The Free Press, New York, p17
7. Robbins S., Coulter M. (2005) *Menadžment*, Data status, Beograd
8. Todorović, J. (2003) *Strategijski i operativni menadžment*, Conzit, Beograd, str.250.
9. Službeni glasnik RS, br. 110/2005, 18/2010, Zakon o inovacionoj aktivnosti, <http://www.va.mod.gov.rs>
10. Todorović, J., Đuričin D., Janošević S. (1997) *Strategijski menadžment*, Institut za tržišna istraživanja, Beograd, str.550.
11. World Economic Forum, www.weforum.org

INNOVATIVE POTENTIAL OF THE SMALL AND MEDIUM ENTERPRISES IN SERBIA

Marija Lazarević - Moravčević¹³

Abstract

The propensity towards innovative ventures, or the creation of new and improvement of existing products and processes, with the use of modern information technologies are becoming key factors of growth and development of each company, regardless of its size or engaged activity.

The orientation towards innovative ventures stands out as one of the key characteristics of small and medium enterprises (SMEs). Thanks to the flexibility, agility, and proactive performance, the smaller systems are easier to adapt to new market demands, accept changes, and in this regard implement innovation in products and processes. On the other hand, SMEs are faced with a number of weaknesses, which severely limit their growth and development.

Concerning the strengths and weaknesses of the SMEs management, the paper analyzes the ability of these companies through a constant improvement of processes and products to ensure their survival and development. In accordance with the mentioned, the paper presents the factors that determine the development prospects of SMEs, as well as different approaches to be applied for the purpose of efficient use of resources in the field of innovation.

Keywords: *innovation, SMEs, competitive advantage, clusters, research and development, entrepreneurship*

¹³ Marija Lazarević-Moravčević, PhD, Assistant Professor, Belgrade banking academy – Faculty for banking, insurance and finance, Belgrade

IX DEO

RAČUNOVODSTVENE ANALIZE

ANALIZA FINANSIJSKE SIGURNOSTI PREDUZEĆA U RESTRUKTURIRANJU – PRERAĐIVAČKA INDUSTRIJA¹

Gordana Vukelić²
Slavica Stevanović³
Grozdana Belopavlović⁴

Apstrakt

Restrukturiranje je potreba mnogih ekonomskih subjekata u savremenom društvu, koji izborom adekvatne strategije i tehnika restrukturiranja nastoje poboljšati performanse poslovanja i kreirati dodatnu vrednost za vlasnike kapitala. U slučaju neuspešno privatizovanih srpskih preduzeća, restrukturiranje je jedini način njihovog opstanka. Cilj rada je analiza statusa preduzeća u procesu restrukturiranja, kao i sagledavanje njihove finansijsko strukturne pozicije i uspešnosti i neuspešnosti poslovanja.

Proces privatizacije su obeležile, između ostalog, neuspele prodaje, otkazane aukcije i tenderi, kao i raskidi ugovora. Status i struktura preduzeća, koja su se kroz proces restrukturiranja trebala osposobiti za zdravo ekonomsko funkcionisanje, predmet su analize u prvom delu rada. Srpska privreda se već duže suočava sa kontinuiranim nagomilavanjem gubitaka, koji takođe opterećuju i preduzeća u restrukturiranju i državni budžet. Stoga je u drugom delu rada prikazana komparativna analiza kumuliranih gubitaka. U radu je analizirana

¹ Rad je deo istraživanja na projektu OI broj 179015 (Izazovi i perspektive strukturnih promena u Srbiji: Strateški pravci ekonomskog razvoja i usklađivanja sa zahtevima EU), projektu III broj 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) i broj 43007 (Istraživanje klimatskih promena i njihovog uticaja na životnu sredinu – praćenje uticaja, adaptacija i ublažavanje) koje finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

² dr Gordana Vukelić, redovni profesor, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije

³ mr Slavica Stevanović, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd

⁴ dr Grozdana Belopavlović, docent, Beogradska bankarska akademija – Fakultet za bankarstvo, osiguranje i finansije

finansijska pozicija odabranih preduzeća prerađivačke industrije u cilju ocene finansijske sigurnosti.

Ključne reči: *restrukturiranje, prerađivačka industrija, gubitak, finansijska sigurnost, analiza.*

UVOD

Reindustrijalizacija srpske privrede podrazumeva eliminisanje ključnih ograničenja koja sprečavaju stvaranje efikasnije privredne strukture. Jedan od problema jeste postojanje velikog broja industrijskih preduzeća u kojima nije završen proces privatizacije. Usvajanjem novih zakona o stečaju i privatizaciji, potrebno je stvoriti regulatorni okvir koji će omogućiti rešavanje problema preduzeća koja u velikoj meri usporavaju rast i razvoj privrede Srbije. Na predstavnicima državne uprave je da stvore uslove za adekvatnu primenu nevedenih zakona kako pozitivni efekti ne bi izostali.

Predlog promene zakonske regulative u oblasti privatizacije nije ideja novijeg datuma. Autori studije Konkurentnost privrede Srbije još 2003. godine predlažu usvajanje novog zakona o stečaju, koji se posmatra kao relevantan instrument za čišćenje srpske privrede. Pored toga, navode se urgentne mere za unapređenje postojećeg procesa privatizacije koje podrazumevaju obavezivanje investitora na revitalizovanje kupljenih preduzeća pre naredne prodaje, restrukturiranje loših preduzeća pre privatizacije samo kao izuzetak, usmeravanje sredstava od prodaje preduzeća u kreditiranje razvojnih izvoznih projekata i sl. I posle deset godina, i dalje se navode iste mere, ali one se sada moraju sprovesti bez odlaganja. Reforme koje se odnose na preduzeća u restrukturiranju su neophodne, kako bi se u narednom periodu moglo očekivati ubrzanje privrednog rasta.

ANALIZA STATUSA PREDUZEĆA U PROCESU RESTRUKTURIRANJA

Statusne, organizacione i promene pravne forme su za mnoga preduzeća u restrukturiranju neophodne, kako bi se preduzeća osposobila za zdravo ekonomsko funkcionisanje i ostvarila poslovne performanse koje mogu privući investitore. Željeni rezultat restrukturiranja preduzeća je unapređenje efikasnosti poslovanja, preduzeća u celini ili delova koja imaju potencijal i resurse koji će generisati buduće ekonomske koristi.

U procesu privatizacije u Srbiji, preduzeća su kupovala fizička ili pravna lica na aukciji ili putem tendera. Novi vlasnici su uglavnom koristili pogodnosti po pitanju uslova plaćanja, na osnovu čega su kupoprodajnim ugovorom definisane iznose mogli uplaćivati na nekoliko godišnjih rata. Neispunjavanje ugovorenih obaveza je dovelo do raskida ugovora, nakon čega su preduzeća uključena u proces

restrukturiranja ili je u njima pokrenut stečajni postupak. Posle raskida ugovora o privatizaciji, mnoga preduzeća imaju teškoće u pronalaženju novih kupaca ili strateških partnera, tako da njihov status ostaje nepromenjen i čeka vreme kada će država, kao većinski vlasnik kapitala, preduzeti adekvatne mere. Pored neuspelih prodaja, otkazanih aukcija i raskida ugovora, malverzacije i afere su takođe obeležile proces privatizacije srpskih preduzeća.

Agencija za privatizaciju (u daljem tekstu Agencija) je u oktobru 2013. godine, u okviru Centra za restrukturiranje registrovala 174 preduzeća koja se nalaze u procesu restrukturiranja. Od toga, neznatan broj od 9 preduzeća se odnosi na ona koja su prodana, dok je kod dva izvršen prekid privatizacije. Predmet analize u ovom delu rada je 165 preduzeća u kojima još uvek nije završen proces restrukturiranja.

Veliki broj ugovora koje je Agencija sklopila sa kupcima je raskinut. S obzirom na štetu koju preduzeća trpe usled prodaje pogrešnim kupcima, broj raskinutih ugovora o prodaji kapitala preduzeća u restrukturiranju je značajan. Od 69 preduzeća koja su nakon prodaje raskinula ugovor, metodom tendera je bilo prodato 26, a metodom aukcije 36 preduzeća. Znatno je manji broj preduzeća kod kojih je promenjena metoda privatizacije, tako da je nakon raskida ugovora o prodaji metodom aukcije, 7 preduzeća nastavilo privatizaciju i prodaju metodom tendera. Pokazalo se da je tenderska prodaja dala bolje rezultate, jer se od kupaca tražio i investicioni i socijalni program, kao i bankarske garancije.

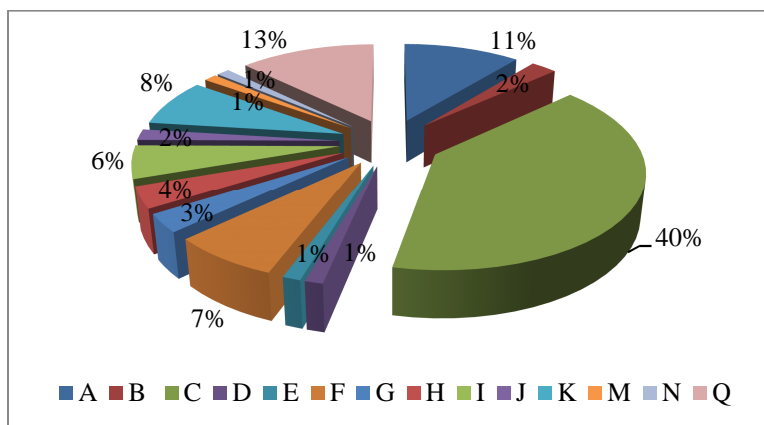
Ukoliko hronološki posmatramo promene statusa preduzeća u nadležnosti Agencije, možemo zaključiti da je 7 preduzeća koja su bila u procesu restrukturiranja promenilo status u septembru 2013. godine pokretanjem stečajnog postupka. S obzirom na najave predstavnika Vlade Republike Srbije, očekuje se da će se u narednom periodu povećati broj preduzeća koja bi na isti način mogla promeniti status.

Detaljnija analiza istorije privatizacije preduzeća u restrukturiranju pokazuje da su neka od njih nakon neuspele prodaje kapitala, pokušala da prodaju pojedine delove imovine. Licitacije ili tenderi za prodaju delova imovine su uspešni kod 8 preduzeća, pri čemu još 17 na ovaj način želi da proda deo imovine, ali su licitacije i tenderi neuspešni ili još uvek traju. Najveći uspeh u prodaji delova imovine u 2012. godini su imala preduzeća iz prerađivačke industrije, i to iz tekstilne industrije, proizvodnje plastičnih masa i proizvoda od gume. Struktura preduzeća u restrukturiranju po privrednim sektorima je prikazana u grafikonu 1.

Analiza sektorskog rasporeda preduzeća u restrukturiranju pokazuje da najveći broj njih, čak 40% pripada sektoru C - Prerađivačka industrija. Od ukupnog broja posmatranih preduzeća, oko 13% posluje u sektoru Q - Zdravstvena i socijalna zaštita, dok 11% preduzeća pripada sektoru A - Poljoprivreda, šumarstvo i ribarstvo. Preduzeća u restrukturiranju koja posluju u delatnostima K - Finansijske delatnosti i delatnost osiguranja i F - Građevinarstvo su zastupljena sa 8% i 7%

respektivno. U okviru ostalih sektora posluje znatno manji broj preduzeća, i to u rasponu od 1% do 5% po sektoru.

Grafikon 1. Preduzeća u restrukturiranju po sektorima

Izvor: Agencija za privatizaciju RS

Ukoliko se posmatra struktura preduzeća u restrukturiranju po veličini, najveće učešće od 41% imaju mala preduzeća. Srednja i velika čine 30% i 29% preduzeća u restrukturiranju respektivno. Analiza pravne forme pokazuje da najveći procenat od 63% preduzeća u restrukturiranju čine akcionarska društva. Privatizacija preduzeća sa društvenim kapitalom je za rezultat imala njihovo pretvaranje u otvorena akcionarska društva, pa su ne retko i male firme dobijale AD pravnu formu, što je neuobičajeno i na dugi rok neodrživo. Nešto manje, sa 26% su zastupljena društva sa ograničenom odgovornošću. Određeni broj preduzeća još uvek ima pravnu formu društvenog preduzeća. Postoje i tri preduzeća čiji je kapital u stopostotnom vlasništvu države pa su registrovana kao javna preduzeća.

Činjenica da su preduzeća iz prerađivačke industrije najzastupljenija u procesu restrukturiranja, razlog je što u nastavku rada autori posebnu pažnju posvećuju njihovoj analizi. Od ukupnog broja preduzeća iz prerađivačke industrije, proizvodnjom motornih vozila, prikolica i poluprikolica se bavi 21%, a proizvodnjom metalnih proizvoda 9% preduzeća. Osnovna delatnost 7 preduzeća jeste proizvodnja tekstila, odevnih predmeta, kože i predmeta od kože i ona zajedno čine 11% prerađivačke industrije u restrukturiranju. U ostalim delatnostima prerađivačke industrije posluje između dva i tri preduzeća po delatnosti.

(NE)PROFITABILNOST POSLOVANJA PREDUZEĆA U RESTRUKTURIRANJU

Gubitke od loše privatizacije u Srbiji i neuspešne prodaje određenih preduzeća imali su i još uvek imaju preduzeća, ali i društvo u celini. Rezultat politički vođene privatizacije i neefikasnog upravljanja preduzećima, koja su za sve odluke morala konsultovati Agenciju, upravo jesu kumulirani gubici koji opterećuju srpsku privredu i državni budžet. Nizak nivo ukupne ekonomske aktivnosti u Srbiji, realni pad bruto domaćeg proizvoda tokom 2012. godine od 1,7% (Narodna banka Srbije, 2013) i poslovanje sa gubitkom u istoj godini su praćeni i rastom kumuliranih gubitaka privrednih društava.

Gubitak predstavlja negativan rezultat koji je preduzeće ostvarilo tokom poslovanja u posmatranom periodu. S obzirom da su rashodi veći od prikazanih prihoda, negativan rezultat predstavlja korektivnu stavku bilansne pozicije kapitala. Kako je poslednjih godina srpska privreda suočena sa finansijskim teškoćama, mnoga preduzeća su likvidirana ili su u postupku stečaja. Preduzeća koja su uspela da opstanu, u najvećem broju slučajeva su nastavila poslovanje sa gubitkom, pri čemu je visina kumuliranog gubitka najčešće prelazila visinu sopstvenog kapitala.

Kumulirani gubitak je zbir gubitka do visine sopstvenog kapitala i iznosa gubitka koji prelazi ukupan iznos sopstvenog kapitala. Gubitak do visine kapitala je pozicija koja je prikazana u pasivi bilansa stanja kao korekcija pozicije kapitala, dok se gubitak iznad visine kapitala prikazuje u aktivi bilansa stanja kao nezavisna pozicija. Odvojenim prikazivanjem te kategorije se nastoji očuvati iskazna moć bilansa (Ranković, 2011) i omogućiti jasan uvid u strukturu pozicije kapitala. Iz istog razloga se posebno vrši prikazivanje pozicije Gubitak iznad visine kapitala. U pitanju je iznos gubitka koji u celini pada na teret poverilaca.

Srpska privreda se već duži vremenski period suočava sa kontinuiranim nagomilavanjem gubitaka. Finansijske teškoće su i uzrok i posledica negativnog finansijskog rezultata preduzeća i privrede u celini. Dugogodišnje poslovanje sa gubicima koji su na kraju 2012. godine dostigli iznos od 2.462.814 miliona dinara, je upravo jedan od glavnih razloga finansijskih problema u privredi. Prema podacima Agencije za privredne registre – APR, koji su prikazani u Saopštenju o poslovanju privrede u RS, visina ukupnog kumuliranog gubitka u srpskim preduzećima je povećana za 8,3% u odnosu na 2011. godinu. Dodatno zabrinjava činjenica da je u istom periodu došlo do smanjenja broja privrednih društava za 1%, tako da je povećanje gubitaka najverovatnije posledica povećanja finansijskih teškoća srpskih preduzeća.

Ukupni gubici iznad visine sopstvenog kapitala u 2012. godini iznose 973.224 milijardi dinara, što čini nepunih 40% svih gubitaka. U odnosu na 2011. godinu je došlo do povećanja, kako ukupne visine gubitaka iznad visine sopstvenog kapitala za 19,5%, tako i njihovog učešća u kumuliranom gubitku (Agencija za privredne registre, 2013).

Tabela 1. Kumulirani gubici privrednih društava, 2012

Pozicije gubitka	Iznos (u mil dinara)	Učešće u privrednim društvima RS (%)
1. Gubitak do visine kapitala		
Privredna društva u Srbiji	1.489.590	100,0
Prerađivačka industrija	424.095	28,5
Preduzeća u restrukturiranju	180.231	12,1
Prerađivačka industrija u restrukturiranju	93.724	6,3
2. Gubitak iznad visine kapitala		
Privredna društva u Srbiji	973.224	100,0
Prerađivačka industrija	335.696	34,5
Preduzeća u restrukturiranju	195.678	20,1
Prerađivačka industrija u restrukturiranju	134.974	13,9
3. Kumulirani gubici (1+2)		
Privredna društva u Srbiji	2.462.814	100,0
Prerađivačka industrija	759.791	30,9
Preduzeća u restrukturiranju	375.909	15,3
Prerađivačka industrija u restrukturiranju	228.698	9,3

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Finansijski rezultati koji iz godine u godinu tope sopstveni kapital kao garantnu supstancu poslovanja preduzeća, narušavaju poverenje poverilaca. Preduzeća u restrukturiranju su uglavnom iskazala negativan neto finansijski rezultat u 2012. godini, kao i privredna društva u Srbiji u celini.

Sa neto dobitkom u ukupnom iznosu od 11.797 miliona dinara je poslovalo svega 10 preduzeća. Ukupni gubici u 2012. godini su kumulirani za 162 preduzeća, s obzirom da za 3 preduzeća ne postoje javno dostupni finansijski izveštaji. Finansijski rezultat preduzeća u restrukturiranju je detaljnije prikazan u tabeli 2.

Tabela 2. Finansijski rezultat preduzeća u restrukturiranju, 2012

Pozicije gubitka/dobitka	Iznos (u mil dinara)	Broj društava	Učešće u privrednim društvima RS (%)
Gubitak do visine kapitala	180.231	152	12,1
Gubitak iznad visine kapitala	195.678	93	20,1
Kumulirani gubici	375.909	152	15,3
Neto dobitak	11.797	10	

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Preko 30% kumuliranih gubitaka srpske privrede je skoncentrisano u preduzećima prerađivačke industrije. Sa ukupnim iznosom od 375.909 miliona dinara, preduzeća u restrukturiranju učestvuju sa 15,3% u gubitku svih privrednih društava. U sektoru prerađivačke industrije profitabilno su poslovala samo tri preduzeća u restrukturiranju.

Tabela 3. Finansijski rezultat preduzeća u restrukturiranju-prerađivačka industrija, 2012

Pozicije gubitka/dobitka	Iznos (u mil dinara)	Učešće u društvima u restrukturiranju (%)	Učešće u društvima prerađivačke industrije (%)
Gubitak do visine kapitala	93.724	52,0	22,1
Gubitak iznad visine kapitala	134.974	69,0	40,2
Kumulirani gubici	228.698	60,8	30,1
Neto dobitak	602		

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Ukoliko se analizira visina kumuliranih gubitaka, posebno gubitak iznad sopstvenog kapitala, izražena je dominacija preduzeća iz prerađivačkog sektora. Preduzeća prerađivačke industrije ostvaruju skoro 61% svih gubitaka preduzeća u restrukturiranju.

SUBVENCIONISANJE PREDUZEĆA U RESTRUKTURIRANJU

Rešavanje problema preduzeća u restrukturiranju se odlagalo godinama. Vremenom su se obaveze i gubici kumulirali, a skoro ništa nije preduzimano po

tom pitanju. Reč je o preduzećima koja ne izmiruju poreske obaveze, a ni obaveze po osnovu utrošene energije i komunalnih usluga, što je hroničan a ne sporadičan problem privrednih i javnih preduzeća. I u slučaju obaveza prema privredi postoji problem u njihovom izmirenju. Neophodno je hitno sprovođenje konkretnih mera na državnom nivou koje bi promenile status preduzeća u restrukturiranju u pravcu njihovog oporavka.

Radnom verzijom novog Zakona o privatizaciji je predviđeno uvođenje privremenih zastupnika državnog kapitala u preduzećima u nadležnosti Agencije za privatizaciju, i to sa širim ovlašćenjima, ali i odgovornošću. Na ovaj način se želi promeniti dosadašnji sistem upravljanja u kome su odbor društva i nadzorni odbor formalno bili donosioci strateških odluka, iza kojih su se suštinski krili generalni direktori sa svojom političkom pozadinom. Pored načina upravljanja, subvencionisanje preduzeća u restrukturiranju predstavlja veliki državni problem.

Visina ukupno dodeljene državne pomoći u Srbiji se povećavala od 2010. godine, da bi u 2012. godini njen iznos bio 88.009 miliona dinara. Vrsta horizontalne državne pomoći koja se odnosi na sanaciju i restrukturisanje u 2012. godini čini nepunih 10% ukupno dodeljene državne pomoći. To je znatno više u odnosu na 2010. godinu, a naročito u odnosu na 2011. kada je izdvajanje za sanaciju i restrukturiranje sa 5.228 miliona dinara činilo 6,3% ukupno dodeljene državne pomoći.

Tabela 4. Državna pomoć dodeljena u Srbiji, 2010-2012

Kategorija/vrsta /instrument	2010		2011		2012	
	u mil. din.	u %	u mil. din.	u %	u mil. din.	u %
Ukupna državna pomoć	77.619	100,0	82.447	100,0	88.009	100,0
Horizontalna pomoć	16.118	20,8	13.442	16,3	12.021	13,6
Sanacija i restrukturisanje	6.035	7,8	5.228	6,3	8.696	9,9
Subvencije	6.035	7,8	5.228	6,3	2.525	2,9

Izvor: Ministarstvo finansija

Analizirajući strukturu horizontalne državne pomoći u Srbiji, može se zaključiti da se najviše izdvaja za sanaciju i restrukturisanje, i to 73,2%. Državna pomoć za sanaciju i restrukturiranje privrednih subjekata u 2012. godini je iznosila 8.696 miliona dinara, što je više za 44% u odnosu na 2010. i čak 66% više u odnosu na 2011. godinu. S obzirom da državna pomoć za sanaciju i restrukturisanje predstavlja sanacionu, a ne razvojnu meru, važno je raditi na njenom smanjenju, kao i na podsticanju drugih horizontalnih ciljeva, kao što su zapošljavanje, regionalni razvoj, zaštita životne sredine, istraživanje i razvoj i obuka. Podsticanje navedenih ciljeva i smanjenje opšteg nivoa državne pomoći je preporuka Evropske komisije.

Subvencije predstavljaju značajno zastupljen instrument horizontalne državne pomoći. U okviru Sanacije i restrukturiranja, u 2012. godini je izdvojeno 2.525 miliona dinara na ime subvencija, što je znatno manje u odnosu na prethodnu godinu kada su one iznosile 5.228 miliona dinara. Činjenica je da direktne subvencije za preduzeća u restrukturiranju terete državni budžet. S obzirom na neuspešno poslovanje tih preduzeća i štetu koju nanose privrednom i javnom sektoru, neophodno je u narednom periodu sprovesti njihovo budžetsko ograničavanje i dalje smanjenje državnih subvencija.

Povećanje efikasnosti nacionalne privrede, ubrzanje privrednog rasta i unapređenje poslovnog ambijenta je teško zamisliti bez detaljnog plana i precizno definisanih rokova za rešavanje problema preduzeća u restrukturiranju. Značajan podsticaj za ubranu realizaciju planova predstavlja najavljeno kreditiranje od strane Svetske banke. Odobravanje kredita je između ostalog uslovljeno usvajanjem novih zakona o privatizaciji stečaju i sprovođenjem reformi koje se odnose na preduzeća u restrukturiranju.

FINANSIJSKO STRUKTURNA POZICIJA GRUPE PREDUZEĆA U RESTRUKTURIRANJU

Optimalna struktura duga i kapitala i zadovoljavajuće relacije između pojedinih imovinskih delova u aktivi i pasivi bilansa stanja, u funkciji su generisanja dobitka i neto novčanih tokova čime se obezbeđuju pretpostavke za zdravu finansijsku poziciju preduzeća. Analiza strukture imovine i profitabilnosti preduzeća iz sektora prerađivačke industrije je sprovedena u cilju procene finansijske sigurnosti i izloženosti rizicima poslovanja.

Tabela 5. Struktura preduzeća prerađivačke industrije, 2012

Pozicije gubitka	Broj društava	Po veličini		
		Velika	Srednja	Mala
Gubitak do visine kapitala	17	8	7	2
Gubitak iznad visine kapitala	45	22	17	6

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Od ukupnog broja preduzeća u restrukturiranju, 63 posluje u okviru sektora prerađivačke industrije.⁵ Analiza izveštaja o finansijskoj poziciji na dan 31.12.2012. godine za entitete iz sektora prerađivačke industrije, pokazuje da najveći broj njih, čak 71% ima izrazito loše poslovno-finansijske performanse koje

⁵ Stanje na dan 25.11.2013. prema podacima Agencije za privatizaciju.

se ogledaju u prezentovanom gubitku iznad visine sopstvenog kapitala, dok 27% preduzeća posluje sa gubitkom koji ne prelazi visinu garantne supstance. Samo jedno preduzeće u periodu 2010-2012. godina iskazuje neto dobitak.

Ukoliko se analiza proširi na entitete po veličini, gubitak iznad visine sopstvenog kapitala koji u celini pada na teret poverilaca prezentovan je kod 22 velika, 17 srednjih i 6 malih preduzeća. Njihova opšta karakteristika je pasivan bilans stanja, odnosno manja imovina na strani aktive u odnosu na obaveze iskazane na strani pasive (Rodić i drugi, 2007). Tri od ukupno 22 analizirana preduzeća koja su razvrstana kao velika i koja su u 2012. godini iskazala gubitak na strani aktive, u 2010. i 2011. godini su poslovala sa gubitkom do nivoa kapitala koji su investirali vlasnici. U tim godinama, dugoročne i kratkoročne obaveze su u potpunosti pokrivenne imovinom entiteta, što je povoljna informacija za poverioce u pogledu zaštite njihovih ekonomskih interesa.

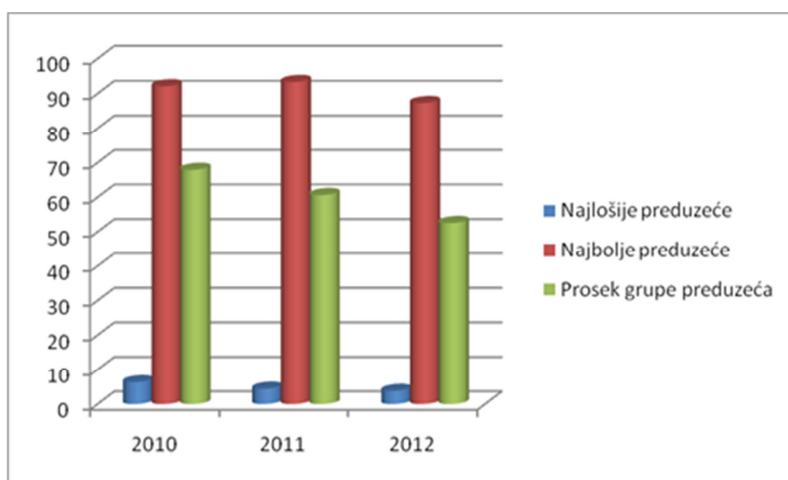
U posmatranom periodu 2010-2012. godina, kod 18 velikih preduzeća je prisutno procentualno smanjenje pokrivenih obaveza što ukazuje na porast nivoa gubitka koji će podneti poverioci i koji je iskazan na strani aktive kao nezavisna pozicija. Samo jedno iz analizirane grupe preduzeća iskazuje procentualno povećanje pokrivenih obaveza u 2012. u odnosu na 2011. godinu i blago poboljšanje finansijskih performansi, odnosno apsolutno i relativno smanjenje gubitka iznad visine kapitala.

Procenat pokriva obaveza ukupnom imovinom kod velikih preduzeća koja imaju gubitak iznad visine kapitala, u proseku je za period 2010-2012 iznosio 67,91%, 60,97% i 55,45%, respektivno. Sličan trend uočava se kod preduzeća koja su prema propisanim kriterijumima razvrstana u srednja. Procentualno smanjenje pokrivenih obaveza u periodu 2010-2012. godina u proseku iznosi 57,31%, 54,33% i 50,06%, respektivno.

Četiri srednja preduzeća koja su u 2010. i 2011. godini poslovala sa gubitkom do visine kapitala, u 2012. godini priključuju se grupi preduzeća čija imovina nije dovoljna za namirenje svih poverilaca. U posmatranom trogodišnjem periodu, 12 srednjih preduzeća sa gubitkom iznad visine kapitala beleži procentualno smanjenje pokrivenih obaveza, dok je samo jedno preduzeće iskazalo značajnije i apsolutno i relativno smanjenje gubitka na strani aktive.

Prosečno pokriva obaveza imovinom kod malih preduzeća u posmatranom periodu iznosi 76,68%, 57,89% i 49,27%. Opadajući trend je primetan kod 5 malih preduzeća. Jedno od 6 entiteta u 2012. godini ima procenat pokriva obaveza ispod 100, dok su u 2010. i 2011. godini obaveze u celini pokrivenne imovinom.

Na grafikonu 2 je prikazano učešće pokrivenih obaveza u ukupnim obavezama za preduzeća u restrukturiranju iz sektora prerađivačke industrije, i to: procentualno pokriva obaveza najbolje rangiranog društva (koje ima procentualno najmanji udeo gubitka iznad visine kapitala), najlošijeg društva (koje ima procentualno najveći udeo gubitka iznad visine kapitala), kao i prosek za analiziranu grupu preduzeća.

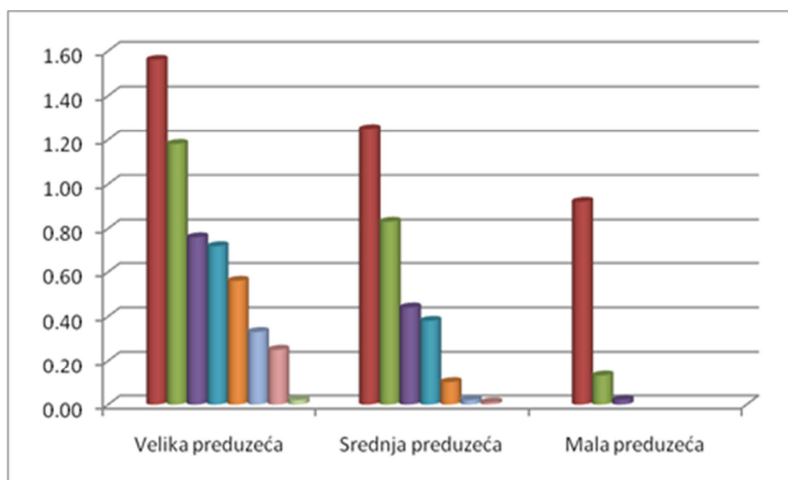
Grafikon 2. Procenat pokrivenih obaveza

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Međutim, u okviru analizirane grupe preduzeća primetne su značajne razlike. U prilog prethodnom govori činjenica da je na dan bilansiranja 2012. godine najlošije preduzeće imalo 3,80% pokrivenih obaveza, odnosno procentualno najveći gubitak iznad visine kapitala, dok je preduzeće sa učešćem od 87,31% pokrivenih obaveza najbolje kotirano.

Gubitak koji ne prelazi visinu sopstvenog kapitala u 2012. godini prezentovan je kod 17 preduzeća u restrukturiranju iz sektora prerađivačke industrije. Bilansi stanja ove grupe preduzeća se smatraju aktivnim – bez obzira na prezentovane loše finansijske performanse, imovina je i dalje veća od obaveza za iznos razlike između sopstvenog kapitala i gubitka. Sve dok preduzeće posluje u zoni gubitka koji ne prelazi nivo sopstvenog kapitala, poverioci mogu očekivati naplatu svojih potraživanja. U takvim okolnostima, interesi poverilaca još uvek nisu značajnije ugroženi, ali treba naglasiti da poslovanje sa gubitkom predstavlja loš signal o finansijskom zdravlju preduzeća.

U cilju ocene finansijsko strukturne pozicije odabrane grupe preduzeća korišćeni su različiti pokazatelji. Pokazatelj pokrića stalne imovine (Fixed Assets Coverage Ratio) prati pokrivenost dugoročno raspoložive imovine, vlasničkim kapitalom kao najkvalitetnijim izvorom finansiranja. Potpuno pokriće najrizičnije imovine najkvalitetnijim izvorom finansiranja i pokazatelj veći od jedan ukazuje da je reč o preduzeću čija likvidnost nije ugrožena i koje ima dobre pretpostavke da ostvari finansijsku stabilnost u dugom roku. Grafikon 3 pokazuje odnos vlasničkog kapitala i stalne imovine u 2012. godini. Samo dva velika i jedno srednje preduzeće stalnu imovinu u potpunosti pokrivaju kapitalom, dok je kod ostalih vrednost pokazatelja ispod 1.

Grafikon 3. Pokazatelji pokrića stalne imovine, 2012

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Vrednosti pokazatelja u proseku u periodu 2010-2012. godina iznose 0,64, 0,57 i 0,53, što ukazuje ne samo na prisustvo visokih finansijskih rizika, već i činjenicu da se pokriće dugoročne imovine kapitalom koji su investirali vlasnici smanjuje iz perioda u period.

Pokazatelj pokrića realne imovine (Fixed Assets and Inventories Coverage Ratio) posmatra odnos dugoročnog vlasničkog i pozajmljenog kapitala i dugoročno vezane imovine. Imenilac pored stalne imovine obuhvata i ukupan iznos zaliha. Od 18 analiziranih preduzeća, samo 4 imaju koeficijent pokrića imovine koja stvara učinke veći od jedan, što signalizira povoljne relacije između pasivnih i aktivnih dugoročnih pozicija i stabilnu finansijsko-strukturnu poziciju (Stevanović i drugi, 2009). Pokazatelj koji značajnije odstupa od normale određene pravilima finansiranja i ima vrednost manju od jedan zabeležen je kod 14 preduzeća iz analizirane grupe. Koeficijent manji od jedan (a kod određenog broja preduzeća se približava nuli) signalizira nepovoljnu imovinsku poziciju i nagoveštava ozbiljne probleme vezane za održavanje finansijske stabilnosti u kratkom i dugom roku.

Razlike u vrednosti pokazatelja pojedinačnih preduzeća su značajne, a u proseku za posmatrani trogodišnji period iznose 0,74, 0,66 i 0,70, respektivno. U tabeli 6 su pored prosečnih vrednosti prikazani koeficijenti za preduzeće koje ima izrazito povoljno finansijsko strukturnu poziciju i koje je najbolje u grupi, kao i za entitet čiji dugoročni izvori finansiranja u malom procentu pokrivaju dugoročno vezanu imovinu.

Tabela 6. Pokazatelji pokrića realne imovine, 2010-2012

	Godina		
	2010	2011	2012
Najlošije preduzeće	0,18	0,13	0,02
Najbolje preduzeće	1,87	1,70	2,01
Prosek grupe preduzeća	0,74	0,66	0,70

Izvor: Proračun autora prema podacima Agencije za privredne registre

Pored pokazatelja koji prate relacije pojedinih imovinskih delova, za ocenu finansijsko strukturne pozicije korišćena je analiza neto obrtnog kapitala - NOK. Reč je o računskoj veličini koja se dobija kao razlika između dugoročnog kapitala i stalne imovine. Visina potrebnog neto obrtnog kapitala je individualna za svako preduzeće u zavisnosti od njegovih specifičnosti, vrste i veličine, stope profitabilnosti poslovanja, delatnosti kojoj pripada, i sl, ali je potrebno naglasiti da je pozitivna vrednost NOK-a preduslov za osiguranje dugoročne finansijske stabilnosti. Pozitivan neto obrtni kapital ukazuje na potpuno finansiranje stalne imovine iz dugoročnih izvora i određeni procenat obrtne imovine koja vodi poreklo iz vlasničkog i dugoročnog poverilačkog kapitala. U posmatranom trogodišnjem periodu, 7 od 18 analiziranih preduzeća beleži pozitivnu razliku između dugoročnog kapitala i stalne imovine.

Uticaj ostalih 11 preduzeća sa negativnim vrednostima NOK-a je dominantan, s obzirom da su u proseku ove veličine u periodu 2010-2012. godina sa predznakom minus (-43.090, -102.733 i -107.609). Negativan NOK oslikava nepovoljnu imovinsku poziciju sa stanovišta osiguranja finansijske stabilnosti i narušene relacije po horizontali bilansa stanja. Činjenica da se stalna imovina jednim delom finansira iz kratkoročnih obaveza i da ne postoji paralelnost rokova obrta sredstava i rokova dospeća obaveza, ukazuje da ne postoje uslovi za održavanje likvidnosti. Analiza trenda upućuje na zaključak da se imovinska pozicija u proseku pogoršava, usled sve većih prosečnih negativnih vrednosti NOK-a.

Postizanjem optimalnog odnosa duga i kapitala u pasivi bilansa stanja osigurava se osnova za zdrav finansijski položaj, sigurnost i nezavisnost preduzeća u dužem vremenskom periodu. Analiza odnosa duga i kapitala (Debt/Equity Ratio) u periodu 2010-2012. godina pokazuje da samo jedno preduzeće razvrstano kao srednje ima veći udeo vlasničkog kapitala u odnosu na pozajmljeni i racio manji od jedan. Odnos duga i kapitala u istom periodu iznosi 0,70, 0,49 i 0,38 i pokazuje da se u pomenutom preduzeću struktura kapitala pomera u korist najkvalitetnijeg izvora finansiranja - kapitala investiranog od strane vlasnika.

Prosečne vrednosti za analiziranu grupu preduzeća u 2010, 2011 i 2012. godini iznose 117,05, 19,50 i 30,94, respektivno. Visoke prosečne vrednosti koeficijenta i

značajne oscilacije tokom vremena rezultat su uticaja preduzeća koja imaju dominantno učešće obaveza u strukturi kapitala i izrazito nizak nivo vlasničkog kapitala. Izuzetno nepovoljna struktura kapitala kod tih preduzeća ukazuje na ozbiljne probleme sa kojima se suočavaju i visoke rizike kojima su izloženi njihovi poverioci.

Sposobnost preduzeća da na osnovu interno generisanih novčanih sredstava izmiruje dospele obaveze, može se posmatrati preko posebnih pokazatelja, u zavisnosti od posmatranog roka dospeća obaveza. Pokazatelj solventnosti na bazi novčanih tokova ukazuje na izloženost preduzeća dugoročnim finansijskim rizicima kroz praćenje stepena pokrića prosečnih ukupnih obaveza iz neto novčanog toka iz poslovanja. Empirijske studije su pokazale da su preduzeća koja imaju vrednost pokazatelja solventnosti zasnovanog na novčanim tokovima ispod 0,2 izložene visokom finansijskom riziku (Malinić, 2013). U 2012. godini, samo 5 preduzeća je iz osnovnih aktivnosti generisalo pozitivan neto novčani tok što predstavlja povoljnu informaciju za korisnike. Najpovoljniji odnos iznosi 0,16 i pokazuje da je 16% obaveza moguće pokriti iz interno stvorenih izvora.

Ostala analizirana preduzeća beleže negativan tok gotovine iz poslovnih aktivnosti i negativne pokazatelje pokrića ukupnih obaveza. Iako se veći odlivi u odnosu na prilive novca iz glavnih aktivnosti entiteta mogu tolerisati u kratkom roku, dugoročno posmatrano preduslov za kontinuitet poslovanja su pozitivni neto novčani tokovi iz poslovanja.

Analiza finansijske pozicije odabrane grupe preduzeća u restrukturiranju pokazuje da postoje ozbiljni problemi vezani za održavanje finansijske stabilnosti u kratkom i dugom roku. Prethodnu konstataciju potvrđuju vrednosti finansijskih pokazatelja koji kod najvećeg broja analiziranih entiteta ukazuju na narušene relacije između imovinskih kategorija po horizontali i vertikali bilansa stanja. U posmatranom periodu, većinu preduzeća koja su bila predmet analize odlikuje pokriće rizične imovine neadekvatnim izvorima finansiranja, proporcija duga i kapitala koja ugrožava nezavisnost, negativan neto obrtni kapital, kao i značajniji odlivi u odnosu na prilive iz poslovnih aktivnosti. Jedan od načina da se prevaziđu finansijske neprilike je finansijsko restrukturiranje, poznato i kao reorganizacija. Cilj reorganizacije je smanjenje ukupne opterećenosti preduzeća dugovima (Todorović, 2010). Restrukturiranje dugova kao ključna poluga reorganizacije, treba da omogući poslovno i finansijsko ozdravljenje, i to kroz oprost dela duga ili putem smanjenja kamatnih stopa, promene dinamike otplate duga i prolongiranja rokova dospeća. Konverzija dugova u sopstveni kapital je jedna od ne retko korišćenih dimenzija restrukturiranja duga.

ZAKLJUČAK

Neprofitabilno poslovanje, slabljenje finansijskih kapaciteta, visok nivo zaduženosti i rast nelikvidnosti karakteriše poslovanje privrednih društava u 2012. godini. Nepreduzimanjem adekvatnih mera sanacija koje bi doprinele smanjenju ostvarenih gubitaka, finansijske teškoće srpskih preduzeća se dodatno povećavaju.

Završetak procesa restrukturiranja bivših društvenih preduzeća je jedna od najvažnijih strukturnih reformi koje je potrebno sprovesti, kako bi se obezbedili uslovi za povećanje efikasnosti domaće privrede i poboljšanje poslovnog ambijenta. Neophodno je hitno sprovođenje konkretnih mera na državnom nivou koje bi promenile status preduzeća u restrukturiranju (danas u propadanju, sutra u oporavku). U novembru 2012. godine je napravljen opšti plan za rešavanje problema preduzeća u restrukturiranju. Na nadležnim institucijama je dalja razrada plana, uz precizno definisanje rokova i predviđanje budžetskih sredstava za njegovu realizaciju.

Literatura

1. Agencija za privatizaciju RS, *Restrukturiranje*, dostupno na: <http://www.priv.rs/cms/view.php?id=112>[posećeno 05.10.2013]
2. Agencija za privredne registre RS, *Registar finansijskih izveštaja i podataka o bonitetu pravnih lica i preduzetnika*, dostupno na: <http://fi.apr.gov.rs/prijemfi/cir/objavljivanje.asp>[posećeno 28.08.2013]
3. Agencija za privredne registre (2013) *Saopštenje o poslovanju privrede u Republici Srbiji u 2012. godini*, dostupno na: <http://www.apr.gov.rs/Portals/0/GFI/Makrosaopstenja/2012/Saopstenje%20privreda%20FI2012%20-%20komplet.pdf> [posećeno 20.08.2013]
4. Grupa autora (2003) *Konkurentnost privrede Srbije*, Jefferson Institute, Beograd
5. Malinić, D. (2013) Insufficiency of Serbian Economy's Operating Performances: Manifestations, Causes and Main Guidelines of Recovery, *Ekonomika preduzeća*, br. 1-2/2013, Savez ekonomista Srbije, Beograd, str. 41-62
6. Ministarstvo finansija RS (2013) *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji 2012. godine*, dostupno na: <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/drzavna%20pomoc/Izvestaj%20o%20dodljenoj%20drzavnoj%20pomoci%202012%20%20godine.pdf>[posećeno 10.10.2013]
7. Ministarstvo finansija RS (2012) *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji u 2011. godini*, dostupno na:

- <http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/drzavna%20pomoc/Izvestaj%20o%20dodeljenoj%20drzavnoj%20pomoci%202011.pdf> [posećeno 10.10.2013]
8. Ministarstvo finansija RS (2011) *Izveštaj o dodeljenoj državnoj pomoći u Republici Srbiji u 2010. godini*, dostupno na: http://www.mfin.gov.rs/UserFiles/File/drzavna%20pomoc/izvestaji/Izvestaj%20o%20dodeljenoj%20drzavnoj%20pomoci%20u%20Republici%20Srbiji%20u%202010_.pdf [posećeno 10.10.2013]
 9. Narodna banka Srbije (2013) *Osnovni makroekonomski indikatori*, dostupno na: <http://www.nbs.rs/internet/cirilica/80/index.html> [posećeno 12.11.2013]
 10. Ranković, J. (2011) Kako su se promenili rentabilitetni i finansijski položaj u privredi Srbije u 2010. godini, *Ekonomika preduzeća*, br. 9-10/2011, Savez ekonomista Srbije, Beograd, str. 262-265
 11. Rodić, J. Vukelić, G. i Andrić, M. (2007) *Teorija politika i analiza bilansa*, Poljoprivredni fakultet, Beograd
 12. Stevanović, N., Malinić, D. i Milićević, V. (2009) *Upravljačko računovodstvo*, Ekonomski fakultet, Beograd
 13. Todorović, M. (2010) *Poslovno i finansijsko restrukturiranje preduzeća*, Ekonomski fakultet, Beograd

ANALYSIS OF COMPANIES' IN RESTRUCTURING FINANCIAL STABILITY – PROCESSING INDUSTRY

Gordana Vukelić⁶
Slavica Stevanović⁷
Grozdana Belopavlović⁸

Abstract

Restructuring is necessary for many economic subjects in contemporary society, which by the selection of appropriate restructuring strategies and techniques strive to improve business performance and create additional value for their shareholders. In case of unsuccessful privatization of a number of Serbian

⁶ Gordana Vukelić, PhD, Full Professor, Belgrade banking academy – Faculty for banking, insurance and finance, Belgrade

⁷ Slavica Stevanović, MSc, Research Associate, Institute of economic sciences, Belgrade

⁸ Grozdana Belopavlović, PhD, docent, Belgrade banking academy – Faculty for banking, insurance and finance, Belgrade

companies, the restructuring is the only way for their survival. The aim of the paper is analysis the status of the companies in the restructuring process, as well as consideration of their financial and structural position, and (un)successful business performance.

The privatization process has been marked, among others, by unsuccessful sales, canceled auctions and tenders, and by contract breaching. Status and structure of the companies, which through a restructuring process should enable the healthy economic functioning, is a subject of analysis in the first part of the paper. Serbian economy for a long time has been facing the continuous accumulation of loses of the companies in restructuring which are plaguing the state budget. Therefore, the second part of the paper presents a comparative analysis of cumulative losses. The separate part of the review analyzes the financial and structural position of selected manufacturing companies in order to evaluate financial stability.

Keywords: *restructuring, processing industry, loss, financial stability, analysis*

UNAPREĐENJE FINANSIJSKIH PERFORMANSI AGROINDUSTRIJSKOG SEKTORA PO OSNOVU PODSTICAJNIH MERA RAZVOJA¹

Sonja Đuričin²
Isidora Beraha³

Apstrakt

Cilj rada je ispitivanje mogućnosti unapređenja finansijskih performansi agroindustrijskog sektora Republike Srbije po osnovu različitih podsticajnih mera razvoja. Predmet istraživanja je analiza finansijskih performansi agroindustrijskog sektora sprovedena na slučajnom uzorku preduzeća. Analiza, koja ima za cilj ocenu ekonomsko finansijske moći preduzeća, zasnovana je na podacima obelodanjenim u osnovnom setu njihovih finansijskih izveštaja. Cilj istraživanja je realizovan primenom klasičnih metoda prikupljanja i analize podataka, kvalitativne i kvantitativne analize, metoda deskripcije, indukcije, dedukcije i sinteze. Rezultati dobijeni istraživanjem ukazuju na postojanje mogućnosti unapređenja finansijskih performansi u agroindustrijskom sektoru po osnovu implementacije podsticajnih mera za njegov razvoj.

***Ključne reči:** finansijske performanse, agroindustrijski sektor, podsticajne mere, unapređenje, razvoj*

UVOD

Višedecenijsko zapostavljanje poljoprivredne proizvodnje, odsustvo značajnijih ulaganja i nepostojanje konzistentne strategije razvoja usloveli su znatno niži stepen korišćenja prirodnog potencijala za razvoj agroindustrijskog sektora što se

¹ Rad je deo istraživačkih projekata pod šifrom 31005 (Savremeni biotehnoški pristup rešavanju problema suše u poljoprivredi Srbije) i 47009 (Evropske integracije i društveno-ekonomske promene privrede Srbije na putu ka EU) finansiranih od strane Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije

² mr Sonja Đuričin, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka Beograd

³ mr Isidora Beraha, istraživač saradnik, Institut ekonomskih nauka, Beograd

negativno odrazilo i na njegov ukupan doprinos društveno-ekonomskom razvoju zemlje.

Ulaganje u razvoj agroindustrije bi imalo više pozitivnih efekata. Pre svega reč je o sektoru koji nije u velikoj meri zavisao od uvoza i čija se ekspanzija može zasnivati na domaćim sirovinama. Takođe, unapređenje prehrambene industrije bi uslovljelo razvoj proizvodnje poljoprivredne mehanizacije, veštačkog đubriva, stočne hrane i sl. Otvaranje novih radnih mesta i rast zaposlenosti bi u ovom slučaju bio opravdan značajnijim učešćem poljoprivrede i prehrambene industrije u izvozu i stvaranju bruto domaćeg proizvoda (BDP).

Utvrđivanje mogućnosti unapređenja agroindustrijskog sektora je zasnovano na analizi i oceni ekonomske finansijske moći preduzeća koja u njemu posluju i identifikovanju konkretnih mera podrške razvoja poljoprivredne proizvodnje. Ispitivanje mogućnosti unapređenja agroindustrijskog sektora se posmatra s aspekta donošenja i implementacije mera podrške razvoja poljoprivredne proizvodnje kao njegovog „nosećeg stuba“. U tom smislu, osnovna hipoteza istraživanja je zasnovana na činjenici da bi implementacija konkretnih mera podrške razvoju poljoprivredne proizvodnje direktno uticala na unapređenje poslovanja u agroindustrijskom sektoru.

Rezultati dobijeni analizom ukazuju na činjenicu da iako Republika Srbija, u pogledu povoljnih klimatskih uslova, površine i kvaliteta obradivog zemljišta i geografske raznolikosti, poseduje sve preduslove za razvoj i povećanje konkurentnosti agroindustrijskog sektora on se prema osnovnim ekonomskim pokazateljima još uvek nalazi na nedovoljno razvijenom nivou.

PODACI I METODOLOGIJA

Za potrebe kalkulacije finansijskih performansi i ocene ekonomske moći agroindustrije Srbije korišćeni su podaci obelodanjeni u finansijskim izveštajima preduzeća iz ovog sektora za period 2010-2012. godine. Analizom je obuhvaćeno 15 preduzeća odabranih metodom slučajnog uzorka. U analizi su korišćeni podaci obelodanjeni u finansijskim izveštajima preduzeća koja su prema važećoj zakonskoj regulativi dužna da ista dostave Agenciji za privredne registre.

Ispitivanje mogućnosti unapređenja agroindustrijskog sektor čiji je razvoj direktno uslovljen poljoprivrednom proizvodnjom uslovljelo je analizu stanja i perspektive njenog daljeg razvoja. Za potrebe ocene stepena učešća poljoprivrede u ključnim makroekonomskim pokazateljima korišćeni su podaci Republičkog zavoda za statistiku, Narodne banke i Ministarstva finansija i privrede Republike Srbije.

U cilju ocene postojećeg stanja i ispitivanja mogućnosti unapređenja finansijskih performansi agroindustrijskog sektora Republike Srbije po osnovu različitih podsticajnih mera razvoja korišćene su metode (Đuričin, S. i Beraha, I.,

2012, str. 495; Đuričin, S. i Beraha, I., 2013, str. 124) kvalitativne i kvantitativne finansijske analize, klasične metode prikupljanja i analize podataka, metod deskripcije i metod sinteze.

Metodom raščlanjavanja se došlo do kvalitativnih elemenata predmeta analize. Struktura i osnovne karakteristike složenog predmeta analize su utvrđene njegovim raščlanjavanjem po predmetu i vremenu. Raščlanjavanje po predmetu je primenjeno prilikom kalkulacije racia zaduženosti kada su ukupni izvori finansiranja podeljeni na sopstvene i pozajmljene. Pozajmljeni izvori finansiranja su dalje raščlanjeni po predmetu na obaveze iz poslovanja i finansijske obaveze. Raščlanjavanje po vremenu je primenjeno za potrebe ocene likvidnosti kada su ukupne obaveze preduzeća dekomponovane na dugoročne i kratkoročne.

Metodom merenja su utvrđeni kvantitativni elementi predmeta analize. Za potrebe korišćenja metode merenja ispunjeni su svi preduslovi, odnosno jedinica mere i masa koja se meri su izražene istom jedinicom, iskazane su u istim vrednostima i imaju ista obeležja. Preduslov kvantitativne analize koji se odnosi na istu jedinicu mere ispunjen je izražavanjem jedinice mere i mase koja se meri u dinarskim vrednosnim jedinicama. Uticaj inflatornih kretanja je eliminisan izražavanjem jedinice mere i mase koja se meri u istim vrednostima jedinice. Takođe, utvrđeno je da jedinica mere i masa koja se meri izražavaju isti predmet, u kvantitativnom smislu, odnosno imaju ista obeležja i karakteristike.

Kvalitativni i kvantitativni elementi predmeta analize su poređeni u vremenu, sa pravilom i aksiomom. Poređenje u vremenu je omogućilo identifikovanje momenta promene vrednosti konkretne performanse i praćenje njenog trenda u periodu od tri godine. Metod upoređivanja sa pravilom je korišćen prilikom ocene vrednosti svake od performansi za koju postoji unapred definisan prihvatljiv raspon referentnih vrednosti, dok je na osnovu logičkih pretpostavki, znanja i iskustva poređenje sa aksiomom primenjeno prilikom donošenja zaključaka o njihovom kretanju u budućim obračunskim periodima.

Od klasičnih metoda prikupljanja i analize podataka korišćena je analiza sadržaja, kojom su na osnovu prikupljene relevantne literature dobijeni potrebni podaci za testiranje hipoteza, obradu predmeta i realizaciju cilja istraživanja. Primenom metoda deskripcije je ukazano na značaj agroindustrijskog sektora za ekonomski razvoj zemlje i izvršeno je obrazlaganje rezultata istraživanja. Induktivno – deduktivni metod je omogućio sugerisanje osnovnih preporuka i smernica u pogledu mogućnosti unapređenja uslova za razvoj agroindustrijskog sektora u Srbiji, dok je u završnoj fazi istraživanja je korišćen metod sinteze. Povezivanjem činjenica, do kojih se došlo primenom prethodnih metoda, u jednu logičku celinu doneti su zaključci o eventualnim mogućnostima unapređenja finansijskih performansi agroindustrijskog sektora po osnovu konkretnih mera podrške njegovom razvoju.

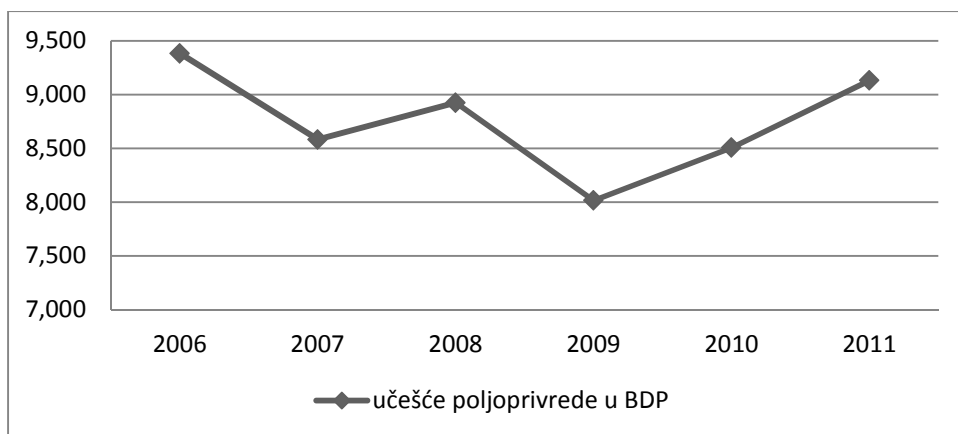
REZULTATI ISTRAŽIVANJA I DISKUSIJA

Identifikovanje alternativnih oblika podrške razvoju agroindustrijskog sektora Republike Srbije i utvrđivanje njihovih implikacija na finansijske performanse posmatrane grupe preduzeća najpre zahteva ispitivanje značaja i doprinosa poljoprivredne proizvodnje ukupnom privrednom razvoju zemlje. U radu su pre svega posmatrane mere podrške razvoju poljoprivredne proizvodnje čije unapređenje ujedno otvara i mogućnosti za ekspanziju i rast produktivnosti celokupnog agroindustrijskog sektora.

ZNAČAJ I DOPRINOS POLJOPRIVREDNE PROIZVODNJE UKUPNOM PRIVREDNOM RAZVOJU REPUBLIKE SRBIJE

Značaj i doprinos poljoprivredne proizvodnje pre svega u razvoju agroindustrijskog sektora ali i ukupne privrede zemlje može se posmatrati kroz njeno učešće u bruto domaćem proizvodu, izvozu i zaposlenosti (Vukelić, G. i Đuričin, S., 2012).

Grafikon 1. Učešće poljoprivrede, ribarstva i šumarstva u ukupnom BDP

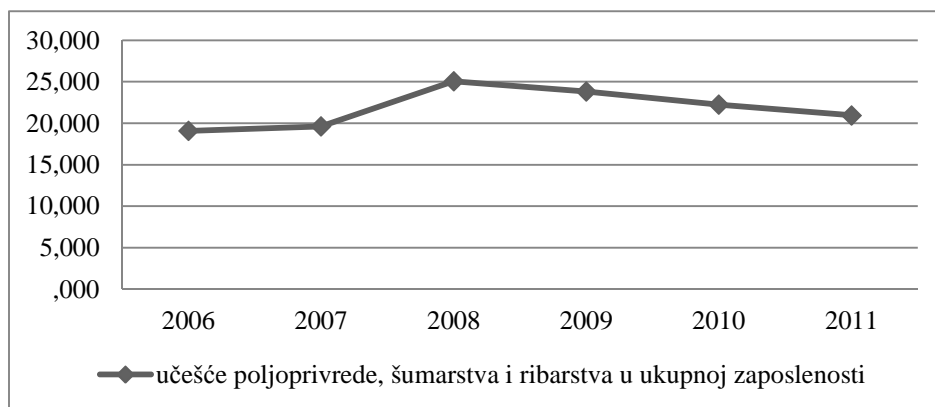

Izvor: RZS

Nakon 2009. godine učešće poljoprivrede, ribarstva i šumarstva u ukupnom BDP ima rastući trend. Prosečna vrednost učešća u posmatranom periodu iznosi 8,76% i nalazi se daleko ispod evropskog proseka. Za razliku od zemalja evropske zajednice u Republici Srbiji postoji nesrazmeran odnos broja poljoprivrednog stanovništva i njihovog učešća u stvaranju BDP. Naime, svega 5% poljoprivrednog stanovništva EU učestvuje 15% u BDP ove zajednice, dok u Srbiji više nego duplo veći broj poljoprivrednog stanovništva učestvuje u stvaranju skoro duplo manje

vrednosti BDP, odnosno više od 10% poljoprivrednog stanovništva učestvuje u stvaranju nešto više od 8% BDP (Vukelić, G. i Đuričin, S., 2012., str. 618).

Grafikon 2. Učešće poljoprivrede, ribarstva i šumarstva u ukupnoj zaposlenosti

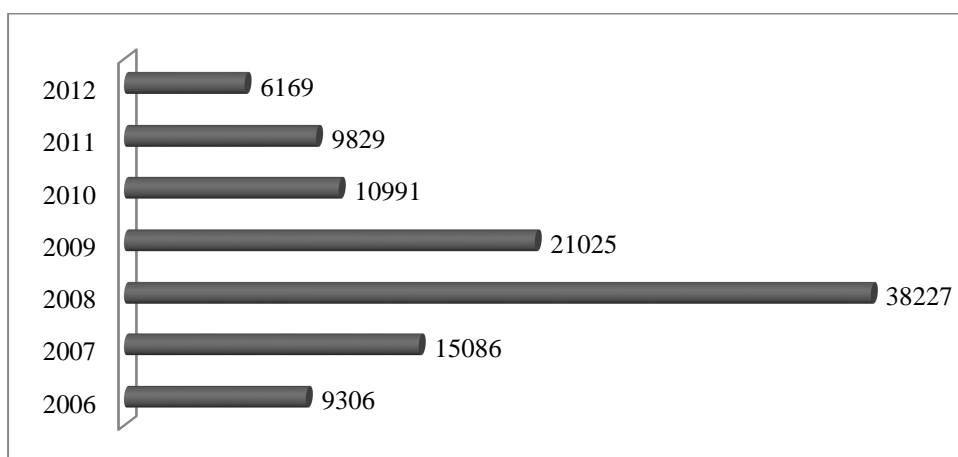

Izvor: RZS

Učešće poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti Republike Srbije ima relativno visok nivo s obzirom na nizak doprinos ovog sektora stvaranju BDP. Prosečna vrednost učešća poljoprivrede, ribarstva i šumarstva u ukupnoj zaposlenosti u posmatranom periodu iznosi 21,80%. Visok nivo zaposlenosti u poljoprivredi u najvećoj meri je posledica tranzicije i privatizacije koje su uslovile smanjenje mogućnosti izbora prilikom zapošljavanja.

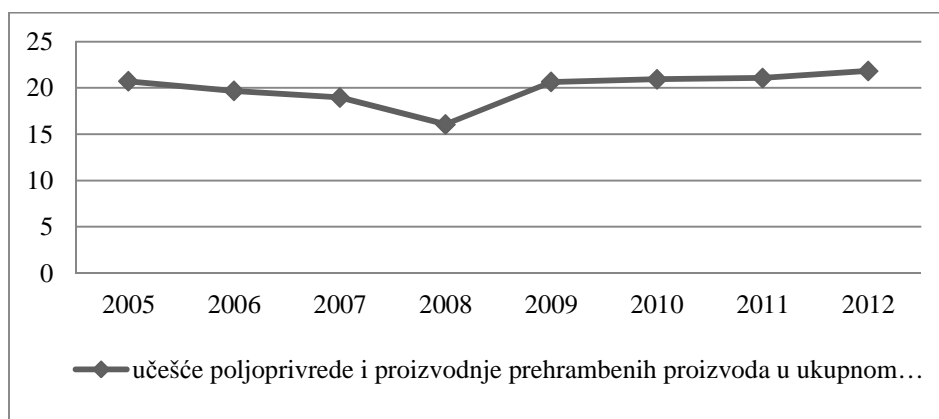
Visok nivo učešća poljoprivrede u ukupnoj zaposlenosti s jedne strane i njen nedovoljno intenzivan doprinos stvaranju BDP, s druge strane, u velikoj meri je posledica niskog priliva stranih direktnih investicija (*Foreign Direct Investment – FDI*) u odnosu na druge sektore. Osnovni razlog niskog nivoa priliva *FDI* u poljoprivredi je spor obrt i slaba akumulacija kapitala ovog sektora. Izostanak mogućnosti pribavljanja kapitala putem *FDI* negativno se odražava na visinu finansijskih performansi poljoprivrednih preduzeća čime se na samo njihov razvoj nego i opstanak dovode u pitanje.

U posmatranom periodu priliv *FDI* u poljoprivredu se smanjuje. Viši priliv *FDI* jedino je zabeležen u 2008. godini nakon čega njihov iznos konstantno opada. U odnosu na rekordnu 2008. godinu, u 2012. godini u poljoprivredi je zabeležen čak šest puta niži priliv stranog kapitala. Kako visina inflacije, merena indeksom potrošačkih cena, u posmatranom periodu ne trpi veće oscilacije, konstantan pad priliva *FDI* uslovljava snižavanje mogućnosti održavanja realne vrednosti sopstvenog kapitala poljoprivrednih preduzeća i ograničava njihovu potrebu za obnavljanjem utrošenih sredstava za rad i predmeta rada.

Grafikon 3. Strane direktne investicije, u hiljadama EUR

Izvor: NBS

U Republici Srbiji se, kao posledica liberalizacije trgovine i potpisivanja CEFTA sporazuma, pozitivan trgovinski bilans poljoprivrednih proizvoda postiže tek nakon 2005. godine. Prvi put od 2005. godine, sa ostvarenim suficitom od oko 134,2 mil. dolara Srbija postaje neto izvoznik poljoprivrednih proizvoda (Vukelić, G. i Đuričin, S., 2012., str. 621).

Grafikon 4. Učešće poljoprivrede, ribarstva, šumarstva i proizvodnje prehrambenih proizvoda u ukupnom izvozu

Izvor: RZS

Značajnije smanjenje učešća poljoprivrede i proizvodnje prehrambenih proizvoda u ukupnom izvozu zabeleženo je u periodu otpočinjanja svetske

ekonomske krize. Iako nakon 2009. godine učešće poljoprivrede i proizvodnje prehrambenih proizvoda u ukupnom izvozu ima rastući trend ono je u 2012. u odnosu na 2005. godinu više za svega 0,12%.

Utvrđivanje učešća poljoprivrede u BDP, zaposlenosti i izvozu, kao i priliva *FDI* u ovaj sektor prvi je korak u analizi i oceni ekonomsko finansijske moći agroindustrijskih preduzeća.

Ocena ekonomsko finansijske moći preduzeća u agroindustrijskom sektoru Srbije

Trenutno stanje u agroindustrijskom sektoru Srbije je ocenjeno po osnovu vrednosti finansijskih performansi preduzeća koja u njemu posluju. Ocena profitabilnosti, finansijskog i imovinskog položaja analiziranih entiteta pruža realnu sliku o ekonomsko finansijskoj moći agroindustrijskog sektora i otkriva trend njegovog daljeg razvoja.

Za potrebe ocene profitabilnosti korišćene su stopa prinosa na aktivu (*Return on assets – ROA*) i sopstveni kapital (*Return on equity – ROE*). Rezultati dobijeni analizom profitabilnosti ukazuju na slab prinosni položaj preduzeća u agroindustrijskom sektoru. Prosečna stopa prinosa na aktivu analizom obuhvaćenih preduzeća je negativna i u posmatranom periodu iznosi – 3,13%. Dobijeni rezultati stope prinosa svedoče o odsustvu zarađivačke moći imovine. S obzirom da je vrednost *ROA* negativna ona ukazuje na činjenicu da preduzeća nisu u stanju da u toku poslovne aktivnosti oplode uložena sredstva. Prosečna stopa prinosa na sopstveni kapital, iako pozitivna, takođe, odražava loš prinosni položaj analizom obuhvaćenih preduzeća. Visina *ROE* pokazuje da preduzeća na svaki dinar investiranog sopstvenog kapitala u proseku ostvaruju svega 0,78% neto dobiti.

O slabom prinosnom položaju agroindustrijskog sektora svedoči i niska vrednost racia finansijske moći. Prosečna vrednost koeficijenta finansijske moć od 0,57 isključuje mogućnost pokrića troškova kamate iz poslovnog dobitka. Ako se u obzir uzme činjenica da u posmatranom periodu 40% analiziranih preduzeća beleži vrednost racia finansijske moći koja je ispod proseka postavlja se pitanje opravdanosti korišćenja pozajmljenih izvora finansiranja.

Od ukupnog broja analiziranih preduzeća njih 40% ima dominantno učešće pozajmljenih u ukupnim izvorima finansiranja. S obzirom da kod 33,33% preduzeća koja u većoj meri koriste pozajmljene od sopstvenih izvora finansiranja raste učešće obaveza po osnovu kojih se plaća kamata, pri postojećim stopama profitabilnosti, uz odsustvo konkretnih mera podrške, izvesno je slabljenje finansijske moći i u budućem periodu. Ova tvrdnja je dodatno potkrepljena rezultatima dobijenim analizom likvidnosti i položaja preduzeća na prodajnom i nabavnom tržištu.

Rezultati dobijeni analizom likvidnosti ukazuju na odsustvo mogućnosti izmirenja dospelih obaveza gotovinom i ekvivalentima gotovine. U posmatranom

periodu, prosečna vrednost racia trenutne likvidnosti, odnosno *Cash Ratio* iznosi 0,12.

S druge strane, iako se prema prosečnoj vrednosti racia ubrzane (*Quick Ratio*) i opšte likvidnosti (*Current Ratio*) od 1,27 i 2,47 respektivno, poslovanje analizom obuhvaćenih preduzeća ne može smatrati nelikvidnim potrebno je naglasiti da su njihovi prihvatljivi iznosi posledica manjeg broja ekstremnih veličina, a ne uglavnom zastupljene mogućnosti izmirenja dospelih obaveza u roku. Naime, približno 87% analiziranih preduzeća ima niži iznos racia ubrzane likvidnosti od njegove prosečne vrednosti. Takođe, 80% preduzeća beleži niži iznos racia opšte likvidnosti od njegove utvrđene prosečne vrednosti. Rezultati dobijeni analizom zaduženosti i likvidnosti svedoče o lošem finansijskom položaju preduzeća iz agroindustrijskog sektora u periodu 2010-2012. godine.

Tabela 1. Analiza zaduženosti preduzeća agroindustrijskog sektora, 2010-2012.

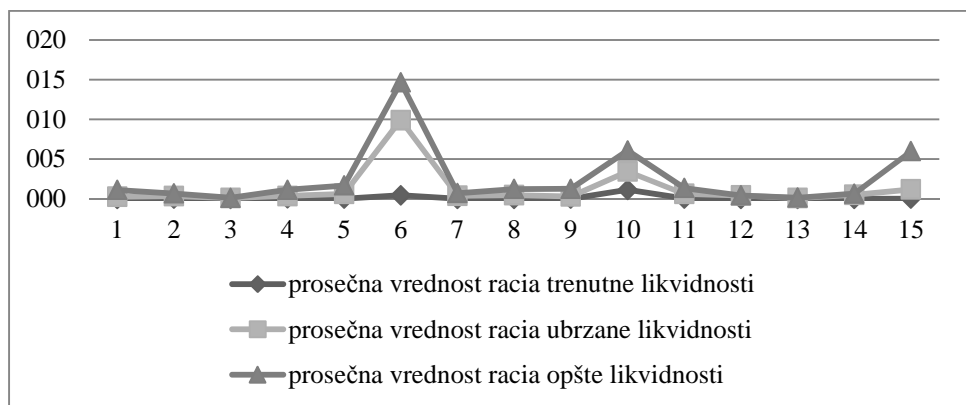
Preduzeće	Godina	Kapital	Obaveze	Obaveze iz poslovanja	Finansijske obaveze	Ukupno
I	2010	18,84	81,16	48,19	32,97	100,00
	2011	42,05	57,95	27,28	30,67	100,00
	2012	31,88	68,12	40,26	27,86	100,00
II	2010	48,94	51,06	33,32	17,74	100,00
	2011	33,06	66,94	50,63	16,31	100,00
	2012	0,00	100,00	25,88	74,12	100,00
III	2010	0,00	100,00	49,07	50,93	100,00
	2011	0,00	100,00	52,84	47,16	100,00
	2012	0,00	100,00	52,86	47,14	100,00
IV	2010	58,01	41,99	24,44	17,55	100,00
	2011	64,25	35,75	24,99	10,76	100,00
	2012	66,89	33,11	11,01	22,10	100,00
V	2010	64,66	35,34	18,13	17,21	100,00
	2011	59,86	40,14	26,19	13,95	100,00
	2012	55,87	44,13	22,98	21,15	100,00
VI	2010	96,24	3,76	3,51	0,25	100,00
	2011	95,07	4,93	4,54	0,39	100,00
	2012	97,79	2,21	2,01	0,19	100,00
VII	2010	51,24	48,76	16,68	32,08	100,00
	2011	0,00	100,00	15,03	84,97	100,00
	2012	0,00	100,00	35,02	64,98	100,00
VIII	2010	14,97	85,03	74,31	10,72	100,00
	2011	13,66	86,34	77,91	8,43	100,00
	2012	15,50	84,50	84,50	0,00	100,00
IX	2010	64,11	35,89	20,67	15,22	100,00
	2011	64,46	35,54	15,60	19,94	100,00
	2012	66,90	33,10	13,46	19,64	100,00
X	2010	86,34	13,66	5,86	7,79	100,00
	2011	92,71	7,29	1,07	6,23	100,00
	2012	93,85	6,15	1,51	4,64	100,00
XI	2010	65,06	34,94	20,83	14,11	100,00
	2011	55,56	44,44	16,13	28,31	100,00
	2012	62,25	37,75	10,09	27,66	100,00
	2010	79,87	20,13	18,22	1,91	100,00

Preduzeće	Godina	Kapital	Obaveze	Obaveze iz poslovanja	Finansijske obaveze	Ukupno
XII	2011	82,30	17,70	14,34	3,36	100,00
	2012	82,22	17,78	14,82	2,96	100,00
XIII	2010	0,00	100,00	35,20	64,80	100,00
	2011	0,00	100,00	39,85	60,15	100,00
	2012	0,00	100,00	44,60	55,40	100,00
XIV	2010	22,72	77,28	42,60	34,68	100,00
	2011	10,82	89,18	25,27	63,91	100,00
	2012	33,18	66,82	64,41	2,41	100,00
XV	2010	82,07	17,93	4,45	13,49	100,00
	2011	86,84	13,16	12,83	0,33	100,00
	2012	85,90	14,10	2,85	11,25	100,00

Izvor: Samostalna kalkulacija autora

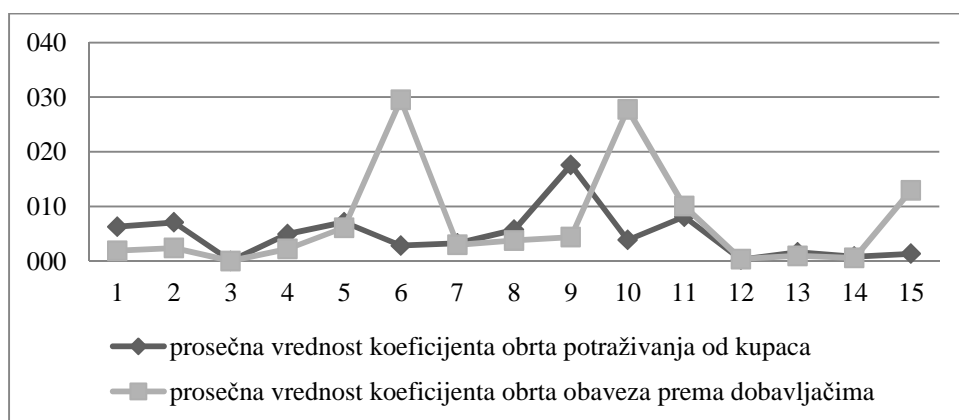
Izostanak mogućnosti izmirenja dospelih obaveza u roku je posledica lošijeg položaja preduzeća na prodajnom nego na nabavnom tržištu. Analizom obuhvaćena preduzeća svoja potraživanja naplaćuju u proseku svaki 78. dan, dok im obaveze za plaćanje dospevaju na 52. dan. Prolongirani rokovi naplate potraživanja i izmirenja dospelih obaveza svedoče o neefikasnom upravljanju imovinom i lošem imovinskom položaju preduzeća iz agroindustrijskog sektora. Prosečna vrednost koeficijenta obrta potraživanja od kupaca kod analiziranih preduzeća iznosi 4,70, a obaveza prema dobavljačima 7,05.

Grafikon 5. Prosečna vrednost racia likvidnosti, 2010-2012.

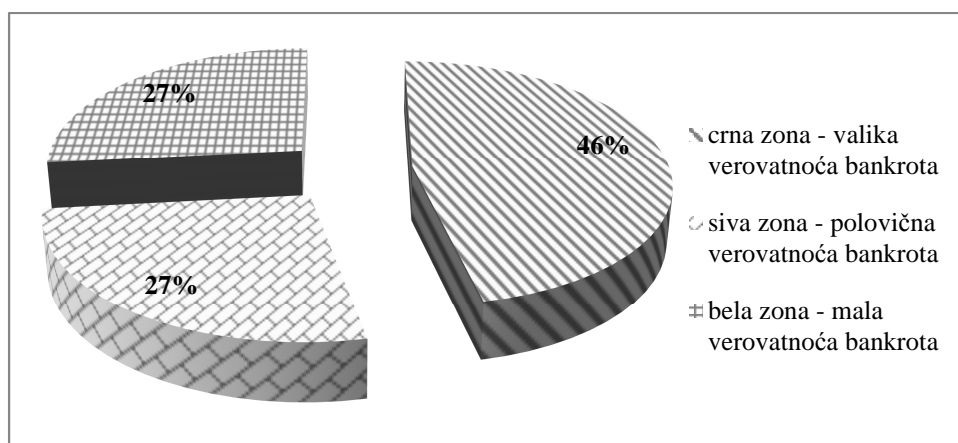
Izvor: Samostalna kalkulacija autora

Rezultati dobijeni analizom odabranih performansi svedoče o lošem prinostom, finansijskom i imovinskom položaju preduzeća i nameću pitanje o perspektivi razvoja agroindustrijskog sektora.

Grafikon 6. Položaj preduzeća na prodajnom i nabavnom tržištu

Izvor: Samostalna kalkulacija autora

Izvesnost opstanka preduzeća iz agroindustrijskog sektora pri postojećim tržišnim okolnostima procenjena je primenom *Altman's Z-score* modela. Rezultati istraživanja dobijeni primenom *Altman's Z-score* modela ukazuju na činjenicu da se među analiziranim preduzećima njih 46% nalazi u crnoj zoni poslovanja i da im preti velika opasnost od bankrota. Preostalih 54% preduzeća su podjednako raspoređena na sivu i belu zonu poslovanja. Odnosno, kod 27% njih postoji podjednako zastupljena mogućnost opstanka i bankrotstva i kod isto toliko preduzeća je evidentirana minimalna mogućnost bankrota.

Grafikon 7. Rezultati Altman's Z-score, 2012. godina

Izvor: Samostalna kalkulacija autora

Preostalih 54% preduzeća su podjednako raspoređena na sivu i belu zonu poslovanja. Odnosno, kod 27% njih postoji podjednako zastupljena mogućnost opstanka i bankrotstva i kod isto toliko preduzeća je evidentirana minimalna mogućnost bankrota.

Visok procenat preduzeća kod kojih postoji velika i polovična verovatnoća bankrota nameće potrebu za analizom mogućnosti donošenja i usvajanja različitih mera podrške razvoju agroindustrijskog sektora Srbije.

Alternativni oblici podrške razvoju agroindustrijskog sektora Srbije i njihove implikacije na finansijske performanse

Produktivnija proizvodnja agroindustrijskih preduzeća koja se ne oslanja samo na prirodne resurse i vremenske prilike sa zadovoljavajućim nivoom priliva *FDI* omogućila bi veći stepen iskorišćenja potencijala ovog sektora. Viši stepen korišćenja potencijala agroindustrijskog sektora uslovio bi rast njegovog učešća u spoljnotrgovinskoj razmeni i BDP.

Veći priliv *FDI* bi pružio mogućnost obnavljanja zastarele mehanizacije, sistema za navodnjavanje, poboljšanja demografske strukture poljoprivrednog stanovništva, prinosa i konkurentnosti proizvoda. U prilog ovoj tvrdnji govori i činjenica da poljoprivreda koja u poslednjih deset godina ostvaruje u proseku svega 2%-3% vrednosti *FDI* prerađivačkog sektora, sa nešto višim procentom učešća u ukupnoj zaposlenosti ima samo oko 5% niže učešće u stvaranju BDP od prerađivačke industrije (Vukelić, G. i Đuričin, S., 2012., str. 620).

Nivo razvijenosti prerađivačke industrije koji se odnosi na proizvodnju hrane i pića direktno je uslovljen produktivnošću stočarske i biljne proizvodnje. Međusobna zavisnost proizvodnje u oblasti stočarstva i ratarstva zahteva zasebno razmatranje mogućnosti unapređenja prilika za poslovanje u ovim oblastima. Implementacija mera podrške za razvoj ratarstva povećala bi stepen iskorišćenja proizvodnog potencijala u stočarstvu, pri čemu je i u tržišnom lancu proizvodnje stoke potrebno doneti konkretne mere podrške.

Nizak priliv *FDI* i ograničeno korišćenje budžetskih sredstava smanjuje mogućnost korišćenja postojećih i investiranje u izgradnju novih sistema za navodnjavanje. Slaba konkurentnost i nizak prinos ratarske proizvodnje, uslovljene isključivo vremenskim prilikama, dodatno su ugroženi korišćenjem zastarele mehanizacije i odsustvom adekvatne infrastrukture, pre svega oličene u nedovoljnom kapacitetu skladišnih prostora. Izostanak mogućnosti skladištenja ratarskih proizvoda uslovljava pojavu niskih otkupnih cena finalnih učinaka za čiju proizvodnju su, zbog visokih cena inputa, izvršena velika ulaganja. Definisana otkupna cena finalnih ratarskih proizvoda u dinarima i pribavljanje inputa čija je vrednost izražena u eurima, a do kojih se u najvećem broju slučajeva dolazi barter trgovinom, dodatno pogoršavaju cenovni paritet. Pomeranje globalnog pariteta cena u korist nabavnih uzrokuje izostanak mogućnosti akumulacije kapitala i

obnavljanja utrošenih sredstava za rad i predmeta rada. Poboljšanje globalnog pariteta cena kroz unapređenje tržišnog lanca proizvodnje i prodaje ratarskih proizvoda direktno bi doprinelo razvoju agroindustrijskog sektora koji bi posledično uslovio rast budžetskih prihoda zemlje.

Unapređenje tržišnog lanca u proizvodnji i prodaji ratarskih proizvoda najpre zahteva rast konkurencije na tržištu inputa i uspostavljanje sistema kontrole njihovog kvaliteta. Takođe je neophodno uspostaviti mehanizam po kojem bi cene inputa pratile kretanje cena finalnih proizvoda i omogućiti subvencionisanje njihove nabavke po osnovu prethodno ostvarenog prinosa. Unapređenje datog tržišnog lanca zahteva i dobar plasman finalnih proizvoda pre svega kroz razvoj sistema javnih skladišta u kojima bi se usev, klasifikovan prema kvalitetu, odlagao u cilju što profitabilnijeg plasmana. Implementacija navedenih mera bi uslovlila rast produktivnosti ne samo u ratarstvu i stočarstvu nego i u prerađivačkoj industriji koja se bavi proizvodnjom hrane i pića. Pored toga, stočarska proizvodnja bi se mogla dodatno unaprediti donošenjem i implementacijom konkretnih mera koje se na nju odnose, a tiču se pre svega donošenja adekvatnih zakonskih rešenja koja bi uslovlila jačanje veterinarskih i inspeksijskih službi, uvođenje standarda kvaliteta, uspostavljanje efikasnog sistema kontrole, dodatnih ulaganja u domenu nabavke kvalitetnog osnovnog stada, uzgoja, distribucije i plasiranja proizvoda na konkurentna tržišta i sl.

ZAKLJUČAK

Niska akumulacija kapitala minimalizuje mogućnosti samofinansiranja proizvodnje, a odsustvo povoljnih uslova za pribavljanje spoljnih izvora finansiranja i nedovoljno efikasna intervencija države dovode u pitanje ne samo rast i razvoj poljoprivrednog sektora nego i agroindustrije koja se na njega oslanja. U odsustvu mogućnosti finansiranja proste reprodukcije iz sopstvenih izvora agroindustrijska preduzeća se opredeljuju za smanjenje fizičkog obima proizvodnje, što se negativno odražava na visinu finansijskog rezultata, ili povećanje zaduženosti čime ugrožavaju svoju rentabilnost i autonomiju.

Odsustvo značajnijih ulaganja i nepostojanje konzistentne strategije razvoja agroindustrijskog sektora uticalo je na mnogo manje iskorišćenje prirodnih potencijala za njegovo unapređenje što se negativno odrazilo i na ukupan doprinos društvenoekonomskom razvoju zemlje. Donošenje i usvajanje adekvatnog zakonodavnog okvira, institucionalna reforma i podrška, završetak restitucije i procesa privatizacije uticali bi na veći priliv *FDI* koji bi doprineo produktivnijoj proizvodnji preduzeća iz oblasti agroindustrije. Uspostavljanje tržišnog lanca proizvodnje i prodaje poljoprivrednih proizvoda bi uslovlilo poboljšanje pariteta prodajnih i nabavnih cena i omogućilo rast njihove konkurentnosti. Konkurentniji poljoprivredni proizvodi bi uticali na podsticaj razvoja agroindustrijskog sektora i

poboljšanje finansijskih performansi preduzeća koja u njemu posluju. Jačanje ekonomsko finansijske moći agroindustrijskih preduzeća direktno bi doprinelo rastu izvoza i budžetskog prihoda na nivou zemlje.

Literatura

1. Đuričin, S. (2011a) Tranzicija i kretanje zaposlenosti u javnom i privatnom sektoru, Conference Proceeding: Aktivne mere na tržištu rada i pitanja zaposlenosti, Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 298-319.
2. Đuričin, S. (2011b) Analiza mogućnosti poboljšanja položaja srednjih preduzeća na prodajnom i na nabavnom tržištu, Računovodstvo, Savez računovođa i revizora Srbije, No. 11/12, str. 65-74
3. Đuričin, S. (2012) Analiza poslovanja i mogućnosti izlaska preduzeća iz zone gubitka, Institut ekonomskih nauka, Beograd
4. Đuričin, S., and Beraha, I. (2012) Promoting availability of financing to SMEs in Serbia on the road to EU integration, European integration process in Western Balkan countries, Coimbra, Portugal, pp. 493-511
5. Đuričin, S., and Beraha, I. (2013) Evaluation of business performances of agricultural enterprises in the mixed farming sub-sector and their impact on economic growth of the Republic of Serbia, Agriculture in Serbia and Portugal: Recent developments and economic policy implications, Coimbra, Portugal, pp. 122-138
6. Republički zavod za statistiku, Statistički godišnjak, više godina, dostupno na: <http://webrzs.stat.gov.rs/WebSite/Public/PublicationView.aspx?pKey=41&pubType=1>, sajt posećen u periodu: 15.11.2013-05.12.2013. godine
7. Vukelić, G., and Đuričin, S. (2012) Agricultural output growth at the regional level in Serbia, Managing structural changes: Trends and requirements, Coimbra, Portugal, pp. 611-626
8. Vukelić, G., Đuričin, S., Musabegović, I. (2010) Reindustrialization through small and medium enterprises, monografija: Global Crisis in the Central-Eastern European Region, Influence on financial systems and small and medium-sized enterprises, Czestochowa University of Technology, Poland, Beogradska bankarska akademija, Institut ekonomskih nauka, Beograd, str. 224-234

IMPROVING FINANCIAL PERFORMANCE OF AGRO-INDUSTRIAL SECTOR BASED ON THE DEVELOPMENT INCENTIVES

Sonja Đuričin⁴
Isidora Beraha⁵

Abstract

The aim of the paper is to examine the possibilities of improving the financial performance of the agro-industrial sector of the Republic of Serbia based on the various incentive measures of development. The subject of the research is the analysis of the financial performance of the agro-industrial sector, which was conducted on a randomly selected sample of enterprises. The analysis, which aim is to evaluate the economic and financial strength of enterprises, based on the information contained in the basic set of their financial statements. The aim of the research has been realized using the classical data collection and analysis methods, qualitative and quantitative analysis, description method, method of induction and deduction, and synthesis method. Research results indicate the existence of opportunities for improving the financial performance of the agro-industrial sector, based on the implementation of incentives for its development.

Keywords: *financial performance, the agro-industrial sector, incentives, improvement, development*

⁴ Sonja Đuričin, PhD, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade

⁵ Isidora Beraha, MSc, Research Associate, Institute of economic sciences Belgrade

REŠAVANJE PROBLEMA LIKVIDNOSTI PRIVREDE SRBIJE PREDUSLOV ZA REINDUSTRIJIZACIJU

Miloš Tomić¹

Apstrakt

Industrija kao deo privrede Republike Srbije ima veliki problem sa likvidnošću, a pogotovu je taj problem došao do izražaja nastupanjem Svetske ekonomske krize od 2008. godine. Skoro svako treće pravno lice ima tekući račun u blokadi. Jedno od rešenja problema likvidnosti je usvajanje i primena Unapred pripremljenog plana reorganizacije kod već postojećih industrijskih kapaciteta koja trenutno imaju problema sa likvidnošću, ali imaju poslovnu perspektivu. Unapred pripremljen plan reorganizacije je sanacioni plan čije je cilj da promeni negativni tok poslovne aktivnosti privrednog subjekta i da se koliko toliko zaustavi spirala nelikvidnosti privrede. Usvajanje ovog plana reorganizacije i njegova implementacija je u interesu i poverioca koji glasaju za taj plan i dužnika. Unapred pripremljenim planom reorganizacije omogućava se da poverioci bolje naplate svoja potraživanja, a dužniku se pruža šansa da nastavi sa poslovanjem.

Vlada republike Srbije podstiče raznim merama poboljšanje likvidnosti privrede kao što su subvencionisani krediti za likvidnost. Narodna banka Srbije kao glavni instrument za povlačenje likvidnosti repo operacije. Takođe, koristi i druge instrumente monetarne politike, poput obaveznih rezervi i depozitnih olakšica. Likvidnost bankarskog sektora ja na zadovoljavajućem nivou i omogućava im da plasiraju kredite za likvidnost. Međutim, zbog izrazito nelikvidne privrede Srbije plasiranje kredita za likvidnost od strane bankarskog sektora je rizičan posao koji može dovesti do velikog broja nenaplativih kredita.

Nova industrilizacija privrede Srbije zahteva investicije. Prerađivačka industrija koja je nosilac industrijske proizvodnje ima nezadovoljavajuću likvidnost i veliku opterećenost dugovima, i nije privlačna za investiranje osim nekih podsektora čiji outputi se mogu plasirati na inostranom tržištu. Slaba tehnološka osnova postojeće industrije Srbije usmerava investitore na izgradnju novih industrijskih kapaciteta koji nisu opterećeni raznim hipotekama.

¹ Mr. Miloš Tomić, Dunav osiguranje ado, milos.tomic@dunav.com

Ključne reči: *Likvidnost, Unapred pripremljeni plan reorganizacije, banka, obrtna sredstva, kratkoročne obaveze, investicije, krediti, reindustrializacija, reindustrijalizacija*

UVOD

U periodu posle drugog svetskog rata pa do tranzicije privrede Srbije početkom 90-tih godina prošlog veka industrija je bila glavni nosilac privrednog razvoja. Industrijalizacija zemlje je imala pun zamah sa visokim stopama rasta sve do osamdesetih godina prošlog veka kad nastupa stagnacija u rastu industrije. Dinamičan rast industrije u periodu od 1945. godine do privredne reforme 1965.godine je posledica ogromnih investicija u proizvodnju materijalnih dobara radi supstitucije uvoza. Rezultati impresivnog industrijskog rasta u tom periodu nisu nastavljeni u sedamdesetim i osamdesetim godinama zbog nesposobnosti da se pređe na proizvodnju visoko tehnoloških proizvoda već su u industrijskoj proizvodnji dominirali proizvodi nižih faza prerada što je za posledicu imalo slabe izvozne mogućnosti.

Prva faza deindustrijalizacije privrede Srbije se poklapa sa procesom tranzicije iz planske privrede u tržišnu. Drastičan pad industrijske proizvodnje u prvoj polovini devedesetih godina zbog hiperinflacije i sankcija i mali oporavak 1998.godine usled investiranja kao rezultata priliva sredstava usled prodaje kapitalnih dobara, obeležava ovu fazu deindustrijalizacije koja se završava NATO bombardovanjem 1999. godine i uništavanjem dela industrijskih kapaciteta (Bošković, 2011). Druga i završna faza deindustrijalizacije počinje 2000. godine posle političkih reformi i traje do danas prihvatanjem paradigme razvoja koja je marginalizovala industriju kao faktor razvoja.

Permanentni deficit platnog bilansa koji se iz godine u godinu finansira zaduživanjem u inostranstvu predstavlja problem koji primiče privredu Srbije a time i državu Srbiju bankrotu. Razvoj usluga od 2000. godine koje su trebale da nadomeste smanjeno učešće industrije u formiranju BDP-a nije doneo očekivane rezultate i niti će u budućnosti moći da doprinesu da se reši problem deficita platnog bilansa. Jedino rešenje nagomilanih problema je reindustrijalizacija koja je prepoznata kao spas privrede još 2010. godine ali do danas se još nije započela iako je formulisana strategija oporavka industrije.

Problemi finansiranja obrtnih sredstava sa čime je usko povezano pitanje likvidnosti je hronični problem srpske privrede. Jedino u periodu socijalističkog administrativnog sistema kada je važio princip automatizma u plaćanju likvidnost privrede je bila na zadovoljavajućem nivo. Napuštanjem principa automatizma u plaćanju 1952. godine dolazi do narušavanja likvidnosti privrede koja traje do danas. To ne znači da bi se trebalo vratiti na ovaj princip pa postići zadovoljavajuću likvidnost već naći rešenje kako smanjiti trenutnu visoku nelikvidnost privrede.

Cilj ovog rada je da ukaže na značaj likvidnosti za proces reindustrijalizacije, jer uspešna reindustrijalizacija zahteva određene preduslove a među njima sigurno značajno mesto zauzima likvidnost. Likvidnost je usko povezana sa solvetnošću odnosno sa poverenjem u poslovni ambijent i predstavlja indikator za buduće investitore koji teba da investiraju u industriju u procesu reindustrijalizacije. Nelikvidna privreda odbija investitore jer predstavlja visok rizik za njihova ulaganja, a bez investiranja nema ni nove reindustrijalizacije.

LIKVIDNOST I DEINDUSTRIJALIZACIJA

Cirkulacija obrtnih sredstava je brža od osnovnih sredstava, međutim jedan deo obrtnih sredstava je stalno vezan jer to zahteva proces reprodukcije. Finansijski izraz tih sredstava je nepromenjen i menja se sa promenom kapaciteta. Ova obrtna sredstva su finansirana iz dugoročnih izvora, dok obrtna sredstva koja nisu vezana su predmet trenutnog angažovanja i njihov finansijski izraz je promenljiv. Ova obrtna sredstva prema pravilima finansiranja treba da budu finansirana iz kratkoročnih izvora. Za održavanje likvidnosti privredne organizacije veoma je značajno, određivanje granice između ta dva dela angažovanih obrtnih sredstava i obezbeđivanje finansiranja svakog dela odgovarajućim sredstvima sa stanovišta ročnosti (Rodić, 1972).

Preduzeće se može pridržavati pravila finansiranja, a da opet u nekim slučajevima bude nelikvidno. To se dešava kad taj privredni subjekat ima potraživanja od preduzeća koje je nelikvidno i može da povuče likvidnog privrednog subjekta u nelikvidnost. Ovo je izrazita pojava u periodu deindustrijalizacije ogledana kroz veliki broj stečaja pravnih lica.

U Republici Srbiji u 2010. godini je bilo 13.783 pravnih lica čiji je tekući račun blokiran preko jedne godine, u 2011. godini je bilo 10.295 takvih pravnih lica, a u prvih šest meseci 2012. godine je bilo 11.231 pravnih lica (tabela 1) prema podacima Narodne Banke Srbije.

Tabela 1. Broj pravnih lica kojima je tekuci racun u blokadi preko jedne godine

GODINA	BROJ PRAVNIH LICA
2010	13.783
2011	10.295
2012(PRVIH 6 MESECI)	11.231

Treba uzeti u obzir da je Republici Srbiji registrovano 106.229 privrednih društava, 216.504 preduzetnika, i da je pored navedenih podataka o blokadi pravnih lica preko godinu dana i da je sa završkom 2009. godine 57.000

privrednih subjekata bilo u blokadi dolazi se do zaključka da je skoro svako treće pravno lice u blokadi. S druge od početka primene Zakona o Stečaju iz 2009. godine broj odobrenih Unapred pripremljenih planova je zanemarljiv i iznosi 11 i još 5 trenutno u postupku za odobrananje za Privredni sud u Beogradu koji inace donosi najveći broj rešenja za stečaj u zemlji.

Bankrostvo je uvek gubitak kako za onog koje bankrotirao tako i za društvo. Bankrostvo je normalna pojava u svim privredama u svetu, međutim u nelikvidnoj privredi kao što je privreda Republike Srbije je još veći gubitak po društvo u celini. Kao što je već rečeno poverioci u takvoj privredi sutra lako postaju stečajni dužnici, iz toga proizilazi povećana tražnja za kreditima kod banaka koje zbog povećane tražnje povećavaju kamatne stope, a time se povećavaju troškovi poslovanja privrednih subjekata koji još nisu u blokadi i njima se smanjuje konkurentnost na tržištu. Privredni subjekti tako dospevaju u lošiju poziciju i dovodi se u pitanje njihov opstanak. Bankrot uskraćuje državu kroz smanjenje javnih prihoda po osnovu poreza koje stečajni dužnik najverovatnije nije izmirio u toku poslovne aktivnosti, kao i što neće u budućnosti uplaćivati jer prestaje sa radom. Bankrot je i socijalna kategorija jer zaposleni ostaju bez posla a teško da će u takvoj privredi naći brzo drugi posao i padaju na teret države. Za njih se neuplaćuju doprinosi a to uskraćuje fondove kojima ti doprinosi pripadaju. Kada nezaposlenost raste kao što je slučaj u Srbiji pada i kupovna moć stanovništva a time i promet roba i usluga, i ima za posledicu manju uplatu PDV-a po tom osnovu.

Ekonomska struka u ovakvim situacijama nalaže povećanje privredne aktivnosti kroz povećanje izvoza, smanjenje uvoza, smanjenje javnih rashoda ako već javni prihodi u prvo vreme ne mogu da se povećaju zbog smanjenja kupone moći(akciza) i smanjenja broja privrednih subjekata koja su sposobna da plaćaju poreze i doprinose. Iz tog razloga je važno dati šansu privrednim subjektima koji su dospeli u stečajni postupak da nastave sa radom. Ova šansa se odnosi na one privredne subjekte koji koji imaju kakvu takvu perspektivu da opstanu na tržištu. Ta perspektiva se možda ne vidi odmah kada privredni subjekat uđe u stečajni postupak, ne vidi se odmah iz objektivnih i subjektivnih razloga. Objektivni razlozi su vezani za trenutnu situaciju na tržištu koja izgleda tako kao da nema prostora za zadovoljavajuće poslovanje, u tom slučaju je potrebno da se izvrši istraživanje tržišta na kome treba da insistira i stečajni dužnik i njegovi poverioci. Drugi objektivni razlog sumnja poverilaca menadžment koji je predložen planom i koji treba da sprovede plan reorganizacije. Ta sumnja bi se mogla odnositi na nekompetentnost menadžmenta ili na spekulativne namere menadžmenta. Subjektivni razlozi se nalaze na strani poverilaca i stečajnog upravnika koji gledaju usko na svoje interese. Primer iz domaće prakse je u javnosti poznat sličaj „ Stankom“. Stankom je poznata građevinska firma nad kojom je bio otvoren stečajni postupak, a neusvajnja plana reorganizacije otišla je u bankrot. Poverioci nakon tri

godine (2013) traže da se ukine bankrot i da se primeni Plan reorganizacije jer smatraju da bi tako u većoj meri namirili svoja potraživanja

Prema članu 155 Zakona o stečaju (Sl. Glasnik RS. Br. 104-09) reorganizacija se sprovodi ako se time obezbeđuje povoljnije namirenje poverilaca u odnosu na bankrotstvo, a posebno ako postoje opravdani uslovi za nastavak dužnikovog poslovanja. Takođe prema ovom članu Zakona o stečaju ako se plan reorganizacije podnosi istovremeno sa predlogom za pokretanje stečajnog postupka njegov naziv se menja u Unapred pripremljeni plan reorganizacije.

Unapred pripremljeni plan reorganizacije spada u kategoriju sanacionih planova. Plan je sanacioni u smislu da će njegovim usvajanjem stečajni postupak nad dužnikom biti obustavljen (ukida se blokada tekućeg računa) i obaveze prema poveriocima servisirane, čime će se stvoriti formalno- pravni uslovi za nastavak dužnikovog poslovanja, uz odgovarajuće promene na operativnom planu.

S obzirom na činjenicu da je domaća privreda teško pogođena svetskom ekonomskom krizom, a i činjenicom da i pre izbijanja finansijske krize na Volstritu (2008) neplaćanje novčanih obaveza kod nas bilo izraženo što je mnoga preduzeća odvelo u stečaj. U Srbiji se vodi na hiljade stečajnih postupaka u kojima je ponuda imovine iz stečajnih masa izuzetno visoka dok je tražnja zanemarljiva. Javne prodaje imovine stečajnih dužnika često završavaju neuspehom i obaranjem cena na tržištu. Prema najnovijoj publikaciji Svetske Banke pod nazivom „Doing business 2012: Doing Business in a more transparent world“ koja sadrži uporedni prikaz 183 svetske privrede, za Republiku Srbiju je u 2012. kalendarskoj godini projektovan prosek naplate u stečaju od 24% priznatih prijavljenih potraživanja (pad od 5% u odnosu na 2011. godinu), dok troškovi stečajnog postupka i dalje čine oko 23% stečajne mase. Prema navedenom izveštaju, Srbija će u 2012. godini zauzeti 113. mesto na svetskoj rang listi zemalja po uspešnosti sprovođenja stečaja (drastičan pad za čak 22 mesta u odnosu na 2011. godinu).

Ovim podacima treba dodati i činjenicu da stečajni upravnici, pridržavajući se propisanih Nacionalnih standarda, prodaju imovinu stečajnih dužnika sa početnom cenom u visini od 50% od procenjene vrednosti, te konačno ostvarena vrednost od prodaje imovine u stečaju (nakon višestrukih umanjenja cene usled bazuspešnih pokušaja prodaje) često pada i na ispod 20% procenjene vrednosti. Na osnovu navedenih podataka alternativa je Unapred pripremljen plan reorganizacije koji obezbeđuje znatno bolje kolektivno namirenje poverilaca, što je u skladu sa ciljem stečaja iz čl. 2 Zakona, i načelom zaštite poverilaca iz čl. 3 Zakona, a s druge strane omogućava da stečajni dužnik izađe iz stečaja i nastavi poslovanje.

Ciljevi Unapred pripremljenog plana reorganizacije mogu biti kratkoročni i dugoročni. Kratkoročni cilj plana je stvaranje uslova za realnu reorganizaciju preduzeća i na taj način otvaranje prostora za opstanak na tržištu. Dugoročni cilj bi bio ne samo obezbeđenje opstanka na tržištu već i povećanje tržišnog učešća, povećanje prihoda, odnosno obezbeđenje uslova za kontinuiranu dobit i time najpovoljnije namirivanje poverilaca u svim klasama.

U skladu sa realnim tržišnim okolnostima i konzervativnim projekcijama za period od pet godina(prema čl. 156 Zakona, sprovođenje plana ne može biti duže od pet godina) Unapred pripremljeni plan reorganizacije se može sprovesti primenom određenih mera koje bi bile prilagođene svakom preduzeću u skladu sa njegovom situacijom. Prvo treba početi od sredstava preduzeća kojim raspolaže, tj. da se proceni njegova imovina. Drugo da se utvrde iznosi i načini namirenja obaveza. Treće, treba pristupiti zatvaranju onih delova preduzeća koji prave gubitke i nemaju perspektivu da izađu iz zone gubitka. Četvrto, davanje u zalog opterećene i neopterećene imovine. Peto, pretvaranje potraživanja u kapital. Šesto, zaključivanje ugovora o kreditu, odnosno o zajmu za finansiranje obrtnih sredstava. Sedmo, ako je potrebno angažovati nove radnike. Osmo, ustupanje neopterećene imovine na ime namirenja potraživanja. Deveto, uvođenje sistema interne kontrole. Deseto, izmene i dopune opštih akata i drugih dokumenata zbog statusnih promena.

Ovde se nećemo baviti uzrocima koji su doveli do ovog stanja privrede, već afirmacijom sanacione mere kroz Unapred pripremljen plan reorganizacije. Sam naziv ovog plana otkriva njegovu prirodu, reč Unapred govori o preventivnoj radnji a u ovim slučajevima o poslednjoj šansi za život privrednog subjekta. Spirala nelikvidnosti je neumoljiva, a njena priroda je takva da vrlo brzo dovodi do situacije da današnji poverioci sutra mogu biti stečajni dužnici. Nelikvidnost privrednih subjekata se širi kao zarazna bolest, a u slučaju privrede Republike Srbije to je već epidemija. Mali broj odobrenih Unapred pripremljenih planova u odnosu na broj pokrenutih stečajnih postupaka govori o situaciji da se uglavnom ne pruža stečajnom dužniku zadnja šansa da opstane. Da li bas toliki broj pravnih lica koja dođu do stečajnog postupka moraju da nestanu? Da li su uvek opravdani razlozi da se ne odobri Unapred pripremljen plan reorganizacije?

Finansijski položaj uslovljava više činilaca a određen je stanjem finansijske ravnoteže, zaduženosti, solventnosti, adekvatnosti kapitala, strukturom kapitala i održanjem stvarne (realne) vrednosti sopstvenog kapitala. Finansijski položaj je prihvatljiv ako finansijska ravnoteža obezbeđuje održavanje likvidnosti, ako zaduženost obezbeđuje nezavisnost preduzeća i sigurnost njegovih poverilaca, ako je solventno, ako u uslovima stabilne novčane jedinice iz finansijskog rezultata povećava(ili ostaje isti) sopstveni kapital a u uslovima inflacije iz efekata revolarizacije i finansijskog rezultata održava stvarnu (realnu) vrednost sopstvenog kapitala (Vukašin Lale, 2008.).

Za poverioce stečajnih dužnika koji treba da glasaju za usvajanje Unapred pripremljenog plana reorganizacije je bitno da imaju saznanje da li je tim planom na osnovu projektovanih bilansa moguće uspostaviti finansijsku ravnotežu. Ako se pogledaju konsolidovani finansijski izveštaji za prethodne tri godine pre otvaranja stečajnog postupka jednog stečajnog dužnika kome je odobren Unapred pripremljeni plan reorganizacije.

Tabel 2. Konsolidovani bilans stanja

AKTIVA	2009	2010	2011
A) Stalna imovina	2.026.28	2.140.21	1.943.18
B) Obrtn imovina (stalna sred. namenjena prodaji i sredstva poslov. koja se obust)	1.267.86 (352.131)	1.500.50 (356.423)	1.593.61 (832.595)
C) Odložena poreska sredstva	14.31	5.35	
D) Poslovna imovina	3.308.45	3.646.07	3.536.80
E) Gubitak iznad visine kapitala			
F) Ukupna aktiva	3.308.45	3.646.07	3.536.80
G) Vanbilasna aktiva			
PASIVA	2009	2010	2011
A) Kapital	1.265.50	1.256.67	1.306.15
B) Dugoročna rezervisanja	16.87	3.88	3.88
C) Dugoročne obaveze	748.59	758.27	608.61
D) Kratkoročne obaveze	1.230.46	1.571.86	1.595.27
E) Odložene poreske obaveze	47.01	55.37	22.87
F) Ukupna pasiva	3.308.45	3.646.07	3.536.80
G) Vanbilasna pasiva			

Stečajni dužnik je u okviru obrtne imovine svrstao stalna sredstva namenjena prodaji i sredstva koja se obustavljaju njihovi iznosi su u zagradi. Iz ovog bilansa stanja se vidi da bas zbog ove spomenute bilansne pozicije ovo preduzeće je ušlo u nelikvidnost odnosno da je vršena znatna investiciona aktivnost u stalnu imovinu koja nije izbacila projektovane poslovne prihode što se može zaključiti iz Novčanog toka (tabela 3.)

Tabela 3. Novčani tok

NOVČANI TOK	2009	2010	2011
1) Priliv gotovine iz poslovne aktivnosti	1.765.77	2.486.24	2.881.98
2) Odliv gotovine iz poslovne aktivnosti	1.809.30	2.642.97	2.397.84
3) Neto priliv-odliv Gotovine iz posl. Akt.	- 43.52	-156.73	484.13
4) Priliv gotovine iz Aktivnosti investiranja	27.90	50.00	13.26
5) Odliv gotovine iz Aktivnosti investiranja	150.38	146.01	156.03
6) Neto priliv-odliv iz Aktivnosti investiranja	-122.47	-96.01	-142.77
7) Priliv gotovine iz Aktivnosti finansiranja	207.11	265.88	
8) Odliv gotovine iz Aktivnosti finansiranja	19.82	54.26	345.88
9) Neto priliv- odliv iz Aktivnosti finansiranja	187.28	211.62	-345.88
10) SVEGA PRILIV GOTOVINE	2.000.79	2.802.13	2.895.24
11) SVEGA ODLIV GOTOVINE	1.979.50	2.843.25	2.899.76
12) NETO PRILIV-ODLIV GOTOVINE	21.28	-41.12	-4.52

Iz izveštaja novčanih tokova vidi se da se ne povećava priliv gotovine iz aktivnosti investiranja već je on u 2011 godini na vrlo niskom niskom nivou, a s druge strane u toj godini je i najveći odliv gotovine po tom osnovu. Vremenska neusklađenost rashoda i prihoda je redovna pojava u poslovanju, međutim u ovom slučaju je došlo do narušavanja finansijske ravnoteže, nedovljni prihodi nisu povećali sopstveni kapital i time je ovo preduzeće moralo da povećava kratkoročne obaveze da bi pokrilo dugoročno vezanu imovinu. Ako se izračuna koficijent obrta stalne imovine za 2010 i 2011. godinu.

Koeficijent obrta stalne imovine

$$2010 = \frac{\text{Neto prihod od prodaje}}{\text{Prosečno stanje stalne imovine}} = \frac{-156.730,00}{\frac{2.026.283,00 + 2.1420.216,00}{2}} = -0,07$$

$$\text{Koficijent obrta stalne imovine 2011} = \frac{484.139,00}{\left(\frac{2.140.216,00 + 1.943.185,00}{2}\right)} = 0,24$$

Koficijent obrta stalne imovine raste od gubitka 0,07 dinara na 1 dinar prosečne stalne imovine u 2010. godini do prihoda od 0,24 dinara na 1 dinar prosečne imovine u 2011. godini. Ovaj stečajni dužnik je podneo Unapred pripremljeni plan reorganizacije koji je usvojen od strane poverioca jer je za njegovo aktiviranje glasala većina poverilaca. Investiranje dužnika u stalnu imovinu je jedan od značajnih razloga zašto je plan usvojen, jer su poverici smatrali da će to investiranje u budućem periodu doneti dovoljne prihode i da će oni moći da naplate svoja potraživanja.

Preduzeća koja imaju problem sa likvidnošću a takvih je u Republici Srbiji veliki broj ne bi trebalo da čekaju da im tekući račun bude u blokadi godinu dana i da strepe da li će neko od poverioca da pokrene stečajni postupak. Ta preduzeća već posle šest meseci blokade tekućeg računa treba da pristupe izradi Unapred pripremljenog plana reorganizacije. Na taj način preduzeća zauzimju aktivan stav prema životu njihove firme koje se ogleda kroz sticanje poverenja poverilaca da će namiriti svoja potraživanja i kroz snižavanje troškova koji bi sigurno bili veći da preduzeće uđe u stečajni postupak.

Efikasnost je jedan od osnovnih stubova ekonomskog delovanja i imanentna je u svakoj sferi poslovanja. Efikasnost pored efektivnosti vodi ka rastu i razvoju i održanju istih, međutim treba je primeniti i u ovakvim procesima koji vode ka gašenju poslovne aktivnosti da bi se pružila šansa privrednim subjektima koji su zapali u polje nelikvidnosti da izađu iz nje. Zakonom o stečaju je pružena ova efikasna alternativa bankrotu, međutim ona je u Republici Srbiji slabo primenjivana. Mali broj odobrenih Unapred pripremljenih planova reorganizacije je nedopostiv za izrazito nelikvidnu privredu kao što je to u Srbiji. Efikasnost ovog plana dolazi do punog izražaja ako se on primeni pre nego što privredni subjekat uđe u stečajni postupak, jer kao što je već istaknuto omogućava dužniku da na efikasniji način izmiri obaveze prema poveriocima, a poverioci izglasavanjem ovog plana štite svoja potraživanja kako je tim planom predviđeno. Unapred pripremljen plan reorganizacije treba da bude obavezni instrument privatizovanim preduzećima koji uglavnom poseduju vrednu imovinu, a pogotovu onim privrednim subjektim čiji outputi se mogu plasirati na inostrano tržište. Zbog svega toga Unapred pripremljeni plan reorganizacije predstavlja faktor za smanjenje nelikvidnosti preduzeća koji bi trebalo da nađe mnogo veću primenu u praksi nego što je to do sad bio slučaj.

Unapred pripremljeni plan reorganizacije je rešenje za postojeće industrijske kapacitete koji čine osnov reindustrializacije. Proaktivni stav menadžmenta industrijskih preduzeća koje ima problema sa likvidnošću se ogleda kroz izradu ovog plana i pokazuje njegovu stručnost i nameru da takvo preduzeće opstane i razvija se.

Ukupna industrijska proizvodnja je u periodu od 2000. do 2010. godine smanjena čak 2,4 puta u odnosu na 1990. godinu. Praktično, Srbija u celom posmatranom desetogodišnjem periodu, od promene vlasti 2000. godine do danas, osim 2008. godine, ima potpuno staganantan razvoj industrije. Ona je dovedena do veoma niskog nivoa aktivnosti i veliki broj grana, sa ekonomskog stanovišta posmatrano, nema rezona da opstane u narednom periodu. U stvari, najveći broj grana industrije nema održivu stopu rasta. Uz to, gotovo sve grane industrije su finansirane pozajmljenim finansijskim sredstvima, na koja se plaćaju visoke kamate, uz indeksaciju kursa. Rizici prezađženosti su enormno visoki i veliki deo preduzeća je pred bankrotstvom. Industrija ne ulaže u svoje poslovanje ni predviđenu amortizaciju opreme, što je čini potpuno tehnološki neefikasnom i nerentabilnom. Neki od uzroka ovakvog stanja jesu pad i stagnacija investicija u osnovne fondove i pad tražnje i izvoza (Bošković, 2011).

BANKARSKI SEKTOR I LIKVIDNOST

Pad kreditne aktivnosti banaka, rast procenta loših kredita i izrazito slaba likvidnost privrede ozbiljno ugrožavaju oporavak privrede Srbije. Zbog toga je primena ograničenih i fokusiranih podsticaja za rast kreditne aktivnosti opravdana i važna, kako u periodu fiskalne konsolidacije ne bi došlo da pada BDP. Prethodnih godina Vlada Republike Srbije je koristila subvencionisanje kredita kao način da se smanje troškovi kamata i podstakne kreditna aktivnost. Ovaj mehanizam podsticaja kreditne aktivnosti se pokazao kao prilično delotvoran, jer su subvencije u iznosu od 4-5 milijardi dinara podsticala odobravanje kredita u iznosu od preko 80 milijardi dinara. Vlada je donela odluku da se program subvencionisanih kredita od naredne godine zameni programom odobravanja garancija za bankarske kredite, i za ovu namenu je planirno 12 mlrd. dinara. Prema procenama nekih ekonomista planirane mere za stimulisavanje kreditne aktivnosti predstavljaju korak unazad, kako sa stanovišta uticaja na kreditnu aktivnost, tako i sa stanovišta troškova države. Kreditne garancije podstiču moralni hazard, što znači da će banke od država tražiti garancije za kredite koji imaju iznad prosečan rizik. Dodatni problem je što sredstva garantnog fonda nisu evidentirana kao deo rashoda budžeta, što znači da će stvarni rashodi, a time i deficit biti veći za od planiranih za iznos povučenih garancija. Nastavak programa subvencionisanih kredita predstavlja meru koja se u Srbiji pokazala delotvornom jer se sa malo državnih sredstava znatno povećava kreditna aktivnost (nekoliko mlrd dinara podstiče povećanje kreditnih plasmana za nekoliko stotina miliona evra), a rast kredita sa određenim pomakom utiče na rast privredne aktivnosti. Sredstva za subvencionisane kredite bi se obezbedila preraspodelom postojećih rashoda budžeta, tako da ukupni rashodi ostanu nepromenjeni. Druga mera za poboljšanje likvidnosti privrede je ubrzanje povlačenja kredita međunarodnih finansijskih organizacija koji su namenjeni malim i

srednjim preduzećima. Obe ove mere imaju za cilj da se ublaži veliki pad kreditne aktivnosti, koji dodatno produbljuje recesiju u većem delu privrede. (Arsić,2013).

Kakva će biti kreditno-monetarna politika i koliki će biti volumen novčane mase kojom se opsebljuje privreda determinisano je od strane Narodne banke Srbije. Narodna banka Srbije s obzirom na usvojenu ekonomsku politiku od 2001. godine pa do sad ne koristi primarnu emisiju kao ključni pokretač privredne aktivnosti jer veća količina novca u našim uslovima dovodi do rasta inflacijae iznad željenog nivoa, do većeg rasta tražnje za devizama, a ne dovodi do povećanja aktivnosti. Primarna emisija za smanjenje likvidnosti se koristi kroz odobravanje REPO plasmanima poslovnim bankama od strane Narodne banke Srbije što je bi slučaj u trećem kvartalu 2012. godine kad je primarni novac bio povećan za 14,3% u odnosu na početak te godine (Kvartalni monitor, 2012). Ovakva mera je dovela do veće aktivnosti poslovnih banaka plasirajući subvencionisane kredite pravnim licima. Međutim, to su kratkoročne mere koje mogu pravnim licima omogućiti rešavanje gorućih problema sa likvidnošću ali ih ne mogu rešiti u dugom roku što je neophodno za industrijska preduzeća. Komercijalne banke mogu pomoći privrednim subjektima koji imaju problema sa likvidnošću tako što će date kratkoročne kredite pretvarati u dugoročne. Međutim, konvertovanje kratkoročnih u dugoročne kredite omogućava industrijskim preduzećima otvaranje mogućnosti kao novim zahtevima prema bankama za uzimanje kratkoročnih kredita za finansiranje sredstava neophodnih za reprodukcioni ciklus. Teorijski bi tako trebalo da bude, ali u sadašnjim realnim uslovima krediti se koriste za namirivanje dugova i u malom broju slučajeva se koriste za ulaganja u proizvodnju. Konverzija kredita bankama pogoršava plasmane i povećava broj loših kredita u svom portfoliju. Tako da bi to bila iznuđena mera da bi banke zadržale naplativost datog plasmana. Učešće nenaplativih kredita za pravna lica na kraju trećeg kvartala 2012. godine iznosila je 19.04% prema proračunu QM-a (Kvartalni monitor, 2012). Razlog ovog visokog učešća nenaplativih kredita je borba za tržišno učešće u periodu kreditne ekspanzije u periodu od 2003 do 2008.godine zbog nerealnih očekivanja da će hipotekarna zaloga pokriti neispunjavanje ugovorenih obaveza za date kredite. Takođe, ovom stanju su doprineli veliki broj kredita indeksirani u stranoj valuti i usled depresijacije dinara otežavali su njihovo vraćanje jer je globalna kriza prouzrokovala smanjenje privredne aktivnosti.

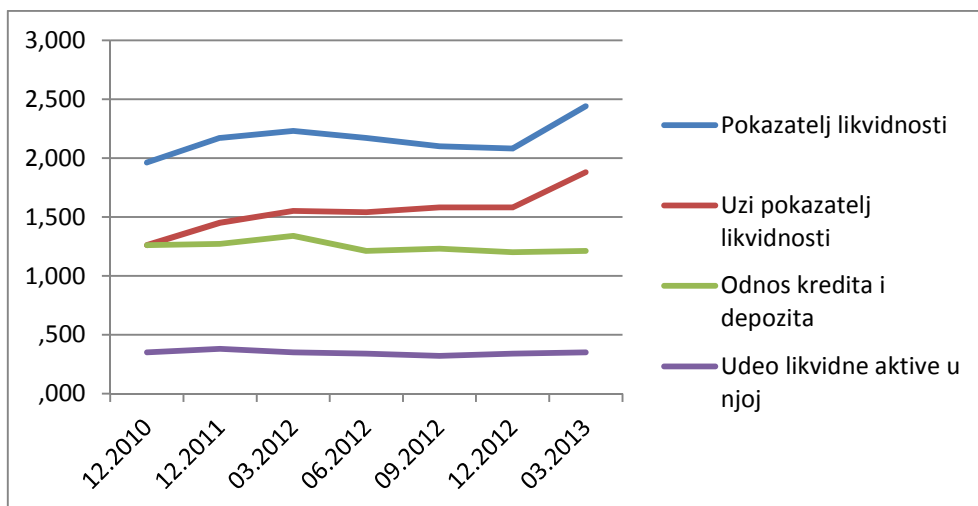
Prema informacijama Informativnog centra NBS bankarski sektor Republike Srbije je bio visoko likvidan tokom 2013.godine. Struktura aktive bankarskog sektora ukazuje da bankarski sektor Srbije raspolaže visokim rezervama likvidnih sredstava, ali istovremeno i na opredeljenost banaka za ulaganje u kratkoročno nisko rizične plasmane kao što su hartije od vrednosti Narodne banke Srbije i obveznice Republike Srbije. U cilju regulisanja likvidnosti bankarskog sektora, Narodna banka Srbije kao glavni instrument, u pravcu povlačenja likvidnosti koristi repo operacije. Takođe, Narodna banka Srbije povlači likvidnost i

korišćenjem drugih mera monetarne politike, poput obavezne rezerve i depozitnih olakšica. U slučaju potrebe banaka za likvidnim sredstvima, Narodna banka Srbije može na bazi prihvatljivih hartija od vrednosti kao zaloge odobriti bankama dnevni ili prekonoćni kredit za održanje dnevne likvidnosti, kao i kratkoročne kredite za likvidnost koji se odobravaju sa rokom dospeća do dvanaest meseci. Likvidnost banaka se može videti iz tabele 2. i grafikona koji se odnosi na ovu tabelu.

Tabela 2. Pokazatelji likvidnosti bankarskog sektora Srbije

Period	12.2010	12.2011	03.2012	06.2012	09.2012	12.2012	03.2013
Pokazatelj likvidnosti Uži	1,96	2,17	2,23	2,17	2,10	2,08	2,44
Uži pokazatelji likvidnosti	1,26	1,45	1,55	1,54	1,58	1,58	1,80
Odnos kredita i depozita	1,26	1,27	1,34	1,21	1,23	1,20	1,21
Udeo likvidne Aktive u ukupnoj aktivi	0,35	0,38	0,35	0,34	0,32	0,34	0,35

Grafikon 1. Pokazatelji likvidnosti bankarskog sektora Srbije

Izvor: Narodna banka Srbije

U cilju očuvanja tekućeg nivoa likvidnosti i unapređenja upravljanja rizikom likvidnosti bankarskog sektora, u decembru 2012. godine Odlukom o izmenama i dopunama Odluke o upravljanju rizicima banke Narodna banka Srbije je uvela dodatni pokazatelj likvidnosti- uži pokazatelj likvidnosti koji na strani aktive obuhvata samo likvidna potraživanja i znatno je proširen krug lica kojima banke mogu ustupati potraživanja. Na taj način omogućeno je oslobađanje znatnih sredstava koja su banke izdvajale za rezerve po osnovu ovih plasmana, čime su stvoreni uslovi za rast kreditne aktivnosti putem finansiranja dobrih projekata i klijenata. Sa rastom bruto duruštvenog proizvoda i oporavkom realnog sektora očekuje se, kako smanjenje problematičnih kredita, tako i rast kreditne aktivnosti, jer visoka likvidnost i kapitalizovanost banaka kao faktori na strani ponude to omogućavaju.

Likvidnost bankarskog sektora je na zadovoljavajućem nivou i banke raspoložu za dovoljnim rezervama likvidnih sredstava. Bankarski sektor je kao što se vidi spreman da posreduje između Narodne banke Srbije i privrede plasirajući kredite za likvidnost. Projekcije Narodne banke Srbije su optimistične kada je u pitanju oporavak realnog sektora, međutim oporavak realnog sektora je jedino moguć uz povećanje likvidnosti cele privrede.

LIKVIDNOST PRIVREDE I REINDUSTRIJIZACIJA

Reindustrijalizacija je jedino rešenje Republike Srbije da ostvari dovoljan devizni priliv koji će moći stvoriti stanje održivog razvoja, u suprotnom država će bankrotirati ako se nastavi isti trend zaduživanja radi finansiranja deficita platnog bilansa. Nova industrijalizacija privrede Srbije je izazov koji ne sme da se ne prihvati, odnosno mora se odbaciti koncept razvoja pod nazivom “Vašingtonski konsezus” sa njegovim osnovnim principima liberalizacija, deregulacija i privatizacija. Privatizacija je uglavnom završena čiji efekti u industriji su bili katastrofalno loši osim par izuzetaka. Deregulacija se mora odbaciti jer jedino država sa pametnim investiranjem i regulativom može stvoriti ambijent za sprovođenje industrijskih politika. Protekcionizam od strane države prema domaćim proizvođačima je teško izvodljiv u današnje vreme kada se teži ka evrointegracijama.

Ekspanzija proizvodnje na bazi industrijskih politika u prioritetne sektore može se ostvariti zajedničkim ulaganjima, koncesijama i partnerstvima privatnog i javnog vlasništva. Efekti investiranja u proces reindustrijalizacije u potpunosti se mogu očekivati u periodu od 10-20 godina (Đuričin, 2013). U periodu od 3-5 godina se očekuju efekti izraženi kroz vraćanje privrede na putanju održivog ekonomskog razvoja kao i reinvestiranje u nove tehnološke platforme koje su osnov industrijskog razvoja.

U postkriznom modelu ekonomskog rasta i razvoja Srbije 2011-2020 formulisano 2010. godine je naznačeno da kada se govori o reindustrijalizaciji misli se na oporavak prerađivačke industrije (FREN, 2010). Prerađivačka industrija

je 2009.godine imala učešće 72,8% od ukupne proizvodnje, i zato je ona apostrofirana kao glavni zamajac reindustrializacije. Takođe, u ovom modelu se opserviralo stanje i problemi industrije u periodu od 2001-2009.godine i zaključilo se da prerađivačka industrija nije značajnije uticala na tranzicioni privredni rast zbog male novostvorene vrednosti. Njeno učešće u BDP-u je 2001.godine iznosilo 18%, a 2009.godine je bilo 13% što ukazuje na težinu problema restrukturiranja(uspešne tranzicione privrede imaju učešće industrije u BDP-u u od 20% do 30%). Problem restrukturiranja se nalazi u nedovoljnom investiranju u tehnološki razvoj tih industrija, tako da dominantna prerađivačka industrija i njeni podsektori uglavnom su zdržali radnointezivnu strukturu. U niskim i srednje tehnološki niskim (low-tech i medium- low tech) podsektorima zaposleno je 75% radnika, radi 90% preduzeća i ostvaruje se 76% BDV-a (bruto dodata vrednost). U postkriznom modelu je naznačena prosečna stopa rasta prerađivačke industrije godišnje iznosi 7,3% tako da bi 2020.godine trebala da iznosi 14,7% učešća u BDP-u. Ovako projektovani ciljevi rasta prerađivačke industrije postkiriznog modela treba da dovedu do 19,1% učešća ukupne industrije u BDP-u.

Prema Republičkom zavodu za statistiku u 2012. godini pad ukupne industrijske proizvodnje u odnosu na 2011. godinu iznosi 2,9% (www.politika.rs 2012), dok prema istom izvoru u period januar-jul 2013 u odnosu na isti period 2012 ukupna industrijska proizvodnja je veća za 5,4%, a prerađivačka industrija je veća za 11,2% zahvaljujući izvozu Fiat automobila iz Kragujevca. Međutim, ne može samo jedan podsektor prerađivačke industrije da iznese zacrtane ciljeve razvoja nove industrije u Srbiji. Investicije su neophodne i u ostale podsektore prerađivačke industrije da bi i ti sektori izbacili bruto dodatu vrednost veću nego što je slučaj bio do sad i da bi takav sinergetske efekat doveo do željenih rezultata. Investitore jedino zanima prinos na uložena sredstva, tako da će oni prirodno se baviti finansijskim performansama postojeće industrije da bi mogli da steknu uvid u relnu veličinu rizika svojih investicija.

Prema makroekonomskom saopštenju APR-a za stanje privrede u 2012. godini navodi se da su skromne mogućnosti za pribavljanje kapitala na tržištu i kontinuirani nedostatak sopstvenih izvora za finansiranje privreda je nadomestila novim zaduživanjem i već dostignuti visoki nivo zaduženosti postao je još viši. Vitalnost domaće privrede je narušena i sve slabijim mogućnostima za servisiranje tekućih obaveza što je dalje postakla talas nelikvidnosti.

Ako se analizira likvidnost prerađivačke industrije

Tabela 3. Bilansne pozicije na osnovu podata APR-a

Period	2011	2012
Obrtna sredstva	1.204.046.521	1.293.745.164
Kratkoročna potraživanja + plasmani + gotovina	755.158.330	801.885.735
Kratkoročne obaveze	1.243.387.800	1.412.344.252

Racio tekuće likvidnosti prerađivačke industrije za 2011 i 2012 godinu:

$$RTL(2011) = \frac{\text{Obrtna sredstva (2011)}}{\text{Kratkoročne obaveze (2012)}} = \frac{1.204.046.521}{1.243.387.800} = 0,97$$

$$RTL(2012) = \frac{\text{Obrtna sredstva (2011)}}{\text{Kratkoročne obaveze (2012)}} = \frac{1.293.745.164}{1.412.344.252} = 0,92$$

Racio tekuće likvidnosti prerađivačke industrije u obe posmatrane godine je manji od 1. Američka bankarska praksa preporučuje prema pravilima fininsiranja 2:1 da RTL bude 2, mada treba uzeti u obzir strukturu obrtne imovine sa aspekta konvertovanja u gotovinu i strukturu kratkoročnih obaveza sa aspekta ročnosti. Bezobzira na dodatne analize koje bi se trebale sporovesti u prerađivačkoj industriji da bi se utvrdio RTL za tu delatnost koji bi mogao biti manji od 2, trenutni pokazatelji RTL koji su manji od 1 pokazuju hroničan problem sa likvidnošću i upućuju na to da će Racio rigorozne likvidnosti RRL biti znatno manji od 1.

Racio rigorozne likvidnosti za prerađivačku industriji za 2011 i 2012 godinu:

$$\begin{aligned} RRL(2011) &= \frac{\text{Kratkoročna potraživanja + plasmani + gotovina (2011)}}{\text{Kratkoročne obaveze (2011)}} \\ &= \frac{755.158.330}{1.243.387.800} = 0,61\% \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} RRL(2012) &= \frac{\text{Kratkoročna potraživanja + plasmani + gotovina (2012)}}{\text{Kratkoročne obaveze (2012)}} \\ &= \frac{801.885.735}{1.412.344.252} = 0,57\% \end{aligned}$$

Racio rigorozne likvodnosti prerađivačke industrije u obe posmatrane godine je znatno isod 1, što je prema Američkoj bankarskoj praksi koja preporučuje prema pravilima fininsiranja 1:1(Acid test) da RRL bude 1. Takođe, kao i kod RTL potrebna je dodatna analiza strukture potraživanja i plasmana i brzina njihove konverzije u gotovinu, kao i strukturu karatkoročnih obaveza sa aspekta ročnosti. Dobijene vrednosti RRL za prerađivačku industriju pokazuju slabu podkrivenost Kratkoročnih obaveza, odnosno da je 1 dinar Kratkoročnih obaveza pokriven u 2011.godini sa 0,61 dinara likvidnih sredstava, a u 2012.godini sa 0,57 dinara likvidnih sredstava.

Neto obrtna sredstva prerađivačke industrije za 2011 i 2012 godinu:

$$\begin{aligned} NOS(2011) &= \text{Obrtna sredstva (2011)} - \text{Kratkoročne obaveze (2011)} \\ &= 1.204.046.521 - 1.243.387.800 = -39.341.273 \end{aligned}$$

$$\begin{aligned} \text{NOS (2012)} &= \text{Obrtna sredstva (2012)} - \text{Kratkoročne obaveze (2012)} \\ &= 1.293.745.164 - 1.412.344.252 = -118.599.088 \end{aligned}$$

Neto obrtna sredstva NOS kao pokazatelj likvidnosti treba da pokaže koji je deo obrtnih sredstava finansiran iz dugoročnih obaveza, a dobijeni rezultati za prerađivačku industriju (u obe posmatrane godine su negativni) pokazuju da prerađivačka industrija nema više prostora za kratkoročno zaduživanje, jer prema ovim rezultatima nijedan deo obrtne imovine nije finansiran iz dugoročnih izvora. Neto obrtna sredstva su pokazatelj perspektive likvidnosti koja je veoma slaba u prerađivačkoj industriji na osnovu dobijenih rezultata, jer što su veća Neto obrtna sredstva to je i veća perspektiva likvidnosti.

Ova tri pokazatelja likvidnosti prerađivačke industrije pokazuju loše performanse likvidnosti prerađivačke industrije, kao i uostalom cele privrede Srbije. Ne plaćanje dospelih obaveza na vreme je loš signal investitorima, naravno neke investitore to neće pokolebati jer će oni njihovu investiciju zasnovati na znatnim olakšicama od strane države (poreske olakšice, jeftina radna snaga), a s druge strane će se oslanjati na plasman svojih proizvoda u inostranstvu gde postoji veća finansijska disciplina u plaćanju dospelih obaveza. Iz analiziranih pokazatelja se može zaključiti da je i dalje na snazi slaba finansijska disciplina, da prerađivačka industrija gubi na konkurentnosti zbog položaja u kome se nalazi jer je prinuđena da reprodukcioni ciklus finansira po višoj ceni (viša kamatna stopa) nego što bi to bio slučaj da je likvidnost na višem nivou.

Investitorima se uglavnom ne isplati da investiraju u postojeće industrijske kapacitete koji su opterećeni kreditima i kojima je ugrožen sopstveni kapital, više im se isplati da investiraju u nove kapacitete. Nelikvidnost privrede povećava rizik ulaganja i u postojeće i nove kapacitete. Rešavanje problema nelikvidnosti je preduslov reindustrializacije privrede Srbije, što se može postići podizanje finansijske discipline na visok nivo. Efekat monetarnih podsticaja za rešavanje problema likvidnosti od strane Vlade republike Srbije mogu dati pozitivne rezultate jedino u ambijentu stroge finansijske discipli

ZAKLJUČAK

Konstantan deficit platnog bilansa koji je prisutan zadnjih godina ne može da se reši snižavanjem javnih rashoda pošto je privredna aktivnost na nezadovoljavajućem nivou. Jedino rešenje je podizanje privredne aktivnosti kroz povećanje učešća industrijske proizvodnje u formiranju bruto društvenog proizvoda. Proces deindustrializacije treba da zameni proces reindustrializacije koji je aopstrofiran još 2010. godine koji treba da bude pokretačka snaga veće stope privrednog rasta. Deindustrializacija je ostavila dubok trag u industrijskom sektoru koji je uglavnom opterećen nelikvidnošću.

Preduzeća koja imaju problem sa likvidnošću a takvih je u Republici Srbiji veliki broj ne bi trebalo da čekaju da im tekući račun bude u blokadi godinu dana i da strepe da li će neko od poverioca da pokrene stečajni postupak. Ta preduzeća već posle šest meseci blokade tekućeg računa treba da pristupe izradi Unapred pripremljenog plana reorganizacije. Na taj način preduzeća zauzimju aktivan stav prema životu njihove firme koje se ogleda kroz sticanje poverenja poverilaca da će namiriti svoja potraživanja i kroz snižavanje troškova koji bi sigurno bili veći da preduzeće uđe u stečajni postupak.

Efikasnost je jedan od osnovnih stubova ekonomskog delovanja i imanentna je u svakoj sferi poslovanja. Efikasnost pored efektivnosti vodi ka rastu i razvoju i održanju istih, međutim treba je primeniti i u ovakvim procesima koji vode ka gašenju poslovne aktivnosti da bi se pružila šansa privrednim subjektima koji su zapali u polje nelikvidnosti da izađu iz nje. Zakonom o stečaju je pružena ova efikasna alternativa bankrotu, međutim ona je u Republici Srbiji slabo primenjivana. Mali broj odobrenih Unapred pripremljenih planova reorganizacije je nedopostiv za izrazito nelikvidnu privredu kao što je to u Srbiji. Efikasnost ovog plana dolazi do punog izražaja ako se on primeni pre nego što privredni subjekat uđe u stečajni postupak, jer kao što je već istaknuto omogućava dužniku da na efikasniji način izmiri obaveze prema poveriocima, a poverioci izglasavanjem ovog plana štite svoja potraživanja kako je tim planom predviđeno. Unapred pripremljen plan reorganizacije treba da bude obavezni instrument privatizovanim pridruženjima koji uglavnom poseduju vrednu imovinu, a pogotovu onim privrednim subjektima čiji outputi se mogu plasirati na inostrano tržište. Zbog svega toga Unapred pripremljeni plan reorganizacije predstavlja faktor za smanjenje nelikvidnosti preduzeća koji bi trebalo da neđe mnogo veću primenu u praksi nego što je to do sad bio slučaj.

Kreditno monetarna politika za rešavanje problema likvidnosti trenutno daje kratkoročne rezultate, jedino pružaju šansu solventnim preduzećima da zadrže sposobnost izmirivanja obaveza. Narodna banka Srbije kao glavni instrument za povlačenje likvidnosti koristi repo operacije, kao i determinisanje obaveznih rezervi i depozitne olakšice u cilju stvaranja i održanja likvidnosti bankarskog sektora. Bankarski sektor po zadnjim pokazateljima likvidnosti je dobro likvidan i spreman da kreditira razvoj industrije. Treći učesnik industrijski sektor u lancu Narodna banka Srbije – komercijalne banke – industrija je opterećen visokom nelikvidnošću kao što i pokazuju vrednosti racija likvidnosti za prerađivačku industriju. Veliki disbalans u ovom lancu između finansijskog sektora i industrijskog sektora može jedino da se reši delovanjem Vlade republike Srbije koja treba da omogući veću finansijsku disciplinu. Rast likvidnosti privrede, a time i industrije je jedan od bitnih uslova za investicionu aktivnost. Investicije u industriju su neophodne da bi se i kvantitativno i kvalitativno poboljšala ponuda industrije. Dosadašnja niska tehnološka platforma većine industrijskih podsektora čini neadekvatnu ponudu industrije, a time lošu konkurentnost. Investiranje po planu strategije razvoja

industrije u periodu od 2010 do 2020 godine treba da donese višu tehnološku platformu industrije koja će omogućiti veću bruto dodatnu vrednost industrije u društvenom bruto proizvodu.

Literatura

1. Monetarni tokovi i politika(2012), Kvartalni monitor, www.fren.org.rs, br. 30, jul-septembar
2. Bošković, G.(2011): Nužnost izvozne orjentisane strategije reindustrializacije Srbije, Ekonomske teme, Ekonomski fakultet u Nišu, br. 2, str. 235-249
3. Arsić, M.(2013): Osvrt 1, Kvartalni monitor, www.fren.org.rs br. 34
4. Đuričin, D.(2013): Srbija teba da se vrati modelu industrijske ekonomije, www.politika.rs 13.12.2013
5. Službeni glasnik Republike Srbije br. 104/09
6. Vukašin Lale, ,, Analiza poslovanja preduzeća“, Privredna akademija, Novi Sad, 2008.
7. Rodić, J.(1972): Problem likvidnostii Jugoslovenske privrede, Privredni pregled Beograd
8. Doing Business: Douing business in a more transparent world, Svetska banka, 2012.
9. www.nbs.rs
10. www.apr.gov.rs
11. Pivredni sud Beograd

RESOLVING THE ECONOMY LIQUIDITY PROBLEM IN SERBIA A PREREQUISITE FOR RE-INDUSTRIALIZATION

Miloš Tomić^[1]

Abstract

Industry, as part of the Serbian economy has a big problem with liquidity, and that problem became more accentuated with the beginning of the global economic crisis in 2008. Almost every third legal entity has their current account blocked.

^[1] Miloš Tomić, Msc, Dunav Insurance Company, milos.tomic@dunav.com

One of the solutions for the liquidity problem is the adoption and implementation of a previously prepared plan of reorganization in the existing industrial capacities that currently have liquidity problems, but have a business perspective. The previously prepared reorganization plan is the recovery plan which is aimed to change the negative course of business activities of the company and to stop the spiral illiquidity of the economy to some extent. The adoption of this reorganization plan and its implementation is in the interest of creditors who vote for the plan and the debtor. The previously prepared plan of reorganization provides the creditors with better enforcement of their claims, and a debtor is given the chance to continue operating.

The Government of the Republic of Serbia, by using various measures, stimulates the improvement of the liquidity of the economy such as subsidized loans for liquidity. The National Bank of Serbia as the main instrument of withdrawal of repo operations liquidity also uses other instruments of monetary policy, such as mandatory reserves and deposit facilities. The liquidity of the banking sector is at a satisfactory level and enables them to sell their loans for liquidity. However, due to the extremely illiquid Serbian economy, the placing of liquidity loans from the banking sector is a risky business that can lead to a large number of non-performing loans.

The new industrialization of the Serbian economy requires investments. The processing industry, which is the bearer of industrial production, has an unsatisfactory liquidity and a high debt burden, and is not attractive to investments except for some sub-sectors whose outputs can be sold on the international market. The weak technological base of the existing Serbian industry directs investors to build new industrial facilities that are not burdened with mortgages.

Keywords: *liquidity, previously prepared reorganization plan, bank, working capital, short-term liabilities, investments, loans, re-industrialization.*

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

338.45(497.11)"1990/2013"(082)

338.45.01(497.11)(082)

338.246.025.88(497.11)(082)

332.1(497.11)(082)

DEINDUSTRIJALIZACIJA u Srbiji :
mogućnosti revitalizacije industrijskog
sektora / redaktor Božo Drašković. - Beograd
: Institut ekonomskih nauka : Beogradska bankarska akademija, Fakultet za
bankarstvo, osiguranje i finansije, 2014 (Beograd :
Čigoja štampa). - 722 str. : graf. prikazi, tabele ; 25 cm

Prema predgovoru rezultati istraživanja
velikog broja autora prezentovani su na
istoimenom naučnom skupu u decembru 2013.
god. - Tiraž 150. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz
svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-89465-12-9

1. Драшковић, Божо [уредник]

a) Индустија - Развој - Србија - 1990-2013

- Зборници b) Приватизација - Србија -

Зборници c) Регионални развој - Србија - Зборници d) Србија - Индустијска
политика COBISS.SR-ID 207524364

ISBN 978-86-89465-12-9

9 788689 465129